

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Пам'яті мертвих – в науку живим

Юрій МАКАР, Михайло ГОРНИЙ,
Віталій МАКАР, Анатолій САЛЮК

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

**Суспільно-політичне життя
холмсько-підляських українців (1915–1947)**

Дослідження. Спогади. Документи

У трьох томах

**Том 1
Дослідження**

Чернівці
Букрек
2011

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01

В 42

*Друкується за ухвалою Вченої ради Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 2 від 31 березня 2011 р.)*

Рецензенти:

Роман ДРОЗД – *професор, доктор історичних наук (Польща);*
Володимир СЕРГІЙЧУК – *професор, доктор історичних наук (Київ);*
Ігор ЦЕПЕНДА – *професор, доктор політичних наук (Івано-Франківськ).*

МАКАР Юрій, ГОРНИЙ Михайло, МАКАР Віталій, САЛЮК Анатолій.

В 42 Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с. : іл.

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-360-7 (Т. 1)

На базі зібраних в архівах України, Польщі та Канади матеріалів, з залученням опублікованих документів і значної кількості наукових опрацювань автори виклали своє бачення долі українців Холмщини та Південного Підляшшя від їх вивезення углиб Росії під час Першої світової війни, їх переживань у складі міжвоєнної Польщі, під час Другої світової війни, евакуації (депортації) на підставі Угоди від 9 вересня 1944 р. до УРСР і ганебної акції *Вісла* – депортації в кордонах повоєнної Польщі.

Публікація запланована у вигляді тритомника. Зміст першого з них складають дослідницькі розділи.

Видання здійснюється заходами МПП ВКФ *ГЕЛІКОН*, а також за підтримки Меморіального фонду ім. Теодоти та Івана Климів, Вічного фонду Целестина й Ірини Суховерських і Меморіального фонду ім. Марусі Онищук та Іванка Харука з Канадського інституту українських студій в Альбертському університеті.

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01

© Макар Ю., Горний М., Макар В.
Салюк А., 2011

© Чернівецький національний університет
ім. Юрія Федьковича, 2011

© Видавничий дім «Букрек», 2011

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-360-7 (Т. 1)

Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy
imienia Jurija Fedkowycza

Pamięci martwych – żywym ku nauce

Jurij MAKAR, Mychajło HORNYJ,
Witalij MAKAR, Anatolij SALUK

OD DEPORTACJI DO DEPORTACJI

**Ukraińskie życie społeczno-polityczne
na Chełmszczyźnie i Podlasiu (1915–1947).**

Badania. Wspomnienia. Dokumenty

W trzech tomach

**Tom 1
Badania**

Czerniowce
Bukrek
2011

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01
В 42

*Publikuje się na podstawie uchwały Rady Naukowej Czerniowieckiego
Uniwersytetu Narodowego imienia Jurija Fed'kowycza
(protokół № 2 z 31 marca 2011 r.)*

Recenzenci:

Roman DROZD – *profesor, doktor habilitowany (Polska);*
Wołodmyr SERHIJCZUK – *profesor, doktor habilitowany (Kyiw);*
Ihor CEPENDA – *profesor, doktor habilitowany (Iwano-Frankiwśk).*

MAKAR Jurij, HORNYJ Mychajło, MAKAR Witalij, SALUK Anatolij.

B 42 Od deportacji do deportacji. Ukraińskie życie społeczno-polityczne na Chełmszczyźnie i Podlasiu (1915–1947). Badania. Wspomnienia. Dokumenty. W trzech tomach. T.1. Badania. - Czerniowce: Bukrek, 2011. – 880 s. : il.

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-360-7 (T. 1)

Autorzy na podstawie materiałów przechowywanych w archiwach Ukrainy, Polski i Kanady oraz już opublikowanych dokumentów i artykułów naukowych dokonali interpretacji historii Ukraińców Chełmszczyzny oraz Południowego Podlasia od ich wysiedlenia (bieżeństwa) w głąb Rosji w 1915 r., poprzez losy w Polsce międzywojennej, ewakuację (deportację) do USRR w następstwie umowy z 9 września 1944 r. po haniebną akcję «Wisła» – deportację przeprowadzoną w 1947 r. w granicach powojennej Polski.

Publikacja liczy trzy tomy. Treść pierwszego stanowią rozdziały badawcze.

Ukazanie się tego wydania było możliwe dzięki pomocy funduszy MPP FPK *HELIKON*, a także przy poparciu Funduszu Pamięci im. Teodoty i Iwana Kłymów, Wieczystego Funduszu Celestyna i Ireny Suchowerskich, Funduszu Pamięci im. Marusi Onyszczuk i Iwanka Charuka z Kanadyjskiego Instytutu Studiów Ukraińskich.

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01

ISBN 978-966-399-359-1
ISBN 978-966-399-360-7 (T. 1)

© Makar J., Hornyj M., Makar W.,
Saluk A., 2011
© Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy
im. Jurija Fedkowycza, 2011
© Bukrek, 2011

Черновицкий национальный университет
имени Юрия Федьковича

Памяти мертвых — в науку живым

Юрий МАКАР, Михаил ГОРНЫЙ,
Виталий МАКАР, Анатолий САЛЮК

ОТ ДЕПОРТАЦИИ ДО ДЕПОРТАЦИИ

**Общественно-политическая жизнь
холмско-подляшских украинцев (1915–1947)**

Исследования. Воспоминания. Документы.

В трех томах

**Том 1
Исследования**

Черновцы
Букрек
2011

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01

В 42

*Печатается по решению Ученого совета Черновицкого
национального университета имени Юрия Федьковича
(протокол № 2 от 31 марта 2011 г.)*

Рецензенты:

Роман ДРОЗД – профессор, доктор исторических наук (Польша);
Владимир СЕРГИЙЧУК – профессор, доктор исторических наук (Киев);
Игорь ЦЕПЕНДА – профессор, доктор политических наук (Ивано-Франковск).

МАКАР Юрий, ГОРНЫЙ Михаил, МАКАР Виталий, САЛЮК Анатолий.

В 42 От депортации до депортации. Общественно-политическая жизнь холмско-подляшских украинцев (1915–1947). Исследования. Воспоминания. Документы. В трех томах. Том. 1. Исследования. – Черновцы: Бу-
крек, 2011. – 880 с. : ил.

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-360-7 (Т. 1)

На основании собранных в архивах Украины, Польши и Канады материалов, с привлечением опубликованных документов и значительного количества научных исследований авторы изложили свое видение судьбы украинцев Холмщины и Южного Подляшья от их выселения вглубь России во время Первой мировой войны, их переживаний в составе межвоенной Польши, во время Второй мировой войны, эвакуации (депортации) в УССР на основании Договора от 9 сентября 1944 г. и преступной акции *Висла* – депортации в границах послевоенной Польши.

Публикация запланирована в виде трехтомника. Содержание первого из них составляют исследовательские разделы.

Издание осуществляется за счет средств МПП ВКФ *ГЕЛИКОН*, а также при поддержке Мемориального фонда им. Теодоты и Ивана Климов, Вечного фонда Целестина и Ирины Суховерских и Мемориального фонда им. Маруси Онишук и Иванка Харука из Канадского института украинских студий в Альбертском университете.

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-360-7 (Т. 1)

© Макар Ю., Горный М., Макар В.,
Салюк А., 2011

© Черновицкий национальный университет
им. Юрия Федьковича, 2011

© Букрек, 2011.

Yurii Fed'kovich Chernivtsi
National University

Honoring the Dead – Teaching the Descendants

Yurii MAKAR, Mykhailo HORNYI,
Vitalii MAKAR, Anatolii SALIUK

FROM DEPORTATION TO DEPORTATION

**Social and political life of the ukrainians
of Kholmshchyna and Pidliashia (1915–1947)**

Research. Memories. Documents.

3 volumes

**Volume 1
Research**

Chernivtsi
Bukrek Publishers
2011

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01
В 42

*Published by Academic Council of Yurii Fed'kovych Chernivtsi
National University (Transaction №2, March, 31st 2011)*

REVIEWERS:

Roman DROZD – *Professor, Doctor of History (Poland);*
Volodymyr SERHIICHUK – *Professor, Doctor of History (Kyiv, Ukraine);*
Ihor TSEPENDA – *Professor, Doctor of Political Science (Ivano-Frankivsk,
Ukraine).*

MAKAR Yurii, HORNYI Mykhailo, MAKAR Vitalii, and SALIUK Anatolii.

B 42 From Deportation to Deportation: The Social and Political Life of the Ukrainians of the Kholm and Pidliashshia Regions (1915–1947); Research, Memoirs, Documents, vol. 1: Research (Chernivtsi: Bukrek Publishers, 2011). – 880 P. : il.

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-360-7 (V. 1)

This book, the first of three volumes, is based on Ukrainian, Polish, and Canadian archival materials, published documents, and original research. The authors examine the fate of the Ukrainian inhabitants of the Kholm region and southern Pidliashshia, starting from their deportation to Russia during the First World War, their life in interwar Poland and during the Second World War, their evacuation (expulsion) to the Ukrainian SSR in accordance with the Soviet-Polish treaty signed on 9 September 1944, and the deplorable Operation Vistula, a brutal deportation action that took place within the borders of postwar Poland.

The publication of this volume was made possible by the generosity of the Lviv-based *HELICON* Company and the following endowment funds administered by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta: the Teodota and Iwan Klym Memorial Endowment Fund, the Marusia Onyshchuk and Ivanko Kharuk Memorial Endowment Fund, and the Celestin and Irena Suchowersky Endowment Fund.

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-360-7 (V. 1)

© Makar Y., Hornyi M., Makar V.,
Saliuk A., 2011

© Yurii Fed'kovych Chernivtsi National
University, 2011

© Bukrek Publishers, 2011

Die Nationale Jurij Fedjkowytsch
Universität Tscherniwzi

*Zum Andenken an die Verstorbenen –
zur Lehre den Nachkommen*

Jurij MAKAR, Mychailo HORNYJ,
Vitalij MAKAR, Anatolij SALJUK

VON DEPORTATION BIS DEPORTATION

**Das gesellschaftspolitische Leben
der Ukrainer in Cholmland und Podlasie (1915–1947)**

Erforschungen. Erinnerungen. Dokumente

In drei Bänden

**Band 1
Erforschungen**

Tscherniwzi
Bukrek
2011

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01
В 42

*Im Druck nach dem Beschluss des Wissenschaftlichen Rates
der Nationalen Jurij Fedjkowytsch Universität,
(Protokoll № 2 vom 31. März 2011)*

Rezensenten:

Roman DROSD – *Professor, Doktor der historischen Wissenschaften (Polen);*
Wolodymyr SERGIJTSCHUK – *Professor, Doktor der historischen Wissenschaften (Kyjiw);*
Igor TSEPENDA – *Professor, Doktor der politischen Wissenschaften (Iwano-Frankiwsk).*

MAKAR Jurij, HORNYJ Mychailo, MAKAR Vitalij, SALJUK Anatolij.
В 42 Von Deportation bis Deportation. Das gesellschaftspolitische Leben der Ukrainer in Cholmland und Podlasie (1915–1947). Forschungen. Erinnerungen. Dokumente. Band 1. Forschungen. – Tscherniwzi: Bukrek, 2011. – 880 S. : il.

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-360-7 (B. 1)

Auf Grund der gesammelten in den Archiven der Ukraine, Polens, Kanadas Materialien, anhand der veröffentlichten Dokumente und einer Menge der wissenschaftlichen Untersuchungen haben die Autoren ihre Auffassung des Schicksals der Ukrainer in Cholmland und Südpodlasie von ihrer Deportation in die entfernten Regionen Russlands während des Ersten Weltkrieges, ihren Erlebnissen im Bestand Polens in der Zwischenkriegszeit, während des Zweiten Weltkrieges, der Evakuierung (Deportation) gemäß dem Abkommen vom 9. September 1944 bis zu der USSR und unehrenhafter Aktion Weichsel - Deportation innerhalb der Grenzen Polens in der Nachkriegszeit dargelegt.

Die Veröffentlichung ist in drei Bänden geplant. Der Inhalt des 1. Bandes besteht aus den Forschungskapiteln.

Die Ausgabe wird mittels vom Kleinen Privatunternehmen Betriebshandelsfirma *HELIKON*, und auch vom Memorialfonds von Theodota und Iwan Klym und Ewigen Fonds von Tselestyn und Iryna Suchowerskyj und dem Memorialfonds von Marusja Onystschuk und Iwanko Charuk aus dem Institut für Ukrainestudien in der Universität Alberta Kanadas veröffentlicht.

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01

ISBN 978-966-399-359-1
ISBN 978-966-399-360-7 (B. 1)

© Makar J., Hornyj M., Makar V., Saljuk A., 2011
© Die Nationale Jurij Fedjkowytsch Universität
Tscherniwzi, 2011
© Bukrek, 2011.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	41
ПЕРЕДМОВА	47
ВСТУП	57
ЧОРНО-БІЛІ ІЛЮСТРАЦІЇ	133

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І БІЖЕНСТВО ДО РОСІЇ

Бойові дії на терені краю	135
Вигнання з Батьківщини	142
Життя на вигнанні	152
На покинутій землі	156
Важка дорога додому	163
Втрати від депортації	168
Примітки	173

ДРУГИЙ РОЗДІЛ

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШСЯ ПО ЗАКІНЧЕННІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Політика великих держав стосовно долі краю	177
В дусі «братньої любові»	186
«... в нас б'ється серце до Холмської землі»	196
Уроки державотворення	203
Втрачені надії	217
Примітки	227

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ

У СКЛАДІ ВІДНОВЛЕНОЇ ПОЛЬЩІ

Після повернення на рідну землю	233
«Чи не найважливіша проблема Холмщини – українська»	242
Споконвічні «українські граблі»	247
Асиміляція: «квазі-національна» чи «державна»?	256
Маніпуляція статистикою	264
«Головні директиви стосовно полонізації Холмщини»	272
Примітки	281

ЧЕТВЕРТИЙ РОЗДІЛ
МАТЕРІАЛЬНО - ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ КРАЮ

Гуртування української спільноти.....	287
Господарська діяльність українців	293
Проблеми української освіти	305
Культурно-просвітницька діяльність українських організацій .	320
Примітки	326

П'ЯТИЙ РОЗДІЛ
РУЇНА ПРАВОСЛАВ'Я ЯК ЗАСІБ ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Церква на Холмщині і Підляшші за російського панування	331
Церковні справи українців після біженства	336
Автокефалія Православної церкви	343
Вирок православ'ю – нищення храмів	358
Ревіндикація: наміри та реалізація	364
Апогей трагедії та її завершення	377
Примітки	383

ШОСТИЙ РОЗДІЛ
ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: СПОДІВАННЯ УКРАЇНЦІВ ТА РЕАЛІЇ ЖИТТЯ

Підкорення Польщі	389
Під німецьким окупаційним режимом.....	394
Спроби онімечення краю	403
Українське самоврядування	407
Початки української освіти	416
Відродження Української церкви	428
Культурне життя українців краю	444
Молодіжні та жіночі організації	448
Розвиток української кооперації	452
Примітки	457

СЬОМИЙ РОЗДІЛ

УКРАЇНСЬКО – ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ТЛІ ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

<i>Споконвічна польськість</i> Холмщини і Підляшшя	463
Зародження й розвиток польського підпілля: його ідеологічно-політичне спрямування та основні напрями діяльності	466
Політичні засади ставлення польського підпілля до українців краю	472
<i>Вибіркові вбивства в українському середовищі.</i>	
Зародження української самооборони	474
Шкодити українцям при підтримці німців	480
Новий етап злочинів проти знедолених українців	483
Наступна хвиля терору	486
Вина невинних: <i>відплатні акції</i> проти беззахисних	491
Від поодиноких вбивств до повного знищення	495
1943 – гнітючий підсумок	503
Примітки	508

ВОСЬМИЙ РОЗДІЛ

ДО ОСТАТОЧНОГО СПОЛЬЩЕННЯ КРАЮ

Під прикриттям відплати	513
Кривавий 1944: свідчать документи	516
Сагринь – втілення трагедії півсотні холмських сіл	523
Спалені дощенту села ... разом з людьми	532
Подальші зусилля по очищенню краю від українців	540
Закінчувався березень ... розпочинався квітень	549
«Ситуація дійшла крайньої межі»	557
Самозахист від поляків ... і німців	564
Примітки	568

ДЕВ'ЯТИЙ РОЗДІЛ

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

Вступ радянських військ на терени Польщі.	
На що сподіватися холмсько-підляським українцям?	575

Утворення Холмської області у складі УРСР?.....	583
Право на самовизначення: хто його вирішує?	589
Початок творення нової Польської держави – мононаціональної.....	595
Угода про обмін населенням.....	600
Правно-організаційні заходи по виселенню українців з Польщі	608
Примітки.....	616

ДЕСЯТИЙ РОЗДІЛ

ПРОЦЕС ВИСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ЇХ ПРАДАВНИХ ЗЕМЕЛЬ

Чому про це слід пам'ятати	621
Перший етап: <i>майже добровільний виїзд</i>	623
а) з Більського повіту.....	623
б) з Володавського повіту.....	624
в) з Холмського повіту.....	626
г) з Замістського повіту	627
д) з Красноставського повіту	628
е) з Грубешівського повіту	630
є) з Томашівського повіту.....	633
ж) з Білгорайського та інших повітів	636
з) короткий підсумок	638
<i>Переконати українців виїхати: другий етап</i>	638
а) методи переконання.....	638
б) виселення з Більського та Володавського повітів	643
в) виселення з Холмського повіту	644
г) виселення з Красноставського повіту	645
д) виселення з Грубешівщини.....	646
е) виселення з Томашівщини	648
є) виселення з Білгорайщини та інших повітів	651
ж) короткий підсумок	652
<i>Забути про добровільність переселення:</i> третій етап депортації.....	653
а) примусово-добровільно чи добровільно-примусово?.....	653
б) Більщина.....	655

в) Володавщина.....	656
г) Холмський повіт.....	658
д) Грубешівщина, Томашівщина, Білгорайщина: невтішний підсумок.....	659
<i>Підчистка обміну населенням: четвертий етап</i>	662
а) <i>будь-що виселити решту українців</i>	662
б) підсумок за повітами: Більський, Володавський.....	664
в) Грубешівщина – остаточне виселення на схід.....	667
г) вимушене прощання з Томашівщиною.....	670
Формальне завершення виселенської акції: <i>зачистка підчистки</i>	673
Прощання з рідним краєм: підсумок депортації на схід.....	677
Примітки.....	679

ОДИНАДЦЯТИЙ РОЗДІЛ

АДАПТАЦІЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ ДО НОВИХ УМОВ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Дорогою до України.....	685
Розселення новітніх біженців.....	690
Перепоселення, але вже самотужки.....	694
Житлова проблема.....	701
Земельне питання.....	709
Взаєморозрахунки і матеріальне забезпечення.....	711
Працевлаштування переселенців.....	718
Примітки.....	724

ДВНАДЦЯТИЙ РОЗДІЛ

ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ

Ніхто не знав, скільки українців залишилося в Польщі.....	729
Політична складова акції <i>Вісла</i>	731
Фактор УПА в українському питанні.....	739
Рішення прийняте... ..	743
Конкретизація завдань.....	749

Курсом на <i>понимецькі землі</i>	753
Наслідки нелюдського переселення.....	760
Примітки.....	767
ПІСЛЯМОВА	773
ІМЕННИЙ ІНДЕКС.....	811
ІНДЕКС МІСЦЕВОСТЕЙ.....	839
КОЛЬОРОВІ ІЛЮСТРАЦІЇ	
Ікона Холмської Божої Матері.....	869
Ікона Турковицької Божої Матері.....	870
Церква св. Петра і Павла з села Потуржин Томашівського повіту Холмщини (тепер у селі Райську на Північному Підляшші)	871
Іконостас церкви св. Петра і Павла з села Потуржин Томашівського повіту Холмщини (тепер у селі Райськ на Північному Підляшші)	872
Холм. Хресний хід з нагоди трагічної річниці руїни православних храмів у 1938 році	873
Львівська фірма <i>Гелікон</i>	874
Холм. Науковці Чернівецького і Волинського університетів біля будинку, де народився Михайло Грушевський.....	876
ПРО АВТОРІВ	877

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW.....	41
PRZEDMOWA.....	49
WSTĘP.....	73
ILUSTRACJE CZARNO-BIAŁE.....	133

ROZDZIAŁ PIERWSZY

I WOJNA ŚWIATOWA I BIEŻENSTWO DO ROSJI

Działania wojenne na terenie kraju.....	135
Wynani z Ojczyzny.....	142
Życie na wygnaniu.....	152
Na porzuconej ziemi.....	156
Trudny powrót do domu.....	163
Straty w wyniku deportacji.....	168
Uwagi.....	173

ROZDZIAŁ DRUGI

PROBLEM PRZYNALEŻNOŚCI PAŃSTWOWEJ CHEŁMSZCZYZNY I PODLASIA PO ZAKOŃCZENIU I WOJNY ŚWIATOWEJ

Polityka mocarstw a losy kraju.....	177
W duchu «braterskiego kochania».....	186
«...serce nasze tęskni do Ziemi Chełmskiej».....	196
Lekcja państwowotwórczości.....	203
Stracone iluzje.....	217
Uwagi.....	227

ROZDZIAŁ TRZECI

W POLSCE ODNOWIONEJ

Po powrocie na ziemię ojczystą.....	233
«Być może najważniejszy problem Chełmszczyzny – ukraiński».....	242
Odwieczne «ukraińskie grabie».....	247
Asymilacja: «quasi-narodowa» czy «państwowa»?.....	256

Manipulowanie statystyką	264
«Główne wytyczne dotyczące polonizacji Chełmszczyzny»	272
Uwagi.....	281

ROZDZIAŁ CZWARTY

STAN MATERIALNO-BYTOWY I ŻYCIE KULTURALNO- OŚWIATOWE UKRAIŃCÓW

Konsolidacja społeczności ukraińskiej	287
Działalność gospodarcza Ukraińców	293
Problem ukraińskiego szkolnictwa	305
Działalność kulturalno-oświatowa organizacji ukraińskich	320
Uwagi.....	326

ROZDZIAŁ PIĄTY

NISZCZENIE PRAWOSŁAWIA JAKO METODA WYNARODOWIENIA

Cerkiew na Chełmszczyźnie i Podlasiu za panowania rosyjskiego.....	331
Sprawy cerkiewne Ukraińców po bieżąco.....	336
Autokefalia Cerkwi Prawosławnej	343
Wyrok na prawosławie – burzenie świątyń	358
Rewindykacja: zamiary i realizacja	364
Apogeum tragedii i jej zakończenie.....	377
Uwagi.....	383

ROZDZIAŁ SZÓSTY

II WOJNA ŚWIATOWA: NADZIEJE UKRAIŃCÓW A REALIA ŻYCIA

Najazd na Polskę.....	389
Pod niemieckim reżimem okupacyjnym.....	394
Próby germanizacji kraju.....	403
Samorząd ukraiński.....	407
Początki szkolnictwa ukraińskiego	416
Odrodzenie Cerkwi Ukraińskiej	428
Życie kulturalne Ukraińców	444
Organizacje młodzieżowe i kobiece	448
Rozwój spółdzielczości ukraińskiej.....	452
Uwagi.....	457

ROZDZIAŁ SIODMY
**WALKI UKRAIŃSKO-POLSKIE NA TLE POLITYKI
NIEMIECKICH WŁADZ OKUPACYJNYCH**

<i>Odwieczna polskość</i> Chełmszczyzny i Podlasia.....	463
Powstanie i rozwój podziemia polskiego: jego ideologiczno-polityczna orientacja i główne kierunki działania	466
Zasady polityczne i postawy podziemia polskiego wobec Ukraińców.....	472
<i>Pojedyncze mordy w środowisku ukraińskim.</i>	
Powstanie ukraińskiej samoobrony	474
Szkodzić Ukraińcom przy poparciu Niemców	480
Nowy etap zwalczania pokrzywdzonych Ukraińców	483
Następna fala terroru.....	486
Wina niewinnych: <i>akcje odwetowe</i> na bezbronnych.....	491
Od pojedynczych mordów do pełnej zagłady.....	495
1943 – Przygnębiające podsumowanie.....	503
Uwagi.....	508

ROZDZIAŁ ÓSMY
KU OSTATECZNEMU SPOLSZCZENIU KRAJU

Pod płaszczykiem odwetu.....	513
Krwawy 1944: świadectwo dokumentów.....	516
Sahryń – obraz tragedii 50 chełmskich wsi	523
Wioski spalone wraz z... ludźmi	532
Dalsze wysiłki w kierunku oczyszczenia kraju od Ukraińców.....	540
Kończył się marzec..., zaczynał się kwiecień.....	549
«Sytuacja dobiegła kresu»	557
Samoobrona przed Polakami... i Niemcami	564
Uwagi.....	568

ROZDZIAŁ DZIEWIĄTY
**POLITYCZNE I PRAWNE ZASADY ROZWIĄZANIA KWESTII
UKRAIŃSKIEJ**

Wkroczenie wojsk radzieckich na tereny Polski. Co czekało chełmsko-podlaskich Ukraińców?	575
---	-----

Utworzenie obwodu chełmskiego w składzie USRR?	583
Prawo do samookreślenia: kto go realizuje?.....	589
Początek tworzenia nowego – monoetnicznego – państwa polskiego..	595
Porozumienie dotyczące wymiany ludności.....	600
Prawne i organizacyjne zasady wysiedlenia Ukraińców z Polski ...	608
Uwagi.....	616

ROZDZIAŁ DZIESIĄTY

WYSIEDLENIA UKRAIŃCÓW Z ICH ZIEM PRAOJCZYSTYCH

Dlaczego należy o tym pamiętać	621
Etap pierwszy: <i>prawie dobrowolny wyjazd</i>	623
a) z powiatu bialskiego	623
b) z powiatu włodawskiego	624
c) z powiatu chełmskiego	626
d) z powiatu zamojskiego	627
e) z powiatu krasnostawskiego	628
f) z powiatu hrubieszowskiego	630
g) z powiatu tomaszowskiego.....	633
h) z biłgorajskiego i innych powiatów.....	636
i) podsumowanie.....	638
<i>Przekonać Ukraińców, aby wyjechali: etap drugi</i>	638
a) sposoby przekonywania.....	638
b) wysiedlenie z powiatów bialskiego i włodawskiego.....	643
c) wysiedlenie z powiatu chełmskiego	644
d) wysiedlenie z powiatu krasnostawskiego.....	645
e) wysiedlenie z Hrubieszowszczyzny	646
f) wysiedlenie z Tomaszowszczyzny	648
g) wysiedlenie z Biłgorajszczyzny i innych powiatów.....	651
h) podsumowanie.....	652
<i>Zapomnieć o dobrowolności przesiedlenia:</i>	
etap trzeci deportacji.....	653
a) «przymusowo dobrowolnie» czy «dobrowolnie przymusowo»?.....	653
b) Białszczyzna	655
c) Włodawszczyzna	656

d) powiat chełmski.....	658
e) Hrubieszowszczyzna, Tomaszowszczyzna, Biłgorajszczyzna: rozpaczliwe podsumowanie.....	659
<i>Czyszczenie wymiany ludności: etap czwarty.....</i>	662
a) <i>za wszelką cenę wysiedlić resztę Ukraińców.....</i>	662
b) podsumowanie według powiatów: bialski, włodawski.....	664
c) Hrubieszowszczyzna – ostateczne przesiedlenie na wschód.....	667
d) wymuszone porzeganie Tomaszowszczyzny.....	670
Formalne zakończenie akcji wysiedleńczej: <i>czyszczenie oczyszczenia.....</i>	673
Pożegnanie kraju ojczystego: podsumowanie deportacji na wschód.....	677
Uwagi.....	679

ROZDZIAŁ JEDENASTY

ADAPTACJA UKRAIŃCÓW CHEŁMSKO-PODLASKICH DO NOWYCH WARUNKÓW ŻYCIOWYCH NA UKRAINIE

Droga na Ukrainę.....	685
Rozsiedlenie <i>nowoczesnych bieżących</i>	690
Przesiedlenie – lecz we własnym zakresie.....	694
Problem mieszkaniowy.....	701
Problem nadania ziemi.....	709
Wzajemne porachunki i zapewnienie utrzymania.....	711
Zapewnienie przesiedleńcom pracy.....	718
Uwagi.....	724

ROZDZIAŁ DWUNASTY

OSTATECZNA LIKWIDACJA SPOŁECZNOŚCI UKRAIŃSKIEJ NA CHEŁMSZCZYŻNIE I PODLASIU

Nikt nie wiedział, ile pozostało Ukraińców w Polsce.....	729
Polityczne składowe akcji «Wisła».....	731
Czynnik UPA w <i>kwesii ukraińskiej</i>	739
Decyzję podjęto... ..	743
Konkretyzacja zadań.....	749
<i>Kurs na ziemię poniemieckie</i>	753

Następstwa nieludzkiego przesiedlenia	760
Uwagi.....	767
POSŁOWIE	781
INDEKS NAZWISK	811
INDEKS MIEJSCOWOŚCI	839
ILJUSTRACJE KOLOROWE	
Obraz Chełmskiej Matki Boskiej.....	869
Obraz Turkowickiej Matki Boskiej	870
Cerkiew św. Piotra i Pawła ze wsi Poturzyn powiatu tomaszowskiego na Chełmszczyźnie (obecnie we wsi Rajsk na Podlasiu północnym).....	871
Ikonostas cerkwi św. Piotra i Pawła ze wsi Poturzyn powiatu tomaszowskiego na Chełmszczyźnie (obecnie we wsi Rajsk na Podlasiu północnym).....	872
Chełm. Procesja z powodu rocznicy tragedii burzenia cerkwi prawosławnych w roku 1938	873
Lwowska firma <i>Helikon</i>	874
Chełm. Naukowcy Czerniowieckiego i Wołyńskiego uniwersytetów u bloku, w którym urodził się Mychajło Hruszewskij	876
O AUTORACH.....	877

СОДЕРЖАНИЕ

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ.....	41
ПРЕДИСЛОВИЕ	51
ВВЕДЕНИЕ	87
ЧЕРНО-БЕЛЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ.....	133

ПЕРВЫЙ РАЗДЕЛ

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И БЕЖЕНСТВО В РОССИЮ

Боевые действия на территории края	135
Изгнание с Родины.....	142
Жизнь в изгнании.....	152
На оставленной земле.....	156
Трудная дорога домой.....	163
Потери от депортации	168
Примечания	173

ВТОРОЙ РАЗДЕЛ

ПРОБЛЕМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ХОЛМЩИНЫ И ПОДЛЯШЬЯ ПОСЛЕ ЗАВЕРШЕНИЯ ПЕР- ВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Политика великих держав относительно судьбы края.....	177
В духе «братской любви».....	186
«...наше сердце стучится к Холмской земле».....	196
Уроки государственного строительства.....	203
Потерянные надежды	217
Примечания	227

ТРЕТИЙ РАЗДЕЛ

В СОСТАВЕ ВОССТАНОВЛЕННОЙ ПОЛЬШИ

После возвращения на родную землю	233
«Не самая ли важная проблема Холмщины – украинская»	242
Извечные «украинские грабли».....	247
Ассимиляция: «квази-национальная» или «государственная»?..	256

Манипуляция статистикой	264
«Главные директивы относительно полонизации Холмщины»	272
Примечания	281

ЧЕТВЕРТЫЙ РАЗДЕЛ

МАТЕРИАЛЬНО-БЫТОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ЖИЗНЬ УКРАИНЦЕВ КРАЯ

Единение украинской общности	287
Хозяйственная деятельность украинцев	293
Проблемы украинского образования	305
Культурно-просветительская деятельность украинских организаций	320
Примечания	326

ПЯТЫЙ РАЗДЕЛ

РАЗРУШЕНИЕ ПРАВОСЛАВИЯ КАК СРЕДСТВО ДЕНАЦИОНАЛИЗАЦИИ

Церковь на Холмщине и Подляшье во времена российского господства	331
Церковные дела украинцев после беженства	336
Автокефалия Православной церкви	343
Приговор православию – разрушение храмов	358
Ревиндикация: намерения и реализация	364
Апогей трагедии и ее завершение	377
Примечания	383

ШЕСТОЙ РАЗДЕЛ

ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА: ОЖИДАНИЯ УКРАИНЦЕВ И РЕАЛИИ ЖИЗНИ

Покорение Польши	389
Под немецким оккупационным режимом	394
Попытки онемечения края	403
Украинское самоуправление	407

Начало украинского образования	416
Возрождение Украинской церкви.....	428
Культурная жизнь украинцев края	444
Молодежные и женские организации	448
Развитие украинской кооперации.....	452
Примечания	457

СЕДЬМОЙ РАЗДЕЛ

УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ НА ФОНЕ ПОЛИТИКИ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ВЛАСТИ

<i>Извечная польскость</i> Холмщины и Подляшья.....	463
Зарождение и развитие польского подполья: его идеологически-политическая направленность и основные направления деятельности	466
Политические принципы отношения польского подполья к украинцам края.....	472
<i>Избирательные убийства в украинской среде.</i> Зарождение украинской самообороны.....	474
Вредить украинцам при поддержке немцев	480
Новый этап преступлений против обездоленных украинцев....	483
Последующая волна террора	486
Вина невиноватых: <i>возмездные акции</i> против беззащитных....	491
От одиночных убийств к полному истреблению	495
1943 – угнетающий итог	503
Примечания	508

ВОСЬМОЙ РАЗДЕЛ

К ОКОНЧАТЕЛЬНОЙ ПОЛОНИЗАЦИИ КРАЯ

Под прикрытием возмездия	513
Кровавый 1944: свидетельствуют документы.....	516
Сагринь: олицетворение трагедии полусотни холмских сел....	523
Сожженные начисто села ... вместе с людьми	532
Дальнейшие усилия по очистке края от украинцев.....	540
Заканчивался март ... начинался апрель	549

«Ситуация дошла до края».....	557
Самозащита от поляков ... и немцев.....	564
Примечания	568

ДЕВЯТЫЙ РАЗДЕЛ

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВАНИЯ РЕШЕНИЯ УКРАИНСКОГО ВОПРОСА

Вступление советских войск на территорию Польши.	
На что надеяться холмско-подляшским украинцам?.....	575
Образование Холмской области в составе УССР?	583
Право на самоопределение: кто его решает?	589
Начало создания нового Польского государства – мононационального	595
Соглашение об обмене населением	600
Право-организационные мероприятия по выселению украинцев с Польши.	608
Примечания	616

ДЕСЯТЫЙ РАЗДЕЛ

ПРОЦЕС ВЫСЕЛЕНИЯ УКРАИНЦЕВ ИЗ ИХ ИСКОННЫХ ЗЕМЕЛЬ

Почему об этом следует помнить	621
Первый этап: <i>почти добровольный выезд</i>	623
а) из Бильского уезда	623
б) из Володавского уезда.....	624
в) из Холмского уезда	626
г) из Замостского уезда.....	627
д) из Красноставского уезда	628
е) из Грубешовского уезда.....	630
ж) из Томашовского уезда	633
з) из Билгорайского и других уездов.....	636
и) краткий итог	638
<i>Убедить украинцев уехать</i> : второй этап.....	638
а) методы убеждения	638
б) выселение из Бильского и Володавского уездов.....	643

в) выселение с Холмского уезда	644
г) выселение с Красноставского уезда.....	645
д) выселение из Грубешовщины.....	646
е) выселение из Томашовщины	648
ж) выселение из Билгорайщины и других уездов.....	651
з) краткий итог	652
<i>Забывать о добровольности переселения:</i>	
третий этап депортации.....	653
а) принудительно-добровольно или добровольно- принудительно?.....	653
б) Бильщина.....	655
в) Володавщина	656
г) Холмский уезд.....	658
д) Грубешовщина, Томашовщина, Билгорайщина: неутешительный итог	659
<i>Подчистка обмена населением: четвертый этап</i>	
а) <i>во что бы то ни стало выселить остатки украинцев</i>	662
б) итог по уездам: Бильский, Володавский	664
в) Грубешовщина – окончательное выселение на восток	667
г) вынужденное прощание с Томашовщиной	670
<i>Формальное завершение переселенческой акции:</i>	
<i>зачистка подчистки</i>	673
Прощание с родным краем: итог депортации на восток.....	677
Примечания	679

ОДИННАДЦАТЫЙ РАЗДЕЛ

АДАПТАЦИЯ ХОЛМСКО-ПОДЛЯШСКИХ УКРАИНЦЕВ К НОВЫМ УСЛОВИЯМ ЖИЗНИ В УКРАИНЕ

По пути к Украине	685
Расселение <i>новоявленных беженцев</i>	690
Перепоселение, но уже своими силами	694
Проблема жилья	701
Земельный вопрос.....	709
Взаиморасчеты и материальное обеспечение	711
Трудоустройство переселенцев	718
Примечания	724

ДВЕНАДЦАТЫЙ РАЗДЕЛ
**ОКОНЧАТЕЛЬНАЯ ЛИКВИДАЦИЯ УКРАИНСКОЙ
ОБЩНОСТИ НА ХОЛМЩИНЕ И ПОДЛЯШЬИ**

Никто не знал, сколько украинцев осталось в Польше	729
Политическая составная акции <i>Висла</i>	731
Фактор УПА в <i>украинском вопросе</i>	739
Решение принято.....	743
Конкретизация заданий	749
Курс на <i>понемецкие земли</i>	753
Последствия нечеловеческого переселения	760
Примечания	767

ПОСЛЕСЛОВИЕ.....	787
ИМЕННОЙ ИНДЕКС.....	811
ИНДЕКС МЕСТНОСТЕЙ.....	839

ЦВЕТНЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ

Икона Холмской Божьей Матери	869
Икона Турковицкой Матери Божьей	870
Церковь св. Петра и Павла с села Потуржин Томашевского уезда на Холмщине (теперь в селе Райск на Северном Подляшьи)....	871
Иконостас церкви св. Петра и Павла с села Потуржин Томашевского уезда на Холмщине (теперь в селе Райск на Северном Подляшьи)	872
Холм. Крестный ход по поводу трагической годовщины разрушения православных храмов в 1938 году.....	873
Львовская фирма <i>Геликон</i>	874
Холм. Ученые Черновицкого и Вольнского университетов у дома, в котором родился Михаил Грушевский.....	876
ОБ АВТОРАХ.....	877

CONTENTS

LIST OF ABBREVIATIONS	41
PREFACE	53
INTRODUCTION	103
GRAYSCALE ILLUSTRATIONS	133

CHAPTER 1

THE FIRST WORLD WAR AND SEEKING REFUGE IN RUSSIA

Military Actions on the Territory of the Region	135
Deportation from the Homeland	142
Life in Exile	152
In the Forsaken Land	156
The Thorny Road Home	163
Deportation Losses	168
Notes	173

CHAPTER 2

THE PROBLEM OF THE STATE AFFILIATION OF THE Kholm AND PIDLIASHSHIA REGIONS IN THE EARLY POSTWAR YEARS

The Great Powers' Policy toward the Region's Future.....	177
In the Spirit of «Brotherly Love»	186
«Our hearts beat for the Kholm land»	196
Lessons in State Building	203
Shattered Hopes	217
Notes	227

CHAPTER 3

PART OF THE NEWLY RESTORED POLAND

After the Return to the Native Land	233
«The Ukrainian issue is the most important problem in the Kholm region»	242
Stepping on the Eternal «Ukrainian Rake».....	247
Assimilation: «Quasi-national» or «State»?	256

Manipulation of Statistics	264
«Main Directives concerning the Polonization of the Kholm Region».....	272
Notes	281

CHAPTER 4

THE ECONOMIC STATUS AND CULTURAL-EDUCATIONAL LIFE OF UKRAINIANS IN THE REGION

The Ukrainian Community Organizes	287
Economic Activities of the Ukrainians	293
Problems of Ukrainian Education.....	305
Cultural and Educational Activities of Ukrainian Organizations ..	320
Notes	326

CHAPTER 5

THE DESTRUCTION OF ORTHODOXY AS A TOOL OF DENATIONALIZATION

The Church in the Kholm and Pidliashshia Regions under Russian Rule	331
Ukrainian Religious Affairs after Refugeehood	336
Autocephaly of the Orthodox Church.....	343
Verdict on Orthodoxy: the Destruction of Churches	358
Asserted Claims: Intentions and Implementation.....	364
Apogee of the Tragedy and Its Culmination.....	377
Notes	383

CHAPTER 6

THE SECOND WORLD WAR: THE UKRAINIANS' ANTICIPATIONS AND REALITIES OF LIFE

The Subjugation of Poland	389
Under the German Occupation Regime.....	394
Attempts to Germanize the Region.....	403
Ukrainian Self-government.....	407
The Beginnings of Ukrainian Education	416

The Revival of the Ukrainian Church.....	428
The Cultural Life of Ukrainians.....	444
Youth and Women’s Organizations.....	448
The Development of the Ukrainian Cooperative Movement.....	452
Notes	457

CHAPTER 7

THE UKRAINIAN–POLISH CONFLICT AGAINST THE BACKGROUND OF GERMAN OCCUPATION POLICY

<i>The Eternal Polishness</i> of the Kholm and Pidliashshia Regions.....	463
The Emergence and Development of the Polish Underground: Its Ideological and Political Orientation and Main Directions of Its Activities	466
The Political Principles behind the Polish Underground’s Attitude to the Ukrainians.....	472
<i>Selective Murders in the Ukrainian Community:</i> The Emergence of Ukrainian Self-defense	474
Harming the Ukrainians with the Germans’ Support.....	480
A New Stage in the Crimes against the Ill-Fated Ukrainian Population	483
The Next Wave of Terror	486
The Guilt of Innocents: <i>Reprisals</i> against the Defenseless.....	491
From Individual Murders to All-Out Liquidation.....	495
1943: A Dispiriting Summary	503
Notes	508

CHAPTER 8

TOWARD ULTIMATE POLONIZATION

A Pretext for Reprisals.....	513
The Bloody Year of 1944: Documents	516
The Tragedy of Fifty Villages in the Kholm Region: The Case of Sahryn	523
Villages Burned to the Ground . . . along with Their Inhabitants....	532
Further Efforts to Cleanse the Region of the Ukrainian Population...	540

Late March–Early April	549
«The situation has reached a critical point».....	557
Self-defense against the Poles... and Germans	564
Notes	568

CHAPTER 9

THE POLITICAL AND LEGAL PRINCIPLES BEHIND THE SOLUTION TO THE UKRAINIAN QUESTION

Soviet Troops Enter Poland: What Were the Expectations of the Ukrainian Inhabitants of the Kholm and Pidliashshia Regions?	575
The Creation of a Kholm Oblast within the Ukrainian SSR?.....	583
The Right to Self-determination: Who Decides This?.....	589
The Launch of a New – Mononational – Polish State	595
The Treaty on the Population Exchange.....	600
Legal and Organizational Measures to Expel the Ukrainians from Poland	608
Notes	616

CHAPTER 10

THE EXPULSION OF UKRAINIANS FROM THEIR ANCESTRAL LANDS

Why We Should Remember	621
Stage One: <i>Not Quite a Voluntary Departure</i>	623
a) from Bilsk (Pol. Bielsk) County	623
b) from Volodava (Pol. Włodawa) County	624
c) from Kholm County.....	626
d) from Zamostia (Pol. Zamość) County.....	627
e) from Krasnostav (Pol. Krasnystaw) County.....	628
f) from Hrubeshiv (Pol. Hrubieszów) County	630
g) from Tomashiv (Pol. Tomaszów) County.....	633
h) from Biłgoraj County and others.....	636
i) Brief Summary	638
Stage Two: <i>Persuading the Ukrainians to Leave</i>	638
a) Methods of Persuasion	638

b) Expulsion from Bilsk and Volodava counties.....	643
c) Expulsion from Kholm County	644
d) Expulsion from Krasnostav County	645
e) Expulsion from Hrubeshiv County.....	646
f) Expulsion from Tomashiv County	648
g) Deportation from Bilgoraj County and others.....	651
h) Brief Summary	652
Stage Three of the Expulsions: <i>No Longer a Question</i> <i>of Voluntary Resettlement</i>	653
a) Forcible-Voluntary or Voluntary-Forcible?.....	653
b) Bilsk County.....	655
c) Volodava County.....	656
d) Kholm County	658
e) Hrubeshiv, Tomashiv, and Bilgoraj Counties: A Dispiriting Summary	659
Stage Four: <i>Corrections to the Population Exchange</i>	662
a) To Deport the Remaining Ukrainians at Any Cost	662
b) Summary by County: Bilsk and Volodava Counties	664
c) Hrubeshiv County: The Final Expulsion to the East	667
d) The Forced Departure from Tomashiv County.....	670
The Official End of the Expulsion Action: <i>Final Correction</i> <i>to the Correction</i>	673
Leaving the Homeland: Summary of the Expulsion to the East.....	677
Notes	679

CHAPTER 11

ADAPTATION OF THE UKRAINIAN POPULATION OF THE Kholm AND PIDLIASHSHIA REGIONS TO THEIR NEW LIFE IN THE UKRAINIAN SSR

The Road to Ukraine.....	685
The Distribution of the <i>Newest Refugees</i>	690
Resettlement without Assistance	694
The Housing Problem	701
The Land Question.....	709
The Mutual Settling of Accounts and Financial Security.....	711

Employment of the Resettled Population	718
Notes	724

CHAPTER 12

THE FINAL LIQUIDATION OF THE UKRAINIAN COMMUNITY IN THE KHOLM AND PIDLIASHSHIA REGIONS

No One Knew How Many Ukrainians Remained in Poland	729
The Political Component of Operation Vistula.....	731
The UPA (Ukrainian Insurgent Army) Factor in the <i>Ukrainian Question</i>	739
A Decision Is Adopted	743
Objectives Are Concretized	749
The Pursuit of a Policy Focused on the <i>Former German Lands</i>	753
The Repercussions of the Inhumane Resettlement	760
Notes	767
 CONCLUSION.....	 795
INDEX OF NAMES.....	811
INDEX OF PLACE NAMES	839

COLOR ILLUSTRATIONS

The icon of the Cholm God Mother.....	869
The icon of Turkovytska God Mother	870
Church of Sts. Peter and Paul from the village Poturzyn Tomashiv County in Cholm (now in the village Rajstk in the North Podlasie)	871
The iconostasis of Sts. Peter and Paul from the village Poturzyn in Tomashiv County (Cholm) (now in the village Rajstk in the North Podlasie)	872
Holm. Religious procession on the anniversary of the tragic destruction of Orthodox Churches in 1938.....	873
Lviv Firm <i>Helikon</i>	874
Holm. The scientists from Chernivtsi and Volyn Universities near the house, where Mychailo Hrushevsky was born.....	876
 ABOUT THE AUTHORS	 877

INHALT

ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS	41
VORWORT	55
EINLEITUNG	117
SCHWARZWEISS ILLUSTRATIONEN	133

KAPITEL I

DER ERSTE WELTKRIEG UND FLUCHT NACH RUSSLAND

Kampfhandlungen auf dem Territorium des Landes	135
Vertreibung aus dem Heimatland.....	142
Leben im Exil	152
Im verlassenen Land	156
Schwieriger Weg nach Hause	163
Verluste durch die Deportation	168
Anmerkungen	173

KAPITEL II

PROBLEME DER STAATSANGEHÖRIGKEIT VON CHOLMLAND UND PODLASIE VOR UND NACH DEM ENDE DES ERSTEN WELTKRIEGES

Politik der Großmächte im Bezug auf das Schicksal des Landes....	177
Im Geist der «brüderlichen Liebe»	186
«... unser Herz schlägt für das Cholmland».....	196
Lehre der Staatsgründung	203
Verlorene Hoffnungen.....	217
Anmerkungen	227

KAPITEL III

IM ERNEUERTEN POLEN

Nach der Rückkehr ins Heimatland.....	233
«Das wichtigste Problem des Cholmlandes – das Ukrainische»	242
Die immer auftretenden «ukrainischen Fehler».....	247
Assimilation: «quasinationale» oder «staatliche»?.....	256

Manipulation durch Statistik.....	264
«Hauptdirektiven bezüglich der Polonisierung des Cholmlandes» ...	272
Anmerkungen	281

KAPITEL IV

MATERIELLE LEBENSBEDINGUNGEN UND KULTUR-UND BILDUNGSWESEN DER UKRAINER DES LANDES

Zusammenschluss der ukrainischen Gemeinde	287
Wirtschaftliche Tätigkeit der Ukrainer	293
Probleme der ukrainischen Bildung.....	305
Bildungs-und Aufklärungsarbeit der ukrainischen Organisationen...	320
Anmerkungen	326

KAPITEL V

VERNICHTUNG DER ORTHODOXIE ALS ENTNATIONALISIERUNGSMITTEL

Die Kirche im Cholmland und Podlasie unter russischer Herrschaft	331
Kirchliche Angelegenheiten der Ukrainer nach der Flucht	336
Die Autokephalie der orthodoxen Kirche	343
Das Urteil über die Orthodoxie – Kirchenvernichtung.....	358
Die Revindikation: Absichten und Realisierung.....	364
Der Höhepunkt der Tragödie und ihr Abschluss.....	377
Anmerkungen	383

KAPITEL VI

DER ZWEITE WELTKRIEG: DIE ERWARTUNGEN DER UKRAINER UND LEBENSREALIEN

Die Eroberung Polens	389
Unter deutschem Okkupationsregime.....	394
Die versuchte Germanisierung des Landes.....	403
Ukrainische Selbstverwaltung	407
Die Anfänge der ukrainischen Bildung.....	416

Wiederauf der Ukrainischen Kirche	428
Kulturleben der Ukrainer des Landes	444
Jugend- und Frauenorganisationen	448
Entwicklung der ukrainischen Kooperationen.....	452
Anmerkungen	457

KAPITEL VII

UKRAINISCH-POLNISCHER WIDERSTAND AUF DEM HINTERGRUND DER POLITIK DEUTSCHER OKKUPATIONSMACHT

<i>Das ewige Polentum</i> des Cholmlandes und Podlasie	463
Entstehung und Entwicklung eines polnischen Untergrundes: die ideologisch-politische Ausrichtung und seine Haupttätigkeiten.....	466
Politische Verhaltensprinzipien des polnischen Untergrundes gegenüber den Ukrainern des Landes	472
<i>Beginn selektiver Tötungen im ukrainischen Umfeld.</i>	
Entstehung der ukrainischen Selbstverteidigung.....	474
Den Ukrainern durch deutsche Unterstützung schaden.....	480
Eine neue Etappe der Verbrechen gegen die von Leid verfolgten Ukrainer	483
Nächste Terrorwelle	486
Schuld der Unschuldigen: <i>Racheaktionen</i> gegen Wehrlose.....	491
Von einzelnen Tötungen bis zur völligen Vernichtung	495
1943 – ein überwältigendes Ergebnis	503
Anmerkungen	508

KAPITEL VIII

BIS ZUR ENDGÜLTIGEN POLONISIERUNG DES LANDES

Unter dem Deckmantel der Rache	513
Das blutige Jahr 1944 – Dokumente beweisen.....	516
Sagryn´ – Verkörperung der Tragödie von circa fünfzig Dörfern des Cholmlandes	523
Restlos verbrannte Dörfer ... samt Menschen.....	532
Weitere Bemühungen um die Säuberung des Landes von den Ukrainern.....	540

Der März war schon zu Ende... Der April hat begonnen	549
«Die Situation erreichte ihren Höhepunkt»	557
Selbstverteidigung gegen Polen ... und Deutsche	564
Anmerkungen	568

KAPITEL IX

POLITISCH-RECHTLICHE GRUNDSÄTZE ZUR LÖSUNG DER UKRAINISCHEN FRAGE

Einmarsch der sowjetischen Truppen auf den polnischen Boden. Worauf können Ukrainer in Cholmland und Podlasie hoffen?	575
Gründung des Cholmgebietes in der USSR?	583
Das Recht auf Selbstbestimmung: wer entscheidet dies?	589
Entstehung des mononationalen polnischen Staates.....	595
Abkommen über den Bevölkerungsaustausch	600
Rechtlich-organisatorische Handlungen bezüglich der Aussiedlung von Ukrainern aus Polen	608
Anmerkungen	616

KAPITEL X

DER AUSSIEDLUNGSPROZESS VON UKRAINERN AUS IHREN URTERRITORIEN

Warum soll man sich darauf besinnen	621
Erste Etappe: <i>fast freiwillige Abreise</i>	623
Aus dem Kreis Bilsk	623
Aus dem Kreis Wolodaw	624
Aus dem Kreis Cholm	626
Aus dem Kreis Samistia.....	627
Aus dem Kreis Krasnostaw	628
Aus dem Kreis Grubeschiv	630
Aus dem Kreis Tomaschiv	633
Aus dem Kreis Bilgoraj und anderen Kreisen	636
Kurzes Fazit	638
<i>Die Ukrainer von der Ausreise überzeugen: zweite Etappe</i>	638
Überzeugungsmethoden.....	638

Aussiedlung aus den Kreisen Bilsk und Wolodaw	643
Aussiedlung aus dem Kreis Cholm	644
Aussiedlung aus dem Kreis Krasnostaw	645
Aussiedlung aus dem Kreis Grubeschiv	646
Aussiedlung aus dem Kreis Tomaschiw	648
Aussiedlung aus dem Kreis Bilgoraj und anderen Kreisen	651
Kurzes Fazit	652
<i>Die freiwillige Übersiedlung vergessen: dritte Etappe</i>	
<i>der Deportation</i>	653
a) Gezwungen freiwillig oder freiwillig gezwungen?	653
b) Bilsk.....	655
c) Wolodawa	656
d) Der Kreis Cholm	658
e) Grubeschiv, Tomaschiw, Bilgoraj: unglückliches Ergebnis.....	659
<i>Die Reinigung vor dem Austausch der Bevölkerung: vierte Etappe</i> ...	662
<i>um jeden Preis die Ukrainer aussiedeln</i>	662
Ergebnis nach Kreisen: Bilsk und Wolodaw.....	664
Grubeschiv – endgültige Aussiedlung nach Osten.....	667
Zwangsabschied von Tomaschiw	670
Formeller Abschluss der Aussiedlungsaktion: <i>Säuberung</i>	673
Abschied vom Heimatland: Ergebnis der Deportation	
nach Osten.....	677
Anmerkungen	679

KAPITEL XI

ANPASSUNG DER UKRAINER AUS CHOLMLAND UND PODLASIE AN DIE NEUEN LEBENSBEDINGUNGEN

Unterwegs in die Ukraine	685
Verteilung <i>der neuen Flüchtlinge</i>	690
Übersiedlung, doch diesmal allein.....	694
Wohnproblem.....	701
Bodenfrage.....	709
Gegenseitige Berechnungen und materielle Versorgung	711
Beschäftigung der Aussiedler	718
Anmerkungen	724

KAPITEL XII

ENDGÜLTIGE LIQUIDIERUNG DER UKRAINISCHEN GEMEINDE IN CHOLMLAND UND PODLASIE

Niemand wusste, wie viele Ukrainer in Polen geblieben sind.....	729
Politische Komponente der Operation <i>Weichsel</i>	731
Der Faktor Ukrainische Aufstandsarmee (UPA)	
in der <i>ukrainischen Frage</i>	739
Die Entscheidung ist getroffen	743
Konkretisierung der Aufgaben.....	749
Auf dem Weg in die <i>ehemaligen deutschen Territorien</i>	753
Folgen der unmenschlichen Aussiedlung	760
Anmerkungen	767
SCHLUSSFOLGERUNGEN	803
NAMENREGISTER.....	811
REGISTER DER GEOGRAPHISCHEN BEZEICHNUNGEN	839
FARBIGE ILLUSTRATIONEN	
Die Ikone von Cholm Gottes Mutter	869
Die Ikone von Turkovytskoj Gottes Mutter.....	870
Die Kirche von heiligen Peter und Paul aus dem Dorf Poturshyn im Landkreis Tomaschiw aus Cholm (jetzt in der Ortschaft Rajsck im Nordpodlasie)	871
Die Ikonostase von St. Peter und Paul aus dem Dorf Poturzyn im Landkreis Tomashiw aus Holm (jetzt in der Ortschaft Rajsck in Nordpodlasie).....	872
Cholm. Religiöse Prozession am Jahrestag der tragischen Zerstörung von orthodoxen Kirchen 1938.....	873
Lviv Firma <i>Helikon</i>	874
Cholm. Die Wissenschaftler aus Czernowitz und Wolyn Universitäten neben dem Haus, wo Mychailo Hruschewsky geboren ist.	876
ÜBER DIE AUTOREN	877

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

адм. ц.	адміністративний центр
АВПРИ	Архив внешней политики Российской империи
АК	Армія крайова (<i>Armia Krajowa</i>)
АПЦП	Автокефальна Православна церква Польщі
А.С.К.	назва видавництва
Арк.	аркуш
БПА	Буковинська партнерська агенція
БРСР	Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
БХ	Селянські батальйони (<i>Bataliony Chłopskie</i>)
в.	век
В-во	видавництво
ВГБ	Відділ громадської безпеки
ВПД	партнерська асоціація
Вид., вид.	видавництво
Вип., вип.	випуск
ВіН	Воля і Незалежність (<i>Wola i Niezawistość</i>)
ВП	Військо польське
ВРП	відділ робітничого постачання
г.	год
гг.	годы
гол. ред.	головний редактор, головна редакція
ДАВО	Державний архів Волинської області
ДАЛО	Державний архів Львівської області
ДКБ	Державна комісія з безпеки
Док.	документ
др.	другие
заст.	заступник
зб.	збірник
Зб. наук. ст.	Збірник наукових статей
ЗУНР	Західноукраїнська Народна Республіка
Изд.	Издательство
ім.	імені
ін.	інше, інші
КЖВ	книжково-журнальне видавництво
кн.	книга
КНПУ	Київський національний педагогічний університет
колект. авт.	колектив авторів
колект. моногр.	колективна монографія

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

КП(б)	Комуністична Партія (більшовиків)
КПЗУ	Комуністична партія Західної України
КПУ	Комуністична партія України
КРН	Крайова Рада Народова
ЛНУ	Львівський національний університет імені Івана Франка
міжн. зб. наук. праць	міжнародний збірник наукових праць
млн.	мільйон (<i>миллион</i>)
МО	народна міліція (<i>Milicja Obywatelska</i>)
МОН	Міністерство освіти і науки
МОДР	Молодіжна організація допомоги революції
МПП ВКФ	Мале приватне підприємство - Виробничо-комерційна фірма
навч. посібник	навчальний посібник
Назв. праця	названа праця
НАН	Національна академія наук
НАНУ	Національна академія наук України
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НСЗ	Народні сили збройні (<i>Narodowe Siły Zbrojne</i>)
НТШ	Наукове товариство імені Шевченка
о.	отець (<i>церк.</i>)
од.	одиниця
ОДА	Обласна державна адміністрація
оп.	опис
опр.	опрацювання
ОУН	Організація українських націоналістів
ОУН-УПА	Організація українських націоналістів — Українська повстанська армія
Перевид.	Перевидання
ПКНВ	Польський комітет національного визволення
пов.	повіт
Полн .собр. соч.	Полное собрание сочинений
ППР	Польська робітничка партія (<i>Polska Partia Robotnicza</i>)
ППС	Польська партія соціалістична (<i>Polska Partia Socjalistyczna</i>)
ПУР	Державна репатріаційне управління (<i>Raństwowy Urząd Repatriacyjny</i>)
р.	рік
рр.	роки

РГВА	Российский государственный военный архив
Ред.	редакція
Редкол.	редколегія
РНК БРСР	Рада Народних Комісарів Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки
РОССПЭН	Российская политическая энциклопедия
РПЦ	Російська православна церква
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСУК	Ревізійний Союз Українських Кооперативів
св.	священик, святий
СВУ	Союз визволення України
СД	Sicherheitsdienst, служба безпеки Третього Рейху
СМЕРШ	Смерть шпигунам, радянська військова контррозвідка часів Другої світової війни
СПб	Санкт-Петербург
СПП	Спілка польських патріотів
Спр.	справа
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС	Schutzstaffel, військово-поліцейська організація Націонал-Соціалістичної німецької робітничої партії; гестапо – скорочено від Geheime Staatspolizei – політична поліція Третього Рейху
ст.	стаття
СУК	Союз українських кооператив
США	Сполучені Штати Америки
т.	том
т.е.	то есть
т.зв.	так званий
тис.	тисяч
т.наз.	так называемый
ТАРС	Телеграфне агентство Радянського Союзу
ТРСЗ	Товариство розвитку східних земель
У.С.Г.	назва видавництва
УБ	Управління безпеки (Urząd Bezpieczeństwa)
УГА	Українська Галицька армія
т.п.	тому подобное
УГКЦ	Українська греко-католицька церква
УДК	Український допомоговий комітет
укр.	український, українська

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

УНДП	Українське національно-демократичне об'єднання
УНР	Українська Народна Республіка
УОТ	Українські освітні товариства
УПА	Українська повстанська армія
УРЕ	Українська радянська енциклопедія
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП	Українська соціал-демократична робітничка партія
УСКТ	Українське суспільно-культурне товариство
у співавт.	у співавторстві
УЦК	Український центральний комітет
УЦР	Українська Центральна Рада
Ф., ф.	фонд
ЦДАВОВУ	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІА	Центральний державний історичний архів у Львові
Цит. за	цитуємо за
ЦК КП(б)	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків)
ЦК ППР	Центральний комітет Польської робітничої партії
Ч., ч.	число
чел.	человек
ЧНУ	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
AAN	Archiwum Akt Nowych
MWRiOP.	Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
APL	Archiwum Państwowe w Lublinie
APLCh	Archiwum Państwowe w Lublinie Oddział w Chełmie
bp	bez paginacji (без нумерації)
CAW	Centralne Archiwum Wojskowe (Warszawa - Rembertów)
CIUS	Canadian Institute of Ukrainian Studies
DALO	State Archive of Lviv Oblast (від ДАЛО)
DAVO	State Archive of Volyn Oblast (від ДАВО)

Dok., dok.	dokument, dokumenty
DOK	Dowódstwo Okręgu Korpusu
DP	dywizja piechoty
DRCh	Dyrekcja Rejonowa w Chełmie
ed.	edition, editor, edukation
etc.	et setera (<i>i m. d., i m. n., тощо</i>)
F., f.	f. (<i>тут – архівна справа</i>)
GP	Główny Przedstawiciel
ibid.	ibidem (<i>там само</i>)
in.	inny, inna, inne
ISO	Companion of the Imperial Service Order
itp.	i temu podobne
k.	kartka
KAAFМ	Krakowska Akademia Andrzeja Frycza Modrzewskiego
KC	Komitet Centralny
KW	Komitet Wojewódzki
LAC	Library and Archives Canada
MAP	Ministerstwo Administracji Publicznej
MCF	Michael Chomiak Fonds
m. in	między innymi
MPP FPK	Małe Przedsiębiorstwo Prywatne - Firma Produkcyjno-Komercyjna
mps.	maszynopis
MWR i OP	Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
MZO	Ministerstwo Ziem Odzyskanych
NAN Ukrainy	Narodowa Akademia Nauk Ukrainy
NDAP	Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych
NKWD	(<i>з рос. Народный комиссариат внутренних дел</i>)
np.	na przykład
Op. cit., op. cit.	opera citato
OUN	Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów
OW	Oddział Wojewódzki
pol.	polski
pow.	powiat
PWN	Państwowe Wydawnictwo Naukowe
PWRN	Przedstawiciel Wojewódzkiej Rady Narodowej
PAA	Provincial Archives of Alberta
PPR	Polska Partia Robotnicza

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

PUR	Państwowy Urząd Repatryacyjny
Red.	redakcja
RP	Rzeczpospolita Polska
SPBP	Starostwo powiatowe w Białej Podlaskiej
SPCh	Starostwo powiatowe w Chełmie
SPTL	Starostwo powiatowe w Tomaszowie Lubelskim
SPW	Starostwo powiatowe we Włodawie
Sygn.	sygnatura
TRZW	Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich
TsDAHO	Central State Archive of Civic Organizations of Ukraine (<i>від ЦДАГО України</i>)
TsDAVO	Central State Archive of the Higher Organs of Government and Administration of Ukraine (<i>від ЦДАВОВУ України</i>)
TsDIH	Central State Historical Archive (<i>від ЦДІА</i>)
tzv.	tak zwane
UCAMA	Ukrainian Canadian Archives and Museum of Alberta
UCz	Uniwersytet Czeriowiecki
Ukrainian SSR	Ukrainian Soviet Socialist Republics
UPA	Ukraińska Powstańcza Armia
UR	Uniwersytet Rzeszowski
URL	Ukraińska Republika Ludowa
USA	United States of America
USRR	Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka
USSR	United of Soviet Socialist Republics
UWL	Urząd Wojewódzki w Lublinie
Vol.	volume (<i>тут – архівний запис</i>)
w.	wiek
wg	według
WIH	Wojskowy Instytut Historyczny
WO	Wojewódzki Oddział
WP	Wojsko Polskie
woj.	wojewoda
WRN	Wolność – Równość - Niepodległość
WSP	Wydział Społeczno-Polityczny (urzędu wojewodzkiego)
Wyd.	wydanie - Wydawnictwo
ZC	Zarząd Centralny

ПЕРЕДМОВА

Думка про те, щоб відтворити трагічну історію холмсько-підляських українців упродовж минулого століття, власне його першої половини, визріла майже десятиліття тому. Взятися ми за цю справу щонайменше з двох причин. По-перше, зважаючи на вкрай заплутану історію цієї гілки українського народу, поставили собі за мету відтворити хоч трохи об'єктивну картину нашої минувшини. По-друге, зберегти для нащадків вигнаних з рідного краю людей пам'ять про те, звідки походять їх корені.

Справа у тому, що ми, українці, після занепаду Київської Русі так і не спромоглися на створення централізованої держави аж до останньої декади ХХ ст. Кількаразові спроби у різні часи створити таку державу неодмінно закінчувалися поразкою. Лише у минулому столітті, за третім разом упродовж нього, Україна спромоглася здобути незалежність внаслідок розпаду Радянського Союзу.

В українському середовищі, особливо діаспорному, ширяться голоси про українські етнічні землі, які в різні часи забрали собі запопадливі сусіди. Але, напевно, непереконливим виглядає приписування усіх бід українців запопадливості сусідів, бо кожен народ передусім сам повинен дбати про свій *національний інтерес*, а не хтось інший за нього, і, тим більше, на шкоду собі. Проблема неспроможності створити свою власну централізовану державність упродовж століть криється насамперед у несформованості українського суспільства, на що є свої *внутрішні і зовнішні причини*.

Верхом безглуздя було б у наш час говорити про якісь територіальні претензії до сусідніх держав, які, у свою чергу, могли б пред'являти їх Україні. Йдеться зовсім про інше – виключно про правдиве відтворення історії.

В кордонах нинішньої Польщі після Другої світової війни залишилися, з північного сходу на південний захід, українські етнічні землі *Підляшшя, Холмщина, Надсяння і Лемківщина*. За ними у свідомості українців закріпилася спільна назва – *Закерзоння*. Назва походить з часів після Першої світової війни, коли міністр закордонних справ Великої Британії лорд Джордж Натаніель Керзон запропонував провести українсько-польське розмежування за етнічним принципом, котре здобуло доволі популярну назву *лінія Керзона*. Загалом принцип етнічного роз-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

межування після Другої світової війни при встановленні радянсько-польського кордону на його українському відрізку збережено, але з *деяким відступом* на користь Польщі. Власне, у зв'язку з тим відступом дійшло до *вивезення українців* з теренів, які залишалися з польського боку кордону, відповідно, як і поляків – у зворотному напрямі.

Міграційні процеси в різні часи були і залишаються доволі поширеним явищем у світовій цивілізації. Вони, викликані різними причинами, носять добровільний або примусовий характер, або частіше – перше і друге, разом узяті. Те, що сталося з українцями *Закарзоння*, в тому й *Холмищини* та *півдня Підляшшя*, стояло в одному ряду з переміщенням великих мас інших народів, включно з поляками. Кожен з пошкодованих народів мав і продовжує мати жалі до того, що з ним сталося, і робить з цього відповідні висновки.

Важко сказати, чи наступить коли-небудь абсолютна збіжність ставлення сусідніх народів, які зазнали *добровільно-примусового переміщення* частин свого етносу з однієї держави до іншої, стосовно того, що з ними сталося. В нашому випадку йдеться про українців і поляків. Проте обопільним завданням науковців України та Польщі є віднайдення оцінки нашої спільної минувшини таким чином, щоб вона вибудовувалася на взаємній повазі до понесених з обох сторін жертв.

PRZEDMOWA

Mysł o potrzebie napisania tragicznej historii Ukraińców na Chełmszczyźnie i Podlasiu w I połowie XX w. dojrzała prawie dziesięć lat temu. Odpowiednią decyzję podjęliśmy co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, ze względu na skrajnie przekłamaną historię chełmskiej gałęzi narodu ukraińskiego postanowiliśmy skonstruować przynajmniej w jakimś stopniu obiektywny obraz jego przeszłości. Po drugie, zachować dla pokolenia ludzi wypędzonych z kraju ojczystego oraz ich potomków pamięć o tym, gdzie są ich korzenie.

W różnych środowiskach ukraińskich, przede wszystkim emigracyjnych, obecne są wypowiedzi o ukraińskich ziemiach etnicznych zagarniętych w różnych okresach przez sąsiadów ponieważ po zagładzie Rusi Kijowskiej Ukraińcom nie udało się stworzyć państwa aż do ostatniej dekady XX w. Kilkakrotne próby utworzenia państwa kończyły się klęską. Dopiero w ubiegłym stuleciu Ukraina uzyskała niepodległość wskutek rozpadu Związku Radzieckiego. Problem niezdolności do stworzenia państwa ukraińskiego polegał przede wszystkim na braku jedności *społeczeństwie ukraińskim*, co ma swoje *przyczyny wewnętrzne i zewnętrzne*. Składanie winy za historyczne niepowodzenia Ukraińców na agresję ze strony tychże sąsiadów nie jest zbyt przekonujące, ponieważ każdy naród sam powinien dbać o swój *interes narodowy*, bo nikt inny za niego tego nie zrobi, zwłaszcza jeśli miałby zaszkodzić samemu sobie.

Szczytem głupoty byłoby w naszych czasach mówić o pretensjach terytorialnych wobec państw sąsiednich, które ze swojej strony mogłyby je wysuwać wobec Ukrainy. Chodzi o coś zupełnie innego – o prawdziwe naświetlenie historii. W granicach dzisiejszej Polski po II wojnie światowej pozostały na wschodzie i południu kraju ukraińskie ziemie etniczne: *Podlasie*, *Chełmszczyzna*, *Nadsanie* oraz *Łemkowszczyzna*. Ukraińcy potem ziemie te opatrzyli nazwą *Zakerzonnia*. Wywodzi się ona z czasów po I wojnie światowej, kiedy minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii, lord George Nathaniel Curzon, zaproponował przeprowadzenie rozgraniczenia ukraińsko-polskiego na zasadach etnicznych, którego przebieg uzyskał potem popularną nazwę *linia Curzona*. Zasada rozgraniczenia etnicznego podczas ustalania granicy radziecko-polskiej po II wojnie światowej na odcinku ukraińskim

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

została uwzględniona, jednak z *odchyleniem na korzyść Polski*. Właśnie w związku z tym odchyleniem doszło do *wywózki Ukraińców* z terenów pozostających po stronie polskiej granicy, jak również Polaków – w kierunku odwrotnym.

Procesy migracyjne w każdym okresie były i pozostają w praktyce cywilizacji światowej zjawiskiem dosyć powszechnym, nosząc charakter dobrowolny lub przymusowy, ale często cechy te występują razem. To, co stało się z Ukraińcami *Zakerzonii* łącznie z *Chelmszczyzną* i *południem Podlasia*, odbyło się jednocześnie z przemieszczeniem dużych mas innych narodów, także Polaków. Każdy z poszkodowanych narodów miał i ma żal o to, co się z nim stało, i wyciąga z tego odpowiednie wnioski.

Trudno powiedzieć, czy kiedyś nastąpi absolutna zbieżność poglądów co do tego, co się stało z sąsiadującymi z sobą narodami, które doznały *dobrowolnie-przymusowego transferu* części swej populacji z jednego państwa do innego. W naszym przypadku chodzi o Ukraińców i Polaków. Jednakże wspólne zadanie uczonych Ukrainy i Polski polega na tym, by znaleźć taką ocenę naszej wspólnej przeszłości, która opierałaby się na wzajemnym szacunku wobec ofiar poniesionych z obydwu stron.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Мысль о том, чтобы отобразить трагическую историю холмско-подляских украинцев на протяжении прошлого века, собственно его первой половины, созрела почти десятилетие назад. Мы взялись за это дело по меньшей мере в силу двух причин. Во-первых, учитывая крайне запутанную историю этой ветви украинского народа, поставили себе целью воссоздать хотя бы немного объективную картину нашего прошлого. Во-вторых, сохранить для наследников изгнанных из родного края людей память о том, откуда ведутся их корни.

Дело в том, что мы, украинцы, после падения Киевской Руси так и не смогли создать централизованного государства вплоть до последней декады XX в. Несколько попыток в разные времена создать такое государство неуклонно заканчивались поражением. Только в минувшем столетии, с третьей попытки на его протяжении, Украина смогла достичь независимости после распада Советского Союза.

В украинской среде, особенно диаспорной, раздаются голоса об украинских этнических землях, в разное время забранных себе ретивыми соседями. Но, наверное, неубедительным выглядит приписывание всех бед украинцев захватническим действиям соседей, ибо каждый народ прежде всего сам должен заботиться о своем *национальном интересе*, а не кто-то иной за него, и, тем более, в ущерб себе. Проблема неспособности создать свою собственную централизованную государственность на протяжении веков кроется прежде всего в несформированности украинского общества, на что имеются свои *внутренние и внешние причины*.

Верхом безрассудства было бы в наше время говорить о каких-то территориальных претензиях к соседним странам, которые, в свою очередь, могли бы их предъявлять Украине. Речь совсем о другом – исключительно о правдивом воссоздании истории.

В границах нынешней Польши после Второй мировой войны остались, с северо-востока на юго-запад, украинские этнические земли *Подляшье, Холмщина, Надсанье и Лемковщина*. За ними в сознании украинцев утвердилось общее название – *Закерзонье*. Название происходит с времен после Первой мировой

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

войны, когда министр иностранных дел Великой Британии Джордж Натаниель Керзон предложил произвести украинско-польское разграничение по этническому принципу, которое приобрело довольно популярное название линия Керзона. Вообще принцип этнического размежевания после Второй мировой войны при установлении советско-польской границы на ее украинском отрезке сохранен, но с *некоторым отклонением* в пользу Польши. Собственно, в связи с этим отклонением дело дошло до *вывоза украинцев* с территорий, оставшихся с польской стороны границы, соответственно, как и поляков – в обратном направлении.

Миграционные процессы в различные времена были и остаются довольно распространенным явлением в мировой цивилизации. Они, вызванные разными причинами, носят добровольный или принудительный характер, или чаще – первое и второе, вместе взятые. То, что произошло с украинцами *Закерзонья*, в том числе *Холмицины* и *юга Подляшья*, стояло в одном ряду с перемещением больших масс других народов, включительно с поляками. У каждого из пострадавших народов осталась неудовлетворенность от того, что с ним произошло, и делает из этого соответствующие выводы.

Трудно сказать, наступит ли когда-нибудь абсолютное совпадение взглядов народов-соседей, испытавших на себе *добровольно-принудительное перемещение* частей своего этноса из одной страны в другую, относительно того, что с ними произошло. В нашем случае речь идет об украинцах и поляках. Однако обоюдным заданием ученых Украины и Польши является поиск оценки нашего общего прошлого таким образом, чтобы она строилась на взаимном уважении к понесенным с обеих сторон жертвам.

PREFACE

The idea to write a book tracing the tragic history of the Ukrainians of the Kholm and Pidliashshia regions during the twentieth century, specifically its first half, matured nearly a decade ago. We embarked on this project for two important reasons. First of all, being fully cognizant of the extremely complex history of this branch of the Ukrainian people, we set ourselves the goal of creating a portrait of our past that aims for objectivity. Our second goal was to help the descendants of the people who were expelled from their native land to preserve the memory of their roots.

After the decline of Kyivan Rus', Ukrainians never succeeded in creating a centralized state until the end of the twentieth century. Renewed attempts in various periods of their history to create a polity invariably ended in defeat. With a third attempt, which took place during the last decade of the twentieth century, Ukraine succeeded in gaining its independence when the Soviet Union disintegrated.

In the Ukrainian milieu, especially in diaspora circles, increasingly more attention is being focused on Ukrainian ethnographic lands that were seized during various periods by avaricious neighbors. However, attempts to ascribe every last calamity the Ukrainians suffered at the hands of covetous neighbors are unconvincing because every nation should assert its own *national interests*; it is not up to others to do this, especially when such efforts go against a country's national interests. The failure to create a centralized state throughout the centuries lies primarily in the lack of cohesion of Ukrainian society, which may be explained by a variety of *internal and external causes*.

Today, it would be the height of absurdity to talk about pursuing territorial claims against neighboring states because, in turn, they could advance such claims against Ukraine. We are interested only in producing a truthful reflection of history.

After the Second World War, the Ukrainian ethnographic lands of Pidliashshia and the Kholm, Nadsiannia, and Lemko regions, extending from northeast to southwest, remained within the current borders of Poland. To Ukrainians, this region is known as *Zakerzonnia*. Its name dates from the period after the First World War, when the British foreign secretary, Lord George Nathaniel Curzon, proposed designating a line separating Ukrainians and Poles according to the ethnographic principle; his proposal

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

became known as the *Curzon Line*. After the Second World War the general principle of implementing ethnic separation by designating the Soviet-Polish border was upheld, but with *some adjustments* in favor of Poland. This correction led to the *expulsion* of *Ukrainians* from those territories that were on the Polish side of the border, and of Poles in a reverse process.

Migration processes have always been a widespread phenomenon throughout the world, and they remain so to this day. They are many underlying causes, and migrations may be voluntary or compulsory in nature or, more frequently, both of these types simultaneously. The events that were experienced by the Ukrainians of *Zakerzonnia*, including the *Kholm region and southern Pidliashshia*, were part of many large-scale migrations of nationalities, including the Poles. Both Ukrainians and Poles continue to rue the events that befell them and are drawing appropriate conclusions.

It is difficult to say whether these two neighboring nations, some part of whose populations experienced *voluntary-forcible resettlement*, will ever reach the point of absolute convergence in their attitude to what happened to them. In our case, the question pertains to Ukrainian and Poles. However, the joint task of Ukrainian and Polish scholars is to search for a consensus of our shared past in such a way that it will be founded on mutual respect for all the victims.

VORWORT

Die Idee, die tragische Geschichte der Ukrainer aus Cholmland und Podlasie innerhalb der ersten Hälfte des letzten Jahrhunderts wiederzugeben, wurde vor fast einem Jahrzehnt gereift. Wir machten uns an diese Angelegenheit zumindest aus zwei Gründen. Erstens, unter Berücksichtigung der äußerst komplizierten Geschichte dieses Zweiges des ukrainischen Volkes, setzen wir uns ein Ziel, ein wenig objektives Bild unserer Vergangenheit wiederherzustellen. Zweitens, wollten wir für die künftigen Generationen von verjagten Menschen das Gedächtnis über ihre Heimat, wo ihre Wurzeln stammen, bewahren.

Die Sache besteht darin, dass es uns, den Ukrainern, nach dem Niedergang des Kiewer Rus bis zum letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts nie gelungen ist, einen zentralisierten Staat aufzubauen. Wiederholte Versuche, solch einen Staat zu unterschiedlichen Zeiten zu erstellen, endeten unweigerlich mit einer Niederlage. Erst im letzten Jahrhundert, zum dritten Mal versucht, hat die Ukraine geschafft, Unabhängigkeit infolge des Zusammenbruchs der Sowjetunion zu gewinnen.

In der ukrainischen Umwelt, vor allem in der Diaspora, wird die Information über die ukrainischen ethnischen Territorien verbreitet, die zu unterschiedlichen Zeiten von eifrigen Nachbarn aufgenommen wurden. Aber es sieht wohl nicht überzeugend, das ganze Übel zu Inbrunst der ukrainischen Nachbarn zuzuschreiben, denn jede Nation selbst muss selbst und nicht jemand anderer ihre *nationalen Interessen* pflegen. Das Scheitern des Versuchs, unsere eigene zentrale Staatlichkeit seit Jahrhunderten zu schaffen, liegt in erster Linie in einer ungenügenden Gestaltung der ukrainischen Gesellschaft, was ihre *interne und externe Gründe* besitzt.

Es ist heutzutage wohl Unsinn, über alle territorialen Ansprüche an die Nachbarstaaten, die, ihrerseits, solche Ansprüche an die Ukraine stellen konnten. Wir möchten uns auf eine ganz andere Sache konzentrieren – das heißt, dass wir ausschließlich die Geschichte wahrheitsgetreu widerspiegeln wollen.

Nach dem Zweiten Weltkrieg, in den heutigen Grenzen von Polen (von Nordosten nach Südwesten) blieben die ukrainischen ethnischen *Länder Podlasie, Cholmland, Territorien über dem Fluss San und Lemkengebiete*. Sie blieben im ukrainischen Bewusstsein unter einem gemeinsamen Namen *Sakerzonnia* (Territorien über der

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Curzon-Linie). Dieser Name stammt aus der Zeit nach dem Ersten Weltkrieg, als der Außenminister von Großbritannien, Lord George Nathaniel Curzon, vorgeschlagen hat, die Ukraine und Polen nach dem ethnischen Prinzip zu trennen. Diese Trennung hat eine sehr bekannte Benennung *Curzon-Linie* erworben. Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde der allgemeine Grundsatz der ethnischen Trennung bei der Festsetzung der sowjetisch-polnischen Grenze eingehalten, trotzdem mit *einem Rückzug* zugunsten Polens. Eigentlich im Zusammenhang mit diesem Rückzug kam es zur *Entfernung der Ukrainer* aus den Gebieten, die auf der polnischen Seite der Grenze blieben, bzw. wie zur Entfernung von den Polen – in umgekehrter Richtung.

In verschiedenen Epochen waren Migrationsprozesse eine recht häufige Erscheinung in der Weltzivilisation. Sie werden durch verschiedene Ursachen hervorgerufen und können freiwilligen, gezwungenen, oder – häufiger – widersprüchlichen Charakter haben. Was mit den Ukrainern von *Sakerzonnja* einschließlich *Cholmland und Süden des Gebietes Podlasie* geschah, stand in derselben Reihe mit den großen Migrationen von anderen Nationalitäten, darunter Polen. Jedes leidende Volk hat bis jetzt Bedauern darüber, was mit ihm passiert ist, und macht daraus angemessene Schlussfolgerungen.

Es ist schwer zu sagen, ob irgendwann absolute Übereinstimmung der benachbarten Völker über die freiwillige *Zwangsumsiedlung* ihrer ethnischen Gruppe von einem Land zum *anderen kommt*. In unserem Fall geht es um die ukrainische und polnische Bevölkerung. Allerdings liegt das gemeinsame Ziel der ukrainischen und polnischen Wissenschaftler bei der Suche nach der gemeinsamen Bewertung der Vergangenheit, so dass es auf dem gegenseitigen Respekt für die Opfer, die beide Völker erlebt haben, gebaut wird.

ВСТУП

За роки незалежності України активізувалася справа дослідження трагічної долі холмсько-підляських українців упродовж XX ст. Так склалося з часів Середньовіччя, що після розпаду Київської держави на деякий час піднялася Галицько-Волинська держава. Князь Данило Галицький, заснувавши на північно-східних окраїнах своїх володінь місто Холм (з давньоукраїнської мови слово *холм* означало *горб, невисока гора*), переніс туди 1237 р. столицю Галицько-Волинського князівства. 1253 р. у Дорогичині над Бугом Данило прийняв титул короля всієї Русі – на той час великої і доволі могутньої держави. Проте, землі Холмщини і Підляшшя постійно зазнавали нападів з боку сусідніх польських і литовських князів. З другої половини XIV ст., по закінченні князювання спадкоємців Данила Галицького, холмсько-підляські землі потрапили під владу Польщі та Литви. Після Люблінської унії, разом з усім Правобережжям Дніпра – під владу об'єднаної польсько-литовської *Речі Посполитої*¹.

Протягом багатьох століть іноземні володарі краю час від часу мінялися. Проте доля місцевих жителів, які на той час не дуже знали, хто вони, залишалася важкою. Але, оскільки тут остаточно укорінилося польське панування, то поступово створювалася конфліктна ситуація між переселенцями й місцевим людом. На *руські* холмсько-підляські землі, а за ними й далі на схід, у намаганні *здобути тут маетки*, рухалася *польська шляхта* з сусідньої *Мазовщини* (Мазовша) та інших земель. Відбувався процес своєрідного *натиску на схід*, як це робили німецькі колонізатори стосовно західних польських земель. Разом зі шляхтою рухалися й інші суспільні верстви. З цього приводу цікаво б поглянути, що про польське просування на схід ще у XIX ст. писав відомий польський науковець-етнолог Оскар Кольберг. Він, зокрема, підкреслив, що *руський люд, осілий на Холмщині і Підляшші, своїми західними поселеннями сягав східних окраїн польського (мазурського) племені*. Поступово, в силу обставин, що склалися, *руський люд, помимо збереження ще багатьох засадничих рис свого першобуття, перейняв чимало властивостей рухливішого і заможенішого свого польського сусіда*. Далі за Кольбергом впливало, що *людність мазурська, тобто польська, осідала на кращих землях Холмщини і Підляшшя*. Вона, *підштовхувана колонізаційними устремліннями*

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

нями, просувалася все далі на схід. Масовий цивілізаційний, а насправді колонізаційний рух на схід, спирався на *вогнища польськості*, якими були (панські) двори, більші міста, часто *плебанії* (резиденції римо-католицьких священників. – Авт.), а також школи. Все це, разом узятє, мало доволі виразно поширювати свої (тобто польські. – Авт.) звичаї і прищеплювати свою, кажучи нинішньою мовою, *ментальність, убожніший розумово і духовно руській людності*².

Те, що написав Оскар Кольберг, широко відомий у тодішньому світі вчений, загалом відповідало дійсності. На жаль, *холмсько-підляські русини-холмщаки*, не лише у ті далекі часи, не спромоглися на належний *національно-цивілізаційний рівень*, що, ще раз, на жаль, тією чи іншою мірою характерне для *усіх віток українства*. Тому наші пращури порівняно легко підпадали під вплив прийшлого польського люду, авангард якого склали *шляхта і релігійні місіонери*.

Цілком очевидно, що у вступі немає потреби ширше описувати події на холмсько-підляських землях впродовж століть, оскільки це не є нашою основною метою. Але тим не менше. Варто бодай побіжно згадати про вузлові поворотні моменти у житті краю, які завершилися його *деукраїнізацією* у середині ХХ ст.

Після запеклих і затяжних воєн протягом 1341–1366 рр. дійшло до поділу територій Галицько-Волинської держави. Литві дісталася Волинь і частина Поділля, а Польщі землі Холмська, Белзька, Перемишльська, Львівська і Галицька. До подальших змін на Холмщині дійшло по підписанні Кревської унії у 1385 р. між Польщею і Литвою. Ми вже згадали про *польський натиск на схід*. Щодо вище висловленої думки додамо ще позицію з цього приводу польського краєзнавця Юзефа Недзведзя, який вважає, що Польща власне тоді намагалася «вести мирну колонізаційну політику, масово спроваджуючи (сюди. – Авт.) польську шляхту, ... надаючи їй землі та привілеї»³. В результаті то спричинилося до експансії польської шляхти, заохочуваної *великим роздаванням земель*. Вона охоче переносилася сюди з перенаселеного Мазовша.

Щоб зміцнити свою присутність у краї, прибула шляхта розуміла, що без прищеплення тут римо-католицизму того зробити не дуже вдасться. Іншими словами, релігія мала б відіграти чи не провідну *політичну роль* в освоєнні холмсько-підляських земель, у справі їх *колонізації*. Але утвердження тут римо-католицизму йшло нелегко і поволі. Король Казимір Великий 1359 р. звернувся до папи Інокентія VI з проханням призначити Холмським єпископом Томаша з Сенна. Але аж 1375 р. на підставі булли вже наступного папи римського Григорія XI було створено Холмську *дієцезію латинського обряду*⁴.

Внаслідок багатьох міждержавних комбінацій Холмщину остаточно приєднано до Польщі. Протягом XV ст. вона була самостійною адміністративною одиницею. Проте наприкінці століття або на початку XVI ст. її приєднано до *Руського воєводства*. Зміни в адміністративній приналежності Холмщини вели до того, що

вона поступово, але незворотно втягувалася у *загальнопольські процеси*. Прибуваюча сюди *лицарська верства* перетворювалася на осілу на отриманих землях *шляхту*. Вже з середини XV ст. у Польщі почали творитися *шляхетські фільварки*. Досягнув Холмщини цей процес у другій половині XVI ст. Творення фільварків супроводжувалося поступовим зростом утиску селян. Сеймова конституція 1496 р. прив'язувала їх до землі та обмежувала особисту свободу. Більше того, 1518 р. селян перевели під *панське судівництво*. А через два роки вже встановлювався *панщинний мінімум*, тобто визначалася кількість днів, які селяни, в нашому випадку *холмсько-підляські русини мали працювати на землевласника*⁵.

Важко сказати, хто кого більше асимілював би – *прибулі автохтонів*, чи *навапи*, якби процес йшов самотужки, без *національно-релігійного чи економічного натиску* з боку прибулих польських поселенців. В усякому випадку, той же Юзеф Недзведзь вважає, що «лише незначною мірою польська колонізація XIV–XV ст. вплинула на місцеву холмську сільську людність. Нечисленні селяни, що прибули сюди з Центральної Польщі, розчинялися в середовищі значно чисельнішої руської людності, століттями тут проживаючої і визнаючої православ'я». Автор ілюструє свою думку поширенням віросповідання. Як приклад, наводить тодішній *Городельський повіт*, де, за його даними, існували заледве три католицькі парафії, проти двадцяти православних⁶. Вслід за Ю. Недзведзем можна додати, що станом на 1630 р. у всій Холмській дієцезії налічувалося 100 костелів, натомість, діяло 650 православних церков. І ще раз пошлімося на того ж автора, на думку якого, небагато змінилося у цій справі протягом наступних трьох століть. Він вважає, що остаточно край такому станові речей поклав т.зв. царський *Толеранційний указ* від 17 квітня 1905 р., внаслідок якого колишні уніати (греко-католики) масово переходили на католицизм. Процес завершився виселенням українців з Польщі внаслідок Угоди від 9 вересня 1944 р.⁷.

Суттєве значення в історії Холмщини та міжлюдських українсько-польських стосунків відіграла Берестейська унія 1596 р., укладена між Апостольською столицею та православним духовенством. За нею з'явилася *Греко-католицька* (тоді – уніатська) *церква*. До неї перейшов Холмський єпископ Діонісій Збірський, разом з усім єпископством. Існують різні оцінки Берестейської унії, часто діаметрально протилежні. Чи вона була укладена на користь поляків, чи українців? Це зовсім інша, широка тема досліджень, у тому – не виключно релігійних. Автори даної роботи не ставили собі за мету ширше про неї писати, тим більше, що вона виходить далеко за хронологічні межі праці. Проте, як згодом виявилось, *Греко-католицька церква* вповні витримала випробування часом, залишаючись до кінця *Українською церквою*. Щоправда, сказане майже не стосується Холмщини. Умови склалися таким чином, що унія на Холмщині стала швидше засобом *полонізації місцевих русинів, а не їх українізації*, що підтвердили наступні події.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Ми згадували, що холмсько-підляські терени часто ставали ареною запеклих військово-політичних сутичок. Йшлося передусім про державну приналежність краю, що постійно змінювало зміст життя місцевої людності. Тодішні події приносили з собою величезні проблеми національного, релігійного і соціального характеру. Якщо рухатися хронологічно у напрямі до сучасності, то у XVII ст. такими стали: *національно-визвольна боротьба українців* під проводом Богдана Хмельницького, яка докотилася й до Холмщини, *шведська виправа* під проводом Карла X Густава, *угорська* під проводом Юрія II Ракочі. У свою чергу, ніби як відплатні акції, ту ж Холмщину спустошували військові *дії польських загонів*, наприклад, виниклої під кінець грудня 1665 р. *Тишовецької конфедерації*. Її основу склали загони Станіслава Потоцького, Станіслава Лянцкоронського і навіть литовські. У конфедерації активну участь взяла місцева польська шляхта, часто зі своїми власними загонами⁸.

Як відомо, внаслідок внутрішніх чвар, які роздирали *Річ Посполиту двох народів* (польського і литовського), у якій не знайшлося місця для *третього* (тобто українського) *рівноправного члена*, під тиском сусідів в особі Росії, Прусії та Австрії Польська держава розпалася і понад 120 років її не було на карті Європи. Згадані сусіди її територію поділили між собою, здійснивши це у три етапи. Після останнього у 1795 р. Холмщина разом з Підляшшям потрапила під владу Австрії. Під час *наполеонівських воєн* вона протягом 1809–1814 рр. входила до *Варшавського князівства*. На Холмщині, як і в усьому князівстві, запроваджувалося законодавство, що спиралося на знаний *Наполеонівський кодекс*. Важливим елементом нового порядку стала відміна *особистої залежності селян*, якими на Холмщині були переважно *русини-українці*. Названі положення про особисту свободу селян перейшли до конституції *Польського королівства*, створеного рішенням *Віденського конгресу* 1815 р. і повністю залежного від Росії. Після адміністративної реформи 1837 р. Холмщина потрапила до складу Люблинської і Сідлецької губерній. Тут діяла польська адміністрація і урядовою мовою буда польська. Однак після Листопадового (1831–1832 рр.), а остаточно після Січневого (1863–1864 рр.) повстань російська влада повела рішучу *русифікацію* усього Польського королівства, а *Холмщини передусім*, використовуючи факт, що її переважно населяли *русини*, яких ототожнювали з *росіянами*⁹.

Виходить, що польська сторона *виборювала свою національну незалежність*, у тому й *на етнічно непольських теренах*, а Росія цю боротьбу придушувала. З національними інтересами місцевих українців ніхто й думки не мав рахуватися. Їх, як етнічної спільноти, ніби й не було. Отже, з одного боку, холмсько-підляських українців вже тривалий час *полонізовано*, оскільки панівною верствою місцевої спільноти був *польський елемент*. З іншого ж боку, російській владі видавалося, що місцеві *українці* (у її розумінні – *русские*) є доволі придатним *матеріалом*

для русифікації не лише їх самих, але через них і поляків. Щоправда, поляки на холмсько-підляських землях за тодішніх обставин являли собою для російської влади ще одну суттєву проблему. З їх середовища рекрутувалася не лише місцева бюрократія, але якоюсь мірою і петербурзька. Для прикладу, можна назвати по-стать столичного чиновника Юзефа Кучинського, шляхтича з Холмщини на царській службі в Петербурзі. Власне, він виявився автором російськомовної книжки, примірник якої вдалося виявити у бібліотеці Альбертського університету в Канаді. В ній автор закликав владу не створювати окремої Холмської губернії, оскільки, на його думку, лояльного російського чиновника, «мешканці Холмщини завжди жили польським життям, і їх лише віднедавна віднесли до істинних руських»¹⁰. Голос Кучинського у цій справі був далеко непоодиноким. Подібну позицію займав ряд високопоставлених російських чиновників у структурах влади.

Насправді російській владі розходилося не тільки, а навіть не стільки про Холмщину. Йшлося про Польське королівство, як таке. Що ж стосується Холмщини, то головним засобом для досягнення мети обрано *релігію*. Вище ми вже говорили, що до Берестейської унії тут панувало *православ'я*, після неї – *греко-католицизм*, що з польського боку підсилювало надії на поступове *сполщення місцевих українців*. Проте російська влада з середини XIX ст. *насилено наvertала уніатів на православ'я у його російському розумінні*. У квітні 1875 р., нібито на клопотання уніатських священників Холмщини, у Петербурзі прийняли рішення про ліквідацію там унії і приєднання тамошньої *Греко-католицької церкви до Російської православної*. У відповідь, на знак протесту майже половина місцевих вірян, разом зі своїми пастирями, відмовилася прийняти новий обряд і, під тиском обставин, ті люди перейшли на латинський обряд. За нашими даними, з 214 греко-католицьких священників краю на новий обряд перейшло лише 59. Переслідування уніатів викликало жваву реакцію в усьому польському суспільстві. Поширювалася думка, що русифікують не українців, а *уніатів – поляків*. Тобто як з російського, так і з польського боків долю українців намагалися вирішити без участі їх самих, використовуючи їх, м'яко кажучи, невисокий рівень національного самоусвідомлення, зростання якого століттями стримувалося іноземними поневолювачами. В усякому випадку, між переписами населення 1872 і 1909 рр. чисельність холмсько-підляських православних, тобто українців, зменшилася, за різними даними, на 170 тис. осіб.¹¹

Наступним ударом, нанесеним холмщакам і підляшукам у сфері релігійно-національного життя, став згаданий *Толеранційний указ*, який нібито врегулював релігійну проблему, дозволяючи *вільний вибір віросповідання*, але тільки між *російським православ'ям і римо-католицизмом*. Мови про *греко-католицизм* не було. Цілком зрозуміло, що подібний вчинок російської влади викликав нову хвилю протесту з боку автохтонів краю. З власної ініціативи, і не без схвальної

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

підтримки з боку польської спільноти регіону, наступна велика група українців перейшла на латинський обряд. Ніколи не було більш-менш точних даних щодо кількості перейшлих на цей обряд. Важко сказати, наскільки реальними виглядають дані, нами вище наведені. Незважаючи на *широкомасштабну русифікаторську роботу*, зусилля влади, як показало невдовзі життя, *особливої користі їй не принесли*, а місцевих українців, яких намагалися переконати, що вони росіяни, подібні заходи просто дезорієнтували.

Після Російської революції 1905-1907 рр. на Холмщині і Підляшші поживався український *національний рух*. Точніше, почав зароджуватися, власне з'явилися перші осередки. Поживавлену культурно-освітню діяльність здійснювало *Холмське православне братство*, що проіснувало до 1917 р. Між іншим, разом з іншими організаціями української спільноти краю *Братство* виступило формальним ініціатором створення *Холмської губернії*, сподіваючись таким чином вберегти місцеву людину від подальшого *сполщення*. Але, за іронією долі, рівночасно ініціатива сприяла її *русифікації*. Оскільки влада наділяла *Російську православну церкву* функцією *зросійщення краю*, то й очолив цю місію архієпископ *Холмсько-Підляський Євлогій* (в миру – Василь Семенович Георгієвський), виходець з Тульської губернії. Будучи депутатом російської Державної думи, він мав значні впливи в урядових колах Росії, а на Холмщині і Підляшші здійснював засобами релігії *русифікаційну політику*. Зрозуміло, що релігійні, культурно-освітні заклади тощо були під впливом і повним контролем ієрарха, включаючи й *Холмське православне братство*. Воно й інші осередки, покликані здійснювати русифікаторську політику, робили це, по суті, руками самих місцевих православних українців. Поляки, ведучи боротьбу за своє визволення, звинувачували у русифікаторстві не тільки російську владу, РПЦ, а й місцевих українців, які належали до тих чи інших структур. Виходило, що місцевим русинам на рідній землі не було місця. Вони мали стати або *росіянами*, або *поляками*, але ні в якому разі – *не українцями*. Ініціатива щодо створення *Холмської губернії*, так само як кілька десятків років тому ліквідація Берестейської унії, була в Петербурзі схвалена. Рішення набуло чинності 23 червня 1912 р. Можна б лише будувати здогадки, що було б далі, якби не розпочалася Перша світова війна. Але, тим не менше, під час неї холмсько-підляському людові завдано чергової непомірної шкоди через вивезення його основної маси вглиб Росії. Коли *біженці* по війні і Російській революції повернулися до краю (а добра третина з них ніколи не повернулася), то тут відроджувалася *Польська держава*, яка зустріла їх *упереджено*, як носіїв русифікації, хоч ті *носії* від неї постраждали значно більше від поляків¹².

Вивезені у *біженство холмсько-підляські українці* під час революційних подій в Росії, у тому й на теренах українських губерній, попри неймовірні страждання, яких вони зазнали, *прозрівали у національному відношенні*. Ті, хто повер-

нудся додому, принесли з собою певний *момент істини*, або, іншими словами, почали розуміти, що *вони не є ані поляками, ані росіянами*, – що *вони є українцями*. Щоправда, міжвоєнне двадцятиліття принесло їм не менші випробування, які випадали на їх долю постійно. Початок Другої світової війни спочатку приніс якийсь *промінчик надії* на поліпшення не лише соціального становища, але й зміну національно-релігійного статусу. Проте, все закінчилося вимушеним прощанням з рідним краєм.

Вище ми побіжно описали *буття* холмсько-підляських українців до Першої світової війни. А далі поставили собі за мету розповісти про ту національну трагедію, яка сталася з ними у першій половині ХХ ст. Ідея виникла близько десяти років тому. На рівні 2003 р. ми розробили перший нарис майбутньої праці, яка мала б мати обсяг до двадцяти друкованих аркушів. Проте, з плином часу довелося внести корективи до проекту. Написані попередньо розділи довелося докорінно переробити. Нам вдалося сягнути до матеріалів в архівосховищах України, Польщі і Канади, які проливають суттєво світло на обрану нами проблематику.

Наш задум звівся до того, щоб відтворити *трагічну долю* холмсько-підляських українців упродовж трьох десятиків років між *біженством*, а насправді – насильним вивезенням углиб Росії влітку 1915 р., коли російські війська під натиском супротивника були змушені залишати підвладні території у ході Першої світової війни, і наступною *депортацією* знедолених людей, розпочатою під виглядом *обміну населенням* наприкінці Другої світової війни, на угоду *сильним цього світу*. Але, оскільки деукраїнізація Холмщини і Підляшшя разом з Надсянням і Лемківщиною завершувалася горезвісною акцією *Вісла*, тобто депортацією українців у кордонах повоєнної Польщі, то ми процес об'єднали.

Замість одного тому передбачаємо видати три. До першого віднесли виключно дослідну частину праці. У дванадцяти розділах виклали сумну історію наших земляків від *біженства* 1915 р. по *депортацію* до УРСР і всередині Польщі, процес якої тривав у 1944–1947 рр., і навіть далі. До другого і третього томів увійдуть ще два розділи, які присвячуємо тому, як живеться переселенцям та їх нащадкам в Україні і окремо в Польщі.

Дещо про використані архівні та опубліковані матеріали і висвітлення проблеми в Україні та Польщі. Отже, розпочнемо з того, що в архівосховищах України, Польщі, Росії, Канади, США та інших держав осіли багаті, і до цього часу не дуже досліджені українськими вченими матеріали. Сказане можливо меншою мірою стосується України. До архівів перших трьох держав документи і матеріали потрапляли, кажучи бюрократичною мовою, у *службовому порядку*, по лінії державних, партійних структур, силових відомств та спеціальних служб, тим більше, що на той час Україна перебувала у складі СРСР. Що ж стосується двох за-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

океанських країн, то туди документи і матеріали потрапили як архіви українських незалежницьких громадських організацій, релігійних установ чи окремих осіб, причетних до справи.

Розпочнемо з найвіддаленіших. До дослідження залучені матеріали, почерпнуті у трьох архівних установах Канади. Перш за все, з центрального архіву, який після реорганізації у середині нинішньої декади прибрав назву *Бібліотека і Архіви Канади (Library and Archives Canada - LAC)*. Тут нам найбільше у пригоді став *Фонд Володимира Кубійовича (Volodymyr Kubijovyc Fonds - R 6531-0-8-E* – колишня сигнатура *MG 31.D203*), видатного українського вченого-енциклопедиста, який у роки Другої світової війни очолював у Кракові *Український центральний комітет (УЦК)*. Узяли ми також деякі документи із *Фонду Андрія Жука (Andry Zhuk Fonds - R 2297-0-3-E* – колишня сигнатура *MG30. C167*), званого українсько-го громадсько-політичного діяча і журналіста, активного учасника українських визвольних змагань часів Першої світової війни. З Альбертського провінційного архіву Канади ми скористалися матеріалами з *Фонду Михайла Хом'яка (Provincial Archives of Alberta. Edmonton. Michael Chomiak Fonds - PAA. MCF. PR 1985/191* – і далі за одиницями зберігання), засновника і беззмінного редактора *Краківських вістей* під час Другої світової війни. Більшість використаних документів вперше вводиться у науковий обіг. До слова, підшивки *Краківських вістей, Холмської землі* та багато інших матеріалів нами отримано від *Українсько-канадського архіву-музею Альберти* в Едмонтоні, тобто у третій з канадських архівних установ, де ми багаторазово працювали.

Щодо українських архівосховищ, то ми насамперед звернулися до *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України – ЦДАВОВУ України* та *Центрального державного архіву громадських об'єднань України – ЦДАГО України*. Меншою мірою, але залучили до праці матеріали з *Державного архіву Львівської області (ДАЛО)* та *Державного архіву Волинської області (ДАВО)*, а також *Центрального державного історичного архіву (ЦДІА)* у Львові. Використали також декілька документів з інших архівів.

Безумовно, до роботи над темою ми доволі широко залучили матеріали й з польських архівів. Сказане стосується двох центральних і одного воєводського. Власне, може варто з останнього й розпочати, оскільки ми його фондами найбільше користувалися. Мова про *Державний архів у Любліні та його Відділ у Холмі (Archiwum Państwowe w Lublinie – APL; Archiwum Państwowe w Lublinie – Oddział w Chełmie - APLCh)*. Люблинське воєводство, власне, охоплює холмсько-підляські землі, про долю *автохтонів* яких наша розповідь. Що стосується центральних польських архівів, то ми звернулися до засобів *Архіву нових актів* у Варшаві (*Archiwum Akt Nowych - AAN*) та *Центрального військового архіву* у Рембертові під Варшавою (*Centralne Archiwum Wojskowe - CAW*).

При посиланні на матеріали з архівосховищ України та Польщі ми доволі часто свідомо посилалися на них і ті видання, де вони вже опубліковані. Для прикладу, чимало матеріалів з *ЦДАВОВУ України* та *ЦДАГО України* опублікував український дослідник Володимир Сергійчук у своїх документальних публікаціях¹³. Натомість, в Українському тижневику Польщі *Наше слово* останніми роками публікуються матеріали, зв'язані з депортацією українців з Польщі та акцією *Вісла*. Для нас найцікавішими з *Нашого слова* стали матеріали з Державного архіву в Люблині, оскільки вони стосуються піднятої нами проблематики. Подібний дубляж посилань ми застосували з метою створити можливість для тих дослідників, які будуть після нас вивчати долю холмсько-підляських українців у ХХ ст., і полегшити їм пошуки матеріалів¹⁴. Щось подібне належить сказати і про документи з польського *Центрального військового архіву*. Ми зробили переклади з документів міжвоєнного періоду. Вони уміщені також у третьому томі *Історії польсько-українських конфліктів* Миколи Сивицького. Тепер, щоправда, є вже українське перевидання тритомника. Але ми відсилаємо Читача до оригінального видання¹⁵. Значною підмогою у дослідженні проблеми стали і особисті архіви двох співавторів – Юрія Макара та Анатолія Салюка.

Мабуть буде доцільним згадати також про важливіші опубліковані документи чи матеріали, видані в Україні, СРСР, Росії та Польщі. На них є посилання у примітках до кожного розділу. Для нас придатними стали публікації: *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах*, видані заходами Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України; *Літопис Української повстанської армії. Том 39. Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмищина і Підляшшя (Документи і матеріали)*; *Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.; Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании; Тегеран-Ялта-Потсдам; Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953. Т.1. 1944–1948. Документы*¹⁶.

Складно, безумовно, намагатися перелічити усі залучені документальні публікації до нашого дослідження. Та, зрештою, у цьому немає потреби, оскільки вони названі у примітках до розділів. Але варто тут ще навести бодай кілька таких документальних публікацій, які безпосередньо стосуються досліджуваної теми, котрі вийшли у Польщі. Серед них (подамо мовою оригіналу): *Eugeniusz Misilo. Akcja «Wisła»». Dokumenty; Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T.2. Przesiedlenia*

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

*Polaków i Ukraińców 1944–1946; Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*¹⁷. З трьох наведених позицій дві зредаговані науковцем українського походження Євгеном Місилом. Названі публікації містять підставові документи для нашого дослідження.

Крім архівних та опублікованих документів і матеріалів, ми спиралися на матеріали тогочасної преси. Оскільки ми мали доступ до українських газет, що виходили у *Генеральній губернії* в роки Другої світової війни – *Краківські вісті* та *Холмська земля*, то з них скористалися матеріалами, які стосувалися діяльності німецької окупаційної влади на холмсько-підляських теренах та українсько-польського протистояння. На жаль, зусиллями тодішньої радянської пропагандистської машини, рівною мірою й польської, діяльність українських незалежницьких структур, як і їх засобів масової інформації зображались виключно у негативному світлі, як прислужницьких при німецькій окупаційній владі. Це, м'яко кажучи, несправедливе звинувачення має, як не прикро, сучасне продовження. А насправді реальність була зовсім іншою. Тодішня українська преса *Генеральної губернії*, ясна річ, не могла скупитися на похвалу на адресу *Третього Рейху*, інакше б вона не виходила. Але під неухильним і жорстким контролем з боку окупаційної влади вона, інколи *езоповою мовою*, доносила до українців *Генеральної губернії* правдиву інформацію про те, що з ними діється. Хоч і під пильним оком німецької влади, у важких умовах війни та українсько-польського протистояння вона сприяла розвитку *українського національного життя* і відродженню *Української православної церкви*, відновленню навчання *рідною мовою*, розвитку *української кооперації* тощо.

Відрадним є те, що протягом останнього двадцятиріччя вчені як України, так і Польщі звернули чільну увагу на складні моменти у стосунках між обома державами і народами, включно з найтрагічнішими сторінками, особливо у часи обох світових воєн та по їх закінченні. Показовим у цьому відношенні міг би бути міжнародний науковий українсько-польський семінар *Україна-Польща: важкі питання*, який почергово проходив у 1997–2001 рр. на базі Волинського національного університету імені Лесі Українки та Національної академії оборони у Рембертові під Варшавою. Загалом пройшло десять зустрічей, у яких кожного разу брали участь від десяти до двадцяти осіб з кожного боку. На кожен з семінарів виносилося по дві-три теми, по кожній з яких презентувалися дві доповіді – по одній з кожного боку. Після кожної пари доповідей проводилася пожвавлена, інколи доволі гостра, дискусія, виводилися узгодження і розбіжності. На семінарах обговорено увесь комплекс проблем, пов'язаних з міждержавними та міжлюдськими взаєминами на *етнічному порубіжжі* від закінчення Першої світової війни по акцію *Вісла* включно. За наслідками семінарів опубліковано дев'ять томів (1-2 томи в одній книзі) ідентичних матеріалів українською та польською мовами

(6-й українською досі не опублікований). Своєрідним підсумком циклу став том *Polska-Ukraina: trudna odpowiedź*¹⁸. Все б добре, якби польські колеги, як видно з цього підсумково тому, всю проблему не зводили до однобічного звинувачення українців у масових вбивствах поляків на Волині та у Східній Галичині, обходячи подібні дії поляків стосовно українців на теренах Закарпаття.

Незважаючи на проблеми з погодженням позицій зі спірних питань, названі зустрічі принесли й певні позитивні зрушення у подоланні розбіжностей. Хоча б у тому сенсі, що під час семінарів заговорили про масове винищення українців на Холмщині і Підляшші впродовж 1943–1944 рр. Відрадно є й те, що обидві сторони сповнені бажання продовжувати спільні зустрічі й надалі. У 2005 р. у Варшавському Інституті національної пам'яті (*Institut Pamięci Narodowej*) відбулася зустріч вчених обох країн для підбиття підсумків проведеної роботи і визначення планів на майбутнє. Погодили продовжувати роботу й надалі на базі Львівського і Торунського університетів. По одній зустрічі в обох університетах відбулося.

Колишнім підляшкам, холмщикам, надсянцям і лемкам та їх нащадкам можна тішитися з того, що трагедія, яка спіткала їх у середині ХХ ст. поволі стає сферою наукового зацікавлення в Україні. Зокрема, у 2000-х рр. захищено близько десяти дисертацій з історичних та інших суспільствознавчих наук, пов'язаних з піднятою нами проблематикою. Назвемо декілька з них: Данилиха Наталія. *Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України)* (2007); Кіцак Володимир. *Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація* (2003); Мрака Ігор. *Проблема кордонів Польщі у зовнішній політиці Британії у роки Другої світової війни (1939–1945)* (2005); Савчук Олег. *Депортації українців з Холмщини і Підляшшя в 1944–1947 рр.* (2010) та ін.

Якщо ж говорити про опубліковані праці українських учених з піднятої проблематики, то дотепер цілісного монографічного видання немає. Хоча різні її аспекти, безумовно, піднімалися у дослідженнях – ширших чи вужчих за розглядувану тематику. Рівною ж мірою певні аспекти відбиті й у численних статтях, опублікованих в періодичних чи неперіодичних виданнях. Нами залучено їх чимало до роботи. У відповідних місцях усіх розділів на них є посилання. Це роботи таких науковців і публіцистів, як: Володимир Сергійчук, Ігор Ільюшин, Ігор Цепенда, Леонід Зашкільняк, Микола Крикун, Ігор Винниченко, Галина Вишневська, Микола Онуфрійчук та багато ін. Щодо публікацій у Польщі, то їх є також чимало, хоч так само, як і в Україні, цілісної роботи на обрану тему також немає, за виключенням хіба-що праці Яна Пісулінського¹⁹. Але, разом з тим, у багатьох з них її фрагменти присутні. Тут можна назвати імена науковців українського та польського походження, на праці багатьох з яких ми посилаємося. Це – переду-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

сім: Роман Дрозд, Григорій Купріянович, Олександр Колянчук, Омелян Вішка, той же Ян Пісулінський, Гжегож Мотика, Владзімеж Бонусяк, Ярослав Цабай, Гжегож Пеліца, Анджей Айненкель, Юзеф Недзведзь тощо.

Хочемо також дещо сказати про характер чи методи викладу фактичного матеріалу, якого ми намагалися залучити якомога більше. Достатньо сказати, що в роботі фігурує близько 2200 самих лише прізвищ – жителів холмсько-підляських земель, учасників подій впродовж розглядуваного періоду, осіб, імена яких так чи інакше пов'язані з історією краю, авторів робіт, на які ми посилаємося тощо. Чому до роботи потрапила така велика кількість прізвищ? Перше і головне те, що ми намагалися зібрати якнайбільше імен людей, які за різних обставин загинули у рідному краї або на чужині, чи відійшли у інший світ природним шляхом або, на щастя, ще живі. Тому у книзі Читач може зустріти цілі сторінки з переліком прізвищ людей з різних місцевостей Холмщини та Підляшшя. Ми зробили це свідомо задля того, щоб ті, хто ще живий, могли побачити, що про них не забуто. Цілком зрозуміло, що таких залишилося вже й не так багато. Але вирости нові покоління *колишніх переселенців*, яких, вочевидь, у рази більше, ніж було *депортованих*. То, власне, їм ми адресуємо переліки прізвищ їх пращурів, які пережили *три трагедії депортацій* у минулому столітті. Можливо у тих переліках вони віднайдуть імена своїх близьких чи далеких родичів.

Сказане стосується й багатьох сотень населених пунктів як на рідних землях, так і у місцевостях нового поселення українців після вигнання з них. Вважаючи також за доцільне, вслід за Василем Слободяном²⁰, відтворити назви і місцевості розташування православних храмів на Холмщині і Підляшші, переважно зруйнованих або перебудованих для інших цілей у часи Другої Речі Посполитої або після остаточної депортації українців, наводимо їх також на ряді сторінок.

Іншими словами, наша оповідь на багатьох сторінках скидається на переліки прізвищ, населених пунктів чи храмів, які колись належали українцям. Таким чином ми намагаємося зберегти для прийдешніх поколінь українців пам'ять про історію колишніх *північно-західних окраїн* нашої Батьківщини.

До роботи нами залучено чимало різноманітних статистичних даних з різних джерел – українських, польських, німецьких. На жаль, вони доволі часто різняться між собою. Тому то, вслід за джерелами, ми могли повторити у тексті якісь недоречності. Аналізуючи ті чи інші факти, ми в деяких місцях розділів згадуємо про наявні розбіжності. Було б краще, якби таких речей не траплялось. Але, нікуди діватися, у науковій практиці подібні випадки непоодинокі.

Крім того, у використаних документах не завжди інформації подані так, щоб можна було виділити те, що стосується холмсько-підляських земель, тому в ряді місць наводимо дані загалом з усіх етнічних земель, звідки підлягали виселенню українці. Це ж саме стосується поселення і перепоселення депортованих в УРСР, в т.ч.

й названих нами у відповідних місцях конкретних прізвищ. І ще одне, до складу Грубешівського і Томашівського повітів входило ряд галицьких сіл, мешканців котрих ми причислили до холмщаків, вважаємо, що не в образі ні православним, ані греко-католикам.

Оскільки наша праця тривала доволі довго, зрештою, вона триває й надалі, бо наразі публікуємо перший з трьох томів, то ми постійно відчували й продовжуємо відчувати підтримку з боку тих, до кого зверталися по допомогу. Тому ми хотіли б висловити нашу глибоку вдячність закладам, установам і окремим особам, які допомогли нам наданням матеріалів, порадами чи фінансовою підтримкою даного видання. Якщо розпочинати від надання матеріалів, то ми безмежно вдячні *Бібліотеці і Архівам Канади (Library and Archives Canada)* в Оттаві за те, що нам коштом уряду цієї країни переслали копії замовлених документів і матеріалів з *Фондів Андрія Жука і Володимира Кубійовича*. Особливу подяку висловлюємо багаторічному працівникові установи *Мирону Момрикові*, який, не шкодуючи сил і власного часу, при кожному відвіданні *Архіву* щиро допомагав нам у підборі матеріалів, а потім дбав про пересилання для нас багатьох копій.

Важливі для нашої праці документи ми знайшли і в *Провінційному архіві Альберти*. Там з *Фонду Михайла Хом'яка*, з чотирьохсот одиниць зберігання якого сто відносяться до європейського періоду його життя, ми ретельно простудіювали усі справи, вибрали те, що нас цікавило, і замовили копії. На той час, коли ми там перебували, генеральним директором *Архіву* працювала *Сандра Томсон*, мама якої походила з німецьких поселенців Холмщини. Безпосередньо нашою справою займалася *Ірина Єндрієвська*. Хочемо висловити щирю вдячність *Дирекції Архіву* і особисто пані *Ірині* та, на жаль, нині покійній, пані *Сандрі*.

Засвідчуємо нашу глибоку повагу і вдячність *Дирекції Українсько-канадського архіву-музею Альберти*, а також тодішньому виконавчому директорові установи *Олександрові Макару*, який безпосередньо нам допомагав у підборі і дбав про пересилання для нас матеріалів.

Наша щира дяка працівникам польських архівосховищ – *Архіву нових актів* у Варшаві, *Центрального військового архіву* та *Державного архіву* у Люблині, матеріали з яких нами широко залучені до дослідження. Само собою, наша найбільша вдячність працівникам вітчизняних архівосховищ – *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України*, *Центрального державного архіву громадських об'єднань України*, *Державних архівів Львівської та Волинської областей*, *Центрального державного історичного архіву* у Львові, які надали можливість скористатися їх фондами при опрацюванні теми.

Окрема глибока наша вдячність Ректорові *Степанові Мельничуку* і Вченій раді Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, під грифом якого виходить наша публікація.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Рівною ж мірою ми прагнемо висловити глибоку і щирю вдячність українським та польським вченим, громадським і релігійним діячам, які своїми доброзичливими порадами і матеріалами допомогли нам створити дану працю. Це київські професори *Володимир Сергійчук*, *Ігор Ільюшин*, *Ростислав Радишевський*, *Юрій Сорока*, доцент *Галина Вишневська*; львівські професори – *Леонід Зашкільняк*, *Микола Литвин* і, на жаль, покійний академік НАН України *Ярослав Ісаевич*; професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника – *Ігор Цепенда*; Волинського національного університету імені Лесі Українки – професор *Світлана Гаврилюк* і доцент *Сергій Федонюк*. З Польщі – професори *Роман Дрозд*, *Степан Козак*, *Василь Назарук*, *Влодзімеж Бонусяк*, *Ян Пісулінський*; доктори історії – *Григорій Купріянович*, *Олександр Колянчук*; українські громадські діячі і журналісти в Польщі – *Юрій Рейт*, *Мирослав Вербовий*, *Богдан Гук* і багато інших.

Особливу вдячність хочемо висловити Архiepіскопові Люблинсько-Холмському Польської автокефальної православної церкви *Авеліві* (в миру Андрій Поплавський), не лише за його неоціненні поради, але й надані унікальні матеріали для роботи.

Скеруємо нашу щирю вдячність на адресу директора Канадського інституту українських студій в Альбертському університеті *Зенона Козута* та його заступника *Богдана Кліда* за постійну підтримку нашого проекту і доступ до фондів Інституту впродовж багатьох років. Рівною ж мірою висловлюємо глибоку вдячність нашим канадським друзям *Богданові Кордану* та *Юркові Фотію* – професорам Саскачеванського університету, *Ромі Франко* – колишній керівниці Кафедри української мови того ж університету, *Андрієві Макуху* – науковому працівникові Редакції Енциклопедії України (Торонто). Усі вони впродовж багатьох років допомагали нам своїми цінними порадами і сприяли у зібранні матеріалів в архівосховищах та книгозбірнях Країни кленового листка.

З великою приємністю скеруємо слова вдячності на адресу голови Волинського обласного ветеранського громадсько-культурного товариства *Холмщина Миколи Онуфрійчука*, з яким відбулися численні консультації з приводу написання тих чи інших аспектів і роботи в цілому. Ті ж самі слова глибокої вдячності адресуємо й голові Всеукраїнської громадської організації – *Конгрес українців Підляшшя і Холмщини* з центром перебування в Рівному – *Олександрові Боровику*.

Наша велика вдячність доцентам *Кафедри сучасних іноземних мов та перекладу* Факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ за їх безкорисливу допомогу в опрацюванні матеріалів іноземними мовами – *Валентині Богатирець*, *Ользі Івасюк*, *Миколі Лучаку*, *Віталієві Семенку* та *Олегові Слюсарю*. А окремо – завідувачеві *Кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів* Чернівецького університету – *Олександрові Огую* та вихованкам *Кафедри міжнародних відносин* *Ганні Жовківській* і *Юлії Федів*.

Не можемо не подякувати щиро й молодим працівникам *Кафедри міжнародних відносин* Факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького університету – *Миколі Кушніру, Людмилі Кіян, Любові Мельничук* та працівникові Комп'ютерно-інформаційної лабораторії Факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького університету *Дмитрові Фенюку*, а також львів'янину *Данилові Салюку*, котрі у вільний від роботи час набирали і готували до друку наші матеріали.

І на завершення. Наша глибока вдячність Львівській фірмі *Гелікон*, заходами якої праця виходить у світ, а також *Канадському інституту українських студій*, який за рахунок *Меморіяльного фонду ім. Теодоти та Івана Климів, Меморіяльного фонду ім. Марусі Онищук та Іванка Харука і Вічного фонду Целестина й Ірини Суховерських* знайшов можливим підтримати наш проект. До речі, Микола (таке його друге ім'я) Суховерський уродженець Буковини, випускник Чернівецького університету і палкий його прихильник упродовж всього свого життя. Він жваво цікавився й проблемою Холмщини і Підляшшя.

Ми щиро вдячні й усім тим, кого не назвали поіменно, але постійно відчували їх підтримку.

Примітки

1. Вишневська Г. Холмщина і Підляшшя. Історія, культура, спомини. Обереги пам'яті. – Київ: Пульсари, 2010. – С. 16-17.
2. Kolberg O. Chełmskie. Obraz etnograficzny. T. 1. - Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. – S. III-IV.
3. Niedźwiedz J. Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego- - Zamość, 2003. – S. 14.
4. Там само.
5. Makar J. Chełmszczyzna jako ukraińsko-polskie pogranicze kulturowe // Warszawskie zeszyty ukraiноznawcze. 19-20 /Pod. red. Stefana Kozaka. – Warszawa, 2005. – S. 276.
6. Niedźwiedz J. Op. cit. – S. 15.
7. Там само.
8. Makar J. Chełmszczyzna jako ukraińsko-polskie pogranicze kulturowe. – S. 277.
9. Там само.
10. Кучинський Йосиф. Проект выделения Холмщины на почве русско-польских отношений. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 57.
11. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – С. 13.
12. Там само. – С. 14-15; Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – Львів, 2002. – С. 196-202.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

13. Див.: Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Книжково-журнальне в-во «Тернопіль», 1997; Його ж: Український здвиґ: Закерзоння, 1939-1947. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004 та ін.
14. Наше слово. Український тижневик. – Варшава, 2006-2010 рр.
15. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T.III. - Warszawa: Tutsa, 1994; укр. видання: Сивицький М. Історія польсько-українських конфліктів. Перекл. Ю. Петренко. – Київ, 2005.
16. Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / ред. кол. Юрій Сливка і ін. – Львів: Т. 1. – 1939-1945, 1996 р.; Т. 2. – 1946-1947. - 1999 р.; Т. 3. – спогади, 2002 р.; Літопис Української повстанської армії. Том. 39. Тактичний відтінок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали) / Ред. Петро Й. Потічний. – Торонто-Львів: В-во «Літопис УПА» 2003; Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. Сб. документов. – Москва: Изд. политической литературы, 1978; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945. Т. II. Сб. документов. – Москва: Издательство политической литературы, 1978; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). Изд. 2; Т. 2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном (август 1941 – декабрь 1945). Изд. 2. – Москва: Изд. политической литературы, 1976; Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании 4-11 февраля 1945 г. Сб. документов. – Москва: Изд. политической литературы, 1979; Тегеран –Ялта – Потсдам. Сб. документов. – Москва: Изд. политической литературы, 1970; Советский фактор в Восточной Европе 1944-1953 в двух томах. Т. 1. 1944-1948. Документы / Ред. кол. тома Т. В. Волокитина и др. – Москва: РОССПЭН, 1999.
17. Misiło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. – Warszawa, 1993; Polska i Ukraina w latach trzydziestych - czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T. 2. Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944-1946 / Red. W.Chudzik i in. – Warszawa, 2000; Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946 /Red. E.Misiło. T.1.Dokumenty 1944-1945. – Warszawa, 1996. T. 2. Dokumenty 1946. – Warszawa, 1999.
18. Polska-Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994-2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939-1945). – Warszawa: NDAP, Ósrodek Karta, 2003.
19. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947. – Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009.
20. Слободян В. Церкви Холмської єпархії. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2005.

WSTĘP

Po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości w XX w. na porządku dziennym historiografii ukraińskiej znalazła się kwestia zbadania dziejów Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia. Tytułem wstępu należy zauważyć, że po rozpadzie państwowości staroukraińskiej – średniowiecznego państwa kijowskiego usamodzielniało się i kontynuowało jego tradycje Księstwo Halicko-Wołyńskie. Książę Daniel Halicki założył na jego północno-wschodnich krańcach miasto Chołm (pol. Chełm; w języku staroukraińskim słowo *chołm* oznaczało *pagór, niewysoką górę*), dokąd w 1237 r. przeniósł stolicę państwa. W 1253 r. w Drohiczynie nad Bugiem Daniel otrzymał tytuł króla całej Rusi. Państwo Danielowe było wielkie i prężne, jednak upadło, skutkiem czego w drugiej połowie XIV w., po kresie panowania spadkobierców Daniela Halickiego, ruskie ziemie chełmsko-podlaskie stały się częścią Polski i Litwy, a po Unii Lubelskiej wraz z całą prawobrzeżną Ukrainą znalazły się pod władzą polsko-litewskiej *Rzeczypospolitej*^{1*}.

Obcy władarze Ukrainy się zmieniali, lecz los rdzennych mieszkańców pozostawał ciężki. Ostatecznie umocniło się panowanie polskie, jednak stopniowo dojrzał konflikt między ludnością napływową a miejscową. Na *ruskie* ziemie chełmsko-podlaskie i dalej na wschód w celu *zdobycia majątku* przybywała *szlachta polska z Mazowsza* oraz innych ziem polskich. Odbywało się *parcie na wschód*, podobne do nacisku wywieranego przez niemieckich kolonizatorów wobec zachodnich ziem polskich. Razem ze szlachtą ruszały inne warstwy społeczne, w tym duchowieństwo rzymskokatolickie. O polskim dążeniu na wschód, w tym na Chełmszczyznę, jeszcze w XIX w. pisał m.in. Oskar Kolberg, znawca problematyki ziem wschodnich. Podkreślał, że *ruski lud, osiadły na Chełmszczyźnie i Podlasiu, swoimi zachodnimi osiedlami sięga wschodnich obrzeży plemienia polskiego (mazurskiego)*. Stopniowo, w wyniku obiektywnych okoliczności, *ruski lud, mimo zachowania jeszcze wielu zasadniczych cech swego pierwotnego bytu, przejął spo-*

* Przypisy: patrz *WSTĘP* w języku ukraińskim.

ro właściwości bardziej ruchliwego i zamożnego swego polskiego sąsiada. Według Kolberga *ludność mazurska*, czyli polska, osiedlała się na lepszych ziemiach Chełmszczyzny i Podlasia. Kierowana dążeniami kolonizatorskimi poruszała się coraz dalej na wschód. Masowe cywilizacyjne, lecz i kolonizatorskie parcie na wschód miało oparcie w ogniskach polskości, którymi były (pańskie) dwory, większe miasta, a często plebanie, a także szkoły. Wszystko to razem wzięte, miało dość wyraźnie szerzyć swoje obyczaje i krzewić swoją, mówiąc językiem współczesnym, mentalność, bardziej ubogiej umysłowo i duchowo ruskiej ludności².

To, co napisał Oskar Kolberg, na ogół odpowiadało historycznym realiom: chełmsko-podlascy Rusini nie tylko wtedy, ale i potem nie zdołali wypracować należnego poziomu narodowościowo-cywilizacyjnego (co zresztą w różnym stopniu cechuje wszystkie gałęzie żywiotu ukraińskiego), dlatego znaleźli się pod panowaniem napływowego ludu polskiego, prowadzonego przez szlachtę i misjonarzy religijnych, co zakończyło się *deukrainizacją* Chełmszczyzny i Podlasia w połowie XX w. Oto główne etapy tego procesu.

Po wojnach w latach 1341–1366 doszło do podziału Księstwa Halicko-Wołyńskiego. Litwa otrzymała Wołyń i część Podola, a Polska ziemię chełmską, bełską, przemyską, lwowską oraz halicką. Do dalszych zmian doszło po podpisaniu Unii Krewskiej w 1385 r. między Polską a Litwą. Współczesny polski badacz Józef Niedźwiedz uważa jednak, że Polska próbowała wtedy m.in. na Chełmszczyźnie «prowadzić pokojową politykę kolonizacyjną, masowo sprowadzając polską szlachtę, ... nadając jej ziemie oraz przywileje»³. Jednak w rzeczywistości było to *polskie parcie na wschód*, miała miejsce ekspansja szlachty polskiej z przeludnionego Mazowsza, zachęcaniej *wielkim rozdawaniem ziem*.

W celu umocnienia swojej obecności w ruskim kraju, szlachta polska starała się zakorzenić tu religię rzymskokatolicką, rozumiejąc, że religia powinna pełnić także przewodnią rolę polityczną w kolonizowaniu Chełmszczyzny i Podlasia. Król Kazimierz Wielki w 1359 r. zwrócił się do papieża Inocentego VI z prośbą o mianowaniu biskupem chełmskim Tomasza z Sienna, ale dopiero w 1375 r., czyli już za czasów Grzegorza XI, została erygowana *diecezja chełmska obrządku łacińskiego*⁴.

W wyniku kombinacji między Polską, Węgrami a Litwą Chełmszczyzna w 1366 r. została przyłączona do Polski. W XV w. była odrębną jednostką administracyjną, lecz pod koniec tego stulecia lub na początku XVI w. przyłączono ją do *województwa ruskiego*. Zmiany w przynależności administracyjnej Chełmszczyzny doprowadziły do tego, że stopniowo, lecz bezpowrotnie wciągana była w *procesy ogólnopolskie*. Nieobecna wcześniej *polska warstwa rycerska* przekształcała się w

szlachtę osiadłą na nadanych jej ziemiach ruskich. W drugiej połowie XVI w. z Polski dotarły na Chełmszczyznę *szlacheckie folwarki*, co szło w parze ze stopniowym wzrostem ucisku ludności wiejskiej. Konstytucja sejmowa z 1496 r. przywiązywała chłopów do ziemi oraz ograniczała wolność osobistą. Ponadto, w 1518 r. chłopci podporządkowani zostali *sądownictwu szlacheckiemu*. Dwa lata później ustalone zostało *minimum pańszczyźniane* – określono liczbę dni, które chłopci, w naszym przypadku *Rusini chełmsko-podlascy*, mieli pracować na właściciela ziemi⁵.

Zacząła się asymilacja, przy czym – gdyby proces ten odbywał się bez nacisku narodowo-religijnego bądź gospodarczego wobec Rusinów ze strony polskich kolonizatorów – trudno powiedzieć, kto kogo asymilowałby z większą skutecznością: Polacy Rusinów, czy Rusini Polaków. Józef Niedźwiedź uważa np., że «tylko w nieznanym stopniu polska kolonizacja XIV–XV w. miała wpływ na miejscową chełmską ludność wiejską. Nieliczni rolnicy, którzy przybyli tu z Polski środkowej, rozpuszczali się w środowisku znacznie liczniejszej ludności ruskiej, mieszkającej tu od stuleci i wyznającej prawosławie». Jako przykład podaje ówczesny *powiat horodelski*, w którym jego zdaniem istniały zaledwie trzy parafie katolickie wobec dwudziestu prawosławnych⁶. W ślad za J. Niedźwiedziem można dodać, że stanem na 1630 r. w rzymskokatolickiej diecezji chełmskiej było 100 kościołów na 650 cerkwi. I jeszcze raz przywołamy tego samego autora, który uważa, że nie dużo zmieniło się w tej dziedzinie w ciągu następnych trzech stuleci – ostatecznie kres takiemu stanowi rzeczy położył carski ukaz *tolerancyjny* z 17 kwietnia 1905 r., w wyniku którego byli unicy (grekokatolicy) masowo przechodzili na rzymski katolicyzm (proces ten zakończył się przesiedleniem Ukraińców z Polski w wyniku umowy z 9 września 1944 r.⁷).

Ważną rolę w dziejach Chełmszczyzny i stosunków ukraińsko-polskich odegrała Unia Brzeska z 1596 r., podpisana między Stolicą Apostolską a duchowieństwem prawosławnym, w wyniku której powstał *Kościół Grekokatolicki* (wtedy – unicki). Przyłączył się do niej biskup chełmski Dionizy Zbirulski razem z diecezją. Istnieją różne zdania na temat Unii Brzeskiej, często diametralnie przeciwne. Została ułożona na korzyść Polaków czy Rusinów (Ukraińców)? Mówiąc krótko dopiero później okazało się, że *Kościół Grekokatolicki* w pełni wytrzymał wypróbowanie przez czas, pozostając do końca *kościółem ukraińskim*, jednak prawie nie dotyczyło to Chełmszczyzny, gdzie Unia Brzeska stała się raczej środkiem *polonizacji miejscowych Rusinów, a nie ich ukrainizacji*.

Wspominaliśmy wcześniej, że tereny chełmsko-podlaskie często stawały się areną starć militarnych i walk politycznych. Chodziło przede wszystkim o przyna-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

leżność państwową kraju, co ciągle zmieniało układ życia ludności miejscowej. W XVII w. ogromne problemy o charakterze narodowościowym, religijnym oraz społecznym unaoczniała *walka narodowo-wyzwoleńcza Ukraińców* pod przywództwem Bohdana Chmielnickiego. Powstanie to dotarło również na Chełmszczyznę. Potem Chełmszczyznę pustoszyły *oddziały polskie konfederacji tyszowieckiej* z 1665 r. W wyniku waśni wewnętrznych, rozdzierających *Rzeczpospolitą Obojga Narodów* (polskiego i litewskiego), w której nie znalazło się miejsca dla *trzeciego równoprawnego członka* (ukraińskiego) pod naciskiem Rosji, Prus oraz Austrii Rzeczpospolita przestała istnieć: ponad 120 lat nie było jej na mapie Europy. W 1795 r. Chełmszczyzna razem z Podlasiem trafiła pod władzę Austrii. W latach 1809–1814 należała do napoleońskiego *Księstwa Warszawskiego*. Wprowadzano wtedy *Kodeks Napoleoński*, zlikwidowane zostało poddaństwo *chłopów*, którymi na Chełmszczyźnie byli przeważnie *Rusini-Ukraińcy* (postulat wolności chłopów znalazł się także w konstytucji *Królestwa Polskiego*, utworzonego w 1815 r., lecz całkowicie zależnego od Rosji.) Po reformie administracyjnej z 1837 r. Chełmszczyzna trafiła do guberni lubelskiej i siedleckiej. Działała tu administracja polska, językiem urzędowym był polski. Jednak po powstaniu listopadowym w latach 1831–1832, a ostatecznie po styczniowym w latach 1863–1864 władza rosyjska poprowadziła bezwzględna *rusyfikację* całego Królestwa Polskiego, a *przede wszystkim Chełmszczyzny*, wykorzystując ten czynnik, że mieszkali tu przeważnie *Rusini*, których utożsamiano z Rosjanami⁹.

W XIX w. strona polska *walczyła o odzyskanie niepodległości narodowej*, w tym *na ziemiach etnicznie niepolskich*, a Rosja zwalczała te działania. Z interesami narodowymi Ukraińców żadna z tych stron nie myślała się liczyć, nie uważano nawet, że istnieją oni jako odrębna wspólnota narodowa. Dziś jednak uważamy, że z jednej strony Ukraińców chełmsko-podlaskich przez długie wieki *polonizował element polski*, a z innej strony władzom rosyjskim wydawało się, że miejscowi *Ukraińcy*, czy jak ona rozumowała – Russkije, są przydatnym *materiałem dla rusyfikacji* nie tylko ich samych, lecz również Polaków. Jednak Polacy na ziemiach chełmsko-podlaskich byli dla władzy rosyjskiej jeszcze jednym ważnym problemem. Z ich środowiska rekrutowano nie tylko biurokrację lokalną, lecz w pewnym stopniu i petersburską. Dla przykładu można wymienić postać urzędnika stołecznego Józefa Kuczyńskiego, szlachcica z Chełmszczyzny będącego na służbie carskiej w Petersburgu. Właśnie on był autorem rosyjskojęzycznej książki, egzemplarz której udało się odnaleźć w bibliotece Uniwersytetu Albertyjskiego w Kanadzie. W niej autor nawoływał władzę, by nie tworzyć oddzielnej guberni chełmskiej,

ponieważ «mieszkańce Chełmszczyzny zawsze żyli polskim życiem i ich tylko niedawno zaliczyli do rzeczywiście ruskich»¹⁰. Głos Kuczyńskiego w tej sprawie nie był pojedynczy. Podobnego zdania byli inni rosyjscy urzędnicy polskiego pochodzenia piastujący wysokie stanowiska w strukturach władzy.

Władzom rosyjskim chodziło nie tylko i nie tyle o Chełmszczyznę, co o Królestwo Polskie. Wobec Chełmszczyzny głównym środkiem osiągnięcia celu wybrano *religię*. Przed Unią Brzeską panowało tu ruskie *prawosławie*, po nim – *grecki katolicyzm*, co z polskiej strony wzmacniało nadzieje na stopniowe *spolszczenie miejscowych Ukraińców*. Władza rosyjska od połowy XIX w. *przemocą nawracała unitów na prawosławie, lecz nie ruskie, a rosyjskie*. W kwietniu 1875 r. w Petersburgu podjęto decyzję o likwidacji i przyłączeniu ruskiego *Kościoła Greckokatolickiego do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej*. Prawie połowa wiernych razem ze swoimi kapłanami odmówiła przyjęcia nowego obrządku i... chciał nie chciał przeszła na obrządek rzymskokatolicki, łaciński i zarazem polski. Z 214 kapłanów greckokatolickich na obrządek prawosławny przeszło tylko 59. Prześladowanie Unitów wywołało żwawą reakcję w społeczeństwie polskim. Szerzyło się zdanie, że russyfikują nie Ukraińców, a *Polaków Unitów*.

Następnym ciosem zadany ukraińskim chełmszczanom i podlasiom w zakresie życia religijno-narodowego stał się wspomniany ukaz *tolerancyjny z kwietnia 1905 r.*, który niby regulował problem religijny w ten sposób, iż zezwalał na *wolny wybór wyznania*, co na Chełmszczyźnie oznaczało «wolny» wybór między *rosyjskim prawosławiem a polskim rzymskim katolicyzmem*. W ukazie tym żadnej wzmianki o ukraińskim *greckim katolicyzmie* nie było. Decyzja władz rosyjskich wywołała falę protestu ze strony rdzennej ludności na Chełmszczyźnie i Podlasiu: z własnej inicjatywy, ale nie bez poparcia strony polskiej, następna wielka grupa Ukraińców przeszła na obrządek łaciński. Nigdy nie było mniej-więcej dokładnych danych na temat liczby osyb, którzy przeszli na ten obrządek, jednak wg spisów ludności z 1872 r. i 1909 r. liczba prawosławnych na Chełmszczyźnie i Podlasiu, czyli Ukraińców, zmniejszyła się według różnych danych o 170 tys. osób.¹¹

Po rewolucji rosyjskiej z lat 1905–1907 na Chełmszczyźnie i Podlasiu zaczęły powstawać pierwsze ośrodki nowoczesnego ukraińskiego *ruchu narodowego*. Ożywioną działalność kulturalno-oświatową prowadziło *Chełmskie Bractwo Prawosławne* istniejące do 1917 r., między innymi razem z innymi kołami wspólnoty ukraińskiej kraju *Bractwo* wystąpiło jako formalny inicjator stworzenia *guberni chełmskiej* w nadziei, że w taki sposób uchroni lokalną ludność ruską przed dalszym *spolszczeniem* (jak na ironię losu inicjatywa ta wspomagala też russyfikację).

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Ponieważ władza przydzieliła *Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej* zadanie *rusyfikacji Chełmszczyzny*, więc na czele misji gubernialnej stanął arcybiskup późniejszy *chełmsko-podlaski Jewłogij* (Wasyl Semenowicz Georgijewski, pochodził z guberni tulskiej). Będąc deputowanym rosyjskiej Dumy Państwowej, miał znaczny wpływ w kołach rządowych Rosji, a na Chełmszczyźnie i Podlasiu prowadził dzięki religii *politykę rusyfikacyjną*. Oczywistym jest to, że placówki religijne, kulturalno-oświatowe i inne były pod całkowitym wpływem i kontrolą hierarchy, włącznie z *Chełmskim Bractwem Prawosławnym*, a więc *carat i Cerkiew Rosyjska* prowadziły politykę rusyfikatorską także rękoma samych miejscowych prawosławnych Ukraińców. Polacy, prowadzący walkę o swoje wyzwolenie, obarczyli winą nie tylko władzę rosyjską, Rosyjską Cerkiew Prawosławną, lecz również lokalnych Ukraińców, którzy należeli do tych lub innych struktur. Wychodziło na to, że Rusinom na ziemi ojczystej nie było miejsca. Mieli zostać albo *Rosjanami*, albo *Polakami*, lecz w żadnym przypadku – *Ukraińcami*. Inicjatywa stworzenia *guberni chełmskiej*, tak samo jak kilkadziesiąt lat wcześniej likwidacja Unii Brzeskiej została uchwalona w Petersburgu. Decyzja weszła w życie 23 czerwca 1912 r. Można tylko przypuszczać, co byłoby dalej, gdyby nie rozpoczęła się I wojna światowa. W 1915 r. ukraińskiemu ludowi chełmsko-podlaskiemu zadano kolejny ciężki cios poprzez przesiedlenie w głąb Rosji. Kiedy *bieżeńcy (uchodźcy)* po wojnie i rewolucji rosyjskiej wrócili do kraju (a około jednej trzeciej z nich nigdy nie wróciła), to zastali tu odradzające się *państwo polskie*, które przyjęło ich z *uprzedzeniem*, jako nośników rusyfikacji, chociaż ci *nośnicy* znacznie bardziej przez nią cierpieli niż Polacy¹².

Wywiezieni w *bieżeństwo Ukraińcy chełmsko-podlascy* podczas wydarzeń rewolucyjnych w Rosji, w tym również na terenach guberni ukraińskich *dojrzewali narodowościowo*. Ci, którzy wrócili do domu, przynieśli ze sobą pewnego rodzaju *moment prawdy*, lub innymi słowy zaczęli rozumieć, że *nie są ani Polakami, ani Rosjanami, a są Ukraińcami*. Mimo to, iż dwudziestolecie międzywojenne przyniosło im nie mniejsze wyzwania. Dopiero początek II wojny światowej przyniósł ze sobą *promyk nadziei* na polepszenie nie tylko statusu społecznego, lecz również zmianę statusu narodowo-religijnego, lecz wszystko skończyło się ostatecznym pożegnaniem Ukraińców z ich krajem ojczystym.

W 3-tomowym niniejszym wydaniu postawiliśmy sobie za cel opowiedzieć o ukraińskiej tragedii narodowej pierwszej połowy XX w. na Chełmszczyźnie i Pod-

lasiu. Pragnęliśmy ukazać tragiczne losy Ukraińców chełmsko-podlaskich w ciągu trzech dziesięcioleci między tzw. *bieżniewem* do Rosji 1915 r., a następną *deportacją* rozpoczętą pod postacią *wymiany ludności* pod koniec II wojny światowej, dla uspokojenia mocnych *tego świata*, w 1944 r. Ponieważ deukrainizacja Chełmszczyzny i Podlasia, a także Nadsania i Łemkowszczyzny skończyła się nieludzką akcją *Wisła*, czyli deportacją Ukraińców w granicach powojennej Polski, połączyliśmy te zagadnienia w jedną całość. Tom pierwszy stanowią prace badawcze. W dwunastu rozdziałach ukazaliśmy dzieje naszych rodaków w latach 1915–1947, a niekiedy dalej. Do tomu drugiego i trzeciego wejść też rozdziały poświęcone życiu przesiedleńców i ich potomków w Ukrainie i w Polsce.

Krótko o wykorzystanych materiałach oraz stanie badań w Ukrainie i Polsce. W zbiorach archiwalnych Ukrainy, Polski, Rosji, Kanady, USA oraz innych państw znajdują się bogate i niezbadane przez naukowców ukraińskich materiały. Do archiwów pierwszych trzech państw dokumenty i materiały trafiały, mówiąc językiem biurowym, w *porządku służbowym*, po linii struktur państwowych, partyjnych, urzędów policyjnych i służb specjalnych, tym bardziej, że w tym czasie Ukraina należała do ZSRR. Natomiast do dwóch państw za oceanem dokumenty i materiały trafiły jako archiwa ukraińskich niepodległościowych organizacji społecznych, instytucji religijnych lub poszczególnych osób.

Jeśli chodzi o materiały z archiwów kanadyjskich, to chodzi przede wszystkim o archiwum centralne *Biblioteka i Archiwa Kanady (Library and Archives Canada – LAC)*, gdzie otrzymaliśmy dostęp do *Zbioru Wołodymyra Kubijowicza (Volodymyr Kubijovyc Fonds – R 6531-0-8-E, sygnatura dawna MG 31.D203)*, wybitnego ukraińskiego naukowca, który podczas II wojny światowej stał na czele *Ukraińskiego Komitetu Centralnego (Український центральний комітет – УЦК)* w Krakowie. Wykorzystaliśmy również niektóre dokumenty ze *Zbioru Andrija Żuka (Andry Zhuk Fonds – R 2297-0-3-E, sygnatura dawna MG30. C167)*, ukraińskiego działacza społeczno-politycznego i dziennikarza, uczestnika ukraińskich ruchów wyzwoleniczych z czasów I wojny światowej. W archiwum państwowym prowincji Alberta korzystaliśmy z materiałów *Zbioru Mychajła Chomiaka (Provincial Archives of Alberta. Edmonton. Michael Chomiak Fonds – PAA. MCF. PR 1985/191 – i inne wg jednostek przechowywania)*, założyciela i redaktora gazety *Krakowski Wisti (Wiadomości Krakowskie)* podczas II wojny światowej. Większość z tych dokumentów po raz pierwszy wprowadzamy w obieg naukowy. Dostęp do kompletu wydań *Krakowski Wisti, Chołmska ziemia* i wielu innych materiałów otrzymaliśmy w *Ukraińsko-Kanadyjskim Archiwum-Muzeum* Alberta w Edmonton.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

W Ukrainie pracowaliśmy w *Centralnym Archiwum Państwowym Wyższych Organów Władzy i Administracji Publicznej Ukrainy (ЦДАБОВУ України)* oraz *Centralnym Archiwum Państwowym Organizacji Społecznych Ukrainy (ЦДАГО України)*. W mniejszym stopniu załączyliśmy do naszej pracy materiały z *Archiwum Państwowego Obwodu Lwowskiego (ДАЛО)* oraz *Archiwum Państwowego Obwodu Wołyńskiego (ДАВО)*, a także *Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego (ЦДА)* we Lwowie. Wykorzystaliśmy również kilka dokumentów z innych archiwów.

Na dość szeroką skalę włączyliśmy materiały archiwów w Polsce. Dotyczy to zwłaszcza *Archiwum Państwowego w Lublinie – APL* oraz *Archiwum Państwowego w Lublinie – Oddział w Chełmie – APLCh*, ponieważ przechowywane są tam zbiory bezpośrednio dotyczące historii interesującego nas regionu. Jeśli chodzi o centralne archiwa polskie, to wykorzystaliśmy zbiory *Archiwum Akt Nowych – AAN* w Warszawie oraz *Centralnego Archiwum Wojskowego – CAW* w Rembertowie pod Warszawą.

Powołując się na materiały ze zbiorów archiwalnych Ukrainy i Polski dość często świadomie powoływaliśmy się również na wydania, gdzie wcześniej zostały opublikowane (np. sporo materiałów z *ЦДАБОВУ України* i *ЦДАГО України* opublikował badacz ukraiński Wołodmyr Serhijczuk w swoich publikacjach dokumentów¹³). Natomiast w ukraińskim tygodniku w Polsce *Nasze Słowo* w ciągu ostatnich lat publikowane były materiały związane z deportacją Ukraińców z Polski oraz akcją *Wisła*. Dla nas najbardziej interesujące spośród publikacji *Naszego słowa* były materiały z Archiwum Państwowego w Lublinie. Podobne dublowanie przypisów zastosowaliśmy w celu stworzenia możliwości dla tych badaczy, którzy będą po nas badać los Ukraińców chełmsko-podlaskich w XX w., co ułatwi im poszukiwanie materiałów¹⁴. Coś podobnego należy powiedzieć o dokumentach *Centralnego Archiwum Wojskowego*. Zrobiliśmy przekłady dokumentów z okresu międzywojennego. Wcześniej zostały one opublikowane w trzecim tomie *Dziejów konfliktów polsko-ukraińskich* pod redakcją Mikołaja Siwickiego, lecz pomimo tego, że istnieje już ukraińskie tłumaczenie tego wydania, kierujemy Czytelnika także do wydania oryginalnego¹⁵. Znacznym wsparciem stały się również archiwa prywatne Jurija Makara i Anatolija Saluka.

Należy wspomnieć o najważniejszych dokumentach i materiałach opublikowanych w Ukrainie, ZSRR, Rosji oraz Polsce. Wykorzystaliśmy następujące publikacje: *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах* Instytutu Ukrainoznawstwa

im. Iwana Krypjakewicza NAN Ukrainy; *Літопис Української повстанської армії. Том 39. Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмищина і Підляшшя (Документи і матеріали); Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.; Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании; Тегеран-Ялта-Потсдам; Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953. Т. 1. 1944–1948. Документи*¹⁶.

Rzecz jasna trudno jest wymienić wszystkie publikacje wykorzystane w tym wydaniu, ale warto wymienić jeszcze bodajże kilka publikacji dokumentów bezpośrednio dotyczących badanej tematyki, które ukazały się w Polsce: Eugeniusz Misilo, *Akcja «Wisła». Dokumenty; Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T. 2. Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946; Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*¹⁷. Z trzech podanych pozycji dwie zostały zredagowane przez naukowca ukraińskiego Eugeniusza Misilę.

Oprócz dokumentów i materiałów archiwalnych i opublikowanych, opieraliśmy się na dokumenty i materiałach ówczesnej prasy. Chodzi o gazety ukraińskie ukazujące się w *Generalnej Guberni* w latach II wojny światowej: *Krakiwski Wisti* oraz *Chołmska Zemla*, z których zacerpnęliśmy materiały dotyczące działalności niemieckiej władzy okupacyjnej na terenach chełmsko-podlaskich oraz konfliktu ukraińsko-polskiego. Prasa ukraińska *Generalnej Guberni*, jasna rzecz, nie mogła skąpić pochwał pod adresem *Trzeciej Rzeszy*, ale nawet pod surową kontrolą ze strony władzy okupacyjnej donosiła Ukraińcom prawdziwe informacje o tym, co się z nimi dzieje. W ciężkich warunkach wojny i walk ukraińsko-polskich wspomagała rozwój *ukraińskiego życia narodowego* oraz odrodzenie *Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej*, *wznowienie nauczania w języku ojczystym*, *rozwój kooperacji ukraińskiej* i in.

Z radością witamy to, że w ciągu ostatniego dwudziestolecia naukowcy tak na Ukrainie, jak w Polsce zwrócili baczną uwagę na skomplikowane momenty stosunków między obydwoma państwami i narodami, łącznie z ich najtragiczniejszymi stronami w czasach obu wojen światowych oraz po nich. Bardzo istotnym przedsięwzięciem naukowym mogły być międzynarodowe seminaria ukraińsko-polskie

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Ukraina-Polska: trudne pytania w latach 1997–2001 (Wołyński Uniwersytet Narodowy im. Łesi Ukrainki w Łucku, Akademia Obrony Narodowej w Rembertowie pod Warszawą). Łącznie miało miejsce dziesięć spotkań, w których brało udział od dziesięciu do dwudziestu naukowców z każdej ze stron. Na seminariach omówiono cały zespół problemów powiązanych ze stosunkami międzypaństwowymi i międzyludzkimi na *pograniczu etnicznym* od końca I wojny światowej po akcję *Wisła* włącznie. Opublikowano dziesięć tomów (pierwszy i drugi w jednej książce) materiałów poseminaryjnych w języku ukraińskim i polskim (w języku ukraińskim po dzień dzisiejszy nie ukazał się szósty). Swoistym podsumowaniem cyklu stał się tom *Polska-Ukraina: trudna odpowiedź*¹⁸. Wszystko byłoby dobrze, jednak polscy koledzy sprowadzili w nim problem do jednostronnego oskarżenia Ukraińców o masowe mordy na Polakach na Wołyniu i Galicji Wschodniej, omijając podobne mordy Polaków na Ukraińcach w południowo-wschodniej Polsce.

Mimo trudności z uzgodnieniami w kwestiach spornych spotkania te przyniosły pozytywne momenty w pokonaniu rozbieżności chociażby w tym sensie, że zaczęto mówić o masowych polskich mordach na Ukraińcach na Chełmszczyźnie w latach 1943–1944. Pocięszającym jest to, że obydwie strony pragną kontynuować te spotkania. W 2005 r. w *Instytucie Pamięci Narodowej* w Warszawie miało miejsce spotkanie naukowców obu państw podsumowujące dotychczasowe badania oraz ustalające plany na przyszłość. Uzgodniono kontynuację spotkań. Po jednym spotkaniu odbyło się na uniwersytecie lwowskim i toruńskim

Byli podlasianie, chełmszczanie, Łemkowie oraz mieszkańcy Nadsania oraz ich potomki mogą cieszyć się z tego, że tragedia, która dotknęła ich w połowie XX w. powoli staje się sferą zainteresowań naukowych na Ukrainie. W latach 2000. obroniono koło dziesięciu rozpraw z dziedziny nauk historycznych i społecznych związanych z podjętą przez nas problematyką. Wymieńmy kilka z nich: Danyłycha Natalia. *Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України)* (2007); Kicak Wołodumyr. *Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація* (2003); Mraka Ihor. *Проблема кордонів Польщі у зовнішній політиці Британії у роки Другої світової війни (1939–1945)* (2005); Sawczuk Ołeh. *Депортації українців з Холмицини і Підляшшя в 1944–1947 рр.* (2010) i inne.

Natomiast z zakresu podjętej przez nas problematyki do dziś nie ma opracowania monograficznego interesującego nas problemu. Różne jego aspekty podejmowano w badaniach, zostały też odzwierciedlone w licznych artykułach opubliko-

wanych w periodykach i wydaniach nieperiodycznych. Sporo z nich dołączyliśmy do naszej pracy. W odpowiednich miejscach wszystkich rozdziałów powołujemy się na prace takich naukowców i publicystów jak Wołodymyr Serhijczuk, Ihor Iliuszyn, Ihor Cependa, Leonid Zaszkiłniak, Mykoła Krykun, Ihor Wynnyczenko, Hałyna Wysznewska, Mykoła Onufrijczuk i wielu innych. Co do publikacji w Polsce, to jest ich dość sporo, chociaż tak samo, jak na Ukrainie – z wyjątkiem rozprawy Jana Pisulińskiego¹⁹ – całościowej rozprawy na wybrany temat również nie ma. Jednak można powoływać się na prace naukowców pochodzenia ukraińskiego i polskiego. Są nimi przede wszystkim Roman Drozd, Grzegorz Kuprianowicz, Aleksander Kolańczuk, Emilian Wiszka, Jan Pisuliński, Grzegorz Motyka, Włodzimierz Bonusiak, Jarosław Cabaj, Grzegorz Pelica, Andrzej Ajnenkiel, Józef Niedźwiedz i inni.

Teraz kilka słów o charakterze czy metodach wykładu materiału w naszym wydaniu. W pracy figuruje około 2200 nazwisk – mieszkańców Chełmszczyzny i Podlasia, uczestników wydarzeń, osób związanych z dziejami kraju, autorów prac i innych. Dlaczego do pracy trafiła taka duża liczba nazwisk? Przede wszystkim dlatego, że próbowaliśmy w miarę możliwości zebrać jak najwięcej imion ludzi, którzy zginęli w kraju ojczystym lub na obczyźnie, odeszli w inny świat naturalną drogą lub są nadal żywi. Zrobiliśmy to świadomie dlatego, aby żywi mogli zobaczyć, że o nich nie zapomniano. Osób takich nie jest dużo, jednak wyrosły nowe pokolenia *byłych przesiadleńców*, których prawdopodobnie, jest kilka razy więcej, niż było *deportowanych*. To właśnie do nich adresujemy listę nazwisk ich przodków, których dotknęły trzy tragedie *deportacji* XX w. – może na tych listach odnajdą imiona swoich bliskich lub krewnych.

Powiedziane wyżej dotyczy wielu setek miejscowości tak na ziemiach ojczystych, jak w miejscowościach osiedlania po wypędzeniu z kraju ojczystego. W ślad za Wasylem Słobodianem²⁰ uważaliśmy za potrzebne odtworzyć nazwy i miejsca lokalizacji świątyń prawosławnych na Chełmszczyźnie i Podlasiu, przeważnie zburzonych lub przebudowanych dla innych celów latach II Rzeczypospolitej, albo po ostatecznej deportacji Ukraińcyw.

Innymi słowy nasza opowieść na wielu stronach składa się z listy nazwisk, miejscowości lub świątyń należących kiedyś do Ukraińców. W taki sposób pragniemy zachować dla przyszłych pokoleń Ukraińców pamięć o historii *byłych obrzeży północno-zachodnich* naszej Ojczyzny.

Do rozprawy dołączono sporo różnych danych statystycznych ze źródeł ukraińskich, polskich, niemieckich. Dość często różnią się one między sobą. Właśnie

WID DEPORTACIЇ DO DEPORTACIЇ

dlatego mogły w tekście zdarzyć się ich kolizje – w praktyce naukowej podobne przypadki nie są rzadkością.

W dokumentach informacje nie zawsze podawane są w taki sposób, że można było wyodrębnić to, co dotyczy ziem chełmsko-podlaskich, dlatego podajemy dane ogólne ze wszystkich ziem etnicznych, skąd wywożono Ukraińców. To samo dotyczy osiedlania i przesiedlania deportowanych do USRR, w tym wymienionych przez nas w odpowiednich miejscach konkretnych nazwisk. I jeszcze jedno: w skład powiatu hrubieszowskiego i tomaszowskiego wchodziło sporo wsi galicyjskich, mieszkańców których zaliczyliśmy do chełmszczan. Uważamy, że nie będzie to obrażą ani prawosławnych, ani grekokatolików.

Ze względu na powyższe nasza praca trwała dość długo, zresztą trwa dalej, bo teraz publikujemy dopiero pierwszy z trzech tomów. Przez cały czas odczuwamy poparcie ze strony tych osób, do których kierowaliśmy nasze prośby o pomoc w tej lub innej postaci. Dlatego chcielibyśmy podziękować placówkom, urzędowi i poszczególnym osobom, które pomogły nam udostępniając materiały, dając porady lub wspierając finansowo niniejsze wydanie. Jesteśmy bardzo wdzięczni *Bibliotece i Archiwom Kanady (Library and Archives Canada)* w Ottawie za to, że na koszt rządu tego państwa wysłano nam kopie zamówionych dokumentów i materiałów ze *Zbiorów Andrija Żuka i Wołodymyra Kubijowicza*. Szczególne podziękowania chcemy złożyć na ręce wieloletniego pracownika tej instytucji, *Myrona Momryka*, który, nie oszczędzając własnych sił i czasu, podczas każdej wizyty szczerze pomagał nam w poszukiwaniu materiałów, a następnie dbał o wysyłanie dla nas kopii.

Generalnym dyrektorem *Archiwum Prowincji Alberta* w czasie naszego pobytu była Sandra Tomson, matka której pochodziła z kolonistów niemieckich na Chełmszczyźnie. Bezpośrednio naszą sprawą zajmowała się Irena Jendrijewska. Kierujemy serdeczne podziękowania pod adresem *Dyrekcji Archiwum* i osobiście pani *Ireny* oraz zmarłej przedwcześnie pani *Sandry*.

Odczuwamy głęboką wdzięczność wobec *Dyrekcji Ukraińsko-Kanadyjskiego Archiwum-Muzeum Alberty*, jak również ówczesnego dyrektora wykonawczego zakładu *Aleksandra Makara*, który pomagał nam bezpośrednio w wyborze materiałów i troszczył się o przekazanie ich w Ukrainę.

Nasze serdeczne podziękowania wyrażamy pracownikom polskich instytucji archiwalnych – *Archiwum Akt Nowych* w Warszawie, *Centralnego Archiwum Wojaskowego* oraz *Archiwum Państwowego w Lublinie*. Nasze największe podziękowania kierujemy pod adresem pracowników archiwów ukraińskich – *Centralnego Archiwum Państwowego Wyższych Organów Władzy i Administracji Publicznej*

Ukrainy, Centralnego Archiwum Państwowego Organizacji Społecznych Ukrainy, archiwów państwowych obwodów lwowskiego i wołyńskiego, Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie.

Szczególne podziękowania należą się Rektorowi *Stepanowi Melnyczukowi* i Radzie Naukowej Czerniowieckiego Narodowego Uniwersytetu im. Jurija Fedkowicza, z gryfem którego ukazuje się nasza publikacja.

Pragniemy przekazać najszczerze podziękowania naukowcom ukraińskim i polskim, działaczom społecznym i religijnym, którzy swoimi celnymi radami i materiałami pomogli nam w stworzeniu niniejszego wydania. Są to profesorowie kijowscy *Wołodymyr Serhijczuk*, *Ihor Iliuszyn*, *Rostysław Radyszewskyj*, *Jurij Soroka*, docent *Hałyna Wysznewśka*; lwowscy *Leonid Zaskilniak*, *Mykoła Lytwyn* i zmarły niestety akademik NAN Ukrainy *Jarosław Isajewycz*; profesor Przykarpaciego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stefanyka *Ihor Cependa*; Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki profesor *Switłana Hawryluk* oraz docent *Serhij Fedoniuk*. Z Polski są to profesorowie *Roman Drozd*, *Stepan Kozak*, *Wasył Nazaruk*, *Włodzimierz Bonusiak*, *Jan Pisuliński*; doktorzy historii – *Grzegorz Kuprianowicz*, *Aleksander Kolańczuk*; ukraińscy działacze społeczni oraz dziennikarze w Polsce – *Jurij Rejt*, *Myrośław Werbowy*, *Bogdan Huk* i wielu innych.

Szczególnie jesteśmy wdzięczni Arcybiskupowi Lublińsko-Chełmskiemu *Abełowi* (Andrij Popławski) Polskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej nie tylko za jego nieocenione porady, lecz również za przekazane unikatowe materiały.

Kierujemy nasze szczerze podziękowania pod adresem dyrektora Kanadyjskiego Instytutu Studiów Ukraińskich *Zenona Kohuta* oraz jego zastępcy *Bohdana Klida* za stałe wsparcie naszego projektu oraz dostęp do zbiorów Instytutu w ciągu wielu lat. W równym stopniu dziękujemy naszym kolegom kanadyjskim *Bohdanowi Kordanowi* oraz *Jurkowi Fotijowi* – profesorom Uniwersytetu Saskatchewan, *Romie Franko* – byłej kierownicze Katedry Języka Ukraińskiego tego Uniwersytetu *Andrijowi Makuchowi* – pracownikowi naukowemu Redakcji Encyklopedii Ukrainy (Toronto). Wszyscy oni w ciągu wielu lat dawali nam swoje cenne wskazówki oraz pomagali w zbieraniu materiałów w zbiorach archiwalnych oraz księgarniach Państwa Klonowego Liścia.

Z wielką przyjemnością kierujemy słowa podziękowania pod adresem prezesa Wołyńskiego Obwodowego Kombatanckiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego *Chołmszczyzna Mykoły Onufrijczuka*, z którym często konsultowaliśmy nasze

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

porozumienia. Te same wyrazy najserdeczniejszego podziękowania adresujemy również prezesowi *Ogólnoukraińskiej Organizacji Społecznej – Kongres Ukraińców Chołmszczyzny i Podlasia* w Równem – *Oleksandrowi Borowykowi*.

Na ogromne podziękowania zasłużyli docenci *Katedry Współczesnych Języków Obcych i Tłumaczeń* Wydziału Historii, Politologii i Stosunków Międzynarodowych za ich pomoc niezbędną w tłumaczeniach na języki obce – *Walentyna Bohatyreć, Olha Iwasiuk, Mykoła Łuczak, Witalij Semenko* oraz *Oleh Slusar*. A oddzielnie serdecznie dziękujemy profesorowi, kierownikowi *Katedry Języków Obcych dla Wydziałów Humanistycznych* Czerniowieckiego Uniwersytetu – *Oleksandrowi Ohujowi* oraz wychowankom *Katedry Stosunków Międzynarodowych* *Hanni Żowkiwskiej* oraz *Julii Fediw*.

Nie możemy nie podziękować szczerze pracownikom *Katedry Stosunków Międzynarodowych* Wydziału Historii, Politologii i Stosunków Międzynarodowych – *Mykole Kusznirowi, Ludmyle Kijan, Lubowi Melnyczuk* oraz pracownikowi *Laboratorium Komputerowo-Informacyjnego* Wydziału Historii, Politologii i Stosunków Międzynarodowych *Dmytrowi Feniukowi*, jak również lwowianinowi *Danyłowi Salukowi*, którzy w wolny od pracy czas wprowadzali do komputerów oraz przygotowali do druku nasze materiały.

Na zakończenie nie mniejsze podziękowania wystosowujemy lwowskiej firmie *Helikon*, dzięki której praca ujrzała światło dzienne, a także *Kanadyjskiemu Instytutowi Studiów Ukraińskich*, który w oparciu o *Fundusz Pamięci im. Teodoty i Iwana Kłym; Fundusz Pamięci im. Marusi Onyszczuk i Iwanka Charuka i Wiczysty Fundusz Celestyna i Ireny Suchowerskich* znalazł możliwość wspomżenia naszego projektu. Warto też nadmienić, że *Mykoła Suchowerski* (takie jest jego drugie imię) urodzony na Bukowinie, absolwent Uniwersytetu Czerniowieckiego i gorliwy jego zwolennik w ciągu całego swego życia, bardzo interesował się problematyką Chołmszczyzny i Podlasia.

Jesteśmy bardzo wdzięczni wszystkim tym, kogo nie wymieniliśmy tu, ale ciągle odczuwaliśmy ich bezinteresowne wsparcie.

ВВЕДЕНИЕ

За годы независимости Украины активизировались исследования трагической судьбы холмско-подляшских украинцев на протяжении XX в. Так сложилось со времен Средневековья, что после распада Киевского государства на некоторое время поднялось Галицко-Волынское государство. Князь Данило Галицкий, основав на северо-восточных окраинах своих владений город *Холм* (в древнеукраинском языке слово *холм* обозначало горб, *невысокая гора*), перенес туда в 1237 г. столицу Галицко-Волынского княжества. В 1253 г. в Дорогичине на Буге Данило принял титул короля всей Руси – на то время великой и достаточно могущественной державы. Однако, земли Холмщины и Подляшья постоянно испытывали нападения со стороны соседних польских и литовских князей. Со второй половины XIV в., после окончания княжения потомков Данила Галицкого, холмско-подляшские земли попали под власть Польши и Литвы. После Люблинской унии, вместе со всем Правобережьем Днепра – под власть объединенной польско-литовской Речи Посполитой^{1*}.

На протяжении многих веков иноземные владельцы края время от времени менялись. Но судьба местных жителей, не совсем знавшие к тому времени, кто они, оставалась тяжелой. Но, поскольку здесь окончательно установилось польское господство, то постепенно создавалась конфликтная ситуация между пришельцами и местным людом. На русинские холмско-подляшские земли, а после них дальше на восток, стремясь заполучить здесь земельные владения, двигалась *польская шляхта* из соседней Мазовии (Мазовша) и других польских земель. Происходил процесс своеобразного *натиска на восток*, как это делали немецкие колонизаторы относительно западных польских земель. Вместе со шляхтой двигались и другие общественные прослойки. По этому поводу интересно взглянуть, что о польском продвижении на восток писал еще в XIX в. известный польский ученый-этнолог Оскар Кольберг. Он, в частности, подчеркнул, что *русинский люд, оседлый на Холмщине и Подляшью, своими западными поселениями достигал восточных окраин польского (мазурского) племен*. Постепенно, в силу складывавшихся обсто-

* Примечания смотрите после украинского *ВВЕДЕНИЯ*

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ятельств, *русинский люд, помимо сохранения еще многих определяющих черт своего первоначального бытия, перенял немало свойств, присущих более подвижному и зажиточному польскому соседу*. Далее за Кольбергом следовало, что *мазурская людность*, т.е. польская, оседала на лучших землях Холмщины и Подляшья. Она, *понукаемая колонизационными устремлениями, продвигалась все далее на восток*. Массовое *цивилизаторское*, а на самом деле *колонизаторское*, продвижение на восток, опиралось на *очаги польскости*, каковыми были (*панские*) *дворы, большие города, зачастую плербании* (резиденции римо-католических священников. – Авт.), *а также школы*. Все, вместе взятое, *должно было довольно определенно распространять польские обычаи и прививать польскую*, говоря нынешним языком, *ментальность, умственно и духовно беднейшему русинскому люду*².

То, что написал Оскар Кольберг, широко известный в тогдешнем мире ученый, в общем отвечало действительности. К сожалению, *холмско-подляшские русины-украинцы*, не только в те отдаленные времена, не достигли соответствующего *национально-цивилизационного уровня*, что, еще раз, к сожалению, в той или иной мере является характерной чертой *всех ветвей украинцев*. Поэтому наши предки сравнительно легко подпадали под влияние зашлого польского люда, авангардом которого были *шляхта и религиозные миссионеры*.

Вполне очевидно, что во введении нет необходимости шире описывать события на холмско-подляшских землях на протяжении веков, поскольку это не является нашей основной целью. Но, тем не менее, целесообразно хотя бы поверхностно напомнить об узловых поворотных моментах в жизни края, завершившихся его деукраинизацией в середине XX в.

После яростных и продолжительных войн на протяжении 1341–1366 гг. дошло до раздела территории Галицко-Волынской державы. Литве досталась Волинь и часть Подолья, а Польше земли Холмская, Белзская, Перемышльская, Львовская и Галицкая. Дальнейшие изменения на Холмщине произошли после подписания между Польшей и Литвой Кревской унии в 1385 г. Мы уже упоминали о натиске на восток. К высказанной выше мысли добавим, еще позицию по этому поводу польского краеведа Юзефа Недзведзя, который считает, что Польша собственно тогда пытались «вести мирную колонизационную политику, .. массово направляя (сюда. – Авт.) польскую шляхту, .. предоставляя ей земли и привилегии»³. Это привело к экспансии польской шляхты, поощряемой *великим раздаванием земель*. Она охотно переносилась сюда из перенаселенного Мазовша.

Прибывшая шляхта понимала, что без привития здесь римо-католицизма утвердить свое присутствие в крае, сделать этого не удастся. Иными словами, религии отводилась ведущая *политическая роль* в деле его *колонизации*. Но утверждение здесь римо-католицизма шло нелегко и медленно. Король Казимир Великий в 1359 г. обратился к папе Иннокентию VI с просьбой назначить Холмским

епископом Томаша из Сенна. Однако, лишь в 1375 г. буллой уже следующего папы римского Григория XI была создана Холмская *диецезия* латинского обряда⁴.

В итоге многих международных комбинаций Холмщину было окончательно присоединено к Польше. На протяжении XV в. она была самостоятельной административной единицей. Но в конце века или в начале XVI в. ее присоединили к *Русскому воеводству*. Изменения в административной принадлежности Холмщины вели к тому, что она постепенно, но безвозвратно втягивалась в *общепольские процессы*. Прибывшее сюда *рыцарство* превращалось на оседлую на полученных землях *шляхту*. Уже с середины XV в. в Польше начали возникать *шляхетские фольварки*. Холмщину этот процесс захватил во второй половине XVI в. Создание фольварков сопровождалось постепенным ростом угнетения крестьян. Сеймовая конституция 1496 г. прикрепляла их к земле и ограничивала личную свободу. Более того, в 1518 г. крестьян перевели под *панское судопроизводство*. А через два года уже устанавливался *панщинный минимум*, т.е. определялось количество дней, которое крестьяне, в нашем случае *холмско-подляшские русины*, должны были отработать на землевладельца⁵.

Трудно сказать, кто кого больше ассимилировал бы – *прибывшие автохтонов*, или *наоборот*, если бы процесс шел самотеком, без *национально-религиозного* или *экономического давления*, со стороны прибывших польских поселенцев. Во всяком случае, тот же Юзеф Недзведзь считает, что «лишь в незначительной мере польская колонизация XIV–XV вв. повлияла на местную холмскую сельскую людность. Немногочисленные крестьяне, прибывшие сюда из Центральной Польши, растворялись в среде более многочисленной русинской людности, столетиями здесь проживающей и исповедовавшей православие». Автор иллюстрирует свою мысль распространением вероисповедования. Как пример приводит тогдашний *Городельский уезд*, где, по его данным, существовало едва три католические парафии, против двадцати православных⁶. Вслед за Ю.Недзведзем, можно добавить, что по состоянию на 1630 г. во всей Холмской диецезии насчитывалось 100 костелов, натомест, действовало 650 православных церквей. Еще раз сошлемся на того же автора, по мнению которого, немного изменилось в этом деле на протяжении последующих трех столетий. Он считает, что окончательный перевес в пользу католицизма наступил вследствие т.наз. царского Толеранционного указа от 17 апреля 1905 г., когда бывшие униаты (греко-католики) массово переходили на римо-католицизм. Процесс завершился выселением украинцев из Польши в результате Договора от 9 сентября 1944 г.⁷.

Немаловажное значение в истории Холмщины и межлюдских украинско-польских отношений сыграла Берестейская уния 1596 г., уложенная между Апостольской столицей и православным духовенством. После нее появилась *Греко-католическая церковь* (тогда – униатская). К ней перешел Холмский епископ

Дионизий Збирульский, вместе со всем епископством. Существуют различные оценки Берестейской унии, зачастую диаметрально противоположные. Была ли она уложена в пользу поляков, или украинцев? Это совсем иная, обширная тема исследования, в том числе – не исключительно религиозного. Авторы данной работы не ставили перед собой цели шире о ней писать, тем более, что она выходит далеко за хронологические рамки работы. Однако, как впоследствии оказалось, *Греко-католическая церковь* вполне выдержала испытание временем, оставаясь до конца *Украинской церковью*. Правда, сказанное почти не касается Холмщины. Условия сложились таким образом, что уния на Холмщине явилась скорее средством *полонизации местных русинов*, а не их *украинизации*, что подтвердили последующие события.

Мы вспоминали, что холмско-подляшские территории зачастую становились ареной яростных военно-политических столкновений. Речь шла, прежде всего, о государственной принадлежности края, что постоянно меняло содержание жизни местной людности. Тогдашние события приносили с собой громадные проблемы национального, религиозного и социального характера. Если двигаться хронологически в направлении к современности, то в XVII в. таковыми явились: национально-освободительная борьба украинцев под водительством Богдана Хмельницкого, докатившаяся и до Холмщины, шведское нашествие под руководством Карла X Густава, венгерское под водительством Юрия II Ракочи. В свою очередь, как бы отплатные акции, ту же Холмщину опустошали военные действия польских отрядов, например, возникшей в конце декабря 1665 г. *Тышовецкой конфедерации*. Ее основу составили отряды Станислава Потоцкого, Станислава Лянцкоронского и даже литовские. В конфедерации активно участвовала местная польская шляхта, зачастую со своими собственными отрядами⁸.

Как известно, вследствие внутренних раздоров, раздиравших Речь Посполитую двух народов (польского и литовского), в которой не нашлось места для *третьего* (т.е. украинского) *равноправного члена*, под давлением соседей в лице России, Пруссии и Австрии Польская держава распалась и свыше 120 лет ее не было на карте Европы. Названные соседи ее территорию разделили между собой, осуществив это в три этапа. После последнего в 1795 г. Холмщина вместе с Подляшьем попала под власть Австрии. Во время *наполеоновских войн* она в 1809–1814 гг. пребывала в составе *Варшавского княжества*. На Холмщине, как и во всем княжестве, вводилось законодательство, опиравшееся на известный *Наполеоновский кодекс*. Важным элементом нового порядка явилась отмена *личной зависимости крестьян*, которыми на Холмщине были преимущественно *русины-украинцы*. Названные положения о личной независимости крестьян вошли в конституцию *Польского королевства*, созданного решением Венского конгресса 1815 г. и полностью зависимо от России. После административной реформы 1837 г.

Холмщина вошла в состав Люблинской и Седлецкой губерний. Здесь действовала польская администрация и правительственным языком был польский. Однако после Ноябрьского (1831–1832 гг.), а окончательно после Январьского (1863–1864 гг.) восстаний российская власть повела решительную русификацию всего Польского королевства, а Холмщины прежде всего, используя факт, что ее населяли преимущественно *русины*, которых отождествляли с *россиянами*⁸.

Получалось, что польская сторона *выбаривала свою национальную независимость*, в том числе на *этнически непольских территориях*, а Россия эту борьбу подавляла. С национальными интересами местных украинцев никто и не думал считаться. Их, как этнической общности, будто не было. Таким образом, с одной стороны, холмско-подляшских украинцев длительное время *полонизировали*, поскольку господствующим слоем местного сообщества является *польский элемент*. С другой же стороны, российской власти казалось, что местные украинцы (в ее понимании – русские) являлись достаточно пригодным *материалом для русификации* не только их самих, но через них и поляков. Правда, поляки на холмско-подляшских землях при тогдашних обстоятельствах представляли собой для российской власти еще одну немаловажную проблему. Из их среды рекрутировалась не только местная бюрократия, но в определенной мере и петербургская. Для примера можно назвать личность столичного чиновника Иосифа Кучинского, шляхтича из Холмщины на царской службе в Петербурге. Собственно, он оказался автором русскоязычной книжки, экземпляр которой удалось обнаружить в библиотеке Альбертского университета в Канаде. В ней автор призывал власть не создавать отдельной Холмской губернии, поскольку, по его мнению, лояльного российского чиновника, «жители Холмщины всегда жили польской жизнью, и их лишь от недавна отнесли к истинным русским»⁹. Голос Кучинского в этом вопросе был далеко не единственным. Схожую позицию занимал ряд высокопоставленных российских чиновников в структурах власти.

На самом деле российская власть беспокоилась не только и даже не столько о Холмщине. Речь шла о Польском королевстве как таковом. Что же касается Холмщины, то главным средством для достижения цели была избрана *религия*. Выше мы уже говорили, что до Берестейской унии здесь господствовало *православие*, после нее – *греко-католицизм*, что с польской стороны усиливало надежду на постепенную *полонизацию местных украинцев*. Однако, российская власть с середины XIX в. *насильственно* навращала *униатов на православие в его российском понимании*. В апреле 1875 г., как будто на просьбы униатских священников Холмщины, в Петербурге приняли решение о ликвидации там унии и присоединении тамтошной *Греко-католической церкви к Российской православной*. В ответ, на знак протеста, почти половина местных верующих, вместе со своими пастырями, отказались принять новый обряд, и в создавшихся обстоятельствах те люди

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

перешли на латинский обряд. По нашим данным, из 214 греко-католических священников края на новый обряд перешло лишь 59. Преследования униатов вызвали оживленную реакцию во всем польском обществе. Ширилось мнение, что русифицируют не украинцев, а *униатов-поляков*. То есть, как с российской, так и с польской стороны судьбу украинцев пытались решить без участия их самих, используя их, мягко говоря, невысокий уровень национального самосознания, рост которого столетиями сдерживался иностранными работодателями. Во всяком случае, между переписями населения 1872 и 1909 гг., численность холмско-подляшских православных, т.е. украинцев, уменьшилась, по различным данным, на 170 тыс. чел.¹⁰.

Следующим ударом, нанесенным холмщачами и подляшчуками в сфере религиозно-национальной жизни явился упомянутый *Толерационный указ*, как будто регулировавший религиозную проблему, разрешая *свободный выбор вероисповедания*, но только между *российским православием* и *римо-католицизмом*. Речи о *греко-католицизме* не было. Вполне понятно, что подобный поступок российской власти вызвал новую волну протеста со стороны автохтонов края. По собственной инициативе, и не без одобрения со стороны польской общности региона, очередная большая группа украинцев перешла на латинский обряд. Никогда не существовало более-менее точных данных относительно количества перешедших на этот обряд. Трудно сказать, насколько реальными выглядят данные, приведенные нами выше. Невзирая на широкомасштабную русификаторскую работу, усилия власти, как вскоре показала жизнь, особой пользы ей не принесли, а местных украинцев, которых пытались убедить, что они россияне, подобные мероприятия просто дезориентировали.

После Российской революции 1905–1907 гг. на Холмщине и Подляшши оживилось *украинское национальное движение*. Точнее, начало зарождаться, появились первые его очаги. Оживленную культурно-просветительскую деятельность осуществляло *Холмское православное братство*, просуществовавшее до 1917 г. Между прочим, совместно с другими организациями украинской общности края *Братство* выступило формальным инициатором создания *Холмской губернии*, надеясь таким образом уберечь местную людность от дальнейшей *полонизации*. Но, по иронии судьбы, одновременно инициатива содействовала *ее русификации*. Поскольку власть отводила *Российской православной церкви* роль *русификатора края*, то эту миссию возглавил архиепископ *Холмско-Подляшских Евлогий* (в миру – Василий Семенович Георгиевский), выходец из Тульской губернии. Будучи депутатом российской Государственной думы, он имел значительное влияние в правительственных кругах России, а на Холмщине и Подляшши осуществлял средствами религии *русификаторскую политику*. Понятно, что религиозные, культурно-просветительские и другие учреждения находились под влиянием

и полным контролем иерарха, включая и *Холмское православное братство*. Оно и другие очаги, призванные осуществлять русификаторскую политику, делали это, в сущности, руками самих местных православных украинцев. Поляки, ведя борьбу за свое освобождение, обвиняли в русификаторстве не только российскую власть, РПЦ, но и местных украинцев, принадлежавших к тем или иным структурам. Получалось так, что местным русинам на родной земле не было места. Они должны были стать либо *россиянами*, либо *поляками*, но ни в коем случае – *не украинцами*. Инициативу относительно создания *Холмской губернии*, так же как и несколько десятилетий тому ликвидацию Берестейской унии, в Петербурге одобрили. Решение обрело силу 23 июня 1912 г. Можно лишь строить догадки, что было бы дальше, если бы не началась Первая мировая война. Но тем не менее, в ее ходе холмско-подляшскому народу нанесен очередной непоправимый урон из-за выселения его основной массы вглубь России. Когда *беженцы* после войны и Российской революции вернулись домой (а добрая треть из них никогда не вернулась), то здесь возрождалось *Польское государство*, встретившее их упрежденно, как носителей русификации, хотя те *носители* от нее пострадали значительно сильнее нежели поляки¹¹.

Вывезенные в *беженство холмско-подляшские украинцы* во время революционных событий в России, в том числе и на территории украинских губерний, невзирая на невероятные страдания, ими переживаемые, *прозрели в национальном отношении*. Те, кто вернулся домой, принесли с собой определенный *момент истины*, или, иными словами, начали понимать, что они – *не поляки, не россияне*, что они – *украинцы*. Правда, межвоенное двадцатилетие принесло им не меньшие испытания, выпадавшие на их долю постоянно. Начало Второй мировой войны принесло сначала какой-то *луч надежды* на улучшение не только социального положения, но и изменение национально-религиозного статуса. Однако, все окончилось вынужденным прощанием с родным краем.

Выше мы бегло описали жизнь холмско-подляшских украинцев до Первой мировой войны. А далее поставили перед собой цель рассказать о национальной трагедии, произошедшей с ними в первой половине XX в. Идея возникла почти десятилетие назад. На уровне 2003 г. мы разработали первый очерк будущей работы, предположительно объемом до двадцати печатных листов. Однако, с течением времени в проект довелось внести коррективы. Написанные ранее разделы пришлось коренным образом переделать. Нам удалось получить материалы из архивохранилищ Украины, Польши и Канады, проливающие свет на избранную нами проблематику.

Наш замысел свелся к тому, чтобы воспроизвести трагическую судьбу холмско-подляшских украинцев на протяжении трех десятилетий, между беженством, а в действительности – насильственным выселением вглубь России

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

летом 1915 г., когда российские войска под натиском противника были вынуждены оставлять подвластные территории в ходе Первой мировой войны, и последующей депортацией обездоленных людей, начатой под видом *обмена населением* под конец Второй мировой войны, в угоду *сильным мира сего*. Но, поскольку деукраинизация Холмщины и Подляшья, вместе с Надсаньем и Лемковщиной завершалась печально известной акцией *Висла*, т.е. депортацией украинцев в границах послевоенной Польши, то мы процесс объединили.

Вместо одного тома предполагаем издать три. К первому мы отнесли исключительно исследовательскую часть работы. В двенадцати разделах изложили печальную историю наших земляков от *беженства* 1915 г. по *депортацию* в УССР и внутри Польши, процес которой длился в 1944–1947 гг., и даже дольше. Во второй и третий тома войдут еще два раздела, посвященные тому, как живет переселенцам и их потомкам в Украине и, отдельно, в Польше. Там же предполагаем опубликовать документы из канадских и польских архивов.

Немного об использованных архивных и опубликованных материалах и освещении проблемы в Украине и отдельно в Польше. Итак, начнем с того, что в архивохранилищах Украины, Польши, России, Канады, США и других стран осели богатые, и до сего времени не очень исследованные украинскими учеными материалы. Сказанное возможно в меньшей мере касается Украины. В архивы первых трех стран документы и материалы попадали, говоря бюрократическим языком, *в служебном порядке*, по линии государственных, партийных структур, силовых ведомств и специальных служб, тем бодем, что в то время Украина пребывала в составе СССР. Что же касается двух заокеанских государств, то туда документы и материалы попали как архивы украинских общественных организаций, боровшихся за независимость Украины, религиозных учреждений, или отдельных лиц, причастных к делу.

Начнем с наиболее отдаленных. К исследованию привлечены материалы, почерпнуте из трех архивных учреждений Канады. Прежде всего из центрального архива, который после реорганизации в середине нынешней декады обрел название *Библиотека и Архивы Канады (Library and Archives Canada – LAC)*. Здесь наиболее полезным для нас явился *Фонд Владимира Кубийовича (Volodymyr Kubijovyc Fonds – R 6531-0-8-E – бывшая сигнатура MG 31.D203)*, выдающегося украинского ученого-энциклопедиста, в годы Второй мировой войны возглавлявшего в Кракове *Украинский центральный комитет (УЦК)*. Использовали мы также некоторые документы из *Фонда Андрея Жука (Andry Zhuk Fonds – R 2297-0-3-E – бывшая сигнатура MG30. C167)*, известного украинского общественно-политического деятеля и журналиста, активного участника украинского освободительного движения времен Первой мировой войны. В Альбертском провинциальном архиве Канады мы воспользовались материалами из *Фонда Михаила Хомяка (Provincial*

Archives of Alberta. Edmonton. Michael Chomiak Fonds – PAA. MCF. PR 1985/191 – и далее за единицами хранения, основателя и бессменного редактора *Краковских вистей* во время Второй мировой войны. Большинство использованных документов впервые вводятся в научный оборот. К слову, подшивки *Краковских вистей*, *Холмской земли* и много других материалов нами получено от *Украинско-канадского архива-музея Альберты* в Эдмонтоне, т.е. в третьем из канадских архивных учреждений, где мы многократно работали.

Относительно украинских архивохранилищ, то мы прежде всего обратились к *Центральному государственному архиву высших органов власти и управления Украины* (*Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВОВУ України*) и *Центральному государственному архиву общественных объединений Украины* (*Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГО України*). В меньшей мере к работе привлечены материалы из *Государственного архива Львовской области* (*Державний архів Львівської області - ДАЛО*) и *Государственного архива Волынской области* (*Державний архів Волинської області - ДАВО*), а также из *Центрального государственного исторического архива во Львове* (*Центральний державний історичний архів – ЦДІА – у Львові*). Использовали также несколько документов из других архивов.

Безусловно, к работе над темой мы довольно широко привлекли материалы и с польских архивов. Сказанное относится к двум центральным и одному воеводскому. Собственно, может следует с последнего и начинать, поскольку мы его фондами больше всего пользовались. Речь о *Государственном архиве в Люблине и его Отделе в Холме* (*Archiwum Państwowe w Lublinie – APL; Archiwum Państwowe w Lublinie – Oddział w Chełmie – APLCh*). Люблинское воеводство собственно охватывает *холмско-подляшские земли*, о судьбе *автохтонов* которых наше повествование. Что же касается центральных польских архивов, то мы обратились к фондам *Архива новых актов* в Варшаве (*Archiwum Akt Nowych – AAN*) и *Центрального военного архива* в Рембертове под Варшавой (*Centralne Archiwum Wojskowe – SAW*).

При ссылках на материалы из архивохранилищ Украины и Польши мы довольно часто сознательно ссылались на них и на издания, где они уже были опубликованы. К примеру, немало материалов из ЦДАВОВУ Украины и ЦДАГО Украины опубликовал украинский исследователь Владимир Сергийчук в своих документальных публикациях¹². Натомест, в украинском еженедельнике Польши *Наше слово* на протяжении последних лет публикуются материалы, связанные с депортацией украинцев из Польши и акцией *Висла*. Для нас самыми интересными из *Нашего слова* явились материалы из Государственного архива в Люблине, поскольку они касаются поднятой нами проблематики. Подобный дубляж ссылок мы применили с целью создать лучшие возможности для тех, исследователей,

которые будут после нас изучать судьбу холмско-подляшских украинцев в XX в., и облегчить им поиски материалов¹³. Что-то похожее следует сказать и о документах с польского *Центрального военного архива*. Мы сделали переводы из документов межвоенного периода. Они умещены также в третьем томе *Истории польско-украинских конфликтов* Николая Сивицкого. Теперь, правда, имеется уже украинское переиздание трехтомника. Но мы отсылаем Читателя к оригинальному изданию¹⁴. Значительным подспорьем в исследовании проблемы оказались и личные архивы двух соавторов – Юрия Макара и Анатолия Салюка.

Представляется целесообразным вспомнить также о важнейших опубликованных документах или материалах, изданных в Украине, СРСР, России и Польше. На них имеются ссылки в примечаниях к каждому разделу. Для нас полезными были публикации: *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах*, изданные Институтом украиноведения имени Ивана Крипьякевича НАН Украины; *Літопис Української повстанської армії. Том 39. Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали)*; *Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.; Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании; Тегеран-Ялта-Потсдам; Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953. Т.1. 1944–1948. Документы*¹⁶.

Безусловно, трудно пытаться перечислить все привлеченные к нашему исследованию документальные публикации. Да, кстати, в этом нет необходимости, поскольку они названы в примечаниях к разделам. Но представляется целесообразным здесь назвать хотя бы несколько таких документальных публикаций, касающихся непосредственно исследуемой темы, которые вышли в Польше. Среди них (дадим на языке оригинала): *Eugeniusz Misilo. Akcja «Wisła». Dokumenty; Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T.2. Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944-1946 / Red. W.Chudzik i in; Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*¹⁷. Из трех названных позиций две отредактированы ученым украинского происхождения Евгением Мисилом. Указанные публикации содержат основополагающие для нашего исследования документы.

Кроме архивных и опубликованных документов и материалов, мы опирались на материалы прессы тех времен. Поскольку мы имели доступ к украинским газетам, выходившим в *Генеральной губернии* в годы Второй мировой войны – *Краковские висти* и *Холмская земля*, то из них мы воспользовались материалами,

касавшимися деятельности немецкой оккупационной власти на холмско-подляшских территориях и украинско-польского противостояния. К сожалению, усилиями тогдашней советской пропагандистской машины, в равной мере и польской, деятельность украинских независимых структур, как и их средств массовой информации изображались исключительно в негативном свете, как служивавших немецкой оккупационной власти. Это, мягко говоря, несправедливое обвинение имеет, как не прискорбно, современное продолжение. А в действительности реальность была совсем иной. Тогдашняя украинская пресса *Генеральной губернии*, вполне понятно, не могла скупиться на похвалу на адрес Третьего Рейха, иначе она бы не выходила. Но под неуклонным и жестким контролем со стороны оккупационной власти она, иногда *эзоповским языком*, доносила до украинцев *Генеральной губернии* правдивую информацию о том, что с ними происходит. Хотя и под неусыпным присмотром немецкой власти, в трудных условиях войны и украинско-польского противоборства она содействовала развитию *украинской национальной жизни* и возрождению *Украинской православной церкви*, восстановлению *обучения на родном языке*, *развитию украинской кооперации* и т.п.

Отрадным является то, что на протяжении последнего двадцатилетия ученые как Украины, так и Польши обратили пристальное внимание на сложные моменты в отношениях между обоими государствами и народами, включительно с самыми трагическими страницами, особенно во время мировых войн и по их окончании. Показательным в этом смысле мог бы быть международный научный украинско-польский семинар *Украина-Польша: трудные вопросы*, поочередно проходивший в 1997–2001 гг. на базе Волынского национального университета имени Леси Украинки и Национальной академии обороны в Рембертове под Варшавой. В общей сложности прошло десять встреч, в которых каждый раз принимали участие от десяти до двадцати человек с каждой стороны. На каждый из семинаров выносилось по две-три темы, по каждой из которых презентовались два доклады – по одному с каждой стороны. После каждой пары докладов проводилась оживленная, иногда довольно острая, дискуссия выводились согласованности и разногласия. На семинарах обсужден весь комплекс проблем, связанных с межгосударственными и межлюдскими взаимоотношениями на этническом пограничьи от окончания Первой мировой войны по акцию *Висла* включительно. По итогам семинаров опубликовано девять томов (1-2 томы в одной книге) идентичных материалов на украинском и польском языках (6-й на украинском до сих пор не опубликован). Своеобразным итогом цикла явился том *Polska-Ukraina: trudna odpowiedź*¹⁸. Все бы ничего, если бы польские коллеги, как видно из этого итогового тома, всю проблему не сводили к одностороннему обвинению украинцев в массовых убийствах поляков на Волыни и в Восточной Галиции, обходя подобные действия поляков относительно украинцев на территории Закерзонья.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Невзирая на проблемы с согласованием позиций по спорным вопросам, упомянутые встречи принесли и определенные позитивные сдвиги в преодолении разногласий. Хотя бы в том смысле, что во время семинаров заговорили о массовом истреблении украинцев на Холмщине и Подляшья на протяжении 1943–1944 гг. Отрядным является и то, что обе стороны исполнены желания продолжать совместные встречи и на будущее. В 2005 г. в Варшавском *Институте национальной памяти* (Instytut Pamięci Narodowej) состоялась встреча ученых обеих стран с целью подведения итогов проделанной работы и определения планов на будущее. Согласовали продолжать работу и дальше на базе Львовского и Торуньского университетов. По одной встрече в обоих университетах состоялось.

Бывшие подляшюки, холмшяки, надсанцы и лемки и их потомки могут радоваться от того, что трагедия постигшая их в середине XX в. постепенно становится сферой научного интереса в Украине. В частности, в 2000-х гг. защищено около десяти диссертаций по историческим и другим общественно-научным, связанных с поднятой нами проблематикой. Назовем несколько из них: Данилиха Наталия. *Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України)* (2007); Кіцак Володимир. *Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація* (2003); Мрака Ігор. *Проблема кордонів Польщі у зовнішній політиці Британії у роки Другої світової війни (1939–1945)* (2005); Савчук Олег. *Депортації українців з Холмщини і Підляшшя в 1944–1947 рр.* (2010) и др.

Если же говорить об опубликованных работах украинских ученых по поднятой проблематике, то до настоящего времени целостное монографическое издание отсутствует. Хотя разные ее аспекты, безусловно, подымались в исследованиях – более широких или узких по рассматриваемой тематике. В равной мере, определенные аспекты отображены и в многочисленных статьях, опубликованных в периодических изданиях. Нами к работе привлечено их немало. В соответствующих местах во всех разделах на них имеются ссылки. Это работы таких ученых и публицистов, как: Владимир Сергийчук, Игорь Ильюшин, Игорь Цепенда, Леонид Зашкильняк, Николай Крикун, Игорь Винниченко, Галина Вишневская, Николай Онуфрийчук и многие др. Относительно публикаций в Польше, то их существует также немало, хотя как и в Украине, целостной работы на избранную тему нет, за исключением разве работы Яна Писулинского¹⁹. Но, вместе с тем, во многих из них ее фрагменты присутствуют. Здесь можно назвать имена ученых украинского и польского происхождения, на работы многих из которых мы ссылаемся. Это прежде всего: Роман Дрозд, Григорий Куприянович, Александр Колянчук, Емельян Вишка, тот же Ян Писулинский, Гжегож Мотыка, Владзимеж Бонусьяк, Ярослав Цабай, Гжегож Пелица, Анджей Айненкель, Юзеф Недзьведзь и др.

Хотим кое-что также сказать о характере или методах изложения фактического материала, которого мы пытались привлечь по возможности больше. Достаточно сказать, что в работе фигурируют почти 2200 одних лишь фамилий – жителей холмско-подляшских земель, участников событий на протяжении рассматриваемого периода, лиц, имена которых так или иначе связаны с историей края, авторов, на работы которых мы ссылаемся и др. Почему в работу попало такое большое количество фамилий? Первое и главное то, что мы пытались собрать как можно больше имен людей, при различных обстоятельствах погибших в родном краю либо на чужбине, или отошедших в иной мир естественным путем, или, к счастью, они еще живы. Поэтому в книге Читатель может встретить целые страницы с перечислением фамилий людей с различных местностей Холмщины и Подляшья. Мы сделали это сознательно для того, чтобы те, кто еще жив, могли увидеть, что о них не забыто. Вполне понятно, что таковых уже осталось не так много. Но выросли новые поколения *бывших переселенцев*, которых, совершенно понятно, в разы больше, нежели было *депортированных*. Вот им то мы адресуем перечни фамилий их предков, переживших *три трагедии депортаций* в прошлом веке. Возможно в тех перечнях они отыщут имена своих близких или дальних родственников.

Сказанное относится и ко многим сотням населенных пунктов как на родных землях, так и в местах нового поселения украинцев после изгнания их них. Считая также целесообразным, вслед за Василием Слободяном²⁰, воспроизвести названия и места происхождения православных храмов на Холмщине и Подляшья, преимущественно разрушенных или перестроенных для других целей во времена Второй Речи Посполитой, или после окончательной депортации украинцев, приводим их также на ряде страниц.

Иными словами, наше повествование на многих страницах схоже на перечень фамилий, населенных пунктов или храмов, принадлежавших когда-то украинцам. Таким образом мы пытаемся сохранить для будущих поколений украинцев память об истории бывших *северо-западных окраин* нашей Родины.

К работе нами привлечено немало различных статистических данных из различных источников – украинских, польских, немецких. К сожалению, они довольно часто отличаются между собой. Поэтому, вслед за источниками, мы могли в тексте повторить какие-либо оплошности. Анализируя те или иные факты, мы в некоторых местах разделов упоминаем о наличных различиях. Было бы лучше, если бы такие вещи не случились. Но, некуда деваться, в научной практике подобные случаи не редкость.

Кроме того, в использованных документах не всегда информации поданы так, чтобы была возможность выделить то, что касается холмско-подляшских земель, поэтому в ряде мест мы приводим общие данные со всех этнических земель,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

откуда подлежали выселению украинцы. То же касается поселения и переселения депортированных в УССР, в т.ч. и названных нами в соответствующих местах конкретных фамилий. И еще одно, в состав Грубешовского и Томашовского уездов входил ряд галицийских сел, жителей которых мы причислили к холмщикам, считаем, что не в обиду ни православным, ни греко-католикам.

Поскольку наша работа длилась довольно долго, впрочем, она продолжается и дальше, ибо пока публикуем первый из трех томов, то мы постоянно ощущали и продолжаем ощущать поддержку со стороны тех, к кому обращались за помощью. Поэтому мы хотели бы выразить нашу глубокую благодарность заведениям, учреждениям и отдельным лицам, которые помогли нам предоставлением материалов, советами или финансовой поддержкой данного издания. Если начинать с предоставления материалов, то мы бесконечно благодарны *Библиотеке и Архивам Канады (Library and Archives Canada)* в Оттаве, за пересланные за счет правительства этой страны копии заказанных документов и материалов из *Фондов Андрея Жука и Владимира Кубийовича*. Особую благодарность выражаем многолетнему работнику учреждения *Мирону Момрику*, который не жалея сил и собственного времени, при каждом посещении *Архива* искренне помогла нам подбирать материалы, а потом заботился о пересылке для нас многих копий.

Важные для нашей работы, документы мы нашли и в *Провинциальном архиве Альберты*. Там из *Фонда Михаила Хомяка*, из четырехсот единиц хранения которого сто относится к европейскому периоду его жизни, мы скрупулезно проштудировали все дела, выбрали то, что нас интересовало, и заказали копии. Во время, когда мы там пребывали, генеральным директором *Архива* работала Сандра Томсон, мать которой происходила из немецких поселенцев Холмщины. Непосредственно нашим вопросом занималась *Ирина Ендриевская*. Хотим выразить сердечную благодарность *Дирекции Архива* и лично госпоже *Ирине*, и, к сожалению, ныне покойной госпоже *Сандре*.

Свидетельствуем наше глубочайшее уважение и благодарность *Дирекции Украинско-канадского архива-музея Альберты*, а также тогдашнему исполнительному директору учреждения *Александру Макару*, непосредственно нам помогавшему в отборе и пересылке для нас материалов.

Наша сердечная благодарность работникам польских архивохранилищ – *Архива новых актов* в Варшаве, *Центрального военного архива* и *Государственного архива в Люблине*. Само собой, наша самая сердечная благодарность работникам отечественных архивов – *Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины*, *Центрального государственного архива общественных объединений Украины*, *Государственных архивов Львовской и Волынской областей*, *Центрального государственного исторического архива во*

Львове, предоставивших возможность воспользоваться их фондами при работе над темой.

Отдельная наша глубокая благодарность ректору *Степану Мельничуку* и Ученому совету Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, под грифом которого выходит публикация.

В равной мере мы стремимся выразить глубокую и искреннюю благодарность украинским и польским ученым, общественным и религиозным деятелям, помогавшим нам своими доброжелательными советами и материалами создать данную работу. Это киевские профессора *Владимир Сергийчук*, *Игорь Ильюшин*, *Ростислав Радышевский*, *Юрий Сорока*, доцент *Галина Вишневецкая*; львовские профессора – *Леонид Зашильняк*, *Николай Литвин*, и, к сожалению, покойный академик НАН Украины *Ярослав Исаевич*; профессор Прикарпатского национального университета шимени Василия Стефаника – *Игорь Цепенда*; Волынского национального университета шимени Леси Украинки – профессор *Светлана Гаврилюк* и доцент *Сергей Федонюк*. С Польши – профессора *Роман Дрозд*, *Степан Козак*, *Василий Назарук*, *Влодзимеж Бонусяк*, *Ян Писулинский*; доктора – *Григорий Куприянович*, *Александр Колянчук*; украинские общественные деятели и журналисты в Польше – *Юрий Рейт*, *Мирослав Вербовой*, *Богдан Гук* и многие другие.

Особую благодарность хотим выразить Архиепископу Люблинско-Холмскому Польской автокефальной православной церкви *Авелю* (в миру Андрей Поплавский), не только за его бесценные советы, но и предоставленные уникальные материалы для работы.

Шлем нашу искреннюю благодарность директору Канадского института украинских студий в Альбертском университете *Зенону Козуту* и его заместителю *Богдану Клиду* за постоянную поддержку нашего проекта и доступ к фондам Института на протяжении многих лет. Равно, выражаем глубокую благодарность нашим канадским друзьям *Богдану Кордану* и *Юрку Фотию* – профессорам Саскачеванского университета, *Роме Франко* – бывшей руководительнице Кафедры украинского языка того же университета, *Андрею Макуху* – научному работнику Редакции Энциклопедии Украины (Торонто). Все они на протяжении многих лет помогали нам своими ценными советами и содействовали при сборе материалов в архивохранилищах и книгоохранилищах Страны кленового листа.

С большим удовольствием шлем слова благодарности председателю Волынского областного ветеранского общественно-культурного общества *Холмщина* *Николаю Онуфрийчуку*, с которым многократно консультировались по поводу написания тех или иных аспектов и работы в целом. Те же самые слова глубокой благодарности адресуем и председателю Всеукраинской общественной организации – *Конгресс украинцев Холмщины и Подляшья* с центром пребывания в Ривном – *Александру Боровику*.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Наша большая благодарность доцентам *Кафедры современных иностранных языков и перевода* Факультета истории, политологии и международных отношений ЧНУ за их бескорыстную помощь в обработке материалов на иностранных языках – *Валентине Богатирец, Ольге Ивасюк, Николаю Лучаку, Виталию Семенку и Олегу Слюсарю*. А отдельно заведующему *Кафедрой иностранных языков для гуманитарных факультетов* Черновицкого университета *Александру Огую* и воспитанницам *Кафедры международных отношений* *Анне Жовкивской* и *Юлии Федив*.

Не можем искренне не поблагодарить и других работников *Кафедры международных отношений*: *Николая Кушнира, Людмилу Киян, Любовь Мельничук*, работника *Компьютерно-информационной лаборатории* Факультета истории, политологии и международных отношений Черновицкого университета *Дмитрия Фенюка*, а также львовянина *Данила Салюка*, которые в свободное от работы время набирали и готовили к печати материалы.

И, в завершение, не меньшая благодарность Львовской фирме *Геликон*, за средства которой работа выходит в свет, а также *Канадскому институту украинских студий*, который за счет Мемориального фонда им. Теодоты и Ивана Клым; Мемориального фонда им. Маруси Онищук и Иванка Харука и Вечного Фонда Целестина и Ирины Суховерских нашел возможным поддержать наш проект. Кстати, Николай (такое второе имя) Суховерский уроженец Буковины, выпускник Черновицкого университета и пламенный его сторонник на протяжении всей своей жизни. Он живо интересовался и проблемами Холмщины и Подляшья.

Мы искренне благодарим и всех тех, кого не назвали поименно, но постоянно чувствовали их поддержку.

INTRODUCTION

Since the emergence of the independent Ukrainian state, researchers have begun to focus increasingly more attention on the tragic fate that befell the Ukrainians of the Kholm and Pidliashshia regions in the twentieth century. In the medieval period, the collapse of the Kyivan Rus' state led to the short-lived rise of the Principality of Galicia-Volhynia. In 1253 in the city of Dorohychyn, located on the Buh River, Prince Danylo Halyts'kyi was crowned king of all Rus', which was then a great and powerful state. In 1237 Danylo moved the capital of his principality to Kholm, a city that he had founded on the northeastern borderlands of his dominion. (The Old Ukrainian word *kholm* means «hill,» or «low mountain») The lands of Kholm and Pidliashshia, however, were constantly under siege by neighboring Polish and Lithuanian princes. From the second half of the fourteenth century, following the end of the reign of Danylo's descendants, the Kholm and Pidliashshia lands came under the rule of Poland and Lithuania. After the Union of Lublin, these lands, together with the lands lying on the right bank of the Dniipro River became part of the united Polish-Lithuanian Commonwealth.^{1*}

Over the centuries, control over these lands changed from time to time, and the life of the local people, who were not very knowledgeable about who their rulers were, remained difficult. Once Polish rule became consolidated, conflicts began emerging between the local inhabitants and new settlers, Polish noblemen from neighboring Mazovia (Mazowsze) and other regions, who began moving into the Ruthenian (Ukrainian) lands of Kholm and Pidliashshia and areas further east in an effort to obtain estates in these regions. This was an eastward push, a process recalling the movement of German colonists into Polish lands. Other social strata accompanied the Polish nobility. In the nineteenth century the distinguished Polish ethnographer, Oskar Kolberg, wrote about this Polish drive to the east. He emphasized that the westernmost borderlands of the Ruthenian populace inhabiting the Kholm and Pidliashshia regions reached the eastern borders of the Polish (Mazurian) tribe. Gradually, through the force of ensuing circumstances, the Ruthenians, despite having preserved many fundamental characteristics stemming from their status as the first to appear in these lands, adopted a considerable number of the traits germane to their more restless and wealthier Polish neighbor. According to Kolberg, the Mazurians, i.e., the Poles, began to settle the best lands in the Kholm and Pidliashshia

* Annotation after the Ukrainian Language *INTRODUCTION*

regions. Spurred on by their colonizing aspirations, they continued to advance further eastward. This mass civilizational movement – which, in reality, was a process of colonization – relied on pockets of Polishness, such as magnates' estates, large cities and, frequently, residences of Roman Catholic priests as well as schools, all of which were called upon to spread Polish customs and help instill Polish customs and mentality in the Ruthenian populace, which was less developed intellectually and spiritually.²

Generally speaking, the writings of Oskar Kolberg, who was a well-known scholar in his day, are accurate. Unfortunately, in those distant times the Ruthenian inhabitants of the Kholm and Pidliashshia regions failed to reach a proper national and civilizational level, a situation that is typical, one way or another, of all the branches of the Ukrainian nation. Therefore, our ancestors fell comparatively easily under the influence of the Polish newcomers, whose avant-garde was comprised of noblemen and religious missionaries.

It is not our intention here to give a detailed description of the history of the Kholm and Pidliashshia regions over the centuries. Nevertheless, it is worthwhile to mention the crucial turning-points in the history of this land, which culminated in its de-Ukrainization in the mid-twentieth century.

After a number of difficult and prolonged wars that took place in 1341–66, the lands of the Principality of Galicia-Volhynia were divided between Lithuania (Volhynia and part of Podillia) and Poland (the Kholm, Belz, Peremyshl', L'viv, and Halych lands). Subsequent events in the Kholm region led to the signing by Poland and Lithuania of the Union of Krewo in 1385. The Polish drive to the east was already mentioned earlier. In this connection it is worth recalling the words of the Polish regional historian, Józef Niedźwiedz, who wrote that as early as the fourteenth century Poland «was pursuing a peaceful policy of colonization by moving the Polish nobility there en masse ... and granting it lands and privileges.»³ This process resulted in the expansion of the ranks of the Polish nobility, whose members, spurred by the large-scale distribution of lands, readily moved there from the overpopulated Mazurian region.

In order to reinforce their presence in the land, the newly arrived noblemen understood that without imposing Roman Catholicism there, their efforts would fail. In other words, religion was supposed to play a leading political role in gaining control over and colonizing the Kholm and Pidliashshia lands. But the consolidation of Roman Catholicism proceeded slowly and with great difficulty. In 1359 King Casimir III the Great asked Pope Innocent VI to appoint Tomasz (from the Polish city of Sienna) bishop of Kholm. But a Latin-rite Kholm diocese was established only in 1375, following papal bulls that were issued by his successor, Pope Gregory XI.⁴

As a result of numerous inter-state arrangements, the Kholm region was eventually ceded to Poland, and throughout the fifteenth century it was an independent administrative territory. However, in the late fifteenth and early sixteenth centuries it became part of the Ruthenian Voivodeship. The changes to the administrative affiliation of the Kholm region led to its gradual and inexorable absorption into general Polish processes. The

knightly stratum that began arriving there was transformed into settled nobility living on granted lands. The process of creating nobiliary latifundia (Pol. *folwarki*) was launched in Poland as early as the mid-fifteenth century. This process became established in the Kholm region by the second half of the sixteenth century. The creation of latifundia was accompanied by increasing exactions from the peasantry; the Sejm Constitution of 1496 bound peasants to the land and restricted personal freedom. In 1518 peasants were transferred to the nobiliary court system. Two years later, a corvée minimum was instituted, designating the number of days that the Ruthenians in the Kholm and Pidliashshia regions were obliged to work for their landowners.⁵

It is difficult to say who would have assimilated whom more – the native population or the newcomers – if the process had taken place naturally, without the national-religious or economic pressure that was exerted by the Polish settlers. In any case, Niedźwiedz believes that «Polish colonization during the fourteenth and fifteenth centuries had a minor impact on the local peasant population in the Kholm region. The handful of peasants who arrived here from central Poland were absorbed into the numerically larger Orthodox Ruthenian population, which had lived here for centuries.» The Polish historian points to the spread of religious communities, citing the example of Horodel County, which was home to three Roman Catholic parishes and twenty Orthodox ones.⁶ As of 1630, the Kholm diocese encompassed 100 Roman Catholic and 650 Orthodox churches. In Niedźwiedz's view, little changed in this respect during the next three centuries. He believes that the end of this state of affairs was heralded by the so-called tsarist Tolerance Act promulgated on 17 April 1905, as a result of which former Uniates (Greek Catholics) converted to Roman Catholicism en masse. The culmination of this process was the expulsion of Ukrainians from Poland as a result of the treaty signed on 9 September 1944.⁷

The Church Union of Berestia (Brest), which was concluded in 1596 between the Apostolic See and the Ukrainian Orthodox clergy, played an important role in the history of the Kholm region and Ukrainian-Polish relations, and gave rise to the Greek Catholic (Uniate) Church. The union was accepted by the bishop of Kholm, Dyonizii Zbirul's'kyi, and his entire episcopate. There are many assessments of the Church Union of Berestia, often diametrically opposing ones. Was it concluded for the benefit of the Poles or the Ukrainians? This is a very broad research topic encompassing a variety of questions that are not exclusively religious in nature. The authors did not intend to write extensively about the Union, especially since this topic goes beyond the chronological framework of this volume. However, it must be noted that the Greek Catholic Church completely withstood the test of time and has always been a Ukrainian Church. That statement, however, can hardly be applied to the Kholm region, where circumstances were such that the church Union in that territory became a tool of Polonization targeting local Ruthenians, rather than their Ukrainization, which fact was confirmed by subsequent events.

Earlier in this introduction it was mentioned that the Kholm and Pidliashshia regions were frequently the arena of raging military and political clashes, at the root of which was the issue of the regions' state affiliation, and which resulted in perpetual changes in

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

the life of the local (Ukrainian) population. The events of that period sparked immense problems of a national, religious, and social character. The seventeenth century saw the rise of the Ukrainian national-liberation struggle under the leadership of Hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi, which reached all the way to the Kholm region; the expedition led by Charles X Gustav of Sweden; and the expedition commanded by György Rákóczi of Hungary. The target of ostensibly retaliatory actions, the Kholm region was devastated by Polish military detachments, e.g., of the Confederation of Tyszowiec, which was established in late December 1665. Its nucleus was comprised of detachments commanded by Stanisław Potocki and Stanisław Lanckoroński, and even several Lithuanian detachments. Local Polish noblemen, who often had their own troops, took an active part in the confederation.⁸

As a result of the internal quarrels that were tearing apart the two nations of the Commonwealth, the Poles and Lithuanians, in which there was no place for a third full-fledged member (i.e., Ukrainians), the Polish state collapsed under pressure from its neighbors and disappeared from the map of Europe for more than 120 years. Poland was partitioned, in three stages, among the neighboring states of Russia, Prussia, and Austria. After the third partition, in 1795, the Kholm and Pidliashshia regions came under Austrian rule. During the Napoleonic Wars (1809–14) the Kholm region was part of the Duchy of Warsaw. Legislation based on the Napoleonic Code was introduced in the Kholm region and throughout the principality. An important element of the new order was the abolition of the personal dependence of peasants, who were mainly Ruthenians (Ukrainians) in the Kholm region. Articles guaranteeing the peasants' personal freedom were incorporated into the Constitution of the Kingdom of Poland, which was established according to resolutions of the Congress of Vienna (1815) and subordinated to Russia. After the administrative reforms of 1837 the Kholm region became part of Lublin and Siedlice provinces, with a Polish administration and Polish as the state language. However, after the November Uprising (1831–32) and the January Uprising (1863–64) the Russian authorities launched a vigorous campaign of Russification throughout the Kingdom of Poland, above all in the Kholm region, capitalizing on the fact that the latter territory was inhabited by Ruthenians, whom they equated with Russians.⁹

As the Poles struggled to achieve national independence, even in ethnically non-Polish territories, Russia sought to crush this movement. There was no question of reckoning with the national interests of the local Ukrainian population, which seemingly did not even exist as an ethnographic community. Thus, on the one hand, the Ukrainian inhabitants of the Kholm and Pidliashshia regions were Polonized for an extended period of time, inasmuch as the ruling stratum consisted of Poles. On the other, the Russian government was convinced that the local Ukrainian residents (Russians, in their understanding) provided suitable material for Russification and through them, the Poles. The Poles living in the Kholm and Pidliashshia lands posed a significant problem for the Russian authorities because from their milieu were recruited not just local bureaucrat but, to a certain degree, St. Petersburg functionaries as well. For example, Józef Kuczyński, a nobleman

from the Kholm region, was a Russian civil servant based in St. Petersburg. He is the author of a Russian-language book that was published in 1911, a copy of which the authors located in the library of the University of Alberta. In his book Kuczyński appealed to the tsarist government not to create a separate Kholm gubernia because, in the opinion of this loyal Russian functionary, «the residents of the Kholm region have always lived a Polish life, and they have only recently begun to be considered true Russians.»¹⁰ Kuczyński's view was shared by several highly-placed Russian officials in the tsarist administration.

In fact, the Russian authorities were concerned not so much with the Kholm region as with the Kingdom of Poland as such. Where the Kholm region was concerned, the main tool chosen for achieving the goal was religion. As mentioned earlier, prior to the Union of Berestia Orthodoxy was the predominant religion there, followed by Greek Catholicism, which religious confession strengthened the Poles' hopes for the gradual Polonization of the local Ukrainians. However, from the mid-nineteenth century the Russian government began forcibly converting the Uniates to Russian Orthodoxy. In April 1875, supposedly at the request of Uniate priests in the Kholm region, it was decided in St. Petersburg to liquidate the Union there and merge the Greek Catholic Church with the Russian Orthodox Church. In an act of protest, nearly half of the local Greek Catholics together with their pastors refused to adopt the new rite, and in the force of circumstances they switched to the Latin rite. According to our data, out of a total of 214 Greek Catholic priests, only 59 switched to the new rite. The persecution of the Uniates sparked a vigorous debate in Polish society. It was widely thought that the people who were being Russified were not Ukrainians but Polish Uniates. In other words, both the Russians and the Poles sought to determine the Ukrainians' fate without their participation, by exploiting their low level of national self-awareness – not to put too fine a point on it – whose growth had been stemmed for centuries through foreign domination. In any case, various statistical data indicate that between the censuses of 1872 and 1909 the number of Orthodox Ukrainians living in the Kholm and Pidliashshia regions shrank by 170,000.¹¹

The next blow inflicted on the inhabitants of the Kholm and Pidliashshia regions in the sphere of religious-national life was the Tolerance Act, which had supposedly normalized the religious problem by permitting free choice of religious confession – but the choice was only between Russian Orthodoxy and Roman Catholicism. There was no mention whatsoever of Greek Catholicism. As was to be expected, a similar action launched by the Russian government sparked a new wave of protests among the indigenous population. On its own initiative and without any positive support from the Polish public in those regions, another large group of Ukrainians switched to the Latin faith. Owing to the lack of any accurate data on the number of people who switched faiths, it is difficult to confirm this figure. Regardless of the government's large-scale Russification efforts, it soon became clear that they did not produce any particular benefit, and similar efforts aimed at convincing local Ukrainians that they were Russians merely served to confuse them.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

After the Russian Revolution of 1905–7, the Ukrainian national movement in the Kholm and Pidliashshia regions picked up pace; to be more exact, it began to form, and the first centers of activists were established. More active cultural-educational work was carried out by the Kholm Orthodox Brotherhood, which lasted until 1917. Together with other Ukrainian community organizations, the Brotherhood was the formal initiator behind the idea to create a Kholm Gubernia, whose members hoped thereby to protect the local Ukrainian population from further Polonization. But, by an ironic twist of fate, this initiative helped further its Russification. Because the Russian government had charged the Russian Orthodox Church with the task of Russifying these regions, Bishop Ievlogii of the Kholm and Pidliashshia regions (secular name: Vasiliï Semenovich Georgievskii), a native of Tula Gubernia, was appointed to spearhead this mission.

A deputy of Russia's State Duma, Georgievskii enjoyed considerable influence in government circles, and through the tools of religion he pursued a policy of Russification in the Kholm and Pidliashshia regions. It goes without saying that religious, cultural-educational, and other types of institutions, such as the Kholm Orthodox Brotherhood, were under his sway and complete control. The Brotherhood and other centers that were supposed to implement the policy of Russification did this essentially through the efforts of local Ukrainian Orthodox. The Poles, who were waging a struggle for their own liberation, accused not only the Russian government and the Russian Orthodox Church of pursuing the policy of Russification but also local Ukrainians, who belonged to one structure or another.

A situation arose wherein there was no place for local Ruthenians in their native land: they were slated to become either Russians or Poles but, under no circumstances, Ukrainians. The initiative to create a Kholm Gubernia, like the liquidation of the Union of Berestia a few decades earlier, was approved in St. Petersburg; the decision was enacted on 23 June 1912. One can only guess what would have happened if the First World War had not broken out. During the war the Ukrainian inhabitants of the Kholm and Pidliashshia regions were dealt another extreme blow, which came in the form of the deportation of most of the population deep into the heart of Russia. When these refugees returned to their native lands in the period after the war and the Russian Revolution (a good third never returned), they encountered the rising Polish state whose citizens greeted them with prejudice, regarding them as bearers of Russification, even though these alleged bearers of this policy had suffered from the onslaught of Russification far worse than the Poles.¹²

During the revolutionary events that took place in Russia and in Ukrainian gubernias, the Ukrainians who had been deported from the Kholm and Pidliashshia regions matured in the national sense, despite their unbelievable hardships. The returnees brought with them a moment of truth: they were beginning to realize that they were neither Poles nor Russians but Ukrainians. True, the interwar decade did not bring any abatement in the trials that constantly beset them. Initially, the beginning of the Second World War brought a small ray of hope that their social, national, and religious status would improve. Those hopes, however, were dashed by the forcible departure from their native land.

The existence of the Ukrainian population of the Kholm and Pidliashshia regions before the First World War was mentioned in passing earlier. The Ukrainians' next step was to set themselves the goal of recounting the national tragedy that had befallen them in the first half of the twentieth century. This idea emerged approximately ten years ago. By 2003 we completed the preliminary outline of our book, whose length was projected at roughly 320 printed pages. However, the passage of time introduced corrections to our project. Earlier chapters had to be fundamentally amended, and we decided to incorporate materials found in archival repositories in Ukraine, Poland, and Canada, which shed important light on the set of problems under examination.

Our idea was to recount the tragic fate of the Ukrainians in the Kholm and Pidliashshia regions during the three decades that elapsed between their refugeehood – i.e., their forcible expulsion into the Russian hinterland in the summer of 1915, when Russian troops were forced to retreat from the territories under their occupation during the First World War – and the next deportation of Ukrainians, which was set in motion by the world's great powers under the guise of population exchange at the end of the Second World War. But, owing to the fact that the de-Ukrainization of the Kholm, Pidliashshia, Nadsianina, and Lemko regions culminated in the notorious Operation Vistula, i.e., the expulsion of Ukrainians to territories within the borders of postwar Poland, we decided to unite all these events into a single whole.

Instead of one volume, we are planning to issue three. The first volume contains the research part of our work. Its twelve chapters recount the poignant history of our countrymen, tracing their refugeehood in 1915 to their expulsion to the Ukrainian SSR and Poland, a process that lasted from 1944 to 1947, and even in subsequent years. The second and third volumes will contain two more chapters devoted to the lives of the Ukrainians who were resettled in Soviet Ukraine and Poland.

A word is in order about the archival and published materials that we consulted, and how this topic is reflected in the works of Ukrainian and Polish scholars. It should be noted that the archival repositories of Ukraine, Poland, Canada, the US, and other countries contain a wealth of material that Ukrainian scholars have still not researched thoroughly, although more has been done to date in Ukraine than in any other country. The documents and other materials stored in Ukrainian, Polish, and Russian archives arrived there through bureaucratic channels – from state and party structures, power ministries, and special services, especially since Ukraine was then part of the Soviet Union. As concerns Canada and the US, these two countries obtained complete archives from both Ukrainian independence-seeking civic organizations and religious institutions, and private individuals who were involved in these issues.

The materials that we located in Canada came from three archival institutions, above all, the main government archive, renamed *Library and Archives Canada* (LAC) after its reorganization in 2004. For our purposes, the most useful collection was the Volodymyr Kubijovyč Fonds R6531-0-8-E (former collection MG31-D203), which contain the archive of the distinguished Ukrainian scholar, encyclopedist, and head of the Ukrainian

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Central Committee in Warsaw during the Second World War. We also used several documents from the Andry Zhuk Fonds R2297-0-3-E (former collection MG30-C167), the archive of the well known Ukrainian civic and political figure, journalist, and participant in the Ukrainian liberation struggle during the First World War. In the *Provincial Archives of Alberta* (PAA) in Edmonton we located materials stored in the Michael Chomiak Fonds, accession no. 85.91, and others; Chomiak was the founder and permanent editor of *Krakivs'ki visti* (Cracow News). The majority of these documents are being published here for the first time. In addition, we located issues of the newspapers *Krakivs'ki visti* and *Kholms'ka zemlia* and many other materials in the Edmonton-based Ukrainian Canadian Archives and Museum of Alberta (UCAMA), the third Canadian archival institution where we conducted research on several occasions.

In Ukraine we conducted research in the Central State Archive of the Higher Organs of Government and Administration of Ukraine (*Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukraïny; TsDAVO*) and the Central State Archive of Civic Organizations of Ukraine (*Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv hromads'kykh ob'iednan' Ukraïny* (TsDAHO)). To a lesser degree we consulted materials stored at the State Archive of Lviv Oblast (*Derzhavnyi arkhiv L'vivs'koï oblasti* (DALO)), the State Archive of Volyn Oblast (*Derzhavnyi arkhiv Volyns'koï oblasti* (DAVO)), and the Central State Historical Archive (*Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv* (TsDIA)). We also consulted several documents maintained in other archives.

In addition, we carried out wide-ranging research in several Polish archives: two central archival repositories and one provincial (*województwo*) archive, the latter of which was particularly useful. This is the State Archive in Lublin and its branch in Kholm (*Archiwum Państwowe w Lublinie* (APL) and *Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Chełmie* (APLCh)). Lublin Województwo encompasses the Kholm and Pidliashshia lands, the subject of our work. We did research at the Archive of New Acts (*Archiwum Akt Nowych* (AAN)) in Warsaw and the Central Military Archive (*Centralne Archiwum Wojskowe* (CAW)) in Rembertów, near Warsaw.

In utilizing the materials stored at various archival repositories in Ukraine and Poland, we frequently (and intentionally) cited both them and the publications in which they appeared earlier. For example, substantial numbers of materials from TsDAVO Ukraïny and TsDAHO Ukraïny were published by the Ukrainian scholar Volodymyr Serhiichuk in many of his collections of documents.¹³ In recent years the Ukrainian weekly newspaper published in Poland, *Nashe slovo* (Our Word), has been publishing articles on the deportation of the Ukrainians from Poland and Operation Vistula (Wisła). For our purposes, the most interesting articles published in this newspaper were based on materials from the State Archive in Lublin, inasmuch as they are directly related to our subject matter. We also used the dual citation method in order to help future scholars to locate materials on the fate of the Ukrainians from the Kholm and Pidliashshia regions in the twentieth century.¹⁴

A word is in order about the documents that we located in the Polish Central Military Archive. We translated documents relating to the postwar period, which are contained

in the third volume of Mikołaj Siwicki's (Mykola Syvyts'kyi's) *History of the Polish-Ukrainian Conflicts*.¹⁵ A Ukrainian edition of this three-volume publication is now available. To a significant degree, this research is based on the private archives of its two co-authors, Iurii Makar and Anatolii Saliuk.

It would be worthwhile to mention the more important documents and materials that were published in the USSR, Ukraine, Russia, and Poland, which are cited in the footnotes to each chapter. The most useful publications were *Deportations: The Western Lands of Ukraine in the Late 1930s–Early 1950s*, published under the auspices of the Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine; vol. 39 of the *Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army*, devoted to the 28th UPA Tactical Unit «Danyliv,» which was based in the Kholm and Pidliashshia regions; *The Teheran Conference of the Leaders of the Three Allied States: the USSR, the USA, and Great Britain; The Soviet Union at International Conferences during the Period of the Great Patriotic War, 1941–1945; The Correspondence of the Chairman of the Council of Ministers of the USSR with the Presidents of the USA and Prime Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War, 1941–1945; The Crimean Conference of the Leaders of the Three Allied State: the USSR, the USA, and Great Britain; Teheran–Yalta–Potsdam*; and vol. 1 of *The Soviet Factor in Eastern Europe, 1944–1953*.¹⁶

An enumeration of all the documents appended to our book would be too unwieldy; there is, after all, no real need for this because they are cited in the chapter notes. But, it is worthwhile to cite a few Polish collections that have a direct bearing on the research topic: *Akcja «Wisła»: dokumenty*, ed. Eugeniusz Misiło; *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców, 1944–1946*; vol. 2 of *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku: nieznanne dokumenty z archiwów służb specjalnych*; and *Repatriacja czy deportacja: przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*.¹⁷ Two of these publications, which contain the documentary source base of our research, were edited by the historian Eugeniusz Misiło (Ievhen Misylo), who is of Ukrainian extraction.

In addition to archived and published documents and other materials, we relied on articles from the press of the period under study. Since we had access to *Krakivs'ki visti* and *Kholms'ka zemlia*, two Ukrainian newspapers that were published in the *Generalgouvernement* during the Second World War, we examined articles reporting on the activities of the German occupation government in the Kholm and Pidliashshia regions and on the Ukrainian-Polish conflict. Unfortunately, owing to the equally assiduous efforts of the Soviet and Polish propaganda machines, the activities of Ukrainian independence-seeking structures as well as their mass media were portrayed in an exclusively negative light as lackeys of the German occupation government. Regrettably, this unjust accusation, to put it mildly, is still current today. In fact, the reality was completely different. There is no denying that the Ukrainian press in the *Generalgouvernement* could not have stunted in its praise of the Third Reich; otherwise, no Ukrainian newspapers would have been allowed to exist. But, despite the occupation government's harsh and inflexible control, Ukrainian newspapers still managed to convey truthful information about what was

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

happening to Ukrainians residing on the territory of the *Generalgouvernement*, often by resorting to a kind of Aesopian language. Despite the German administration's vigilant eye on the Ukrainian press, the difficult wartime situation, and the Ukrainian-Polish conflict, the press contributed to the development of Ukrainian national life and the restoration of the Ukrainian Orthodox Church, the revival of Ukrainian-language education, and the development of the Ukrainian cooperative movement, etc.

It is gratifying to note that during the last two decades scholars both in Ukraine and in Poland have begun focusing much needed attention on various complex aspects of the relations between these two states and their peoples, including the most tragic pages in their histories, especially the events that took place during the two World Wars and in later years. Prominent among these scholarly efforts is the international Ukrainian-Polish seminar «Ukraine-Poland: Difficult Questions,» which took place in 1997–2001 under the aegis of Lesia Ukraïnka Volyn' National University (Ukraine) and the National Defense Academy in Rembertów (Poland). Ten seminars were held, each attracting between ten and twenty scholars from both countries. Each seminar featured one pair of papers – one from each participating country – which were devoted to each of two or three topics. Each pair of presented papers was followed by a lively, often acrimonious, discussion that revealed points of agreement and dissension. The seminar participants discussed the entire array of problems connected with inter-state and interpersonal relations in the ethnographic borderland from the end of the First World War to Operation Vistula, inclusively. The seminars resulted in the publication of nine bilingual (Ukrainian-Polish) books, each comprising one or two volumes. (The Ukrainian text of vol. 6 has still not been published.) The volume entitled *Polska-Ukraina: trudna odpowiedź*¹⁸ may be regarded as a summary of this publications series. Unfortunately, as this summary volume reveals, our Polish colleagues reduce the entire problem to one-sided accusations that Ukrainians committed mass murders of Poles in Volyn' and Eastern Galicia, while ignoring similar Polish actions targeting the Ukrainian inhabitants of Zakerzonnia.

Despite the problems connected with reaching a consensus on these controversial questions, these Ukrainian-Polish scholarly meetings have resulted in some positive achievements on the path to overcoming mutual differences. At the very least, during the seminar series the participants finally began discussing the question of the mass extermination of Ukrainians in the Kholm and Pidliashshia regions in 1943–44. Happily, both sides are eager to continue their joint meetings. In 2005 the Warsaw-based Institute of National Remembrance (*Instytut Pamięci Narodowej*) hosted a meeting of scholars from both countries, whose goal was to summarize the completed work and to draft plans for future collaborative efforts. The scholars agreed to continue their work under the aegis of the universities of L'viv (Ukraine) and Toruń (Poland). To date, one meeting has taken place in each university.

The former inhabitants of the Pidliashshia, Kholm, Nadsiannia, and Lemko regions and their descendants can take heart from the fact that the tragedy which befell them in the mid-twentieth century is increasingly becoming the focus of scholarly interest in

Ukraine. Approximately ten dissertations in the fields of history and other social sciences on this topic were defended in the 2000s. Among them are Oleh Savchuk's 2010 dissertation entitled «The Deportations of Ukrainians from the Kholm and Pidliashshia Regions in 1944–1947» (Deportatsiï Ukraïntsiiv z Kholmshchyny i Pidliashshia v 1944–1947 rr.); Natalia Danylykha's 2007 dissertation entitled, «The Social and Everyday Life Adaptation of Ukrainians from Poland in the Ukrainian SSR in 1944–1950 (Based on Materials from Ukraine's Western Oblasts)» (Sotsial'no-pobutova adaptatsiia Ukraïntsiiv iz Pol'shchi v URSR u 1944–1950-kh rokakh (na materialakh zakhidnykh oblastei Ukraïny); Ihor Mraka's 2005 dissertation, «The Problem of Poland's Borders in British Foreign Policy during the Second World War (1939–1945) (Problema kordoniv Pol'shchi u zovnishnii politytsi Brytaniï u roky Druhoï svitovoï viiny)»; and Volodymyr Kitsak's 2003 thesis, «The Ukrainians' Deportation from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1946 and Their Socioeconomic Adaptation (Deportatsiia Ukraïntsiiv z Pol'shchi v URSR u 1944–1946 rr. ta ïkh sotsial'no-ekonomichna adaptatsiia)».

To this day, no monograph exclusively devoted to this set of problems has been published, although a number of related questions have been raised in various publications with a broader or narrower focus. Certain aspects are also examined in numerous articles that have appeared in the periodical and non-periodical press, quite a few of which we have included in the present volume and cite in the chapter footnotes. Among the authors of these articles are the following scholars and journalists: Volodymyr Serhiichuk, Ihor Il'iushyn, Ihor Tsependa, Leonid Zashkil'niak, Mykola Krykun, Ihor Vynnychenko, Halyna Vyshnevs'ka, Mykola Onufriichuk, and many others. Numerous articles and books have also appeared in Poland, but just like in Ukraine, no one, with the exception of Jan Pisuliński,¹⁹ has undertaken to produce a monograph wholly devoted to this topic. The names of Ukrainian and Polish scholars whose works we cite are: Roman Drozd, Hryhorii Kupriianovych, Oleksandr Kolianchuk, Omelian Vishka, Jan Pisuliński, Grzegorz Motyka, Włodzimierz Bonusiak, Jarosław Cabaj, Grzegorz Pelica, Andrzej Ajnenkiel, Józef Niedźwiedz, and several others.

A few words are in order about the character or methods of exposition of the factual materials, of which we tried to include as many as possible. It suffices to say that our work contains nearly 2,200 surnames alone: of individuals who lived in the Kholm and Pidliashshia regions; participants in the events that took place during the period under study; individuals who, in one way or another, are connected with the history of these lands; and the authors of studies cited in our work. Why did we publish such a large number of surnames in our book? The first and main reason is that we sought to collect as many names as possible of people who perished under various circumstances either in their native lands or in foreign countries, or who died a natural death or are still alive. The present volume contains entire pages of names of people who hailed from various parts of the Kholm and Pidliashshia regions. We did this intentionally so that the people who are still alive can see that they have not been forgotten. It goes without saying that there are few survivors today. But new generations – the descendants of the deportees – have

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

grown up, and their numbers far outstrip the number of those who were expelled. It is precisely for their benefit that we compiled lists of their forebears, who experienced three tragic expulsions during the last century. Perhaps they will find their relatives' names in these lists.

The above also applies to the hundreds of populated areas both in the deportees' native lands and the places where they settled following their expulsion. Thus, taking our cue from the scholar, Vasyl' Slobodian,²⁰ we considered it worthwhile to list the names and locations of Ukrainian Orthodox churches in the Kholm and Pidliashshia regions, most of which were either destroyed or rebuilt for other purposes during the period of the interwar Polish republic or after the final expulsion of Ukrainians from these lands.

In other words, many pages in our narrative contain lengthy lists of surnames, populated areas, or churches that once belonged to Ukrainians. In so doing, we are seeking to safeguard the historical memory of the former northwestern borders of our Fatherland for future generations.

Our book includes a substantial quantity of diverse statistical data from a variety of Ukrainian, Polish, and German sources. Unfortunately, they are frequently divergent. Thus, our book may contain certain inconsistencies, which we indicate in our analysis. Naturally, it would be preferable if such inconsistencies did not exist, but that is par for the course in scholarly research.

It should also be noted that the documents used in our research do not always convey information that would clearly indicate a connection with the Kholm and Pidliashshia regions. Therefore, in a number of sections we cite general data from all the ethnographic lands from where Ukrainians were eventually deported. The same applies to the settling and resettling of the deportees in the Ukrainian SSR, including the specific surnames that we cite in various sections of the volume. As well, Hrubeshiv and Tomashiv counties encompassed a number of Galician villages, whose inhabitants we included together with the residents of the Kholm region in the belief that this will not offend either Orthodox or Greek Catholics.

Owing to the fact that our research lasted for a lengthy period of time – and is still ongoing because this is only the first of three volumes – we have had constant and continuing support from various individuals whose assistance we sought. Therefore, we would like to express our deepest gratitude to various educational establishments, institutions, and individuals who provided us with materials, advice, or financial support for this volume. We are profoundly grateful to the staff of *Library and Archives Canada* in Ottawa, who sent us, gratis, copies of documents and other materials from the Andry Zhuk and Volodymyr Kubijovyc collections. We give special thanks to the long-time Canadian archivist, Myron Momryk, who offered us his unstinting help and time whenever we visited *Library and Archives Canada* to select materials, and then forwarded multiple copies to us.

We also located important documents in the *Provincial Archives of Alberta*, specifically in the Michael Chomiak Papers, where four out of a hundred items pertain to the

European period of his life. We did a thorough study of all the papers, selected the most interesting ones, and ordered copies. During our stay in Canada, the general director of the Archives was the late Sandra Thomson, whose mother was a descendant of German settlers from the Kholm region. Our immediate contact was Irene Jendzjowsky. We are grateful to the administration of the Archives and especially to Ms. Jendzjowsky and Dr. Thomson.

We gratefully acknowledge the assistance provided by the board of the *Ukrainian Canadian Archives and Museum of Alberta*, especially the then director of this institution, Oleksandr Makar, who helped us select the necessary materials, which he later forwarded to us.

We acknowledge the helpful assistance of the staff members of Polish archival repositories, including the *Archive of New Acts*, the *Central Military Archives*, and the *State Archive in Lublin*, who helped us locate a large number of documents. Of course, our greatest debt of gratitude is to the staff members of various Ukrainian archival repositories, such as the *Central State Archive of the Higher Organs of Government and Administration of Ukraine*, the *Central State Archive of Civic Organizations of Ukraine*, the state archives of L'viv and Volyn' oblasts, and the *Central State Historical Archive in L'viv*, who guided us through the collections during the course of our research.

A separate debt of gratitude is owed to Rector Stepan Mel'nychuk and the Scholarly Council of Yurii Fed'kovych National University of Chernivtsi, under whose auspices our book was published.

We also warmly thank all those Ukrainian and Polish scholars and civic and religious figures who so generously offered advice and research materials during the writing of this book: the Kyiv-based professors *Volodymyr Serhiichuk*, *Ihor Il'iushyn*, *Rostyslav Radyshevs'kyi*, *Iurii Soroka*, and lecturer *Halyna Vyshnevs'ka*; the L'viv-based professors *Leonid Zashkil'niak*, *Mykola Lytvyn*, and Academician *Iaroslav Isaievych* (now deceased); Professor *Ihor Tsenda* of *Vasyl' Stefanyk* National University of Subcarpathia; and Professor *Svitlana Havryliuk* and lecturer *Serhii Fedoniuk* of *Lesia Ukraïнка* Volyn' National University; the Poland-based professors *Roman Drozd*, *Stepan Kozak*, *Vasyl' Nazaruk*, *Włodzimierz Bonusiak*, and *Jan Pisuliński*; Doctors of History *Grzegorz Kuprianowicz* and *Oleksandr Kolanczuk*; and the Ukrainian civic activists and journalists based in Poland *Jurij Rejt*, *Myroslav Verbovyi*, *Bohdan Huk*, and many others.

We are especially grateful to His Eminence Archbishop *Abel* (Andrii Poplavs'kyi) of the Diocese of Lublin-Chełm of the Polish Autocephalous Orthodox Church, who provided invaluable advice and unique materials for our book.

We express our sincere gratitude to the director of the *Canadian Institute of Ukrainian Studies*, *Zenon Kohut*, and his deputy, *Bohdan Klid*, for their continued support of our project and for allowing us access to the Institute's collections. Thanks are owed to our Canadian colleagues *Bohdan Kordan* and *George Foty* of the University of Saskatchewan, *Roma Franko*, the former head of that university's Department of Slavic Studies, and *Andrij Makuch*, Senior Manuscript Editor, *Encyclopedia of Ukraine* (Toronto), who

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

for many years have provided valuable advice and assistance in locating materials in Canadian archival repositories and libraries.

We are grateful to Mykola Onufriichuk, head of Kholmshchyna, the Volyn' oblast-based veterans' civic and cultural society, whom we consulted numerous times in connection with various aspects of our research, and to *Oleksandr Borovyk*, head of the All-Ukrainian civic organization Congress of Ukrainians of the Pidliashshia and Kholm Regions.

We would also like to thank the following lecturers of the Department of Modern Foreign Languages and Translation at the Faculty of History, Political Science, and International Relations, Chernivtsi National University, for their generous assistance in the form of translations of various foreign-language research materials: *Valentyna Bohatyrets'*, *Ol'ha Ivasiuk*, *Mykola Luchak*, *Vitalii Semenko*, and *Oleh Sliusar*. A separate debt of gratitude is owed to the chairman of the Department of Foreign Languages in the Humanities, *Oleksandr Ohui*, and two postgraduates at the Department of International Relations: *Hanna Zhovkivsk'ka* and *Iuliia Fediv*.

Sincere thanks are owed to the following young associates of the *Department of International Relations* at the Faculty of History, Political Science, and International Relations, Chernivtsi National University: *Mykola Kushnir*, *Liudmyla Kiiian*, and *Liubov Mel'nychuk*; *Dmytro Feniuk*, of that university's Computer Data Laboratory; and Lviv resident *Danylo Saliuk*, all of whom devoted their free time to preparing our manuscript for publication.

Finally, we would like to express our deepest gratitude to the *Helicon Company* of Lviv and the *Canadian Institute of Ukrainian Studies* in Edmonton, Alberta, which offered us financial assistance from the *Teodota and Iwan Klym Memorial Endowment Fund*, the *Marusia Onyshchuk and Ivanko Kharuk Memorial Endowment Fund*, and the *Celestin and Irena Suchowersky Endowment Fund*. We are pleased to note that the late Celestin (Mykola) Suchowersky was born in Bukovyna and graduated from Chernivtsi University. A lifelong supporter of Ukraine, he was always keenly interested in the history of the Kholm and Pidliashshia regions.

We would also like to express our profound appreciation and gratitude to the many unnamed individuals who consistently supported our research project.

EINLEITUNG

Im Laufe der Jahre der ukrainischen Unabhängigkeit wurde die Forschung des tragischen Schicksals der Ukrainer des Cholmlandes und Podlasie im Laufe des 20. Jh. intensiver. Seit der Zeit des Mittelalters geschah es so, dass nach dem Zerfall des Kiewer Rus das Fürstentum Galizien-Wolynien mächtig wurde. Der Fürst Danylo von Galizien gründete hier im 1237 die Hauptstadt des Fürstentums Galizien-Wolynien, wobei er am nordöstlichen Grenzgebiet seines Staates die Stadt Cholm (aus dem altukrainischen *Cholm* ein *Hügel*, *ein nicht hoher Berg*) aufbaute. 1253 ist Danylo in Dorohotschyn über dem Fluss Buh zum König des ganzen Rus – zu jener Zeit des großen und mächtigen Staates – geworden. Die Territorien des Cholmlandes und Podlasie erlitten Angriffe seitens der benachbarten polnischen und litauischen Fürsten. Seit der zweiten Hälfte des 14. Jh., nach der Regierung der Nachfolger von Danylo von Galizien, sind Cholmland und Podlasie unter die Herrschaft Polens und Litauens geraten. Nach der Lubliner Union geriet das Land zusammen mit dem Territorium am rechtsuferigen Dnipro unter die Macht des vereinigten polnisch-litauischen Staates *Rzeczpospolita**.

Viele jahrhundertlang änderten sich die ausländischen Herrscher des Landes. Das Schicksal der lokalen Bewohner, die zu jener Zeit nicht wirklich wußten, wer sie sind, war schwer. Da hier aber die polnische Herrschaft endgültig herrschte, entstand allmählich eine Konfliktsituation zwischen den Übersiedlern und lokalen Bewohnern. Auf die *ruthenischen* Territorien des Cholmlandes und Podlasie und dann weiter in den Osten übersiedelten aus dem benachbarten Gebiet *Masowscha* und anderen Territorien Vertreter des *polnischen Adels*, um hier *Güter zu bekommen*. Es geschah der Prozess des *spezifischen Dranges nach Osten*, wie es für die deutschen Kolonisatoren der westlichen polnischen Gebiete üblich war. Zusammen mit den Vertretern des polnischen Adels kamen nach Cholmland auch andere Vertreter der Bevölkerung. Diesbezüglich ist das Zitat des bekannten polnischen Wissenschaftler-Ethnologe des 19. Jh. Oskar Kolberg über den polnischen Drang nach Osten interessant. Er betonte, dass *die ruthenische Bevölkerung im Cholmland und Podlasie mit ihren westlichen Siedlungen die*

* Anmerkungen nach der ukrainischen *EINLEITUNG*.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

östlichen Grenzgebiete des polnischen (masurischen) Stammes erreicht hat. Infolge der Umstände hat die einheimische Bevölkerung mehrere Eigenschaften des beweglichen und reicheren polnischen Nachbarn übernommen. Desweiteren folgte die Tatsache, dass die *masurische*, d.h. polnische, *Bevölkerung* auf den besten Territorien des Cholmlandes und Podlasie siedelte. Sie *ging weiter in den Osten mit ihren Kolonisationsbestrebungen. Diese östliche Bewegung stützte sich auf die polnischen Hochburgen, die Höfe, die großen Städte, und oft Plebanien* (die Residenzen der römisch-katholischen Priester. – *Autor.*), und *auch Schulen*. All das verbreitete ziemlich ausdrucksvoll ihre (d.h. polnischen – *Autor.*) *Bräuche, und brachte der einheimischen, geistig ärmeren Bevölkerung eine Mentalität bei*².

Das, was Oskar Kolberg, der damals bekannte Gelehrte, geschrieben hat, im allgemeinen entsprach der Wirklichkeit. Leider, haben die *Ukrainer des Cholmlandes und Podlasie* nicht nur damals ein hohes *Nationalzivilisationsniveau* erreicht, was für alle Zweige des Ukrainertums üblich ist. Darum wurden unsere Urväter verhältnismäßig leicht dem Einfluss der polnischen Bevölkerung untergezogen, deren Avantgarde der *Adelsstand und die religiösen Missionäre* gebildet haben.

Es ist offensichtlich, dass es in der Einleitung kein Bedürfnis gibt, die Ereignisse auf den Territorien des Cholmlandes und Podlasie im Laufe der Jahrhunderte breiter zu betrachten, da dies nicht intendiert ist. Es ist nötig, auch die Wendepunkte in der Geschichte des Landes zu erwähnen, die mit der *De-Ukrainisierung* Mitte des 20. Jh. beendet wurden.

Die verzweifelten und langwierigen Kriege zwischen 1341–1366 haben zur Teilung der Territorien Galizien-Wolyniens geführt. Litauen hat Wolynien und einen Teil Podillja, und Polen hat Cholmland, Belsk, Peremyschl, Lwiw und Galizien bekommen. Zu weiteren Veränderungen im Cholmland führte die Unterzeichnung der Krewsker Union im Jahre 1385 zwischen Polen und Litauen. Der *polnischen Drang nach Osten* wurde schon erwähnt. Was den obenangesprochenen Gedanken betrifft, wird die Position des polnischen Heimatforschers Jozef Niedzviezdy präsentiert: er ist der Meinung, dass Polen damals eine «eigene Friedenskolonisierungspolitik zu führen versuchte, wobei viele Vertreter des polnischen Adelsstandes hierherkamen (hierher – *Autor.*) ... und Grundstücke und Privilegien bekamen»³. Dies führte zu einer Expansion des polnischen Adels – vor allem aus dem überbevölkerten Masoschwa – der von einer *großzügigen Grundstückverteilungen* angelockt wurde.

Der polnische Adel verstand allerdings, dass die Katholisierung notwendig war, um den eigenen Einfluss geltend machen zu können; oder konkreter die Religion sollte fast die führende *politische Rolle* in der *Kolonialisierung* Cholmland und Podlasies spielen. Doch fiel es dem römischen Katholizismus schwer, sich zu behaupten. König

Kasimir der Große wandte sich noch 1359 an Papst Inozenz VI mit der Bitte, Tomasz von Senna zum Bischof Cholmlands zu ernennen. Mit dem folgenden Papst Gregor XI. wurde 1375 die *Diözese Cholmland* mit *lateinischen Ritus* eingerichtet⁴.

Nach unterschiedlichen interstaatlichen Kombinationen konnte Cholmland mit Polen vereinigt werden. Im 15. Jh. war es eine selbständige Verwaltungseinheit, Anfang des 16. Jh. wurde es mit *dem Ruthenischen Fürstentum* vereinigt. Die Veränderungen der administrativen Zugehörigkeit führten zu einer beschleunigten Übernahme *allgemeiner polnischer Prozesse*. Zugewanderte polnische *Ritter* wurden in den *Adelsstand* erhoben. Bereits ab Mitte des 15. Jh. wurden in Polen erste *Vorwerke* gegründet. Im Cholmland setzte dieser Prozess in der zweiten Hälfte des 16. Jh. ein. Die Gründung der Vorwerke wurde von Unterdrückung der Bauern begleitet. Die Verfassung des Sejms von 1496 band sie an die Scholle. Ausserdem gerieten die Bauern 1518 unter *Herrengerichtbarkeit*, zwei Jahre später wurde der *Frohndienst* eingeführt.⁵

Es ist schwer, zu sagen, wer wen mehr beeinflusst hat – *die Zugereisten die Einheimischen*, oder *umgekehrt*, wenn der Prozess ohne *national-religiösen* oder *ökonomischen Druck* seitens der zugereisten polnischen Siedler ginge. Jedenfalls, meint selbst Jozef Niedzviez, dass «die polnische Kolonialisierung des 11.-15. Jh. die lokale Bevölkerung des Cholmlandes weniger beeinflusst hat. Die wenigen Bauern, die aus Zentralpolen kamen, gingen in der einheimischen Bevölkerung auf, die hier für Jahrhunderte lebte und die Orthodoxie anerkannte». Der Autor veranschaulicht seinen Gedanken an Hand der Ausbreitung der religiösen Zugehörigkeit und führt als Beispiel den damaligen *Kreis Gorodelskyj* an, wo, seinen Angaben nach, nur drei katholische aber zwanzig orthodoxe Paraphien existierten.⁶ Zu Jozef Niedzviez kann hinzugefügt werden, dass 1630 in der Diözese Cholmland 100 polnische und 650 orthodoxe Kirchen angeführt wurden. In den folgenden drei Jahrhunderten änderte sich da wenig. Laut dem Autor änderte sich die Situation erst nach der sogenannten zaristischen *Toleranzverordnung* vom 17. April 1905, infolge derer die ehemaligen Unierten (die Griechisch-Katholiken) sich mehrheitlich zum Katholizismus bekannten. Der Prozess wurde mit der Aussiedlung der Ukrainer aus Polen infolge des Abkommens vom 9. September 1944 abgeschlossen.⁷

Wesentliche Bedeutung in der Geschichte des Cholmlandes und der ukrainisch-polnischen Beziehungen hat die Union von Berestej von 1596, die zwischen der Apostelhauptstadt und der orthodoxen Geistlichkeit geschlossen wurde: dies war die Entstehung der *griechisch-katholischen* (damals unierten) Kirche. Bischof Dyonisij Sbirulskyj vom Cholmland bekannte sich damals zusammen mit der gesamten Bischofswürde zur unierten Kirche. Es gibt viele Meinungen zur Union von Berestej, die häufig auch diametral sind. Wurde sie zum Vorteil der Polen oder Ukrainer geschlossen? Doch dies ist

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

eine Frage, mit viel –selten besonders religiös intenderter – Literatur. Doch dies soll hier nicht weiter thematisiert werden, vor allem, weil die Informationsquellen ausserhalb des zeitlichen Rahmens dieser Arbeit liegen. Die *griechisch-katholische* Kirche musste schwierige Prüfungen überstehen und ist trotzdem eine *ukrainische Kirche erhalten geblieben*. Doch das Gesagte trifft kaum auf Cholmland zu: hier war die Union eher ein Mittel der Polonisierung der lokalen Ruthenen und keine Ukrainisierung, was die folgende Zeit beweisen sollte.

Wie erwähnt, waren Cholmland und Podlasien häufig Arena verzweifelter militärisch-politischen Zusammenstöße, wobei es vor allem um die territoriale Zugehörigkeit ging, was die Lebensweise der Lokalbevölkerung ständig änderte. Die damaligen Ereignisse führten zu gewaltigen nationalen, sozialen und religiösen Problemen. War es im 17. Jh. der *nationale Befreiungskampf der Ukrainer* unter Führung Bogdan Chmelnytskyjs, die *schwedische Schlacht* unter Führung Karl X. Gustav, die *ungarische* unter Jurij II. Rakotscha. So wurde auch das Cholmland im Zuge der *Kriegsoperationen der polnischen Truppen* zerstört, z.B. Ende Dezember 1665 während der Auseinandersetzungen der *Konföderation von Tyschowets*. Ihre Basis bildeten Truppen von Stanislaw Pototskyj, Stanislaw Ljantskoronskyj und sogar litauische Truppen gebildet. An dieser Konföderation beteiligte sich der lokale polnisch Adel aktiv oft auch mit eigenen Truppen.⁸

Wie bekannt, kam es infolge innerer Streitigkeiten, die den Staat *Rzeczpospolita der zwei Völker* (polnisches und litauisches) zur Teilung, wo es für das *dritte* (also ukrainische) *gleichberechtigte Mitglied* keinen Platz gab und unter Druck der Nachbarn Russland, Preußen, Österreich der polnische Staat gespalten wurde und für mehr als 120 Jahre von der Karte Europas verschwand. Die erwähnten Nachbarn teilten sein Territorium untereinander auf, was in drei Etappen geschah. Nach der letzten Teilung 1795 fiel Cholmland zusammen mit Podlasie an Österreich. Während der *napoleonischen Kriege* wurde es von 1809–1814 mit dem *Fürstentum Warschau* vereinigt wo in der Folge der Code Napoleon eingeführt wurde. Wichtiges Element dieses war die Abschaffung der Leibeigenschaft der Bauern, im Cholmland überwiegend *Ruthenen-Ukrainer*. Dieser Passus wurde schließlich auch Teil der Verfassung des polnischen Königreiches, das in Folge auf den Wiener Kongress 1815 gegründet wurde, allerdings vollständig in russischer Abhängigkeit stand. Mit der administrativen Reform von 1837 wurde das Cholmland Teil des Gouvernements Lublinskyj und Sidletskyj: Verwaltung- und Regierungssprache war polnisch. Doch nach den Aufständen im November (1831–1832) und Januar (1863–1864) setzte eine entschlossene *Russifizierung* des polnischen Königreiches ein, und *vor allem des Cholmlandes*, da dieses hauptsächlich von Ruthenen besiedelt war, die als Russen identifiziert worden sind.⁹

Die polnische Seite kämpfte für *ihre nationale Unabhängigkeit*, auch auf *ethnisch nicht polnischen Territorien*, und Russland unterdrückte diesen Kampf. Mit nationalen Interessen der lokalen Ukrainer rechnete niemand. Sie, als geschlossene ethnische Gemeinschaft, existierten nicht. Einerseits waren die Ukrainer des Cholmlandes und Podlasie schon lange *polonisiert*, da die lokale Herrschaft polnisch war. Andererseits meinte die russische Macht, dass die lokalen *Ukrainer* (in ihrem Verständnis – Russen) ziemlich empfänglich für *die Russifizierung* nicht nur der Ukrainer, aber durch sie auch der Polen waren. Die Polen im Cholmland und in Podlasie stellten unter den damaligen Umständen ein nicht unwesentliches Problem für die russische Macht dar. Nicht nur aus ihrem Umfeld wurde die lokale Bürokratie bestellt, sondern auch aus St. Petersburg. So auch der Beamte Jusef Kutschynskyj, Vertreter des Cholmländer Adels im zaristischen Dienst in St. Petersburg. Er war Autor eines russischsprachigen Buches, das sogar in der Bibliothek der Universität Alberta, Kanada zu finden ist. In diesem fordert er die Macht auf, kein autonomes Gouvernement Cholmland zu errichten, da, der Meinung des loyalen russischen Beamten, «die Bewohner des Cholmlandes immer die polnische Lebensweise lebten, und man sie erst vor Kurzem zu wahrhaften Russen erzogen hat»¹⁰. Doch dies war nicht nur die Meinung eines Einzelnen – eine ähnliche Position wurde von vielen angesehenen Beamten der russischen Herrschaft, vertreten.

Doch war dies nicht die Position des offiziellen Russland und noch weniger des Cholmlandes. Hier ging um das polnische Königreich. Was das Cholmland betrifft, so wurde das wesentlichen Mittel für die Erreichung des Ziels die *Religion*. Wie schon erwähnt herrschte seit der Berestej Union die Orthodoxie domnierte, die dann von den griechisch-Katholischen zurückgedrängt wurde, was von den Polen als willkommenes Vehikel zur Polonisierung der lokalen Ukrainern begrüßt wurde. Die russische Macht allerdings *zwang ab der Mitte des 19. Jh. die Unierten zur Rückkehr in die Orthodoxie, nach russischem Ritus*. Im April 1875 wurde angeblich der Antrag der Unierten des Cholmlandes in St. Petersburg zur Auflösung der Union und den Integration der *griechisch-katholischen Kirche* in die *russischen orthodoxen Kirche* gestellt. Beinahe die Hälfte der lokalen Gläubigen (zusammen mit ihren Priestern) sagte sich allerdings los und begann Messen auf Latein zu zelebrieren. Der Quellenlage entsprechend haben nur 59 von 214 griechisch-katholischen Priestern den neuen Gottesdienst abgehalten. Die Verfolgung der Unierten führte zur heftigen Reaktion in der polnischen Gesellschaft herbeigerufen, da vermutet wurde, dass es nicht um die Russifizierung der Ukrainer, sondern der *polnischen Unierten* ginge. Die Ukrainer standen wieder mal in der Mitte, da sowohl die russische als auch die polnische Seite für sie zu entscheiden versuchte, was nicht unbedingt positive Auswirkungen auf ihr seit Jahrhunderten fremdbestimmtes nationales Selbstbewusstsein hatte. Laut den Volkszählungen 1872 und 1909 ver-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ringerte sich die Zahl der Orthodoxen im Cholmland und Podlasie, also die Zahl der Ukrainer, nach verschiedenen Angaben, auf 170.000.¹¹

Ein folgenreicher Schlag für die Bewohner des Cholmlandes und Podlasie im Bereich des religiös-nationalen Lebens war die erwähnte *Toleranzverordnung*, die angeblich das religiöse Problem regulieren sollte; sie erlaubte die *freie Wahl des Glaubensbekenntnisses*, aber nur *zwischen der russischen orthodoxen und der römisch-katholischen Kirche*. Der Griechischkatholizismus war nicht Thema. Es ist klar, dass solch eine Aktion der russischen Macht neue Protestwellen der Lokalbevölkerung provozierte. Auf eigene Initiative, aber mit Unterstützung der polnischen Gesellschaft, bekannte sich eine weitere große Gruppe von Ukrainern zum lateinischen Gottesdienst. Die genauen Zahlen sind unbekannt, und auch die oben angeführten Werte sind nicht gesichert. Ungeachtet der *großen Russifikationsarbeit* zeigte sich bald, dass es der Macht *keinen besonderen Nutzen* brachte, und die lokalen Ukrainer vom Versuch der Uminterpretation zu Russen maximal disorientiert worden sind.

Nach der russischen Revolution 1905–1907 wurde die ukrainische *nationale Bewegung* im Cholmland und Podlasie aktiver. Oder genauer, sie bildete sich heraus und erste Zentren entstanden. Die aktive Kultur- und Aufklärungstätigkeit übernahm die *orthodoxe Gesellschaft in Cholmland*, die bis 1917 existierte. Zusammen mit anderen Bündnissen der ukrainischen Gemeinschaft des Landes war sie formaler Initiator der Bildung des *Gouvernements Cholmland*, und hoffte so die lokalen Bewohner vor einer weiteren Polonisierung zu bewahren, was ironischerweise vor allem Russifizierungsbestrebungen unterstützte. Die Macht beauftragte die *russische orthodoxe Kirche und damit deren Erzbischof Jewlohij im Cholmland und Podlasie* (weltlich Wassyl Semnowytsch Georgiewskij, gebürtig aus Tula) mit der *Russifikation des Landes*. Als Abgeordneter der russischen Staatsduma hatte er einen bedeutenden Einfluß in russischen Regierungskreisen, und in Cholmland und Podlasie verwirklichte er mit religiösen Mitteln die *Russifikationspolitik*. Es ist klar, dass religiöse, Kultur- und Aufklärungsinstitutionen der *orthodoxen Gesellschaft in Cholmland* unter Einfluss und Kontrolle standen. Sie und andere Zentren waren aufgefordert, die Russifikationspolitik umzusetzen, was mittels der lokalen orthodoxen Ukrainer geschah. Die Polen, die für ihre eigene Freiheit kämpften, beschwerten sich deswegen auch nicht nur über die russische Macht als solcher, der russischen orthodoxen Kirche, sondern auch über die lokalen Ukrainer, die zu unterschiedlichen Strukturen gehörten. Es stellte sich heraus, dass die lokalen Ruthenen im eigenen Land keinen Platz hatten. Sie sollten entweder *Russen*, oder *Polen*, aber *keinesfalls – Ukrainer* sein. Die Initiative zur Bildung des *Gouvernements Cholmland*, gleich wie vor der Liquidation der Union von Berestej, wurde in St. Petersburg gebilligt. Der Beschluss trat mit 23. Juni 1912 in Kraft. Man könnte die Vermutungen

anstellen, was geschehen wäre, wenn der Erste Weltkrieg nicht ausgebrochen wäre. Aber der Krieg hat den Bewohnern Cholmland und Podlasie große Schäden verursacht, vor allem nach der Ausfuhr der Hauptmasse in entfernten Regionen Russlands. Als die *Flüchtlinge* nach dem Krieg und der russischen Revolution zurückkehrten, restituierte sich der *polnische Staat*, der ihnen *voreingenommen* gegenüber trat, weil sie vermeintlich Träger der Russifizierung waren, obwohl sie ebenso wie die Polen darunter gelitten hatten.¹²

Den in die *Flucht getriebenen Ukrainern des Cholmlandes und Podlasie* während der revolutionären Ereignisse in Russland, und auch in den Territorien des ukrainischen Gouvernements, trotz der unglaublichen Leiden, *erwachte ein Nationalgefühl*. Diejenigen, die zurückkehrten, haben mit sich einen bestimmten *Moment der Wahrheit* gebracht, oder, mit anderen Worten, sie haben begonnen, zu verstehen, dass sie *weder Polen noch Russen* sind, – dass *sie Ukrainer sind*. Die zwanzigjährige Zwischenkriegszeit brachte große Schicksalsschläge mit sich. Im Ausbruch des Zweiten Weltkrieges wurde *ein Strahl der Hoffnung* für die Verbesserung der sozialen Lage, als auch des national-religiösen Status gesehen. Doch dies wurde alles von der endgültigen Verabschiedung von der Heimat beendet.

Oben wurde das *Dasein* der Ukrainer in Cholmland und Podlasie bis zum Ersten Weltkrieg beschrieben. Folgend soll die nationale Tragödie geschildert werden, die sich in der ersten Hälfte des 20. Jh ereignete. Die Idee entstand Anfang dieses Jahrhunderts. Ungefähr 2003 wurde die erste Skizze der zukünftigen Arbeit entworfen, die den Umfang bis zu zwanzig Seiten haben könnte. Mit der Zeit wurden Korrekturen vorgenommen. Die zuvor geschriebenen Kapitel mussten gründlich überarbeitet werden, so gelang es, Materialien aus den Archiven der Ukraine, Polens und Kanadas einzuarbeiten, welche die gewählte Problematik wesentlich erläutern.

Das Vorhaben, das *tragische Schicksal* der Ukrainer in Cholmland und Podlasie im Laufe der drei Jahrzehnte in *Flucht* zu schildern, aber in Wirklichkeit – die erste Deportation in entfernte Regionen Russlands im Sommer 1915, als die russischen Armeen unter Druck der Feinde gezwungen waren, eigene Territorien im Laufe des Ersten Weltkrieges zu verlassen, und die nächste *Deportation* der elenden Leute, die unter dem Deckmantel des *Austausches von der Bevölkerung* Ende des Zweiten Weltkrieges begann, sich auf die Gefälligkeit starker Machthaber *dieser Welt* stützend. Da aber die Deukrainisierung des Cholmlandes und Podlasie, zusammen mit Sangebieten und Lemken mit der berüchtigten Aktion *Weichsel* als Deportation der Ukrainer beendet wurde, sind diese Prozesse vereinigt.

Anstelle eines Bandes ist es nun vorgesehen, drei Bände zu veröffentlichen. Im ersten haben wir ausschließlich den Forschungsteil der Arbeit. In zwölf Kapiteln wird die

traurige Geschichte unserer Landsleute von der *Flucht* 1915 bis zur *Deportation* in die USSR und innerhalb Polens dargestellt, was von 1944–1947 dauerte, teils sogar länger. Zu dem zweiten und dritten Band folgen zwei Kapitel, die dem Leben der Übersiedler und ihrer Nachfahren in der Ukraine, insbesondere in Polen gewidmet sind.

Einiges zu den verwendeten Archiv- und veröffentlichten Materialien und zur Forschung in der Ukraine und Polen. Also, beginnen wir damit, dass in den Archiven der Ukraine, Polens, Russlands, Kanadas, der USA und anderer Staaten reiche, und bis zu dieser Zeit nicht untersuchte Materialien sind. Das Gesagte betrifft nur wenig die Ukraine. In die Archive der ersten drei Staaten gerieten Dokumente und Materialien, sozusagen, bürokratisch, in *dienstlicher Ordnung*, durch staatliche Parteistrukturen, militärische Behörden und spezielle Ämter, um so mehr in der Zeit, in der die Ukraine im Bestand der UdSSR war. Was die zwei transatlantischen Länder betrifft, so sind dorthin Dokumente und Materialien wie Archive der ukrainischen unabhängigen gesellschaftlichen Organisationen, der religiösen Institutionen sowie einzelner daran beteiligten Personen geraten.

Wir beginnen mit den entfernten Materialien. In dieser Forschung haben wir die Materialien, die in den zwei Archivinstitutionen Kanadas sind, verwendet. Vor allem vom Zentralarchiv *Bibliothek und Archive Kanadas (Library and Archives Canada – LAC)*, das nach der Reorganisierung in den letzten Jahren aufgelöst wurde. Am nützlichsten war für uns der *Wolodymyr Kubijowysch Fonds (Volodymyr Kubijovyc Fonds – R 6531-0-8-E – damalige Signatur MG 31.D203)*, ein bekannter ukrainischer Wissenschaftler, Enzyklopädist, der während des Zweiten Weltkrieges das *Ukrainische Zentralkomitee* in Krakau leitete (UZK). Wir haben auch manche Dokumente vom *Andry Shuk Fonds* verwendet (*Andry Zhuk Fonds – R 2297-0-3-E – damalige Signatur MG30. C167*), eine bekannte ukrainische Persönlichkeit, Journalist mit gesellschaftlichem Engagement, aktiver Teilnehmer der ukrainischen Befreiungskämpfe während des Ersten Weltkrieges. Vom Alberta Provinzarchiv in Kanada haben wir die Materialien des *Michael Chomiak Fonds (Michael Chomiak Fonds – PAA. MCF. PR 1985/191 – usw. je nach Lageeinheiten)* verwendet, Gründer und Redakteur der *Krakauer Nachrichten* während des Zweiten Weltkrieges. Die überwiegende Mehrzahl der erwähnten Dokumente verwenden wir zum ersten Mal in den wissenschaftlichen Forschungen. Die Materialien der *Krakauer Nachrichten* und *Cholmland* haben wir vom *Ukrainisch-kanadischen Archivmuseum Alberta* in Edmonton bekommen, also in der dritten der Archivinstitutionen Kanadas, wo wir mehrmals gearbeitet haben.

Wenn es um die ukrainischen Archive geht, dann haben wir uns zuerst an das *Zentrale Staatsarchiv oberster Mächtsorgane und Verwaltung der Ukraine, das Zentrale Staatsarchiv der öffentlichen Gemeinschaften der Ukraine* gewendet. In geringerem

Maße haben wir in unserem Werk die Materialien des *Staatsarchivs des Gebietes Lwiw* und des *Staatsarchivs des Gebiets Wolynien* sowie auch des *Zentralen historischen Staatsarchivs* in Lwiw verwendet. Wir haben auch einige Dokumente von anderen Archiven gebraucht.

Gewiß haben wir bei der Ausarbeitung dieses Themas auch Materialien aus polnischen Archiven benutzt. Dies betrifft zwei zentrale Archiven und ein Archiv aus einer Wojewodschaft. Eigentlich wäre es vielleicht besser, mit dem letzten zu beginnen, weil aus diesem Fonds die meisten von uns benutzten Unterlagen kommen. Es geht jetzt um das *Staatsarchiv in Lublin und dessen Abteilung in Cholmland (Archiwum Państwowe w Lublinie – APL; Archiwum Państwowe w Lublinie – Oddział w Chełmie – APLCh)*. Die Wojewodschaft Lublin umfasst eigentlich die Territorien *Cholmland und Podlasie*, über deren *autochthone Bevölkerung* unsere Geschichte ist. Was die zentralen polnischen Archive betrifft, so haben wir uns an das *Archiv der neuen Akten* in Warschau (*Archiwum Akt Nowych – AAN*) und an das *Zentrale Militärarchiv* in Rembertów bei Warschau (*Centralne Archiwum Wojskowy – CAW*) gewendet.

Beim Verweisen auf die Materialien aus den Archiven Polens und der Ukraine haben wir oft darauf und auf diejenigen Ausgaben verwiesen, die schon veröffentlicht wurden. Zum Beispiel sind einige Materialien aus dem *Zentralen Staatsarchiv oberster Machtsorgane und Verwaltung der Ukraine, dem Zentralen Staatsarchiv der öffentlichen Gemeinschaften der Ukraine* Wolodymyr Sergijtschuk in seinen Dokumentarpublikationen veröffentlicht.¹³ In den letzten Jahren wurden die Materialien in der ukrainischen Wochenzeitschrift *Unser Wort* in Polen publiziert, die mit der Deportation der Ukrainer aus Polen und mit der *Aktion Weichsel* verbunden sind. Am interessantesten aus der Wochenzeitschrift *Unser Wort* waren für uns die Materialien des Staatsarchivs in Lublin, weil sie unsere Problematik betreffen. Diese Überschneidung der Verweise haben wir verwendet, um die Recherche der Materialien für die Wissenschaftler zu erleichtern, die nach uns das Schicksal der Ukrainer in Cholmland und Podlasie im 20. Jahrhundert erforschen werden.¹⁴ Ähnliches betrifft auch die Materialien aus dem polnischen *Zentralen Militärarchiv*. Wir haben die Dokumente aus der Zwischenkriegszeit übersetzt. Sie sind auch im dritten Band der *Geschichte der polnisch-ukrainischen Konflikte* von Mykola Sywytskyj vorhanden. Jedenfalls gibt es heute einen ukrainischen Nachdruck der dreibändigen Ausgabe. Wir verweisen den Leser aber auf die Originalausgabe.¹⁵ Ein wichtiger Bestandteil der Erforschung des Problems waren Personalarchive von zwei Mitverfassern – von Jurij Makar und von Anatolij Saljuk.

Vielleicht ist es sinnvoll, hier auch die wichtigen Materialien zu nennen, die in der Ukraine, der UdSSR, in Russland und Polen veröffentlicht wurden. Die Erläuterungen zu jedem Kapitel beinhalten Verweise auf solche Materialien. Nützlich

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

für uns waren: Deportationen. Westukrainisches Land Ende der 30-er – Anfang der 50-er Jahre. Dokumente, Materialien, Erinnerungen, in drei Bänden, die vom Iwan Krypakewytsch Institut für Ukrainische Studien der Akademie der Wissenschaften der Ukraine veröffentlicht wurden; Chronik der ukrainischen Aufstandsarmee. Band 39. Taktisches Segment der UPA der 28 «Danyliw»: Cholmland und Podlasie (Dokumente und Materialien); *Konferenz in Teheran mit Regierungen der drei Alliierten – die UdSSR, die USA und Großbritannien*; Die Sowjetunion in den internationalen Konferenzen während des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945; Korrespondenz des Vorsitzenden des Ministerrats der UdSSR mit den Präsidenten der USA und mit den Premierministern von Großbritannien während des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945; die Krim Konferenz *der Regierungen der drei Alliierten – die UdSSR, die USA und Großbritannien*; Teheran – Jalta – Potsdam; Sowjetischer Faktor in Osteuropa. 1944–1953. B.1. 1944–1948 Dokumente.16

Es ist gewiss schwer, alle für unsere Forschung verwendeten Dokumentarpublikationen anzuführen. Übrigens ist es nicht nötig, da sie in den Kapitelерläuterungen erwähnt werden. Es lohnt sich aber, hier noch einige Dokumentarpublikationen zu nennen, die unmittelbar das untersuchte Thema betreffen und die, die in Polen veröffentlicht wurden. Darunter (in Originalsprache): *Eugeniusz Misilo. Akcja «Wisła». Dokumenty; Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T.2. Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946 /Red. W.Chudzik i in. – Warszawa, 2000; Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*¹⁷. Zwei davon wurden vom Wissenschaftler ukrainischer Herkunft Jewhen Misylo redigiert. Die genannten Publikationen waren grundlegende Quellen für unsere Forschung.

Außer den Archivdokumenten, veröffentlichten Dokumenten und Materialien haben wir uns auch auf die Dokumente und Materialien der damaligen Presse gestützt. Da wir den Zugang zu ukrainischen Zeitungen hatten, die während des Zweiten Weltkriegs im *Generalgouvernement* erschienen – *Krakauer Nachrichten* und *Cholmland*, hatten wir die Materialien verwendet, die die Aktivitäten der deutschen Okkupationsmacht in den Gebieten Cholmland und Podlasie sowie die polnisch-ukrainischen Konfrontationen betrafen. Leider wurden die Bemühungen der damaligen sowjetischen und polnischen Propaganda, die Aktivitäten der ukrainischen Unabhängigkeitsstrukturen und deren Massenmedien ausschließlich im negativen Sinn präsentiert und als Handlanger der deutschen Okkupationsmacht dargestellt. Diese, milde gesagt, ungerechte Beschuldigung hat leider zeitgenössische Fortsetzung. Doch war die Realität ganz anders. Die damalige ukrainische Presse des *Generalgouvernements* konnte natürlich mit Lob für das *Dritte Reich* nicht geizen, ansonsten hätte sie nicht erscheinen können.

Aber unter einer unablässigen und starren Kontrolle der Okkupationsmacht berichtete sie den Ukrainern des *Generalgouvernements*, manchmal auch *äsoptisch*, über wahre Ereignisse, über die ukrainische Lage. Unter strenger Kontrolle der deutschen Macht, bei schweren Kriegsbedingungen und den ukrainisch-polnischen Auseinandersetzungen förderte sie die Entwicklung des *ukrainischen nationalen Lebens*, die Wiedergeburt der *Ukrainischen Orthodoxen Kirche*, die Wiederaufnahme der *Lehre in Muttersprache und die Entwicklung der ukrainischen Kooperationen*.

Es ist erfreulich, dass es während der letzten zwanzig Jahre die ukrainischen und polnischen Wissenschaftler große Aufmerksamkeit den schweren Momenten in den Beziehungen zwischen den Staaten und den Völkern, samt tragischsten Seiten der Geschichte besonders in der Zeit der beiden Weltkriege und der Nachkriegszeit schenken konnten. Bedeutend war in diesem Zusammenhang das wissenschaftliche ukrainisch-polnische Seminar *Ukraine-Polen: Schwere Fragen* in 1997–2001, das abwechselnd an der Lesja Ukrainka Nationalen Universität Wolynien und in der Nationalen Akademie für Verteidigung in Rembertow bei Warschau stattfand. Insgesamt gab es zehn Treffen, an denen jedes Mal zehn bis zwanzig Personen beiderseits teilnahmen. Jedes Seminar war den zwei oder drei Themen gewidmet. Jedes Thema beinhaltete zwei oder drei Vorträge von beiden Seiten. Nach jedem Vortragspaar hat es eine rege, manchmal eine scharfe Diskussion gegeben und danach wurden die Abstimmungen und Widersprüche zusammengestellt. In den Seminaren wurde die ganze Komplexität der Probleme erörtert, die mit zwischenstaatlichen und persönlichen Beziehungen auf *ethnischen Grenzen* in der Zeit vom Ende des Ersten Weltkriegs bis Aktion *Weichsel* verbunden ist. Die Seminarmaterialien sind in neun Bänden (1-2 Bände in einem Buch) in ukrainischer und polnischer Sprache (Band 6 im Ukrainischen ist noch nicht erschienen) veröffentlicht. Zu einem eigenartigen Ergebnis der Reihe führte das Band *Polska-Ukraina: trudna odpowiedź*.¹⁸ Es wäre alles in Ordnung, doch die polnischen Kollegen, wie es aus diesem Ergebnis zu erschließen ist, reduzieren das ganze Problem nur auf eine einseitige Beschuldigung der Ukrainer im Massenmassaker der Polen in Wolynien und Ostgalizien, ohne gleiche Aktionen der Polen bezüglich der Ukrainer in Gebieten über der Curzon-Linie zu erwähnen.

Trotz der Probleme der Abstimmung der strittigen Fragen haben die oben genannten Treffen zu einigen positiven Wandlungen in der Überwindung der Divergenzen beigetragen. Zumindest in dem Sinne, dass man während der Seminare über die Massenausrottung der Ukrainer in Gebieten von Cholmland und Podlasie in 1943–1944 sprach. Es freut auch, dass beide Seiten die gemeinsamen Treffen fortzuführen wünschen. Im Jahre 2005 fand im Warschauer *Institut des Nationalgedenkens* (Instytut pamięci Narodowej) ein Treffen der Wissenschaftler beider Länder, um die Folgen der ausgeführten

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Arbeit zusammen zu fassen und die Zukunftspläne aufzustellen. Die Fortsetzung der Arbeit in den Universitäten Lwiw und Torun wurde vereinbart. Jede Universität hatte bereits Treffen organisiert.

Die ehemaligen Einwohner der Gebiete Podlasie, Cholmland, der Gebiete über dem Fluss San, Lemken und ihre Nachfolger, Opfer der Tragödie der Mitte des 20. Jahrhunderts, werden langsam zum Objekt der wissenschaftlichen Erforschung in der Ukraine. So erschienen 2000 ungefähr zehn Dissertationen in Geschichte und in anderen Geisteswissenschaften, die mit dieser Problematik verbunden sind. Nennen wir mal einige davon: Danylycha Natalia. *Sozial- und Lebensadaptation der Ukrainer aus Polen in die USSR in den Jahren 1944–1950 (basiert auf Materialien der Westgebiete der Ukraine)* (2007); Kitsak Wolodymyr. *Die Deportation der Ukrainer aus Polen in die USSR 1944–1946 und ihre Sozial- und Lebensadaptation* (2003); Mraka Igor. *Das Problem der polnischen Grenzen in der Außenpolitik Großbritanniens während des Zweiten Weltkrieges (1939–1945)* (2005); Sawtschuk Oleg. *Die Deportationen der Ukrainer aus Cholmland und Podlasie 1944–1947* (2010) usw.

Wenn wir von den veröffentlichten Werken der ukrainischen Wissenschaftler, die sich mit dieser Thematik beschäftigen, sprechen, dann müssen wir sagen, dass es noch keine einheitliche monographische Ausgabe gibt. Einige Aspekte der untersuchten Thematik waren natürlich mehr oder weniger erforscht. Einige Aspekte sind in zahlreichen Artikeln widerspiegelt, die in der Presse oder in anderen Ausgaben veröffentlicht wurden. Viele davon haben wir zur Vorbereitung dieses Werkes benutzt. Wir verweisen darauf auf die entsprechenden Stellen in allen Kapiteln. Das sind die Arbeiten der Gelehrten und Publizisten wie: Wolodymyr Sergijtschuk, Igor Illjuschn, Igor Tsependa, Leonid Saschkilnjak, Mykola Krykun, Igor Wynnytschenko, Galyna Wyschnewska, Mykola Onufrijtschuk und viele andere. Was die Veröffentlichungen in Polen betrifft, so gibt es auch viele Aufsätze darüber, aber wie in der Ukraine gibt es kein einheitliches Werk zu unserer Thematik, außer dem Werk von Jan Pisulinskyj, der in manchen Fragmenten dieser Aufsätze zitiert wird.¹⁹ Diesbezüglich kann man die Namen der Wissenschaftler der ukrainischen und der polnischen Herkunft erwähnen, auf deren Werke wir verweisen. Das sind vor allem: Roman Drosd, Grygorij Kuprijanowytsch, Alexander Koljantschuk, Omelian Wischka, der erwähnte Jan Pisulinskyj, Grzegorz Motyka, Włodzimierz Bonusiak, Jaroslaw Tsabaj, Grzegorz Pelitsa, Andrzej Aynenkyel, Jozef Niedzwiedz und andere.

Man muss hier auch das Verfahren bzw. die Art der Darstellung der Materialien in Betracht ziehen, die wir versuchten, am meisten zu verwenden. Es genügt zu sagen, dass in dieser Arbeit über 2200 Namen der Bewohner von Cholmland und Podlasie, der Teilnehmer an Ereignissen im untersuchten Zeitraum, der Personen, deren Namen

mit der Geschichte des Landes verbunden sind, der Autoren von Werken, auf die wir verweisen, usw. erscheinen. Warum beinhaltet diese Arbeit so viele Namen? In erster Linie haben wir versucht, möglichst viele Namen von Menschen zu sammeln, die unter verschiedenen Umständen in ihrer Heimat oder im Exil starben, auf natürlichem Wege starben oder denjenigen, die zum Glück, noch am Leben sind. Deswegen kann der Leser hier viele Seiten mit Namenslisten der Personen aus verschiedenen Ortschaften in Cholmland und Podlasie finden. Wir taten dies bewusst, damit diejenigen, die noch am Leben sind, sehen können, dass sie nicht vergessen werden. Es ist völlig klar, dass es nicht mehr viele von solchen Personen gibt. Aber die neuen Generationen der *ehemaligen Siedler*, deren Anzahl offensichtlich höher als die der *Deportierten* war, sind schon gewachsen. Eigentlich adressieren wir ihnen die Listen mit den Namen ihrer Vorfahren, die die *drei Tragödien der Deportationen* im vergangenen Jahrhundert überlebt haben. Vielleicht entdecken sie in diesen Listen die Namen ihrer Verwandten.

Das Gesagte betrifft viele Hunderte von Orten und Siedlungen, in denen die Ukrainer nach der Vertreibung ansässig waren. Wassyl Slobodjan²⁰ zustimmend, halten wir es für notwendig, Namen und Lage der orthodoxen Kirchen in Cholmland und Podlasie wiederzugeben, die im Zweiten polnischen Staat Rzeczpospolita und nach der endgültigen Vertreibung der Ukrainer zerstört oder für andere Zwecke benutzt wurden.

Mit anderen Worten ähnelt diese lange Geschichte auf vielen Seiten einer Liste mit ukrainischen Namen, Orten, Tempeln, die den Ukrainern einst gehört haben. Auf diese Weise versuchen wir, das historische Gedächtnis über die ehemaligen *nordwestlichen Vororte* unserer Heimat für die zukünftigen Generationen von Ukrainern zu erhalten.

In unserer Arbeit verwenden wir zahlreiche statistische Angaben aus verschiedenen ukrainischen, polnischen und deutschen Quellen. Doch leider ändern sich die Quellen relativ häufig. Durch diese Änderungen kann es auch in unserer Forschung zu einigen Ungenauigkeiten kommen. In einzelnen Kapiteln unserer Arbeit gehen wir bei der Analyse auf die bestehenden Widersprüche ein. Es wäre natürlich gut, wenn sich keine Widersprüche in den Quellen finden würden, doch in der wissenschaftlichen Praxis kommen ähnliche Fälle oft vor.

In vielen Quellen, die wir benutzt haben, ist die Information über Cholmland und Podlasie nicht eindeutig. In solchen Fällen mussten wir die Angaben aus allen ethnischen Territorien anführen, aus denen die Ukrainer vertrieben wurden. Das Gleiche betrifft auch diejenigen Deportierten, die in die USSR vertrieben wurden, einige konkrete Namen haben wir bereits genannt. Zu den Kreisen Grubeschiw und Tomaschiw gehörte eine Reihe von galizischen Dörfern, deren Bewohner wir in unserer Arbeit als Bewohner des Cholmlandes betrachten. Wir glauben, dabei wären weder die Orthodoxen noch die Griechisch-Katholiken beeinträchtigt.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Unsere Arbeit dauerte ziemlich lange, und dauert übrigens immer noch, da wir den ersten von drei Bänden jetzt veröffentlichen, so wollten wir unsere tiefe Dankbarkeit den Institutionen, Behörden und den einzelnen Personen aussprechen, die uns mit der Überlassung der Materialien, den Ratschlägen, der finanziellen Unterstützung für die vorliegende Ausgabe geholfen haben. Was die Überlassung der Materialien betrifft, sind wir herzlich der *Bibliothek und den Archiven Kanadas (Library and Archives Canada)* in Ottawa dafür dankbar, dass die Kopien der bestellten Dokumente und Materialien aus den *Fonds von Andrij Shuk und Wolodymyr Kubijowytsch* uns mittels der Regierung dieses Landes übersendet wurden. Den besonderen Dank sprechen wir dem langjährigen Mitarbeiter der Institution *Myron Momryk* aus, der eigene Kräfte und Zeit investierte, uns bei jedem Besuch des *Archivs* in der Auslese der Materialien herzlich half und sich später um die Übersendung vieler Kopien an uns kümmerte.

Für unsere Arbeit wichtige Dokumente haben wir im *Provinziellen Archiv Alberta* gefunden. Im *Fonds von Mychailo Homjak*, wo 400 Einheiten aufbewahrt werden, beziehen sich etwa 100 Einheiten auf die europäische Periode seines Lebens. Wir haben da nach der sorgfältigen Studie gewählt, was uns interessierte, und die Kopien bestellt. Zu der Zeit, als wir dort waren, war *Sandra Thomson* als Generaldirektorin des *Archivs* tätig, ihre Mutter stammte von den deutschen Siedlern in Cholmland. Unmittelbar beschäftigte sich mit unserer Sache *Iryna Jenrijewska*. Wir wollen den aufrichtigen Dank der *Direktion des Archivs*, und Frau *Iryna* persönlich, und leider verstorbener Frau *Sandra* aussprechen.

Wir sind der *Direktion des Ukrainisch-kanadischen Archiv-Museums Alberta* und *Alexander Makar*, dem ehemaligen Exekutivdirektor der Behörde dankbar, der uns bei der Auswahl und Übersendung der Materialien geholfen hat.

Unser herzlicher Dank gilt den Mitarbeitern der polnischen Archive – dem *Archiv der neuen Akten in Warschau*, dem *Zentralen Militärarchiv* und dem *Staatsarchiv in Lublin*, deren Materialien wir zur Forschung verwendeten. Der größte Dank gilt den Mitarbeitern der einheimischen Archive – dem *Zentralen Staatsarchiv oberster Machtsorgane und Verwaltung der Ukraine*, dem *Zentralen Staatsarchiv der öffentlichen Gemeinschaften der Ukraine*, dem *Staatsarchiv im Gebiet Lwiw und Wolynien*, dem *Zentralen historischen Staatsarchiv in Lwiw*, die uns eine Möglichkeit gegeben haben, ihre Fonds bei der Bearbeitung des Themas zu nutzen.

Wir bedanken uns herzlich bei dem Rektor *Stepan Melnytschuk* und dem Wissenschaftlichen Rat der Nationalen *Jurij Fedjkowytsch* Universität Tscherniwzi, unter dessen Namen unsere Publikation veröffentlicht wird.

Wir sprechen einen tiefen und aufrichtigen Dank den ukrainischen und polnischen Wissenschaftlern, öffentlichen und religiösen Personen aus, die mit ihren genauen

Ratschlägen und Materialien uns geholfen haben, die vorliegende Arbeit zu schaffen. Es sind die Professoren aus Kyjiw *Wolodymyr Sergijtschuk, Igor Illjuschyn, Rostyslaw Radyschewskyj, Jurij Soroka*, Dozent *Halyna Wyschnewska*; aus Lwiw – Professoren *Leonid Saschkilnjak, Mykola Lytwyn* und, leider verstorben, Akademiemitglied der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine *Jaroslaw Issajewytsch*; Professor der Nationalen Wassyl Stefanyk Universität Prykarpattja – *Igor Tsependa*; aus der Lessja Ukrainka Universität Wolynien – Professor *Switlana Hawryljuk* und Dozent *Sergij Fedonjuk*. Aus Polen – Professor *Roman Drosd, Stepan Kosak, Wassyl Nasaruk, Wlodzimierz Bonussjak, Jan Pisulinskyj*; habilitierte Professoren *Hryhorij Kuprijanowytsch, Alexander Koljantschuk*; die ukrainischen öffentlichen Funktionäre und Journalisten in Polen – *Jurij Rejt, Myroslaw Werbowyj, Bogdan Huk* und andere.

Der besondere Dank wollen wir dem Erzbischof *Awel* in Lublin-Cholmland (weltlicher Name *Andrij Poplawskyj*), der polnischen autonomen orthodoxen Kirche nicht nur für seine unschätzbaren Ratschläge äußern, sondern auch für die einzigartigen Materialien für die Arbeit.

Wir bedanken uns herzlich bei *Senon Kogut*, dem Direktor des kanadischen Institutes für ukrainische Studien und seinem Stellvertreter *Bogdan Klid* für die ständige Unterstützung unseres Projektes und für den Zugang zu Fonds des Instituts im Laufe vieler Jahre. Wir sind unseren Freunden aus Kanada *Bogdan Kordan* und *Jurko Fotij* – den Professoren der Universität Saskatchewan, *Roma Franko* – der ehemaligen Lehrstuhlleiterin für Ukrainisch an derselben Universität, *Andrij Makuch* – dem wissenschaftlichen Mitarbeiter an der Redaktion für Enzyklopädie der Ukraine (Toronto) dankbar. Sie haben uns im Laufe vieler Jahre mit wertvollen Ratschlägen geholfen und die Recherche nach Materialien in den Archiven und Bibliotheken Kanadas gefördert.

Herzlichen Dank sprechen wir *Mykola Onufrijtschuk*, dem Leiter der öffentlich-kulturellen Gebietsveteransgesellschaft *Cholmland* aus, mit dem die zahlreichen Besprechungen anlässlich des Schreibens verschiedener Fragmente und der Arbeit insgesamt geführt haben. Tiefer Dank gilt auch *Alexander Borowyk*, dem Leiter der republikanischen gesellschaftlichen Organisation *Kongress der Ukrainer Cholmlandes und Podlasie* mit dem Zentrum in Riwne .

Unser großer Dank gilt den Dozenten des Lehrstuhls der modernen Fremdsprachen und Übersetzung der Fakultät für Geschichte, Politologie und internationale Beziehungen für ihre herzliche Hilfe in der Bearbeitung der fremdsprachigen Materialien – *Valentyna Bogatyrets, Olga Iwassjuk, Mykola Lutschak, Vitalij Semenko und Oleg Slusar*. Auch dem Professor, dem Leiter des Lehrstuhls für Fremdsprachen für die geisteswissenschaftlichen Fakultäten der Universität Tscherniwzi – *Alexander*

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Oguy und den Aspirantinnen des Lehrstuhls für internationale Beziehungen *Anna Showkiwska* und *Julia Fediw*.

Wir danken herzlich auch den jungen Mitarbeitern des Lehrstuhls für *internationale Beziehungen der Fakultät für Geschichte, Politologie und internationale Beziehungen* der Universität Tscherniwzi – *Mykola Kuschnir, Ljudmyla Kijan, Ljubow Melnytschuk* und *Dmytro Fenjuk*, dem Mitarbeiter des Computerinformationslabors der Fakultät für Geschichte, Politologie und internationale Beziehungen *Danylo Saljuk* aus Lwiw, die in ihrer Freizeit unsere Materialien getippt und zum Drucken vorbereitet haben.

Schließlich gilt unser Dank der *Firma Helikon* in Lwiw, mit deren Hilfe die Arbeit veröffentlicht wird und dem *Institut der ukrainischen Studien in Kanada*, das uns durch den *Memorialfonds von Theodota und Iwan Klym*, den *Memorialfonds von Zustimmung Marusja Onytschuk und Iwanko Charuk*, und auch den *Ewigen Fonds von Zelestyn und Iryna Suchowerskyj* unser Projekt unterstützt haben. Mykola (sein zweiter Name) Suchowerskyj ist gebürtiger Bukowiner, Absolvent der Universität Tscherniwzi und ihr leidenschaftlicher Anhänger während seines ganzen Lebens. Er interessierte sich auch aktiv für das Problem des Cholmlandes und Podlasie.

Wir sind allen dankbar, die wir namentlich hier nicht genannt haben, aber ständig ihre Unterstützung empfunden haben.

Похорон голови УДК в Білій Івана Пастернака, весна 1943 року
Pogrzeb prezesa UDK w Białej Jana Pasternaka na wiosne roku 1943
Погребение председателя УДК в Белой Ивана Пастернака весной 1943 года
The funeral of the UDC Chariman in Bila Ivan Pasternak, spring 1943
Die Beerdigung des UDK Vorsitzender in Bila Iwan Pasternak, Frühling 1943

Холм. Православне кладовище на Гірці (Свята Данилова гора). Сучасний вигляд.
Chelm. Cmentarz prawoslawny na Górcie (Święta Gora Daniela). Widok współczesny
Холм. Православное кладбище на Горке (Святая Данилова Гора). Современный вид.
Holm. Orthodox cemetery on a hill (St. Danil Mountain). Modern look.
Cholm. Orthodoxer Friedhof auf einem Hügel (Berg von heiligen Danil). Moderne Aussicht.

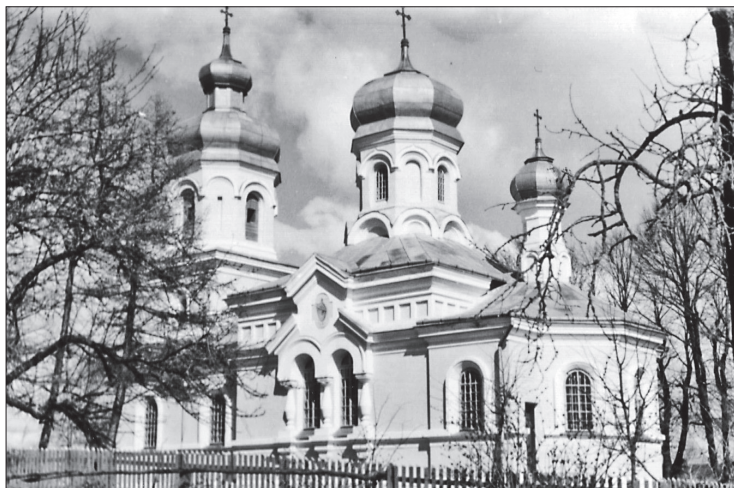
Холм. Пам'ятний знак, встановлений до трагічної річниці зруйнування православних церков у 1938 році

Chelm. Pomnik, ustawiony do tragicznej rocznicy burzenia cerkwi prawosławnych w roku 1938

Холм. Памятный знак, установленный к трагической годовщине разрушения православных храмов в 1938 году

Holm. Commemorative sign set to the tragic anniversary of the destruction of Orthodox churches in 1938

Cholm. Gedenktafel zum tragischen Jahrestag der Zerstörung der orthodoxen Kirchen 1938

Телятин, Томашівський повіт. Місцева церква. Зруйнована у 1947 році

Telatyn, powiat tomaszowski. Miejscowa cerkiew. Zburzona w roku 1947

Телятин, Томашевский уезд. Местная церковь. Разрушенная в 1947 году

Telatyn, Tomashev County. Local church. Blasted in 1947

Telatyn, Tomaszów Bezirk. Lokale Kirche. Zerstört 1947

Перший розділ

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І БІЖЕНСТВО ДО РОСІЇ

Бойові дії на терені краю

На початку ХХ ст. в Європі склалося два блоки держав, кожний з яких намагався встановити свій контроль не лише на континенті, але й в усьому світі. Першими у 1879 р. об'єдналися Німеччина і Австро-Угорщина – найвпливовіші на той час у Центральній Європі держави. До них у 1882 р. приєдналася Італія, після чого це військово-політичне утворення отримало назву *Троїстий союз*. З приєднанням до них у 1914 р. Туреччини та у 1915 р. – Болгарії (перед тим з нього вийшла Італія), це об'єднання держав перетворилося на *Четверний союз*. На противагу їм протягом 1891–1893 рр. внаслідок підписання ряду документів склався *Франко-російський союз*. У 1904 р. внаслідок підписання Англо-французької угоди з'явилась *Сердечна згода* (*Entente cordiale*), формування якої завершилося підписанням у 1907 р. *Англо-російської конвенції*. Блок отримав спрощену назву *Антанта*. Згодом, під час війни, до неї приєдналося понад 20 держав, у тому числі й США, які вступили у війну у квітні 1917 р.¹

Перша світова війна розпочалася 1 серпня 1914 р. військовими діями між Німеччиною та Росією. 6 серпня у війну вступила на боці Німеччини її союзниця Австро-Угорщина. Перед тим, 3 серпня Німеччина оголосила війну Франції. У відповідь на це Великобританія оголосила війну Німеччині. Загалом у війну були втягнуті 38 держав

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

світу з населенням понад 1,5 млрд. чоловік (87 % тодішнього населення Землі). Воєнні дії відбувалися в Європі, Азії, Африці, у водах чотирьох океанів і багатьох морів. У ході війни до збройних сил було мобілізовано понад 73 млн. осіб ².

За час війни головні учасники конфлікту помітно виснажили свій людський та економічний потенціали. Дані про людські жертви та економічні втрати за роки Першої світової війни за різними джерелами відрізняються одні від одних. Але, незважаючи на різниці у статистиці, вони виявилися страхітливими. Ми наводимо дані, почерпнуті з російського джерела. За ним, на початок війни в державах *Антанти* налічувалося майже 1 млрд. населення (включно з британськими та французькими колоніями). Прямих воєнних втрат в людях вони зазнали у понад 8,5 млн. осіб, а загалом втратили майже 25,5 млн. осіб. Серед держав *Антанти* найбільші людські жертви понесла Росія – відповідно, понад 4,1 млн. осіб і понад 14,1 млн. осіб. Четверний союз при довоєнному населенні у 160 млн. осіб поніс прямі воєнні втрати у понад 7,1 млн. осіб і майже 18 млн. осіб загалом. Тут за людськими втратами передувала Німеччина – відповідно, понад 2 млн. і понад 7 млн. осіб³.

Що ж стосується економічних втрат, то прямі склалися з воєнних видатків держав-учасниць війни і сягнули понад 186 млрд. дол. США. Загальний збиток від війни, нанесений цим державам, досяг 815 млрд. тодішніх доларів США. А якщо ж врахувати, що до початку ХХІ ст. вартість долара впала у 15 разів, то за сучасними цінами обидва протиборні блоки втратили 15 трлн. дол., що дорівнювало сумарному внутрішньому валовому продукту США та Японії ⁴.

Усвідомлюючи неминучість конфлікту з країнами *Четверного союзу*, Росія заздалегідь готувалася до війни. 31 липня 1914 р. російський уряд оголосив мобілізацію резервістів, почав переводити промисловість на військові рейки, активно збільшував резерви продуктів харчування. Лише на Холмщині протягом місяця до війська було додатково покликано 19 тис. осіб, що складало 2,6 % загалу мешканців краю. Якби до цього додати подібний відсоток жителів, покликаних до війська у підляських повітах, то сумарна кількість призваних до російського війська з Холмської губернії сягала б майже 28 тис. осіб ⁵.

Активні бойові дії Першої світової війни на українських етнічних землях Холмщини і Підляшшя відбувалися з середини 1914 р. до початку осені 1915 р. Перші сутички між російськими і австро-угорськими військами розпочалися 13 серпня 1914 р. на південно-західній ділянці російсько-австрійського кордону і скоріше за все мали характер розвідки боєм на обмеженій ділянці кордону.

В перші дні військового конфлікту австро-угорські війська захопили кілька населених пунктів на російському боці кордону, серед них волосне село Бішу, а 14 серпня – повітовий центр Білгорай. Значні бої відбулися 15-16 серпня поблизу Пинян, а 18-19 серпня – в околицях Верещини Замістського повіту⁶.

Початок військових дій показав, що російська сторона сконцентрувала вздовж кордону з Австро-Угорщиною недостатньо сил для відсічі ворогові. Власне, Білгорайський і Томашівський повіти Холмщини межували з Галичиною, що перебувала у складі Австро-Угорщини. Тому австро-угорські війська у ході цих перших прикордонних боїв досягли успіху⁷.

З метою розширення фронту австрійське командування 22 серпня 1914 р. задіяло дві армії, якими командували генерали Віктор Данкель і Маврикій Ауфенберг. У відповідь командування російського західного фронту 23 серпня увело в дію дві армії під командуванням генералів Олексія Еверта і Павла Плеве, які дислокувалися поблизу Люблина⁸.

Найбільші бої відбувалися на території Замістського і Томашівського повітів з 26 серпня по 2 вересня 1914 р. З австрійського боку в них брала участь 4-та армія під командуванням Ауфенберга, до якої входили 2-й, 6-й, 9 і 17-й корпуси. З російського боку в боях брала участь 5-та армія під командуванням генерала Павла Плеве, до якої входили 5-й, 17-й, 19-й і 25-й корпуси⁹.

Перший бій між 2-им австрійським і 25-м російським корпусами відбувся 26 серпня 1914 р. під Замістям, в якому з австрійського боку взяли участь бійці створеної поляками міської самооборони. В цьому бою російські війська зазнали поразки і були змушені відступити. Наступного дня біля Тарнаватки Томашівського повіту 6-й і 9-й австрійські корпуси нав'язали бій 19-му російському корпусові, якого підтримував 5-й корпус. Маючи чисельну перевагу російські війська завдали поразки австрійцям, але розвинути свій успіх і перейти до широкомасштабного контрнаступу не змогли¹⁰.

Перегрупувавши сили, австрійці розпочали новий наступ на позиції росіян. В околицях Томашева 28 серпня 1914 р. наступаючі з заходу 2-й і 9-й, а зі сходу 14-й корпуси завдали поразки 17-му російському корпусові. Поразка під Томашевом створила загрозливу ситуацію для 5-ї російської армії, яка могла опинитися в оточенні і бути ліквідованою. З метою збереження живої сили та доукомплектування підрозділів 5-та армія під командуванням генерала Плеве організовано відступила у північному напрямку. В ході безупинних боїв біля Комарева То-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

машівського повіту 1-2 вересня 1914 р. австрійські війська під командуванням генерала Ауфенберга завершили наступ на цій ділянці фронту. Фронт стабілізувався на лінії сіл Павлів – Бихова – Гільча – Тарнава Красноставського повіту. В ході цієї військової кампанії російські війська були відкинуті на 100 км, а лінія фронту розтягнулась від Грубешева до Красностава¹¹.

До 4 вересня 1914 р. австрійські війська захопили цілий ряд населених пунктів у Замістському, Білгорайському, Томашівському і Грубешівському повітах. Вони виграли 160 локальних боїв і взяли у полон понад 10 тис. російських солдатів¹².

Військові дії відновилися 8 вересня 1914 р. Протягом двох днів в околицях Закрівка Красноставського (нині Люблинського) повіту відбулась одна з найбільших битв Першої світової війни на території Холмщини. З російського боку в ній взяла участь 4-та армія під командуванням генерала Олексія Еверта, до якої входили гвардійський, гренадерський і козачий корпуси та 82-га піхотна дивізія. З протилежного боку були задіяні 5-й австрійський корпус під командуванням генерала Бролога, 37-ма піхотна дивізія генерала Вебера, 4-та піхотна дивізія німецького корпусу Ремуса фон Вайшра і 36-та штурмова бригада. У битві брало участь понад 250 тис. солдатів, з них 150 тис. росіян, 90 тис. австрійців і 25 тис. німців. 8 вересня 1914 р. гвардійський і козачий корпуси росіян перейшли у наступ і захопили села Високе і Драгани. Другий піхотний полк досяг околиць Тарнаватки і змусив відступити 4-ту німецьку піхотну дивізію. 9 вересня 2-га і 4-та німецькі дивізії здійснили контрнаступ, але через невдалі дії 5-го австрійського корпусу успіх не розвинули. В ході битви з російського боку загинуло 30 тис., а з австрійського – 25 тис. солдатів¹³. Загиблі російські солдати були поховані поблизу Гільчі, а австрійські – в околицях Тарнаватки. Про це свідчать облаштовані могили росіянами 1914 р. у Гільчі і австрійцями у 1915 р. у Тарнаватці¹⁴.

Наступ австрійських і німецьких військ викликав паніку серед урядовців російських установ Холмської губернії, тому її керівництво видало розпорядження про евакуацію повітових установ до Росії. Після оволодіння 5-ою австрійською армією Замістським і Красноставським повітами розпочалась евакуація працівників державних установ цих та інших повітів. Розпорядженням від 7 серпня (25 липня) 1914 р. холмський губернатор Борис Кашкаров наказав начальникам повітів скласти списки родин чиновників, довести до них місця збору у Володаві та Більську, напрями пересування і кінцевий пункт призначення. Зокре-

ма, працівники державних установ Володавського повіту мали переїхати до Москви і Тульської губернії, а Константинівського – до Москви, Вітебська і Великих Лук¹⁵.

Скориставшись тимчасовим припиненням боїв на цій ділянці фронту та відсутністю активних дій з боку німців на західному фронті, російське командування здійснило перегрупування сил. Ближче до лінії фронту були передислоковані 4-та і 9-та армії. Об'єднані спільним командуванням 4-та, 5-та, 9-та, 3-та і 8-ма армії під командуванням генералів Миколи Рузьського і Олексія Брусилова розпочали наступ на південно-західному напрямі, захопили Галичину і Буковину. Після важких боїв біля Томашева та Ярослава австрійські війська були відкинуті за річку Сян, а в ході весняної кампанії росіяни оволоділи Перемишлем. Місто було важливим стратегічним пунктом, що закривав шлях до Моравії та Верхньої Сілезії. Під час цієї кампанії загальні втрати росіян становили 230 тис., натомість австрійців – 400 тис. осіб, з них 100 тис. полоненими¹⁶.

Цивільна влада Холмської губернії організувала широке відзначення перемог російських військ і взяття Перемишля. В більшості населених пунктів пройшли мітинги і молебні на честь російської армії. Зокрема на вічі у Замісті з промовою виступив професор місцевої гімназії Олександр Василенко, який у 1917-1918 рр. був депутатом Української Центральної Ради від українського населення Холмської губернії та головою губерньського виконавчого комітету¹⁷.

Разом з тим, росіяни під час контрнаступу жорстоко карали тих, хто під тимчасовою окупацією співпрацював з австрійською військовою владою. Польська спільнота Замісті радо зустріла австрійських солдатів, а окремі люди разом з ними захищали місто від росіян. З цієї причини росіяни після оволодіння містом стратили 24 членів польської самооборони і членів міської управи¹⁸.

Після успішного наступу російських військ в Галичині та на півдні Холмщини губернатор Борис Кашкаров розпорядженням від 26 серпня 1914 р. зобов'язав повітові адміністрації повернутись назад, продовжувати виконання своїх функцій, надавати допомогу війську і постраждалому від воєнних дій населенню.

Під час воєнних дій від кінця 1914 р. до першої половини 1915 р. людські і технічні ресурси російської армії помітно виснажилися. Економіка і віддалені від фронту тиллові служби не могли забезпечувати діючу армію необхідною кількістю живої сили, зброї, боєприпасів, амуніції, продовольства. Цим скористалось об'єднане австрійсько-німецьке

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

військове командування і здійснило контрнаступ на позиції російських військ.

Навесні 1915 р. австрійсько-німецькі війська розпочали широкомасштабну наступальну операцію у південно-східному напрямі. Після успішної битви під Горлицями 2 травня 1915 р. їх війська під командуванням архикнязя Йосифа Фердинанда прорвали лінію розташування російських військ і розпочали фронтальний наступ в напрямі Варшава – Люблин – Білосток – Берестя. Останні, перебуваючи під постійною загрозою оточення, почали швидко відступати. Це дезорганізувало систему керування військами, негативно впливало на моральний дух солдатів та мирного населення, яке потрапило в зону бойових дій.

В ході наступу на центральному відрізку фронту об'єднані німецько-австрійські війська під командуванням фельдмаршала Августа фон Маккензена перенесли бої на південні повіти Холмщини і до середини серпня захопили більшу частину її території. В червні вони окупували Білгорайський і Томашівський, в липні – Грубешівський і Замістський, в серпні – Холмський повіти¹⁹. Під час цього наступу найбільші бої відбувались 25-27 червня 1915 р. поблизу Томашева, в якому росіяни зазнали чергової поразки. Продовжуючи наступ у східному напрямі, армія Маккензена 30 липня заволоділа Люблином, 1 серпня зайняла Холм, 7 серпня – Любартів і 14 серпня – Луків²⁰.

У середині липня німецькі війська під командуванням генерала Ремуса фон Вайрша і баварського князя Леопольда розпочали активні військові дії на Підляшші. В середині серпня, після важких боїв біля Кобилян, вони прорвали першу лінію оборони біля Берестя, заволоділи Володавою, перейшли Буг і 22 серпня захопили Ковель. Щоб уникнути великих втрат, російські війська відступили за Буг і дали змогу німцям 26 серпня заволодіти Берестям. Отже, наприкінці серпня 1915 р. уся територія Холмської губернії була окупована німецько-австрійськими військами. Треба зазначити, що в складі німецько-австрійських армій брала участь перша бригада польських легіонерів, які звільняли від російських військ підляське село Лісну²¹.

За час воєнних дій 1914 р. на Холмщині та Підляшші було зруйновано 87 сіл, знищено 1593 будівель, в тому числі 256 житлових будинків, 228 осіб вбито і 740 депортовано до Галичини, у населення забрано 8890 коней і 2865 корів²². Протягом 1914-1915 рр. від прямих воєнних дій на Холмщині та Підляшші було зруйновано більше третини селянських господарств, в тому числі у Білгорайському повіті 21, 3 %, в Замістському – 21, 7 %, Більському і Томашівському – 31, 7 %, Грубе-

шівському – 35, 9 %, Холмському – 44, 4 %²³. А загалом протягом першого року війни Росія втратила 3 млн. солдатів, з них 300 тис. убитими, більшу частину військової техніки та зброї. За травень-червень 1915 р. до німецько-австрійського полону потрапило 1505 офіцерів і 520106 солдатів російської армії. За цей час росіяни втратили 365 гармат і 1060 кулеметів²⁴.

Як писав відомий український історик, холмшак за походженням, Іван Крип'якевич, Грубешівський повіт – цей родючий край з високою хліборобською культурою, внаслідок депортації українського населення був знищений. Він бачив нескошені ниви, бо російські солдати не змогли спалити недозрілий хліб на полях і майбутній врожай практично пропав. За час війни, насамперед під час відступу російських військ у 1915 р., зазнали великих руйнувань села Ощів, Мірче, Потуржин, Модринець, Метелин, Шиховичі. Значно постраждали Долобичів, Радостів, Старе Село, Модринь, Крилів. В той же час, на Підляшші були знищені села Вишниця, Ломази, Студянка, Россош, Полюбичі, Дубиця, Яблунь, Городище, Чижів, Зеленець, Корхів, Теляки, Теревлінка. У вцілілому Холмі, через який пролягав шлях вигнанців з південно-західних повітів, ціна відра води тоді доходила до половини російського рубля²⁵. До австрійського полону потрапили сільські учителі Н. Радик, Лук'янець, Ситкевач, Шавала, О. Князівська, П. Дуда, священики Н. Чоловський, В. Крашкевич, М. Охотський, В. Іванов, М. Лаць, М. Кость, диякон Д. Жак, дяки І. Савчук, М. Королів, Г. Горанчук, С. Маргулець, В. Козловський, О. Дуда. У селах Юрів і Новосілки від рук окупантів загинули селяни Базарник та Іван Караван, вчитель парафіальної школи Гіль і хлопець-учень А. Лисяк²⁶.

Про характер боїв Першої світової війни на території Холмщини свідчать військові поховання, зокрема в селах Замістського повіту Лабуньки, Ситно, Гайовник, Роздоли, Липсько, Звіринець, Неліж (два цвинтарі), Красне (у 23 могилах поховано 8 австрійських і 300 німецьких солдатів), Плоске (20 колективних та 4 індивідуальні могили), Завада (окремо поховано 12 німецьких і 10 російських солдатів), Іловець (у 28 могилах поховано понад 2 тис. австрійців), Карпа (в 6 могилах поховано близько 150 росіян), Ситанець (2 могили з російськими і австрійськими солдатами), Скербешів (у 2 могилах покоїться 50 росіян і у 13 могилах – 320 австрійців). На території Томашівського повіту військові поховання знаходяться у Тарнаватці та Великій Тарнаватці (близько 15 тис. загиблих 6-8 вересня 1914 р.), Потуржині (20 австрійських і 20 російських солдатів, загиблих 14 серпня 1914 р. Крім

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

них, у бою було поранено понад 1300 осіб), Комарові, Лашеві, Чесниках, Павловичах, Томашеві, Тарношині (колективне та індивідуальне захоронення). На території Грубешівського повіту поховання є в Уханях, Волі Уханській, Волаєвичах, Гдешині, Янках (Янострові), Убродовичах (жертви бою 3 серпня 1914 р.). У Білгорайському повіті поховання є у Станіславці та Липинах (11 могил з 344 росіянами і 368 австрійцями), а у Красноставському повіті у Тарногороді, Таржимехах (жертви боїв 3 і 20 липня 1915 р.) і Токарях (8 колективних могил). На території Холмського повіту військові поховання знаходяться у Білополі (9 могил з росіянами та австрійцями), Станкові, колонії Жовтанці, Добрилові, Рейовцю, Малій та Великій Буковій, колонії Чулчичі, Лівчі, Петрилові та Войславичах (700 німецьких та російських солдатів).

Холмський губернський виконавчий комітет на чолі з тодішнім губернатором Кашкаровим намагався хоча б частково полегшити становище людей, які потерпіли від воєнних дій. З метою з'ясування матеріальних втрат і визначення обсягів необхідної допомоги населенню південних повітів Холмщини губернатор 2 вересня 1914 р. відвідав Грубешівський, а 19-20 вересня – Замістський і Томашівський повіти ²⁷.

З ініціативи адміністрації Холмської губернії у повітах і волостях створювались комітети допомоги найбільш постраждалим від воєнних дій. Вони збирали пожертви від людей та підприємців і розподіляли зібрані кошти, матеріальні ресурси і одягу серед тих, хто втратив засоби для існування. В числі жертводавців виявився цар Микола II, який під час перебування в Холмі 26 вересня 1914 р. пожертвував 10 тис. російських рублів ²⁸. Брат Львівського митрополита УГКЦ Андрея Шептицького Олександр, який мав великі маєтності на території Грубешівського і Томашівського повітів, утримував власним коштом приватний шпиталь для російських солдатів ²⁹.

Вигнання з Батьківщини

Усвідомлюючи невідворотність повного залишення земель на Забужжі, Західній Волині та Поліссі, очолюване великим князем Миколою Миколайовичем командування Західного фронту зі згоди уряду царської Росії прийняло рішення про обов'язкове виселення з них цивільного населення, передовсім української православної людності. Виховане в душі великодержавної ідеології, російське чиновни-

цтво такий метод розв'язання українського питання не вважало злочинним перед сотнями тисяч українців Холмщини та Підляшшя.

Дані зібрані авторами шляхом опитування очевидців подій або їх нащадків, а також почерпнуті з різних за часом газетних та інших публікацій – українських, російських, польських, німецьких. Більшість з названих поховань, на жаль, не збереглася.

Рівень своєї моралі, лицемірства і цинізму російська влада яскраво продемонструвала в *Маніфесті верховного головнокомандуючого до українського населення* окупованої ними у 1914 р. Галичини. В ньому наголошувалося на тому, що «немає сили, що спинила б руський народ в його пориві до об'єднання. Нехай не буде більше поневоленої Русі! Спадщина св. Володимира, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши ярмо, нехай піднесе прапор єдиної, великої, неділимій Росії. Хай сповниться Боже провидіння, що благословило діло збирачів Руської землі. Хай Господь допоможе своєму царственому помазаннику Миколі Олександровичу, імператору всієї Русі, завершити діло великого Івана Калити.

Многостраждальна Братіє Русі, повстань назустріч російським солдатам. Визволювані Руські Браття! Всім нам знайдеться місце в лоні *Матушки Росії*. Не кривдячи людей жодної народності, не шукаючи щастя в уярмленні іноземців,.. поверніть свій меч на ворога, а свої серця до Бога і моліться за Росію і за руського (російського. – *Авт.*) царя»³⁰.

Першими вглиб Росії виселили близько 30 тис. німців-колоністів. Місце в лоні *матушки Росії* визначили й українцям Холмщини та Підляшшя. Очолюване генералом Олексієм Полівановим військово-міністерство зобов'язало командувачів армій застосовувати досвід російсько-французької війни 1812 р., коли відступаючі російські війська залишали ворогові безлюдну та економічно спустошену територію.

В наказі командуючого 17-м корпусом за № 62 від 20 червня 1915 р. з цього приводу говорилося:

«1. Усіма наявними засобами необхідно змушувати населення до того, щоб воно відходило разом з нашими відступаючими військами.

2. За нашою бойовою лінією потрібно забирати у населення всю худобу, коней, предмети з міді, включаючи церковні дзвони, і все, що може бути корисним ворогові.

3. Продукти харчування, які знаходяться у населення і які не можна забрати з собою, необхідно знищувати.

4. Увесь господарський реманент потрібно забирати з собою.

5. Переселенців необхідно сконцентрувати у місцевостях Люблин, Холм, Володимир-Волинський, Ковель, Луцьк, Кременець.

6. Усе працездатне населення слід залучати до виконання робіт і за це видавати по 0,75 кг хліба на дитину, а для решти – по 1 кг хліба або сухарів»³¹.

Спочатку губернська влада застосовувала заохочувальні методи. Бажаючим добровільно залишити батьківщину видавались безкоштовні квитки на переїзд залізницею та інші пільги. За дорученням губернатора Бориса Кашкарова холмський поліцмейстер та його підлеглі формували групи виїжджаючих у т. зв. *біженство*. Перед виїздом члени родин отримували посвідчення особи з зазначенням місця проживання в Росії. Велику агітаційну роботу проводило духовенство та чиновники усіх рівнів, які вимушений переїзд, а насправді *депортацію*, видавали за патріотичний обов'язок перед Російською державою.

Коли такі *аргументи* не мали впливу на свідомість людей, влада почала застосовувати засоби примусу. Козачі загони, яких місцеве українське населення називало черкесами, спалювали хати та господарські будівлі, достигле на полях та вже скиртоване збіжжя. Вони змушували селян негайно покидати домівки та власними засобами рухатися у північно-східному напрямі попереду відступаючого російського війська.

У найважчій ситуації опинилося українське населення південних повітів Холмщини. Воно потрапило в зону запеклих боїв під час контр-наступу австрійсько-німецьких військ. Не маючи достовірної інформації про перебіг подій на фронті та підтримки з боку органів влади, воно не могло вчасно підготуватися до виїзду. Разом з тим, польське представництво в російській Державній думі інформувало польську спільноту про майбутнє виселення. Поляки скористалися попередженням, заздалегідь підготували місця переховування на час переходу фронту і таким чином чимало з них уникло виселення. З тодішньої Холмської губернії було виселено 45 тис. 113 поляків, що складало 7,8 %, а за іншими даними 11,8 %, польського населення краю і 184 тис. 857 (63 %) православного люду, тобто українців. Так, з наявних на початку 1915 р. 22 тис. 89 православних мешканців Більського повіту до Росії було виселено 16 тис. 834 осіб. У Білгорайському повіті ці показники становили відповідно 31 тис. 471 і 19 тис. 684 особи, у Володавському – 43 тис. 576 і 36 тис. 900 осіб, в Грубешівському – 65 тис. 105 і 36 тис. 424 особи, в Замістському – 13 тис. 805 і 79 тис. 40 осіб, у Константинівському – 6346 і 4556 осіб, в Радинському – 3838 і 1966 осіб, в Тома-

шівському – 42 тис. 921 і 28 тис. 810 осіб, в Холмському – 30 тис. 885 і 28 тис. 787 осіб. Відомо також, що Красноставський повіт вимушено покинуло 2956 осіб³².

На думку члена *Ліквідаційної комісії* Польського королівства від українського населення Холмської губернії протоієрея Михайла Корниловича, достовірну кількість виселених осіб українського походження встановити було неможливо. Комітет з допомоги біженцям, або т.зв. *Тетянинський комітет*, станом на 1916 р. облікував інформацію про 45 %, понад 99 тис., виселених осіб³³. З цього випливає, що загальна кількість вигнанців мала б дорівнювати 221 тис., серед яких українців нараховувалося більше 140 тис. осіб. Разом з тим, за підрахунками колишнього члена російської Державної думи від православного населення Холмської губернії Олександра Будиловича депортованих налічувалося близько 300 тис. осіб³⁴. Можливо наведена ним цифра стосувалася депортованих осіб з усіх українських земель.

За даними *Головної управи у справах національностей* австрійської окупаційної адміністрації станом на 1916 р. зменшення чисельності населення Холмської губернії в розрізі повітів складало: у Більському – 73 %, Володавському – 68 %, Радинському – 67 %, Константинівському – 65 %, Грубешівському – 62,7 %, Холмському – 61,4 %, Томашівському – 49,2 %, Білгорайському – 44,1 %, Красноставському – 27 %, Замістському – 26 %³⁵. Більш-менш докладну уяву про зменшення населення Холмської губернії протягом 1914–1915 рр., тобто від втрат внаслідок військових дій і депортаційних заходів з боку російської влади, можна скласти лише по Білгорайському, Грубешівському та Холмському повітах на підставі даних австрійських окупаційних властей. Отже, якщо на початку Першої світової війни у згаданих трьох повітах налічувалося 473 тис. 116 мешканців, то станом на 1916 р. їх залишилося 198 тис. 465 осіб, відповідно, вибула 274 тис. 651 особа. Таким чином, кількість мешканців названих повітів зменшилася на 58 %. Щодо національного складу тих, кого тут не стало, даних немає, але вони наведені за віросповіданням. Найбільше виселено православних, тобто українців. Їх кількість тут зменшилася на 185 тис. 281 особу, або на 92 %. Натомість католиків стало менше на 46 тис. 645 осіб, або на 25,4%. З кожного із трьох повітів біженцями, таким чином, стали: у Білгорайському – 92,7 %, Грубешівському – 92,3 %, Холмському – 91,3 % українців.³⁶

Як показав перепис населення Польщі, проведений 30 червня 1921 р., в Люблинському воєводстві (до нього у 1919 р. були вклю-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

чені Холмщина і Підляшшя) загальна чисельність населення порівняно з 1914 р. зменшилась на 331 тис. 550 осіб (33 %). Найбільших втрат зазнали Володавський (41,2 %), Більський (39,4 %), Білгорайський (32,1 %) повіти. За цей же період чисельність православного населення у воєводстві зменшилась на 240 тис. 327 осіб (62,4 %), а римокатоликів на 76 тис. 553 особи (15,4 %) ³⁷. Слід зауважити, що українські громадсько-політичні діячі Холмщини і Підляшшя з цілком зрозумілих причин поставилися з недовірою до проведеного польською владою перепису, вважаючи його політичним демаршем з метою фальсифікації справжньої ситуації. Адже основна маса українців уже повернулася з біженства.

Щоправда, не можна не згодитися з польською статистикою у тому, що зміни у віровизнанні, а відповідно, й в національному складі населення краю під час Першої світової війни стали продовженням процесу, започаткованого царським Толеранційним указом від 30 квітня 1905 р., що нібито мав виправити несправедливість, якої російська влада припустилася стосовно греко-католиків, навернувши їх силоміць на російське православ'я, спровокувавши при цьому чолобитну на височайше ім'я з боку самих греко-католицьких священників, які під тиском влади підписали 18 лютого 1875 р. в Холмі відповідного листа, в якому, між іншим, говорилося про те, що автори, серед них, до речі, й прадід одного з авторів нашої публікації Іван Макар, «прагнуть» поновити «єдність нашої Церкви з православною ... східною Церквою і ... перебувати від того часу зі своїми ... віруючими в одній вірі зі святими східними патріархами і в підпорядкуванні найсвятішому всеросійському православному Синодові»³⁸. Значна частина греко-католиків, а ними були українці (русини), перейшли не до російського православ'я, а до римо-католицизму, ставши фактично поляками. Толеранційний указ допускав віротерпимість, але перехід з православ'я виключно на римо-католицизм фактично підштовхував чергову велику кількість місцевих українців до спольщення.

З того часу, як пишуть польські автори, розпочався *відступ* православ'я з Холмщини і Підляшшя, спричинений згаданим указом і продовжений насильницьким *біженством*. Думка цілком слушна. Але ілюструючи «наслідки міграції 1914–1915 років», ті ж польські автори нерідко видають бажане за дійсне. Так, Ярослав Цабай пише, що перед війною православна більшість панувала у 38 гмінах (волостях), а по її закінченні – лише у 13. Посилаючись на перепис населення Польщі, проведений у 1921 р., він зазначає, що абсолютну більшість православ-

ні (тобто українці) складали у гмінах Заболоття і Костомолоти, що у Більському повіті; Володава, Вирики, КривOVERба і Собібір – у Володавському; Долобичів, Крилів, Вербковичі і Міняни – Грубешівському повіті; Потуржин – Томашівському; Бабичі та Княжпіль – Білгорайському³⁹. Це, м'яко кажучи, не відповідає дійсності. Якщо то було б так, як пише згаданий автор, то чому протягом 20–30-х рр. минулого століття польська влада руйнувала сотні православних храмів, чинячи при цьому насилля над місцевим українським людом.

На настрої українського населення негативно впливало вороже ставлення до них угорських солдатів під час наступу на терени Холмщини. Вони ототожнювали місцевих українців з етнічними росіянами, проти яких воювали. Страх людей перед угорськими гонведами не був безпідставним. На Холмщині ширилися чутки про їх знущання та кривавий терор, який вони попередньо чинили на землях Лемківщини та Надсяння. Викликали жах події 15 вересня 1914 р. у Перемишлі, коли на вулицях міста серед білого дня угорські солдати шаблями зарубали 40 українських цивільних осіб. Крім того, в період австро-угорської окупації десятки українців було розстріляно або повішено⁴⁰.

Цей чинник значно полегшував роботу російським чиновникам та військовим, бо більшість українців через загрозу знищення угорцями не намагалася сховатися на час проходження лінії фронту і таким чином уникнути виселення. Потрапивши у цілковиту залежність від волі чиновництва, не маючи підтримки від громадських організацій і церковних товариств, українське населення не могло чинити будь-якого організованого спротиву свавіллю російських військових властей. Сільські священики та учителі, які були найближче до народу, перебували під жорстким контролем державних та церковних властей і не могли вплинути на ситуацію, щоб відвернути *депортацію*.

Крім цивільного населення, до внутрішніх російських та південно-східних українських губерній були евакуйовані державні установи, навчальні заклади, громадські, культурні та церковні організації з їх майном, архіви та окремі бібліотеки, монастирі та сиротинці при них, церковне майно. Російські офіцери та губернські чиновники усіх рангів заповідливо виконували волю свого уряду. Виселивши мешканців сотень сіл на Поволжя, Забайкалля та Середню Азію, Росія не отримала жодної політичної, військової, економічної чи психологічної переваги над ворогом, але створила собі та сотням тисяч людей небачені труднощі.

Про поспіх, з яким людям доводилося вирушати в дорогу, свідчать строки їх виселення та захоплення території у Середньому Побужжі

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

військами антиросійської коаліції. Першими 7 червня 1915 р. виселили мешканців Білгорайського повіту та міста Томашева, 13 червня – Томашівського і частини Замістського, 18 червня – Холмського повіту і Холма, 19 червня – Грубешівського, 7 липня – Володавського, 23 липня – Константинівського та Більського повітів⁴¹, про що вже частково сказано вище.

На таке кричуще беззаконня гостро відреагували українські громадсько-політичні організації з-поза меж Холмщини. Зокрема, *Союз Визволення України* в оприлюдненому протесті зазначив, що «видала російська воєнна управа зарядження, які не тільки змагають до опорожнення сеї області (Холмської, Гродненської, Волинської та Подільської губерній. – *Авт.*) з російських властей, але й мають на цілі повне знищення її і вилюднене. Саме вийшов приказ від російської воєнної управи забирати все цивільне населення сих українських областей насильно внутр Росії, нищити всі засоби поживи, худобу та пільні плоди, оскільки не можна звезти їх до середини краю, як також пускати з димом усі місцевості в сім обсязі. Воно заряджене російським правительством, бо міністр війни Поліванов висловився на першому засіданні Думи, що це є думкою усіх військових». Дії російських властей у згаданому документі названо «варварською самоволею і нечуваним, одиноко стоячим в історії актом насильства на спокійній українській сільській людності, яка не має сили боротися перед мілітарною силою Росії». Через те, що місцеве українське населення не мало змоги висловити свій протест і протистояти насиллю, представництво СВУ «підносить перед цивілізованим світом святочний протест. Це поступоване російського правительства стане також соромом для злучених з Росією культурних народів Західної Європи, якщо вони стерплять поступки сього роду й одобрять їх своєю мовчанкою. СВУ піддає сю справу під суд усіх цивілізованих народів Європи та цілого світа й звертає до всіх вільних і цивілізованих народів зазив піднести свій голос проти страшних російських чинів для оборони прав, культурних здобутків і посідання українського народу»⁴².

На подібні протести російська влада не звертала жодної уваги, бо була переконана у тому, що робить *святу справу* порятунку єдиновірних братів, яких вона за сто років панування відчутно зросійщила. Середині літа, коли на полях дозрівав врожай озимини, селяни не готувалися до його збирання. Сільські старости і керівники волосних управ уже попередили їх про виселення на територію Росії. У людей, більшість з яких протягом життя лише зрідка відлучалася від дому далі ста

кілометрів, таке повідомлення викликало розпач. Кожна родина мала малолітніх дітей, людей похилого віку та хворих. Зрештою, їм важко було усвідомити саме поняття та місцезнаходження Росії, відстань майбутнього переїзду в кілька тисяч кілометрів. Вони до останньої хвилини зволікали покидати домівки. Частина з них була свідомо того, що через вік та здоров'я ніколи не повернуться на рідну землю. Неминучість втрати когось з родини на чужині, де їх могили залишаться без догляду, додавала смутку всій родині. Людей пригнічувало те, що вони не відчували жодної провини перед російською владою, проти якої не виступали під час польських повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр., в останні десятиріччя виявляли толерантність до панівної на цих землях російської Православної церкви і були законослухняними громадянами Російської імперії.

У великому розпачі холмшаки і підляшуки готувалися в дорогу: ремонтували вози, готували харчі тривалого зберігання, лаштували скрині з одежею та постіллю, відбирали худобу, яку збиралися взяти з собою. Вигнанці з об'єктивних причин були змушені брати в дорогу обмежену кількість харчів. В той же час, на батьківщині залишились не зібраними понад 35 % посівів зернових, 48,6 % бобових, 22,2 % гречки і проса, 34,1 % картоплі, 61,3 % цукрових буряків⁴³.

На поспішність від'їзду вказували стовпи диму та заграви над сусідніми селами, до яких мали причетність військові. Це пасмо пожеж поширювалося з півдня на північ Холмщини і не залишало людям жодної надії на уникнення виїзду та збереження майна. Залишення на окупованій австрійсько-німецькими військами території без засобів для існування загрожувало голодом та приниженнями, які вони відчули на собі попереднього року. Це позбавляло їх будь-якої альтернативи і примушувало покійно виконувати накази влади. Люди були свідками того, як російські солдати ходили від хати до хати, насильно виганяли з них навіть не підготовлених до тривалої дороги людей і на їх очах підпалювали обійстя. Вигнанців збирали на околиці села, звідки під керівництвом призначеної волосним війтом особи, найчастіше місцевого священика, колона вирушала за вказаним маршрутом. Ось як описували очевидці процес виселення холмшаків : «Російська армія з Люблинщини за Буг йшла через Підляше та гнала перед собою нещасливий народ. До кожного села заїздили козаки й підпалювали хати, людям не лишали навіть часу вийти з-поміж полум'я. Всі мусіли лишати село й утікати. Не знати куди. Багатші їхали возами, бідніші йшли пішки, несучи дітей, піддержуючи старців... Густі села горіли цілі, заховалися

тільки хати десь на боці... Серед згарищ блудять пси і коти, дріб і свині шукають поживи. Тут і там бачимо якогось старця або каліку, що плаче над руїною хати»⁴⁴. Відтворюючи трагедію, очевидці підсумовували: «Від Вепра й Буга (річки на Холмщині. – *Авт.*) з сіл не залишилося по найбільшій частині нічого. Тут нищено безпощадно все, що динамітом або вогнем можна знищити. Цілі повіти представляють нині видовище повного знищення, а численні могили вказують, що ми в країні смерті. Православну інтелігенцію, між якою можна було стрінати і свідомих українців, виселено на схід. Безпощадно обійшлися з простим народом. Дикі козацькі сотні заїжджали в село, підпалювали одразу в декількох місцях, зганяли людність до купи й, коли ще село горіло, гнали її в далеку, незвісну чужину. Таким робом вилюднили Холмщину ... з православної української людности»⁴⁵.

Загальний напрям руху виселенців з Холмщини і Південного Підляшшя проходив через міста Володаву, Кобрин, Слонім, Бобруйськ, Рогачів, Рославль. За Володавою їх шикували у більші колонії, які рухалися у напрямі Кобрини, Берези Картузкої, Іванцевич, а з Кітєня – на Слущь, Бобруйськ, Рогачів, Славгород, Кричев, Рославль. На відрізку берестейсько-московської дороги від Берестя до Кітєня на відстані денного переходу були розташовані т.зв. продовольчі пункти з польовими кухнями та місцями видачі кормів для коней. Вони створювалися Комітетом *допомоги біженцям*, який був заснований у 1914 р. і знаходився під патронатом молодшої дочки царя Миколи II, великої княгині Тетяни та фінансувався Північно-Західним земським союзом (Северосоюзом). Комітет був покликаний надавати допомогу потерпілим від воєнних дій, відшкодовувати матеріальні втрати і надавати їм одноразову матеріальну допомогу, сприяти працевлаштуванню людей, влаштовувати самотніх і хворих у благодійні заклади. Після 30 серпня 1915 р. проблемами розселення та забезпечення біженців роботою, продовольством і медичною допомогою займалися місцеві підрозділи *Всеросійського земського союзу*⁴⁶.

У Бобруйську бажаючі здавали представникам військових властей вози, коней та іншу худобу і продовжували шлях вантажними автомобілями, які поверталися з фронту. Тут біженський потік ділився на два напрями. Частина виселенців автомобілями доправляли до Могилєва, звідки через Смоленськ залізницею перевозили до Московської, Рязанської, Уфимської і Тобольської губерній.

Іншим пунктом відправлення вигнанців потягами були міста Рогачів та Могилів. Найбільш прив'язані до майна та фізично спроможні

сім'ї возами, запряженими кіньми, чи навіть коровами, добиралися до Рославля, що на Смоленщині. Люди все ще сподівалися, що виселенську акцію припинять і вони власним транспортом зможуть повернутися на батьківщину. Всупереч сподіванням у Рославлі їм довелося здати вози та худобу, за що отримали відповідну плату, і пересісти у вантажні вагони. Саме звідси більшість вигнанців потрапила до південних, зауральських і забайкальських губерній Росії та середньо-азійських областей імперії⁴⁷.

Донька російського генерала Дмитра Меньшова, який брав безпосередню участь у бойових діях на Західному фронті, відомий український історик Наталія Полонська-Василенко писала, як відступаючі російські війська під час виселення людей з Холмщини, Волині та Поділля палили села, як «люди йшли з малими дітьми, із злидненням майном, гнали худобу, для якої не було фуражу, і вона дохла по дорозі. Коли валка доходила до залізничної станції, людей напхом садовили у вагони і днями-тижнями везли за Урал, до Пермі тощо. Коли нарешті відкривали вагони, то були випадки, що знаходили там самі трупи...»⁴⁸.

Про страждання людей в дорозі до Росії уродженець Долобичева Грубешівського повіту, письменник Федір Малицький, який на вигнанні разом з односельцями жив у селі Лопаткові Тульської губернії, писав, що «біженські валки, як ті журавлині ключі навесні, безупинно тягнулися на північ та схід. Позаду них була армія та смерть, а попереду — далекий шлях, невідома чужина. Люди на день отаборювалися поблизу дороги і вичікували нагоди повернутися назад. Під тиском армії, що далі й далі відступає, примушені тягтися й вони далі, наморені, голодні, безпорадні. Їдять, що можна і не можна, п'ють із нашвидко викопаної копанки брудну, іржаву воду, і довгий біженецький шлях вкривається свіжими могилами, хрестами і не похованими трупами»⁴⁹.

Людські трупи, як згадував Федір Малицький, валялися «на кожному кроці. Ось на узліссі лежить кільканадцять малят із восковими личками, загостреними носиками. Кожному до тіла пришпилено хрестика із кленових віт, а на голову одної дівчинки-підлітка чиясь рука поклала віночок з голубих дзвіночків. В другому місці, край брукованої дороги, лежить мертва жінка, закурена, напівроздягнена, з запеченою кров'ю на губах. До її мертвого тіла припадає дівча років восьми, із слізьми на очах тормосить свою маму, що так міцно заснула. Але мама не чує доньчиного плачу і ніколи вже не прокинеться, бо заснула навіки. Дорогою мчать самоходи, фаєтони, вершники, і нікому нема діла до великого горя маленької дівчинки. Побачивши цю картину, швидко

відводять очі на другий бік. І тільки деякі жалісливі солдати коло дівчинки кладуть шматки хліба, цукру»⁵⁰.

»А скільки сердець зотліє під березовими хрестами, що журно мовчазними руками простягнуться вздовж їх шляху – від Бугу до смоленського Рославля? (Десь там був прадід одного із співавторів публікації Іван Макар, який помер у 1916 р. в Москві і похований на Новодевичому кладовищі. – *Авт.*). Скільки розгублених дітей по дорозі ніколи не найдуть своїх батьків, і навпаки? Скільки тисяч біженців заплющують свої смутні очі в холодних снігах Сибіру, в гарячих пісках Середньої Азії, так і не побачивши більше дорогих, рідних місць? А за що? Біженці, щоб самим не вмерти з голоду, щоб кіньми дотягти свої вози-ковчеги до благословенної незнаной землі, копають чужу картоплю, тягнуть пашу для коней. В дорозі тримаються купи, ідуть селами, гмінами»⁵¹, – з сумом сповіщав холмшак-виселенець.

Священик-холмшак Петро Антонович був очевидцем вражаючих змін на знелюдненій території та страждань людей в дорозі до *обітваної* Росії. За його словами, чим далі нещасні люди віддалялися від своїх обійсть, тим більше ставало померлих. Їх щоденно несли і везли у великій кількості, переважно дітей. Серце стискалося від того, як двоє несли дитячу труну, прив'язану до жердини. Вона вигиналася, труна рівномірно погойдувалася і було страшно дивитися на неї⁵², писав Антонович. В Рославлі, де людям доводилося місяцями очікувати на вагони, він бачив, як 29 вересня на вулиці корчився у передсмертних конвульсіях хлопчик 13-14 років, а нещасній матері ледве вдалося вмовити жандарма відвести нещасну дитину до шпиталю⁵³.

Життя на вигнанні

Виселенців з Холмщини розселили в 37 губерніях, а також у Забайкальській, Самаркандській, Закаспійській, Уральській, Акимовській областях тодішньої Росії. Біженська інтелігенція, серед якої було 1500 учителів, 310 священиків, 47 дияконів, 284 дяків, 350 волосних службовців, знайшла притулок в 41 губернії, зокрема, у Полтавській, Московській, Чернігівській, Харківській⁵⁴.

В Москві опинилися *Холмське Свято-Богородицьке братство* з друкарнею та редакцією газети *Холмская Русь*, єпархіальне управління, духовна семінарія та духовне училище (ректор – архімандрит Смарагд),

Турковицький жіночий монастир (ігуменя – Магдалена Горчакова), керівні органи *Народно-просвітницького товариства Холмської Русі* на чолі з Михайлом Кобрином, *Товариства холмцаків-українців* та *Прогресу*, церковні та громадські діячі Орест Мільков, Іван Макар, Олександр Вітошинський, Олександр Громадський, Микола Черлунчакевич, Антін Павлюк, Григорій Ольховський, Володимир Козловський, Петро Король, Роман Ляшук, Костянтин Сошинський, Карпо Дмитріюк та інші ⁵⁵.

Холмська учбова дирекція (директор – Федір Кораллов) перебувала в Києві, *Холмська гімназія* (директор – Олександр Барилевич) – у Ростові-на-Дону, *Замітська гімназія* (директор – Тадей Цісар) та *Замітське церковне братство* – у Бердянську. У Петрограді опинилися Радечинський жіночий монастир (архімандрит – Афанасій Громек), інтелігенти Михайло Левицький, Семен Флоринський, Олександр Вашкевич, Федір Клим'юк, Ярослав Козловський та інші ⁵⁶.

Нижче духовенство переселялось разом зі своїми парафіянами. Частина осіб, пов'язаних з *Холмським єпархіальним управлінням* та *Церковним братством*, опікувалася їх майном у Москві. Саме вони склали основу *Всехолмського організаційного комітету*, встановлювали та підтримували зв'язки з виселенцями в місцях їх компактного проживання.

Становище вигнанців дійшло критичної позначки. Так, мешканці села Ганна Володавського повіту, яких завезли аж до Ташкента, писали до холмських організацій у Москві, що за короткий час з прибулих сюди 110 осіб 21 померла від хвороб, а 76 залишалися важко хворими і їм загрожувала смерть ⁵⁷.

Враховуючи складні умови життя біженців практично в усіх місцях поселення, *Холмське єпархіальне управління* було змушене відправляти священників з Москви в російські регіони. Так, в грудні 1915 р. Саратовську губернію інспектував Костянтин Кубля з Київського приходу, в Сибірську побував В'ячеслав Хлебцевич з села Гусь, в Харківській та Катеринославській губерніях – Євген Жолтовський з Тарногорода, в Калузі – Борис Квасницький з Жерник, в Астрахані – Афанасій Сальвицький з Ополя, в Нижегородській губернії – Йосип Єленський зі Стужиці, у Пензенській – Петро Король з Ортеля Королівського, який в кінці 1917 р. очолив редакцію газети *Холмская Русь* і зробив це видання україномовним, у Тамбовській – Павло Яворський з Угнина, у Воронежській – Михайло Курганович з Межилісея, в Казанській – Всеволод Павлович з Лазиськ, у Смоленській – Афанасій Герштанський з Ліщан, в Орловській – Степан Герштанський з Ситна, в Туль-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ській – Євграф Мозолевський з Долобичева, в Ярославській – Володимир Вашкевич з Модрина, в Облaсті Війська Донського – Корнилій Удилович з Мутвиць⁵⁸.

Офіційні державні та керівні церковно-релігійні організації, які знаходилися в руках росіян, не могли, та й не бажали, ефективно розв'язувати гострі проблеми біженців. Найбільш спроможними виявилися діячі місцевого українського походження, які самовіддано рятували розкиданих по Росії своїх земляків від цілком реальної загрози масового вимирання. Тут яскраво проявилися негативні наслідки кадрової політики російської влади на холмсько-підляських землях, яка протягом ста років панування ключові посади віддавала етнічним росіянам. Посадовці російського походження, зазвичай, виявляли цілковиту байдужість до людей, яких вони насильно вирвали з рідної землі.

Вигнанці не користувалися ніяким соціальним захистом, не мали можливостей для дотримання своїх національно-культурних традицій та обрядів. Якщо до революцій 1917 р. їм деяку матеріальну допомогу надавав *Тетянинський комітет*, то пізніше вони залишилися наодинці зі своїми проблемами. Під час здійснення більшовицьким урядом Володимира Леніна т.зв. *продовольчої розверстки* в Росії міцні селянські господарства, де багато вигнанців заробляли на прожиття, були зруйновані, а їх власникам вже не була потрібна робоча сила. І тому голод в Росії, який в багатьох регіонах розпочався у 1920 р., першими відчули вигнанці з холмсько-підляських земель, адже вони не мали жодних засобів до існування. Недоїдання, важкі побутові умови (ніхто з них не мав нормального житла) та епідемії інфекційних хвороб стали причиною загибелі десятків тисяч холмщаків і підляшуків.

Разом з тим, для 40 тис. депортованих поляків, переважно розселених у Могилеві, Вітебську, Мінську, Смоленську, Харкові, Києві (жодна їх сім'я не потрапила до центральних або східних областей Росії) були створені польські державні школи різних типів, притулки для дітей та людей похилого віку, просвітницькі та благодійні установи, будинки молитви. Польські громади на поселеннях широко відзначали національні свята, зокрема, день Конституції 3 травня⁵⁹.

Події на фронтах Першої світової війни, Лютнева революція та більшовицький переворот 1917 р., виникнення *Української Народної Республіки* та наявність у ній представників українського населення Холмщини і Підляшшя докорінно змінили життя та настрої розпорочених по Росії українців краю. Як засвідчили наступні події, російські політи-

ки та державні діячі втратили інтерес до долі ще недавно «єдинокровних братів-холмщаків»⁶⁰.

На територію Холмської губернії претендувала *Українська Народна Республіка*, вимоги якої зумовлювалися історичними зв'язками холмсько-підляських земель з Україною, етнічним складом їх населення та його бажанням жити в одній державі з українцями інших земель. Польща ж намагалася зберегти за собою територію в кордонах, які мала до першого поділу у 1772 р. Її у цьому питанні підтримували провідні західні держави.

Проблемами виселених з Холмщини і Підляшшя українців почали перейматися українські політичні партії. Зокрема, УСДРП, *Український селянський союз* та *Військова рада* в спільній заяві у червні 1917 р. висунули вимоги до урядів воюючих країн, насамперед Росії, Німеччини та Австро-Угорщини, «дозволити виїзд на батьківщину тим закордонним українцям, які неправомірно виселені з місць свого попереднього проживання, а також облегшити долю полонених українців-галичан, розмістивши їх в українських губерніях»⁶¹.

Делегати *Української Центральної Ради* від Холмщини не раз звертали увагу органів української влади на важке становище біженців та надання їм можливості для безперешкодного повернення на батьківщину. На їх вимогу *Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради* 23 листопада 1917 р. затвердив *Проект тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на Україні*, в якому зазначалося, що:

«1. Всіма ділами допомоги біженцям на Україні відає Генеральне Секретарство по внутрішніх справах.

2. Для безпосереднього завідування зазначеними справами при Генеральнім Секретаріаті по внутрішнім справам закладається Тимчасовий біженецький департамент, що складається з директора і канцелярії при нім по штату.

3. Для розв'язання справ допомоги біженцям при Генеральнім Секретаріаті по внутрішнім справам закладається краєва нарада по справах біженецьких.

4. Краєва нарада одержує з Державної Скарбниці за дозволом Генерального Секретарства всі кошти, що асигнуються Народою біженецьким організаціям по представленим і затвердженим Краєвою нарадою обрахункам і розділяє (їх. – *Авт.*) згідно зазначеним обрахункам між відповідними організаціями.

5. Генеральне Секретарство по внутрішнім справам має право допомагати з державних коштів громадським та іншим організаціям, що

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

функціонують за межами Української Народної Республіки, на коли сі організації допомагають біженцям, уродженцям України, Галичини, Буковини і Холмщини»⁶².

За дорученням московських зборів депортованих холмшаків, інтелігенція долучилась до формування органів влади, щоб через свою присутність у них розв'язувати проблеми виселенців в місцях їх тимчасового проживання. Вона брала активну участь у виборах делегатів до *Установчих зборів* та *Центральної Ради*. Делегатами Установчих зборів, зокрема, були обрані по Києву – протоіерей Антін Матеюк, по Івангороду Київської губернії – учитель і письменник з Підляшшя Василь Остапчук⁶³.

Зміни в політичному житті Росії у 1917 р. не оминули і холмську інтелігенцію. Її представники вступали до політичних партій, а окремі з них створили групу прихильників Партії поступовців. До неї увійшли М. Черлунчакевич, Б. Бондарський, М. Левкович, О. Левкович, М. Таратута, А. Марчук, І. Врона. Члени групи сповідували федеративний устрій Росії та приналежність України до майбутньої федерації, відокремлення церкви від держави (серед них були священики) та передачу землі селянам. Цілком закономірно, згодом більшість з них стала переконаними більшовиками⁶⁴.

На покинутій землі

Після окупації холмсько-підляських земель союзники по анти-Російській коаліції поділили їх на дві зони контролю. В зоні Австро-Угорщини опинилася вся Холмщина, а Підляшшя під свою опіку перебрала Німеччина. Припускають, що в обох зонах окупації залишилося близько 25 тис. українців, в тому числі 15 тис. на Холмщині та 10 тис. – на Підляшші⁶⁵. Вони залишилися без будь-якої організаційної підтримки, адже усі громадські та церковні організації були вивезені і знаходилися в Росії. У цей складний час солідарність з українцями Холмщини і Підляшшя проявив *Союз Визволення України*, керівні органи якого після окупації російськими військами Галичини переїхали зі Львова до Відня. СВУ мав політичні контакти з урядами Центральних держав і виступав як самостійний представник інтересів українського народу. Через те, що членами СВУ були представники

Галичини і Наддніпрянщини, українська проблема на Холмщині та Підляшші стала відомою одночасно усій українській політичній еліті.

Свій погляд на розвиток подій та місце українців в європейській геополітиці висловила *Загальна Українська Рада* у відозві від 15 вересня 1916 р. *До всіх культурних народів світу*. В ній наголошувалося на тому, що «всі українці стоять на становищі своєї окремішності від сусідніх народів і змагають до визволення», а також хочуть «бути самостійними господарями своєї землі, в сім'ї вільних і рівних народів мати повну спроможність розвивати свої духовні сили й матеріальні багатства свого краю для себе та для людства»⁶⁶.

Австрійське військове командування вже 14 вересня 1915 р. оприлюднило основні засади військового та цивільного управління на Холмщині. Згідно з цим документом законодавча і виконавча влада в краї (генерал-губернаторстві) підпорядковувалася імператорові Францу-Йосипу II. Загальне керівництво від його імені тут здійснював головнокомандувач окупаційною армією, якому підпорядковувалися генерал-губернатор краю генерал-майор Ерік фон Діллер та його заступник — генерал-майор Карл Люстінг фон Преанфельд. Їх адміністрація спочатку зосереджувалася у Кельцях, а згодом — в Любліні⁶⁷.

До середини 1916 р. Холмський, Грубешівський і Томашівський повіти не належали до складу генерал-губернаторства, і лише після спеціальної конференції в справах Польщі 3 червня 1916 р. на них поширилася влада люблінського губернатора. У такий спосіб вся Холмщина опинилася під контролем Австро-Угорщини. Її поділили на 27 округів, на території яких одноосібно заправляли коменданти з числа штабних офіцерів. Окружні суди здійснювали судочинство лише в першій інстанції, а остаточне рішення приймав генерал-губернатор⁶⁸.

Загальне керівництво цивільною владою належало комісарам, органи місцевого самоврядування очолювали призначені війти, а судочинство в гмінах (волостях) провадили громадські суди. Державною мовою в усіх установах була німецька, але у спілкуванні з населенням чиновники мали послуговуватися мовою місцевого люду. Українській мові в українських селах декларативно надавалися рівні права з польською мовою, яка застосовувалася в польських селах. Хоч кирилична абетка та російська мова були заборонені, все ж українці в органах влади, поліційних та судових установах могли користуватися і отримувати пояснення їх рідною мовою. Насправді ж, це задеклароване положення не виконувалося, в тому числі через відсутність чиновників, які володіли б українською мовою.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Усі, колись російські, школи стали польськими. Було ліквідоване чинне з 1905 р. самоврядування в польських приватних навчальних закладах, взятих під контроль окупаційної влади. Учителів шкільні зобов'язали скласти присягу на вірність імператорові Австро-Угорщини. Під час офіційних заходів присутні мали співати гімн Австрії, на початку та в кінці шкільного дня учні молилися за Австрію та імператора, вивчали родовід імператорської сім'ї. У шкільних приміщеннях на чільних місцях вивішували портрети імператора та видатних австрійських воєначальників. В початкових класах було запроваджене обов'язкове вивчення німецької мови. Польська політична еліта була незадоволена тим, що з 24 півавстрійських повітів лише в чотирьох комендантами були поляки, а в інших – німці, чехи, угорці та навіть один турок⁶⁹.

У ще складніші умови потрапили українці, яким вдалося уникнути виселення або з дороги повернутися додому. В багатьох місцевостях поляки, переважно вихідці із західних воєводств, захоплювали вцілілі українські господарства, розбирали порожні будинки, переорювали межі, щоб після повернення українці не могли встановити розміру своїх господарств. Відчуваючи гостру потребу в продовольстві, австрійські власті заохочували поляків із західних воєводств до переселення на спорожнілі внаслідок депортації господарства на Холмщині та Підляшші. Їх дії повністю співпадали з бажанням польської політичної еліти. Не будучи впевненими в результатах війни і маючи повну підтримку австрійської окупаційної влади, поляки, особливо після підписання Берестейського мирного договору, були зацікавлені у зміні співвідношення етнічного складу населення на холмсько-підляських землях, адже договором був передбачений референдум серед місцевого населення.

Відділ землевпорядкування *Союзу польських землевласників* у 1918 р. започаткував перерозподіл земель з метою надання їх запрошеним на Холмщину та Підляшшя польським колоністам, насамперед з числа легіонерів. Лише в Грубешівському і Томашівському повітах їм було виділено 5882 моргів землі та 4 млн. рублів кредитів на її придбання. В результаті таких дій нової польської влади в цих повітах виникло 230 польських колоній⁷⁰. Вони пізніше поповнювались виключно особами польської національності та змінювали етнічний склад населення цих теренів на користь польської людності.

Австрійські окупаційні власті здійснили, знову ж таки, примусову депортацію українського населення. Лише у західному напрямі з території Холмщини до центральних та західних воєводств Польщі

було переселено, за даними місцевих газет, понад 80 тис. українців, де вони опинилися без засобів для існування і масово гинули⁷¹. Отже, якщо через поспіх Росія не спромоглася повністю очистити холмсько-підляські землі від українців, її недоробки намагалася виправити Австро-Угорщина. Внаслідок цього Холмщина втратила українську подобу, що дало підстави полякам стверджувати про виключно польський характер цих земель за етнічним складом.

За час відсутності українців відбулося масове захоплення поляками православних церков та перетворення їх на костели. Під виглядом опіки над залишеним церковним майном депортованих українців були зачинені майже усі православні храми. У 1919 р. Холмський православний кафедральний собор був переданий католицькій дієцезії. Пантеон з останками холмського князя Данила, його нащадків та вишого духовенства у підземеллі собору був зруйнований і для української нації назавжди втрачений. Захоплення українських церков при допомозі польських легіонерів відбулося в селах Липськ, Тереспіль, Топольча, Щебрешин, Косодуби, Радечниця Замістського повіту⁷².

За відсутності місцевих холмських парафіяльних священників їх функції намагалися виконувати військові капелани австрійської армії з числа галицьких українців, але армійське командування забороняло їм це робити. За поховання місцевого українця священником полку, галичанином Дідуником, його було переведено служити з Холмщини на північний захід Польщі. Спроби керівництва Львівської греко-католицької єпархії поширити свої впливи на Холмщину не знайшли підтримки з боку окупаційної влади⁷³.

Разом з тим, тих небагатьох священників, які уникли депортації до Росії, австрійська влада заарештовувала і ув'язнювала. У 1914 р. були заарештовані священники з парафій у Липську, Бортатичах, Селисках, Суховолі, Ситному, Замісті та Злойці Замістського повіту. У Білгорайському повіті були ув'язнені священники з Біщі, Гірського Потону, Княжполя, Майдану Княжпільського і Полос. Їх утримували у в'язницях сусідніх галицьких міст Ніско, Ярослав. В останньому, до речі, стратили священника і дяка з Майдану Княжинського. Між іншим, в місті Тарногороді на Білгоразині долю заарештованих священників розділили вчителі Лук'янець, Сіткевич з дружиною, Ольга Князівська та її брат Микола⁷⁴.

Цього полякам вдалося замало і вони вирішили за мовчазної згоди австрійської окупаційної влади перейти до фізичного винищення українців Холмщини. Складовою їхнього плану мала бути призначена на

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

10-12 березня 1918 р. *Варфоломійська ніч* для українців краю. Задіяні в акції польські організації виготовили і розвісили на будинках поляків листівки з повідомленням про те, що тут живе польська родина. Українців від масового мордування врятували рішучі дії головнокомандувача німецьких військ Лінзінгена, який розпорядився заарештувати ініціаторів акції та взяти під посилений армійський контроль місцевості з українським населенням ⁷⁵.

Надзвичайно гостро постала проблема навчання дітей. Австрійська влада задекларувала добрі наміри щодо розв'язання цієї проблеми. В розпорядженні головнокомандувача австрійськими військами архикнязя Фрідріха від 17 жовтня 1915 р. говорилося про те, що «в округах воєнного генерал-губернаторства на схід від східної границі округів Любартів, Люблин і Янів вживається згідно з наказом військового генерал-губернатора українська мова як навчальна в тих народних школах, в котрих більшість дітей розмовляють нею і для яких вони відкриті. Російські діалекти не вважаються за українську мову» ⁷⁶.

Проте, звернення до влади про надання дозволу на відкриття українських шкіл блокувалися люблинським губернатором. *Союз Визволення України*, як представник української громади на окупованих австро-угорцями землях, намагався змінити ситуацію в українському шкільництві на холмсько-підляських землях. У підготовленому Іваном Крип'якевичем меморіалі СВУ від 10 серпня 1915 р. приверталась увага світової спільноти до важких наслідків російської національної політики і наголошувалося на безумовній приналежності Холмщини до України. На думку автора меморіалу, минула історія та суспільне життя корінного населення не давали жодних підстав зараховувати його до категорії меншовартісних ⁷⁷.

Спільним рішенням *Загальної Української Ради* та *Союзу Визволення України* в серпні 1915 р. у Львові було створено *Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих областей*. Його очолив знавець історії Холмщини Іван Крип'якевич, адже кілька поколінь його роду жили і працювали на Холмщині. Бюро планувало заснувати українські школи, провести перепідготовку місцевих учителів, відкрити чоловічі гімназії з жіночими відділами в Холмі, Замісті, Грубешеві, а в Холмі — додатково учительську семінарію і промислово-торгівельну школу ⁷⁸.

На початку 1916 р. мешканці Холма подали клопотання до окружної окупаційної комендатури про відкриття української школи, але вона не була відкрита через деструктивні дії урядовців польського походження.

На прохання мешканців села Богородиця Грубешівського повіту СВУ у 1917 р. звернувся до міністерства закордонних справ Австро-Угорщини про надання їм права відкрити школу, однак прохання не було задоволене ⁷⁹.

Група січових стрільців, котра деякий час перебувала тут разом з інспектором українських шкіл на окупованій Австро-Угорщиною українській території Іваном Коссаком намагалася заснувати українські школи. Проте під тиском поляків вояки були звідти відкликані окупаційною владою. Провід СВУ неодноразово порушував перед урядами Центральних держав питання про надання дозволу на проведення культурно-освітньої роботи серед українського населення Холмщини, але австрійські власті ігнорували його звернення.

Українські діячі основну увагу зосередили на організації українського шкільництва, яке мало велике значення для національного розвитку та самоусвідомлення місцевого населення. СВУ після тривалих клопотань домігся дозволу на проведення культурно-освітньої роботи серед українського населення Холмщини та Волині полоненими українцями з таборів у Німеччині. Однак діяльність відправленої на початку 1917 р. з табору Роштат до волинського міста Ковеля групи січових стрільців з Першого Запорізького полку імені Тараса Шевченка на чолі з Микитою Шаповалом австрійська адміністрація на вимогу поляків заблокувала ⁸⁰.

Враховуючи байдуже, а нерідко вороже ставлення до українців з боку австрійської влади, керівництво СВУ почало схилитися на бік Німеччини. Як писав член президії СВУ Олександр Скоропис-Йолтуховський, остання була значно потужнішою від Австро-Угорщини військовою силою, виявилася більш прихильною до ідеї створення самостійної Української держави, через що «мрії про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української держави українцям потрібно здати в архів» ⁸¹.

Після двох місяців марних надій січовики переїхали до містечка Біла Володавського повіту. У травні 1917 р. сюди з Німеччини прибуло ще 200 колишніх військовополонених. Для координації праці з ними була створено громадську організацію *Українська громада*, яку очолив М. Шаповал. Їй вдалося зорганізувати видання газети *Рідне слово* (редактор М. Соловейчук), перше число якої вийшло 23 червня 1917 р. накладом у дві тисячі примірників ⁸².

Від самого початку окупації Підляшшя німецьке командування в особі етапної команди Буг на чолі з генерал-губернатором Гансом фон

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Безелером в українському питанні проводило більш зважену політику. Вже у липні 1915 р. тут було запроваджене місцеве самоврядування. При військових комендатурах засновано повітові комісаріати. Там, де переважало українське населення, керівні посади були передані українцям. До їх компетенції належали питання релігійного життя, освіти дітей та допомоги людям, які поверталися на батьківщину з депортації⁸³.

За дорученням *Української шкільної ради*, яка мала своїх шкільних інспекторів при 14 німецьких комендатурах на Підляшші та Поліссі, січовики роз'їхалися по містах і селах, де створили свої осередки, зокрема в Радині, Парчеві, Чеканові, Володаві, Дорогичині, Бересті, Кобрині, Пінську. Перша українська школа розпочала роботу 18 серпня 1917 р. в Горках Володавського повіту, у якій навчалося 24 учнів. Наприкінці 1917 р. з участю січовиків діяло 96 шкіл, в яких навчалося 5 тис. дітей і працювало 110 вчителів. Українські школи діяли в селах Вереси і Аделіні Радинського повіту та самому Радині, в яких відвідувало заняття 105 дітей і працювало 3 учителі. У Зakanаллі, Гранах, Луковиськах, Переділлі, Носові Константинівського повіту 6 педагогів навчали 150 дітей. У Ситниках, Горбові, Славатичах, Малашевичах, Яблочині Більського повіту з 198 учнями працювало 6 учителів. У Парчеві, Селиськах, Осові, Каплоносах, Андрієві, Брусах, Вириках, Сухаві, Горках Володавського повіту із 370 школярами працювало 10 учителів. На початку 1918 р. кількість дітей, залучених до навчання, зросла до 6003⁸⁴.

У прийнятій відозві *Шкільної ради* до українського населення наголошувалося: «Ми вчителі, такі ж само українці як ви, згуртовані в Українську шкільну раду, від широго серця промовляємо до вас, панове громадо, завести по своїх селах те світло науки, яке каже відверто, де є правда, а де кривда. Це світло науки є Рідна школа! Батьки і матері своїх дітей! Домагайтеся в своєму селі Рідної школи, на своїй рідній мові, так, як ви говорите, як молитесь. Ми ж, учителі з вашого народу, зі свого боку будемо помагати, чим зможемо, будемо пильнувати, щоб у ваших школах була наука, як ви того хочете, як потребує наш Рідний Край, наша Україна»⁸⁵.

Розширення мережі шкіл гальмувала відсутність учительських кадрів. Для вирішення цього надзвичайно гострого питання Шкільна рада організувала вчительські курси. На першому потоці було підготовлено 120 учителів, а до наступних залучено ще 200 осіб, серед них вихідців з Наддніпрянської України. У Білій була заснована видавнича спілка, відкрито друкарню та книгарню. У видавництві *Рідне слово* друкувалася однойменна газета, був видрукуваний *Український бук-*

вар для першого класу початкової школи, авторства підляшука Андрія Савчука⁸⁶.

Українська інтелігенція заявила про себе на з'їзді *Краєвої учительської спілки*, в роботі якого взяло участь 120 представників низових педагогічних осередків. В резолюції з'їзду наголошувалося на тому, що «по національних причинах для праці на користь народа вчительство мусіло принести себе в жертву і стежити свій край». Присутні розповіли про «насильства поляків у Південній Холмщині та на Західнім Підляшшу, де вчителів часто без жодної вини арештовують, морять у тюрмах, мордують та розстрілюють»⁸⁷.

Важка дорога додому

Якщо у 1915 р. українців з Холмщини та Підляшшя брутально виганяли виконуючі волю уряду і армійського командування солдати, то повертатися додому з найвіддаленіших губерній та областей Росії їх змушувала невгамовна туга за омріяним рідним краєм, неораними нивами, недоглянутими хатами та могилами пращурів. Цілком зрозуміло, що холмщаки і підляшуки виявилися чужими для етнічної Росії. Протягом ста років їх споконвічні землі перебували під владою Росії, а суспільне життя зазнало відчутного зросійщення, проте їх ментальність російському чиновництву змінити не вдалося. Холмщаки і підляшуки таки залишилися українцями, бо й у попередні 450 років панування Польщі на цих землях спольшити українців також не вдалося.

Думки й почуття українців на вигнанні влучно відтворив протоієрей Дмитро Павелко у вірші, надрукованому в газеті *Холмская Русь* за 22 жовтня 1917 р.:

*Якби мені крила
Г міг я літати,
Знав би я де милу
Холмщину шукати.*

*Не гляділи б вочи
Вже на захід сонця,
Зраня аж до ночі
З мойого віконця.*

*Не тиснуло б в грудях
Серце, як кліщами,
Не мився б на людях
Я щодень сльозами.
Махнув би крилами
Аж би зашуміло
І під облаками
Полетів би сміло.*

*Туди... де стріляють
Німецькі гармати,
До рідного краю,
До своєї хати!*

*Здалека пізнало б
Серце рідну стріху,
Мало б воно, мало б
Великую втіху!*

*Нех би з тої стріхи
Хоч попів зістався,
Не мені було б втіхи:
Я й з ним привітався б.*

*А хоч би вже може
Й попелу не було,
Все ж о, милий Боже,
Серце б радість чуло!*

*Якби мені крила —
А де ж то їх взяти?
О, Холмицино мила!
Доки ж нам страждати?*

Крім поодиноких випадків виїзду з Росії після Лютневої революції 1917 р., вигнанці з холмсько-підляських земель активніше почали повертатися на батьківщину після підписання в Бересті мирної угоди державами Четверного союзу з Українською Народною Республікою 9 лютого і з Росією 3 березня 1918 р. Отримавши інформацію про те,

що Холмська губернія за цим договором приєднується до УНР, окремі сім'ї та сільські громади почали негайно вирушати в дорогу.

Ще в середині 1916 р. керівники окремих областей та губерній Росії, у яких тимчасово проживали депортовані українці, почали задовольняти їх прохання про надання дозволів на виїзд з місць поселення та повернення додому. На спеціально скликаній з цього приводу нараді, яка відбулася 5 липня в Казані (там знаходився Холмський губернський виконавчий комітет на чолі з губернатором Кашкаровим) було прийнято рішення про заборону іншим, крім холмського, губернаторам видавати дозволи на виїзд біженців з підпорядкованих їм адміністративних одиниць⁸⁸.

Щоб запобігти неорганізованому поверненню людей, *Холмське Свято-Богородицьке братство* на своєму з'їзді, який відбувся 1-3 грудня 1916 р. у підмосковному Воскресенську під головуванням протоієрея Ореста Мількова, рекомендувало присутнім на ньому 100 активістам терміново відвідати місця розселення вигнанців з Холмської губернії та зупинити стихійний виїзд людей з Росії, бо це могло призвести до збільшення людських жертв⁸⁹. Згадані події означали, що вже через рік після вигнання люди намагалися повернутися назад і домагалися на це права від органів влади за місцем проживання.

Через те, що справа Холмської губернії на Берестейській мирній конференції не була остаточно розв'язана через небажання Австро-Угорщини її ратифікувати, громадянський статус українців краю залишався невизначеним. В Росії та Україні тривала *Громадянська війна*, яка створювала небезпеку для життя людей під час їх пересування територією бойових дій. Підтримувана Австро-Угорщиною та іншими західними країнами польська спільнота та її політична верхівка боролися за відновлення своєї державності та включення до складу майбутньої Польської держави українських етнічних земель, насамперед Холмщини, Підляшшя, Волині та Галичини.

В цій надзвичайно складній ситуації учасники першого *Всехолмського з'їзду*, який проходив 5-12 вересня (за новим стилем) 1917 р. у Києві, прийняли рішення про заборону неорганізованого повернення біженців, надання їм організаційної та матеріальної допомоги і ліквідацію російського *Холмського губернського управління*⁹⁰. Враховуючи палке бажання людей якнайшвидше повернутися на батьківщину, це болюче питання стало предметом розгляду на другому *Всехолмському з'їзді представників духовенства та представників сільських громад*, який відбувся у Москві в лютому 1918 р. Через нестабільну загальнополітичну ситуацію в Росії,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Україні та Польщі його учасники рекомендували місцевим комітетам біженців тимчасово утриматися від переїзду на батьківщину⁹¹.

Незважаючи на заборони, люди вирушали в дорогу. Першими на це зважились ті, хто перебував в українських або сусідніх з Україною російських губерніях. Незначна частина людей та місцевої інтелігенції повернулася додому у 1918–1919 рр. Проте основна маса отримала таку можливість лише після завершення війни між відродженою Польською державою та більшовицькою Росією, укладення перемир'я між ними 12 грудня 1920 р. та підписання мирного договору між РРФСР, УРСР і Польщею 18 березня 1921 р. в Ризі.

Після ліквідації Польського королівства, як частини Російської імперії, українці Холмщини і Підляшшя автоматично втратили громадянство цієї держави. Вони опинилися на становищі зовсім чужих людей і стали баластом для російської більшовицької влади. Хоч за Ризькою мирною угодою більшовицька Росія та Польща взяли на себе зобов'язання щодо повернення на батьківщину вигнанців та вивезеного під час відступу російських військ майна українських церковних громад та громадських організацій, практичне розв'язання цих питань відбувалося дуже важко, а в багатьох випадках угоду просто не виконували.

Процес повернення додому виявився не менш складним ніж виїзд до Росії. Під час виїзду люди мали власний гужовий транспорт та забезпечувалися ще й державним – залізничним. Власний транспорт вони втратили по дорозі на вигнання. Придбання возів та коней могли дозволити собі лише ті, хто опинився у відносно заможних регіонах європейської частини Росії, зокрема, у німецьких поселеннях Поволжя та українських губерніях. Таких людей було мало, тому основна частина репатріантів була змушена розраховувати на послуги лише напівзруйнованої війною залізниці. Чимало біженців від рідної землі відділяли тисячі кілометрів, які гужовим транспортом подолати було складно. Тут багато залежало від доброї волі та матеріального зацікавлення начальників станцій. Гарантій та належного контролю за перевезенням біженців з боку російської влади не було, тому цю проблему вони вирішували самотужки. До найближчих станцій їх з власної ініціативи підвозили господарі, у яких вони винаймали житло, рідше – призначені місцевою владою перевізники. Великих статків ці знедолені люди не мали, лише клунки з постілью та найнеобхіднішими продуктами харчування. На практиці проблема вирішувалася просто: підкупом начальників станцій та машиністів паровозів. Перш ніж добратися до польського кордону колишнім біженцям доводилося давати хабарі ба-

гатьом посадовим особам, адже поїзди курсували лише між конкретними станціями, а таких на шляху знедолених людей виявилось багато. Більшовицький переворот швидко призвів до знецінення моральних принципів, повсюдно процвітали корупція та хабарництво.

З розповідей очевидців цих подій відомо, що окремі сміливці добиралися на Холмщину возами аж з Поволжя. Вони повторювали подоланий шість років тому хресний шлях, лише у значно гірших умовах і з гіршими наслідками для себе. Так само в дорозі помирали люди, але на цей раз їх ховали біля доріг без труни та належного церковного ритуалу. Перед виїздом кілька родин купували коней та воза, на якому знаходилися харчі, постіль, хворі та літні люди, а фізично здорові йшли пішки. Найчастіше це робили свідомо, щоб зменшити надмірне навантаження на коней і збільшити відстань денного переходу. Найважчим і найнебезпечнішим був перехід через т.зв. *голодну смугу*, до якої належали Тамбовська, Воронежська та східна частина Курської губерній. В містах Тамбовської губернії на ринках продуктами харчування взагалі не торгували, у Воронежській шматочок хліба з лободи, іншого не було, вагою 200 грамів коштував чотири тисячі рублів. Якщо на сході Курської губернії харчі придбати було неможливо, то на заході на ринках траплявся просяний хліб та картопля ⁹².

Становище, в якому опинилася Росія, було закономірним наслідком господарювання більшовицької влади та значної частини злюмпенізованого суспільства, яке після революції керувалося гаслом: ми завоювали собі владу, а тепер нехай працюють на нас попи та поміщики. Спочатку вони у пошуках харчів зруйнували існуючі при старому режимі міцні селянські господарства з кількарічними запасами зерна, після чого залишилися без засобів до існування. Навесні 1921 р. під посівами в Саратовській губернії було лише 30 %, у Тамбовській 20 % орних земель, а у Воронежській та східній частині Курської губернії поля взагалі позаростали бур'янами. Подорожуючі холмщакі дивувалися з того, що сільські мешканці Воронежської губернії на порівняно родючих землях у той складний час біля будинків не садили грядок, а ходили по полях і збирали лободу, з якої варили страви та пекли хліб ⁹³.

Цілком інша ситуація була в українських губерніях, де місцеві люди, незважаючи на революцію та Громадянську війну, були забезпечені всім необхідним і щедро обдаровували матеріально знедолених та фізично виснажених довгою дорогою репатріантів. Разом з тим, для останніх велику загрозу становила епідемія тифу. Через це їм не до-

зволяли проїжджати через великі міста, зокрема Москву та Смоленськ. В дорозі люди хворіли цією та іншими інфекційними хворобами, в окремих випадках їх госпіталізували. Такі люди добиралися додому окремо від своїх сімей і переживали ще більші труднощі.

Ті, хто повертався з вигнання поїздами, на дорогу з центральних губерній Росії витрачали близько двох місяців, а таку ж відстань возами вони долали за чотири місяці. Тоді існувало два головні напрями повернення біженців. Зокрема, з Тобольська, Уфи, Томська та Забайкалля вони їхали поїздами через Москву, Смоленськ та Бобруйськ. Тут, ще на радянському боці кордону з Польщею, проходили детальний карантинний огляд, після чого біля Слуцька перетинали радянсько-польський кордон, далі біля Берестя переправлялися через Буг і опинялися на Холмщині чи Підляшші. З Самарканда, Саратова, Пензи, Тамбова, Воронежа та інших південних губерній Росії вони їхали в напрямі Харкова, Сум, Києва, Житомира. Після перетину кордону поблизу Корця на Рівненщині проходили карантин і через Луцьк, Ковель та Ягодин добиралися до Дорогуська, а звідти їх дороги розбігалися по повітах і селах.

Жодної державної допомоги репатріанти не отримували. Вже на польському боці в деяких місцях ними опікувалася американська благодійна місія. З обладнаних там кухонь люди отримували гарячу їжу та хліб. Лише на холмсько-підляських землях у повоєнний час ця місія взяла під свою опіку 75 тис. дітей та матерів ⁹⁴.

Втрати від депортації

Загальні втрати серед мирного населення Холмщини під час Першої світової війни становили 33 %, з яких 3 % загинули під час бойових дій на території Холмської губернії. За даними того ж Михайла Корниловича, з депортації на батьківщину не повернулося майже 120 тис. (26,5 %) холмщаків і підляшуків. Згідно з експертними оцінками, в Росії їх залишилося орієнтовно 29 тис. осіб, переважно молодшого віку, а понад 90 тис. померли у дорозі та місцях розселення ⁹⁵. Зокрема, на вигнанні померли голова київського Всехолмського з'їзду Олександр Василенко, член Української Центральної Ради Антін Матеюк, член російської Державної Думи Олександр Будилевич. Заради порятунку прихожан власним життям заплатили 15 % священиків, серед

них О. Жуковський, І. Макар, А. Сальвицький, Л. Урбан, Ю. Попель, Д. Волкович, К. Левицький, І. Білянський, В. Якубовський, О. Рачинський, Ф. Михайловський, А. Драчинський, К. Герасимович, І. Яс-корський, К. Кубля, К. Шулькевич, І. Рожанський, М. Лопатинський, В. Врубель, І. Корженевський, С. Желіховський, Л. Янковський, Г. Кацей, П. Бренкевич, В. Лукасюк, І. Камінський, О. Хром'як, які разом з сільськими громадами перебували на вигнанні і намагалися через місцеві органи влади вирішувати найгостріші людські проблеми. Ці люди були єднальною ланкою розпорошених по території Російської імперії холмшаків, інформували їх про перебіг політичних подій та допомагали розв'язати питання, пов'язані з поверненням на батьківщину⁹⁶.

Головними причинами загибелі великої кількості вигнанців стали епідемії тифу, віспи та дизентерії, важкі побутові та незвичні кліматичні умови у місцях розселення. Масовий голод, який охопив Росію у 1919–1921 рр., загибель на фронті мобілізованих до російської армії у 1914–1915 рр. холмшаків і підляшуків, чужа для виселенців Громадянська війна в Росії у 1917–1920 рр., у подіях якої вони не могли зорієнтуватися і приймати адекватні рішення, репресії місцевих більшовицьких властей у 1917–1919 рр. суттєво скоротили чисельність вигнанців. Очевидці подій вказують на невідповідність російської влади до затіяної нею ж акції насильницького виселення українців з Холмської та деяких інших губерній, їх побутового та матеріального забезпечення.

Через депортацію українська спільнота краю втратила усі попередні багатотисячні надбання в галузі культури, церковно-релігійного життя, видавничої справи. Евакуйовані до Москви *Холмське Свято-Богородицьке братство*, його видавничий відділ та друкарня були конфісковані більшовицькою владою Росії. Польська влада заборонила повернення до Холма духовної семінарії та духовної школи, внаслідок чого семінарія опинилася у Кременці Тернопільської області, а звітти була переведена до Луцька. Холмська та Замістьська гімназії припинили своє існування, а на їх базі після війни були засновані польські гімназії. Отже, українська молодь залишилася без середніх спеціальних навчальних закладів, а поодиноким її представникам у міжвоєнний час доводилося здобувати освіту за межами Холмщини⁹⁷.

У Москві залишився *Холмський церковно-археологічний музей* з унікальними фондами, в яких зберігалося 407 стародруків, серед них Холмське Євангеліє XIII ст. За час відсутності українців поляки з дозволу австрійської окупаційної влади перевезли до Люблина наукову

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

богословську бібліотеку, у якій налічувалися десятки тисяч книг і яку назвали *Блукаючою бібліотекою* ⁹⁸.

За наказом військового відомства під час відступу російських військ з Холмщини і Підляшшя до Росії вивезено 161 церковний дзвін, зокрема з Білої, Богородиці, Бончі, Бусьна, Білгорая, Витулина, Вишнева, Войславич, Верещина, Воскренич, Виторжа, Володави, Гнійного, Голешева, Головна, Городла, Грубешева, Городка, Городища, Гостинного, Горбова, Грабівця, Довгобродів, Докудова, Дрилева, Добратина, Дяконова, Довгого, Жешина, Жерник, Жданного, Заболоття, Заканалля, Залісся, Зубович, Злойця, Корчівки, Коденя, Костомолот, Копилова, Коденця, Колобродів, Курманова, Канього, Корниці, Красностава, Красничина, Колехович, Коломчиць, Косиня, Кленович, Кобла, Каменя, Київця, Комарова, Лашева, Любиня, Ломаз, Лукова, Межиріччя, Микулина, Мшан, Мірча, Малкова, Могильниці, Носова, Опілля, Острова, Ортеля Княжого, Павлова, Підгаєць, Потуржина, Павлович, Поболович, Переспи, Парчева, Рокитного, Розвадова, Радча, Раколуп, Розсох, Рожанки, Свор, Стенятина, Скербешева, Сичина, Собібора, Спаса, Сверщева, Славатич, Сем'ятич, Тарнаватки, Терebinя, Туркович, Тєратина, Тєлятина, Тучап, Топольчі, Тучної, Тишівєць, Томашєва, Угнина, Устимова, Ухань, Угруська, Убродович, Холма, Хорошинки, Хутча, Чартівця, Черничина, Черніїва, Шароволі, Шостки, Яблуні, Янева та інших міст чи сіл ⁹⁹.

Протягом усієї війни дзвони та церковні архіви перебували без належного догляду на залізничних станціях Єкатєринбурзької, Рязано-Уральської, Сизрансько-Вяземської, Південно-Східної, Північно-Донської та Олександрівської залізниць. У 1922–1923 рр. більшовицький уряд Росії передав польській владі частину цього майна української громади краю, проте переважна більшість назавжди пропала. Разом з церковними книгами канула у безвість історія багатьох православних парафій, а отже й сіл. Ті, що збереглися, до рук українців не потрапили, бо українські установи уряд відродженої Польщі заборонив, а громадські організації не стали правонаступниками ліквідованих установ Холмської губернії. З цією метою не було допущено до Холма духовну семінарію, сільськогосподарське Товариство взаємного кредиту, єпархіальне управління, учбову дирекцію та інші установи.

Від воєнних дій та через тривалий недогляд було знищено понад 130 тисяч (24,8 %) житлових будинків та 65 % господарських приміщень. Зокрема, у повітах: Білгорайському – 7 тис. 481, в Більському – 16 тис. 379, у Володавському – 26 тис. 543, в Грубешівському – 21 тис. 136, у

Замістському – 6 тис. 538, в Константинівському – 4 тис. 251, в Красноставському – 9 тис. 994, в Радинському – 6 тис. 352, в Томашівському – 12 тис. 092, в Холмському – 19 тис. 244¹⁰⁰.

Значних матеріальних втрат завдано українському населенню Холмського повіту. Так, виявилися зруйнованими житлові будинки і господарські будівлі у волостях: Букова 940 хат і 1879 господарських будівель, Циців – відповідно 726 і 1452, Кривички – 493 і 975, Ольховець – 690 і 1378, Павлів – 580 і 1160, Раколупи – 222 і 461, Рейовець – 355 і 730, Селиська – 518 і 1015, Став – 782 і 1563, Серже – 612 і 1223, Турка – 1014 і 2026, Войславичі – 434 і 869, Жмудь – 578 і 1156¹⁰¹.

У Волі Тернівській Холмського повіту з 500 господарств, на яких жило і працювало близько 2 тис. людей, вціліло тільки 63. Українці, які у 1919–1920 рр. повернулися до села, впродовж трьох років проживали в землянках, бо на початок 1923 р. будівельними матеріалами забезпечено лишень дві родини. Через важкі побутові умови лише восени 1922 р. тут померло 50 мешканців¹⁰². Усі 19 обійсть (без хуторів) у селі Ставок того ж повіту під час війни були зруйновані, а будинки українців зумисно спалено. З 16 родин, які у 1920–1921 рр. повернулися на батьківщину, 10 сімей протягом трьох-чотирьох років жили у сусідніх селах, чотири – у напівзруйнованій кузні – єдиній вцілій споруді, а дві – у землянках. Незначна частина родин лише у 1927 р. змогла відбудувати житло й переселитись на свої обійстя¹⁰³.

Станом на 1 січня 1923 р. залишилися не відбудованими будинки у повітах: Білгорайському – 2163 (29 %), Більському – 4659 (28,5 %), Володавському – 13 259 (50 %), Грубешівському – 15557 (73,6 %), Замістському – 1311 (20 %), Константинівському – 1681 (39,5 %), Красноставському 3280 (32,8 %), Радинському – 1978 (31 %), Томашівському – 5222 (41 %), Холмському – 7285 (37,8 %)¹⁰⁴. Органи польської влади не могли, а частіше усього не бажали, забезпечити реєвакуюваних українців будівельними матеріалами. Цей чинник гальмував процес відновлення занепалих господарств, від яких їх власники не могли мати якихось прибутків. У Холмському повіті з необхідних для відбудови будинків та господарських будівель 300 тис. кубічних метрів деревини до середини 1920 р. потерпілі отримали лише 20 тис. кубометрів, хоч більшість людей відповідні гроші сплатила¹⁰⁵.

Разом з тим, українців пригнічувало безземелля. Дискримінація у сфері землеволодіння, яка формувалася у Польщі протягом багатьох століть, призвела до того, що українським господарствам належало від трьох до двадцяти гектарів землі. Через це більшість з них не могла

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

бути високорентабельною, а продукція, відповідно, конкурентоспроможною. Важке матеріальне становище викликало відчай у значної частини реєвакуйованих українців. Більшість інтелігенції, найперше з педагогів, залишилася без роботи і засобів для існування. Ця категорія людей здебільшого не мала власної землі, бо за російських часів перебувала на державній службі. Через важке матеріальне становище окремі заподіювали собі смерть, а частина селян та робітників почала емігрувати до Канади, США та Бразилії. Влаштувати життя там вдавалося не кожному емігранту, тому траплялися випадки самознищення цілих родин ¹⁰⁶.

Усі землі виявилися непридатними для ведення господарства. Для фізично виснажених важкою дорогою та блуканнями на чужині репатріантів відновлення господарств давалося важко і повільно. Орні землі та сінокоси заросли чагарниками. Щоб довести їх до ладу, потрібні були величезні фізичної зусилля, значні кошти та засоби виробництва, яких люди не мали. Для купівлі інвентарю та худоби українцям доводилося заробляти гроші у місцевих поляків, які уникли депортації і чий господарства вимагали додаткової робочої сили. В перші роки після повернення головним знаряддям для обробітку землі була лопата. Нею розкопували невеликі ділянки під просо, картоплю, квасолу, буряки. Лише окремі за відповідну плату, а найчастіше за відробіток, наймали у поляків коней.

Проте найбільші втрати для корінного українського населення та перспективи їх історичної батьківщини були пов'язані зі зміною етнічного складу населення. Це катастрофічне за наслідками явище сталося через великі втрати українців під час депортації до Росії та зростанням польського елемента, який прибув сюди за період відсутності корінних мешканців. На час відновлення польської державності етнічний кордон між двома народами помітно змістився на схід. Великі людські втрати український етнос краю не зміг відновити у міжвоєнний період і з об'єктивних причин на своїй історичній батьківщині вперше опинився у меншості. Щоправда, зміна етнічного співвідношення на користь поляків сталася не лише через втрати від депортації, але значною мірою й через багатівікове спольщення місцевих українців, особливо після ліквідації російськими властями Холмської греко-католицької єпархії у 1875 р. та запровадження в життя т. зв. Толеранційного указу 1905 р.

Примітки

1. Мировые войны XX века. Кн. 2. Первая мировая война. Документы и материалы. – Москва: Наука, 2002. – Док. 1,2,3,5,8,204,239,270,289.
2. Там само. – Док. 75,84,98,103,104; Українська радянська енциклопедія. Т. 8. Вид. 2. – Київ: Гол. Ред. УРЕ, 1982. – С. 282.
3. Мировые войны XX века. Кн. 1. Первая мировая война. Исторический очерк. Москва: Наука, 2002. – С. 631.
4. Там само. – С. 633.
5. Cabaj J. Społeczeństwo guberni chełmskiej pod okupacją niemiecką i austriacką w latach I wojny światowej. Monografie nr 63. – Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2006. – S. 69-70.
6. Холмская Русь. – 1914. – 16 листопада. – С. 2.
7. Там само.
8. Холмская Русь. – 1914. – 16 листопада. – С. 2-3.; Cabaj J. Op. Cit. – S. 66-67.
9. Niedźwiedz J. Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego. – Zamość, 2003. – S. 18,44, 222; Cabaj J. Op. cit. – S.66-67.
10. Там само.
11. Там само.
12. Мировые войны XX века. Кн. 1. Первая мировая война. – С. 147-148. 162-163; Костик П. Трагічна доля Холмщини і Підляшшя. – Львів, 1997. – С. 23.
13. Bojarski J. Zakrew. Od pradziejów do współczesności. – Lublin, 1997. – S- 25-26.
14. Op. cit. – S. 26.
15. Cabaj J. Op. cit. – S.81-82.
16. Мировые войны XX века. Кн. 1. – С. 159-162; Бердичевський Я. М., Ладиченко Т. В. Всесвітня історія 1914-1939. – Київ: А.С.К., 1998. – С. 19.
17. Пастернак С. Нарис історії Холмщини та Підляшшя. Новіші часи. Друге видання – Вінніпег-Торонто: Волиніяна, 1989. – С. 135-136; Cabaj J. Op. cit. – S. 74.
18. Вістник Союзу Визволення України (СВУ). – Відень, 1915. – № 39-40.- 17 жовтня. – С. 1 та ін.
19. Корнилович М. Біженська трагедія Холмщини і Підляшшя// Україна. – Кн. 3. – Київ, 1927. – С. 116; Олійник П. Лихоліття Холмщини й Підляшшя (Шлях культурно-національного розвою Холмщини і Підляшшя в XIX і XX ст.)– Прага: Пробоем, 1941. – С. 71; Висоцький Р. Союз Визволення України та питання державної приналежності Холмщини в 1914-1917 роках // Rocznik Chełmski. Т. 11. – Chełm, 2007. – С. 392; Cabaj J. Op. cit. – S. 68.
20. Cabaj J. Op. cit. – S. 69.
21. Там само.
22. Холмская Русь. – 1914. – 2 листопада. – С. 4.
23. Вістник СВУ. – 1915. – 17 жовтня. – Ч. 39-40. – С. 1-2; Niedźwiedz J. Op. cit. – S. 18.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

24. Заповловський В. Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини (травень-червень 1915 р.)// Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці 22-24 вересня 1998 р. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 38.
25. І. К. Знищення українських земель // Вістник СВУ. – 1915. – Ч. 39-40. – 17 жовтня. – С. 1-2.
26. Корнилович М. Назв. праця. – С. 116.
27. Холмская Русь. – 1914. – 9 вересня. – С. 4-5.
28. Холмская Русь. – 1914. – 21 листопада. – С. 1-3.
29. Холмская Русь. 1914. – 19 жовтня. – С. 2.
30. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – Київ, 1994. – С. 50-51.
31. Вістник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 27-28 – 6 вересня. – С. 11-13.
32. Pelica G. Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918-1939). – Lublin, 2007. – S. 28-29.
33. Корнилович М. Назв. праця. – С. 119.
34. Там само.
35. Cabaj J. Op. cit. – S. 81.
36. Там само. – С. 80.
37. Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1915. – Warszawa, 1924. – S. 42-45.
38. Stolarczyk M. Wybór tekstów źródłowych z historii Polski 1861-1918. T.2. – Rzeszów: Wyd. WSP, 2000. – S. 20-23.
39. Cabaj J. Op. cit. – S. 86.
40. Макар Ю. І., Білецький Б.Ф., Коцур А. П., Коцур В. П., Павко А. І. Історія України від найдавніших часів до наших днів. Видання друге перероблене та доповнене. Чернівці, 1998. – С. 142-143.
41. Корнилович М. Назв. праця. – С. 116-117.
42. Вістник СВУ. – 1915. – Ч. 23-24. – 15 серпня. – С. 7.
43. Cabaj J. Op. cit. – S. 90.
44. Library and Archives Canada (LAC). – Andry Zhuk Fonds. – R2297-0-3-E (MG 30.C.167 – стара сигнатура). – Vol. 13. F. 38.
45. Там само.
46. Костик П. Назв. праця. – С. 23-24; Особистий архів Анатолія Салюка.
47. Особистий архів Анатолія Салюка.
48. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2. Від середини XVII ст. до 1923 року. – Київ: Либідь, 1995. – С. 447.
49. Малицький Ф. Дороги життя. – Київ: Дніпро, 1980. – С. 63-64.
50. Там само.
51. Там само.

52. Антонович П. Изъ записокъ бѣженца-священника. Въ Рославль с Холмичами. – Житомир, 1917. – С. 25-28.
53. Там само. – С. 30.
54. Корнилович М. Назв. праця. – С. 118-119.
55. Там само. – С. 118.
56. Там само.
57. Попко О. Було таке українське село. Історико-етнографічний нарис холмського села Степанковичі. – Тернопіль: Мандрівець, 2000. – С. 14.
58. Холмская Русь. – 1915. – 20 грудня.
59. Корнилович М. Назв. праця. – С. 124.
60. Холмская Русь. – 1917. – 2 липня.
61. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України). – Фонд 1063. – Оп.3. – Спр.5. – Арк.
62. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2586. – Оп. 1. – Спр. 148. Окремий аркуш.
63. Корнилович М. Назв. праця. – С. 126; Нова Рада. – 1917. - № 32.; Холмська Русь. – 1917. – № 16-18, 31, 33.
64. Корнилович М. – Назв. праця. – С. 126.
65. Енциклопедія українознавства. Словникова частина Гол. ред. В. Кубійович. Перевид. в Україні. – Т. 10. – Львів, 2000. – С. 3617.
66. Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 58. – 1 жовтня. – С. 635.
67. Крип'якевич І. Холмщина. – Львів: СВУ, 1915. – С. 26.
68. Там само. – С. 29.
69. Там само.
70. Pelica G. Op. cit. – S. 154.
71. Жученко М. Що діється на Холмщині // Нова Рада. – 1918. – 9 травня.
72. Мир. – Берестя, 1918. – 1 жовтня.
73. Патер І. Союз Визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 211; Крип'якевич І. Назв. праця. – С. 39; Пастернак С. Назв. праця. – С. 177.
74. Холмская Русь. – 1914. – 5 жовтня – С. 4.
75. Вістник політики, літератури і життя. – 1918. – Ч. 16 – С. 247; LAC. – R 2297-0-3-E (MG 30.C.167). – Vol. 13. F. 35.
76. Вістник СВУ. – 1915. – Ч. 45-46 – 7 листопада. – С. 167; LAC. – R 2297-0-3-E (MG 30.C.167). – Vol. 13. F. 5.
77. Центральний державний історичний архів (ЦДІА) у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 11.; Патер І. Назв. праця. – С. 123.
78. ЦДІА у Львові. – Спр. 8. – Арк. 4.; Спр. 65. – Арк. 4.
79. Патер І. Назв. праця. – С. 210.
80. LAC. – R 2297-0-3-E (MG 30.C.167). – Vol. 13. F. 5.; Вістник СВУ. – 1917. – 22 квітня. – С.1.
81. Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини» // Хліборобська Україна. Збірник. Ч. II, III, IV. – Відень, 1920-1921. – С. 214.
82. Вістник СВУ. – 1917. – 25 листопада. – Ч. 48 – С. 757-760.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

83. Там само.
84. Рідне слово. – 1917. – 3 листопада, 10 листопада, 8 грудня, 15 грудня; 1918. – 26 січня; Вістник СВУ. – 1917. – Ч.46 – 11 листопада. – С. 729-732; Вістник СВУ. – 1917. – Ч.48. – 25 листопада. – С. 757-760.
85. Рідне слово. – 1917. – 4 липня.
86. Вістник Холмського губерніяльного староства. – Берестя. – 1918. – 7 вересня, 17 вересня, 2 листопада; Мир. – 1918. – 1 жовтня; Пастернак Є. Назв. праця. – С. 181.
87. Рідне слово. – Берестя, 1919. – 22 і 26 січня.
88. Холмская Русь. – 1917. – 2 серпня.
89. Корнилович М. Назв. праця. – С. 124.; Рідне слово. – 1917. – 4 липня; 1918. – 26 січня; Вістник СВУ. – 1917. – Ч.48 – 25 листопада. – С. 757-760.
90. Корнилович М. Назв. праця. – С. 129-132.
91. Там само. – С. 129-132, 137.
92. Особистий архів Анатолія Салюка.
93. Там само.
94. Наше життя. – 1920. – 11 липня.
95. Корнилович М. Назв. праця. – С. 139.
96. Корнилович М. Назв. праця. – С. 141; Костик П. Назв. праця. – С. 34.
97. Олійник П. Назв. праця. – С. 78.
98. Там само.
99. Наше життя. – 1923. – 13 і 20 травня.
100. Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій. – К., 1997. – С. 193.
101. Наше життя. – 1920. – 4 липня.
102. Особистий архів Анатолія Салюка.
103. Там само. – Арк. 71.
104. Наше життя. – 1923. – 16 грудня; Винниченко І. Назв. праця. – С. 193; Пастернак Є. Назв. праця. – С. 187.
105. Там само.
106. Там само.

Другий розділ

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ ПО ЗАКІНЧЕННІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Політика великих держав стосовно долі краю

Депортація до Росії стала не єдиним випробуванням для українців Холмщини і Підляшшя. Розвиток подій наприкінці Першої світової війни, зокрема в Росії та Україні, змусив цих споконвічних хліборобів та їх малочисельну інтелігенцію не з власної волі займатися політичними справами.

Наростання революційного руху стало найбільшою загрозою для стабільності і цілісності країн Центральної та Східної Європи, насамперед великих імперій. Тягар війни викликав невдоволення широких народних мас. Взаємне послаблення країн, що першими вступили у війну і брали у ній найактивнішу участь, підвищувало роль підвладних їм малих країн та народів. Шанси на здобуття останніми незалежності після розпаду імперій зростали в міру ослаблення їх гнобителів і спонукали населення до боротьби за незалежність, а політиків панівних держав – до гарячкових пошуків шляхів збереження цілісності територій своїх держав.

Надію на відновлення колись втраченої державності плекали польський і український народи, етнічні землі яких на той час перебували

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

під владою Росії і, на випадок програшу нею війни, могли розраховувати на здобуття незалежності. Проте стратегічні цілі українців і поляків відрізнялися. За багато століть спільної історії у стосунках між ними накопичилося чимало проблем територіального, національного, економічного, культурного та релігійного характеру. На це доводилося зважати усім країнам, які мали свої інтереси на тутешніх теренах та були причетні до розв'язання українсько-польського питання. Власне, в епіцентрі «зацікавлення» опинилися українські етнічні землі Холмщини і Підляшшя, доля яких цілком залежала від поведінки Росії, задіяних у війні країн Європи, та політиків відроджуваних Польської і Української держав.

Після виникнення війни між Німеччиною та Австро-Угорщиною, з одного боку, і Росією, з іншого, територія колишньої, до втрати незалежності наприкінці XVIII ст., Польщі перетворилась на фронтову зону. Російське військове командування було зацікавлене у лояльному ставленні поляків, що гарантувало безпеку на території близького тилу російської армії. Вже 1 (14) серпня 1914 р. верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович оприлюднив звернення до поляків, в якому зокрема говорилось: «Нехай зітруться кордони, що розшматували на частини польський народ! Нехай воз'єднається він воєдино під скіпетром російського царя! Під цим скіпетром відродиться Польща, вільна у своїй вірі, мові та самоврядуванні»¹.

Викладені у ньому побажання польському народові не знайшли одностайної підтримки серед російських політиків і вищих чиновників. Ліберали наголошували на доцільності створення самостійної незалежної Польської держави в етнічних кордонах, що правда, зі збереженням за Росією Буковини і Галичини².

Представники правих партій вважали, що створення Польської держави в етнічних кордонах не розв'яже проблеми, бо поляки будуть домагатися об'єднання земель, які входили до неї перед першим поділом цієї країни³.

Консервативна частина російського влади, яку представляв міністр внутрішніх справ М. Маклаков, не допускала жодних поступок полякам в територіальному і адміністративному відношеннях, перш за все в наданні широкої автономії.

Незважаючи на існуючі розбіжності у поглядах серед російських державно-політичних діячів, проросійськи налаштована частина польських політиків, а також частина громадськості колишнього Польсько-

го королівства, позитивно сприйняла викладені у зверненні обіцянки і почала здійснювати підготовку до їх реалізації.

Задекларовані наміри Росії щодо сприяння польському народові по об'єднанню земель, хоч і носили пропагандистський характер, все ж заторкували інтереси Німеччини і Австро-Угорщини. Внаслідок надання Польщі незалежності або автономії під протекторатом Росії ці держави втрачали б частину підвладних їм територій, зокрема Австрія – Галичину, а Німеччина – Познаньщину ⁴.

Ще до виникнення війни в німецьких політичних колах сформувалась пангерманська концепція *Серединної Європи*, або *Міттельєвропи* – політичного об'єднання центральноєвропейських держав на чолі з Німеччиною, до якого мали б увійти усі держави європейського континенту за виключенням Франції, Росії та Піренейського півострова. На думку ідеологів такого союзу, Німеччина після війни могла б відігравати «благородну» і «вдячну» роль «пристаннища світу» і займати перше місце серед інших держав ⁵.

Німеччина та Австро-Угорщина, ще готуючись до війни, а потім будучи визначальною силою у Четвертому союзі, хотіли зберегти за собою якусь провідну, третейську роль як у центрі Європи, так і на схід від нього. А вже на початку війни посол Австро-Угорщини у Сполучених Штатах Америки К. Думба підготував меморандум *Цивілізаторська місія Австрії* і подав його урядові США як офіційну точку зору Відня. В цьому документі зазначалося, що «розташована на окраїнах Центральної Європи, у регіоні, що є спірним між Заходом і Сходом, Австрія може розглядатися як сполучна ланка між цивілізацією та зникаючим варварством, між днем сьогоднішнім та вчорашнім» ⁶.

Незважаючи на певні розбіжності у стратегічних і тактичних питаннях, Німеччина та Австро-Угорщина першими з країн Європи скоординували і оприлюднили спільний погляд на форми розв'язання проблеми малих європейських народів. У спільній заяві німецького кайзера Вільгельма II та австрійського цісаря Франца-Йосипа II від 5 листопада 1916 р. йшлося про можливість створення Польської, Литовської та Української держав. На їх крок швидко відреагував уряд Росії, міністерство закордонних справ якої 15 листопада висловило протест з цього приводу. У ньому зазначалося, зокрема, що «провінції Польського королівства не перестали бути складовою частиною Російської держави, а її мешканці зв'язані присягою з царем» ⁷. Разом з тим, одна з найвпливовіших російських партій – конституційні демократи (кадети) на конференції в червні 1915 р. на пропозицію свого лі-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

дєра Павла Мїлюкова прийняли резолюцію, в якій визнавалося право українців на широке культурне самовизначення, щоправда, при опорі з боку правого лїдера Петра Струве ⁸.

Погляди Німеччини, Австро-Угорщини та їх найближчих союзників з польського та українського питання не співпадали. Одна з причин цього – безпосереднє сусідство Австро-Угорщини з Росією та проживання на території імперії Габсбургів кількох мільйонів українців, які своє майбутнє відверто пов'язували з корінним етносом підросійської Наддніпрянської України. Незважаючи на те, що підавстрійські українці виявляли певну толерантність до цїсарської влади, вони не викликали цїлковитої довіри з її боку. Набагато надійнішим заслоном для країн Центральної Європи перед Росією австрійці вважали поляків, які мали досвід власної державності та амбіційні наміри здобути незалежність і відновити свою роль в європейській політиці.

Австро-Угорщина намагалася односторонньо використати сприятливі умови для віддалення Росії від своїх кордонів та зменшення її впливу на Балкани та Близький Схід. Це стратегічне завдання можна було вирішити шляхом наявності буферних зон, створених на західних теренах Російської імперії, якими в основному були західноукраїнські землі ⁹.

Міністр закордонних справ Австрії Леопольд Берхтольд 20 листопада 1914 р. висловив позицію Центральних держав, заявивши: «Нашою головною метою у цій війні є тривале ослаблення Росії і тому на випадок нашої перемоги створення незалежної Української держави було б нам корисним» ¹⁰.

На думку австрійців, найперше мало бути розв'язане польське питання. Австро-Угорщина навіть була готова пожертвувати Польщі польські та українські землі, які знаходилися в складі Габсбурзької монархії, з тим, щоб вони стали гарантованим бар'єром перед російським панславізмом та німецькими впливами на сході Європи.

Німеччина безпосередньо не межувала з Росією, крім періоду перебування Польщі під владою останньої у 1815–1915 рр. Тим паче, Пруссія попередньо мала територіальні та інші проблеми з Польським королівством. Найреальнішим шляхом послаблення Росії німці вважали створення малих незалежних держав на підкорених ними просторах, зокрема й українських. Підтримка Німеччиною сепаратистських національно-визвольних рухів на підросійських землях становила загрозу територіальній цїлісності Австро-Угорщини, яка намагалася проводити власну, відмінну від німецької, національну політику.

Німецькі плани щодо Польщі, як буферної держави, на цьому етапі цілком узгоджувалися з поглядами Австро-Угорщини. У заяві від 5 листопада 1916 р. обидві держави задекларували спільне бажання створити незалежну Польську державу, а Галичині надати автономію в її складі¹¹. Кількома місяцями раніше німецький генерал Еріх Людендорф заявив: «мусимо створити Польську державу, внаслідок чого будемо мати на східному фронті кілька десятків польських дивізій, сформованих з прекрасних солдатів-легіонерів»¹².

Ще раз зазначимо, що погляди Німеччини та Австрії суттєво відрізнялися й в питанні пріоритетності підтримки поляків та українців. Під час виступу в рейхстазі канцлер Німеччини Торбальд Бетман-Гольвег зазначив, що його країна є і хоче залишатися оплотом миру і дружби великих і малих націй. Це стосувалося й України, прагнення та національно-історичні права якої були добре відомі німецькому урядові. До питання створення незалежної Української держави німецький уряд ставився позитивно, сподіваючись отримати з цього насамперед економічну вигоду. Політичні кола Німеччини, що представляли інтереси промислово-фінансових кіл, відверто говорили про те, що створення незалежної Української держави відповідає державним інтересам Німеччини¹³.

Однак у німецькому політичному бомонді не спостерігалось цілковитої єдності поглядів на українсько-польську проблему. Зокрема, на відверто антиукраїнських позиціях стояла партія католицького центру Німеччини. Її представник у рейхстазі Є. Єгер та інші члени партії вважали Польщу самодостатньою країною, спроможною створити надійний бар'єр перед російською експансією до Західної Європи. Вони прямо заявляли про те, що всі українські землі мають увійти до складу відродженої Польської держави¹⁴.

Уряд та політичні кола Австро-Угорщини здійснювали відверто пропольську політику. До цього їх спонукали побоювання, щоб після розпаду Російської імперії та створення незалежної Української держави не виникла загроза відмежування від Австрії Галичини. Їх більше влаштовувало розчленування українських земель між Австрією і Польщею та залишення без змін існуючого становища. Втілювати свої плани у життя австро-угорська влада почала з окупованої Холмщини. В одному з інтерв'ю начальник штабу Люблинського генерал-губернаторства полковник Гауснер на запитання, чи австрійці визнають відокремлення Холмської губернії від Польщі, дав безапеляційно заперечливу відповідь. Щоб не допустити такого повороту подій, окупаційна австро-угорська

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

влада скасувала адміністративний поділ, встановлений російським урядом у 1912 р. «Ми не визнаємо жодних змін, запроваджених після створення окремої Холмської губернії. З огляду на це, в окремих повітах, з яких було вилучено частину території і передано її до інших повітів, повертаються попередні кордони,»¹⁵ — заявив бравий вояка.

Можливість створення незалежної Української держави уряди Німеччини та Австро-Угорщини допускали лише після вирішення польського питання. Серед найважливіших причин цьому було питання про українські етнічні землі Холмщини і Підляшшя, бо лише після закріплення їх державно-територіального статусу з'являлася можливість визначити та узаконити кордони між Польщею та Україною¹⁶.

Країни Антанти, зі свого боку, намагалися створити в Центрально-Східній Європі кілька буферних держав, які мали б обмежений суверенітет і були їх сателітами. Перше місце у цьому списку також відводилося Польщі, яка стала б антиросійським бар'єром на півночі та сході. В центральній частині суцільної антиросійської смуги таку роль відігравала би Чехо-Словаччина, а на півдні — Румунія та Югославія. В ширшому плані до буферних країн вони дораховували майбутню Україну, але за умови, що вона не матиме жодних територіальних претензій до перелічених держав, насамперед — Польщі¹⁷. Отже, питання створення потужної буферної зони між Росією та Центральною, а разом з тим і Західною Європою, стало пріоритетним для всіх головних учасників Першої світової війни.

Ще 4 червня 1917 р. французький уряд визнав повноваження *Польського національного комітету* як повноправного представника польського народу. Уряд Великої Британії тривалий час розглядав Польщу як складову частину Російської імперії і не надавав польському питанню особливої уваги. Після кроків центральноєвропейських країн та США щодо врегулювання національних питань у Європі Велика Британія погодилася надати Польщі незалежність, але виключно на умовах її тісного союзу з Росією. Разом з тим, зацікавлені у розпаді Австрійської монархії, англійці чинили спроби зміцнити позицію Польщі, бо на майбутнє розглядали її як свій найреальніший бастион на північному сході Європи. Визнавши 15 жовтня 1917 р. *Польський національний комітет*, як повноправного представника польського народу, уряд Великої Британії й далі продовжував дотримуватися принципу невтручання у територіальні проблеми Польщі¹⁸.

Позиція Великої Британії стала більш окресленою після підписання Берестейського мирного договору між УНР і Центральними держава-

ми. В ноті її уряду від 18 лютого 1918 р. йшлося про невизнання нею будь-яких міжнародних рішень без погодження з польською стороною. Разом з тим, відвертої підтримки Польському національному комітетові на чолі з Романом Дмовським британський уряд не висловлював, бо англійське суспільство непокоїв незамаскований антисемітизм його лідера. Крім того, англійські ліберали не вірили в економічну спроможність самостійної Польської держави. Зрештою, епізод з Холмщиною, висловлений в ноті, не змінював принципового погляду Великої Британії на питання етнічного кордону Польщі¹⁹.

Після вступу у війну США на боці Антанти та оголошення війни Німеччині 6 квітня 1917 р. політична ситуація в Європі почала змінюватися. Здійснюючи політику на розвал німецько-австрійського блоку шляхом декларування права національних меншин та народів на створення незалежних держав на території австрійської та німецької монархій, США намагалися зберегти у недоторканості інші імперії та держави, які були супротивниками країн Четверного союзу. Ця обставина змушувала США проводити обережну політику, побудовану на деклараціях прав народів на самовизначення. Якщо у перших виступах з цього питання президент США Вудро Вільсон часто наголошував на праві націй на самовизначення, то у промові з приводу повоєнного облаштування Європи 22 січня 1917 р. цієї проблеми вже не торкався²⁰.

Вступаючи у війну на боці Антанти, США устами свого президента Вудро Вільсона заявили, що вони «повинні битися ... за демократію, за право усіх народів мати свій власний уряд, за право волі для менших націй»²¹. Цілком зрозуміло, що США стали на бік Антанти, маючи свої власні далекосяжні плани. Але, поряд з ними, вони підключилися й до розв'язання польської проблеми, з якою були ознайомлені завдяки широкій пропаганді чисельної польської еміграції у своїй державі, участі у визвольній війні американських колоній таких видатних поляків, як Тадеуш Костюшко тощо. В усякому випадку, наприкінці війни, 8 січня 1918 р. з'явилися відомі *Чотирнадцять пунктів Вільсона про умови миру*, які він виклав у посланні Конгресові як програму США щодо майбутнього повоєнного світоустрою. Певною мірою *Чотирнадцять пунктів* лягли в основу *Версальського мирного договору*. Серед них був пункт тринадцятий, який безпосередньо стосувався Польщі. В ньому говорилося, що «повинна бути створена незалежна Польська держава, яка повинна включати в себе усі території з беззаперечно польським населенням, якій повинен бути забезпечений вільний і на-

дійний доступ до моря, а її політична та економічна незалежність, як також і територіальна цілісність, повинні бути гарантовані міжнародним договором»²².

Що ж до долі українців, то американський президент наприкінці жовтня 1918 р. , тобто фактично за два тижні до завершення Першої світової війни, у своєму виступі перед конгресменами з приводу політики США у війні, нав'язуючи до своїх *Чотирнадцяти пунктів*, зокрема до шостого з них, а він стосувався Росії, в ньому ставилося питання про «звільнення всіх російських територій і таке розв'язання усіх питань, що стосуються Росії, яке гарантує їй найповнішу і вільну підтримку з боку інших націй у справі здобуття і безперешкодної можливості прийняти незалежне рішення стосовно її власного політичного розвитку та її національної політики і забезпечення їй широкого сприйняття у співтоваристві вільних націй при тому способі правління, який вона сама для себе вибере»²³, сказав Вільсон, можливо розуміючи двозначність того пункту, що «насамперед постає питання, чи російська територія є тотожною з просторами, що колись належали до Російської імперії». А, далі розвиваючи думку, Вудро Вільсон сам собі відповів: «Очевидно, що ні, тому що пункт 13 пропонує незалежну Польщу, що вже само собою виключає відновлення колишньої території імперії. Що признається слухним полякам, мусить бути приєднане фінам, литовцям, латишам, і, правдоподібно, українцям... Це означає ні більше, ні менше, як тільки визнання мировою конференцією ряду де-факто існуючих урядів, що репрезентують фінів, латишів, литовців і українців»²⁴.

Потрібно відверто визнати, що польські політики послідовно й наполегливо йшли до мети – відтворення власної державності у кордонах ще до першого поділу Польщі. Те чи інше політичне угруповання з тактичних міркувань могло на якийсь час ставити на союз із однією з держав, які свого часу розділили Польщу. Але на завершальному етапі війни уже ні в кого не було сумнівів, чим вона закінчиться. А у швейцарській Лозанні з ініціативи знаного польського політика Романа Дмовського 15 серпня 1917 р. виник *Польський національний комітет*. До нього увійшли прихильники Дмовського – національні демократи і т.зв. реалісти. Держави Антанти визнали комітет як представницький орган польського народу. Останній, у свою чергу, доклав чималих зусиль, щоб переконати західних політиків, що майбутня незалежна Польща з включенням до неї українських та литовських земель може стати реальним чинником стримування ні-

мецької експансії на схід, оскільки розшматована Росія неспроможна її стримати²⁵.

Під час Паризької мирної конференції, коли напрацьовувалися і підписувалися мирні договори з переможеними державами Четверного Союзу – Німеччиною, Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною новоутворені держави, серед них і Польща, підписали т. зв. *Малий Версальський договір*, або *Трактат про права національних меншин*, за яким забор'язувалися не порушувати прав тих меншин, які опинилися в кордонах їхніх держав²⁶. Щоправда, коли підписувався *Трактат*, східні кордони відновленої Польщі ще формально не були визнані, хоча вона фактично вже заволоділа західноукраїнськими, західнобілоруськими та литовськими землями. Тому вона на перспективу забор'язувалася задовольняти культурно-національні запити, наприклад, українців, хоча, відверто кажучи, холмщаків з підляшуками польська влада українцями не вважала. Але, тим не менше, за відповідного збігу обставин була б змушена рахуватися з ними як з українцями.

Основними вимогами згаданого документу стосовно толерантного ставлення до національних меншин зокрема були пункти 7, 8, 9. В першому з них підкреслювалося, що «усі громадяни Польщі є рівними перед законом і мають однакові ... права без уваги на національність, мову чи релігію». В наступному із згаданих пунктів наголошувалося: «Польські піддані, що належать до національних і релігійних меншин, мають мати запевнену таку саму безпеку перед правом, як й інші польські піддані. Зокрема вони матимуть право організувати і керувати ... харитативними, релігійними та громадськими установами, школами і виховними закладами з правом вживати їхню мову і виконувати в них свої релігійні практики». І в останньому з тих пунктів вказувалося: «Польща зорганізовує ... школи таким способом, що в містах і околицях з поважною кількістю населення національних меншин з іншою, аніж польською мовою, будуть ... школи для дітей національних меншин і в названих школах наука викладатиметься для дітей ... в їх рідній мові»²⁷.

Можна допустити, що в час підписання *Трактату* сторони договірного процесу усвідомлювали, що Польща не буде виконувати взяті на себе зобов'язання. Життя швидко довело справедливність подібних міркувань, а країни Антанти або не могли, або не хотіли вимагати від польського уряду їх виконання.

В дусі «братньої любові»

Після Лютневої революції 1917 р. політичні процеси в Росії набули іншого спрямування. Створений 3 березня *Тимчасовий уряд* у своїй програмі задекларував надання політичних прав і свобод усім громадянам Російської імперії. У своєму зверненні до поляків 29 березня 1917 р. уряд заявив про їх право на створення незалежної національної держави на всіх теренах, де вони становлять більшість населення, але із застереженням про майбутній військово-політичний союз Польщі з Росією, який мав стати «оборонним валом проти натиску центральних держав на слов'янські народи». Щоправда, справа кордонів відкладалася до часу скликання Всеросійських Установчих зборів²⁸.

Задекларовані російським урядом принципи політичних прав і свобод практично не реалізовувалися. На це звертав увагу під час виступу на пленарному засіданні Центральної Ради представник фракції соціал-революціонерів Микола Ковалевський, який, зокрема, сказав: «Російська демократія дуже піклується в наказі, який вона дала своєму представникові на Паризькій конференції, про долю різних країв та народів, а про Україну та українські землі в т. ч. Волинь, Холмщину, Галицьку, Мадярську Україну, Буковину не згадує нічого»²⁹.

Невизначеність термінів остаточного розв'язання питання унезалежнення Польщі від Росії не задовольняло прагнень польських політиків. Використавши давні зв'язки з державними діячами найвищого рівня, вони домоглися пришвидшення розгляду польського питання. Під їх тиском Тимчасовий російський уряд створив *Ліквідаційну комісію у справах Польського королівства* і 30 березня 1917 р. затвердив положення про неї та її штатний розклад. Завдання Комісії полягало у встановленні місць перебування евакуйованих з Польщі російських державних установ, визначення шляхів передачі польській стороні їх майна та прийняття рішення про формальну ліквідацію становища підлеглості польських земель Росії. Головою *Ліквідаційної комісії* призначено депутата Державної Думи від партії кадетів, поляка Олександра Ледницького, її членами з польського боку – Северина Четвертинського, Владислава Грабського, Яна Мрозовського та Єжи Здзеховського, а від Тимчасового уряду – представників міністерств внутрішніх справ, оборони, народної освіти та у справах релігій³⁰.

Створений після російської Лютневої революції Тимчасовий уряд, намагаючись задовольнити вимоги польських політиків, ви-

знав право поляків на самовизначення та створення незалежної держави. Своїм декретом від 5 березня 1917 р. він скасував закони від 1912 р. про створення Холмської губернії і від 5 березня 1915 р. про адміністративно-територіальне підпорядкування губернії Київському генерал-губернаторству, внаслідок чого територія Холмської губернії практично вилучалася зі складу Росії³¹. Тимчасовий уряд вважав питання українських етнічних земель Холмщини і Підляшшя виключною справою російсько-польських стосунків і не включив до складу Ліквідаційної комісії представника від українського населення Холмської губернії, яка на той час мала особливий статус в складі Російської імперії за межами польської етнічної території.

Крім того, Тимчасовий уряд у зверненні від 29 березня 1917 р. гарантував «братньому польському народові повне право на самовизначення відповідно з власною волею», і що «російський уряд йому допоможе в справі утворення незалежної польської держави в межах усіх територій, де поляки становлять більшість³². У квітні більшовики, зі свого боку, задекларували, що «за всіма націями, що входили до складу Росії, повинно бути визнане право на вільне відділення та на утворення національних держав. Відхилення такого права і неприйняття заходів, які гарантували б його здійснення, можна порівняти з підтримкою політики загарбання та анексії»³³. Проте більшовики, слідом за членами Тимчасового уряду, не визнали права на самовизначення українського населення Холмщини і Підляшшя. Зрештою, що для них могла значити невелика жменька холмщаків з підляшуками, коли на квітневій конференції більшовиків, з матеріалів якої нами наведена цитата, поруч з формальним нібито визнанням за народами права на самовизначення, тут же говорилося про обов'язок більшовиків переконувати їх в необхідності об'єднання³⁴.

Рішення російського Тимчасового уряду викликали обурення українців краю, яке вони висловили у численних протестах до нього і зверненнях до Української Центральної Ради з проханням негайно втрутитися у справу. На вимогу виселених з Холмщини і Підляшшя українських громад майже з усіх місць їх проживання в Росії та звернення Центральної Ради російський Тимчасовий уряд включив до складу Ліквідаційної комісії протоієрея Михайла Корниловича. Проте, сам Корнилович лише 12 жовтня, як він писав, «одержав з Маріїнського палацу декрет Тимчасового уряду про своє затвердження до складу Ліквідаційної комісії і одночасно з тим повістку на чергове її засідання»³⁵. Корнилович згадував, як, вітаючи його, голова *Ліквідаційної комісії* Олександр

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Ледницький зазначив, що «ми будемо дивитися на Вас, як на представника холмських українців – громадян Польської держави», з чого Корнилович зрозумів, що «для холмського делегата фактично залишилася пасивна роль глядача – інформатора і «служби зв'язку»³⁶.

У своїй заяві на засіданні Комісії 13 жовтня 1917 р. М. Корнилович наголосив на тому, що декрет Тимчасового уряду в справі Холмської губернії був прийнятий «через односторонній доклад ліквідаторів без відома і запитання населення Холмщини, а також без згоди на те з Києва. Якби припустити, що одміна закону мала своїм завданням з'єднати Холмщину з Польщею, то ми прийшли б до того переконання, що Тимчасове правительство учинило незаконний акт, бо на те правомочні тільки Установчі збори. Тоді треба було б признати, що наше революційне правительсьтво, оголосивши свободу Польщі і право національного самовизначення народів, само допустило неревольюційний акт, споневірівши право холмського народу на свободне самовизначення. Для того то холмський народ держиться переконання, що Холмська губернія не підлягає ліквідації»³⁷.

Ще до офіційного призначення до складу Ліквідаційної комісії, на виконання рішення Всенародного з'їзду холмщаків у Києві, М. Корнилович через комісара Української Народної Республіки при Тимчасовому уряді Петра Стебницького подав протест на рішення уряду про відміну законів Державної Думи про Холмську губернію. Свою позицію він підкріплював вимогами українського населення краю про необхідність ухвалення російським урядом нового указу, згідно з яким холмсько-підляські землі підлягали б об'єднанню з Україною³⁸.

Активна позиція М. Корниловича в Ліквідаційній комісії загальмувала прийняття рішення про передачу холмсько-піляських земель Польщі. Він переконливо доводив членам Комісії, що гарантуючи право поляків на самовизначення, російський уряд одночасно позбавляє такого права багато тисяч українців Холмщини і Підляшшя, які одночасно висловилися за цілковите відокремлення своєї історичної батьківщини від Польщі та приєднання її до України.

В цей відповідальний для історії Холмщини час розкиданим на половині території Російської імперії холмщикам доводилося одночасно розв'язувати проблеми фізичного виживання, якнайшвидшого, безпечного повернення на рідні землі та приєднання Холмської губернії до УНР.

Холмську інтелігенцію та українське населення краю надихнуло до активних дій звернення Центральної Ради, в якому наголошувалося:

«Народе український! Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація...

Ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового (російського. — *Авт.*) уряду всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народе, сам хазяїн на українській землі...

Народе Український! Перед тобою шлях до нового життя. Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях і в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь матері-України, могутньою рукою твори своє нове вільне життя»³⁹.

Коли виникла реальна загроза повернення холмсько-підляських земель під владу Польщі, в місцях компактного проживання виселенців відбулися масові зібрання, на яких люди висловлювали протести щодо рішень російського Тимчасового уряду, вимагали залишення попереднього статусу Холмської губернії та її злуки з рештою українських земель у суверенній Українській державі. Створені на місцях комітети біженців спрямовували зусилля на розв'язання нагальних питань, координували дії з іншими громадами вигнанців. Рішення зборів через своїх представників вони передавали до російського уряду та Української Центральної Ради і таких звернень налічувалося кілька сотень. Лише депутат Думи від Холмської губернії Олександр Будилович отримав 317 звернень⁴⁰.

З ними протягом квітня-липня 1917 р. зверталися, зокрема, 170 виселенців з Томашівського повіту, які мешкали в селі Мордово Тамбовської губернії; 193 мешканці Кульна Білгорайського повіту з села Кірсанова Воронежської губернії; 80 селян із Сверже та Вигнанки Холмського і Гусинного та Сагриня Грубешівського повітів — тодішніх жителів села Кобилка на Тамбовщині; мешканці Сульмиць Замістського повіту — з села Гризлово Орловської губернії; 201 виходець М'ячина Грубешівського повіту — з села Мервина, що на Рязанщині; 196 виселенців з різних повітів, які опинилися у селі Паніно Рязанської губернії; 16 сімей з Метелина Грубешівського повіту, що знайшли прихисток в селі Суходоли Самарської губернії; 81 виходець Коленхович Володавського повіту — з села Таранкуль Оренбурзької губернії; 73 вигнанці з Грубешівського, Томашівського, Холмського і Білгорайського

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

повітів, поселених у місті Ново-Миколаївську Тамбовської губернії; мешканці Метелина з Грубешівщини, які потрапили до села Воняшкіно Уфимської губернії; 40 селян Білополя та Городла Грубешівського повіту – з села Калач Воронежської губернії; 239 виселенців з Володавського, Томашівського, Білгорайського та Замістського повітів, тодішніх поселенців у місті Зарайську, що на Рязанщині; 52 селянина із Збережа та Собібора Володавського повіту, яких доля закинула в Сухомлиново, що на Оренбуржчині; 300 мешканців Бозку Холмського повіту – з села Колибельське Рязанської губернії; 198 уродженців Стрілець Грубешівського повіту – з села Токарське Тамбовської губернії; 53 вихідці з Добрятч Більського повіту – з села Піски Оренбурзької губернії; виселенців з Сушева та Новосілок Томашівського повіту, чие звернення надійшло з села Гордеї Рязанської губернії; 120 селян з Лійна та Волі Верещинської Володавського повіту; уродженців Королівки Володавського повіту, виселених до села Казанка Уфимської губернії; 85 мешканців Шароволі Томашівського повіту, які опинилися в селі Золотушки Симбірської губернії; вихідці з Терebіня, що на Грубешівщині – з села Лобановські Висілки Рязанської губернії; виселенці з Сушна Володавського повіту – з села Іваново Рязанської губернії; 194 мешканці Мірча і Ласкова Грубешівського повіту – з села Ольховатка Воронежської губернії; виселенці з Сільця Холмського повіту – зі станиці Ермолаєвка Облaсті Війська Донського; 64 вихідці з різних повітів – з села Кусинське Уфимської губернії; мешканці Голуб'я, що на Грубешівщині – з села Хмилевське Тамбовської губернії; люди з різних повітів – з села Явлей Алаширськ, що на Симбірщині; мешканці Замха Білгорайського повіту – з міста Ачаїр Акмолинської області; 250 представників сіл Збереже, Воля Угруська, Стульно, Зимне, Глини, Мар'янка Володавського і Княжпіль, Плуси, Примірки, Старі Королі, Коврів Білгорайського повітів – з села Девіца Тамбовської губернії; 57 вихідців з Метелина Грубешівського повіту – з села Карандеевка на Тамбовщині; вихідці з Рожанця Білгорайського повіту – з села Сушки, що на Рязанщині; 57 уродженців різних повітів – з міста Спаська Рязанської губернії; 71 мешканець Туркович Грубешівського повіту – з села Дуніно Орловської губернії; виселенці з Зубович Томашівського повіту – з села Домачі Рязанської губернії; 80 мешканців сіл Голишева Володавського, Обша Білгорайського і Замлиння Томашівського повітів – з села Велика Грибановка Тамбовської губернії; солдати і офіцери Петроградського військового округу – вихідці з Холмщини; 88 мешканців сіл Гуси, Яблунь та Угнин Володавського і Турно та Бархачів

Замістського повітів; 177 виселенців з різних повітів – з Новочеркаська та інші⁴¹.

Наведений далеко не повний перелік місць проживання виселенців та сіл, з яких разом з мешканцями були вивезені до Росії церковні дзони (для цього росіяни знайшли час і транспортні засоби), дають можливість уявити масштаби трагедії холмського народу та відчай цих нещасних, безневинно покараних людей. Особливо після більшовицького перевороту в Росії їм доводилося розраховувати виключно на власні сили та можливості і сподіватися на підтримку українців з інших земель.

Про характер звернень дають уяву наведені нижче рішення зборів кількох громад. Так, мешканці села Лужково-Боярщина Грубешівського повіту, виселені до села Пушкарьовка Єкатеринославської губернії разом зі своїм священником Кирилом Грабовецьким, на зборах 9 травня 1917 р. одностайно схвалили резолюцію *Тимчасового організаційного комітету Холмщини* від 23 березня 1917 р. про те, що «залишення Холмщини в межах Польщі неприпустиме, а тому Холмщині слід цілковито залишитися з українським рухом при умові збереження деяких особливостей свого життя»⁴².

Присутні на зборах у Білгороді Курської губернії 5 травня 1917 р. холмщаки за участю протоієрея Антона Рачинського висловилися за приєднання Холмщини до Української Народної Республіки, призначення представником у *Ліквідаційній комісії Польського Королівства* протоієрея Михайла Корниловича і вимагали від офіційних установ замість *біженець* вживати вислів *виселенець*⁴³.

В резолюції зборів мешканців сіл Бусьно Грубешівського, Переспа Томашівського і Крупе Красноставського повітів, які пройшли 22 травня 1917 р. в Костромі у присутності 138 осіб, зазначалося, що український народ Холмщини з життям Польського королівства ніколи не був з'єднаний і після закінченні війни належати до Польщі рішуче не бажає. Учасники зборів вимагали з'єднання Холмщини з Україною, включення представника від виселенців з Холмської губернії до складу Ліквідаційної комісії та Установчих зборів, запровадження однакового земельного законодавства на Холмщині та Україні⁴⁴.

Виселенці з Холмщини, які 4 червня 1917 р. зібралися у Тамбові, в резолюції зборів записали: «Холмщина, що довго перебувала під польською владою, але зберегла в недоторканості свою рідну українську мову, свої звичаї, культуру – є частиною України, а тому повинна бути приєднана до неї»⁴⁵.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Мешканці Метелина і Черничина Грубешівського повіту на зборах, які відбулися 4 травня 1917 р. в селі Полтево Рязанської губернії під керівництвом сільського учителя Семена Любарського, в резолюції зборів написали про те, що «наша країна – не Польща, а споконвіку руська земля і ми не поляки, а руські і вважаємо неможливим, щоб нашу Холмщину залишено в складі Польщі. Наш край є частиною України і ми по мові, звичаям і по всьому складові життя є близькі і споріднені з українським народом»⁴⁶.

В резолюції зборів у місті Бердянську 16 квітня 1917 р. холмщаки записали:

«1. Так як Тимчасовий уряд у своєму зверненні до поляків вважає актом історичної справедливості створення незалежної Польської держави, утвореної з усіх земель, населених в більшості польською народністю, то в принцип кордонів кладеться етнографічний принцип, і так як народний уряд проголосив право національного самовизначення народів, то на цій основі споконвічна руська земля Холмська Русь в кордонах Холмської губернії має повне і невід'ємне право на своє національне самовизначення і, будучи в переважній масі населена українським народом, не може бути включена в межі незалежної Польщі, а повинна увійти до складу Російської держави (на той час йшлося ще про автономний статус України. – *Авт.*), злившись з єдинокровною Україною.

2. В зв'язку з тим, що працює ліквідаційна комісія, де вирішуються життєві інтереси холмщан, конче необхідна участь в роботі комісії не менше двох представників від українського (руського) населення Холмщини.

3. З огляду на скликання Установчих зборів, де також буде вирішуватися питання кордонів між незалежною Польщею і Холмською Руссю, евакуйоване її населення вимагає свого представництва в Установчих зборах в особі своїх окремих депутатів.

4. У випадку окремого представництва в Установчих зборах делегатам від Холмщини буде важко власними силами відстоювати право свого народу, то виходячи з цього що Холмщина населена українцями, вважаємо необхідним звернутися до Центральної Української Ради в м. Києві за наданням братньої допомоги Холмщині в боротьбі за свою національність і про приєднання делегатів Холмщини до делегатів Центральної Української Ради.

5. Для успішної і планомірної роботи по встановленню прав і інтересів українського населення Холмщини, необхідно створити Цен-

тральну раду в справах Холмщини з друкованим органом при ньому, замінивши цим три існуючі.

7. Необхідно створити на місцях постійні органи для взаємних спілкувань колоній холмських біженців, для планомірної і узгодженої роботи в питаннях, пов'язаних з біжучим моментом»⁴⁷.

На зборах у Самарі 14 травня 1917 р. 498 виселенців з холмсько-підляських земель прийняли звернення до Тимчасового уряду наступного змісту:

«1. Щоб Холмщина і Підляшшя, як споконвічні українські землі, були відокремлені від земель Царства польського (Польського Королівства. – Авт.) та приєднані до рідної нам України.

2. Про надання місця нашим представникам в ліквідаційній комісії в справах Царства польського і у Законодавчих Зборах.

3. Про надання нам допомоги після війни для відновлення господарства та відшкодування завданих нам збитків.

4. Про надання на Холмщині землі корінному населенню Холмщини без різниці віросповідання в такому порядку, який визначають Законодавчі Збори.

Ми, біженці Холмської губернії, тепер розкидані по всій великій Росії, в даний момент відсутня будь-яка можливість кожному з нас висловлювати своє щире бажання за приєднання Холмської губернії та Підляшшя до України»⁴⁸.

Як згадували очевидці подій, на зборах також розглядалися актуальні питання життя у вигнанні. Після державного перевороту більшовицька влада Росії припинила надавати вигнанцям матеріальну та фінансову допомогу. Одночасно кожна родина думала про повернення на батьківщину і перед прийняттям остаточного рішення про виїзд з місця тимчасового проживання узгоджувала свої думки та рішення з іншими виселенцями. Всі разом готувалися в дорогу.

Не залишилися осторонь важливої проблеми державної приналежності Холмщини ті, кому пощастило уникнути виселення з рідної землі. У зверненні до Центральної Ради вони писали: «1917 року, травня 16 дня. Ми, нижчепідписавшіся, селяни Холмської губернії, Грубешівського повіту, волости Ярославець, села Лушева, зібравшись сього числа і міркували про те, що усі з оголошення Росії вільною, дбають про себе: Фінляндія домагається автономії, Польща так само оголошується автономною. Ми, холмщани, були в минулому під владою Польщі, але зберегли свою віру, мову і звичаї. Не хочучи знову підпасти під владу поляків, хочемо жити одним життям з вільним багатомільйоно-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

вим руським народом. Наша земля, полита потом і кров'ю наших дідів і прадідів, є земля руська; отже, через се не повинно бути, щоб земля Холмська перейшла до поляків, які самі називають нас русинами...»⁴⁹.

З протестами проти намірів залишити холмсько-підляські землі у складі відроджуваної Польської держави виступили колишні вояки російської армії українського походження, серед них вихідці з Холмщини та Підляшшя, які знаходилися в німецько-австрійських таборах для військовополонених. В резолюції зборів за участю 252 осіб говорилося: «Рахуючи ся з тим, що вже частина земель російської України зайнята Центральними державами й не пересуджуючи кінцевих вислідів війни, ми найрішучіше застерігаємо ся проти того, щоб без згоди й волі українського народу рішала ся його політична воля... Зосібна жадаємо, щоб зайняті українські землі: Холмщина, Полісе й Волинь адміністрували ся в часі війни цілком окремо від польських областей, щоб уладжене життя на сих землях не обходило ся без участі місцевого українського населення»⁵⁰.

Уродженці Холмщини та Підляшшя Михайло Панас з Липин Білгорайського повіту, Йосип Томчук з Мірча Грубешівського повіту, Василь Синюк з Модринця Грубешівського повіту Іван Жила з Біщі Білгорайського повіту, Онуфрій Банад з Провалля Томашівського повіту, Омелян Новосад з Ольхівця Холмського повіту, Костянтин Дирдовський і Яків Балабаш з Більського повіту, які знаходилися в таборі для військовополонених в угорському місті Дунасередагель, в листі до краківської газети «Głos narodowy» писали: «Ми цілком прилучаємося до протесту Львівського Українського комітету й енергічно протестуємо проти такої великої несправедливості, якою є прилученне Холмщини до Польського королівства. Поляки не мають найменшого права претендувати на посідання Холмщини, не мають також і права називати її польським краєм, як Росія не може називати Польщі «русским» краєм. Передовсім народність Холмщини чисто українська, тільки по фільварках живуть такі, що говорять по польськи, з них дехто спольшені українці.

Ми тут, у далекій неволі, можемо тільки обурюватися й протестувати проти ваших утисків, які чините над українцями. Ми й протестуємо, та повторюємо ще раз: ви, поляки, не маєте права претендувати на посідання Холмщини, вона була, є і буде українським краєм»⁵¹.

Полонені з табору в німецькому місті Зальцведель, уродженці Холмщини та Підляшшя, Михайло Мусевич (Рожанка Володавського повіту), Антін Бриж (Біща Білгорайського повіту), Йосип Троць (Юзе-

фів Грубешівського повіту), Мартіян Синовеї (Дорогуськ Холмського повіту), Микола Борисовський (Ярчів Томашівського повіту), Петро Білик (Білгорайський повіт), Федір Матусевич (Корчівок Більського повіту) в оприлюдненому протесті заявили: «Ще не затихла світова пожежа, як ви вже кричите чорними круками над нашою многостраждальною Холмщиною й, радіючи чужому нещастю, називаєте її польським краєм... Ми рішуче заявляємо, що ми частина 35-мільйонного українського народу. Нам дорога його славна героїчна історія, його невичерпана багата народня пісня, його стара культура, котру не змогли зрушити на протязі соток літ ні ви, ні наші «добрі» сусіди – москалі.

Холмщина була сотки літ тереном, на котрім зустрічалися дві ріжні культури – польсько-литовська й українська. Польські діячі вживали всіх можливих способів, щоб зпольонізувати холмських українців, але це їм не вдалося. Наш простий народ стояв непохитною стіною супроти польонізаційних заходів... Ще раз звертаємося до вас, панове поляки. Геть руки від нашої рідної Країни! Ми не хочемо бути погноєм для вашої «панської» культури; ми не хочемо, щоб ви бенкетували на руїнах славного колись Володимиро-Галицького князівства, та щоб Холм – столиця могутнього нашого короля Данила – був осередком чужої, ворожої нам культури. Ми хочемо самі бути господарями у своїй хаті, ми хочемо вільної України!»⁵².

Ситуація вимагала спрямування зусиль розпоросених по Росії громад в єдине русло, організаційного зміцнення цього всенародного руху та постійного інформування людей про розвиток політичних подій. Життя змушувало представників громад з місць тимчасового розселення періодично збиратися, координувати роботу та виробляти плани спільних дій. Такі збори спочатку проводилися у Москві, де перебувало Холмське Свято-Богородицьке братство, інші громадські організації та інтелігенція Холмської губернії.

На зборах представників громад, які відбулися після завершення загальних зборів братства у підмосковному Воскресенському монастирі 17 грудня 1916 р., було заявлено про те, що «тільки органічне злучення Холмщини з українським народом може забезпечити їй можливість правильного політичного і культурного розвитку на найближче майбутнє»⁵³. Близько 100 учасників цього зібрання висловили протест Тимчасовому уряду Росії щодо намірів повернути Холмську губернію Польщі та звернулися за підтримкою до Всеукраїнського конгресу, який тоді проходив у Києві, обрали *Тимчасовий координаційний комітет* у справах біженців на чолі з протоієреєм Орестом Мільковим⁵⁴.

Щоб розв'язати питання прилучення Холмської губернії до України цією проблемою мав перейнятися увесь український політикум, насамперед київський. Доведення цього питання до свідомості українських громадсько-політичних діячів покладалося на холмську інтелігенцію, значна частина якої перебувала на території українських губерній. У зверненні *До духовенства, народних учителів і усієї холмської інтелігенції* група провідних діячів краю сформулювала головне завдання інтелігенції на найближчий час: «Наша програма – повне злиття Холмщини з усією об'єднаною Україною, введення нашої Холмської землі в здорове русло національно-культурного руху, яке охопило всі українські землі. Ми якнайшвидше повинні створити єдність організованої думки, яка може привести до єдності організованих дій»⁵⁵.

З метою реалізації положень цієї декларації в Києві 19-23 серпня 1917 р. відбувся з'їзд учителів та громадських діячів краю, який визначив завдання учительства на найближчий час і розробив свої пропозиції до програми загальнохолмського з'їзду. Учасники зібрання задекларували свій намір активно обстоювати проблеми українців Холмщини в органах влади УНР та приєднання Холмської губернії до України. Збори стали прологом до всенародних зборів представників громад виселених з Холмщини українців⁵⁶.

«... в нас б'ється серце до Холмської землі»

Для оцінки ситуації, в якій опинилося українське населення Холмщини та Підляшшя та його рідний край після зміни влади в Росії і виникнення Української Народної Республіки, вироблення та схвалення стратегії спільних дій, в Києві 7-12 вересня 1917 р., про що вже згадувалося, в приміщенні Центральної Ради та Генерального Секретаріату проходив Всенародний з'їзд Холмщини, на якому були присутні 276 уповноважених делегатів від 300 тисяч виселених із своєї історичної батьківщини та розпорочених по всій імперії українців краю⁵⁷.

Відкриваючи збори, протоієрей Антін Матеюк зокрема сказав: «Зібрались ми, ніби на свято до Холма, але різниця велика. Ми прийшли сюди, як каліки, простягаючи руки, без рідної землі. Якби Холмський король Данило встав з гробу і з'явився серед нас – заплакав би вкупі з

нами, сказавши: «Те, що я поставив високо, впало!». У той час як поляки – кажуть, що Холмщина – то польська земля – тільки Україна і Центральна Рада простягають до нас руку, ми повинні сказати: «Ні!». Ми ж тут заявляємо, що в нас б'ється серце до Холмської Землі і ми її ні за що не проміняємо. Ми повинні відбудувати наше розбите святеє святих»⁵⁸.

У вітальному слові до учасників з'їзду голова Центральної Ради Михайло Грушевський сказав: «Вітаю вас, дорогі брати, від імені Української Центральної Ради і від себе! Вже протягом останніх десятих років українське громадянство з напруженням слідкувало за справою української Холмщини. Кажу «української» тому, що Холмщину ще в XIII віці називали Україною. Холмське питання мене цікавило особисто. Я виступав в українській і закордонній пресі за відділенням Холмщини з польських земель. Ми одержували сотки ваших резолюцій, щоби не забути про Холмщину. Ми завжди пам'ятаємо про неї. Вам буде допомагати Українська Центральна Рада. Умови нашої роботи є дуже важкі. Фронт і деякі кроки, пороблені Центральним [російським. – Авт.] урядом, утруднюють нашу роботу. Персонально я, оскільки зможу, буду допомагати вам. Я сам народився в 1866 році в Холмі, де мій батько був директором Педагогічних курсів, що також зобов'язує мене перед Холмщиною. Крім того, до праці примушують мене українські почування і я ніколи не забуду про потреби холмського народу»⁵⁹.

Учасники зібрання схвалили кілька важливих резолюції. В одній з них говорилося про те, що:

«1) нарід холмський визнає себе українським;

2) доля його повинна бути спільна з долею всього українського народу;

3) Холмська губернія ні в якому разі не може бути прилучена до Польщі, а повинно долучити її до автономної України в межах федеративної Російської Республіки і тепер же повинно віддати її під управління Центральної Ради і Генерального Секретаріату»⁶⁰.

В резолюції з приводу дій Ліквідаційної комісії Польського Королівства зазначалося:

«1) Холмський з'їзд рішуче протестує проти того, щоб Ліквід[аційна] комісія займалася ліквідацією Холмської губернії тому, що остання ані формально, ані етнографічно до Польщі не належить;

2) для доручення протесту проти ліквідації й для оборони інтересів тих холмських українців, що залишилися в окупованій Холмщині, а також для оборони інтересів Холмщини при ліквідації деяких холм-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ських спільних з Польщею установ просити через Центральну Раду Тимчасовий уряд ввести до складу Ліквід[аційної] комісії делегата від Холмщини»⁶¹.

З'їзд обрав *Холмський губернський виконавчий комітет* на чолі з Олександром Василенком, ліквідувавши при цьому старий російський виконавчий комітет, який був евакуйований до Казані і зовсім не займався проблемами виселенців. Комісаром Холмської губернії було обрано Костянтина Лоського, а представником до Ліквідаційної комісії збори запропонували протоієрея Михайла Корниловича. Делегатами до Центральної Ради від українського населення Холмщини і Підляшшя були обрані Семен Любарський, Антін Павлюк, Антін Матеюк, Олександр Василенко, Іван Дуда, Тимофій Олесіюк, Михайло Шке-тин, Олександр Романюк⁶².

Центральна Рада погодилася з усіма пропозиціями холмщаків. Більше того, Комітет Центральної Ради своєю постановою ще від 26 квітня (11 травня за н. с.) 1917 р. затвердив К. Лоського на посаді комісара Холмського повіту, який до війни працював на Холмщині і був добре обізнаний з проблемами краю⁶³. До виконання своїх обов'язків він з об'єктивних причин приступив лише в лютому 1918 р.

Факт проведення з'їзду в приміщенні Центральної Ради та участь у ньому найвищого керівництва України продемонстрував визнання політичним керівництвом УНР Холмщини як невід'ємної частини українського етнічного простору та Української держави. Разом з тим, вирішення багатьох питань реального закріплення Холмщини за Україною вимагало важкої напруженої праці уряду УНР та українського населення Холмщини і Підляшшя.

В листопаді 1917 р. в Петрограді відбувся другий всеросійський з'їзд біженців, на якому з 280 делегатів не було жодного представника від українського населення краю. В грудні 1917 р. пройшла нарада представників від селянства, учительства, культурно-освітніх і політичних організацій Холмщини і Гродненщини, на якій розглядалася стратегія участі виселенців в Установчих зборах. Останній свій з'їзд холмщакі провели у Москві 5-11 лютого 1918 р., на якому переважно розглядалися питання повернення українського населення Холмщини та Підляшшя на батьківщину⁶⁴.

Питання реального прилучення Холмської губернії до Української Народної Республіки зустріло спротив з боку впливових осіб з різних політичних таборів. Якщо його заперечення з боку польських політиків було прогнозоване і зрозуміле, то надмірна обережність окремих

українських державно-політичних діячів викликала занепокоєння та несприйняття з боку громадсько-політичних діячів краю.

Частина наддніпрянських політиків розглядала в майбутньому Україну як наділену певними автономними правами частину Російської Федеративної Республіки. Будучи переконаними федералістами, вони дуже обережно ставилися до справи реального приєднання українських етнічних земель з-поза меж підросійської України до УНР. Через це на одному з пленарних засідань Центральної Ради делегат від Холмщини Антін Матеюк, аналізуючи інструкцію Тимчасового уряду щодо переговорів з урядом УНР та підтримувану Секретаріатом у закордонних справах, наголошував на тому, що «минуло всього місяць від згоди з Тимчасовим урядом і сьогодні ми бачимо, що з цієї згоди не осталося нічого, і можна сказати, що через місяць і з цієї інструкції також не останеться нічого, бо ясно, що Тимчасовий уряд робить все, щоб лиш довести до розриву з українською демократією». В справі Холмщини він заявив, що «цілий холмський народ буде підпирати Центральну Раду в боротьбі за автономію і прохає Центральну Раду вжити всіх заходів, щоби було скасовано прилучення Холмщини до Польщі». Ним була піддана критиці угодовська позиція Генерального секретаря у закордонних справах УНР Олександра Шульгина, який переконував присутніх у тому, що «не можна ставати на шлях боротьби з російським правительством, бо ця війна, як би її не уявляли, поведе до великого нещастя наш край»⁶⁵.

Проти прийняття конкретних рішень щодо Холмщини та Підляшшя виступили члени Центральної Ради від польського населення та національних меншин. На їх думку, долю українців цих земель мали вирішувати земства або референдум, як це передбачалося інструкцією Тимчасового російського уряду. За їх наполяганням запропонована представниками українського населення Холмщини відповідна резолюція була відхилена і передана на розгляд Секретаріату національних справ для погодження з комісаром в польських справах⁶⁶.

Враховуючи бездіяльність частини українських політиків Холмський виконавчий комітет зробив офіційне звернення до Центральної Ради і подав проект телеграми до Тимчасового уряду. Ці документи були розглянуті Генеральним Секретаріатом 20 жовтня 1917 р. і спонукали його керівництво до більш рішучих дій⁶⁷.

Депутат Центральної Ради від українських соціал-революціонерів Микола Салтан від імені фракції запропонував висловити протест російському урядові за згоду на прилучення Холмщини, Полісся, частини

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Волині, Східної Галичини та Буковини до Польщі, і засудив позицію представників партії меншовиків за свідоме гальмування справи і закликав українську владу негайно визначитися в *Холмському питанні*⁶⁸.

Без офіційно висловленої позиції уряду УНР щодо холмсько-підляських земель вони не могли бути предметом переговорів з Росією, Польщею та західними країнами. Проте українська влада зволікала з прийняттям відповідного рішення. Під час підготовки III Універсалу питання Холмської губернії на порядку денному не стояло. Разом з тим, у проголошеному у листопаді 1917 р. Універсалі говорилося: «Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів»⁶⁹.

Така невиразна поведінка державно-політичних чинників була неприйнятною для делегатів Центральної Ради від Холмщини. Наштовхнувшись на нерозуміння терміновості розв'язання питання офіційного включення Холмської губернії до складу УНР, вони висловили рішучий протест і оголосили про свій намір вийти зі складу Центральної Ради. Після переговорів, взаємних поступок і отримання гарантій, делегати-холмщакі проголосували за текст III Універсалу, але після цього зробили письмове застереження щодо майбутніх кордонів України.

Зваживши на рішучість холмсько-підляських депутатів, Центральна Рада 31 жовтня 1917 р. прийняла наступну постанову:

«Розглянувши питання про становище тих українських земель, що по інструкції російського правительства від 4 серпня 1917 р. zostалися поза межами автономної України, Центральна Рада,

1) виконуючи волю трудяшого народу, висловлену в численних постановах селянських, національних та загальнотериторіальних – губерніальних та повітових – з'їздів і різних політичних та громадських організацій відмежованих частей України;

2) вважаючи, що поділ України, як наслідок імперіалістичної політики російської буржуазії щодо України, загострює національну боротьбу, порушує єдність революційних сил демократій України і тим самим веде край до цілковитого безладдя і зросту контрреволюції, ухвалила:

Поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме –

* Буковина, як відомо, не розглядалася світовими політиками як терен, на який могла б претендувати відновлена Польща.

Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»⁷⁰.

В той час українській владі доводилося перейматися проблемами українського населення практично усіх західноукраїнських земель, які перебували у складі інших держав, але мали бажання об'єднатися з усім українським народом в єдиній Українській державі. Врахувавши протест української репрезентації в австрійському парламенті, Мала Рада у прийнятій 14 листопада 1917 р. постанові наголосила на наступному:

«Ознайомившись з протестом українського парламентського клубу в Австрії проти наміру прилучення тих земель Холмщини, Підлясся та окупованої частини Волині, де більшість людності є українська, до Польського королівства та проти дальшого удержування українських територій Галичини в однім з польськими землями конституційнім союзі, з вужчими чи ширшими автономними правами останнього і вважаючи з свого боку такі наміри насильним замахом на право самовизначення української людності, що живе на тій території України, Центральна Рада постановляє:

1) признати недопустимим насильне відірвання від території Української Народної Республіки окупованих Австрією та Германією українських земель Холмщини, Підлясся та Волині;

2) звернути увагу міжнародної демократії на рішучий протест організованої української демократії Галичини та Буковини проти наміру рішати долю вказаних земель всупереч волі їх людності;

3) вжити всіх заходів до того, щоб людності австрійської України дано було фактичну можливість вільно висловити свою волю щодо дальшого свого політичного існування;

4) виконання цих постанов доручити Генеральному Секретаріатові України»⁷¹.

Проте найбільш гострим було питання Холмщини та Підляшся, на які беззастережно претендували польські політичні кола і яких підтримувала Австро-Угорщина, держави Антанти. Виходячи з того, що депортоване українське населення в місцях тимчасового проживання виявилось незахищеним перед російською більшовицькою владою, депутат Центральної Ради від Холмщини Тимофій Олесіюк вніс проект відповідної постанови, яка була прийнята на надзвичайному засіданні Малої Ради 12 листопада 1917 р.:

«Зважаючи на те, що населення вигнане з Холмщини та Підлясся, знаходиться в тяжкому матеріальному та духовному становищі, а робота

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

евакуйованих адміністративно-громадських установ майже зовсім припинена і не обслуговує потреб Холмської та Підляської людності, а також згідно з волею цієї людності, виявленою на з'їзді холмшаків 25-27 серпня (7-12 вересня за н.с. – *Авт.*) 1917 р. Центральна Рада ухвалює:

1. До дійсного прилучення частин Холмщини та Підляся, де більшість українського населення, це населення та всі евакуйовані адміністративно-громадські інституції Холмщини і Підляся підлягають владі та опіці Генерального секретаріату України.

2. Генеральний секретаріат має зробити відповідні заходи до встановлення певного адміністративно-політичного ладу для населення Холмщини та Підляся.

3. В порозумінні з громадськими холмськими організаціями Генеральний секретаріат має призначити комісара Холмщини та Підляся, піддавши під його владу всі адміністративно-громадські установи цих земель.

4. Щодо установ Холмщини та Підляся, зв'язаних з установами губерній Королівства Польського, які тепер ліквідуються (суд, шляхи, емерітальна каса), то розділ та ліквідація їх мають бути зроблені комісією по справах Королівства Польського в порозумінні з Генеральним секретаріатом»⁷².

Наведені рішення вищої української влади означали повне визнання українських етнічних земель Холмщини і Підляшся в межах Холмської губернії складовою частиною Української Народної Республіки. За ними визначався статус українців краю як громадян УНР, що було надзвичайно важливим для людей, які на той час перебували на вигнанні в Росії. Збувалася віковична мрія українців краю про об'єднання їх історичної батьківщини з рештою українських земель у складі єдиної Української держави. Проте цей статус треба було закріпити відповідними угодами з країнами, які мали пряме або опосередковане відношення як до визнання незалежності УНР, так і прилучення до неї Холмської губернії.

Названі досягнення, хоч, як потім показало життя, суто теоретичні, також були великою перемогою холмської інтелігенції, яка в складних умовах світової війни і територіальних змін успішно склала іспит з національного самоусвідомлення, зуміла організовано вести свій народ до історичної перемоги. Вирішуючи питання визнання Української Народної Республіки, контрагенти міжнародних переговорів були змушені враховувати фактор холмсько-підляських земель як частини цієї держави.

Уроки державотворення

Домагаючись вирішення питання про приєднання Холмської губернії до Української Народної Республіки, українська людність краю, насамперед її провідні діячі, свідомо взяли на себе бодай маленьку частину відповідальності за повне відокремлення України від Росії та розбудову її державності. Питання політичного статусу Холмщини, Підляшшя та інших українських етнічних земель мали розв'язувати УНР, Росія та Польща на міжнародному рівні, а інтереси їх українського населення мала представляти українська влада.

Україна, яка наприкінці 1917 р. ще не проголосила повної незалежності, спільно з Росією формально перебувала в стані війни з країнами Четверного союзу. Разом з тим, намагання українців створити власну державу більшовицька Росія на чолі з Володимиром Леніним розцінила як контрреволюційний заколот і наприкінці 1917 р. фактично розпочала війну проти УНР. Розпочавши проти України широкомасштабні воєнні дії, більшовики створили в Харкові маріонетковий уряд, який проголосив її соціалістичною республікою. Частина ошуканих більшовицькими гаслами про отримання у власність заводів та землі робітників і селян стала соціальною базою для місцевих та експортованих з Росії більшовиків.

Після проголошення III Універсалом державної незалежності України, щоправда ще федеративно пов'язаної з Росією, уряд УНР надіслав відповідні ноти урядам країн Антанти та Четверного союзу з проханням визнати Україну суверенною державою і розпочати з нею переговори про укладення миру. Бажаючи послабити Росію, провідні країни Європи з обох воюючих між собою таборів позитивно сприйняли українські ініціативи. Керівник французької військової місії в Росії генерал Табуї повідомив Генеральний Секретаріат про те, що йому доручено сповістити про прихильне ставлення союзників по Антанті до зусиль українського уряду спрямованих на встановлення належного порядку, відновлення життєздатності країни та бажання бути вірними намірам союзників. Він висловив готовність брати участь у розробці умов надання Антантою Україні фінансової і технічної допомоги та 11 січня 1918 р. вже у ранзі комісара Французької Республіки при уряді УНР вручив Володимирові Винниченкові вірчі грамоти⁷³.

Через декілька днів по тому представник Великобританії при уряді УНР Піктон Баге при врученні вірчих грамот заявив: « Маю честь

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

повідомити, що Уряд його Великобританської Величності призначив мене... представником Великобританії в Україні. Мій уряд доручив мені запевнити вас у його добрих намірах. Він підтримуватиме з усіх своїх сил Український Уряд у завданнях, які він розпочав щодо створення доброго управління, підтримання порядку і поборювання Центральних Держав, ворогів демократії і людськості»⁷⁴.

Подібні кроки додавали наснаги й українцям Холмщини та Підляшшя. Визнання законності українського уряду, який задекларував приєднання цих земель до УНР, означало визнання його рішень. Разом з тим, визнання приналежності холмсько-підляських земель до України залежало і від позиції Німеччини та Австро-Угорщини, війська яких саме там перебували. В ситуації, коли Росія практично від них відмовилася, багато залежало від того, кому окупанти передадуть Холмську губернію — Польщі чи Україні, які заявляли про свої претензії на неї.

Через те, що після більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. федеративний уряд не міг бути сформований, а Рада народних комісарів не мала урядових повноважень на усій території колишньої Російської імперії, Центральна Рада вирішила взяти участь у мирних переговорах в Бересті нарівні з іншими зацікавленими державами. Генеральний Секретаріат постановою від 11 грудня 1917 р. сформував делегацію у складі Генерального секретаря Миколи Порша, Генерального секретаря Всеволода Голубовича, товариша генерального секретаря Костя Мацієвича, поручника Миколи Левитського, Миколи Любинського, Олександра Севрюка та спеціалістів з економічних, фінансових і торговельних питань⁷⁵.

Після надання згоди Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною між ними, з одного боку, та Українською Народною Республікою — з іншого, в січні 1918 р. в Бересті розпочалися переговори щодо встановлення миру. Українська делегація у складі Всеволода Голубовича, Олександра Севрюка, Миколи Любинського, Миколи Левитського внесла до порядку денного переговорів питання північно-західних кордонів України і територіального устрою Східної Галичини⁷⁶.

Під час двосторонніх та багатосторонніх переговорів сторони шукали найбільш прийнятні варіанти розв'язання поставлених українською делегацією питань. На першому пленарному засіданні мирної конференції за участю німецької, австро-угорської, російської та української делегацій 12 січня 1918 р. відбулося офіційне визнання повноважень делегації УНР державами Четверного союзу. Від їх імені міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Оттокар Чернін підкреслив, що

він має «честь заявити, що делегації Четверного союзу ознаменують наступне – ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і правомочним представництвом самостійної Української Народної Республіки, формальне ж признание чотирма союзними державами Української Народної Республіки самостійною державою буде зазначено в мирному договорі»⁷⁷.

Відносно північно-західних кордонів України, які мали включати до її складу холмсько-підляські землі, сторони зобов'язувалися визнати їх частиною УНР після проведення референдуму серед населення краю. Українська делегація погоджувалася з цією пропозицією, бо розраховувала на те, що після повернення з депортації українці тут будуть становити беззаперечну більшість і висловляться за приєднання до України. Такою формою розв'язання «холмського питання» українці краю мали «завдячувати» Росії. Якби вигнанці на той визначальний час знаходилися на батьківщині, не виникло б питання референдуму, адже ні в кого не було б сумніву щодо українського характеру цих земель⁷⁸.

Учасники мирної конференції нанесли на карту орієнтовну лінію майбутнього кордону, яка не відповідала етнічному складу населення суміжних з польськими українських територій. За дорученням Михайла Грушевського члени *Холмського виконавчого комітету* Олександр Василенко та Антін Павлюк підготували добірку матеріалів для членів делегації, а Тимофій Олесюк та Антін Матеюк нанесли на карту губернії уточнену лінію її західного етнографічного кордону. Після схвалення Михайлом Грушевським обидва документи передали українській делегації. Нанесена на карту лінія охоплювала ширшу від губернії територію, бо включала землі, які не знаходилися в її складі, але там переважало українське населення⁷⁹.

Відкинувши пропозицію присутньої у Бересті російської делегації про заміну делегації УНР представниками харківського більшовицького уряду, країни Четверного союзу 31 січня 1918 р. визнали незалежність Української Народної Республіки, а 9 лютого підписали з нею мирний договір. В контексті Холмщини і Підляшшя у ньому було зафіксовано:

«Стаття 1. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, з одної сторони, і Українське Народне Заступництво, з другої сторони, заявляють, що воєнний стан між ними покінчений, сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття 2. 1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Далше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда западно по лінії Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигановське озеро. Подрібно устанавлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненням бажань населення. 3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою Почвірного союзу, застерігаються щодо того окремі умови.

Стаття 3. Опорожнювання зайнятої області почнеться негайно по ратифікації нинішнього мирового договору, спосіб переведення опорожнювання і передачі спорожнених областей означать повновласники заінтересованих сторін»⁸⁰.

Договір закінчувався на оптимістичній ноті: «Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога скоро у Відні. Мировий договір стає правосильним, оскільки в нім нічого іншого не постановлено по його ратифікації»⁸¹.

Крім цього документа, між Австро-Угорщиною та Україною був підписаний таємний протокол щодо Східної Галичини та Буковини, який пізніше негативно відбився на внутріполітичній ситуації в Україні та на її міжнародних стосунках. Уряди Австро-Угорщини та Німеччини у вигідний для них момент, не звертаючи уваги на протести українських дипломатів, дезавувували додатковий протокол. Внаслідок цього Австро-Угорщина позбавила себе будь-яких зобов'язань перед Україною стосовно холмсько-підляських земель.

Російські більшовики, які у квітні 1917 р. урочисто задекларували право націй на самовизначення та створення незалежних держав, насправді не збиралися надавати такого права українцям, цілком зрозуміло, включно з корінними мешканцями Холмщини та Підляшшя. Очолювана Адольфом Йоффе російська делегація на мирній конференції торпедувала підписання окремої мирної угоди з Українською Народною Республікою. Погляди російського більшовицького уряду на УНР відверто виклав 15 січня 1918 р. в газеті *Правда* член російського більшовицького керівництва Карл Радек: «Якщо хочете хліба – то кричіть: смерть Українській Центральній Раді! Рада викопала гріб революції»⁸².

Через те, що А. Йоффе виявився слабкою фігурою, новим головою російської делегації був призначений Лев Троцький (Бернштейн). Від імені російської делегації він заявив про свою відмову підписувати мир з Центральними державами, який передбачав би територіальні анексії.

Разом з тим, за його словами, Росія припиняла воєнний стан з країнами Четверного союзу. Така поведінка росіян створювала ситуацію невизначеності та затягування у прийнятті остаточного рішення про завершення війни. Усвідомлюючи, що ініціатива на конференції їй не належить, російська делегація 18 січня 1918 р. покинула Берестя. Такий демарш росіян занепокоїв членів інших делегацій. Після офіційного попередження німців про продовження воєнних дій на російському фронті, більшовицький уряд Росії погодився на підписання мирної угоди і зробив це 3 березня 1918 р. Відповідно до статті 6 договору Росія зобов'язувалася підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР з державами Четверного союзу, укласти з нею мир, негайно вивести з території України свої військові формування, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти її уряду та громадських організацій⁸³.

Оцінюючи Берестейський мирний договір член російської делегації Лев Каменєв (Розенфельд) зазначив, що «Холмщина вже безповоротно відійшла від Польщі, бо, по-перше, що скріплено підписом, це не може змінюватися, а, по-друге, — поляки визнають право на самовизначення народів, а на Холмщині є, безсумнівно, більшість українців. Після залагодження аграрного питання навіть польські селяни приєднуються до України»⁸⁴.

Юридичне закріплення Холмщини та Підляшшя за Україною могло відбутися після ратифікації мирного договору всіма контрагентами, а їх західний кордон міг визначитися лише після місцевого референдуму. Під час передачі урядом тексту договору до Центральної Ради на ратифікацію її голова Михайло Грушевський у виступі стосовно Холмщини, зокрема, сказав: «Уважаю своїм обов'язком як історик, котрий протягом цілого життя спеціальну увагу звертав на історію західних окраїн Української землі і який зв'язаний з тим «Ельзасом», про який згадували тут, бо я родився в Холмщині, як син учителя греко-уніатської Холмської гімназії вважаю своїм обов'язком познайомити членів Малої Ради з деякими сторінками тих питань, про які сьогодні і вчора кілька разів згадувалось»⁸⁵.

Наводячи деякі історичні довідки, голова Центральної Ради відзначив, що «Холмська справа в польському освітленні являється прикладом суспільних гіпнозів, які нав'язуються часом широким кругам народів певною групою людей і стають потім нещастям, яке закриває очі усього народу на дійсні реальні відносини, псує його політику і призво-

дить до небажаних наслідків». Продовжуючи думку, великий Холмшак стверджував, що до XIX ст. «жодному полякові не прийшло би на гадку твердити, що Холмщина є польська, а не руська земля, говорю руська в значінні українська». Михайло Грушевський нагадав сучасникам, що до поділів Польщі «Холмщина була одною з земель» Руського воеводства, а саме п'ятою землею воеводства поруч з Львівською, Галицькою, Перемишльською і Сяноцькою»⁸⁶. Отже, перед прилученням до Польщі, вона була інтегральною частиною Волині та Галичини.

Для повного зрозуміння думок видатного українського вченого і державотворця варто ще навести бодай декілька фраз з його промови щодо піднятої проблеми. Зокрема, він пояснив, що лише по тому, «як на Віденському конгресі дипломати позшивали «конгресувку» (маються на увазі ті землі, які увійшли до складу Польського королівства у складі Росії. — *Авт.*) з різних шматків Корони польської: з польських і литовських, білоруських і українських земель, тільки з того моменту Холмщина в уяві поляків стала частиною Польщі в тіснішій значенні. Перед тим то була руська земля, яка входила в склад Корони польської так як входила Галичина, Київщина і т.д. І фізіономія її була «руська», себто українська». Тому то, за твердженням М. Грушевського, до XIX ст. «ніхто з поляків не задумав би претендувати на Холмщину, як частину Польщі ... тільки після того, як Польща, понісши великі страти на інших землях, сконцентрувала усю енергію на «королівстві» конгресовім, для неї Холмщина стала інтегральною частиною Польщі»⁸⁷. На думку Михайла Грушевського, російська влада, у свою чергу, нанесла величезної шкоди холмсько-підляським українцям, «заганяючи холмських уніатів силоміць в лабети офіційного православ'я і обрусіння, ламаючи унію, яка в той час стала вже національною церквою на Холмщині». А з того «скористав польський елемент, щоб в свої школи і костели затягати українську людину Холмщини і зробити з тих уніатів-українців... католиків і поляків». Через те, продовжував М. Грушевський, «польський елемент в Холмщині зріс значно, не тільки через еміграцію сюди польського елементу, скільки від того ополчення того українського елементу, який не хотів стати елементом російським». З цього видатний вчений і громадський діяч зробив висновок, що з запізненням на 30–40 років царизм зробив крок, «щоби відокремити Холмщину від Царства Польського (Польського королівства. — *Авт.*), як землю не польську, — в той час вже дійсно, для польського громадянства, котре не було свідком того процесу полонізації Холмщини і не було в нім освідомлене, стало це страшною

перспективою розділу Польщі»⁸⁸. Грушевський мав на увазі створення у 1912 р. Холмської губернії, не підпорядкованої російським властям Польського королівства.

На думку Михайла Грушевського, «то було непорозуміння, нав'язане широким польським кругам... і це непорозуміння мало наслідком, що тепер, коли Україна перший раз від часів Хмельницького могла стати в обороні своєї бідної... Холмщини, тут Польща побачила український імперіалізм і посягання на ісконне польське достояннє. Так творяться конфлікти! З непорозуміння витворюється щире переконання, за яке суспільності готові йти на усякі спори, війни і жертви, псувати свої добросусідські відносини»⁸⁹.

На закінчення український державний діяч, підсумовуючи результати переговорів, які завершилися підписанням УНР мирної угоди з державами Четверного союзу, підкреслив, що досягнуте у Бересті не вповні відповідало «нашим історичним границям». Разом з тим, він закликав не «ганяйтесь за історичними реліквіями», а реально дивитися на справу і рятувати те, «що можна врятувати в даних обставинах»⁹⁰.

Під час обговорення холмсько-підляського питання на засіданні Малої Ради застереження щодо мирних переговорів УНР з державами Четверного союзу зробив представник польської меншини Почентовський, який відкрито захищав інтереси польського населення на землях Холмщини та Підляшшя. Відповідаючи йому, секретар з міжнародних справ Генерального секретаріату О. Шелухін підкреслив, що українська влада буде забезпечувати політичні права польської людності в Україні, але при тому наголосив: «Ми бажаємо, щоби Холмщина прилучилася до України, але хочемо, щоби це було проведено референдумом»⁹¹.

Незважаючи на певні суперечності Центральна Рада 22 січня 1918 р. дала згоду на підписання Берестейського мирного договору. Цей важливий для українців Холмщини і Підляшшя документ підтримало 220 депутатів, 16 утрималося, а меншовик Чижевський проголосував проти⁹².

Проблеми західноукраїнських земель, серед них Холмщини і Підляшшя, давно привертала увагу закордонних українців. Вони намагалися схилити уряди своїх держав на бік новоствореної Української держави. Для прикладу, спільну німецько-австрійську *Декларацію* від 5 листопада 1916 р. українці Канади розцінили як недружній акт відносно всіх українців. Українська громада Едмонтону 24 листопада надіслала *Меморандум* голові *National Commissions P. Беннету*, в якому наголосила, що намір урядів Австро-Угорщини та Німеччини передати

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

українські землі до Польщі є порушенням етнічних кордонів, що, у свою чергу, неминуче призведе до поглиблення українсько-польського конфлікту.

До речі, *Меморандум*, датований 24 листопада 1918 р., ніким не підписаний, але, правдоподібно, його автором був український громадський діяч у Канаді, активний поборник навчання українською мовою, навіть звинувачуваний канадською пресою у намаганні створення в Країні кленового листка *другої України*⁹³. Але, незалежно від того, кому належало авторство документу, найважливіше в ньому полягало в тому, що ситуація, яка склалася після підписання *Декларації* 5 листопада «наближала до сфери канадського життя ті певні елементи нашої (української. — *Авт.*) людності, котрих дотепер ігнорували і недооцінювали як національний актив, і які жили ... під незаслуженою підозрою щодо їх лояльності та інтегральності»⁹⁴.

В документі підкреслювалося, що ігнорування, недооцінка і навіть переслідування стосувалися 350 тис. українців, які на той час проживали у Канаді, а в Європі їх налічувалося 35 млн. осіб, тобто «удвічі більше ніж поляків». Там же вказувалося, що українців незаслужено, вважають прихильниками Центральних держав. Далі автори *Меморандуму* пояснювали, чому «кожен українець знає, чим було польське панування (над українцями. — *Авт.*) і що воно може означати в майбутньому». Оголошення *Декларації* 5 листопада в Любліні, місці історичної кривди українського народу (йшлося про Люблінську унію 1569 р. — *Авт.*) — означало для українців повернення їх під польське панування з порушенням етнічних меж. Таке австрійсько-німецьке вирішення проблеми, на думку авторів *Меморандуму*, вело до «балканізації» тієї частини Європи, оскільки українці не могли згодитися на подібне вирішення проблеми. В *Меморандумі* наголошувалося на узалежненні польської справи від Німеччини, що, природно, робило українців союзниками Антанти. Ключовою пропозицією *Меморандуму* була вимога створення 10-тисячного добровільного з'єднання з українських емігрантів у Канаді та США, яке мало б стати на «захист своїх родичів перед вторгненням Німеччини і Австрії». Автори документу передбачали, що від цього Канада досягне не лише військового успіху, але й дипломатичного, а саме: протидією німецькій пропаганді і допомогою Росії шляхом задемонстрування підтримки для неї з боку українців⁹⁵.

Канадський прем'єр Р.Л. Борден у грудні 1916 р. відвідав Едмонтон. Під час цього візиту було прийняте рішення про створення *Ruthenian Forestry Battalion* (*Русинського лісного батальйону*. — *Авт.*), тобто до-

поміжного українського підрозділу, під орудою Романа Кремара. Згодом він пояснював, що, приступаючи до справи, керувався бажанням не стільки створити канадський військовий підрозділ, скільки – зародок збройних сил майбутньої України⁹⁶.

Паралельно командиром батальйону того ж допоміжного військового формування став Андрій Шандро. Хоч формально батальйон називався Ірландським, в ньому переважали канадці слов'янського походження, передусім українці. Канадський *Український Голос* 7 листопада 1917 р. писав, що «альбертійський баталіон будови залізниць відзначився на полю борби (у Франції. – Авт.)... сей баталіон складається головно з українців, яких родинам і краянам відібрано право голосу правительством Бордена і які самі були б діткнені сим актом, коли б не були зголосилися до активної військової служби»⁹⁷.

У вересні 1917 р. українська преса в Канаді черговий раз підняла питання про створення українського військового підрозділу, який мав би вирушити до України через Сибір, разом з американським і канадським експедиційним корпусом⁹⁸.

Військові ініціативи канадських українців, на думку сучасного польського історика Андрія Земби, мали, поза сумнівом, прямий зв'язок з подібною акцією з боку польської імміграції на Північноамериканському континенті, яка наприкінці війни спробувала, з дозволу американської та канадської влади, сформувати польське військо. Мали місце випадки залучення до нього канадських українців, проти чого виступали і українські, і польські чинники⁹⁹. Загал українських іммігрантів у Канаді не проявляв бажання служити під прапорами держави, у якій українців трактовано як потенційних ворогів.

Незважаючи на те, що після Лютневої революції в Росії інформація про події на теренах підросійської України не дуже швидко доходила до канадських українців, вони, однак, жваво цікавилися тим, що відбувалося на їх історичній Батьківщині. Йшлося про автономію у складі Росії, діяльність Центральної Ради, пізніше про повну незалежність тощо¹⁰⁰.

Як відомо, на завершальному етапі Першої світової війни українсько-польський конфлікт доходив до кульмінаційної фрази – це *Берестейська мирна угода* УНР з Центральними державами і, у зв'язку з цим, проблема Холмщини й Підляшшя, початок українсько-польської війни у листопаді 1918 р. Стосунки між українськими і польськими іммігрантами в Канаді, щоправда, не дуже ускладнилися, оскільки представники обох народів тут переживали подібні проблеми, у тому й перебуван-

ня у таборах інтернованих. Проте, з обох боків не бракувало звинувачень. Канадські українці гостро засуджували намагання польських політичних сил прибрати до своїх рук західні етнічні українські землі, а польська імміграція ці звинувачення спростувати ¹⁰¹.

На німецько-австрійську *Декларацію* відреагували й українці США. Головна Українська Рада розповсюдила заяву, в якій наголошувала на тому, що «колись було сподівання, що наш народ скине московське ярмо і стане вільним. Загрожуюче нам нове польське ярмо цю нашу надію відбирає. Як грім з ясного неба звалилася на нас звістка, що Центральні держави мають намір віддати наші землі під панування і на поталу Польщі». *Головна Українська Рада* 14 січня 1917 р. закликала закордонні українські організації подавати протести урядам всіх безпосередньо зацікавлених в цьому питанні держав ¹⁰².

Позиція Австро-Угорщини в питанні майбутньої долі холмсько-підляських земель викликала різку критику з боку українців Галичини. Їх депутати в парламенті закликали австрійський уряд при розв'язанні спірних українсько-польських питань проводити зважену політику. На відозву польської депутації до польського населення в Австрії, у якій наголошувалося на тому, що «мирний договір в Бресті заключено коштом польського народу, кров'ю зрошених областей Холмщини і Підляшшя безправно прилучених до Української Республіки», український депутат Кость Левицький заявив: «мусимо в сій справі означити точно наше становище. Стоїмо безоглядно на становищі договору з 9 лютого. Договору сього не вільно змінити, він мусить бути безумовно переведений». За словами К. Левицького, Холмська губернія була історично українською, де 60 % населення становили українці. Він застеріг поляків від присвоєння собі будь-яких прав на ці українські землі ¹⁰³.

Під час виступу в Австрійському парламенті митрополит Андрей Шептицький 1 березня 1918 р. наголосив на тому, що мир Австро-Угорщини з Українською Народною Республікою без полагодження «холмської справи» неможливий, бо на інших умовах він ніколи не був би успішним. Безсумнівним було те, що «всі українці вважають Холмську землю старим українським краєм, який не тільки під етнографічним оглядом є тісно зв'язаний з Україною, але який багато віків належав Українській державі» ¹⁰⁴.

Обґрунтовуючи справедливість рішень *Берестейської мирної конференції*, професор Львівського університету Іван Крип'якевич писав: «Сповнилося наше давнє домагання, щоб одна з історичних частин Української держави повернулася до нас і нерозривно була зв'язана з

Україною. Звершилася побідно боротьба, котру від століть вів наш народ на своїх західних окраїнах. Холмщина була такою визначною етнографічною і культурною індивідуальністю, що навіть по прилученню до Польщі не заперечувано її приналежності до українських земель. При всіх важких переполах, які принесло чуже панування, Холмщина довгі століття задержувала свій давній національний характер... Прилучена до Польщі Холмщина стала тереном боротьби не за свою окремішність, а за чужі справи і ідеали. Вели тут свої змагання Варшава і Петербург, римське католицитво і православ'є, полонізація і русифікація. Так повстало «Холмське питанє»¹⁰⁵.

Під час підготовки до ратифікації договору усіма учасниками мирної конференції українські та польські політики намагалися залучити результати попередньої роботи – кожна на свій бік. Рада народних міністрів УНР 15 лютого 1918 р. вирішила заснувати на Холмщині та Підляшші українську адміністрацію. В ході запровадження нової адміністративно-територіальної системи Центральна Рада законом про поділ України на землі від 6 березня 1918 р. надала Підляшшю статус окремої землі з центром у Бересті¹⁰⁶.

Своє рішення про створення органів української влади уряд погодив з німецькою окупаційною владою, на що отримав згоду. Відповідно до ст. 3 закону про тимчасовий державний устрій Української держави від 8 червня 1918 р. краєвим комісаром для Холмщини, Підляшшя і Полісся було призначено члена СВУ Олександра Скорописа-Йолтуховського. На цій посаді він замінив Костянтина Лоського, який 18 грудня 1917 р. був призначений директором канцелярії Секретаріату міжнародних справ. Для утримання комісаріату уряд виділив 120 тис. карбованців. До обов'язків комісаріату входило заснування та організація роботи органів місцевої адміністрації, забезпечення населення продовольством, соціальний захист репатріантів з російських губерній, створення мережі шкільних закладів, відродження церковно-релігійного життя¹⁰⁷.

Загальне керівництво комісаріатом здійснювали О. Скоропис-Йолтухівський та його заступник О. Донець. Питаннями продовольства до часу остаточного звільнення Холмщини та Підляшшя за власним бажанням 20 липня 1918 р. займався уродженець Холма Антін Васильчук, який восени того ж року заснував у Холмі *Краєву економічну нараду українців* та бюро працевлаштування українців, які поверталися з депортації, *Біженський український банк*, основний капітал якого тоді нараховував 100 тис. карбованців, а згодом *Українське добровільне товариство*¹⁰⁸. Комісаром народної освіти працював уродженець Косто-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

молот Більського повіту Карпо Дмитріюк, який перед тим обіймав посаду заступника комісара народної освіти Київської губернії. Релігійними питаннями спочатку займалися Віктор Козловський та Михайло Кіт, потім Орест Мільков. Крім них, в штаті комісаріату були лікар з особливих доручень Василь Дмитріюк, завідувач друкарнею Микола Макарчук, редактор Вісника Холмського губернського староства Павло Базилевич, діловод канцелярії Яків Войтюк, його помічники Микола Соловейчук та Андрій Савчук. Повітовими комісарами працювали Федір Яцина та Антін Кочубинський, а повітовим старостою в Білій Володавського повіту – Степан Кордуба¹⁰⁹.

Одним з найважливіших питань новостворених органів влади стала українізація шкільництва. Наявні учительські кадри виявилися не пристосованими до вимог життя. З метою українізації, в першу чергу учителів, краєвий комісаріат освіти організував курси українознавства. До роботи в школах було залучено понад 500 учителів, що пройшли курсову підготовку, та 52 запрошених з Києва досвідчених педагогів¹¹⁰.

Документи і літературні джерела говорять про надзвичайно важкі умови роботи комісаріату. Як наголошував О. Скоропис-Йолтухівський на засіданні Ради народних міністрів 13 квітня 1918 р., «влада комісара поширюється тільки на Холмщину і Підляшшя; а окуповані частини Волині – Ковельський і Володимирський повіти – залишаються цілком без українського заступництва. Вся окупована частина української території поділена на сфери впливу германської і австрійської влади. З боку германської влади Комісаріат Холмщини і Підляшшя дістав признання, але покищо тільки формальне, бо жодних адміністративних функцій йому ще не передано. Нема місцевого самоврядування, тому нема тих органів, на котрі Комісаріат міг би опертися. В частині германської окупації зараз може іти лише підготовча робота до перейняття адміністративної влади, головним чином в сфері церкви, школи, повороту біженців. Австрійська влада ще не признала Комісаріату, з одного боку, через те, що не ратифікований ще мир, а [з] другого, не вияснені остаточно кордони Української Держави. Весь край зруйнований, руїна, особливо в австрійській частині, іде далі; ліс зрубують і вивозять; в селах лишилося по 5-7 коней (то найбільше); на Комісаріаті лежить велика моральна відповідальність, але нема жодної реальної можливості захистити інтереси населення. Православних священиків нема зовсім, католицькі залишилися і ведуть колонізацію; школа було розвивалася: в німецькій частині було 118 українських шкіл, організо-

ваних січовиками, зараз є 70-80, бо багато учителів пішло в українські дивізії. Шкільництво в німецькій частині можна збудувати, бо є простір приватній ініціативі. В австрійській частині іде колонізація; австрійські власті свідомо не допускають відкриття українських шкіл»¹¹¹.

Австрійська влада толерувала створення польської системи народної освіти. У 1915 р. у руках поляків опинились керівні посади волосних шкільних інспекторатів. В середині 1918 р. у Білгорайському, Грубе-шівському, Замістьському, Красноставському, Томашівському і Холмському повітах функціонувало 695 польських початкових шкіл, в яких навчалося 52 тис. дітей, серед них в Холмському повіті – 134 школи, у Білгорайському – 65 шкіл з 5900 учнями, у Замістьському – 164 державних і 3 приватних школи з 14 тис. учнів. У 1916 р. в Замісті почала працювати гімназія. У 1917 р. в Холмі було засновано філологічну школу на правах гімназії, в якій навчалося 258 учнів, в тому числі 181 католик, 70 євреїв, 6 євангелістів і лише 1 православний. На початку 1918 р. у Більському повіті функціонувало 27 польських шкіл і гімназія у повітовому центрі. Опікуном приватних шкіл на Підляшші був адміністратор Люблинської католицької дієцезії (єпархії) Зенон Квик¹¹².

У найвідповідальніший період для Холмщини та Підляшшя влада УНР сама знаходилася в критичній ситуації. Причиною тому стала відкрита агресія більшовицької Росії, війська якої окупували значну частину України. В цій ситуації український уряд через О. Севрюка звернувся до урядів Австро-Угорщини та Німеччини з проханням про надання Україні військової допомоги.

У випадку надання допомоги український уряд був готовий передати на зберігання в надійному місці підписану 8 лютого 1918 р. українськими делегатами на *Берестейській мирній конференції* та міністром закордонних справ Австро-Угорщини декларацію (додатковий таємний протокол до головного тексту *Берестейського договору* про створення окремого Східно-Галицького коронного краю), повернути австрійському міністерству закордонних справ протокол ще до створення коронного краю зі Східної Галичини та Буковини, після чого обидва примірники протоколу мали бути знищені. Українська сторона зобов'язувалася опублікувати заяву, в якій мала підтвердити свою згоду про зміну другого пункту в ст.2 відносно визначеного договором кордону України з Польщею, взяти участь у роботі змішаної комісії з обов'язковою участю польських представників, яка мала б право встановити український кордон східніше зазначеної в основному договорі лінії, бо «не є зобов'язаною прокладати лінію кордону через місце-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

вості Білгорай – Шебрешин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки»¹¹³.

Таким чином, уряд УНР фактично погодився на приєднання Холмщини та Підляшшя до Польщі. В контексті Холмщини цікавим є лист представника українського уряду у Відні В'ячеслава Липинського до міністерства закордонних справ, в якому дипломат писав: «Мій погляд на цю справу (анулювання додаткового таємного протоколу. – *Авт.*) такий: багато краще для нас – коли уступки необхідні – поступитися де в чім в справі Холмщини, ніж відступити від поділу Галичини. А це ось через що: наш західний кордон, з огляду на всякі можливі ще переміни на сході, мусить бути забезпечений з боку національного і географічного. Спираючись на Карпати і маючи всі дані для розвитку нашої національної і державної ідеї, ми всі свої сили можемо обернути на боротьбу (а вона буде дуже тяжка) зі сходом... а щодо Холмщини – можемо обіцяти, що ми не будемо робити особливої пресії в комісії, котра буде вирішувати цю справу зараз по ратифікації *Берестейського договору*»¹¹⁴.

Для заспокоєння громадської думки, насамперед серед холмського представництва в Центральній Раді, після оголошення тексту додаткових договорів на засіданні Ради голова української делегації у Бересті О. Севрюк зауважив, що «додатковий договір у справі Холмщини зовсім не значить, що Україна зрікається Холмщини, як то говорив австрійський міністр-президент Зайдлер, а навпаки, – цей додатковий договір забезпечує можливість перевести в Холмщині плебісцит у той час, коли це визнає відповідним Українська Республіка»¹¹⁵. Події найближчого часу показали, що після отримання бажаних поступок з боку української влади стосовно Холмщини, Галичини та Буковини, Австро-Угорщина 6 вересня 1918 р. в односторонньому порядку перервала переговори з українським урядом. Як зазначають окремі українські дослідники, втрата Холмщини і Підляшшя стала одним з перших наслідків занепаду Української держави¹¹⁶.

В час, коли евакуація німецьких військ з Підляшшя закінчувалася, українські установи 2 грудня 1918 р. були переведені з Білої до Берестя, де функціонували до захоплення цього міста польськими військами. Коли над українським народом нависла небезпека з боку більшовицької Росії та Польщі, губернський староста (гетьман України П. Скоропадський перейменував комісаріати на староства) О. Скоропис-Йолтухівський 17 листопада 1918 р. заявив: «Чим би не скінчилася боротьба в Центральній Україні, як би до неї не відноситись, тут, на польсько-українському пограниччю робота мусить вестись і надалі в

напрямку зміцнення українських національно-державних позицій. Щодо Холмщини, стою на попередньому становищі – Холмщина мусить бути українською»¹¹⁷.

Втрачені надії

З підсумками *Берестейської мирної конференції* категорично не погоджувалися польські політики, які на той час виступали єдиним фронтом. Прем'єр-міністр тимчасового уряду Ян Кухаржевський у своїй заяві рішення *Берестейського* договору назвав новим поділом Польщі. Регенційна рада 13 лютого 1918 р. видала маніфест, у якому «перед Богом і перед світом, перед трибуналом історії і перед австрійським народом» висловила протест з приводу «нового поділу Польщі». Вона відмовилася визнавати рішення мирної конференції¹¹⁸.

Ця подія активно обговорювалася в польських засобах масової інформації. Так, краківська газета *Czas* з приводу рішення *Берестейської мирної конференції* писала: «Австро-Угорська монархія не прислухалася до поляків, щоб уникнути помилки. Це буде єдиний приклад в історії, коли держава з такою минувшиною і такою могутністю як Австрія заключила міжнародний договір з неіснуючою державою і людьми, які не мали ніякого мандату не тільки на укладення миру, але й до ведення переговорів. Залишається загадкою, як граф Чернін, барон Форгач та інші дипломати Центральних держав не розгледіли під час тривалих нарад з т. зв. українцями, з ким мають справу і на якому культурно-політичному рівні знаходяться делегати від Центральної Ради, прислані до Берестя»¹¹⁹.

Поляки відверто висловлювали своє невдоволення створенням українських установ на Підляшші. Прем'єр-міністр Кухаржевський у переданій через німецьких представників ноті до уряду УНР звинуватив українську владу у недотриманні умов *Берестейського договору*. Повернення цим землям українського виразу без встановлення українсько-польського кордону вони розцінили як самовільне захоплення польських територій¹²⁰.

Засноване в лютому 1918 р. *Товариство захисників пограниччя* свої головні завдання вбачало у захисті земель на східному польському пограниччі в кордонах до 1772 р., відстоюванні на них польських державних інтересів і всього, що має польський вираз: католицького костелу,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

польських державних, культурних і освітніх установ, наданні матеріальної і моральної підтримки усім, хто підтримує і зміцнює польський характер цих земель ¹²¹.

На заклик політиків польські спільноти багатьох міст і сіл Холмщини і Підляшшя організовували масові заходи, на яких висловлювали підтримку польським політикам і закликали їх до невизнання рішень Берестейської мирної конференції. Найбільш помітні маніфестації пройшли у Замісті, Щебрешині, Звіринцю, Лабунях, Краснобрдах Замістського, Красноставі і Гошкові Красноставського, Рейовцю, Людвинях, Дрилеві Холмського повітів. В листі до депутатів польського представництва в Австрійському парламенті поляки села Сінниця Романна Красноставського повіту закликали, щоб вони за будь-що рятували Холмщину, адже рятуючи її, вони рятуватимуть цілу вітчизну. Лише в Грубешівському і Холмському повітах в маніфестаціях протесту взяло участь понад 24 тис. осіб польської національності ¹²².

Потрібно визнати, що польські політики провели значну роботу, спрямовану на здобуття незалежності своєї країни. Вони зуміли залучити на свій бік багатьох впливових політиків світу, тому дуже болючо реагували на кожен крок українського уряду та його тимчасових союзників і активно захищали право на утримання давно захоплених Польщею українських етнічних земель.

Ще до початку Першої світової війни польські політичні організації почали налагоджувати контакти з країнами обох військово-політичних блоків. Вони цілком свідомо «клали яйця у різні кошики», що робило їх активними учасниками політичних процесів у Європі. На позиції розв'язання питання незалежності Польщі за допомогою Росії стояв голова Партії народних демократів (ендеків) Роман Дмовський. На пленарному засіданні російської Державної думи депутати від Партії народних (народових) демократів Олександр Мейштович і Віктор Яронський виступили з заявою, в якій висловили повну солідарність польського народу з Росією. Вони разом з Партією реальної політики, Польською партією поступовців та Польським поступовим об'єднанням домагалися права поляків на об'єднання усіх раніше підпорядкованих Польщі земель і створення на них потужного автономного державно-територіального утворення в складі Росії, та закликали слов'янські народи до об'єднання навколо Росії для спільної боротьби проти Німеччини ¹²³.

В листопаді 1914 р. був створений *Польський національний комітет*, до якого увійшло 14 ендеків, 6 представників Партії реальної політики і 7 безпартійних. Його головою став Зигмунт Вельпопольський, а го-

ловою виконкому – Роман Дмовський. Комітет запропонував створити окремі польські військові підрозділи (легіони), командувати якими могли б офіцери російської армії польської національності. Ця пропозиція ендеків була підтримана російською владою. Зі згоди верховного головнокомандувача російською армією, великого князя Миколи Миколайовича, наказом командуючого південно-західним фронтом Іванова 1 січня 1915 р. в Пулавах був сформований легіон чисельністю у 900 осіб, який у березні був включений до складу стрілецької бригади і воював проти німців біля Радома та Ілзи ¹²⁴.

Прихильники австрійської орієнтації у польських політичних колах, найвпливовішими з яких на той час були Юзеф Пілсудський та Казимир Соснковський, ще у 1908 р. заснували Союз активної боротьби, при якому пізніше була створена комісія для об'єднання незалежних політичних партій. У 1913 р. до них приєдналася революційна фракція ППС, Польська соціал-демократична партія та Селянський союз. Головним своїм завданням цей блок партій вважав створення мережі військових організацій, які могли б ефективно протистояти Росії на території Польщі, і за сприятливих умов розпочати збройну боротьбу за її звільнення від російських окупантів. На початку 1915 р. їм вдалося створити дві бригади (легіони), які намагалося підпорядкувати собі німецько-австрійське військове командування. Воєнні дії на території Польщі пришвидшили створення легіонів. До вересня 1915 р. було сформовано три бригади, якими командували Юзеф Пілсудський і Юзеф Галлер. Пізніше вони склали основу польської армії і разом зі створеними на території Франції польськими легіонами відіграли головну роль у поверненні до Польщі Холмщини та Підляшшя. Через те, що східні бригади відмовилися присягнути на вірність окупаційному режимові та створеній ним Раді Держави, вони були розформовані, а їх окремі підрозділи на чолі з генералом Юзефом Галлером увійшли до західного легіону ¹²⁵.

Наприкінці 1916 р. польські політичні партії, як зазначено вище, створили в Лозанні *Польський національний комітет* на чолі з Р. Дмовським, який був визнаний державами Антанти і отримав статус офіційного представника польського населення на міжнародній арені. Його постійним місцем перебування став Париж, звідки він координував роботу польських політичних та громадських організацій. Таким чином виникло два центри управління: закордонний на чолі з Р. Дмовським та місцевий – на чолі з Ю. Пілсудським. Комітет, насамперед його закордонне представництво, активно співпрацював з урядами країн Ан-

танти, а місцеве крило чинило тиск на керівництво Австро-Угорщини, чії війська окупували значну частину території Польщі. Через своїх представників в органах окупаційної влади комітет намагався зміцнити польські впливи всередині країни, через них контролювати ситуацію і готуватися до захоплення влади ¹²⁶.

Враховуючи послаблення Австро-Угорщини та розуміючи неминучість її краху, польські політичні кола та офіційні особи відверто висловлювали невдоволення нерішучістю керівництва цієї країни у виконанні задекларованих кроків і демонстративно погрожували призупинити польсько-австрійські контакти. Польська політична верхівка, в тому числі голова створеної 12 вересня 1917 р. *Регентської ради* князь Здислав Любомирський, стояли на тому, що Холмщина має безумовно належати Польщі, бо вона знаходилася в її складі ще до поділів Польщі. Поляки вимагали від Австро-Угорщини приєднання окупованих нею земель на Волині до Люблинського генерал-губернаторства. Свої вимоги вони обґрунтовували тим, що великими землевласниками там є поляки і значна частина сільського населення мала польське походження ¹²⁷.

Українська влада в особі гетьмана Павла Скоропадського намагалася обстоювати право України на холмсько-підляські землі. Про цей епізод у своєму житті гетьман пізніше писав: «З поляками ми мали тоді одне питання, причому невирішене для обох сторін. Це питання про Холмщину. Поляки наполягали на тому, що цей край цілком повинен належати їм, українці, навпаки, що Холмщина повинна належати Україні. Якщо цю справу розглядати з етнографічної точки зору, то здавалося б, що північну частину слід було б уступити Польщі, але зате вся середня і південна частина, населення якої українське, повинна була б належати нам. Поляки хотіли, щоб наш кордон знаходився на Бузі. Я рішуче висловився проти цього. Австрія через свою внутрішню політику була змушена підтримувати поляків, в останній період під час розв'язання цього питання вона знаходилася на боці поляків. Граф Форґач переді мною на цьому наполягав, але я не йшов назустріч його домаганням» ¹²⁸.

Здобувши повну підтримку країн Антанти, поляки посилили тиск на органи окупаційної влади. У Варшаві та інших великих містах 14 лютого 1918 р. розпочався загальний страйк. В костелах тривали безперервні богослужіння та панахиди за втраченою державністю та багатьма землями, які поляки рахували своїми. Варшаву, Краків та Львів заповнили демонстранти, які закликали до одностороннього проголошення незалежності країни та повернення до неї усіх українських

земель. Під тиском демонстрантів люблинський генерал-губернатор Станіслав Шептицький подав у відставку ¹²⁹.

Польські політики вдало використовували суперечності як між країнами Антанти і Четверного союзу, так й між Німеччиною і Австро-Угорщиною. На прикінцевому етапі війни свою головну увагу вони спрямували на співпрацю з Австро-Угорщиною. Наслідком цього стала передача в липні 1918 р. економічного відділу австрійської військової комендатури в Холмі у підпорядкування люблинському генерал-губернатору. Цей крок поляки розцінили як акт прилучення південно-австрійської частини Холмщини до Польського королівства ¹³⁰.

Після Комп'єнського перемир'я, підписаного 11 листопада 1918 р., військові дії між Німеччиною та державами Антанти були призупинені. Німецько-австрійські війська мали залишати окуповані території та поступово роззброїтися. Внаслідок цього польські військові формування (легіони) отримали оперативний простір для своєї діяльності і пробували вести активні бойові дії проти німців. Німцям до лютого 1919 р. вдавалося контролювати гілку залізниці Ковель – Бересть – Білосток – Кенігсберг, якою здійснювали евакуацію військ ¹³¹.

До літа 1918 р. усім вже стало зрозумілим, що війна закінчиться поразкою Центральних держав. За таких обставин, осередки польської влади – *Регентська рада*, створена на підтримку Австро-Угорщини та Німеччини і *Польський національний комітет*, визнаний Антантою, гарячково намагалися вирішити питання формування центральної влади в країні і приєднання до неї «спірних» регіонів – Холмщини і Підляшшя, Тішинської Сілезії, литовських земель тощо. Великими впливами в польському суспільстві користувалися прихильники Юзефа Пілсудського, якого звільнили з німецької в'язниці наприкінці першої декади листопада 1918 р.

Ще на початку жовтня *Регентська рада* оголосила про підготовку парламентських виборів. Через декілька днів вона взяла на себе керівництво польськими військовими частинами, раніше підпорядкованими німецькому командуванню. Поляки спонтанно приступали до усунення німецьких і австро-угорських окупантів, створюючи зародки влади на місцях. На початку листопада в Любліні виник *Тимчасовий народний уряд Польської Республіки* на чолі з Ігнацієм Дашинським. По прибутті до Варшави 10 листопада Ю. Пілсудського, йому була передана вся повнота влади у відроджуваній Польщі ¹³².

До осені 1918 р. польські політичні організації практично завершили формування структури державних органів, які були здатні перебрати

та утримати владу в своїх руках. Відразу після ліквідації окупаційної влади на місцях їх місце негайно займали органи польської влади. Як писала львівська газета «Діло» 2 березня 1918 р. «окупаційну військово-політичну адміністрацію в округах Білгорай, Замістя, Красностав, Томашів, Янів віддано в руки тих, хто «практикував» у Галичині. Нова влада забороняла окремим обіжником вживати українську мову і кирилицю і запровадження української мови в школі»¹³³.

Холмський виконавчий комітет 15 червня 1918 р. виступив з протестом на антиукраїнські дії польських організацій та мовчазну згоду на це з боку Центральних держав, насамперед Австро-Угорщини. В ньому говорилося, що «Холмщина і Підляштя по Берестейському мировому договору прилучені до України. Основою для такого міжнародного акту було: а) самовизначення холмсько-підляського населення, яке виявило свою тверду волю злучити свій край і політичне життя з Україною на всехолмським делегатським з'їзді у Києві 25-27 серпня 1917 р., а також б) статистичні дані про людиність Холмщини та Підляштя. З тих даних бачимо, що на 3 січня 1914 р. було: українців 446 тис. 839 (50,1 %), поляків 284 тис. 136 (30,5 %), євреїв 147 тис. 219 (15,8 %), німців та інших 33 тис. 901 (3,9 %), а всього разом 932095 чоловік.

По миру були ясно визначені головні пункти західної границі поміж Україною та Польщею. Але таке залагодження холмської справи не до вподоби стало польським шовіністам, які ужили всіх заходів, щоби досягнути поширення східної границі Польщі на втрату української території й на кривду більшості населення Холмщини. Під впливом тих-ж польських шовіністів Берестейський мирний договір Австро-Угорщиною ще й досі не ратифіковано, влада українського уряду, яка почасти признана на Підляшю, на Холмщину не поширена і холмські біженці на рідні оселі досі не впускаються, не вважаючи на те, що вони сотнями тисяч стоять вже коло порогу рідної землі і гинуть від голоду, холоду та пощесті.

Останнім відгуком шовіністичних заходів польських політиків пролунала заява австрійського міністра Буріана в Берліні про те, що він рішуче обстоює приєднання Конгресової Польщі, себ-то з Холмщиною та Підлясем, до австро-угорської держави. Холмський виконавчий комітет апелює до громадянства всього світу про всі польські вчинки та заходи, що до знищення українства на Холмщині і покривдження обездоленого та побитого війною і станом трьохлітнього біженства братнього українського населення і рішуче протестує проти них і просить громадянство висловити їм свій осуд. Одночасно Комітет зверта-

ється з щирим проханням до українського, німецького та інших, співчуваючим справедливим домаганням української більшості населення Холмщини і Підляшшя, урядів про те: 1) аби як найскоріше вирішено було холмсько-підляшську справу згідно з принципами Берестейського миру; 2) аби многостраждальному холмському населенню зараз же дана була можливість повернутися на рідні місця і стати до мирної творчої праці. Аби таким чином раз на завше покласти край безпідставним польським замахам на українські землі»¹³⁴. Отака велика, майже на сторінку, нами подана цитата. Але нам хотілося відтворити в оригіналі те, що писали тодішні українські газети.

Усвідомлюючи драматизм ситуації, колишній член Центральної Ради Семен Любарський та член *Холмського виконавчого комітету* Микола Шкетин звернулися до уряду Директорії за військовою допомогою Холмському губернському комісаріатові. Були зроблені спроби перевести на територію Підляшшя підрозділ Чорноморської січі, але події на українсько-російському фронті перешкодили це зробити. За таких обставин керівництву губернії доводилося розраховувати лише на власні сили. В Кобрині під керівництвом уродженця Грубешівського повіту Петра Макарука розпочалося формування українського полку, озброєння та амуніцію якому погодилися надати німецькі комендатури Кобрини та Берестя. Однак ще на стадії формування цей військовий підрозділ був ліквідований польським військом, яке з півночі Білорусі напало на Кобрин¹³⁵.

Спостерігаючи повзуче запровадження польської влади на холмсько-підляських землях, делегація *Холмського виконавчого комітету* в складі священників Антіна Матеюка та Івана Левчука, статського радника Олександра Павлюка, педагогів Карпа Дмитріюка і Олександра Дуди, Василя Макарука, Віктора Мацука, Івана Меленця і Козака порушила перед П. Скоропадським питання щодо фактичного приєднання Холмщини до України, збройного захисту українських установ і надання допомоги біженцям, десятки тисяч яких на станціях Ковна, Ворожби і Луцька очікували дозволу повернутися на батьківщину¹³⁶.

В ході розширення зони воєнних дій польська Білоруська дивізія 2 лютого 1919 р. захопила залишене напередодні німецькими військами Берестя. Поляки заарештували губернського старосту О. Скорописа-Йолтуховського, працівників староства та губернської шкільної ради і відправили їх до концтабору. Таким чином, Польща порушила умови *Берестейського договору* і практично анексувала Холмську губернію. Польські політики знали, що Мирний договір був ратифікований

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Українською Народною Республікою, після чого цей акт 15 липня вчинила Болгарія, 24 липня – Німеччина, 24 серпня – Туреччина, і лише Австрія не ратифікувала цей документ¹³⁷.

Ситуація в Європі відразу після закінчення війни склалась так, що долю українських земель Холмщини і Підляшшя мали вирішувати країни Антанти – переможці у Першій світовій війні. Проте вони мали своє бачення повоєнного устрою в Європі та на свій розсуд «дарували» незалежність націям та народам континенту. На переговорах у Версалі вони 28 червня 1919 р. дали згоду на приєднання до Польщі захоплених нею раніше територій, на яких переважало українське населення і яке було проти такого розвитку подій. Українцям як, рівно ж, іншим меншинам, для «втіхи» сформулювали і урочисто проголосили *Малий Версальський договір*, або *Трактат про права національних меншин*¹³⁸. У ст. 2 цього документу усім громадянам Польщі, незалежно від національності, гарантувалася свобода і захист їх життєвих інтересів. У ст. 7 декларувалася рівність громадянських і політичних прав мешканців Польщі усіх національностей, вживання ними рідної мови у всіх сферах життя та захист їх релігійних переконань. Крім того, Польща брала на себе зобов'язання не чинити меншинам перешкод у створенні добровільних і опікунських організацій, заснуванні шкіл з рідною мовою навчання (ст. 8, 9). Підписуючи цю міжнародну угоду Польща визнавала, що усі статті, які стосуються прав і свобод національних меншин, є міжнародними зобов'язаннями цієї держави і перебувають під контролем створеної на цій же конференції Міжнародної Ліги Націй.

Після проголошення державної незалежності польські політики намагалися її міжнародного визнання в кордонах, які Польща мала до першого поділу країни у 1772 р. Щодо українських етнічних земель Холмщини та Підляшшя у них не виникало жодних сумнівів, бо у свідомості пересічних поляків, найперше в головах політичної еліти, утвердилася думка: «Стільки вітчизни, скільки землі»¹³⁹. Активні дії польських політиків принесли бажаний результат. Найперше Австрія, яка послідовно підтримувала поляків, знехтувала правами як українського населення Холмщини та Підляшшя, так й вірнопідданих цісаря галицьких українців. За створення незалежної Польської держави, але на території з переважаючою польською людністю, висловився й уряд США¹⁴⁰. Країнам Антанти розходилося насамперед про стабільність на суміжних з радянською Росією землях. На їх думку, найпевнішим гарантом стабільності могла бути Польща, через це вона мала найбільше сприяння з боку західних держав.

Вони знали, що впливові польські політики, зокрема прем'єр-міністр, генерал Владислав Сікорський, розглядали Польщу не як державу націй, а як національну державу. У квітні 1920 р. польський установчий Сейм прийняв закон, згідно з яким усі землі, що входили до Польського королівства після Люблинської унії, мали увійти до складу відродженої Польської держави. Лише після протесту президента США В. Вільсона, Сейм 23 травня 1920 р. ухвалив новий закон, в якому зазначалось, що до складу Польщі мають увійти лише ті землі, на яких безумовно переважало польське населення. Питання включення Холмщини та Підляшшя до Польщі мало вирішуватися після опитування місцевого населення (проведеного під егідою Ліги Націй плебісциту).

В цей складний для України час керівництво Директорії пішло на вимушену співпрацю з польським урядом, сподіваючись знайти в його особі союзника у боротьбі проти більшовиків, що було зафіксовано у мирному договорі від 16 червня 1919 р. Згідно з політичною угодою між урядами Директорії та Польщі від 2 грудня 1919 р. про кордон Польща «визнала Директорію за законний уряд незалежної України». Кордон між двома державами мав проходити «на північ від ріки Дністер вздовж ріки Збруч, а далі вздовж колишнього кордону Австро-Угорщини з Росією до Вишнього Городка на північ через Кременецьке підвищення, а потім по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східних адміністративних границь Рівненського повіту, далі на північ вздовж границі Мінської губернії, до перетину її з рікою Прип'ять, надалі Прип'яттю до її гирла»¹⁴¹. Співпраця між урядами двох країн поглиблювалася і 22 квітня 1920 р. головою Директорії С. Петлюрою і начальником Польської держави Ю. Пілсудським були підписані загальна і торгівельно-економічна конвенції. Польський уряд визнав УНР в кордонах, визначених міжнародними угодами, але кордон між цими двома державами встановлювався на східній лінії зайнятих польською армією українських земель. Таким чином, Холмщина, Підляшшя, Східна Галичина та п'ять повітів Волині залишалися під Польщею ¹⁴². Конвенція лише закріпила фактичний стан речей. Таким чином, майже 100 тис. кв. км були офіційно передані Польській державі. На жаль, цим документом були знищені державно-правові засади існування Західноукраїнської Народної Республіки і фактично перекреслювалася визвольна боротьба українського народу 1918–1920 рр.¹⁴³. Українська Національна Рада на чолі з президентом ЗУНР, яка тоді перебувала у Відні, у спеціальній декларації стосовно Варшавської польсько-української угоди заявила про те, що «навіть ціла Директорія УНР не мала права взагалі за-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ключувати яких-небудь політичних договорів... тим більше не міг мати такого права С. В. Петлюра»¹⁴⁴.

Як відомо, Ю. Пілсудський не був прихильником незалежності та суверенітету України, Білорусі та Литви. Він сподівався відновити Річ Посполиту у попередніх кордонах і не виключав захоплення східних українських земель збройною силою. В листі до міністра закордонних справ Польщі Л. Василевського він, зокрема, наголошував: «все те, що Польща в сенсі кордонів отримає на Заході, буде подарунком коаліції... Натомість, здобутками на Сході будемо завдячувати виключно собі, нашим власним силам»¹⁴⁵.

В цей складний час на допомогу Польщі вкотре прийшли держави Антанти. Міністр закордонних справ Великої Британії Керзон в липні 1920 р. запропонував перемир'я між більшовицькою Росією і Польщею, яке було підписане у Ризі. Розмежування між арміями воюючих сторін мало проходити по лінії Гродно – Ялівка – Немирів – Берестя – Дорогуськ – Грубешів – Крилів – західніше Рави-Руської – східніше Перемишля¹⁴⁶. Внаслідок контрнаступу польські війська захопили майже усі західноукраїнські землі. Польща зажадала встановлення свого східного кордону по річці Збруч і 18 березня 1921 р. підписала мирний договір з більшовицькою Росією. Отже, залишення Холмщини, Підляшшя, Західної Волині та Західного Полісся за Польщею та сформування нею основних державних структур, в тому числі й прикордонної служби, остання дозволила українському населенню краю повертатися з Росії на батьківщину.

Таким чином відбувся черговий перерозподіл української етнічної території, на цей раз між Польщею та радянською Росією. З цього приводу американський історик Раймонд Бюел писав: «Ризький договір дав Польщі чисельну білоруську і українську людність, якій не гарантовано жодних політичних прав... Етнічна Польща мала територію близько 90 тис. кв. миль і населення 20 мільйонів, але зусиллями польської зброї та дипломатії кордони нової держави у 1923 р. досягли 150 тис. кв. миль з 28 мільйонами мешканців. Ці здобутки тим більше варті уваги, що вони відбулися всупереч рішенням мирної конференції... Внаслідок цих здобутків Польща здобула славу неприборканого імперіаліста»¹⁴⁷.

Примітки

1. Stolarezyk M. Wybór tekstów źródłowych z historii Polski 1861-1918. T.2. – Rzeszów: WSP, 2000. – S. 224; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: ЛНУ, 2002. – С. 432.
2. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). – Фонд. 135. – Описание. 474. – Дело. 65. – Лист. 14-17; Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – С. 432.
3. Пасхалов К. Отзыв на записку по поводу «Воззвания главнокомандующего к польскому народу». – М., 1915. – С. 35-36; Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – С. 432.
4. АВПРИ. – Фонд 135. – Описание 474. – Дело 54. – Лист 63.
5. Троян С. Нове бачення Європи: німецькі плани територіального устрою початку ХХ ст. // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці 22-24 вересня 1998 р. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 95-96.
6. Фісанов В. Дуель двох дипломатій: особливості взаємин США та Австро-Угорщини у 1917-1918 рр. // Там само. – С. 121.
7. Кравець М. Висвітлення Першої світової війни у мемуарах Девіда Ллойда Джорджа (1914-1916). – Вінниця, 1981. – С. 20.
8. Рубльов О. С., Ресент О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. (Серія «Україна крізь віки»: в 15 т.) Т.10. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 25.
9. Fischer Fritz. Griff nach der Weltmacht: Die Kriegzielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918. – Düsseldorf, 1961. – S. 150-151.
10. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. Band 1. – Philadelphia, 1966. – S. 168.
11. Патер І. Назв. праця. – С. 134.
12. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. – T. 2 (1914-1939). – Gdańsk, 1990. – S. 73.
13. Скоропис-Йолтуховський О. Назв. праця. – С. 215.; Патер І. Назв. праця. – С. 126.
14. Патер І. Назв. праця. – С. 133; Вістник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 19-20. – 5 березня – С. 148.
15. Вістник Союзу Визволення України (СВУ). – 1915. – Ч. 43-44 – 31 жовтня. – С.
16. Патер І. Назв. праця. – С. 121, 123.
17. Фісанов В. П. Австро-Угорщина як геополітичний експеримент // Питання історії нового і новітнього часу. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – С. 34.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

18. Zięba A. Ukraińcy w Kanadzie wobec polaków i Polski (1914-1939). – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1998. – S. 145.
19. Там само. – С. 145-146.
20. Ріпецький С. Українсько-польський процес 1918-1923. Чикаго; Нью-Йорк, 1963. – С. 4.
21. Цит. за: Пастернак Є. Назв. праця. – С. 174.
22. Мировые войны XX века. Кн. 2. – С. 450-452.
23. Там само. – С. 451.
24. Цит. за: Пастернак Є. Назв. праця. – С. 175.
25. Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – 438.
26. Там само. – С. 446.
27. Цит. за: Пастернак Є. Назв. праця. – С. 190-191.
28. Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – 437.
29. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Т.1. 4 березня-9 грудня 1917 р. – Київ: Наукова думка, 1996. – С. 351, 561.
30. Вестник Временного правительства. – СПб, 1917. – № 10, 15 марта; № 28, 11 апреля; Корнилович М. Біженська трагедія Холмщини і Підляшшя // Україна. – Книга 3. Київ, 1927. – С. 127; Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – С. 437.
31. Холмская Русь. – 1917. – 2 липня; Корнилович М. Назв. праця. – С. 127-128, 133.
32. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 147.; Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – 437.
33. Ленин В.И. Полн.собр.соч. Изд. пятое. Т.31. – Москва: Изд. полит. литературы, 1969. – С. 439.
34. Там само. – С. 433-434.
35. Корнилович М. Назв. праця. – С. 131.
36. Там само.
37. Холмская Русь. – 1917. – 29 жовтня; Корнилович М. Назв. праця. – С. 135.
38. Холмская Русь. – 1917. – 29 жовтня; Корнилович М. Назв. праця. – С. 133.
39. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т.1. – С. 38-39.
40. Корнилович М. Назв. праця. – С. 127.
41. Холмская Русь. – 1917. – квітень-липень.
42. Холмская Русь. – 1917. – 4 червня.
43. Холмская Русь. – 1917. – 2 липня.
44. Там само.
45. Там само.
46. Там само; Пастернак Є. Назв. праця. – С. 149-150.
47. Холмская Русь. – 1917. – 22 жовтня.

48. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України). – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.13.
49. Цит. за : Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: КЖВ «Тернопіль», 1997. - С. 13.
50. Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1917. – Ч.1. - 1 січня. – С. 8-9.
51. Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1917. – Ч.16 – 15 квітня. – С. 254.
52. Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1917. – Ч.21 – 20 мая. – С. 333.
53. Олійник П. Назв. праця. – С. 41.
54. Корнилович М. Назв. праця. – С. 124.
55. Холмская Русь. – 1917. – 4 квітня.
56. Корнилович М. Назв. праця. – С. 128-129.
57. Пастернак Є. Назв. праця. – 151.
58. Цит. за: Там само.
59. Цит. за: Там само. – С. 151-152.
60. Цит. за: Корнилович М. Назв. праця. – С. 131.
61. Цит. за: Там само.
62. Там само. За даними Є. Пастернака з'їзд холмщаків представив до УЦР 7 своїх посланців, тобто він не назвав імені Антона Павлука. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 153.
63. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 4 зв.; Українська Центральна Рада. Т. 1. – С. 86.
64. Корнилович М. Назв. праця. – С. 136, 137.
65. Українська Центральна Рада. Т. 1. – С. 229-230.
66. Там само. – С. 380; Нова Рада. – К., 1917. – 3 листопада.
67. Українська Центральна Рада. Т.1 – С. 355; ЦДАВОВУ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 46.
68. Українська Центральна Рада. Т.1. – С. 411; Народня воля. – К., 1917. – 14 листопада.
69. Українська Центральна Рада. Т. 1. – С. 400.
70. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 379.
71. Там само. – С. 442-443.
72. Там само. – С. 433.
73. Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. – Київ – Відень, 1920. – С. 236.
74. Там само. – С. 242-243.
75. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том 2. – 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – Київ: Наукова думка, 1997. – С. 13.
76. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 164-168; Макар Ю. Перші кроки зовнішньої політики Української Народної Республіки (Берестейська угода 1918 р.) // Буковинський журнал. – 2002 – Ч. 3-4. – С.70.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

77. Українська Центральна Рада. Т. 2. – С. 81.
78. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917-1918 рр. – Київ: Політична думка, 1999. – С. 57-68.
79. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 163.
80. Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 138.
81. Там само. – С. 142.
82. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 167.
83. Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. – Київ – Нью-Йорк – Філадельфія: В-во М.П. Коць, 1999. – С. 6-7; Макар Ю. Перші кроки зовнішньої політики Української Народної Республіки. – С.73.
84. Діло. – 1918. – 1 березня.
85. Українська Центральна Рада. Т. 2. – С. 203.
86. Там само. – С. 204.
87. Там само.
88. Там само. – С. 205.
89. Там само.
90. Там само.
91. Там само. – С. 99.
92. Там само. – С. 121.
93. Zięba A. Op. Cit. – S. 174-175.
94. Library and Archives Canada (LAC) – R.L. Borden Papers. C. 3214. Vol. 1. P.217.
95. Ibid. – P. 218-225.
96. Zięba A. Op. Cit. – S. 175.
97. Український Голос. – 1917. – 7 листопада.
98. Там само. – 3 жовтня.
99. Zięba A. Op. cit. – S. 176.
100. Войченко О. Літопис українського життя в Канаді. Т.1. Піонерська доба: 1874-1918. – Вінніпег: Тризуб, 1961. – С. 217, 227, 230, 231, 249 та ін.; Канадійський Русин. – 1918. – 16 січня. – С. 5.
101. Український Голос. – 1918. – 13 лютого, 27 листопада, 11 грудня; Канадійський Русин. – 1918. – 3 квітня, 1 травня, 8 травня, 12 червня, 11 вересня, 11 грудня; 1919. – 1 січня; Zięba A. Op. cit. – S. 180-181.
102. Діло. – 1918. – 22 лютого.
103. Там само.
104. Діло. – 1918. – 3 березня.
105. Діло. – 1918. – 14 лютого.
106. Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 181.

107. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 6.
108. Патер І. Назв. праця. – С. 218.
109. Вістник Холмського губерніяльного староства. – 1918. – 16 жовтня.
110. Вістник Холмського губерніяльного староства. – 1918. – 7 вересня, 2 листопада; Мир. – 1918. – 1 жовтня.
111. Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 276.
112. Cabaj J. Op. cit. – S. 137-139.
113. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergübbe. Band II – Philadelphia, 1967. – Dok. 244,277,271,274.
114. Цит. за: Несук М. Назв. праця. – С. 183-184.
115. Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 196.
116. Несук М. Назв. праця. – С. 142, 255.
117. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1064. Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 10.
118. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 172-173.
119. Czas. – Kraków, 1918. – 25 czerwca.
120. Несук М. Назв. праця. – С. 145; Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergübbe. Band II – Philadelphia, 1967. – Dok. 244.
121. Pelica G. Kościół prawosławny w wojewódstwie Lubelskim (1918-1939). – Lublin, 2007. – S. 153-154.
122. Op. cit. – S. 185-190.
123. Czop E. Orientacje polityczne w Polsce podczas I wojny światowej // Перша світова війна: Історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 158.
124. Там само. – С. 159.
125. Там само. – С. 161-163.
126. Там само. – С. 163.
127. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 183.
128. Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; Філадельфія. – 1995. – С. 268.
129. Несук М. Назв. праця. – С. 145.
130. Діло. – 1918. – 31 липня.
131. Мировые войны. Кн. 1. – С. 607; Пастернак Є. Назв. праця. – С. 180.
132. Dybkowska A., Żaryń J., Żaryń M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. – Warszawa: PWN, 1994. – S.222-223; Алексієвць Леся. Польща: утвердження незалежної держави. 1918-1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 106-107.
133. Діло. – 1918. – 2 березня.
134. Нова Рада. – Київ, 1918. – 15 червня.
135. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 181.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

136. Діло. – 1918. – 12 червня.
137. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 182.
138. Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – С. 446.
139. Ріпецький С. Назв. праця. – С. 4.
140. Там само.
141. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1962. – Т. 2. S. 8-9.
142. Державний історичний архів у Львові. – Ф. 359. – Спр. 371. – Арк. 11.
143. Там само.
144. Там само. – Арк. 12.
145. Czubiński A. Dzieje najnowsze Polski do roku 1945. – Poznań, 1994. – S. 171.
146. Енциклопедія українознавства. – Т.3. Перевид. в Україні. – Львів: НТШ, 1994. – С. 994; Sienkiewicz W. Mały słownik historii Polski. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1997. – S. 36.
147. Buell Raymond Lesli. Key to Europe. – New-York, 1939. – P. 798.

Третій розділ

У СКЛАДІ ВІДНОВЛЕНОЇ ПОЛЬЩІ

Після повернення на рідну землю

Українці Холмщини та Підляшшя, частині з яких у 1918-1919 рр. з великими труднощами вдалося повернутися до Польщі, опинилися в цілком іншій державі. Польські політики, в запалі швидкого здеросійщення країни, дивилися на прибулих вигнанців як на носіїв російської ідеології та культури, потенційних ворогів та шпигунів на користь інших держав.

У той важкий час українській інтелігенції краю довелося бути посередником між українським населенням та польською владою. Хоч українська інтелегенція формувалася у підросійські часи і в російській культурній традиції, але у своїй масі ототожнювала себе з українською нацією і залишалася народною за суттю. Отримавши політичне загартування в період українського державотворення, вона не пішла на беззастережну співпрацю з польською владою і не шукала власної вигоди за рахунок свого народу.

Українське питання на Холмщині і Південному Підляшші було чи не найскладнішою проблемою для польської влади. На думку польських вчених, поштовхом до підняття *українського питання* виявилася потреба відреагувати на *Меморіал у справі української людності на Холмщині*, надісланий урядові 30 вересня 1919 р. трьома українськими діячами з Холма: Антоном Васильчуком*, Петром Грицаєм і Хомою Кульгав-

* Антін і Павло Васильчуки. В джерелах українських і польських їх прізвища пишуть по різному – *Васильчук* і *Васинчук*. Важко сказати, котрий з написів вірогідніший, але в тогочасних українських виданнях – *Васильчук*.

цем. Автори документу підкреслювали повну лояльність до Польської держави, просили про рівноправ'я для українців краю, щоб ті могли вживати свою мову, плекати власну культуру, задовольняти релігійні потреби і бути «українцями, громадянами вільної Польської республіки». В *Меморіалі*, між іншим, читаємо: «Для вирішення пекучих проблем української людності просимо про негайне надання нам дозволу на створення *Українського комітету* (виділення наше. — *Авт.*) з місцем перебування у Холмі, добродійних українських організацій, відкриття українських народних шкіл там, де є у тому потреба, відкриття українських гімназій, дозволу користуватися українською мовою в установах і судах, забезпечення потрібної кількості православних церков там, де заходить у тому потреба, врахування при здійсненні аграрної реформи права українських селян на землю»¹.

Влада проігнорувала клопотання українців, вважаючи, на підставі висновків міністерства внутрішніх справ від 2 грудня 1919 р., що серед українців відсутні будь-які «свідомі політичні і суспільні прояви», про що мала б свідчити «відсутність політичних, визнанневих і економічних організацій». Єдине, що зауважила польська влада, — це «певні більшовицькі тенденції, в основі яких лежали важкі побутові умови»². А звідки ж було взятися тим українським організаціям, коли українців поголовно вивезли у 1915 р. до Росії, і вони тепер щойно поверталися?

Польська влада, хоч ніби ігноруючи українців як етнічне середовище, тим не менше, дуже за ним слідкувала, щоб, не дай Боже, не допустити якихось проявів, які могли б зашкодити формуванню польської державності. З одного боку, її можна зрозуміти. Навчена гірким досвідом російського панування, вона ні в якому разі не хотіла допустити чогось подібного на майбутнє. Але, з висоти часу, потрібно зазначити, що так трактувати українців, як це робилося у часи Другої Речі Посполитої, неприпустимо. І це не вписується не лише у норми внутрішнього польського чи міжнародного права, але й у звичайні морально-етичні рамки. Очевидно, по-іншому склалися б міжетнічні взаємини у Польщі, третину населення якої склали поляки, якби тодішня влада могла зрозуміти важливість для польської державності належного розв'язання проблеми національних меншин. Від того Польська держава суттєво виграла б, якби вела розсудливішу національну політику, в нашому випадку — стосовно українців.

Отже, на підставі згаданих висновків українську інтелігенцію було поділено на *три групи*. До найбільшої — першої віднесено тих, хто, на думку польських владних структур, виявляв байдужість до своєї наці-

ональної, суспільної та релігійної приналежності. До другої, яку теж вважали за численну, відносили службовців і православних священиків, що поверталися і *ностальгічно згадували часи російського тут панування*. Що ж стосувалося *третьої групи*, найменш чисельної, на думку влади, до неї зарахували *українську молодь*, згуртовану навколо автора згаданого *Меморіалу* Антона Васильчука. Саме в ньому представники влади вбачали «справжнього керівника українського руху на Холмщині»³. Якщо з висновком про А. Васильчука можна з представниками тодішньої польської влади згодитися, то ніяким чином не відповідав дійсності інший її висновок про те що, холмщаків слід трактувати як людей, що цілком відрізняються від православних Східної Малопольщі (так йменувалася тоді Східна Галичина) і Волині. Більше того, їх в листі Люблинського воєводи до міністра внутрішніх справ охарактеризовано як людей наближених до польського типу, які легко піддаються колонізації. Але, як скромно говорилося в документі, не всі холмщаци розмовляли чистою польською мовою⁴.

Враховуючи реальне ставлення польських державних органів до проблем українців краю, інтелігенція усвідомила своє нове завдання і очолила боротьбу українського населення за політичні права. Її представники провели переговори з польськими політичними партіями та керівництвом урядових установ, під час яких вимагали задоволення національних, політичних, релігійних та освітніх проблем українців краю. На зустрічі, яка відбулася у Варшаві 25 березня 1920 р., українська сторона розраховувала на підтримку з боку польських політиків, бо обидва народи ще донедавна разом страждали від російського гніту. Зрештою, обом народам потрібно було закладати основи нової державності, в якій кожна людина могла б жити вільно і заможна. Окремі польські політики з розумінням ставилися до проблем українського населення краю. На згаданій зустрічі представників політичних партій і громадських організацій Польщі один з найвідоміших того часу польських діячів Ігнаці Дашинський наголошував на тому, що «в історії не раз і не два лилася зовсім непотрібно польська і українська кров у взаємоборотьбі, а ця боротьба знесила обидва народи і довела до втрати самостійності і України, і Польщі перед ворогами сильнішими, які тільки чекали нашого знесення, щоб накинути на вас і на нас ярмо неволі, тяжкі кайдани гніту, але зараз Польща стає на шлях нового порозуміння з Україною. І я тут урочисто заявляю, що, на мою думку, не може бути вільної Польщі без вільної України і вільної України – без вільної Польщі»⁵. На жаль, це були поодинокі випадки реальної оцінки ситуа-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ції, бо у переважній більшості польський політикум виявився морально та психологічно неготовим до нормального співіснування двох народів, особливо на етнічно змішаних територіях.

У зв'язку з підготовкою конституції Польської держави українське представництво взяло участь у конференції делегатів від політичних організацій, яка проходила у Варшаві 9-10 червня 1920 р. Крім української делегації, у ній брали участь представники польських *Соціалістичної та Народно-робітничої партій, Пясту, Визволення, Лівіці*, а також білоруської, єврейської та німецької меншин ⁶.

Українські представники сформулювали ряд вимог, які мали стати відповідними статтями конституції та пом'якшити процес адаптації українського населення до нових політичних умов. Вони вимагали, щоб:

1. З повітів Західної Волині, Холмщини та Підляшшя, в яких переважало українське населення, створити окрему адміністративну одиницю, де державними мовами повинні бути польська та українська.

2. В місцях компактного проживання українців у 1920/1921 навч. році заснувати українські школи усіх типів – від початкових до гімназій.

3. Забезпечити повну свободу діяльності та самоврядність Православної церкви, відгородити її від впливів місцевих польських адміністрацій та реакційного московського духовенства. Не допустити перетворення церков на костели.

4. Через податкові пільги надати сприяння населенню у відбудові господарств у зруйнованих війною селах, не створювати штучних перепон громадській ініціативі людей. Незалежно від національності та віровизнання першочергово забезпечувати землю малоземельне і безземельне населення.

5. Сприяти поверненню до краю біженців, забезпечити збереження залишеного ними майна під час депортації до Росії у 1915 р. ⁷.

Хоч у прийнятій 17 березня 1921 р. конституції Польської Республіки говорилося про забезпечення прав національних меншин, проте найважливіші вимоги українців польські державні чинники відверто ігнорували. Зокрема у статті 109 говорилося: «Кожний громадянин має право зберігати свою національність, охороняти свою мову і свої національні прикмети. Окремі Державні закони забезпечують меншинам в Польській Державі вільний і повний розвиток їх національних прикмет за допомогою автономних союзів меншин... Держава буде... в разі потреби надавати їм грошову допомогу». Перелічені права кон-

кретизувалися у статті 110: «Польські громадяни, приналежні до меншин за їх національністю, віросповіданням або мовою, мають рівне з усіма іншими право засновувати благодійні, релігійні і громадські заклади та інші виховні заклади, мати нагляд за ними, ними завідувати, вільно користуватися в них своєю мовою і відправляти обряди свого віросповідання»⁸.

Згідно з законом від 5 грудня 1920 р. на Холмщині та Підляшші був відновлений адміністративний устрій, що існував до створення Холмської губернії. У відповідності до нового закону від 26 вересня 1922 р. мав бути запроваджений адміністративний поділ з урахуванням етнічних особливостей територій та запровадження на них з 1924 р. місцевого самоврядування. В ньому йшлося про заборону польської колонізації на теренах Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, відкриття українського університету у Львові. Проте, усі тодішні заходи польських властей щодо забезпечення прав українців були розраховані на те, щоб спонукати Раду Антанти визнати суверенітет Польщі над західноукраїнськими землями, що й сталося у 1923 р.⁹

Українська інтелігенція краю розуміла, що ефективно впливати на владу можна тільки через її структури. До виконавчих структур українцям доступ був закритий, тому головна увага була спрямована на успішне проведення виборчої кампанії до органів місцевого самоврядування та парламенту, призначених на листопад 1922 р. На з'їзді українського населення, який в присутності представників від усіх повітів Холмщини та Підляшшя пройшов у Холмі 18 квітня 1922 р., було вирішено брати участь у виборах до парламенту і сформовано український виборчий комітет. До його складу увійшли Степан Маківка (голова), Антін Васильчук та Йосип Скрипа (заступники голови), Яків Войтюк (секретар), Семен Любарський, Іван Новосад, Іван Пастернак, Андрій Васенчук, Іван Буднюк, Пилип Кандиба, Дмитро Федонюк та Павло Васильчук¹⁰.

У згаданому вище листі Люблинського воєводи до міністра внутрішніх справ стосовно з'їзду українців у Холмі підкреслювалося, що в його роботі взяло участь 165 делегатів з Холмщини і Підляшшя. Важливо, на нашу думку, що влада спостерегла, що український рух на теренах Люблинського воєводства «вступив у нову фазу». Він перестав бути локальним явищем, вливаючись у загальноукраїнський національний рух в усій Польщі¹¹.

З метою об'єднання зусиль національних меншин у передвиборній кампанії 25 липня 1922 р. був створений Українсько-білоруський блок,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

до якого 7 серпня долучилися представники російського населення. На конференції національних меншин 17 серпня 1922 р. до існуючого блоку приєдналися представники німецької та єврейської спільноти¹².

Для української громади проблем з визначенням кандидатів у депутати до Сейму та Сенату не виникало. В період боротьби за прилучення Холмської губернії до УНР заявило про себе багато енергійних та відданих українській справі людей. Важливе місце займало питання успішного подолання штучно створених владою перепон, яка шляхом формування виборчих округів намагалася обмежити можливості національних меншин. Рішенням Установчого сейму на холмсько-підляських землях округи формувалися таким чином, щоб у кожному з них переважала польська людність. Крім того, до загальнодержавного списку могли бути включені представники лише тих місцевостей з українським населенням, де його представники були не менше як в шести регіональних округах. Через те, що на Холмщині та Підляшші було створено лише шість округів, головна увага була спрямована на успішне проведення виборів саме в регіональних (повітових і міжповітових) округах.

До загальнодержавного списку від українців краю були включені інженер-агроном за фахом Антін Васильчук та редактор газети *Наше життя* Яків Войтюк.

В окрузі № 25 (Більський, Радинський, Константинівський та Володавський повіти) кандидатами були висунуті:

Степан Маківка	сільський господар з Коденця Володавського повіту,
Степан Козачук	адвокат з Ворсів Радинського повіту,
Юліан Милешук	сільський господар з Коденя Більського повіту,
Іван Прилепа	сільський господар із Збережа Володавського повіту,
Василь Кіт	сільський господар з Вириків Володавського повіту.

В окрузі № 26 (Люблинський, Холмський та Любартівський повіти) кандидатами стали:

Павло Васильчик	журналіст, громадсько-політичний діяч з Холма,
Володимир Косоноцький	журналіст з Городиславич Томашівського повіту,

Іван Буднюк	сільський господар з Верейців Холмського повіту,
Лука Степанюк	сільський господар з Ягідного Холмського повіту,
Степан Пелех	сільський господар з Галичан Холмського повіту,
Леонтій Приступа	сільський господар з Косилана Холмського повіту.

В окрузі № 27 (Замістський, Білгорайський і Томашівський повіти) кандидатами були висунуті:

Йосип Скрипа	сільський господар з Селиська Замістського повіту,
Володимир Косоноцький	журналіст з Городиславич Томашівського повіту,
Бенедикт Божусь	сільський господар з Плужів Білгорайського повіту,
Антін Шавала	сільський господар з Кульна Білгорайського повіту,
Онуфрій Банада	педагог з Пшемалого Томашівського повіту,
Петро Шум	урядовець з Тарногорода Білгорайського повіту,
Панько Шутовський	сільський господар з Потуржина Томашівського повіту,
Іван Бозко	сільський господар.

В окрузі № 28 (Красноставський, Грубешівський та Янівський повіти) кандидатами стали:

Антін Васильчук	агроном з Холма,
Семен Любарський	фельдшер із Скригичина Грубешівського повіту,
Йосип Дуда	педагог з Ярославця Грубешівського повіту,
Микола Ваврисевич	педагог з Городла Грубешівського повіту,
Володимир Антонюк	сільський господар з Крупе Красноставського повіту,
Антін Марцих	біолог з Богородиці Грубешівського повіту,
Гнат Недефорук	сільський господар,

Костянтин Дашук сільський господар з Ярославця Грубешівського повіту¹³.

З метою інформування та згуртування виборців навколо українських проблем у більших селах відбулись зустрічі кандидатів у депутати та членів *Українського виборчого комітету* з населенням. Зокрема, в Сичині Холмського повіту на вічі 9 жовтня 1922 р. були присутні понад три тисячі мешканців волостей Ольховець і Циців, яке очолили інструктор українського комітету С. Пелех та місцевий активіст Р. Швай. Українці виявили таку високу згуртованість та високу національну свідомість, що місцеві поляки з П'ясту та гуртківці з *Російського православнового об'єднання* не наважилися вступити у загальну дискусію¹⁴. В селах Потік та Біща Білгорайського повіту 15 жовтня пройшли масові передвиборні віча, в яких взяли участь кандидати в депутати Й. Скрипа та С. Козицький. Присутні висловили одностайну готовність голосувати за український список¹⁵. Під час передвиборної агітації траплялись випадки відвертого протистояння між поляками та українцями. Так, у Волі Верещинській та Андрієві Володавського повіту члени (*мужі довіри*) місцевої волосної ради висловили протест полякам, які в українських селах агітували за своїх кандидатів, включених до списків № 1 та № 8. *П'ястівці* та *народні демократи* (ендеки) з Андрієва напали на мужів довіри М. Мартинюка і В. Тимощука та побили їх. Внаслідок інциденту М. Мартинюк з переломом руки опинився у лікарні. Повітова прокуратура порушила карну справу проти нападників Г. Думовського і С. Вакули, але розслідування очікуваних результатів не дало¹⁶.

Підсумки виборів, які відбулися 5 і 12 листопада 1922 р., були успішними для українців Холмщини, Підляшшя та Полісся. Кандидати від українського населення перемогли у всіх округах, де вони балотувалися. До Сенату пройшли Антін Васильчук та Яків Войтюк. В окрузі № 25 переміг Степан Маківка, за якого проголосувало 22 тис. 947 виборців. В окрузі № 26 депутатом Сейму став Павло Васильчук, який отримав 28 тис. 738 голосів виборців. В окрузі № 27 з 28 тис. 461 голосом переміг Йосиф Скрипа, а в окрузі № 28 – Семен Любарський, за якого проголосувало 25 тис. 566 виборців. Від поліських округів до Сейму були обрані активний учасник революційних подій 1917–1918 рр. Василь Дмитріюк та Сергій Хруцький, а сенатором став учитель за фахом, підляшук Іван Пастернак¹⁷.

Виборчу кампанію успішно провело й українське населення Волині. Депутатами Сейму стали Самійло Підгірський, Борис Козубський, Микола Чучмай, Микола Пирогів, Василь Комаревич, Сергій Козицький,

Юрій Тимошук, Ларіон Павлюк, Марко Луцкевич, Андрій Братунь, Хома Приступа, Андрій Пашук, Михайло Черкаський. Сенаторами обрали священника Дам'яна Герштанського, Олену Левчанівську, Лева Марковича та Олександра Карпінського¹⁸.

На жаль, ці вибори проігнорували українські політичні партії Галичини. Провід галицьких українців сподівався, що Рада Амбасадорів встановить східний кордон Польщі по лінії, запропонованій міністром закордонних справ Великої Британії Керзоном. Польську владу вони вважали тимчасовою і розраховували на широку національно-територіальну автономію. Їх представництво могло суттєво змінити розклад сил у парламенті, а разом українські депутати могли б ефективніше впливати на формування внутрішньої політики Польської держави. Проте подібного не сталося, а шанс був втрачений. Протягом наступних двадцяти років польській владі без особливих зусиль вдавалося контролювати ситуацію, не рахуватися з проблемами української меншини, а в окремі періоди застосовувати радикальні методи їх упокорення. Держави Антанти в питанні самовизначення та державності народів керувалися принципом власної вигоди. Український народ не міг самотужки вибороти державну незалежність, на бік українців не стала Рада Амбасадорів, яка підтримала право Польщі на володіння майже усіма західноукраїнськими землями, але не домоглася від неї виконання взятих зобов'язань щодо дотримання прав національних меншин¹⁹.

З метою об'єднання зусиль та координації дій депутати від Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся створили власний представницький орган – *Українську парламентську репрезентацію* та заснували *Український парламентський клуб*. Завдяки активній поведінці робота українських парламентарів на початковому етапі була досить успішною. Владі доводилося частково розв'язувати проблеми людей, що поверталися з біженства, вона йшла на вимушені поступки у задоволенні культурних та духовних потреб українського населення. Головними формами роботи депутатів були: інформування виборців та світової громадськості про антиукраїнські дії польської влади, подання звернень (інтерпеляцій) до вищих урядових структур щодо вирішення найгостріших проблем українців та зловживань місцевих органів влади, згуртування населення на боротьбу за національні права, реагування на антиукраїнські дії інших політичних сил та громадських організацій²⁰.

Враховуючи історичне минуле, національний та релігійний склад населення українських етнічних земель, українські депутати вже на початку роботи парламенту висунули вимогу про автономізацію українських

етнічних земель. У спеціальній заяві вони наголошували на тому, що «опираючись на загальнонародне право народів на самовизначення, ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшшя і Полісся заявляємо із цієї сеймової трибуни перед цілим світом, що метою українського народу є відродження Самостійної Української держави... Зважаючи на дійсний стан речей, заявляємо про нашу готовність до співпраці з польським народом та всіма народами, які входять до складу Польської Речіпосполитої на таких умовах: Річпосполита Польська, як держава національно не єдина, має бути перебудована так, щоб кожний народ, який входить до її складу, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну можливість реалізувати своє право на самовизначення, отже, мав забезпечений повний і вільний розвиток усіх галузей життя»²¹.

На жаль, польська влада усіх часів не рахувалася з національними почуттями і життєвими потребами корінного українського населення. Аналізуючи польсько-українські стосунки Михайло Грушевський ще на початку ХХ ст. писав, що «пробним каменем польсько-українських національних стосунків – слугувало і слугує досі питання про кордони польської автономної території. Українці, які є прихильниками автономії національно-територіальної, визнають усю законність вимог автономії Польщі у її *етнографічних* кордонах. Натомість із польського боку принцип етнографічної території підмінюється принципом історичним : поляки домагаються автономії для Польського королівства в кордонах, встановлених Віденським конгресом... це має дуже суттєве значення: кордони Конгресового Королівства, або ж так званого Царства Польського, охоплюють у східній своїй частині непольські території: на південному сході українську (частини Холмської землі й Підляшшя, давніх українських провінцій, цілком механічно приєднаних до нинішніх польських провінцій Віденським конгресом)»²².

«Чи не найважливіша проблема Холмщини – українська»

Через відверте ігнорування українських національних інтересів польською владою українські депутати зрозуміли, що вона ніколи не буде рахуватися з їх вимогами. Для об'єднання спільноти на боротьбу за свої національні права чільні діячі краю скликали наступ-

ний *Український народний з'їзд Холмщини і Підляшшя*, який відбувся в Холмі 28 травня 1923 р. Його учасники проаналізували політичну ситуацію, визначили найголовніші завдання поточного моменту, розглянули організаційні питання, обговорили становище в освітній, церковно-релігійній та економічній сферах, заслухали звіти депутатів польського парламенту від українського населення краю та визначили головні напрями діяльності *Українського парламентського клубу*. Найактуальнішими залишалися питання відбудови зруйнованих війною господарств, земельної реформи, освіти дітей, опіки над інвалідами та сиротами ²³.

Холмщиною і Підляшшям прокотилася хвиля *посольських вічей*, тобто зустрічей українських депутатів парламенту з виборцями. На одному з них у селі Стрільцях Грубешівського повіту за участю депутата Семена Любарського наголошувалося на неприпустимості утисків українського населення та звернено увагу на ігнорування існуючим в Польщі політичним режимом національних і соціальних потреб українців. Учасники віча заявили, що не припинять боротьби за свої права, а шляхом до розв'язання актуальних проблем корінного українського населення вважають створення на землях Холмщини, Підляшшя, Полісся, Волині та Східної Галичини національно-територіальної автономії ²⁴.

На згаданому вище з'їзді був створений *Український народний комітет Холмщини і Підляшшя*, який став політичною репрезентацією і керівним органом української спільноти краю. В комітеті були представлені усі повіти, а кількість представників від них залежала від чисельності українського населення. Від Холмського повіту було чотири представники, від Грубешівського, Томашівського, Білгорайського і Володавського – по два, від Замістського і Красноставського – по одному. Членами ради комітету були відповідно обрані Й. Скрипа (голова), Я. Войтюк і О. Рочняк (заступники), І. Новосад та М. Ваврисевич. Членами комісії з побудови Українського дому в Холмі стали Г. Новосад, Адам Васенчук (в оригіналі Анд.–Авт.), П. Васильчук, П. Прокоп'юк, С. Пелех. До складу фінансової комісії увійшли П. Васильчук, П. Кандиба, С. Козачук, С. Козицький, В. Приступа. До економічної комісії були обрані П. Васильчук, О. Рочняк, Г. Новосад, Адам Васенчук, С. Пелех. Членами комісії в справах шкільництва стали М. Ваврисевич, О. Решота, Л. Степанюк, Й. Скрипа, П. Кандиба ²⁵.

Найголовнішими завданнями комітету стали: відкриття мережі українських державних і приватних шкіл різного типу та освітніх гуртків; скасування *Тимчасових правил управління Православною церквою* в Польщі; повернення українцям церков, які влада взяла під свій конт-

роль на час відсутності українського населення; скликання Помісного собору Православної церкви; передача церковних приміщень ліквідованих владою православних парафій українським добродійним установам; створення можливостей для українських дітей вивчати релігію рідною мовою; будівництво в Холмі *Українського народного дому* ²⁶.

Проте більшість завдань комітету з об'єктивних причин виконати не вдалося. У 20-х рр. в політиці Польщі відбулися зміни, які не сприяли нормалізації стосунків української спільноти краю з державою. Від самого початку внутрішня політика Польської держави була спрямована на виключення національних меншин з політичного життя країни. Найбільш радикальні підходи до розв'язання *українського питання* сповідували очолювані прем'єром Владиславом Грабським народні демократи. Вже на початку 20-х рр. політики сформували у пересічних поляків переконання: Стільки вітчизни, скільки землі (навіть чужої з етнічного погляду. – *Авт.*), про що вже вище згадувалося. Ще не будучи прем'єром, Грабський переконував суспільство в тому, що через 25 років українців у Польщі не залишиться ²⁷. Зрозуміло, що це могло відбутися шляхом повного спольщення українського населення, що й робила польська влада протягом усього міжвоєнного періоду, а особливо активно в другій половині 30-х рр.

Наступник Грабського на посту прем'єра, генерал Владислав Сікорський, під час зустрічі з депутатами Сейму від національних меншин наголосив на тому, що «Польська республіка не є державою націй, а виключно національною державою». Уряди ендеків не звертали уваги на юридичні колізії у проголошених тезах, адже у випадку мононаціонального характеру «Польща повинна обмежитися виключно до польських етнографічних областей, що є безперечно замешкані польським населенням», що було визначено Версальським мирним договором ²⁸.

Через відверте ігнорування інтересів української спільноти депутат від Холмщини Антін Васильчук в грудні 1924 р. зробив у Сеймі заяву, в якій наголошував: «Хто вірить в Соборну Україну нема чого нині боятися переводити в життя гасла національно-територіальної автономії. Сім мільйонів територіального народу в межах Польщі мусять мати власний Сейм, власну адміністрацію, власне судочинство, шкільництво, територіальне військо і монету, і таким чином Польська республіка повинна бути перебудована на засадах федерації» ²⁹.

Маючи національно-територіальну автономію та самоврядування, українці могли б повніше задовольняти свої мовні, культурно-освітні та релігійні потреби. Зрештою, використання економічного потенціала

лу етнічної території на власну користь забезпечило б їм належне матеріальне становище.

Звертаючись до поляків з парламентської трибуни 28 липня 1924 р., українська сенаторка від Волині Олена Левчанівська нагадала їм, що ще зовсім недавно їх гнітив російський царизм, забороняв вживання польської мови. Чому ж поляки все те, що з ними робила чужа влада, тепер намагаються помститися українцям? – запитувала сенаторка. І, нагадуючи польським парламентарям про національну трагедію поляків, продовжувала звертаючись до них, «... панове, ви забуваєте, що не ми вас гнобили, а царський уряд гнобив вас і нас разом, і нас гірше, бо тут, на вашій землі, у Варшаві, ви мали хоч приватну, та свою школу, свою книжку, своє право – чого нам царська Росія не давала. Ви були російськими громадянами, але ніхто не відбирав у вас права називатися поляками.

А тепер в «ультраліберальній та ультратолерантній», як ви завжди кажете, демократичній Польській республіці ви не хочете навіть дати на одвічних наших землях того, що давав нам самодержавний царський уряд. Не хочете дати нам навіть права називатися українцями і молитися згідно з нашим сумлінням...

Ви знаєте по собі, що всякий утиск лише гартує душу, лише дає більшу свідомість»³⁰.

Українські депутати Сейму та Сенату підтримували тісний зв'язок з населенням і отримували від нього підтримку у своїй політичній діяльності. Протягом першого року існування *Парламентської репрезентації* українські депутати провели понад 500 масових зустрічей з населенням, в тому числі в Галичині. Оцінюючи роботу українських парламентарів, сенатор від Волині Михайло Черкавський наголошував на тому, що «Українська репрезентація зробила багато для оборони прав свого народу – і коли не зробила того, що для нашого народу було треба, в цьому виною були спеціальні умови життя нашого в Польщі і ситуація загальнополітична»³¹.

Під час зустрічі депутата П. Васильчука з українськими мешканцями міста Холма 18 лютого 1923 р. учасники зустрічі у прийнятій резолюції сформулювали ряд вимог до уряду, в тому числі про негайне заснування українських шкіл, у яких працювали б українські учителі, сприяння відбудові зруйнованих сіл і господарств, надання податкових пільг населенню зруйнованих війною сіл, проведення розподілу землі виключно серед малоземельного і безземельного корінного населення без різниці віровизнання і національної приналежності, диференціювання податків за майновим станом на користь незаможних селян, пе-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ревизорів повітових сеймиків, волосних рад та інших органів місцевого самоврядування, забезпечення українцям політичних, національних та релігійних прав і свобод ³².

На вічі в Косині Володавського повіту 8 липня 1923 р., де обговорювалися жіночі проблеми, зібралось близько 2 тис. жінок з багатьох сіл Південного Підляшшя ³³. На зустріч з депутатами Яківом Войтюком та Павлом Васильчуком в Угруську Володавського повіту 28 серпня 1923 р. зібралось близько тисячі мешканців цього та навколишніх сіл. Присутні вислухали звіт про роботу українських депутатів парламенту та розкупили усі запропоновані українські газети, чим виявили високу національну свідомість ³⁴.

Учасники зустрічі з депутатом Семеном Любарським у Стрільцях Грубешівського повіту 6 травня 1923 р. внесли до резолюції наступні вимоги:

1. Об'єднати усі українські землі, що опинилися в межах Речі Посполитої, в одну адміністративну одиницю та надати їм самоврядування.

2. На початку 1923/1924 навчального року відкрити українські школи усіх типів на Холмщині, Волині, Підляшші, Поліссі, Галичині.

3. Повернути усі колишні православні церкви, в тому числі Холмський кафедральний собор.

4. Провести нові вибори війтів, солтисів, волосних рад і повітових сеймиків.

5. Припинити надання розparcelьованої (розділеної. — *Авт.*) землі спрощеному сюди владою польському населенню.

6. Надати реальну допомогу у відбудові зруйнованих війною селянських господарств.

Присутні на зборах заявили про свою підтримку української депутації в Сеймі та висловили протест віце-прем'єрові з питань освіти та релігії за його заяву про те, що українське населення не дбає про відкриття українських шкіл. Таке твердження спростовували тисячі звернень батьків до шкільних повітових інспекторів з вимогою відкриття українських шкіл, в тому числі приватних ³⁵.

Замість розв'язання нагальних проблем українського населення влада розпочала масові обшуки і арешти активістів українського руху. В ніч на 31 січня 1924 р. поліція провела обшуки і арешти на території всього Томашівського повіту. Тоді ж було заарештовано 20 осіб, серед них: Михайла Шекулу, Олексу Пекаря, Василя Дмитришина, Миколу Королька, Василя Тилика, Серафима Кузяка, Петра Ценя, Антона Дробинського, Федора Дробинського, Семена Боринчука, Панька Шутовського. Одночасно у Грубешівському повіті було заарештова-

но 70 осіб, серед них 30 жінок. Обшуки та арешти мали місце в селах Ярославець Грубешівського, Бонча Красноставського повітів та інших українських селах краю³⁶.

Виходячи із сказаного вище, можна проілюструвати як проходили вибори до місцевих органів влади. Зокрема, 18 грудня 1923 р. у гміні Потуржин Томашівського повіту відбулися вибори вїта таємним голосуванням. Найбільше голосів одержав згадуваний борець за права українців Панько Шутовський – 154. Проте вїтом затверджено Платона Кліща, який зібрав 132 голоси, але не відстоював відверто національно-релігійних прав українців³⁷.

Поведінка польських політиків, насамперед народних демократів, з кожним роком ставала радикальнішою. Від їх рук 16 грудня 1922 р. загинув перший президент Польщі, професор Габріель Нарутович, якого на виборах підтримав *Блок національних меншин*. В травні 1926 р. Ю. Пілсудський вчинив державний переворот і фактично призначив президентом країни Ігнаци Мосціцького³⁸.

Польське суспільство, в тому числі й громадяни української національності, пов'язували з Пілсудським надію на демократизацію суспільного життя, на швидке подолання економічної кризи та проведення справедливої земельної реформи. На жаль, сподівання українців не справдилися, вони не стали рівноправними громадянами Польської держави. Оцінюючи період правління Ю. Пілсудського, член УНДО, колишній віце-маршалок Сейму Василь Мудрий писав, що переворот Пілсудського на перший погляд зупинив ендеківську політику «винародовлення непольських народів шляхом колонізації, експропріації, терору і насильної асиміляції». Проте «у внутрішній політиці змінились тільки люди на відповідальних становищах, але політичний дух по відношенню до неполяків, зокрема до українців, лишився той самий. Сталось навіть ще щось гірше, бо до українців почали прикладати дві мірки: іншу до галичан, а іншу до волиняків. Зате зовсім перекреслили право на існування українців на Холмщині, Поліссі і Підляшші»³⁹.

Споконвічні «українські граблі»

На жаль, малочисельна українська інтелігенція виявилася не готовою ефективно протистояти польській державній машині. У її середовищі відбулося розшарування за політичними поглядами. Частина політиків почала орієнтуватися на власні сили і при-

йняла платформу *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО). Глибинні причини розмежування пояснив прихильник ідей УНДО, депутат Сейму Антін Васильчук, який зазначив: «Після глибоких розважень прийшов я до переконання, що там, де є стільки угруповань на 11 послів в Українському клубі (націоналісти, фашисти, безпартійні, Селянський союз, автономісти-федералісти), спільна тактика і витримана планова лінія політична є неможлива»⁴⁰.

Інша частина діячів почала орієнтуватися на зовнішню допомогу, насамперед на СРСР, що привело їх до прокомуністичного табору. З ініціативи С. Маківки, С. Козицького, І. Пастернака та інших була створена політична організація *Сельроб*, під впливом якої у 1927 р. опинилася *Українська парламентська репрезентація*, керівний орган добродійного товариства *Рідна хата*, значна частина сільських культурно-освітніх та кооперативних осередків. Своїми діями політики лівого спрямування створили загрозливу ситуацію, бо викликали агресивну антиукраїнську поведінку з боку державних адміністрацій, поліції та військових і дезорієнтували українську спільноту.

Розійшовшись у питанні шляхів розв'язання існуючих проблем, обидві складові місцевого українського політикуму послідовно зменшували свою вагу в суспільстві та можливості впливати на владу. З метою виправлення ситуації у 1927 р. було змінено керівництво *Українського парламентського клубу*. Його очолили представники УНДО, які почали проводити більш помірковану політику. У відповідь на це соціалісти-федералісти М. Чучмай, С. Маківка, А. Братунь, С. Козицький та І. Пастернак, які були ідеологічно близькими до комуністів, вийшли з *Парламентського клубу*, про що 9 вересня 1927 р. зробили відповідну заяву⁴¹.

Політики правоцентристської орієнтації скликали 22 травня 1927 р. народний з'їзд Холмщини. У своєму виступі депутат сейму А. Васильчук заявив: «Український клуб не вів відповідної політики, не добився практично нічого. Поділився на партії і розпочав сварку. Особливу шкоду принесли послі, що ведуть нарід під червоними прапорами. Вони баламутять людей, а потім, як М. Луцкевич, втікають»⁴². Треба зауважити, що в той час до УРСР нелегально перебравось кілька політиків лівого спрямування, які там не зробили політичної кар'єри, а їх сліди швидко загубилися.

Окремі депутати Сейму від Холмщини, зокрема Яків Войтюк, стали членами Комуністичної партії Західної України. Холмський окружкомом цієї організації очолив секретар депутата Я. Войтюка на громадських засадах, коректор газети «Наше життя» О. Ясинський. Струк-

турним підрозділом КПЗУ стала *Молодіжна організація допомоги революції* (МОДР), холмський повітовий комітет якої очолювала дружина О. Ясинського Марія ⁴³.

Без зовнішньої фінансової допомоги ці організації не могли б здійснювати своєї політичної діяльності. На це вказує лист радянського дипломата Олександра Шліхтера до секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича. У ньому, зокрема, наголошувалось на тому, що політична робота з українським населенням в Польщі повинна вестись серед політичних угруповань, культурно-освітніх і економічних організацій, зокрема – з *Сельробом*, лівим крилом УНДО та *соціалістами-радикалами*. Було звернено увагу політичного керівництва УРСР на те, що зміцнення і розширення впливу на українське населення можна досягти шляхом фінансування цих політичних організацій та шкіл різного типу. На потреби українського шкільництва, зокрема на 75 початкових, 40 т.зв. хатніх та кількох середніх шкіл на Холмщині та Підляшші пропонувалось виділити 324200 крб. ⁴⁴.

Можна припустити, що саме на радянські гроші ліворадикальна політична організація *Сельроб-єдність* на початку 1928 р. почала видавати газету *Нове життя*, яку редагував П. Щербак, а видавцем був С. Маківка. Виходячи з попереднього досвіду, близька до УНДО газета *Селянський шлях* писала: «Чи буде «Нове життя» помийною ямою, яку ці дві особи зробили свого часу з «Нашого життя», покаже майбутнє. Напрям «Нового життя» є старий – «совітський» ⁴⁵.

Отже, у відповідальний для українців краю момент ліві в українському русі стали на шлях відвертої боротьби з тими діячами, які стояли на національних позиціях, про що яскраво засвідчила ситуація, яка склалася 15 травня 1927 р. на загальних зборах товариства *Рідна хата* в Холмі ⁴⁶. Дії лівих паралізували роботу *Українського народного комітету Холмщини і Підляшшя*, внаслідок чого його тодішній керівник, депутат Сейму С. Любарський 28 квітня 1927 р. був змушений оголосити про самоліквідацію цієї надзвичайно потрібної українському населенню організації ⁴⁷.

Намагання влади перекласти існуючі в державі економічні проблеми на плечі найбільш знедоленого сільського населення викликало протести громадян, в тому числі польської національності. Проте у найгіршому становищі знаходилися українці, які постійно стикалися з відвертою дискримінацією в політичній, господарській, освітній, культурній та релігійній сферах. Польська влада відверто не допускала українців до органів місцевої влади. Стало нормою скасування ре-

зультатів виборів до органів місцевого самоврядування. Коли сільськими старостами (солтисами) або волосними старостами (війтами) обиралися особи української національності, влада шляхом маніпуляцій не затверджувала результатів голосування, а на місце обраних призначала людей польської національності⁴⁸. Про це засвідчує безліч випадків. Так, у Костиневичах Більського повіту на виборах до волосної ради та повітового сеймику з 12 членів ради лише одним виявився українцем⁴⁹. На виборах до волосної ради в Уханях Грубешівського повіту, в яких взяло участь 1400 виборців і де українці склали 65 % населення волості, з вини очолюваних Йосипом Дудою місцевих сільробівців до ради не потрапив жодний українець⁵⁰. Під час виборів до волосних рад Холмського повіту у волості Став членами ради стало 3 українці, 7 поляків та 2 німці, у волості Рейовець – відповідно 10 поляків і 2 євреї, у волості Войславичі – 9 поляків і 3 українці, у волості Ольховець – 10 українців, 1 поляк і 1 німець, у волості Павлів – 12 поляків, а у волості Раколупи – більшість здобули українці⁵¹. Треба зазначити, що за складом населення усі перелічені волості були українськими.

На виборах до Більської міської ради, які відбулися 29 червня 1927 р., проти кандидатів від українського населення виступили практично усі політичні організації. В підсумку, польські ендеки отримали 10 мандатів, польські соціалісти – 4, *робітничка єдність* – 3, єврейська громада разом з дрібними торговцями – 4 мандати⁵². Разом з тим, там де перемогу отримували представники українського населення, вибори визнавалися недійсними. Наприклад, коли за підсумками виборів до Сидорецької волосної ради Більського повіту потрапило 7 прихильників *Сельробу* та 5 – від *Незалежної селянської партії*, вибори були визнані недійсними і призначені перевибори⁵³. Подібне трапилось на виборах до Ольховецької волосної ради Холмського повіту, де українці здобули 10, а поляки лише один мандат. На такий результат виборів влада відреагувала миттєво: результати виборів були негайно скасовані⁵⁴.

Подібне відбулося на виборах до Холмської міської ради 6 листопада 1927 р., на яких польські соціалісти йшли за списком під № 2, а ендеки – під № 12 і проводили виборчу кампанію під гаслом *Захисту польськості Холма*. Представниками від української громади міста до списку № 13 були включені колишній викладач Холмської гімназії Степан Чижевський, приватний урядник Антін Рап, електротехнік Аполон Алексійчук, домогосподарка Софія Дрозд та господарі з прилеглих сіл Іван Залужний, Филімон Добош, Кость Максим'юк, Антін Портечко, Петро Скибинський. Виборча комісія не визнала складених

українською мовою анкет кандидатів і висунула вимогу подати їй довідки, які б підтверджували їх громадянство, вік – не молодше 25 років, знання польської мови в читанні та письмі. Організоване депутатом П. Васильчуком віче протесту результату не дало, а українським кандидатам довелося скласти іспит на знання державної мови⁵⁵.

Через відверте обмеження політичних свобод люди вдавалися до акцій протесту. У більшості випадків масові збори організовували і очолювали політики лівої орієнтації, зокрема КПЗУ та Сельробу. Вони організовували масові збори незадоволених владою людей, на яких розповсюджували листівки та прокомуністичну пресу, розвішували плакати антидержавного і антипольського змісту. Серед поставлених у безвихідь холмсько-підляських українців їх агітація проти польського владного режиму знаходила сприятливий ґрунт, особливо серед тієї її частини, яка все ще орієнтувалася на Схід⁵⁶.

У відповідь польська влада застосовувала репресії до організаторів і учасників антиурядових заходів. Навіть депутатів парламенту не завжди захищав їх статус. Так, за антиурядові виступи на вічі у Почаєві 26 серпня 1923 р. рівненський прокурор подав звернення до парламенту з вимогою надати згоду на притягнення до кримінальної відповідальності депутатів П. Васильчука, М. Чучмая та С. Козицького. Ця справа викликала значний суспільний резонанс. З протестами виступили українські громадські та політичні організації, серед них – *Народне віче Львова, Українська парламентська репрезентація* в польському парламенті, *Українська трудова партія*, політичне об'єднання *Селянський союз* та інші⁵⁷.

Прикладом ставлення влади до українських громадсько-політичних діячів краю може служити життя депутата сейму П. Васильчука в перші роки існування незалежної Польської держави. Характеризуючи політику польської влади, він під час виступу в парламенті 18 грудня 1924 р. заявив: «Для мене не страшна польська тюрма, бо у вільній польській Річпосполитій від початку 1919 до 1921 року включно я був ув'язнений 18 разів»⁵⁸.

У 1927 р. репресії влади проти українців набули масового характеру. Про це говорять судові процеси, серед них 7 березня 1927 р. у Замісті, коли було засуджено 22 українців терміном від 2 до 7 років кожного. Як визнавали поліцейські, людей заарештовували лише за те, що вони були мешканцями сіл, де 65 % становили свідомі українці православної віри⁵⁹.

Ситуацію в державі ще більше загострили вибори до парламенту, які президент Польщі декретом від 3 грудня 1927 р. призначив до Сей-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

му – на 4 березня і до Сенату – на 11 березня 1928 р.⁶⁰. Роздратована проявами політичного вільнодумства з боку українського населення Холмщини, Підляшшя і Західної Волині польська влада намагалася не допустити повторення підсумків виборів 1922 р. Крім інших перепон, окремі кандидати від об'єднання Сельроб-правиця піддавалися судовим переслідуванням. Так, напередодні виборів у Томашівському повіті були заарештовані члени цієї політичної організації Д. Грицай, Г. Сікора, А. Боднарук, Р. Петринюк та інші⁶¹. 19 квітня 1928 р. Люблинським окружним судом було засуджено 17 українців терміном від 1 до 6 років ув'язнення кожного за *антидержавну діяльність*⁶².

Українські політики демократичного спрямування намагалися об'єднати українську спільноту краю, якій загрожувала втрата решти здобутих у важкій боротьбі позицій. Одним з чинників впливу на владу могло стати потужне українське парламентське лобі. З цією метою національно свідомі інтелігенція Холмського повіту, яка входила до політичної організації *Селянський союз*, створила 18 грудня 1927 р. *Український виборчий комітет* у складі Андрія Новосада – від гміни Кривички, Мартина Бориса – від гміни Став, Іллі Василюка – від гміни Жмудь, Семена Плиса – від гміни Раколупи, Тиміша Лихотона – від гміни Турка, Афанасія Чижана – від гміни Букова, Йосипа Травинського з Любартівського повіту, Олександра Бойка – з гміни Войславичі, Євстарія Барана – від гміни Циців, Григорія Новосада – від гміни Кривички, Василя Гуля і Павла Васильчука – з Холма⁶³.

Подібні комітети виникли і в інших повітах краю. З метою об'єднання зусиль *Селянський союз* разом з УНДО увійшли до *Блоку національних меншин*. Виборчі комітети також створили українські комуністичні та прокомуністичні організації, зокрема, *Сельроб-правиця*, *Робітничо-селянська єдність*, яка сповідувала ідеологію КПЗУ, Польсько-українське селянське об'єднання *Самопоміч хлопська*, близький до Польської комуністичної партії польсько-український блок лівого спрямування *Робітничо-селянське об'єднання* та інші⁶⁴.

Кандидати в депутати від українського демократичного крила подали свої окремі списки, а також були представлені у списку *Блоку національних меншин*. Представники партії *Селянський союз* (список № 18) О. Рочняк, П. Васильчук і В. Островський балотувалися в округах № 27 і 28, а в округах № 25 і 26 разом з кандидатами від УНДО представляли *Блок національних меншин*⁶⁵.

Українські комуністичні та близькі до них соціалістичні організації сформували тринадцять окремих списків. Так за списком № 13

від *Робітничо-селянської єдності* балотувалися комуністи Й. Скрипа, А. Варський-Варшавський, Ю. Лелюк, Я. Гемпель, Л. Миколайчук, Я. Войтюк, Т. Стефанович, Я. Бартошак. За списком № 8 від *Сельроб-правиці* в чотирьох округах балотувалися І. Карп'юк, М. Королюк, С. Маківка, А. Сенюк, С. Волинець, І. Федорук, В. Зінкевич, І. Турченко, С. Козицький, І. Пастернак, Хом'юк, Левуцик, Манаховський, а також комуністи Г. Сікора, П. Щербак, Б. Кузьма⁶⁶.

Усвідомлюючи небезпеку, політики з демократичного табору ухвалили відозву до українського населення, в якій говорилося: «Настав для нас відповідальний момент виборів до Союму й Сенату.

Розписання тих виборів застало українське громадянство Волині, Холмщини, Підляшша і Полісся в крайньому розбитті. Завдяки розпорошенню українських сил була загроза запропащення національних інтересів краю, втрати національного представництва, а тим самим і можності дальшої оборони національних і соціальних інтересів наших народних мас.

Свідомі перед своєю відповідальністю за Народ і Край, на надзвичайній нараді представників політичних, освітніх і господарських діячів Волині, Холмщини, Підляшша і Полісся, ми постановили піти на вибори спільним національним фронтом, щоби разом з українцями Галичини не розбивати народніх сил, що стоять на незалежному національному ґрунті.

З огляду на те, що обов'язуюча виборча ординація не забезпечує слухних прав наших земель на українське парламентарне представництво, Центральний Виборчий Комітет Волині, Холмщини, Підляшша і Полісся постановив приступити до виборчого блоку Національних Меншостей в Польщі, як самостійна частина цього блоку»⁶⁷.

Кандидати від блоку національних меншин провели широку агітаційну роботу. В лютому 1928 р. лише на території Холмського повіту відбулися масові зустрічі в селах Вереїці та Столп'є, де були присутні мешканці Спаса, Новосілок, Ліщан, Поболович, Жмуді, Чулчиць, Воли Ліщанської⁶⁸.

Надзвичайно активно виборчу кампанію проводили польські політичні організації. Так, блок *Польської соціалістичної партії* та *Визволення* з метою збудити національні почуття свого електорату широко використовував гасло боротьби за надання етнічним українським землям польського виразу, що можна було реалізувати шляхом перетворення українського населення на поляків. Статті подібного змісту заповнили газети *Визволене* і *Хлопська Правда*, які належали цим політичним

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

організаціям. Крім того, організація *Обвеполь* 20 листопада 1927 р. провела з'їзд, на якому започаткувала *Товариство опекі над кресами* (малось на увазі західноукраїнські землі під Польщею. — *Авт.*). У виголошених доповідях обвепольці вболівали над «засілем русінув», які то й *Рідну хату* збудували і «біскупа до Хелма спровадзілі». Вони радили енергійно боротися з ворогами «польскольці» під проводом *Товариства опекі над кресами*, яке, з одного боку, мало завдання залучати на свій бік «пожондних русінув», а, з іншого, поборювати «вивротовцув» (малось на увазі тих, хто, як вони вважали, вів підривну діяльність проти існуючого ладу. — *Авт.*)⁶⁹.

Результати виборів виявилися повною несподіванкою для української спільноти краю і польської влади. Вони значною мірою визначили характер стосунків між владою та українською спільнотою на наступні десять років. Кандидати від комуністичних і прокомуністичних партій отримали голоси виборців: у Більському повіті 17 %, Білгорайському — 16, 5 %, Холмському — 22, 8 %, Грубешівському — 31, 8 %, Константинівському — 4,3 %, Янівському — 0, 98 %, Люблинському — 9, 1 %, Любартівському — 7, 07 %, Радинському — 6, 0 %, Томашівському — 22, 8 %, Володавському — 28, 0 %, Замістському — 4, 8 %⁷⁰.

Блок національних меншин разом з комунізуючими партіями здобули на Холмщині і Підляшші 84512 голосів виборців⁷¹. Зокрема, кандидати в депутати від *Сельробу-Правиці* (список № 8) отримали 29528 голосів, від *Робітничо-селянської єдності* (список № 13) — 7106 голосів, від селянського об'єднання *Самопоміч* (список № 36) — 18122 голосів, від *Польсько-українського робітничо-селянського об'єднання* (список № 39) — 14073 голосів, від *Польсько-українського об'єднання* (список № 41) — 9543 голосів⁷².

За списком № 8 від близької до комуністів політичної організації *Сельроб-Правиця* до парламенту були обрані М. Чучмай, І. Федорук, А. Сенюк, С. Волинець та С. Козицький. Від комуністів, які балотувалися за списком № 19, депутатами Сейму стали К. Вольський-Варський та М. Хома, а за списком № 36 — С. Войтович. *Блокові національних меншин*, який у списку № 18 представляли члени УНДО і *Селянського союзу*, до Сенату вдалося провести лише одного свого представника — П. Васильчука⁷³.

В підсумку, замість 20 депутатів Сейму і 6 сенаторів скликання 1922 р., в парламенті зразка 1928 р. українське населення Холмщини, Підляшшя, Волині та Полісся могли представляти лише 9 депутатів, з яких тільки один був членом Сенату⁷⁴. Крім П. Васильчука, інші україн-

ські депутати виявилися представниками партій лівого спрямування. Завдяки тому, що у цих виборах взяли участь українці Галичини, загальне українське представництво у Сеймі склало 40 депутатів, а у Сенаті – 11. Проте більшість депутатів-українців належало до УНДО, з них 26 у Сеймі і 9 Сенаті⁷⁵.

Аналізуючи підсумки виборів, газета *Селянський шлях* писала: «Санація досягла свого. Наші землі, які бодай найбільше від інших вимагають оборони і національної праці, позбавлені українського парламентського представництва». Через поведінку своїх політиків підсумки виборів виявились закономірними, до чого найбільше доклались партії лівого спрямування. Так, під час виборів прихильники основного польського списку № 1 активно підтримували представників українського прокомуністичного списку № 8. Обидві політичні сили спільно «виливали всю лютю на список № 18 українського «Селянського союзу»⁷⁶.

Головна причина зміни політичної орієнтації серед значної частини українців Холмщини і Підляшшя полягала у тому, що частина депутатів у скрутний для народу час недостатньо гостро протистояла антиукраїнським діям польської влади. В цій ситуації краще зорієнтувалися представники партій лівого спрямування. Їх відверте протистояння з владою імпонувало людям, а радикальні гасла позитивно сприймалися суспільством. На жаль, за відсутності належного політичного досвіду люди не могли належним чином зорієнтуватися і розпізнати демагогічний характер їх обіцянок.

Результати виборів жодним чином не доводили, що голови українців Холмщини і Підляшшя опанували комуністичні ідеали. Наступні десятиріччя переконливо довели, що місцеве українське населення в абсолютній більшості залишилось аполітичним, було зайняте розв'язанням складних економічних проблем, але потрібно зазначити, що започаткований раніше процес його національного пробудження набирив обертів. На жаль, після виборів 1928 р. польській владі вдалося створити міф про прихильність українського населення краю до комуністичних ідеалів. В його полоні опинилися окремі діячі українського руху з-поза меж Холмщини і Підляшшя, які, не знаючи ментальності цього народу, вважали його москвофілами.

Асиміляція: «квазі-національна» чи «державна»?

Після виборів польська влада почала приділяти більшу увагу національному питанню, проте для неї найголовнішою проблемою залишалася українська меншина. Вимоги щодо культурно-територальної автономії українських земель не сприймалися жодною польською політичною силою. Народні (національні) демократи, які майже протягом усього міжвоєнного періоду знаходилися при владі, обрали силовий метод розв'язання українського питання. Вони розуміли, що це ще більше дестабілізує ситуацію в державі, викличе негативний резонанс за її межами, але свідомо пішли саме цим шляхом остаточного розв'язання *українського питання* в Польщі.

На перешкоді владі стали зростання національної свідомості та відчуття людської гідності українського населення. Про це свідчить конфісковане владою звернення мешканця Голі Володавського повіту Г. Ф. (так підписано. — *Авт.*) за 1926 рік: «Українцю Володавщини! Пам'ятай, що ти є сином сорокамільйонного українського народу і замешкуєш не на польській, а на українській землі. Не меншість, а більшість на цій землі. Коли хочеш жити так, як живуть твої сусіди справжнім людським життям, мусиш насамперед заінтересуватися, і то не менше як інтересуєшся хлібом, своєю національною ідеєю і освітою, і то тільки своєю, бо чужа така сама для тебе згуба, як і темнота. Отже, мусиш із етнографічної української маси переродитися в справжнього українця тілом і душею, в нащадка славних козаків і гайдамаків. Коли такими стануть всі українці на Володавщині, тоді сповниться пророцтво нашого славного батька Тараса: «Встане Україна, світ правди засвітить. І помоляться на волі невольничі діти!»⁷⁷.

На утиски влади українське населення відповідало акціями непокори. Депутати Сейму С. Маківка та П. Васильчук 12 липня 1926 р. скликали в Сосновиці Володавського повіту віче, на яке зібралось близько 10 тис. мешканців з цього та сусідніх повітів. Учасники віча ухвалили резолюцію з вимогою широкої амністії політичним в'язням, припинення репресій проти діячів українського визвольного руху, розпуску Сейму та Сенату, більшість депутатів яких вороже ставилася до національного визволення українських селян та робітників, проведення справедливої земельної реформи без викупу і відшкодувань з боку місцевого малоземельного і безземельного се-

лянства, припинення насильницької колонізації українських дітей в польських школах ⁷⁸.

В Грубешеві 1 травня 1930 р. відбулася очолювана секретарем Холмського окружного комітету КПЗУ С. Бойком маніфестація, в якій взяло участь понад 200 осіб, учасниками якої переважно була молодь із сіл Метелин, Модринь, Модринець, Черничин. Цього ж дня в Черничині Грубешівського повіту *Сельроб-єдність* провела конференцію за участю 350 членів партії. Крім названих сіл повіту, збори прихильників *Сельробу* пройшли в селах Гостинне, Бересть, Городок, Космів, Шиховичі ⁷⁹.

На акції прокомуністичних організацій польський уряд відповів масовими обшуками та арештами. 13 квітня 1929 р. Люблинський окружний суд на виїзному засіданні в Холмі засудив редактора газети *Нове життя* Павла Щербака за вміщену в газеті статтю *Утраквізм*. У ній автор піддав критиці антиукраїнську політику польської влади в освітній сфері та фальшивість гасла рівний з рівним ⁸⁰. Починаючи з 30 квітня 1929 р. в Заболотті та сусідніх селах Більського повіту поліція протягом багатьох днів проводила обшуки в будинках національно свідомих українців та підозрюваних у приналежності до КПЗУ. Тоді були заарештовані Яким Гаврилюк та його син Олександр – пізніше український радянський письменник, активний діяч КПЗУ і КПУ ⁸¹. У 1930 р. за антидержавну діяльність в Грубешівському повіті було заарештовано 200, а в Холмському – 40 українців, яких передали судовим органам ⁸². Вже 17 травня 1930 р. в Люблині відбувся суд над 16 активістами політичної організації *Сельроб*, яких було засуджено на термін від 3 до 6 років ув'язнення кожного. Серед засуджених виявилися активні діячі сільробівського руху С. Маківка, П. Щербак та Д. Грицай, яких суд звинуватив у державній зраді та спробі порушити цілісність Польської держави ⁸³.

Малоземельні мешканці Жукова Грубешівського повіту на зборах вимагали надання землі, працевлаштування та звільнення раніше заарештованих односельців. Отримавши відмову, вони силою звільнили заарештованих. Коли до села приїхав загін поліції, на допомогу місцевим українцям прийшли люди з навколишніх сіл і вони спільними зусиллями чинили опір поліції. Здолавши організований спротив людей, поліція заарештувала 378 учасників антиурядової акції ⁸⁴.

До протестів проти свавілля влади долучилася шойно створена *Організація Українських Націоналістів*. Влітку та восени 1930 р. ОУН організувала близько 2200 акцій, які охопили 30 повітів на західноукраїнських землях. Перші осередки ОУН на Холмщині виникли в сусід-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ніх з Галичиною Томашівському і Грубешівському повітах. Зокрема на території Долобичівської волості Грубешівського повіту один осередок діяв у волосному центрі, три – у Гонятині, один – у Павловичах, один – в Ощеві⁸⁵.

У протестах людей влада розгледіла, як завжди, загрозу стабільності держави. Під виглядом запобігання громадянській війні вона у 1930 р. розпочала політичні репресії із застосуванням спеціально підготовлених військових підрозділів, яких розмістили у 117 найбільш національно свідомих українських селах. Ця антиукраїнська урядова акція отримала назву пацифікація (умиротворення, втихомирення). Армія та поліція проводили обшуки у приватних будинках, приміщеннях українських організацій та церквах. Вони руйнували житлові будинки та господарські будівлі, завдавали людям каліцтва. В кінці листопада 1931 р. українськими селами прокотилася нова хвиля пацифікації, яка в 16 повітах охопила 450 сіл⁸⁶. Щоправда, акція стосувалася переважно Галичини.

З 1921 р. до 1938 р. в Польщі відбулося 814 політичних процесів, на яких було звинувачено 3847 осіб, з яких 16 засуджено до смертної кари, а 121 – на терміни понад 10 років кожного. Лише у 1934 р. засуджені українці сумарно отримали 1120 років, а у 1938 р. – 900 років ув'язнення⁸⁷.

Замість об'єднання суспільства заради швидкого подолання існуючих економічних проблем та розбудови держави на демократичних засадах провідні політичні сили та органи вищої державної влади Польщі розробили нову концепцію внутрішньої політики, в тому числі міжнаціональних відносин. Політики, які після понад 120-річного бездержавного життя Польщі прийшли до влади, концепцію внутрішньої та зовнішньої політики наповнювали власним розумінням історичної ролі своєї держави. Їх головною метою стало силове розв'язання внутрішніх проблем і нехтування міжнародною думкою. Розпорядженням президента Польщі від 17 червня 1934 р. в Березі Картузькій був створений табір для позасудового ув'язнення «осіб, які загрожують безпеці, спокою та громадського порядку»⁸⁸. Формальним приводом для створення Місця відособлення, як влада дипломатично назвала створений концтабір, послужило вбивство у Варшаві двома днями раніше членом ОУН Г. Мацейком міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, який вславився репресивними діями проти українців. Виконавця акту та інших підозрюваних засудили до смертної кари, в тому числі, до речі, й Степана Бандеру, якому пізніше вирок замінено довічним ув'язненням⁸⁹. Оскільки мова зайшла про жорстоке переслідуван-

ня українців на національно-політичному ґрунті, то хотілося б навести з цього приводу думку сучасного відомого польського вченого Анджая Айненкеля, який на одному міжнародному науковому семінарі з циклу *Україна – Польща: важкі питання* сказав, що у Березі Картузькій першими в'язнями були «польські націоналісти», запідозрені у вбивстві того самого міністра. Але, як стверджує науковець, «там сиділи також українці, зокрема, підозрювані у співпраці з ОУН». Завершуючи думку, вчений сказав: «не мушу нагадувати ту недобру славу, яку здобула Береза. Але не можна її порівнювати, це також треба підкреслити, з радянськими або німецькими концентраційними таборами. Все ж таки Береза є рідкісним, на щастя, випадком, де застосовувалися протиправні методи, які не можна оправдати. Береза, як своєрідний символ, негативно впливала на унормування польсько-українського конфлікту. Користь від цього мали лише крайні націоналісти обох держав та комуністи в державі й поза нею»⁹⁰.

Немає підстав сперечатися з польським вченим щодо оцінки ролі концтабору в Березі Картузькій під Берестям. Щоправда, він створювався не для польських націоналістів, а передусім для українських. Причому, переслідуючи українців, польська влада охоче приписувала свідомим українцям лівацькі, прокомуністичні, прорадянські вчинки. Іншими словами, змішувалася мотивація дій національно-українських і лівацько-прокомуністичних. Якщо ж говорити об'єктивно, то, певною мірою, дії українських чинників, особливо на Холмщині, Підляшші, Волині та Поліссі, провокували протидію з боку польської влади. Реакція останньої у будь-якому випадку була б, поза сумнівом, такою самою, якою вона була. Але відсутність єдності поглядів і дій з боку українців, в нашому випадку, на Холмщині і Підляшші, робила їх нездатними послідовно відстоювати свої національні інтереси в умовах, коли робилося все можливе і неможливе, щоб вони раз і назавжди зреклися своєї національності, віросповідання та стали поляками-католиками.

Урядова практика розв'язання *українського питання* шляхом застосування масового терору викликала широкий резонанс у світі. Акції протесту провели громадські організації Великої Британії, США, Канади, Бразилії, Чехо-Словаччини, Німеччини, Франції, Бельгії, Італії, Данії, Литви, Австрії, Швейцарії. Під тиском громадськості дії польської влади засудили уряди Великої Британії, Франції, США та Канади ⁹¹.

Національна політика Польщі стала предметом розгляду на пленарному засіданні Ліги Націй. Хоч дії польської влади піддалися осуду,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

проте у причинах конфлікту влади з громадянами української національності були звинувачені українські громадсько-політичні організації. Не отримавши принципової оцінки з боку міжнародних організацій, польська влада кинула виклик світовій спільності. На пленарному засіданні Ліги Націй 13 вересня 1934 р. міністр закордонних справ Польщі полковник Юзеф Бек від імені своєї держави відмовився від усіх міжнародних зобов'язань щодо забезпечення прав національних меншин⁹².

Склад парламенту скликання 1928 р. не задовольняв владу, бо представлені в ньому політичні партії продовжували, на її думку, дестабілізувати ситуацію в державі. Кількість незадоволених політикою Ю. Пілсудського постійно зростала, що розширювало поле діяльності для партій лівого спрямування, в тому числі польських. Користуючись парламентською недоторканістю, вони вели відкриту боротьбу з існуючим режимом і мали підтримку в суспільстві.

Через це у 1930 р. парламент був розпущений і президент призначив нові вибори. Роль українських діячів Холмщини і Підляшшя демократичного спрямування в політичному житті настільки зменшилась, що вони вже не змогли створити блоку з іншими національними меншинами. Після виборів 1930 р. українське населення краю вже не мало своїх представників у парламенті, що негативно позначилося на його житті у наступних роках⁹³.

Листопадові парламентські вибори 1930 р. увійшли в історію Польщі як такі, що сприяли встановленню у державі авторитарного режиму. На хвилі його формування, у квітні 1935 р. було ухвалено нову конституцію, за якою встановлювалася у Польщі президентська форма правління. За нею президент отримав величезні повноваження, за виконання яких відповідав лише перед «Богом та історією». Він зосереджував у своїх руках єдину і неподільну владу, йому підпорядковувалися уряд, парламент, збройні сили, суди й контрольні органи. Конституція гарантувала громадянам головні демократичні права, але обмежувала їх обов'язком лояльності до держави і «загального добра», що можна було дуже широко або, іншими словами, як завгодно трактувати⁹⁴.

Цілком зрозуміло, що прийняття нової конституції потягло за собою зміни у національній політиці всередині держави, що, в свою чергу, не могло не відбитися на становищі українців, насамперед, Холмщини і Підляшшя. Власне кажучи, те, що стало у 1935 р. офіційною поведінкою правлячих кіл, мало й місце попередньо. За твердженнями

польського вченого українського походження Григорія Купріяновича, саме тоді «однозначно розпочато ототожнення інтересу держави з інтересами польського народу». А щодо національної політики, то «наступила остаточна еволюція від концепції державної асиміляції до асиміляції національної»⁹⁵.

На думку того ж вченого, як, зрештою, й інших, тоді викристалізувалося три взаємодоповнюючі програми державної політики щодо українців у Польщі, а саме:

- відокремлення між собою частин теренів з українською людністю (підтримка регіоналізмів, утримання Сокальського кордону*);
- колонізація теренів на польсько-українському пограниччі і деяких груп людей;
- колонізація слабо залюднених теренів і насичення польським елементом теренів, замешкалих національно свідомою українською людністю.

Як підсумував Г. Купріянович, власне Холмщина і Південне Підляшся виявилися ідеальним тереном для реалізації зазначених програм, і туди скеровувалися концепції і проекти, розроблені на таємному З'їзді, присвяченому українській меншині в Люблинському воєводстві, скликаному 31 січня 1935 р., тобто ще до прийняття нової конституції. В ньому взяли участь, крім воєводи Юзефа Ружнецького та службовців його адміністрації, старостів повітів, представники війська на чолі з командуючим Округу Корпусу II, бригадним генералом Мечиславом Смравінським. Серед представлених доповідей фігурували:

- Українська проблема в Люблинському воєводстві;
- Українська меншина і безпека держави;
- Освітня політика на теренах, неоднорідних з національної точки зору;
- Українська меншина у світлі визнаннєвих питань;
- Питання кооперації на теренах зі змішаним населенням;
- Українська меншина і справа аграрних реформ ⁹⁶.

Учасники заходу констатували необхідність дій з метою вирішення української проблеми на Холмщині і Підляшші із залученням усього польського суспільства. Один з доповідачів вболівав, наприклад, над тим, що польське суспільство «не орієнтується в політичній ситуації

* Малися на увазі жорстокі перепони з метою унеможливлення або бодай обмеження контактів українців Холмщини, Волині, Підляшся, Полісся з українцями Галичини, недопущення до названих регіонів українського друкованого слова з-поза їх меж.

українського руху і зовсім не проявляє ніякого зацікавлення українською справою, вважаючи, що шляхом адміністративних розпоряджень вдасться повністю вирішити українську проблему». Він, зокрема, твердив, що «українське питання мусить стати проблемою, у вирішенні якої візьмуть участь всі, хто мислить і відчуває по-польськи». При цьому він застерігав, що «не належить сподіватися, щоб шляхом тих чи інших адміністративних розпоряджень протягом кількох чи кільканадцяти місяців вдалося вирішити українську проблему. Для цього потрібні роки і праця поколінь»⁹⁷.

Інший доповідач недвозначно стверджував: «Йдемо до повного оволодіння польським елементом теренами, розташованими між Вепром і Бугом»⁹⁸. Ще гостріший характер мали виступи військових, представників католицького кліру і польських громадських організацій.

Підсумовуючи роботу з'їзду, як голосно назвали ці збори, воєвода Ружнецький виділив стосовно українців дві проблеми – це *роль Православної церкви і націоналістичні настрої української людності*. Щодо Православної церкви, то його висновок був недвозначним: «Від часу здобуття (Польщею. – Авт.) незалежності Православна церква була русифікаторським чинником, проте останніми роками починає відігравати роль чинника українізаційного». Але, за його твердженням, діяльність Православної церкви мала «відповідати інтересам польської державності ... пов'язувати громадян перш за все з Польською державою, а стосовно Люблинщини» мала «бути колонізаційним чинником». Воєвода вважав, що «Православна церква з русифікаторськими тенденціями (ієрархічні церковні верхи) або українськими (нижчий клір і вірні) завжди буде діяти стосовно Польської держави відцентрово». Тому він закликав присутніх не стільки до перетягування православних на католицизм, скільки до спольщення Православної церкви.

Що ж стосується другої, зазначеної воєводою проблеми, то він підкреслив: «Керуючись принципом, що метою нашої політики є спольщення терену, тобто асиміляція, то мусимо замислитися, яким чином та асиміляція може досягти успіху». Відповідаючи на ним же поставлене питання, воєвода сам на нього й відповідав. Він вважав, що насамперед потрібно «асимілювати ті елементи», які до цього вже готові. Що ж до решти українців, то влада, здійснюючи їх спольщення, завжди повинна «йти такими шляхами, які не псують приятного настрою у ставленні до держави і польської національності». При цьому він розрізняв «два шляхи: позитивний і політику сильної руки». Під першим

він розумів «відповідну суспільно-культурну і господарську акцію, тобто культурно-господарське піднесення меншини на тлі польської культурної традиції, господарське пов'язання з осередками і економічним польським організмом, польські школи, навчання релігії, преса, радіо, позашкільна освіта, кооперація тощо».

На думку воєводи: «Прихильники сильної руки доводять, що позитивна політика підсилює свідомість і сили меншини, яка zarazом щораз сильніше настроюється сепаратистськи». Він попереджав, «що політика сильної руки стосовно громадян, неприхильно налаштованих до держави, не є методом екстермінації народності, чого мусимо уникати»⁹⁹.

Воєвода говорив ніби слушно, але що сталося з українською православною людністю краю, побачимо далі.

Змінами до закону про вибори, насамперед в частині формування виборчих округів, українці Холмщини і Підляшшя фактично були позбавлені можливості впливати на вибори і провести своїх представників до парламенту. Це підтвердили результати виборів, які відбулися 8 і 15 вересня 1935 р. Вони показали низьку активність населення, що стало виявом недовіри людей до власних політиків та влади. Лише чверть населення взяла участь у виборах до Сейму і 30 % — до Сенату. Крім усього іншого, таке ставлення виборців пояснювалося тим, що за новою конституцією парламент був позбавлений реального впливу на життя в країні¹⁰⁰.

В умовах, що склалися, до вибуху Другої світової війни інтереси українського населення Холмщини і Підляшшя відстоювали депутати від Волині та Галичини, серед них уродженець Кмичина Грубешівського повіту Сергій Хруцький, який у 1927 р. переїхав до Львова¹⁰¹.

На початку 30-х рр. польські політики та, зрештою, вся польська спільнота почали трактувати Холмщину і Підляшшя таким самим регіоном як і центральна частина Польщі, який мав державне стратегічне значення. Отже, вже чіткіше проявлялася тенденція, кінцевим результатом якої мало стати перетворення українського населення цих земель на поляків, про що свідчило скликання у Люблині з'їзду, про який щойно йшлося.

Маніпуляція статистикою

Польська влада розробила комплекс заходів, спрямованих на вилучення українців краю як окремої національної спільноти з політичного життя держави. Однією із складових державної програми ліквідації українства в Польщі стали маніпуляції з переписами населення. Доказом цього є зміна чисельності українського населення Холмщини і Підляшшя від середини ХІХ до середини ХХ ст. Згідно з переписом 1897 р. на території Люблинської губернії (включала Холмщину) проживало *196 тис. 476* українців, з них в Люблинському повіті 0,8 тис. (0,5 %), Білгорайському – 20, 1 тис. (20,9 %), Грубешівському – 60, 4 тис. (59, 6 %), Замістському – 9, 2 тис. (7,7 %), Красноставському – 9,2 тис. (5, 6 %), Любартівському – 1, 6 тис. (1,8 %), Ново-Олександрівському – 2,5 тис. (1, 7 %), Томашівському – 48,9 тис. (49, 5 %), Холмському – 46, 0 тис. (33, 4 %), Янівському – 1, 4 тис. (1,2 %) осіб. В той же час в Сідлецькій губернії (включала Підляшшя) жило *107777* осіб української національності, з них в Сідлецькому повіті 0,6 тис. (0,7 %), Більському – 29, 2 тис. (38,1 %), Володавському – 54,7 тис. (55,8 %), Константинівському – 18,7 тис. (30,5 %), Радинському – 3,9 тис. (4,4 %) ¹⁰².

У 1915 р. в Холмській губернії налічувалося *463 тис. 902* осіб (51,7 %) української та російської національності, а поляків – 268 тис. 053 осіб (29,9 %) ¹⁰³. У шести повітах Холмщини українців та росіян нараховувалося 275 тис. 112 осіб, а поляків – 224 тис. 218 осіб. У п'яти повітах Підляшшя українців і росіян було 188 тис. 218 осіб, а поляків – 43 тис. 844 осіб. ¹⁰⁴. Етнічних росіян в Холмській губернії напередодні її створення за тодішніми російськими даними, проживало 69 тис. 688 осіб, з них 46 тис. 963 особи на Холмщині та 22 тис. 725 осіб на Підляшші ¹⁰⁵. З цього випливає, що в Холмській губернії напередодні Першої світової війни українців налічувалося 394 тис. 214 осіб, з них 228 тис. 149 осіб на Холмщині та 165 тис. 483 осіб – на Підляшші.

За даними шкільного перепису населення Холмської губернії станом на 1 січня 1915 р. українців налічувалося 466 тис. 839 (50, 1 %) осіб, з них в Томашівському повіті – 51 тис. 36 (44, 3 %) осіб, Грубешівському – 79 тис. 404 (58, 0 %) осіб, Білгорайському – 34 тис. 434 (34,4 %), Замістському – 27 тис. 751 (28, 2 %), Холмському – 87 тис. 474 (49, 1 %), Володавському – 75 тис. 000 (62, 1 %), Більському – 65 тис. 200 (57, 5 %), Константинівському – 46 тис. 550 (67, 0 %) осіб ¹⁰⁶.

За підрахунками російського вченого Володимира Кабузана, напередодні депортації 1915 р. в межах колишньої Люблинської губернії (Холмщина) українців нараховувалося 257,3 тис. осіб (15,5 %), серед них в Люблинському повіті 2, 5 тис. (0,9 %), Білгорайському – 28,2 тис. (20,9 %), Грубешівському – 84,3 тис. (54,6 %), Замістському – 10,7 тис. (6,6 %), Красноставському – 7,3 тис. (5,2 %), Любартівському – 2,4 тис. (1,9 %), Ново-Олександрівському – 1, 6 тис. (0,9 %), Томашівському – 55,6 тис. (43,4 %), Холмському – 62,4 тис. (30,5 %), Янівському – 2,1 тис. (1, 3 %). В той же час на території колишньої Сідлецької губернії (Підляшшя) українців було 206, 4 тис. осіб (19, 7 %), в тому числі у Більському пов. 54,4 тис. (53,4 %), Володавському – 70,2 тис. (55,9 %), Константинівському – 51, 1 тис. (56,3 %), Радинському – 29,2 тис. (20,8 %) ¹⁰⁷. Разом на холмсько- підляських землях українців налічувалося 463,7 тис. осіб і цей показник загалом відповідав результатам *шкільного перепису*.

Згідно вже з польським переписом 1921 р. чисельність українського населення Холмщини зменшилося у повітах: Білгорайському – до 16,4 %, Грубешівському – до 37,0 %, Замістському – до 4,3 %, Красноставському – до 11,6 %, Томашівському – до 23,8 %, Холмському – до 21,6 %. За цей період чисельність православних зменшилося з 26, 2 % до 19,7 % ¹⁰⁸. Серед жителів Підляшшя у 1876 р. українців було 55 %, а поляків 15 %. У 1907 р. з вини російської влади та Російської православної церкви кількість поляків тут зросла до 88 тис., а українців зменшилася до 25 тис. осіб. У 1938 р. поляків тут вже налічувалося 93 тис., а українців – 18 тис. осіб ¹⁰⁹.

Навіть з урахуванням людських втрат, яких українське населення Холмщини і Підляшшя зазнало під час Першої світової війни, показники перепису 1921 р. не відповідали дійсності. Українцям лише після підписання Ризької мирної угоди у 1921 р. було дозволено масово повертатися з вигнання. Разом з тим, результати цього перепису дали польській владі можливість в наступні роки маніпулювати показниками національного складу населення, що підтвердив перепис 1931 р. Він показав, що на Холмщині та Підляшші проживало 754 тис. осіб, з яких українців налічувалося 369 тис. осіб або 48,9 %, поляків 302 тис. осіб або 41,1 %, євреїв 67 тис. осіб або 8,9 %, німців 13 тис. осіб або 1,7 %, росіян 2 тис. осіб або 0,3 %, інших – 1 тис. осіб або 0,1 % ¹¹⁰.

Згідно з тим же переписом, за віросповідною ознакою українське населення краю ділилося наступним чином: православних налічувалося 208100 осіб, греко-католиків – 3200 осіб, римо-католиків –

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

157 тис. осіб ¹¹¹. В сільській місцевості, де переважало українське населення, православні складали: у Більському і Білгорайському повітах по 19 %, Володавському – 36,9 %, Грубешівському – 42,7 %, Томашівському – 29,3 %, Холмському – 26,9 % ¹¹².

Станом на 1931 р. у Більському повіті на Підляшші проживало 79 тис. мешканців, з яких поляків було 56 тис. (70,9 %), а українців – 17 тис. (21,5 %) ¹¹³. Порівняно з переписом 1921 р., коли на Холмщині та Підляшші римо-католиків налічувалося 70,8 %, а православних лише 14,4 %, у 1931 р. чисельність римо-католиків зменшилася до 69,2 %, а православних збільшилося до 16,6 %. Так, у Більському повіті поляків нараховувалося 82 тис. 646 осіб (71,8 %), а українців 18 тис. 192 особи (15,64 %). У Білгорайському повіті ці показники становили відповідно 82 тис. 614 осіб (70,63 %) та 20 тис. 913 осіб (17,88 %), в Холмському – 88 тис. 488 осіб (54,5 %) і 37 тис. 530 осіб (23,11 %), в Грубешівському – 63 тис. 365 осіб (48,75 %) та 49 тис. 128 осіб (37,8 %), у Красноставському – 117 тис. 10 осіб (87,29 %) та 4853 осіб (3,61 %), у Любартівському – 94 тис. 356 осіб (87,37 %) та 1544 осіб (1,42 %), у Радинському – 80 тис. 520 осіб (81,26 %) та 1840 осіб (1,85 %), у Томашівському – 73 тис. 21 особа (60,28 %) і 33 тис. 59 осіб (27,29 %), у Володавському – 57 тис. 939 осіб (51,01 %) і 33 тис. 382 осіб (20,58 %), у Замістьському – 125 тис. 249 осіб (83,75 %) і 6778 осіб (4,53 %) ¹¹⁴.

Разом з тим, в *Енциклопедії українознавства* говориться, що у 1931 р. лише на Холмщині проживало 140 тис. (21, 3 %) українців і 8, 8 тис. *калакунтів**, в той час як православними себе визнавало 149, 5 тис. (20, 9 %) осіб ¹¹⁵. З цього випливає, що частина українців (близько 0,5 %) належала до римо-католицької церкви, хоч визнавала себе особами української національності.

Перепис населення 1931 р. українські вчені вважали таким, що не відповідав дійсному стану речей. На думку багатьох дослідників історії Холмщини і Підляшшя, він носив швидше політично-пропагандистський, ніж науково-статистичний характер. Цілі українські села, а навіть цілі повіти, проти волі їх мешканців подавали як чисто польські. Мали місце випадки, коли масово фальсифікувалося до 2/3 фактичних даних ¹¹⁶. Бажані для влади результати мали служити виправданням застосовуваних нею радикальних методів розв'язання *українського питання*. Вони й стали підґрунтям дій польської влади щодо ліквідації українства на цих землях у 1935–1938 рр.

* Так називали тих українців, які, починаючи з часу насильницької ліквідації Росією Греко-католицької церкви на Холмщині, переходили на римо-католицизм.

Як згодом писав український громадсько-політичний діяч Степан Ріпецький, перепис виявився «суцільним блудом», бо «задня перевага польської людності на східних землях українське населення поділено на українців, русинів і тутешніх (цей унікальний винахід в Європі)»¹¹⁷.

Всупереч відвертій українофобській політиці російських та польських властей українці Холмщини та Підляшшя навчилися жити і виживати у найскладніших умовах. Вже наприкінці 1938 р. із 700 тис. мешканців цих земель українців, незважаючи на зусилля влади, нараховувалося близько 220 тис. і ще 160 тис. калакутів¹¹⁸. Проведений німецькою окупаційною владою у 1943 р. перепис населення Генеральної губернії показав, що за тодішнім адміністративним поділом в Грубешівській окрузі проживало 114 тис., в Холмській – 72 тис., у Заміській – 34 тис., у Тарногородській – 34 тис., у Красновівській – близько 5 тис., у Біло-Підляській – 18 тис., у Радинській – близько 5 тис., у Люблинській – близько 5 тис., а разом 297 тис. осіб української національності¹¹⁹.

Щоб спрямувати національну політику Польської держави в нормальне русло, українські діячі демократичного спрямування спробували налагодити діалог з владою. У 1935 р. між УНДО і польським урядом було досягнуто порозуміння, внаслідок якого українські політики взяли участь у виборах. Їм вдалося провести 13 депутатів до Сейму і 4 – до Сенату, а віце-маршалком Сейму став Василь Мудрий¹²⁰.

Життя довело, що від співпраці УНДО з польською владою українська спільнота не отримала будь-якого вирашу. У політичному вираші опинилась Польща, бо угода дала польським політикам можливість демонструвати перед світовою громадськістю існування в державі між-національної злагоди. Внутрішня політика Польщі позитивно оцінювалася і в СРСР. Так, радник радянського представництва в Польщі Юрій Коцюбинський в листі до своїх зверхників від 20 вересня 1927 р. наводив приклади поступок українцям з боку влади. Доказом цього, на його думку, було частіше вживання в державних установах і офіційних документах поняття *українець* замість існуючого *русин*, запровадження на північно-західних українських землях двомовних вивісок, часткове викладання української мови в польських гімназіях та залучення до викладацької роботи українських емігрантів, надання українцям посад у повітових сеймиках, залучення української еміграційної верхівки до роботи в державних установах, надання дозволів на театральні вистави, збори та лекції, а кооперативним банкам – державних субсидій¹²¹. Але, насправді, усе це мало переконати Захід у дотри-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

манні Польщею взятих на себе зобов'язань, а українську інтелігенцію у тому, що під Польщею живеться краще, ніж під більшовиками в радянській Україні .

Тут можливо варто бодай коротко сказати про перебування у міжвоєнне двадцятиліття на Холмщині й Підляшші – Південному і Північному – українських політичних емігрантів, переважно з числа колишніх вояків УНР, інтернованих у Польщі після підписання нею Ризької угоди з радянськими урядами Росії та України. В Польщі виник у серпні 1921 р. Український Центральний Комітет, який поставив собі за мету захищати права українських емігрантів, котрі у міру ліквідації польською владою таборів для інтернованих вояків УНР, роз'їхалися до різних регіонів Польщі. Їх групи прибули й на Холмщину з Підляшшям, створивши осередки в Холмі, Рейовцю, Білій Підляській, Тересполі, а також на Північному Підляшші у Гайнівці і Біловезі. Їх кількість була досить плинною, але за різними даними можна говорити про сотні осіб. Осередки українських емігрантів перш за все дбали про пошуки праці для своїх побратимів, налагодження їх побутових умов, організацію суспільно-культурного життя тощо. Вони вшановували українські історичні дати, наприклад, річниці вбивства Симона Петлюри в Парижі, розстрілу більшовиками українських вояків під містечком Базар та ін. Тобто, якщо говорити, про політичні мотиви діяльності емігрантів з підрадянської України, то вони носили здебільшого антибільшовицький і антиросійський характер. Якимсь чином, швидше опосередковано, вони сприяли національному пробудженню місцевих українців. Проте, в силу свого нестабільного власного становища та через загрозу депортації вони не могли стати у ті роки активними учасниками українського національного життя¹²² .

Якщо повернутися до донесення Юрія Коцюбинського, то його можна зрозуміти, він повинен був повідомляти ту *правду*, якої від нього очікували. Адже це відповідало духові *Ризької угоди* від 1921 р. Але наведені у листі факти були лише окремими епізодами у ставленні польської влади до українців. Зрештою, викладене Коцюбинським стосувалося переважно Галичини і можливо частково Волині, а не Холмщини і Підляшшя, де *українськість* руйнувалася найбрутальнішим чином. Щоправда, не можна не згодитися з польськими вченими, наприклад, з тим же Анджеєм Айненкелем, які твердять, що попри все режим, влаштований польською владою українцям, був незрівнянно легшим у порівнянні з їх становищем на підрадянських теренах, де їх масово і послідовно винищували фізично¹²³ .

В другій половині 30-х рр., особливо за час керівництва державою Едварда Ридз-Сміглого, колонізаційні процеси набрали небувалих раніше масштабів. За ці роки культурне і духовне життя українців ще більше занепало, а самих їх було віднесено до людей другого гатунку. З наближенням Другої світової війни на передній план висувалася проблема обороноздатності Польщі, якій повинні були підпорядковуватися усі інші питання життя суспільства. У випадку Холмщини і Південного Підляшшя, які входили до складу Люблинського воєводства, влада, керуючись набутим досвідом, вважала за потрібне політику стосовно українців продовжувати більш цілеспрямовано, здійснювати її в напрямку обмеження, а потім вилучення їх з участі в державній службі, а також у приватній сфері, істотній для цілей безпеки держави. Виходячи з того, що представники національних меншин не могли сприяти військовій безпеці, люблинський воєвода вважав, що ані українці, ані німці не повинні працювати державними службовцями. Але, оскільки на цих теренах було не так багато німців, то рішення спрямовувалося передовсім проти українців. За тодішніми даними, без православного духовенства і виборних членів органів місцевого самоврядування на державній службі і на представницьких посадах позадержавних структур тільки у Холмському повіті налічувалося 557 українців¹²⁴.

Люблинський воєвода у доповіді *Персональна політика відносно української та німецької меншин*, виголошеній у 1939 р. на нараді з приводу національного питання, наголосив, що, оскільки слід поважати право українського селянина на приватну власність, то ніяким чином не можна терпіти українця, наприклад, при технічному нагляді поштово-телеграфної служби, на посаді охоронця греблі чи моста, директора повітового шпиталю, повітового ветеринара, начальника поліцейного відділку, працівника казначейства, начальника поштового відділення або поштового агентства, інспектора страхового агентства, чергового залізничного руху, завідувача залізничної станції, вчителя, лісничого державних лісів, підприємця на військовому летовищі або навіть робітника чи майстра на підприємстві сільськогосподарського машинобудування, виробничі потужності якого зорієнтовані на військове виробництво¹²⁵.

Звільнення українців з вищеперелічених посад передбачалося здійснити у три етапи і остаточно завершити у 1941 р. На першому етапі у 1939 р. планувалося звільнити:

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

– всіх українців, незважаючи на характер праці і місце проживання, стосовно яких громадська думка вказувала на їх іредентичні дії;

– всіх українців, незважаючи на характер праці і місце проживання, якщо їх праця на терені воєводства, власне, Холмщини і Підляшшя, була особливо небажаною з огляду на військову безпеку, з урахуванням значення займаних ними посад;

– всіх українців на теренах Надбужжя і т. зв. Центрального промислового округу (Centralny Okręg Przemysłowy), які підкреслювали свою національну окремішність¹²⁶.

Авторам вдалося віднайти список із 45 осіб на терені Холмського повіту, які мали бути звільнені з займаних посад власне на тому першому етапі. Він наступний:

Мельничук Степан – працівник міської управи в Холмі,
Мушка Сергій – кур'єр міської управи в Холмі,
Кость Василь – помічник гмінного секретаря в Холмі,
Кінцевий Антін – член гмінної управи в Гусинному,
Кравчук Василь – старший дільничний державної поліції в Холмі,
Голей Вацлав – поштовий працівник в Холмі,
Калита Мартин – поштовий працівник в Холмі,
Войтович Юрій – поштовий працівник в Холмі,
Печений Володимир – поштовий працівник в Холмі,
Павлюк Петро – контрактний працівник пошти в Холмі,
Чиранюк Ілля – залізничний касир в Холмі,
Казимирук Михайло – залізничний працівник в Холмі,
Марчук Олександр – залізничний працівник в Холмі,
Галицький Микола – помічник машиніста в Холмі,
Яким'юк Антін – працівник залізниці в Холмі,
Боднарчук Михайло – працівник залізниці в Холмі,
Драган Каном – працівник залізниці в Ігнатові,
Золнач Павло – працівник залізниці в Холмі,
Золнач Володимир – працівник залізниці в Козій Готівці,
Ланишевський Юліан – слюсар на залізниці в Козій Готівці,
Юльчук Антін – залізничний слюсар в Холмі,
Мороз Мартин – залізничний слюсар в Холмі,
Гомзаль – працівник залізниці в Серебрищі,
Трубач Петро – працівник залізниці в Холмі,
Миронюк Антін – працівник залізниці в Холмі,
Новосад Йосип – працівник залізниці в Холмі,
Пікула Петро – працівник залізниці в Холмі,

Зданович Борис – працівник залізниці в Холмі,
Азанов Сергій – працівник залізниці в Холмі,
Гость Олена – працівник залізниці в Холмі,
Тарасюк Роман – слюсар на залізниці в Холмі,
Мороз Степан – слюсар на залізниці в Холмі,
Чорній Матвій – залізничний працівник у Воловинові,
Василевський Пантелей – залізничний працівник у Городищі,
Максим'юк Костянтин – залізничник в Дорогуську,
Максим'юк Іван – залізничник в Бердищі,
Будзинський Микола – практикант на телеграфі в Рейовці,
Жизневський Володимир – працівник військової матеріально-інтендатської служби в Холмі,
Петрицький Володимир – працівник військової матеріально-інтендатської служби в Холмі,
Яким'юк Анастасій – кочегар котельні психіатричного шпиталю в Холмі,
Пазина Микола – санітарний практикант психіатричного шпиталю в Холмі,
Клос Степан – санітарний практикант психіатричного шпиталю в Холмі,
Куделя Павло – санітарний практикант психіатричного шпиталю в Холмі,
Райтарчук Юрій – санітарний практикант психіатричного шпиталю в Холмі,
Клим'юк Ольга – допоміжний працівник на кухні психіатричного шпиталю в Холмі ¹²⁷.

Отакі плани і конкретні списки людей на звільнення склалися на тисячі людей, яких звільнили з роботи або планували це зробити, але вибух війни чи якісь інші обставини перешкодили це зробити, тільки через те, що вони були громадянами Польщі не польської національності і були потенційними руйнівниками польської державності. Вже вкотре доводиться стверджувати, що сама польська влада створювала з українців ворогів Польської держави, трактуючи їх за таких від самого початку її відтворення.

«Головні директиви стосовно полонізації Холмщини»

В середині 30-х рр., на думку багатьох дослідників, зокрема згадуваного Григорія Купріяновича, Холмщина і південна частина Підляшшя стали теренами особливої активізації національної політики Польської держави. Цей регіон, як добре відомо, мав ту специфіку, що, з одного боку, незважаючи на попередні зусилля польської влади, тут продовжував залишатися значний відсоток українців. А, з іншого боку, польська влада, як зрештою все польське суспільство, вважали регіон споконвічно польським. Зрештою, у міжвоєнних кордонах він відносився до центральної частини Польщі, оскільки східний кордон висунувся далеко на схід. Місцеві українці щойно від Першої світової війни почали у доволі масштабних вимірах відчувати свою українськість. Природно, процес поглиблювався і розширювався протягом міжвоєнного двадцятиліття, досягнувши свого апогею під час Другої світової війни. Національне пробудження *спокійних русинів* викликало, про що ми постійно нагадуємо, чимале занепокоєння влади Другої Речі Посполитої¹²⁸.

Тому то з середини 30-х рр. *українська проблема* на Холмщині і Підляшші стала предметом особливої уваги польської влади на усіх рівнях, про що вище також неодноразово згадувалося, – від центрального до місцевого. Особливу турботою вона стала для властей Люблинського воєводства і командування сконцентрованого тут війська у значно більших кількостях, ніж деінде. В результаті, на рівні 1935 р. наступила зміна державної політики щодо українців Холмщини і Підляшшя, коли влада вирішила раз і назавжди покласти тут край поняттям *українець* і *православ'я*. Ця політика, цілком зрозуміло, не була новою. Новими, по суті, стали лише *терміни* і *методи* розв'язання проблеми.

Наявні документи та свідчення очевидців дають змогу визначити роль і місце польських установ і організацій, залучених державною владою до розв'язання *українського питання* на Холмщині та Підляшші. Вони вказують на те, що кожна інституція в рамках своєї компетенції працювала на ліквідацію українства на цих землях шляхом запровадження обмежень на права і свободи громадян Польщі української національності. Участь у полонізаційній акції брали люблинські воєводи та їх адміністрації, повітові староства, волосні управи, місцева поліція, дислоковані тут військові частини, римо-католицьке духовенство, ку-

рія та єпископат, окремі політичні та громадські організації, серед них найактивніше – *Товариство розвитку східних земель*.

Тут виглядає доцільним ще раз повернутися до з'їзду, конференції, чи правильніше сказати – наради, скликаної 31 січня 1935 р. в Люблині під проводом воеводи Ружнецького. На ній висловлювались думки про те, що «заради власного існування (Польської держави. – *Авт.*) на території Холмщини має бути повністю ліквідована проблема української меншини або ж (вона. – *Авт.*) має бути зведена до рівня дрібного питання, яким є справа чеських колоністів на Волині або німецьких в Холмському повіті»¹²⁹.

Отже, на згаданій нараді ухвалили *Директиви стосовно української проблеми на території Люблинського воєводства*. У директивах, зокрема, передбачалося:

- відмежувати Холмщину та Підляшшя від українського середовища Галичини і Волині (т.зв. Сокальський кордон. – *Авт.*);
- заборонити друкування українських видань і спровадження їх ззовні;
- замістити усі посади в органах державної влади і найважливіших громадських організаціях «відбірним польським елементом»;
- уникати загострення стосунків з українцями заради унеможливлення виникнення у них відчуття скривдження з боку влади;
- залучати українців до праці в польських установах і організаціях;
- не допускати виникнення будь-яких українських організацій;
- надавати переваги полякам в економічній та культурній сферах, підсилювати польський елемент;
- розміщувати школи в місцевостях з переважаючим польським населенням та надавати їм навчально-інформаційну підтримку в галузі знань про Польщу і проводити велику кількість занять за програмою *громадського виховання*;
- забезпечувати розвиток позашкільної освіти (пересувні бібліотеки, народні доми, колективні екскурсії до осередків, які свідчать про могутність, високу культуру і економічні досягнення Польщі);
- охоплювати українську молодь більшою турботою та увагою, висилати її на навчання до польських міст, за виключенням Львова;
- здійснювати спеціальний відбір кадрів для військового призначення і фізичного виховання офіцерів *Стрілецького союзу*, не допускати українців до польських воєнізованих організацій;
- включати українські народні пісні з польськими текстами, але українськими мелодіями, до переліку солдатських пісень;

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- організовувати демонстрації *показів збройної сили держави*;
- всебічно колонізувати православ'я;
- запровадити навчання православної релігії польською мовою та виразно лояльними священиками, національно незорієнтованими або такими, що співпрацюють з органами влади;
- видавати релігійні публікації виключно польською мовою;
- не сприяти розширенню мережі православних парафій, звернути особливу увагу на православних духівників;
- не допускати поширення греко-католицького віровизнання, оскільки це «не відповідає інтересам держави», особливо, коли воно «походить із Східної Галичини»;
- здійснювати належну селекцію польських осадників у східних повітах воєводства;
- гарантувати їм постійну державну опіку шляхом надання пільг, позик, створення умов для швидкого придбання власності;
- здійснювати розподіл та меліорацію земель і укрупнення господарств з урахуванням інтересів поляків, подібні заходи щодо українців слід узалежнювати від рівня реальної їх лояльності і ставлення до держави;
- підтримувати польську кооперацію та гальмувати тенденції до розширення мережі українських кооперативних спілок ¹³⁰.

Наприкінці 1935 р. питаннями національних відносин почав займатися створений при Раді міністрів Польщі *Комітет з національних справ*, безпосередню ж роботу проводило *Бюро національної політики*¹³¹. А в лютому 1936 р. новий прем'єр-міністр Польщі Мар'ян Косцяловський визначив мету національної політики, яка полягала у «внутрішньому об'єднанні Речі Посполитої»¹³². До вирішення поставленого завдання уряд почав залучати армію. На нараді 2 липня 1936 р. міністр оборони Польщі Т. Каспшицький наголошував на тому, що процесом спольщення релігійно-церковного життя українського населення Холмщини та Підляшшя має безпосередньо займатися військо ¹³³.

В місцевостях з переважаючим українським населенням, де не було постійних військових частин, насамперед в Холмському, Томашівському і Грубешівському повітах, штаб люблінського армійського корпусу запровадив практику проведення там літніх військових навчань. Вони мали на меті демонструвати українському населенню міць польської держави та серйозність намірів щодо остаточної колонізації Холмщини та Підляшшя. В той же час присутні війська служили моральною під-

тримкою для польської меншини і демонстрували їй, що вона може розраховувати на захист з боку держави ¹³⁴.

Проведені організаційні заходи завершилися створенням 11 грудня 1936 р. *Координаційного комітету з ревіндикації* (повернення) при командуванні 2-го люблінського армійського корпусу на чолі з генералом М. Сморовінським. До його компетенції входило проведення заходів з полонізації українського населення Волинського воєводства і п'яти південно-східних повітів Люблинського воєводства. Безпосереднє керівництво полонізаційною акцією на Холмщині здійснював командир 3-ої піхотної дивізії легіонерів генерал Бруно Ольбрихт. Крім військовиків, в його підпорядкуванні знаходилося більше 20 польських організацій різного спрямування. Подібний комітет функціонував при дев'ятому Берестейському корпусі легіонерів, компетенція якого поширювалася на Підляшшя ¹³⁵.

В загальному плані полонізації українського населення Холмщини та Підляшшя особливе місце відводилося Грубешівському і Володавському повітам. На думку керівників акції, саме там мала найперше відбутися зміна кількісного співвідношення українського і польського населення на користь польської людності. Ця перевага мала бути досягнута шляхом переселення туди поляків з центральних та західних повітів Люблинського воєводства, виселення людей непольської національності, позбавлення українців можливості працювати на державній службі та у польських громадських організаціях. В лютому 1937 р. адміністрація Люблинського воєводства видала розпорядження, яким зобов'язала повітових старост звільнити усіх українців, яких на той час в органах державної влади і місцевого самоврядування нараховувалося 497 осіб* ¹³⁶.

В листі до директора пошт і телеграфів Люблинського воєводства від 8 березня 1938 р. керівник полонізаційної акції, генерал Ольбрихт загострив увагу на тому, що в Холмському, Грубешівському, Томашівському, Замістському і Білгорайському повітах в державних установах працюють особи непольської національності. Наведений ним приклад стосувався виключно українців, зокрема Савицького, Папіжинського, Короля і ще двох поштових службовців з Тишівець Томашівського по-

* Дещо вище ми наводили інші дані наявності українців на посадах, з яких їх мали звільнити. Такі розбіжності містяться в архівних матеріалах, якими користуються дослідники. Можливо розбіжності пов'язані з намаганням польської влади прискіпливіше вишукувати українців там, де за її планами їх не мало б бути. Або, також можливо, не всі підлягали звільненню.

віту. Цей, наділений широкими повноваженнями, вояка вимагав, щоб « на тих теренах, на таких важливих посадах, якими є установи і агенції пошт.-телегр., повинні працювати лише поляки, і то патріоти»¹³⁷.

Згідно з розпорядженням Б. Ольбрихта від 27 листопада 1937 р. були розроблені *Головні директиви стосовно полонізації Холмщини*. В цьому документі православне населення Холмщини трактувалося як зрусифіковані поляки та католики, а полякам відводилась особлива полонізаційна місія, для чого польська спільнота мала «сконсолідувати усі свої сили, бо господарем на цій землі є той, хто за цю землю боровся, за цю землю молився і за польськість цієї землі страждав»¹³⁸.

На нараді в Любліні 4 березня 1938 р. розглядалося питання про українську та німецьку меншини в краї. Щодо українців, то йшлося про їх навернення до католицької віри і польської національності як «раніше зрусифікованих поляків». Кінцевий висновок наради зводився до прийняття за основу, що надалі жодний українець або німець не міг бути залучений до громадської роботи¹³⁹.

У згаданому листі до керівників місцевих осередків полонізаційної акції Б. Ольбрихт вимагав виявляти священників, які проводять українську діяльність, не допускати продаж поляками землі у ворожі (українські) руки, на зборах засуджувати ворожу діяльність православних священників, надавати відповідну інформацію про наявність вільної землі для потенційних переселенців польської національності з метою заохочення їх до переїзду на Холмщину¹⁴⁰.

Приклади антиукраїнської істерії змусили голову *Української парламентської репрезентації* Василя Мудрого заявити, що «український рух в очах пересічного поляка, в тому й урядовця, зріс до рівня першорядного внутрішнього ворога Польщі»¹⁴¹. Над серйозністю загрози, яка виникла через таку нерозважливу політику держави замислювалися представники польської суспільно-політичної думки, що час від часу викликало позитивну реакцію з боку представників влади, які також не могли не розуміти нерозсудливості її вчинків. Так, прем'єр уряду Феліціан Славой-Складковський, відповідаючи на критичні закиди 24 січня 1938 р. заявив, що «польський народ не повинен забувати, що від його ставлення до національних меншин значною мірою залежить доля Польщі». «Польський народ, – продовжував прем'єр, – повинен уважати, щоб його ставлення до меншин завжди було гідним традицій і гідним великого духу того народу. Тому всілякого роду прояви ненависті чи нетерпимості з боку польського народу до меншин вважаю за важку помилку, яка раніше або пізніше мусить відомститися Польщі.

Вважаю негідними для польського народу, як національної більшості, свідомої своєї ролі в державі, будь-які заклики до приниження або ускладнення життя меншини, що не вміщуються у правопорядок, адже ми всі мусимо жити разом, а різного роду заклики і прояви нетерпимості відіб'ються на співжитті, на згуртованості Польщі»¹⁴².

Протягом 1937–1938 рр. був виконаний план колонізації в частині руйнування *Православної церкви*. На наступний рік передбачалося повне очищення суспільства від впливів ОУН, КПЗУ та осіб української національності, які володіли військовими таємницями. У 1940 р. мало відбутися очищення територій із змішаним населенням від українців та надання їм польського виразу. Повне виконання програми колонізації українських земель Холмщини та Підляшшя планувалося завершити у 1941 р., але цьому, як вже вище згадувалося, завадила Друга світова війна¹⁴³.

Після завершення акції руйнування та передачі римо-католикам православних і колишніх греко-католицьких церков *Координаційний комітет* спрямував зусилля на католизацію українського православно-го населення краю. В одній з аналітичних записок відзначалось розчарування польського суспільства низькою ефективністю роботи польських цивільних, військових та церковних влад і висловлювалось занепокоєння зростаючою активністю *Православної церкви*. Для повної реалізації планів Координаційного комітету щодо спольщення українців Холмщини та Підляшшя пропонувались невідкладні заходи, серед них:

- а) використати сприятливу для Польщі ситуацію на міжнародній арені, яка позитивно відбивається на настроях всередині держави;
- б) не давати часу на роздуми тим, хто вагається з вибором віросповідання і категорично не відкидає можливості переходу на католицизм;
- в) використовувати момент несподіванки в діях проти українського населення та православного духовенства;
- г) не звертати увагу на можливі наслідки, внутрішню та зовнішню реакцію, адже критика буде відбуватись після доконаного факту;

Через те, що колонізаційну акцію послаблювати або припиняти було б небезпечно для держави та польської спільноти на думку автора життєво важливим було:

- а) надавати моральну та матеріальну підтримку організаціям, що запроваджують її в життя;
- б) підтримувати і гарантувати безпеку тим українцям, які змінили віросповідання, щоб вони якнайшвидше усвідомили себе поляками;

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

в) зробити неможливою агітацію українських громадсько-політичних організацій та православного духовенства проти переходу на католицизм;

г) поширити на всю Холмщину та Підляшшя дію декрету про виселення небажаного елемента з прикордонних територій;

д) усунути з терену місцевих антипольських агітаторів та не допускати прибуття їх з-поза меж цих українських етнічних земель;

е) посилити нагляд політичної поліції у Томашівському, Білгорайському і Грубешівському повітах;

ж) перешкодити доступу на ці землі українських газет з Малопольщі (Галичини – *Авт.*) і Волині та посилити цензуру польських друкованих видань ¹⁴⁴.

Своїм розпорядженням від 24 березня 1938 р. генерал Ольбрихт зобов'язав місцевих керівників колонізаційної акції інформувати суди про випадки хрещення православними священниками польських, а насправді від змішаних шлюбів, дітей, відновлені православними священниками українські прізвища негайно повернути на польські, змінити на польські назви населених пунктів, таких як Верба, Дуб, Руські Піски, Задубці, Спас тощо ¹⁴⁵.

Ставлення влади до українців знайшло відображення у польській армії. Загальний військовий обов'язок був запроваджений *Декретом начальника держави* від 15 січня 1919 р., підкріплений *Тимчасовим законом про загальний військовий обов'язок* та *законом Про загальний обов'язок військової служби* від 23 березня 1924 р. ¹⁴⁶. Залучення до служби в польській армії українців, білорусів та росіян, які до підписання Ризької мирної угоди були громадянами Російської імперії, могло відбуватися лише після прийняття ними польського громадянства. Вперше українців почали призивати до армії в грудні 1921 р.

Перша спроба уряду і Генерального штабу призвати на службу українців наштовхнулася на організований спротив з їх боку. До служби українських юнаків у польській армії неприхильно поставилося й православне та греко-католицьке духовенство. Священники змінювали дати народження призовників, видавали їм підроблені метричні довідки. Внаслідок цього війти, які супроводжували рекрутів до призовних пунктів, часто з'являлися туди без жодного призовника ¹⁴⁷.

Спочатку в армії, як і в суспільстві загалом, українців ділили на українців та русинів. Через те, що назва українець підносила національну гідність солдатів українського походження, невдовзі було запроваджено єдиний термін – *національність руська (русинська)*.

Як видно з рапорту 2-го відділу Генерального штабу, українські новобранці з сільської місцевості колишньої підросійської території зовсім не володіли польською мовою. Вони відрізнялися низьким рівнем громадянської свідомості в польському розумінні та усвідомлення власного обов'язку перед державою¹⁴⁸. Висновок військовиків говорив про те, що населення українських етнічних земель, насамперед Холмщини і Підляшшя, не вважало Польщу своєю державою. З цієї причини серед солдатів-українців частими були випадки дезертирства. У 1922 р. 309 призовників з цих земель самовільно покинули службу, а у 1923 р. таких нараховувалося 1331¹⁴⁹. Необхідно врахувати, що згідно з рішенням Ради Амбасадорів українців Східної Галичини протягом 1921 – січня 1923 рр. до польського війська не призивали.

Військова влада намагалася не допускати спільного проходження служби українців з сусідніх етнічних земель, бо коли «рекрут (української національності – в документі малися на увазі волиняни, холмшачки, підляшчуки. – *Авт.*) проходить службу разом з русином (тут малися на увазі галичани. – *Авт.*), який має вищу національну і політичну свідомість, тоді він підпадає під агітаційні впливи, виразно спрямовані якщо не проти існування Польської держави, то проти існуючих кордонів. В підсумку бачимо зростання дезертирства і небажання служити у війську»¹⁵⁰.

З метою розосередження солдатів строкової служби, згідно з розпорядженням Генерального штабу українців, які жили на території округів № 2 (Люблин) і № 9 (Берестя), направляли служити до округів № 1 (Варшава), № 4 (Лодзь), № 7 (Познань) і № 5 (Торунь).

За твердженням польського історика Володимира Резмера, українські організації розглядали службу українських юнаків у польській армії як можливість підготовки кадрів для майбутньої української армії. Українська молодь, краще освічена і мала високу національну свідомість, хоч під час служби приховувала свою прихильність до націоналістичного руху. До солдатів інших національностей вони ставилися обережно, творили замкнуті групи. Вони не хотіли розмовляти польською мовою, між собою спілкувалися українською, а у вільний від служби час залюбки співали українських пісень. За даними науковця, українці склали 16,9 % особового складу польського війська у 1923 р., а загалом протягом 1922–1938 рр. 11,2%¹⁵¹.

Польські політики загалом і керівники Люблинського воєводства зокрема мали різні підходи до розв'язання проблеми національних меншин, передусім української. Вище про це ми вже згадували. Так, порів-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

няно зі своїм наступником воєвода Є. Ружнецький принаймні заявляв про те, що «питання релігійної єдності не є істотним... У нас так склались стосунки, що Рим хотів би на наших землях створити плацдарм для просування на схід, а підготовка того плацдарму робиться шкідливими для держави і польського народу методами. Різні місії, чи греко-католицька, чи східно-слов'янська, прагнуть до від'єднання від усього польського, а тому як шкідливі не можуть бути підтримані»¹⁵². іншими словами, він езоповою мовою не схвалював методів окатоличення українців.

Разом з тим, він наголошував на тому, що «залишається лише спольщення православ'я — і в цьому напрямку наша праця йде і повинна йти... Виходячи з того, що метою нашої політики є спольщення терену (холмсько-підляських земель. — *Авт.*), а найважливіше асиміляція, маємо зважити, в якому випадку ця асиміляція може мати успіх».

Воєвода не підтримував прихильників силового розв'язання *українського питання*, бо «кожна дія викликає протидію». Він згоджувався, що політика *сильної руки* «по відношенню щодо негативно налаштованих до держави громадян не є методом екстермінації народу, чого мусимо уникати»¹⁵³. Але, як видно з його дій, не міг, а швидше всього, не хотів, зупинити акцію окатоличення і спольщення українців¹⁵⁴. На його думку «український елемент можна здобути лише позитивними методами, розрахованими на тривалий час діяльності, які не викликають застереження і роздратування»¹⁵⁵.

Під час поїздки по Замістському повіті директор департаменту міністерства віровизнань і народної освіти Борковський намагався переконати місцеві власті в необхідності толерантного ставлення до українців та дотриманні законів. Це суперечило настроям польської політичної еліти, пануючій ідеї колонізації та методам її реалізації. Його вимоги викликали обурення серед місцевих польських чиновників. На думку керівника Ревіндикаційного комітету, дії Борковського принижували авторитет польської влади, підривали довіру рядових поляків та чиновників до польської армії.

У доповідній записці командира 3-ї піхотної дивізії легіонерів на адресу командувача округу корпусу II в Люблині містяться нарікання на адміністративні власті включно з органами безпеки, які «не лише ухиляються від будь-якої взаємодії, але, навпаки, ставляться неприхильно до будь-яких починань, спрямованих на підтримання чи поширення нинішнього стану посідання і польського настрою»¹⁵⁶.

Полонізаційну акцію, в якій головну роль відігравала армія, не підтримували польські соціалісти та окремі діячі *Стронництва людо-*

вого (*Селянської партії*). Заснована ними *Спілка малоземельних селян* задекларувала намір захищати інтереси українського православного населення і намагалася робити в цьому напрямі певні кроки. Цією спілкою керував варшавський адвокат Свйонтковський, якого підтримувало православне духовенство і закликала своїх парафіян вступати до його громадської організації. Залучені до полонізаційної акції військові чини діяльність спілки вважали «найгрізнішим злочином проти найважливіших життєвих інтересів польськості в цій місцевості» (на холмсько-підляських землях. — *Авт.*)¹⁵⁷.

Незважаючи на вимоги, окремі повітові староства не вносили змін у церковні книги про осіб, які перейшли на католицьку віру, тому вони юридично залишалися православними. Роздратування керівництва Координаційного комітету з ревіндикації викликала діяльність куратора Грубешівської фундації ім. Сташца Чекановського, який відверто насміхався з методів роботи військових властей в справі полонізації та окатоличення українського населення. Вони вважали його «прихильником українізму до Бугу, який воліє співжити з русинами ніж поляками, і найгрізнішим противником польськості»¹⁵⁸.

Як писав Іван Рудницький, національна політика Польщі у міжвоєнний період довела, що «Польська держава і польський нарід, як носій ідей польської державності, не зуміли за 20 літ так розв'язати меншинські проблеми, щоб енергія всієї держави та енергія її національних меншин не були безупинно зайняті взаємною боротьбою», адже «польській стороні не залежало на суті справи, себто на справжньому замиренні на національному відтинку, тільки на витворенні вражіння, що є замирення, щоб те вражіння використати для інших цілей внутрішньої чи закордонної політики»¹⁵⁹. Цей вислів видатного українського вченого дає якнайкраще розуміння політики правлячих кіл Другої Речі Посполитої щодо українців, у тому й холмсько-підляських.

Примітки

1. Цит. за: Litwiński R. *Obraz życia społeczno-politycznego międzywojennego powiatu chełmskiego w doniesieniach władz administracji ogólnej // Rocznik Chełmski*. T. 11. — Chełm, 2007. — S. 142.
2. Там само.
3. Там само. — С. 143.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

4. Там само; Pismo Wojewody Lubelskiego do Ministra Spraw Wewnętrznych z 30.V.1922 r. // Archiwum Państwowe w Lublinie. Urząd Wojewody Lubelskiego. Wydział Spoleczno-Polityczny (APL.UWL. WSP.). - Sygn. 437. - K.57-59.
5. Цит. за: Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». Варшава, 22-24 травня 1997 року. Т. 1-2.– Варшава: Тирса, 1998. – С. 125.
6. Наше життя. – 1920. – 27 червня.
7. Там само.
8. Цит. за: Винниченко І. Назв. праця. – С. 8.
9. Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 167.
10. Наше життя. – 1922. – 5 вересня.
11. Літвінський Р. Назв. праця. – С. 143; APL.UWL. WSP. - Sygn. 437. - K.57-59.
12. Наше життя. – 1922. – 15 жовтня.
13. Наше життя. – 1922. – 29 жовтня.
14. Наше життя. – 1922. – 22 жовтня.
15. Наше життя. – 1922. – 29 жовтня.
16. Наше життя. – 1922. – 12 листопада.
17. Салюк І., Горний М. Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах. – Львів, 1996. – С. 112-113.
18. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 198.
19. Там само. – С. 193-194; Зашкільняк Л., Крикун. Назв. праця. – С. 460-462.
20. Український народний календар/ Ред. В. Островський. – Варшава, 1923. – С. 51.
21. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали Упорядники Гунчак Т., Сольчаник Р. – Т.1. – Нью-Йорк, 1983. – С. 45.
22. Грушевський М. Українці // Твори у 50 томах. Том 3. Серія: суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). – Львів: Світ, 2005. – С. 126-127.
23. Винниченко І. Назв. праця. – С. 175-176;178-179; Наше життя. – 1923. – 20 травня і 10 червня.
24. Наше життя. – 1923. – 27 травня.
25. Наше життя. – 1923. – 10 і 24 червня.
26. Винниченко І. Назв. праця. – С. 179.; Наше життя. – 1923. – 10 червня.
27. Україна-Польща: важкі питання. Т. 1-2. – С. 50.
28. Левицький К. Права національних меншостей. – Відень, 1923. – С. 9-10.
29. Духовна бесіда. – Варшава, 1924. – 6 грудня.
30. Левчанівська Ірина. Спогади про маму // Волинь. – Луцьк, 1991. – № – с. 138.
31. Цит. за: Пастернак Є. Назва праця. – С. 200.
32. Винниченко І. Назв. праця. – С. 171.
33. Наше життя. – 1923. – 15 липня.
34. Наше життя. – 1923. – 2 вересня.
35. Наше життя. – 1923. – 27 травня.
36. Наше життя. – 1924. – 17 лютого.

37. Наше життя. – 1924. – 23 березня.
38. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 202–203.
39. Борович Я. В. (Василь Мудрий). Україна і Польща // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. – Торонто; Львів, 1996. – С. 193.
40. Духовна бесіда. – Варшава, 1924. – № 6. – С. 94.
41. Наше життя. – 1927. – 18 вересня.
42. Наше життя. – 1927. – 22 травня.
43. Петрушак К. Серце сповнене любові. К.: Молодь, 1979. – С. 32.
44. (Центральний державний архів громадських організацій України). ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 3. – Арк. 121–122.
45. Селянський шлях. – 1928. – 1 квітня.
46. Селянський шлях. – 1927. – 21 травня, 2 липня.
47. Селянський шлях. – 1927. – 21 травня.
48. Наше життя. – 1924. – 23 березня і 6 квітня; Селянський шлях. – 1927. – 31 липня.
49. Наше життя. – 1924. – 16 листопада.
50. Селянський шлях. – 1927. – 2 липня.
51. Селянський шлях. – 1927. – 31 липня.
52. Винниченко І. Назв. праця. – С. 150; Наше життя. – 1927. – 17 липня.
53. Наше життя. – 1927. – 17 липня.
54. Селянський шлях. – 1927. – 23 липня
55. Селянський шлях. – 1927. – 6 листопада.
56. Костик П. Трагічна доля Холмщини і Підляшшя. – Львів, 1997. – С. 38.
57. Наше життя. – 1925. – 4 січня.
58. Наше життя. – 1925. – 11 січня.
59. Наше життя. – 1927. – 27 березня.
60. Наше життя. – 1927. – 11 грудня.
61. Королько М. Санційні вибори до другого польського сейму в 1928 р. // Український календар. – Варшава, 1969. – С. 254.
62. Костик П. Назв. праця. – С. 38.
63. Селянський шлях. – 1927. – 24 грудня.
64. Королько М. Назв. праця. – С. 255.
65. Там само.
66. Там само. – С. 253–255.
67. Селянський шлях. – 1928. – 18 лютого.
68. Там само.
69. Селянський шлях. – 1927. – 3 грудня.
70. Королько М. Назв. праця. – С. 254.
71. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 204.
72. Королько М. Назв. праця. – С. 255.
73. Там само. – С. 256; Пастернак Є. Назв. праця. – С. 204.
74. Там само.
75. Енциклопедія українознавства. Т. 9. Перевид. в Україні. – Львів: НТШ, 2000. – С. 3412.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

76. Королько М. Назв. праця. – С. 257.
77. Library and Archives Canada (LAC). - Volodymyr Kubijovyc Fonds. R.6531-0-8-E (MG 31. D203 – стара сигнатура). – Vol. 24.- F. 6.
78. Наше життя. – 1926. – 1 серпня.
79. Наше слово. – 1958. – 23 листопада.
80. Нове життя. – 1929. – 21 квітня.
81. Нове життя. – 1929. – 31 травня; Українська радянська енциклопедія. Т. 2 – Київ: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 438.
82. Костик П. Назв. праця. – С. 41.
83. Там само. – С. 39.
84. Там само. – С. 42-43.
85. Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі // Перша світова війна... С. 168; Особистий архів Юрія Макара.
86. Chojnowski A. Konsepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Wrocław, 1979. – S. 69-129.
87. Рудницький І. Причини упадку Польщі. – Краків: Українське видавництво, 1940. – С. 137.
88. Dziennik Ustaw RP. – 1934. – № 50. – Poz. 473.
89. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т.6. Перевид. в Україні. – Львів: НТШ, 1996. – С.2044; Енциклопедія українознавства. Т.1. Перевид. в Україні. – Львів: НТШ, 1993. – С. 87.
90. Україна-Польща: важкі питання. Т. 1-2. – С. 43.
91. Войченко О. Літопис українського життя в Канаді. Т.4. Доба росту й диференціація: роки 1930-1939. – Вінніпег: Тризуб, 1969. – С. 40,46, 59, 69, 72, 74, 75, 88, 89, 103, 105, 134, 142, 143.
92. Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. – Т. 2. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Об'єднання надбужанців, 1989. – С. 638.
93. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 204.
94. Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – С. 480.
95. Kuprianowicz G. Projekty «rozwiązania» kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2003. – С. 100.
96. Там само. – С. 100-101.
97. Referat J. Fischera: Zagadnienie spółdzielczości na terenach o ludności mieszanej, przygotowany na zjazd «Kwestia ukraińska na terenie Województwa Lubelskiego» 31.I.1935 r. // APL.UWL.WSP. – Sygn. 430. – S. 387-388.
98. Referat Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego: Polityka oświatowa na terenach niejednorodnych pod względem narodowościowym//APL. UWL. WSP. – Sygn. 430. – S.325.
99. APL. UWL. WSP. – Sygn. 430. – S.278-281.
100. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 204-205.

101. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – Львів, 1997. – С. 75.
102. Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя. – С. 61.
103. Крип'якевич І. Назв. праця – С. 26.
104. Доклад по законопроекту «О выделении из состава губерний Царства Польского восточных частей Люблинской и Седлецкой губерний с образованием из них особой Холмской губернии». – СПб, 1911. - № 440. – С. 5-7.
105. Материали к вопросу об образовании Холмской губернии. – Варшава, 1908. – Ч. 1. – С. 13.
106. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 77.
107. Кабузан В. М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год. – М. : Наука, 2006. – С. 537.
108. Енциклопедія українознавства / Ред. В. Кубійович. – Т. 10. – Львів, 2000. – С. 3620.
109. LAC. R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 24. – F 6. – P. 180.
110. Холмська земля. – 1943. – 14 лютого.
111. Там само.
112. Холмський церковно-народний календар на 1940 рік. – Холм; Варшава, 1940. – С. 47.
113. Заставний Ф. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – С. 151.
114. Холмський церковно-народний календар на 1940 рік. – С. 47.
115. Енциклопедія українознавства. Т. 10 – С. 3620.
116. Холмська земля. – 1943. – 28 лютого.
117. Ріпецький С. Українсько-польський процес 1918-1923 років. – Чикаго; Нью-Йорк, 1963. – С. 34.
118. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939-1941. Чикаго, 1975. – С. 403.
119. LAC. – R.6531-0-8-E (MG 31. D203 – стара сигнатура). – Vol. 24. – F. 6. – P. 181.
120. Україна-Польща: важкі питання. Т. 1-2. – С. 43.
121. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2484. – Арк. 35-36.
122. Вішка О. Українська еміграція на Холмщині і Підляшші // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків. Зб. наук. праць. – Луцьк: Вежа, 2008. – С. 87-119.
123. Україна – Польща: важкі питання. Т. 1-2. – С. 44-45.
124. Литвінський Р. Назв. праця. – С. 150.
125. APL. UWL.WSP. – Sygn. 428. – К. 1-11.
126. Там само.
127. Там само. – Л. 64-101.
128. Купріянович Г. Назв. праця. – С. 99; Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926-1939). – Lublin, 1997. – S. 247-255; Литвінський Р. Назв. праця. – С. 129-157; Козир В. Назв. праця. – С. 159-176 і ін.
129. Купріянович Г. Назв. праця. – С. 101.
130. Там само. – С. 104-106.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

131. Хойновський А. Назв. праця. – С. 197-198, 206-208.
132. Цит. за: Купріянович Г. Назв. праця. – С. 107; Sprawy Narodowościowe. – 1936. – № 1-2. – S. 58.
133. Хойновський А. Назв. праця. – С. 226-230.
134. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). 3 DP. – Sygn. 1. 313. 3. 2; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 1. – Warszawa, 1992. – S. 120-123 (Док. 11).
135. Купріянович Г. Назв. праця. – С. 108.
136. Там само. – С. 109.
137. CAW. 3 DP. – Sygn. 1. 313. 3. 2; Siwicki M. Op. cit. – S. 150 (Док. 27).
138. Siwicki M. Op. cit. – S.100.
139. Kowalski T.A. Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939). – Toruń. 1997. – S. 75.
140. Сивицький М. Назв. праця. – С. 99-103.
141. Sprawy narodowościowe. – 1937. – № 6 – S. 637.
142. Там само. – 1938. – № 1-2. – С. 106-107.
143. Купріянович Г. Названа праця. – С. 116-118.
144. CAW. 3 DP. – Sygn. 1. 313. 3. 2; Siwicki M. Op. cit. – S. 145-147 (Док. 25).
145. Siwicki M. Op. cit. – S. 106-107 (Док. 5).
146. Dziennik Ustaw RP. – № 61 – 1924. – 18 lipca. – Poz. 609; Cieplewicz M., Rzepniewski A., Stawiecki P., Wojtasik J., Wrzosek M. Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864-1939. – Warszawa: WIH, 1990. – S. 273-274, 416-417, 434-435.
147. Zarys dziejów wojskowości. – S. 434-435; Raport oddziału II Sztabu Generalnego z 17. 06. 1922 r. «Obce narodowości w Wojsku Polskim». – S. 3 // CAW. Dowództwo Okręgu Korpusu (DOK) VIII. – Sygn. 1.371.8.275.
148. Raport oddziału II Sztabu Generalnego z 17. 06. 1922 r.»Obce narodowości w Wojsku Polskim». – S. 20. // CAW. DOK VIII. – Sygn. 1.371.8.275.
149. Там само.
150. Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Generalnego z 18. 10. 1923 r. «Obce narodowości w Armii Polskiej». – S. 16 // CAW. Oddział II Sztabu Generalnego – Sygn. 1.303. 4. 2676.
151. Rezmer W. Stosunek ukraińców do obowiązkowej służby w wojsku polskim 1921– 1939 // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 3. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 214.
152. Цит. за: Купріянович Г. Назв. Праця. – С. 102.
153. APL. UWL WSP. Sygn. 430. – S. 278-281.
154. APL. UWL WSP. Sygn. 430. – S. 283-284.
155. APL. UWL. WSP. – Sygn. 430. – S.282-283.
156. CAW. 3 DP. – Sygn. I. 313. 3. 2; Siwicki M. Op. cit. – S. 155.
157. Там само; Siwicki M. Op. cit. – S. 158.
158. Там само.
159. Рудницький І. Назв. праця. – С. 120–122

Четвертий розділ

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ КРАЮ

Гуртування української спільноти

Бажання українців жити повноцінним національним життям змусило їх об'єднуватись у політичні, економічні, культурно-освітні та релігійні організації чи товариства. Знесилені війною, життям на вигнанні та поневіряннями під час повернення з депортації, українці виявилися неготовими швидко адаптуватись до нових реалій, тим більше, що жодне з існуючих тоді поколінь не мало досвіду співіснування з польською владою.

Здобутий у 1917–1919 рр. політичний досвід підказував напрями боротьби за свої права. Ліквідація створеного у 1919 р. *Українського допомогового комітету* не зупинила українську спільноту та її провідників. Вони продовжували домагатись визнання права українців на створення громадської організації, яка об'єднала б спільноту і могла представляти її в органах державної влади.

Після затвердження люблинським воєводою статуту Русинського (Українського) добродійного товариства *Рідна хата* життя української спільноти Холмщини та Підляшшя почало входити в організоване русло. На зборах представників українських громад 1 жовтня 1922 р. була обрана президія товариства у складі Антона Васильчука (голова), Се-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

мена Любарського (заступник), Костянтина Сошинського (секретар), Івана Новосада (скарбник) та Мар'яна Федоня. До ревізійної комісії увійшли Йосип Скрипа (голова), Яків Войтюк та Лука Степанюк ¹.

Українська інтелігенція краю вважала товариство *Рідна хата* «єдиним огнищем культ[урно]-освітнього руху на Холмщині та Підляшшу», а його осередки «мали завданням замінити українському населенню бракуючу рідну школу, познайомити його з рідною мовою та культурою, заопікуватися своїм сучасним та майбутнім» ².

Намагання українців налагодити своє культурно-національне життя розходилися з національною політикою Польської держави. Зневагу до їх національної гідності влада продемонструвала при затвердженні статуту товариства *Рідна хата*, зробивши його *не українським, а русинським*. Відразу після легалізації цієї організації почала застосовуватись ціла система блокування її діяльності. Осередки товариства були змушені брати письмові дозволи на проведення зборів, влаштування концертів, аматорських театральних вистав, збору членських внесків та пожертв. Таким чином обмежувалися організаційна і культурно-освітня робота, підривалася фінансова база товариства. В такий спосіб органи місцевої влади встановили повний контроль за діяльністю осередків і використовували окремі положення статуту для гальмування їх роботи. Коли в заяві про надання дозволу на проведення вистави автором п'єси був класик української літератури, керівництво зареєстрованого осередку отримувало відмову часто під надуманими приводами. Найчастіше відмова обґрунтовувалась невідповідністю приміщення, хоч там раніше відбувались заходи *кулок млодзєжи, Стшельцув* та інших польських організацій. Траплялися випадки призупинення поліцією дозволеної старостою вистави. Мали місце випадки нападу польських бойовиків на учасників вистав, але поліція не вживала жодних заходів. Лише у 1928 р. такі події відбувались в Горках Володавського, Горишеві Руському та Уханях Грубешівського та в інших повітах краю ³.

Існуючий статут обмежував діяльність товариства, тому його активісти домагалися внесення змін та затвердження їх владою воєводства. Розпорядженням Люблинського воєводи від 6 жовтня 1923 р. було затверджено зміни до статуту товариства. Якщо раніше воно мало право проводити роботу лише в межах окремого повіту, то за новим статутом «діяльність Товариства поширювалася на місто Холм і Воєводство Люблинське». Товариству надавалось право «заложення філій» в кожній місцевості, де знаходиться принаймні 10 членів Товар[иства]... Справа-

ми філії керує муж довір'я, вибраний чл[енами] філії звичайною більшістю голосів на їх зборах і затверджений правлінням Товариства»⁴.

На загальних зборах *Рідної Хати* 23 листопада 1924 р. було обрано новий склад правління, до якого увійшли Іван Пастернак (голова), А. Васильчук, К. Сошинський, Є. Маківка, І. Новосад, В. Гуль, В. Кость, А. Корольчук, а до ревізійної комісії – С. Любарський, Мацюк, Козачук, Рудюк. За звітний період хор з Холма дав концерти в кількох українських селах, а театральна секція товариства дала 5 вистав, організувала вечори з нагоди Різдвяних свят та роковин Тараса Шевченка. Фонд центральної бібліотеки збільшився з 125 до 830 томів⁵.

Робота товариства *Рідна хата* могла бути ефективною за умови існування активно діючих осередків. Одним з перших осередків на холмсько-підляських землях що виник у 1922 р., був осередок в Новосілках Томашівського повіту. На жаль, п'яту річницю від дня заснування його членам довелось відзначати в убогій селянській хаті, прикрашеній національними прапорами і портретами Тараса Шевченка та Івана Франка. На святі були присутні гості з сусідніх холмських та галицьких сіл. З останніх, найближчих до Новосілок, були Ліски. У своєму виступі заступник голови осередку Дмитро Грицай наголошував на особливій ролі освіти та національних традицій у підвищенні рівня національної свідомості українців краю. Урочисте зібрання відкрив сільський хор під керівництвом Затирахи, який разом з присутніми людьми виконав український національний гімн *Ще не вмерла Україна*⁶. Приблизно у той же час осередок *Рідної Хати* заснувала українська громада Метелина Грубешівського повіту⁷.

Маючи обмежені права, а фактично перебуваючи на напівлегальному становищі, товариство змогло у 1921-1922 рр. поширити свою діяльність на Володавський, Грубешівський, Томашівський і Холмський повіти, а після внесення змін до статуту – на Білгорайський і Красноставський повіти.

У середині 1923 р. вже існувало понад десяток філій товариства, серед них: у Дяконові, Богородиці, Гостинному, Мінянах, Ярославці, Стрільцях Грубешівського; Потуржині, Верещиці та Проваллі Томашівського; Кульні та Тарногороді Білгорайського; Красничині Красноставського повітів.

Того ж року товариство видало *Холмський народний календар* (редактор М. Ваврисевич) та *Холмські народні колядки*, а театральна секція під керівництвом О. Корольчука поставила п'єси «Хмара», «Наталка Полтавка», «Бувальщина», «Сватання на Гончарівці», «Жидівка вихристка»⁸.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Наприкінці 1926 р. товариство об'єднувало 88 осередків, в тому числі 28 у Володавському, 19 в Холмському, 17 в Грубешівському, 14 у Томашівському, 6 у Більському 2 у Красноставському, 2 в Любартівському і 1 в Константинівському повітах ⁹.

У них нараховувалося 1374 членів, з яких 1306 знаходилися в сільських осередках (1076 чоловіків і 298 жінок). Серед членів товариства було 785 осіб віком до 25 років, 526 – від 26 до 40 років і 64 – понад 60 років. Наведені цифри говорять про те, що найбільшу частину членів товариства складали люди середнього віку із сформованою громадянською позицією. При 50 філіях були засновані бібліотеки, загальний книжковий фонд яких становив 3632 томів. У повітових центрах та більших селах діяло 18 аматорських драматичних гуртків, 31 хоровий колектив, які за невеликий проміжок часу дали 65 вистав за творами українських письменників. Крім того, філії мали 2 будинки, а ще 7 знаходилися у стадії будівництва ¹⁰.

Змістовною роботою на ниві національного відродження відзначались новостворені осередки товариства *Рідна хата* в Голі, Вигалеві, Стульному, Мацошині, Любені, Головному, Угніні, Горках, Каплонсах Володавського; Заболотті, Хорощинці, Полосках Більського; Черничині, Вербковичах, Бересті, Монятичах, Уханях Грубешівського; Гордиславичах, Новосілках Томашівського; Депултичах Руських та Сержі Холмського повітів.

Для будівництва *Українського народного дому*, правління *Рідної Хати* у 1926 р. придбало земельну ділянку і виготовило план зведення будівлі. В ній мали розміститися правління товариства, аматорський драматичний театр, гуртки художньої самодіяльності, редакція газети *Наше життя*, *Український банк*, кооперативні організації, курси з підготовки спеціалістів різного профілю. Закладення фундаменту будинку відбулось 19 червня 1927 р. З цього приводу була проведена урочиста церемонія, у якій взяли участь керівники Львівської крайової, Горохівської повітової та Берестейської *Просвіти*, представники *Української студентської громади* Варшави, студенти теологічного факультету Варшавського університету ¹¹.

Будівництво вартістю у 17 тис. злотих було оголошене народною будовою. Для залучення коштів виготовлялися *квитки-цеглинки*, кожен вартістю в 50 грошів, які розповсюджувалися як пожертви серед українців Холмщини, Підляшшя, Волині та Галичини. В такий спосіб було зібрано 7 тис. злотих, а решту необхідних грошей погодився позичити член комітету, суддя із Замістя О. Рочняк. Внесені ним 10 тис. злотих дали змогу розпочати будівництво ¹².

Його спорудження вимагало значних коштів, тому правління товариства організувало збір пожертв від членів товариства, приватних осіб та українських організацій в Польщі та поза її межами. У зверненні правління товариства *Рідна хата* до українського населення краю наголошувалося: «Наше товариство є культурно-освітньою і добродійною інституцією, одинокою українською установою цього роду на цілу Холмщину і Підляшшя. Як установа всенародня, зовсім аполітична, не знає вона жадних ріжниць партійних або віроісповідних. Тому для піднесення своєї діяльності на культурне добро всього українського народу звертається Правління з прозьбою о поміч до всього українського громадянства без ріжниць.

Громадяне! Прийдіть з поміччю своїми жертвами, хто скільки зможе, спішіть допомогти Правлінню в його змаганнях дати нашій «Рідній Хаті» власну стріху... Певні, що наше Громадянство виконає свій обов'язок і підтримає нас в нашій праці»¹³.

Діячі українського руху Холмщини та Західної Волині, серед них голова товариства Рідна хата О. Рочняк, депутати польського парламенту Борис Козубський та Павло Васильчук відвідали Львів, де провели зустрічі з українською інтелігенцією і отримали підтримку відносно збору коштів на будівництво *Українського дому* в Холмі. До цієї справи долучилися газети *Діло*, *Новий час*, *Громадський голос*¹⁴.

Правління товариства заклиало до співпраці українців з іншими землями. У зверненні *До Братів України* говорилось про те, що товариство *Рідна хата* було єдиною українською культурно-освітньою і добродійною установою на землях Холмщини і Підляшшя, якій «виконувати функціональні обов'язки не дозволяла відсутність належного приміщення. Тому товариство звернулося з уклінною просьбою до Громадян і Громадянок, братів і сестер українок в тяжку для Холмщини годину прийти з посильною грошовою допомогою на будову огнища нашої культури в Холмі – цьому «Даниловому граду», що завсіди на протязі цілої історії Українського Народу був головною фортецею і стримував ворожий натиск на Неньку-Україну»¹⁵.

Незважаючи на скрутне матеріальне становище, пов'язане з відбудовою зруйнованих війною селянських господарств, українське населення Холмщини та Підляшшя намагалося підтримати правління *Рідної Хати* у справі будівництва *Українського народного дому*. Активісти низових осередків з дозволу місцевої влади та під наглядом поліції збирали пожертви. Частина зібраних на виставах та концертах грошей вони передавали у фонд будівництва. За рахунок членських внесків,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

концертною діяльністю та пожертв протягом 1927 р. вдалось зібрати 5 тис. злотих. Все ж, через відсутність необхідної для будівництва суми грошей спорудження будинку велось у борг, який на кінець 1927 р. становив 30 тис. злотих. До весни 1928 р. більшу частину робіт було виконано, внаслідок чого правління товариства та частина громадських українських організацій змогли там розміститися.

На жаль, не уся місцева українська спільнота належно оцінила важливість цього заходу. Проти збирання грошей виступили деякі сільські священики. Вони подавали скарги до поліції на активістів товариства, але та на них не реагувала, адже збір грошей проводився з дозволу властей. У відповідь активісти товариства звинувачували таких священиків у байдужості до становища українського шкільництва і торгівлі алкогольними напоями поблизу церковних приміщень¹⁶.

Часто в запалі боротьби активісти товариства не враховували становища, в якому опинилася Православна церква, особливо парафіяльні громади. Парафії існували виключно на пожертви людей, адже держава позбавила Православну церкву інших прибутків. Зрештою, наприкінці 20-х рр. парафіяльні церковні братства почали активно займатись культурно-виховною роботою, яка також вимагала коштів. Під час найбільших гонінь на українство священики докладали значних зусиль для збереження національної ідентичності місцевого люду, за що піддавалися покаранням з боку польської влади.

У 1927 р. ставлення українського населення краю до товариства *Рідна хата* почало змінюватися. Причиною тому стали дії провідників українського руху, які надмірно захопилися політичною діяльністю і через це опинилися у ворогуючих між собою таборах. Найбільш радикальну позицію займали партії лівого спрямування, через нерозважливі дії яких страждало населення та поміркована інтелігенція. Як писали газети *Українська громада*, *Нарід*, *Свобода* і *Українська нива*, на Холмщині та Підляшші *Просвіта* і *Рідна хата* стали установами *Сель-Робу*, в яких «при керівництві сидять більшовицькі комісари... а сель-робівці — це є москвофіли, польонофіли, федералісти, які не визнають самостійної України». Тоді під впливом КПЗУ знаходились осередки товариства в Холмі, Бересті, Депултичах Руських, Гороститі, Грубешеві, Коденці, Крилові, Плосках, Ріплині, Савині, Сільцях, Стенятині, Свершеві, Томашеві, Володаві¹⁷.

Незважаючи на те, що у 1928 р. у 116 філіях нараховувалося 2446 членів, на чергові загальні збори товариства *Рідна хата* прибуло удвічі менше делегатів. Збори повністю проігнорували осередки одного з най-

свідоміших під національним оглядом Томашівського повіту. Загально-політична ситуація та пануючі серед членів товариства настрої вплинули на перебіг зборів. До робочої президії зборів були обрані представники партій прокомуністичного спрямування – С. Маківка, М. Ковалюк, П. Щербак. Це визначило характер загальної дискусії. На зборах дійшло до відвертих образ на адресу попереднього голови О. Рочняка, без якого не розпочалося б будівництво Українського дому. Різка критика пролунала й на адресу безкомпромісного борця за українську справу, депутата польського парламенту П. Васильчука. На зборах з'ясувалось, що товариство заборгувало будівельникам 30 тис. злотих, через що виникла реальна загроза накладання арешту і продажу будинку з аукціону ¹⁸.

На зборах було обрано новий склад правління, в якому переважали представники лівої, вірніше сказати – лівацької орієнтації. Головою правління став Іван Пастернак, заступником Михайло Недопад, секретарем Михайло Ковалюк, членами правління – Євгенія Маківка, Лідія Павонюк і Степан Карп'юк, а до ревізійної комісії увійшли Йосип Дуда, Роман Гересь і Степан Мацюк ¹⁹.

Політика польської держави щодо обмеження ролі українських громадських організацій та внутрішні протиріччя в товаристві *Рідна хата* паралізували його роботу. Присутність активістів культурно-освітнього руху низових осередків у політичних організаціях комуністичного спрямування дали підставу властям ліквідувати товариство, що й було зроблено у 1930 р. Недобудований *Український народний дім* був переданий польським громадським організаціям, а найактивніші члени товариства протягом наступних десяти років піддавались найбільшим гонінням з боку влади і безпосередніх виконавців колонізаційної акції ²⁰.

Господарська діяльність українців

На батьківщині холмшаків та підляшуків, котрі поверталися з біженства, чекала руїна, яку принесла війна і нові сусіди в особі колоністів з центральних та західних польських земель, переїзд яких на східні землі заохочувала нова польська влада. На своїх обійстя люди побачили переорані межі, порослі чагарниками поля, спалені та зруйновані хати і господарські будівлі. Влада зовсім не переймалася тим, що українське населення, яке переважно жило в сільській місцевості,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

не мало засобів для обробітку землі, посівного матеріалу, можливостей заробити гроші для придбання будівельного матеріалу, худоби, інвентаря ²¹.

Лихоліття Першої світової війни, що прокотилося теренами Холмщини і Підляшшя, як вже згадано вище, призвело до величезних матеріальних втрат, до зруйнування сіл, міст, частина з яких була повністю стерта з лиця землі. Український часопис *Наше життя* наприкінці 1923 р., посилаючись на дані міністерства громадських робіт Польщі станом на 1 січня того року, наводив дані про кількість знищених під час війни будинків, а також відбудованих до початку 1923 р. і скільки ще належало відбудувати. Картина, в розрізі повітів і загалом, вимальовувалася наступним чином: Білгорайський повіт – знищено 7481 будівлю, відбудовано 5318, а лежало в руїнах ще 2163; по Більському повіту список зруйнованих споруд складав 16379, відбудованих – 11720, а не відбудованих – 4659; по Володавському показник зруйнувань сягав 26543 будівель, поновлених лише 13284, не відбудованих – 13 259; у Грубешівському повіті за роки війни знесено 21136 будинків, відбудовано по їй закінченні – 5579, а не відбудовано – 15557; у Замістському відповідно – 6538, 5227 і 1311 будинків; у Константинівському – 4251, 2570 і 1681 будинок ; у Красноставському – 9994, 6714, 3280; Радинському – 6352, 4374, і 1978 будівель; у Томашівському – 12092, 6870, 5222; у Холмському – 19244, 11959 і 7285 споруду ²².

Таким чином, у десяти повітах відновленої Польської держави, куди в основному поверталися українські вигнанці, за війну було зруйновано 130010 будинків. Станом на 1923 р. відбудовано 73615 з них, а 56335 ще очікували на відновлення. Отже, у відсотковому відношенні було відновлено 43,3% будинків. При ознайомленні із статистичними даними кидається у вічі, що чим вищий у повіті був відсоток українців, тим повільніше в ньому йшла відбудова. І зовсім не тому, що українці не дбали про себе. Причини коренилися зовсім у іншій площині. Люди ж, тим часом були змушені перебиватися у землянках, нашвидкоруч зведених тимчасових сховищах, або тіснитися в одній хатині по декілька родин.

Для відбудови житла і господарських споруд створювалися будівельні кооперативні спілки. За тодішнім адміністративним поділом вони існували у Пасіках, Городку, Комареві, Криниці, Родзевичах Томашівського; Луковій, Волі Рожанецькій, Волі Обшанській, Майдані Сопотському, Юзефові, Тернові, Олександрові Білгорайського; Орнатовичах, Мірчі, Підгірцях, Станіславці, Богородиці, Верешині, Завалові, Смо-

лигові Грубешеві, Крилові, М'ячині Грубешівського; Савині, Луківку, Рейовці, Селиську, Лицеві Холмського повітів²³.

Мали місце непоодинокі випадки побутового мародерства. Поляки, які уникли виселення, розбирали хати і господарські будівлі відсутніх сусідів-українців, а здобутий у такий спосіб матеріал використовували для покращення своїх власних житлових умов. Як писала газета *Наше життя*, виселенець Вишневський після повернення до рідного села Марусина Томашівського повіту побачив захоплену польською родиною рідну хату. Йому довелось обстоювати право на свою власність в органах польської влади та судах. Коли ж хату повернув і зробив ремонт, поліція вигнала з хати його родину, а хату передала полякові. Сім'ю Вишневського прийняли до себе сусіди-українці, хоч в їх хаті вже тіснилося три родини репатріантів²⁴.

Справді, абсолютна більшість населення Холмщини і Підляшшя проживала в селах, займаючись відповідно або власним господарством або працюючи в маєтках великих землевласників. Відсоток останньої категорії селян у міжвоєнні часи був незначним, оскільки велике землеволодіння по Першій світовій війні суттєво скоротилося. За різними даними, які не завжди співпадають, до 89% жителів Холмщини та Підляшшя склали селяни. Серед українців цей відсоток сягав 93%. Тому цілком зрозуміло, що увесь тягар повоєнної відбудови лягав на плечі українських селян, які щойно повернулися з вимушеного біженства. Відомий галицький громадський діяч і вчений Євген Храпливий, який походив із Заліщицького повіту на Тернопіллі, в одній із своїх праць – *Господарство Холмщини і Підляшшя* – опублікованій в 1944р.**²⁵, досліджуючи проблему писав, що ще на початку ХХ ст. селяни становили 74,9% мешканців Більського, 93,8% – Білгорайського, 76,6% – Володавського, 87,9% – Грубешівського, 82,2% – Замістського, 92,4% – Красноставського, 92,4% – Томашівського, 80,9% – Холмського, 88,8% – Янівського повітів. Отже, абсолютна більшість українців проживала в селах, ведучи нужденне існування. Розвиваючи думку Є. Храпливий зізнавав, що наведені ним дані «дещо давніші, але вони змінилися мало, бо ж урбанізація тут не поступила»²⁶.

Через брак придатної для обробітку землі найчисельніші на Холмщині та Підляшші дрібні селянські господарства не могли стати рентабельними. У 1920 р. їм належала лише половина земель. Так, у Більському повіті із 125884 десятин (1 десятина = 1,09 га) селянам

* Фрагменти згаданої праці Євгена Храпливого протягом другої половини 1943 р. друкувалися у тижневику *Холмська земля*.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

належало 57361 десятин, у Володавському – 82894 десятини із 192018, у Грубешівському 54365 десятини із 138496, у Замістському – 75983 десятини із 167116, у Красноставському – 70800 десятини із 139472, у Томашівському – 59078 десятини із 116358, в Холмському – 80507 десятини із 183301, у Константинівському – 60607 десятини із 131133 ²⁷.

З метою подолання аграрної проблеми Установчий польський сейм у 1919 р. схвалив основні засади земельної реформи. Ними передбачалися заходи, спрямовані на зміцнення дрібних та середніх селянських господарств шляхом передачі їм частини державних земель. Згідно з затвердженим у 1920 р. порядком реформування сільського господарства щорічно мало розparcelьовуватися (розпайовуватися) 200 тис. га державних земель, занедбаних маєтків і поміщицьких господарств. Їх власникам залишали від 60 до 400 га землі на західноукраїнських і білоруських землях, а в центральних воєводствах Польщі та поблизу великих міст розміри поміщицьких господарств мали бути значно меншими. Землю понад встановлену норму бажаючі могли викупувати. Проте, політика тодішнього прем'єр-міністра, голови селянської партії Вінценти Вітоса зводилася до безкоштовної передачі вивільнених земель цивільним та військовим поселенцям (осадникам). Таким чином, наприкінці 30-х рр. на західноукраїнських, найбільш родючих, землях виникло 47 тис. осадницьких господарств ²⁸.

На холмсько-підляських землях також було засновано чимала кількість осадницьких господарств. Характерною для усього регіону була ситуація, яка склалася у Константинівському повіті на Підляшші. Розпайована панська земля дісталася переселенцям, яких повсюдно називано мазурами. Крім того, до рук останніх потрапили землі Ліснянського монастиря. В той же час, український селянин на кількох моргах (1 морг дорівнює 0,56 га) здичавілої за час війни і біженства землі був змушений годувати сім'ю, відбудовувати господарство та сплачувати непомірно високі податки. Українці не могли придбати землю через брак грошей та відсутність інформації про здійснювану владою земельну реформу. Про неї вони дізнавалися лише тоді, коли майже усі вільні землі були передані запрошеним сюди із західних воєводств етнічним полякам ²⁹.

Подібні речі творилися не лише на Підляшші, але й на Холмщині, в усіх повітах, без виключення. При проведенні т. зв. parcelяції великих маєтків повсюдно мали місце зловживання на користь католиків, тобто поляків. Про це багато писала тогочасна українська преса. Нам хотілося б навести прикрий приклад з таких зловживань, який не потрапив

до газет, але фігурував у ряді судових справ з літа 1921 р. Дід одного з нас по материній лінії Антін Свистун із села Потуржин Томашівського повіту тодішньої Люблинської губернії наприкінці 1911р. подався на заробітки до США. До Першої світової війни українці їхали на заробітки за океан здебільшого з Галичини, Буковини та Закарпаття. Проте траплялись випадки виїзду і з підросійських земель, якою була тоді Холмщина. Злидні змусили Антіна Свистуна до такого кроку. Вдома він залишив дружину і шестеро дітей. Найстарший син мав 16 років, а найменшій дочці не виповнилося ще й року. Згодом розпочалася війна. Дружину з дітьми депортували до Росії. Антін важко заробляв в Америці гроші, щоб, повернувшись додому, наділити підростаючих дітей, як казали на Холмщині, *грунтом* (землею). Повернувся у 1921р., кількома місяцями раніше від родини, купив вже засіяні поля, хотів утішити своїх безталанних біженців. Але, як з'ясувалося, його цинічно обдурили. Він почав судитися з махінаторами, але не бачачи кінця-краю судовій тяганині, залишив справу на старшого сина, а сам подався ще раз до США. Син після кількох років слухання справи і затрати значних грошових сум, які слав батько, таки відсудив маленький клапчик поля, до якого не було доступу. Такі випадки не були поодинокими ³⁰.

Не менш гострою для українців виявилась проблема наявності худоби, без якої не могло існувати тодішнє селянське господарство. Напередодні Першої світової війни на Холмщині на 100 мешканців припадало 135, а на Підляшші – 128 коней, великої рогатої худоби – відповідно 212 і 269 голів, овець – 86 і 123 голів, свиней – відповідно 92 і 65. Під час депортації до Росії українське населення фактично втратило всю робочу і продуктову худобу ³¹.

Становище населення Польщі було настільки важким, що йому з допомогою прийшов уряд США, який у квітні 1919 р. відкрив тут свою допомогую місію. Лише на Холмщині під її опікою знаходилося 75 тис. дітей і матерів, але це лише частково вирішувало проблему фізичного виживання людей ³².

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Польщу охопила глибока економічна криза, з якої вона виходила близько десяти років. У 1920 р. продуктивність її економіки сягала ледве 35,1 % від рівня 1913 р. У 1921 р. цей показник зріс до 62,4 %, у 1926–1929 рр. становив 76,8 %, у 1931–1935 р. – 63,3 %, у 1938 р. досягнув 95,4 % від рівня напередодні Першої світової війни. У 1932–1933 рр. відбулось різке зниження цін на сільськогосподарську продукцію. Центнер жита тоді коштував 8 злотих, картоплі – 1,5 зл., свинини у живій вазі – 60 зл., корова в середньому коштувала

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

120 зл., а кінь 200 зл. В той же час ціни на промислові товари зростали. Зокрема, центнер мінеральних добрив коштував 18 зл., а 1 літр керосину – 0,36 зл. Відповідно, матеріальне становище міського населення та інтелігенції також було важким. Платня сільського учителя складала 120-250 зл., викладача середньої школи – від 200 до 450 зл., інженера – 400 зл., а, для порівняння, майора польської армії – 750 зл.³³

Якщо державний службовець за місячну платню міг купити корову вартістю 120 зл. або коня за 200 зл., то селянинові на їх відгодівлю доводилося витрачав кошти і власну працю протягом двох років. Такий ціновий диспаратет економічно виснажував селянські господарства, призводив до зубожіння та люмпенізації сільського населення. Великою проблемою було безробіття. На початку 1927 р. в Польщі нараховувалося 212302 офіційно зареєстрованих безробітних, з яких 159028 осіб становили чоловіки і 53274 – жінки³⁴. Насправді безробітних було значно більше, бо до цієї категорії громадян Польщі не потрапила значна частина сільського населення.

Незважаючи на це, економічну кризу уряд намагався подолати за рахунок села. Селянські господарства обкладались непомірно високими податками, що викликало депресію серед сільського населення. Крім того, уряд зобов'язав селян надавати матеріальну допомогу безробітним мешканцям міст, які в пошуках харчів подалися до сіл. Такі дії уряду лише посилили існуючий антагонізм між містом та селом, що політизувало міське та сільське населення³⁵.

Село душилося в обіймах кризи і вдавалося до неймовірних заходів ощадливості. Наприклад, загальноприйнятим явищем було розколювання одного сірника на дві або навіть чотири частини, бо селяни мусили рахуватися з тим, що коробка сірників коштувала 8 грошів, а їм важко було спромогтися й на таку суму. Повсюдно селяни вживали керосинові лампи найменшого розміру. Дехто навіть знімав ковпачок, який прикривав гніт, щоб у такий спосіб зекономити на керосині. Подібні явища носили загальний характер. У своїй, згадуваній нами неодноразово, книзі холмсько-підлястий громадсько-політичний діяч Євген Пастернак, син Івана Пастернака, наводив думку з приводу зубожіння польського села кореспондента варшавського щоденника *ABC* Тадеуша Опойли, який писав: «Там де були горді села, сьогодні нужда. Селянин не має сьогодні навіть на одяг, ходить обідраний, як жебрак. В хатах – замість постелі – барлоги. Господарський інвентар знищений, селянин сьогодні не має навіть порядного батога»³⁶.

Безробіття змушувало людей шукати роботу за кордоном. Використовуючи важке матеріальне становище та бажання польської влади змінити співвідношення національного складу населення на Холмщині та Підляшші на користь польсько етносу, еміграційні агенти з Аргентини, Бразилії та США активно працювали на цих землях. Частина українців краю повірила у можливість швидко збагатитись і виїхала на заробітки. Окремим людям вдалося заробити гроші, за які вони потім намагалися відбудувати зруйновані господарств. Разом з тим, частина емігрантів зазнала важкого розчарування. Виявилось, що в Аргентині та Бразилії знайти належно оплачувану роботу було важко, адже туди щотижня прибувало більше двох тисяч емігрантів. А ще дуже дошкуляв тамтешній клімат, незвичний для наших земляків. Намагаючись знайти працю, вони створювали високу конкуренцію, чим самі давали привід підприємцям занижувати вартість робочої сили. Були непоодинокі випадки, коли з відчаю батьки разом з дітьми покінчували з життям ³⁷.

Намагання діючих у 20-х рр. ХХ ст. польських урядів навести лад в системі землекористування реальної користі для селян не приносили. Половина земель продовжувала залишатися у великій панській власності. Вони використовувалися вкрай неефективно, але безземельним і малоземельним селянам не продавалися. Щоб змінити існуючий стан речей, керівник Польської держави Ю. Пілсудський у 1927 р. запровадив обов'язковий продаж неефективно використовуваних землеволодінь. На розпайованих (розпарцельованих) землях виникли селянські господарства, на яких запроваджувались найновіші технології обробітку ґрунту, сівозміни, вирощувались найбільш рентабельні зернові і технічні культури.

Проте, наслідками реформування не могла скористатись більшість українців. Вони ще не відновили своїх попередніх господарств, а гроші на придбання землі, худоби та реманенту заробляли наймитуванням у польських господарів та великих землевласників. Якщо врахувати, що один морг землі коштував 1800 злотих, то лише поодинокі селяни могли купити землю з реформованих панських маєтків ³⁸.

В залежності від кліматичних умов та якості ґрунтів на холмсько-підляських землях склалась система районування з вирощування сільськогосподарських культур. Селяни Грубешівського, Томашівського та південної частини Холмського повітів віддавали перевагу вирощуванню пшениці, ячменю та цукрових буряків. У Більському і Володавському повітах переважали жито, овес та картопля, а у Білгорайському – жито, овес і частково пшениця ³⁹.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Завдяки сприятливому кліматові селянські господарства Грубешівського, Замістського, Томашівського повітів і Белзчини на шести тисячах гектарів збирали 80% вирощуваної на Холмщині та Підляшші цукросировини. З 1709293 ц зібраних на Холмщині та Підляшші цукрових буряків на Замістський і Томашівський повіти припадало 682500 ц, на Грубешівський – 591624 ц, на Холмський – 412293 ц, на Більський – 102600 ц. Вирощений буряк вони збували цукровим заводам у Стрижеві Грубешівського, Вожучині Томашівського, Рейовцю Холмського повітів⁴⁰.

Вирощування цукрових буряків у Польському королівстві було поширене ще за російських часів. В кінці XIX ст. тут було 42 цукрових заводів, які щорічно виробляли 5 млн. 780 тис. пудів цукру⁴¹.

Наприкінці 30-х рр. польська влада почала відсторонювати українців від цієї прибуткової галузі сільськогосподарського виробництва. Керівництво *ревіндикаційної акції* зобов'язало *Товариство плантаторів цукрових буряків* розірвати угоди з українцями на оренду землі, призначеної для вирощування цієї культури. Навіть у Замістському повіті, де 6 тис. українців становили абсолютну меншість, влада боялася зміцнення їх економічних позицій. В листі до головної спілки *Товариства плантаторів цукрових буряків* Замістська повітова управа *Товариства розвитку східних земель* просила забрати від українців земельні наділи, призначені для вирощування цукрових буряків. Своє прохання управа обгрунтувала негативними наслідками «надмірно толерантної національної політики і мимовільного упревілеювання руської меншини» та сподівалась на те, що її ініціатива щодо обмеження прав українського населення знайде підтримку з боку керівництва *Товариства плантаторів цукрових буряків*⁴². Це, зокрема, стосувалося православних українців з Шевні М. Костика, Й. Липи, М. Левуша і Т. Литвина, з якими Дирекція державних лісів у Радомі повинна була розірвати угоду про оренду землі⁴³.

Подібна ситуація склалася в іншій прибутковій галузі – вирощуванні тютюну. Працюючі у відділі з виробництва тютюну Замістської повітової управи українці сприяли людям своєї національності в отриманні дозволів на вирощування тютюну. Керівники *Координаційного комітету з ревіндикації* зобов'язали *Дирекцію державних монополій* видавати дозволи на вирощування тютюну виключно особам польської національності⁴⁴.

На орних землях, які склали 51 % придатних для сільськогосподарського виробництва площ, найбільш поширеними культурами були пшениця, жито, ячмінь та овес, під якими у 1935 р. було 425182 га або

63, 8 % орної землі, під картоплею – відповідно 103820 га (15,5 %), під кормовими культурами – 97097 га (14,5 %), під олійними та волокнистими культурами (коноплі, льон) – 10187 га (1,5 %), під цукровим буряком – 5992 га (0,9 %), під горохом та квасолею 4069 (0,6 %), під тютюном – 347 га (0,1 %), під хмелем – 100 га (0,1 %) ⁴⁵.

За врожайністю та валовим збором зернових в розрізі повітів ці показники становили: в Грубешівському повіті пшениці – 13,5 ц з гектара і 507357 ц валового збору, а жита – відповідно 13,3 ц і 362205 ц. У Замістському повіті пшениці збирали 13,2 ц і 365693 ц, а жита – 12,7 ц і 391468 ц, в Холмському повіті – пшениці збирали 11,8 ц і 252390 ц, а жита 11,2 ц і 582993 ц, у Більському повіті – пшениці 10 ц і 90005 ц, а жита 10,6 ц і 502599 ц ⁴⁶.

В середині 30-х рр. намітилися позитивні тенденції у тваринництві. На 100 господарств припадало: у Більському повіті 114 коней, 206 голів великої рогатої худоби, в тому 157 корів, 237 свиней, у Білгорайському повіті – відповідно 102 коней, 217 голів великої рогатої худоби, в тому 166 корів, 93 свиней, в Грубешівському повіті – 102 коней, 164 голів великої рогатої худоби, в тому 120 корів, 97 свиней, у Замістському повіті – 104 коней, 99 голів великої рогатої худоби, в тому 78 корів, 105 свиней, в Холмському повіті – 104 коней, 213 голів великої рогатої худоби, в тому 160 корів, 153 свиней ⁴⁷.

З наявних на Холмщині та Підляшші у 1937 р. 246651 корів на Більський пов. припадало 37742 голови, на Білгорайський – 53511 голів., на Грубешівський – 60993 голови, на Замістський – 37373 голови, на Холмський – 57033 голови. Загальний збір молока становив 4751676 літрів, в тому числі: у Більському повіті – 527968, у Білгорайському повіті – 749574, в Грубешівському повіті – 1302839, у Замістському повіті – 859556, в Холмському повіті – 1311739 літрів, а надій від однієї корови становив від 1400 до 2300 літрів молока на рік ⁴⁸.

У 1937 р. на Холмщині та Підляшші діяло 111 підприємств з виробництва борошна і крупів, 428 гуралень. Зрушення в сільському господарстві та переробній промисловості сприяли розвиткові торгівлі. Тоді в краї існувало 182 пункти з продажу великої рогатої худоби – переважно корів, у 80 пунктах торгували кіньми, а у 223 – свиньями. Крім того, 575 закладів торгували м'ясними виробами, 1450 – свіжим м'ясом, 165 – молоком, 403 – шкірою, 2365 – продукцією рослинництва, 1245 – овочами, 35 – городиною, 104 – льоном і коноплею, 17 – хмелем ⁴⁹.

В другій половині 30-х рр. активізувалася торгівля промисловими товарами. Тоді на території краю 1043 крамниці торгували тканинами,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

1020 – галантерейними виробами, 425 – побутовими металовиробами, 54 – сільськогосподарськими машинами та знаряддям для обробітку ґрунту, 104 – нафтою і гасом, 326 – тютюном і тютюновими виробами, 221 – будівельними матеріалами, 356 – вугіллям, існувало близько 1800 ресторанів, їдалень, пивних закладів⁵⁰.

На початку 20-х рр. українське населення краю почало відновлювати здобутий за російських часів кооперативний досвід. Під час Столипінської земельної реформи лише на Холмщині виникло кілька десятків кооперативних спілок. Їх члени планували у 1914р. відкрити в Холмі центральний склад, який мав займатись гуртовою торгівлею виробленої кооперативами сільськогосподарської продукції, забезпечував їх інвентарем та добривами⁵¹. Селянські господарства через кооперативні спілки отримували довгострокові кредити з низькими процентними ставками, які їм надавали державні та земські банки⁵².

Кооперативний рух на Холмщині у післявоєнний період будувався на засадах галицької кооперації та під керівництвом *Ревізійного союзу українських кооператив*. Місцева інтелігенція закликала українців, щоб вони «гуртувалися, захищали свої гроші, не віддавали їх в чужі руки, збагачувалися і ставали потужною силою на своїй землі»⁵³.

В селі Бозок Холмського повіту в 1920 р. українці заснували практично першу кооперативну спілку на чолі з Миколою Гучуком. В сусідньому з Холмом селі Покрівка тоді ж було створено сільське споживче товариство Сила, до якого входили мешканці сіл Депултичі, Кривички, Покрівка, Жовтанці⁵⁴. У 1924 р. в Холмі українці створили споживче товариство *Добробут*, яке займалося торгівлею сільськогосподарської продукції, засобів обробітку ґрунту, посівних матеріалів⁵⁵. А у середині 20-х рр. функціонували кооперативні товариства в Холмському повіті – *Культура* в селі Гусиному, *Єдність* в Турці, *Вигода* в Уханях, *В єдності – сила* у Стрільцях Грубешівського повіту та інших селах краю⁵⁶.

Процес творення українських кооперативних спілок поживався після вжиття Ю. Пілсудським додаткових заходів по запровадженню земельної реформи. У 1927 р. в Холмі виникло *Сільськогосподарське товариство взаємного кредиту*. Мешканці села Бересте Грубешівського повіту у 1928 р. заснували кооператив *Єдність*, який мав власний будинок, касу взаємного кредиту, дві крамниці, жниварку. Кооперативна спілка *Добробут* в селі Тератин того ж повіту мала кінну та механічну молотарку, сіялку та віялку. Їй належала найбільша на Холмщині станція технічного обслуговування селянських господарств. Крім перелічених кооперативів, в Грубешівському повіті функціонували спіл-

ки *Добробут* та *Відродження* в Гостинному, яка налічувала 150 членів, *Хлібороб* у Богородиці, *Згода* у Гдешині, *Обнова* у Масломичах та відповідні структури в інших селах повіту⁵⁷. У кінці 20-х рр. чисельність українських кооперативних організацій на Холмщині та Підляшші перевершила довоєнний рівень. Вони успішно конкурували з протегованими владою польськими кооперативами, вели документацію українською мовою, що викликало невдоволення з боку польської влади.

Виходячи з внутрішньої політики Польської держави, характеру селянського життя та матеріального становища українського населення Холмщини та Підляшшя, провід товариства *Рідна хата* спільно з *Ревізійним союзом українських кооператив* заснував курси з навчання ткацтву. З метою підготовки власного активу місцевий *Комітет українських кооператив* та культурно-освітні організації Холмщини проводили двомісячні і одномісячні курси, викладачами яких були прислані зі Львова фахівці *Ревізійного союзу*. Слухачам курсів читались лекції з історії та теорії кооперативного руху, кооперативного права, організації кооперації, культурно-освітньої роботи, товарознавства, бухгалтерського обліку, молочарства. Ініціаторами та організаторами цієї надзвичайно важливої роботи були П. Васильчук, В. Гуль, О. Рочняк, К. Сошинський, С. Пелех, Г. Новосад та інші провідні діячі українського руху Холмщини⁵⁸.

Розвиток місцевої кооперації вимагав створення власної управлінської структури, яка розв'язувала б поточні проблеми сільських кооперативних спілок, координувала б їх діяльність і налагоджувала співпрацю між ними. Зусиллями українських діячів національно-демократичного спрямування була створена *Українська господарча спілка Холмщини та Підляшшя*, яка продовжувала тісну співпрацю з галицькими кооператорами і підпорядковувалась *Ревізійному Союзові українських кооператив*. Головою правління цієї організації став С. Пелех, а членами наглядової ради О. Рочняк, В. Гуль, Є. Юшук, І. Коба, А. Пасєка. Перші осередки об'єднання були засновані в Холмі, Войславичах, Тарногороді та Ярославцю. Для фінансової підтримки цих осередків правління брало позики у польській та іноземній валюті, на залучені кошти купувало і передавало селянським кооперативам техніку і знаряддя, елітне насіння, добрива⁵⁹.

На жаль, в другій половині 20-х рр. кооперативний рух разом з іншою діяльністю українських організацій потрапив під вплив політиків лівого спрямування. На скликаному ними у 1928 р. з'їзді представників та прихильників кооперації було створено *Комітет з організації коопе-*

ратив. Він виконував функції координаційного органу кооперативних спілок, які дотримувалися радянської системи колективного господарювання. До складу правління комітету увійшли В. Гейса, В. Зінкевич, І. Карп'юк, М. Ковалюк, С. Маківка. Натхненниками і провідниками радянської форми господарювання контрольованих ними сільських спілок були активні члени КПЗУ Маківка, Захарчук, Карп'юк, Зінкевич⁶⁰. Треба зазначити, що своїх прихильників вони мали в багатьох селах Холмщини та Підляшшя, що, у свою чергу, дало підставу польській владі ліквідувати український кооперативний рух. Щоправда, якби не це, влада знайшла б інші причини, щоб організаційно ліквідувати український кооперативний рух.

У попередньому розділі ми вже говорили про горезвісні *українські граблі*, коли державні і суспільні діячі, навіть на найвищому рівні та за будь-яких загроз для українського суспільства завжди замість того, щоб захищати інтереси українського народу, дбають передусім про свої вузькокорпоративні потреби, особливо, коли йдеться про впливи на громадськість чи владу у суспільстві. В той важливий для холмсько-підляських українців час сталося подібне на місцевому рівні. У керівництві *Рідної Хати* з середини 20-х рр. верх почали брати ліві, які орієнтувалися на КПЗУ, чим провокували польську владу до посилення переслідувань українців під прикриттям боротьби проти комуністичних впливів. На це, до речі, звернув увагу Антін Васильчук на загальних зборах *Рідної Хати* 17 травня 1925 р., піддаючи різкій критиці дії лівих у Товаристві⁶¹.

Рідна хата, як вже йшлося вище, попри лівацькі тенденції серед ряду керівників і переслідувань з боку польської влади, намагалася займатися як проблемами збереження й розвитку національної ідентичності холмшаків і підляшуків через церкву, школу, просвітницьку діяльність, так і розвитком української кооперації. Крім вже згаданих кооперативних осередків, члени філії Товариства у Чернієві Холмського повіту, наприклад, провели 1 грудня 1929 р. організаційні збори, створивши місцеву українську кооперативу, до якої відразу записалися 24 особи, в тому й усі члени місцевого осередку *Рідної хати*. В організаційних зборах взяв участь один з керівників холмського кооперативу Буг Іван Карп'юк, який виголосив доповідь *Про розвиток кооперації та її значення*. Доповідач особливу увагу звернув на потребу розвитку українського кооперативного руху⁶².

Послідовники, якби так сказати, українізації життя холмсько-підляських українців, були послідовними й у налагодженні коопера-

тивного руху. У цій справі слід віддати належне Павлові Васильчуку, який по суті керував власне українським кооперативним рухом. На терені Холмського повіту закладено товариство *Сільський господар*, яке нагадувало організаційно подібні польські осередки. На чолі *Сільського господаря* стали досвідчені керівники з Галичини. За даними повітової влади станом на січень 1935 р. у Холмському повіті діяло загалом 77 кооперативів, в тому 30 польських, 33 польсько-українських і 14 українських⁶³.

Загалом станом на 1933 р. в Люблинському воєводстві нараховувалось 68 українських кооперативів, які займались закупівлею і реалізацією сільськогосподарської продукції, переробкою молока, іншими видами діяльності. Законом від 13 березня 1934 р. діяльність *Ревізійного союзу українських кооператив на Холмщині та Підляшші* була заборонена, після чого місцеві українські кооперативні спілки були змушені прийняти статuti та підпорядкуватись польським кооперативним об'єднанням⁶⁴.

Проблеми української освіти

Розв'язуючи складні питання економічного та релігійного характеру, українці краю одночасно намагалися налагодити освіту своїх дітей рідною мовою. Під час перебування в Росії значна частина дітей відвідувала школу, а окремі здобували освіту в середніх та вищих навчальних закладах.

Після повернення на батьківщину вони дізналися, що за час їх відсутності питанням освіти місцевих українських дітей займався створений Центральною Радою 16 березня 1918 р. *Комісаріат народної освіти для Холмщини, Підляшшя і Полісся*. Комісаріат на правах правонаступництва заявив претензії на 1201 народну школу (852 державних і 349 церковно-парафіяльних) колишньої *Холмської шкільної дирекції*, в яких раніше працювало 1238 учителів⁶⁵.

Станом на 22 червня 1918 р. у віданні Комісаріату формально знаходилося 188 державних і 62 парафіяльних шкіл в Холмському, 163 і 55 – в Грубешівському, 79 і 18 – у Замістському, 131 і 39 – у Томашівському, 53 і 32 – у Білгорайському, 75 і 61 – у Володавському, 70 і 49 – у Більському, 41 і 20 – у Константинівському повітах⁶⁶.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Крім народних державних і церковно-парафіяльних шкіл, *Комісаріат народної освіти* готувався перебрати під свою опіку Холмську, Більську, Грубешівську та Замістську чоловічі, Холмські державну та Маріїнську, Замістську і Більську жіночі гімназії, Більську та Холмську учительські семінарії, Холмську вищу початкову ремісничу та Ліснянську педагогічну школи⁶⁷.

Комісаріат планував у 1918/1919 навчальному році в усіх школах та середніх навчальних закладах краю запровадити українську мову як обов'язковий навчальний предмет і поступово переводити їх на українську мову навчання⁶⁸.

Через окупацію Холмщини, Підляшшя і Полісся німецько-австрійськими військами та відсутність українців у місцях свого постійного проживання Комісаріат не мав можливості налагодити навчальний процес. Німецьке військове командування в особі етапної команди дозволило відкрити українські школи у Володавському, Більському, Константинівському і Радинському повітах. Зокрема у Володавському повіті школи відкрились у Каплоносах, Горках, Осові, Андрієві, Брусках, Вириках, Селищі, Парчеві, в яких нараховувалось 370 учнів та 10 учителів. У Більському повіті школи функціонували у Ситниках, Горбові та Яблочині, у яких навчалось 198 учнів і працювало 6 учителів. У Константинівському повіті діяло 5 шкіл, де навчалось 150 дітей і працювало також 6 учителів, а у Радинському повіті у трьох школах 105 учнів навчало 3 вчителі⁶⁹.

Розпорядженням тимчасового *Генерального комісаріату у справах східних земель* австрійської окупаційної влади від 1917 р. національним меншинам було дозволено відкривати школи з обов'язковим вивченням польської мови в обсязі щонайменше дві години на тиждень. Проте, це не стосувалося Холмщини. Австрійська влада не допустила сюди православне духовенство та українських учителів, чого домагався призначений ними ж шкільний інспектор Коссак⁷⁰.

Українці, які залишилися у Холмі, уникнувши якимось чином вивезення до Росії, ще у січні 1916 р. звернулися до окупаційної влади з клопотанням про заснування у місті української школи. Проте її не відкрили через протидію австрійських чиновників – поляків⁷¹. Подібні випадки траплялися по всій Холмщині, окупованій австро-угорськими військами. Наприклад, жителі села Богородичі Грубешівського повіту у серпні 1917 р. звернулися з проханням до *Союзу Визволення України*, який перебував у Відні, а на місцях мав опікуватися українськими справами і представляти інтереси українців перед окупаційною владою,

поклопотати про відкриття в їх селі української школи. У відповідь на клопотання, СВУ разом з *Українською парламентською репрезентацією* 20 серпня звернувся до міністерства закордонних справ Австро-Угорщини підтримати клопотання перед армійським командуванням або адміністрацією. Однак питання так і не було вирішене ⁷².

Справа у тому, що формально австро-угорське командування видало наказ, але люблинський генерал-губернатор не дозволив відкрити жодної української школи. Натомість, повсюдно на Холмщині відкрито виключно польські школи. Діячі СВУ, за таких обставин, усвідомлювали, що перетворення польських шкіл на українські було проблемою не до подолання. Тому вони радили холмщикам домагатися дозволу на заснування приватних українських шкіл, а *Бюро культурної допомоги СВУ* зобов'язувалося посилати до тих шкіл вчителів та надавати підручники для них. Січові стрільці, що перебували тут певний час під проводом сотника Коссака, розпочали організацію українських шкіл, але через протест поляків їх відкликали з Холмщини ⁷³.

Іншими словами, всі заходи українських представників щодо забезпечення національних прав українського населення ніколи не підтримувалися австро-угорською владою, яка не хотіла псувати стосунки, як би тепер сказати, з потужним *польським лобі* на всіх рівнях державної влади в імперії Габсбургів. Друкований орган СВУ *Вістник* з того приводу писав, що «під цим поглядом нема ніякої різниці між місцевими окупаційними властями в Холмі, Грубешеві, Томашеві, Люблині та центральними властями у Відні» ⁷⁴.

Потрапивши у безвихідь, холмщаки, тим не менше, не покладали рук, шукали шляхів розв'язання проблеми навчання дітей рідною мовою. Окрім звернень через СВУ і УПР, ще до ліквідації *Комісаріату народної освіти* Холмської губернії польською владою 9 лютого 1919 р. українці, що уникли вигнання, і ті, що повернулися з Росії додому, почали домагатися безпосередньо від польської місцевої влади дозволу на створення українських шкіл. З подібним проханням до повітових властей восени 1918 р. звернулися мешканці кількох сіл Грубешівського повіту, проте отримали відмову. Не знайшовши розуміння з боку влади, селяни почали створювати українські школи, наводити лад в старих шкільних приміщеннях або навчати дітей у хатах, утримувати власним коштом учителів. Польська влада швидко відреагувала на таке зухвальство, поліція силою ліквідувала новостворені школи. Лише в Грубешівському повіті до в'язниці було кинуте 15 учителів, в тому числі відомих діячів українського руху Дутка, Терещенка, Тарасюка, Юрчука та

Любарського, якого два тижні тримали у кайданах в одиночній камері. У тій же тюрмі та переобладнаних під концтабір військових казармах знаходились інші національно свідомі українські селяни з Ощева, Долобичева та інших сіл т. зв. *прифронтової смуги*. Ніхто з українських діячів тоді не був гарантований від арешту та розстрілу ⁷⁵.

Це був далеко не перший випадок відвертого ігнорування прав громадян Польської держави та цинічного невиконання міжнародних зобов'язань, які вона взяла на себе. Серед польських політиків і державних діячів ще здавен переважала думка про необхідність спольщення української спільноти краю. Вони не допускали культурного та освітнього розвитку місцевих українців через розуміння, що «найлегше керувати темною, несвідомою своїх інтересів масою, як це робили московські царі у відношенні до українського народу» ⁷⁶.

Як писав відомий діяч освітянського руху Н. Іваницький, «на наших землях нема ні середньої, ні нижчої української школи.

Шалена хвиля польонізації знищила нам все...

Чи ж можемо скласти руки і заспокоїтися; чи можемо спокійно взяти на себе відповідальність за все перед майбутніми поколіннями та перед історією українського народу; чи не повинен нам сором пекти очі, що нас трактують нарівні з якими-небудь зулусами, чи можуть скластись наші уста на мовчання, коли виривають нам живу душу, коли позбавляють нас того, чим користується сьогодні кожний нарід?...

Без шкіл ми, українські селяни і робітники, будемо погноєм, будемо далі нести тяжке ярмо національного і соціального безправ'я» ⁷⁷.

Бажання батьків надати освіту дітям підкріплювалось наявністю існуючих з російських часів шкільних приміщень та кваліфікованих педагогічних кадрів. Частина з них відразу могла працювати в школах, а інша – виконувати подібні функції після перепідготовки. Вже наприкінці 1918 р. з 1800 вибулих до Росії у 1915 р. учителів на батьківщину повернулося близько 500. Крім того, у 1917 р. німецька влада звільнила з таборів для полонених 302 українських учителів, які були переведені на Підляшшя та Волинське Полісся. Хоч багато хто з них подався до військових формувань УНР, проте частина залишилася на Підляшші і продовжувала працювати в існуючих тут тридцяти українських школах ⁷⁸.

На початку 20-х рр. на Холмщині та Підляшші проживало понад 200 кваліфікованих учителів місцевого походження, які не бажали працювати в польських школах і разом з батьками дітей боролися за створення українських шкіл ⁷⁹. У відповідь влада посилила контроль за освітянською сферою. Наказом міністра освіти та віровизнань від

8 лютого 1921 р. шкільні ради, як органи самоврядування, були замінені шкільними округами, один з яких охоплював територію Люблинського воєводства. Його керівництво не йшло українцям на жодні поступки, внаслідок чого ситуація загострювалася, десятки учителів не мали роботи, а сотні дітей вимушено перебували поза школою. Через важке матеріальне становище серед українських вчителів мали місце факти самогубства, як це сталось з Залужним з Тарногорода⁸⁰.

Внаслідок зусиль польської влади будь-що викоринити у перспективі на Холмщині і Підляшші українство як таке і позбавлення українських вчителів праці, останні змушені були шукати її в центральних регіонах Польщі або, в кращому випадку, в Галичині. Десятки і десятки холмських інтелігентів через те працювали не на своїй малій батьківщині і не навчали там дітей рідною мовою, а здобували шматок хліба деінде. Серед них опинився й син згадуваного Антіна Свистуна — Юрій, який ще до Першої світової війни закінчив Холмську вчительську семінарію, а під час біженства студіював історію у Саратовському університеті, хоч понад усе любив математику і гру на скрипці. Після повернення до рідного Потуржина на Томашівщині йому не знайшлося місця вчителя навіть у польській школі, оскільки він не був носієм польськості, а кимось таким, хто ніс їй загрозу. Йому ще повезло, бо знаходив працю в українській Галичині. Зокрема, певний час працював у місті Бережани, в українській гімназії, яка ще тоді діяла⁸¹.

Найменші прояви опору з боку українців нещадно карались. Так, улітку 1923 р. Томашівський повітовий суд розглядав справу за позовом директора Крика та учительки польської школи з села Потуржина, які звинувачували голову і двох активістів місцевого осередку *Рідної Хати* Панька Шутовського, Прокопа Зубкевича та Ковальчука у незаконному домаганні відкриття української школи і закликів односельців бойкотувати польську школу⁸². Влада, яка намагалася якнайшвидше спольшити українців Холмщини та Підляшшя, не брала до уваги, що 97% мешканців Потуржинської волості були українцями⁸³. У Константинівському повіті, де до війни українське православне населення складало понад 50%, польська влада не відкрила жодної української школи, хоч навіть у найменших польських селах школи були створені. У давньому Ліснянському православному монастирі, який, до речі, був центром русифікації підляшуків за царизму, з 1924 р. функціонувала польська учительська семінарія, покликана готувати колонізаторів Підляшшя⁸⁴. На прохання українського населення Плаванич Холмського повіту про відкриття української школи повітовий

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

шкільний інспектор відверто заявив, що в Польщі повинні бути лише польські школи ⁸⁵.

Таку лінію послідовно здійснювали органи влади на всіх рівнях. Характерним є приклад з селом Сілець Холмського повіту, у якому до війни було дві школи. Приміщення жіночої школи влада у 1920 р. передала під крамницю польської кооперативної спілки та поліційного відділку, а у чоловічій відкрила польську початкову школу. В той же час, українські діти з червня 1919 р. чекали дозволу на відкриття рідної школи і протягом року перебували поза школою ⁸⁶.

У зверненні до польської спільноти місцеві українські діячі наголошували на тому, що «культурний нарід соромився би вписати в свою історію сторінку подібну тій, яку доведеться вписати народові польському. Спочатку, після свіжо заключених Польщею договорів і міжнародних зобов'язань, польська шкільна влада не знала, на яку ногу стати, але вже в недовзі курс політики опреділяється і протягом короткого часу гинуть усі приватні українські школи, що по інерції існували ще за часів української влади, а насаджуються школи польські... Українські школи в багатьох місцях то з'єднуються з польськими, то зовсім ліквідуються під тим чи іншим предлогом в залежності від настрою й спритності шкільного інспектора» ⁸⁷.

Наведений вислів узято з українського часопису *Наше життя* за 22 серпня 1926 р. Автор газетного матеріалу роздумував над долею українського шкільництва у тодішній Польщі, зокрема на Холмщині. Українці поклали надію, що довго обіцяний шкільний закон, який врешті з'явився 31 липня 1924 р., легітиміє навчання дітей рідною мовою. Тут варто дещо сказати про заходи щодо організації шкільної освіти із відтворенням Польської держави. Вже у квітні 1919 р. у Варшаві відбувся перший освітній з'їзд. На нього з'їхалися делегати від центральних і регіональних учительських колективів і педагогічних організацій, котрі розглянули основні напрями становлення й розвитку шкільної освіти. З'їзд набув широкого розголосу, його повсюдно називали *Учительським сеймом*. Загалом його рішення носили демократичний характер. Проте вони залишилися добрими побажаннями. Останнє особливо стосувалося освіти національних меншин⁸⁸.

Як ми бачили вище, розвиток шкільництва в Польщі супроводжувався полонізацією освіти меншин, в нашому випадку – української, насамперед на північно-західних українських етнічних землях, до яких відносилися Холмщина з Підляшшям. Згідно із законом 1924 р. утримання національних шкіл покладалося на громади. Держава надавала у

підтримці перевагу утравквістичним (двомовним) школам, які проводили курс на беззастережну асиміляцію українських дітей, як, зрештою, й їх батьків. Автор згаданого вище газетного допису зауважив, що закон, котрий «ніби мав на ділі унормувати питання українського шкільництва», насправді був покликаний «розрядити неприємну для поляків атмосферу за кордоном». Ще до появи закону «багато говорилося ріжними польськими представниками за кордоном про ті блага, які готує польська влада для українців». Але «виконавчі приписи – офіційні і неофіційні – і всі можливі перешкоди з боку адміністрації знищили його вартість і сфальшували волю українського громадянства, яка, не дивлячись на всі труднощі, однодушно була висловлена за українською школою»⁸⁹.

Проблему бойкоту українським населенням польських шкіл народів демократи, перебуваючи при владі, розв'язували притаманним їм «демократичним» шляхом. За відмову посилати дітей до польських шкіл на батьків накладали величезні штрафи, які в окремих місцевостях сягали 600 тис. польських марок⁹⁰.

Відсутність українських шкіл батьки при підтримці православного духовенства намагалися хоч частково розв'язувати на уроках релігії. Підставою для таких намагань служили *Тимчасові положення* щодо навчання православної релігії в школах, яке запроваджувалося з 1926 р. Згідно з Тимчасовими положеннями. Навчання релігії в початкових і середніх школах формально зрівнювало в правах молодь православної з молоддю інших віровизнань і відносилось до першопланових завдань духовенства. Більше того, стаття 18 передбачала, що: «Уряд буде слідкувати, щоб навчання релігії для учнів православного віровизнання у публічних школах було обов'язковим і щоб її виклад відбувався рідною мовою учнів»⁹¹. Навчанням релігії займалися штатні духівники, тобто керівники парафій, штатних філій та вікарії, які отримували державну дотацію. Могли це початково робити і нештатні священники. Але їх прирівнювали у правах і обов'язках до державних службовців. Як виявилось, владі залежало не стільки на правах, скільки на обов'язках. Кураторійний меморіал на 1924/1925 навчальний рік, який називався *Шкільна та релігійна політика на Холмщині*, став своєрідною правовою базою, спираючись на яку освітні власті домагалися полонізації навчання релігії і церковних богослужінь⁹².

Але слідом за тим з'явилася вимога міністерства віровизнань і громадської освіти подати іменні списки православних священників, які могли б бути супротивниками запровадження:

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- навчання польською мовою православної релігії в початкових школах;
- проповідей і богослужінь польською мовою, а також Грегоріанського календаря.

Міністерська інструкція від 31 січня 1928 р. зобов'язувала відсторонювати від навчання релігії *переконаних українських націоналістів*, а також встановлювала платню за одну годину навчання релігії викладачеві 1,5 золотого, що складало не дуже щедрю винагороду⁹³.

Зважаючи на численні скарги повітових старост, а також на непорозуміння серед самих православних священників, воєводська влада в Любліні вирішила, що від 1933 р. навчання православної релігії могли вести виключно штатні священники, тобто «приходські священники і ректори визнаних державною владою парафіяльних осередків». Виняток могли складати ті позаштатні священники, які своєю поведінкою і діями довели, що вони лояльні до Польської держави і справляють «позитивний вплив на оточення (тобто, на православних віруючих так, як цього від них вимагала влада. — *Авт.*)». Таким чином, про допуск до навчання релігії в школах могли розраховувати лише ті православні духівники, які «заслужили на добру думку» про себе у державної влади. З цією метою власті анкетували священників, особливо ретельно тих, хто розраховував на працю в середніх школах. Штатних священників ще з самого початку тримали під неухильним контролем. Тобто на них вже була готова, м'яко кажучи, службова документація. На нових кандидатів на викладацьку роботу впроваджувалися т. зв. *персональні форми*⁹⁴.

Люблінська воєводська влада видала в 30-х рр. спеціальні *Завдання для державних властей в галузі релігійної політики стосовно русинської (української. — Авт.) меншини*. Вимоги документу зводилися перш за все до:

- наступу католицизму на надбужанські терени і «... стремління до пошуків нових підвалин православ'я»;
- репресування духівників, головним чином, матеріально-фінансовими методами, при одночасному уникненні «небажаної реакції людей».

Це своєрідні загальноідеологічні настанови. В контексті ж розмови про навчання дітей, то вивчення релігії польською мовою передбачалося спочатку у повітах, де, на думку властей, була нижчою самоідентифікація українців. Такими визначалися: Білгорайський, Заміський, Красноставський, Любартівський, Радзинський та Янівський повіти⁹⁵.

Але це не означало, що повіти Більський, Володавський, Грубешівський, Томашівський чи Холмський уникли подібної долі. Їх просто поставили на чергу. За даними сучасного польського вченого Гжегожа Пеліци у 1933/1934 навчальному році у шести православних деканатах Холмщини і Підляшшя – Білгорайському, Більському, Володавському, Грубешівському, Томашівському і Холмському – налічувалося 464 початкових і 14 середніх шкіл, де навчалося 26 387 православних дітей. З них навчанням релігії було охоплено 21 337, а не охоплено – 5 050 дітей. Отже, майже 20% православних учнів не вчилася релігії. Найвищий відсоток таких учнів був у Білгорайському повіті, де з 2 422 православних учнів вивчали релігію лише 1 081. Високим він був і в Грубешівському та Томашівському повітах, де відповідно не вивчали релігію – у першому 1 128 дітей з 6 265, а у другому – 983 дитини з 5 596. Висновок Г. Пеліци недвозначний – причиною такого явища був тиск з боку влади вивчати православну релігію польською мовою⁹⁶.

Після всього, сказаного вище, залишається тільки зробити висновок не лише про цинізм і наругу з боку центральної і місцевої влади Польщі стосовно українців, але й слід пам'ятати, що змушення українських дітей на заняттях з православної релігії користуватись виключно польською мовою – суперечило умовам Версальського і Ризького мирних договорів, підписаних свого часу Польщею⁹⁷. Приклади про наругу над українцями Холмщини і Підляшшя стосовно шкільної освіти можна наводити до нескінченості. Так, у Березному та Чулчицях Холмського повіту польські учителі примушували українських православних дітей вивчати католицькі молитви, сповідатись і причащатись в костелах. При цьому учителі насміхались з українських дітей і застерігали, що у випадку відмови від католицької релігії вони «будуть цілувати руки жидам»⁹⁸.

Інший випадок. В Дубецькому дитячому притулку Більського повіту, в якому українські православні діти склали 84%, відразу після відродження Польської держави було запроваджено польську мову в навчанні та спілкуванні, а духовну опіку над сиротами здійснювали католицькі ксьондзи. Протести українських депутатів у польському парламенті щодо припинення насильного спольщення безправних дітей очікуваних результатів не принесли, а ламання дитячої свідомості продовжувалось протягом усього міжвоєнного періоду⁹⁹. Подібних випадків по всій Холмщині та Підляшші було безліч. Приблизно через місяць українські газети повідомляли, що в селі Желобці, що на Володавщині, дві православні дівчини-школярки висповідалися разом зі своїми ма-

терями у церкві. Про цю сповідь довідалася їхня вчителька-полька і замкнула їх до «карцеру» на цілу ніч. Далі газета сповіщала, що «ця пані, між іншим, ввела у своїй школі примусове навчання римо-католицьких молитов та примус хреститися в школі по-католицьки». А закінчувалася замітка тим, про що ми шойно згадали. Подібні випадки на Володавщині не були поодинокими, а практикувалися в інших школах¹⁰⁰.

У такій складній ситуації з ініціативи громадсько-політичних діячів Миколи Ваврисевича, Йосипа Скрипи, Степана Маківки, Сергія Козицького та Сергія Хруцького був скликаний з'їзд українських учителів, який відбувся в Холмі 18 березня 1923 р. В роботі з'їзду взяли участь 163 представники з Холмщини та Підляшшя, 69 — з Волині та Полісся і 2 — з Галичини. У прийнятій постанові учасники представницького зібрання висунули вимогу, щоб «школа для української людности по наших українських землях була народною, тобто українською; для задоволення всіх культурно-просвітних потреб української людности було відкрито школи різних типів: нижчі, середні і вищі на державний кошт; щоб викладовою мовою в таких школах для дітей українців була українська мова, а польська, як мова державна, була в них предметом обов'язковим; щоб була тепер же опрацьована шкільна сіть українських шкіл; щоб з осені 1923 року могли бути створені українські народні школи по селах з українським населенням; щоб до шкіл тих прийнято було українських учителів, нині позбавлених праці; щоб нічим не обмежувано було право приватного шкільництва усіх типів; щоб не обмежувано було нічим організацію культурно-освітніх установ українських»¹⁰¹.

Учасники з'їзду висловили гострий протест проти нав'язування українцям терміну *русінські*, бо «українське населення Холмщини та Підляшшя є таке ж саме по національності, мові, культурі і вірі грецькій як і населення Галичини, Волині і Київщини, проти дотеперішньої політики польського уряду і шкільної інспекції на Холмщині і Підляшші, де, не вважаючи на положення Конституції 17. 03. 1921 р., досі нема ні одної народної української школи»¹⁰².

На законні вимоги сільських громад влада не реагувала. Права українців краю почали обстоювати українські депутати у польському парламенті. У виступі на засіданні сеймової комісії у справах освіти 27 лютого 1923 р. депутат від Полісся Сергій Хруцький звернув увагу присутніх парламентарів на те, що в Люблинському воєводстві тоді діяло 2312 польських і жодної української школи. Разом з тим, наприклад, в Чехії за державні кошти на той час функціонували український універси-

тет, українська сільськогосподарська школа та педагогічний інститут. У Німеччині функціонував вищий економічний інститут і релігійно-філософська академія¹⁰³.

Пояснюючи рішучість українців у відстоюванні своїх прав на освіту дітей рідною мовою, депутат С. Козицький вимагав від уряду, «щоб сам український народ на всіх просторах своїх земель (Волинь, Підляша, Полісся, Холмщина, Галичина і Лемківщина) міг оснoвувати для своїх дітей рідні школи всіх ступенів і типів, щоб і наука і догляд над тими школами і шкільна адміністрація були в руках українських, щоб ці школи утримувалися на державний кошт»¹⁰⁴.

Український посольський клуб постійно висував у Сеймі вимоги, спрямовані на розв'язання невідкладних проблем щодо навчання українських дітей. Згодом депутат Козицький звів їх у єдиний список для Нашого життя. Вимоги зводились до того, щоб:

«1) покликати до праці безробітне укр[аїнське] учительство на Холмщині, Підляші, Поліссі, Волині;

2) перевести ревізію в справах масового звільнення учителів і перестати далі звільняти;

3) приступити до відкриття укр[аїнських] шкіл на Холмщині, Підляші і Поліссі, а ще до того зараз же негайно ввести у всіх школах на тих землях обов'язкове навчання укр[аїнської] мови;

4) відкрити Укр[аїнські] учительські семінарії, а зараз хоч би одну в Дермані;

5) прийняти на державний кошт і надати права нашим двом приватним гімназіям в Луцьку і Крем'янці;

6) внести закон про ціле шкільництво для всіх національних меншостей. Щоб по тому закону влада шанувала й сповнювала волю народа нашого мати таку школу, якої він хоче;

7) опріч того переслано до Міністерства освіти безліч прохань з усіх закутків наших земель про відкриття шкіл укр[аїнських];

8) внесено десятки скарг на насильство над народом нашим;

9) подали ми цілий план середніх шкіл, котрі мали покрити сіткою землі укр[аїнські].

Нічого з того нема»¹⁰⁵.

Звертаючись до української громадськості, С. Козицький повідомив, що під час одного з засідань *Освітньої комісії* Сейму він виклав усі кривди, заподіяні українцям, і зажадав міністерського розслідування у цій справі. Комісія з усім згодилася, але міністерство «третій місяць мовчить». А йшлося про наближення нового навчального року. І укра-

їнці не безпідставно боялися, що все могло залишитися так, як було й раніше. Тому українські депутати «виступили знову з наглим внеском (терміновим запитом. — Авт.)» на засіданні Сейму, щоб міністерство освіти, не очікуючи на закон про освіту, який і так не приніс нічого корисного українцям, «відчиняло українські школи — початкові і середні, — де того вимагає людність». Після внесення запиту український депутат Сергій Хруцький в котрий раз змалював перед депутатами Сейму нелюдську картину тяганини навколо відкриття української школи на Холмщині, Підляшші та інших землях, що колись входили до Російської держави. У слові-відповіді міністр освіти Гломбінський не міг відверто сказати, «що не хоче дати народу нашому (українському. — Авт.) можливості мати свою школу в рідній мові. Не випадало того говорити, бо могло б воно зробити не миле для Польщі враження за границею». Розуміючи це, міністр намагався звалити всі біди українців у справі навчання дітей рідною мовою на об'єктивні причини, в тому, й на відсутність закону про освіту¹⁰⁶. Але ми вже про цей закон говорили вище. Усі заходи Польської держави стосовно українців зводились виключно до їх полонізації.

Польська влада, зі свого боку, нав'язувала польському суспільству думку про низький рівень національної свідомості українців Холмщини та Підляшшя. Зокрема, у меморіалі Люблинської воєводської адміністрації від 30 вересня 1919 р. говорилось про те, що на Холмщині відсутні українські громадські об'єднання, політичні, культурні, церковні та господарські організації. Місцевим українцям робився закид щодо їх прихильності до комуністичної ідеї¹⁰⁷. В той час подібні закиди виглядали абсурдними, але владі було необхідно створити про українців в очах польської громадськості негативну думку, щоб мати підставу для позбавлення їх права створювати громадські — культурно-освітні та релігійні організації.

Цей документ мав суто політичний характер і був спрямований на дискредитацію українців і в очах закордонних політиків та державних діячів. Разом з тим, воєводська влада не брала на себе відповідальності за штучно створені нею проблеми. Разом з політиками влада поширювала чутки про те, що українці самі не хочуть національної школи. Таке твердження спростували українці Потуржинської волості Томашівського повіту, коли для будівництва польських шкіл волосна управа вирішила оподаткувати селян на 50 млн. польських марок. На сході мешканців волості українці погодилися сплатити податок лише за умови будівництва українських шкіл, оскільки 90% жителів волості

були українцями. Такою була відповідь на облудливе твердження, ніби «ludność nie chce swojej szkoły»¹⁰⁸.

Сподівання українців Холмщини та Підляшшя на позитивне вирішення проблеми навчання дітей рідною мовою на своїй історичній батьківщині перекреслив закон *Про деякі заходи в справі організації шкільництва* від 31 липня 1924 р., автором якого був міністр у справах віросповідань та народної освіти Станіслав Грабський. Частково про закон вже йшлося. У статті першій закону вказувалось, що він поширюється на Львівське, Станіславське, Тернопільське, Волинське, Поліське, Новогородське, Віленське і Гродненське воєводства і Волковиський повіт Білостоцького воєводства. Він дозволяв створювати приватні школи з рідною мовою навчання для дітей української, білоруської і литовської національностей на тих же засадах, на яких створювалися польські приватні школи.

Стаття третя регламентувала умови створення шкіл з рідною мовою навчання. Вони могли засновуватися, якщо у волості проживало 25% осіб української, білоруської або литовської національностей та було наявне офіційно підтвержене бажання батьків 40 дітей шкільного віку, що відносилися до одного шкільного округу. Якщо ж в шкільному окрузі було 20 дітей, батьки яких бажали навчати дітей державною мовою, викладання повинно вестись двома мовами: одна половина годин польською, інша – рідною мовою дітей¹⁰⁹. За його прийняття голосували депутати від партії народових демократів, до якої належав сам міністр, польські соціалісти та частина представників від національних меншин.

Польські законодавці залишили поза законом українців Холмщини та Підляшшя. Мотивом для цього стали підсумки перепису населення Польщі 1921 р. Він показав, що українське населення на цих землях складає менше 25%. Парламентарі та виконавча влада були добре поінформовані, що на території десятків волостей та кількох повітів, зокрема Грубешівського і Томашівського, незаперечно більшість становили українці.

Свою державну, в даному випадку антиукраїнську, позицію в освітній сфері С. Грабський пояснював тим, що польський народ, як суверен Польської держави, зобов'язаний дбати про потреби української і білоруської людності навчати дітей рідною мовою. Проте держава заради майбутніх поколінь (малось на увазі польських) повинна виховувати в української та білоруської молоді почуття єдності та неподільності Польської держави¹¹⁰.

Населення західноукраїнських земель рішуче виступило проти запровадження двомовних (утраквістичних) шкіл, розглядаючи їх як засіб поступового вилучення української мови з навчального процесу і спольщення українських дітей. Як демократ за найвищою міркою (z krwi i kości) С. Грабський відверто заявляв, що хоч «бажаючі відірвати від Польщі східні воєводства так дуже бояться двомовної школи, то це є бажаним з польської точки зору»¹¹¹.

Названий державний діяч не бачив іншого шляху досягнення суспільного консенсусу заради досягнення єдності та неподільності держави. Заява міністра узгоджувалась з раніше проголошеною ним думкою про те, що українців, як національної меншини, в Польщі незабаром не буде.

Незважаючи на те, що законом не передбачалося створення українських шкіл, на заклик громадсько-політичних діячів Холмщини та Підляшшя українці продовжували активно подавати заяви про бажання навчати дітей рідною мовою. Вони розраховували на те, що під тиском незаперечних фактів влада перегляне закон, буде виконувати конституцію та взяти на себе міжнародні зобов'язання. Перше опитування батьків проводилось напередодні 1924/1925 навчального року. В серпні 1924 р. у 1814 волостях з переважаючим українським населенням було подано 99935 заяв, які підтверджували бажання 138284 дітей навчатись рідною мовою¹¹².

Втративши надію на створення державних українських шкіл, селяни почали закладати приватні школи. На початку 20-х рр. такі школи виникли в Обші, Княжполі, Біщі, Лазові, Корхові та Хмельку Білгорайського повіту. Селяни орендували приміщення, забезпечували школи паливом, власним коштом утримували учителів. На жаль, така ініціатива людей з політичних міркувань була швидко зупинена, а школи ліквідовані¹¹³.

Крім органів державної влади, проти створення українських шкіл відверто виступили польські політичні сили, насамперед *Польська соціалістична і Незалежна хлопська (селянська. — Авт.) партії*. Найбільш послідовними супротивниками виявилися члени Незалежної хлопської партії. Найпомітнішу руйнівну роботу її члени проводили в українських селах Пнівню, Савин, Хилин, Сичин, Серже, Руда, Тернів, Сайчиці, Козя Гора, Гнишів Холмського повіту. На жаль, на їх агітацію піддалися мешканці окремих сіл, звідки зменшився потік заяв з вимогою про відкриття українських шкіл та працевлаштування безробітних учителів¹¹⁴.

Тодішня влада недостатньо дбала й про польські державні школи. На восьмому році незалежності роботу відновило близько 60% діючих до Першої світової війни сільських шкіл. У 1933/1934 навчальному році у Більському повіті функціонувало 3 середніх і 67 початкових шкіл, в яких навчалось 2239 дітей, у Білгорайському – 40 початкових шкіл на 2422 учнів, в Холмському – 8 середніх, 107 початкових шкіл на 5466 учнів, в Грубешівському – 1 середня і 87 початкових шкіл на 6265 учнів, в Томашівському – 2 середніх і 89 початкових шкіл на 5596 учнів, у Володавському – 74 початкових шкіл на 4399 учнів. Разом з тим, рівень знань учнів початкових шкіл залишався дуже низьким, що не давало змоги багатьом дітям продовжувати навчання в школах вищого рівня¹¹⁵. Навіть побіжний погляд на чисельність шкіл і учнів в розрізі повітів дає підставу говорити, що в повітах із значним відсотком українського населення одна школа припадала на незрівнянно більший відсоток дітей, ніж серед поляків. Не дивно, що дітям до школи доводилось долати відстань у 5-7 км. З іншого боку, влада була зацікавлена в низькому культурно-освітньому рівні українського населення загалом, і дітей зокрема.

Аналізуючи стан української освіти на дев'ятому році незалежності Польської держави газета *Наше життя* констатувала, що «за вісім літ приналежності Західно-українських земель до польської держави втрачено ми кругло три тисячі українських шкіл, які будьто замінено на польські, будьто зутраквізовано (замінено на двомовні. – Авт.), що рівняється цілковитій перевазі навчання польською мовою над українською»¹¹⁶.

Опинившись в політичній ізоляції від решти українських земель, українська холмсько-підляська молодь була змушена продовжувати навчання у варшавських вищих навчальних закладах. Ще у 1921 р. у Варшаві була створена *Українська студентська громада*, першим головою якої став відомий громадсько-політичний діяч з Підляшшя Тимофій Олесюк. У 1929 р. тут виникла секція студентів Волині, Полісся, Підляшшя і Холмщини, яка об'єднувала студентів за територіальною ознакою. В цій організації українська молодь краю виховувала в собі навички колективізму, національного патріотизму та схильності до громадсько-політичної роботи¹¹⁷.

Культурно-просвітницька діяльність українських організацій

Після повернення на батьківщину та розв'язання першочергових економічних і побутових проблем українська інтелігенція спрямувала зусилля на відродження та розвиток культурних традицій народу. Через відсутність української освіти у 20-х рр. церква і сфера культури залишалися єдиними чинниками національного самоусвідомлення українського населення Холмщини та Підляшшя. Перебування холмсько-підляських земель протягом ста років під російською владою, яка ідентифікувала місцевих українців з російським етносом, насаджувала великоросійські культурні цінності, чим руйнувала основи традиційної народної культури, не лише стримало процес національної самоідентифікації українців, але суттєво спричинилося до трагічної розв'язки їх долі у середині ХХ ст.

Визначаючи завдання місцевої української інтелігенції знаний діяч освітянського руху на Холмщині Олександр Новицький писав: «Коли хочемо стати державною нацією, мусимо передовсім просвітити широкі круги нашого селянства...

Наш же селянин, це признають всі, надзвичайно талановитий. Доказів на це він дав безліч як у невичерпних скарбах усної словесности, так й в тім, що стільки талантів вийшло з-під селянської стріхи»¹¹⁸.

З поверненням холмсько-підляських біженців на рідну землю започаткувся процес відновлення суспільно-громадського життя українців Холмщини та Підляшшя, хоч, безумовно, з попередніх епох зберігалися давні народні звичаї, побутове життя, фольклор. Крім того, за часів російського панування, незважаючи на беззастережну русифікацію, владі не вдалося остаточно перетворити місцевих *русинів-українців* на *росіян*. Вони не лише збереглися як етнічна вітка *українського народу*, але й значно розвинули свої місцеві українські особливості. Більше того, тут ще з ХІХ ст. набула розвитку тенденція етнічної єдності з українцями не лише сусідніх Галичини, Волині, Полісся, але й Наддніпрянщини. Можливо тому сприяло й те, що Холмщину і Підляшшя відвідували або працювали там такі видатні українці, як Павло Чубинський, Іван Нечуй-Левицький та інші, котрі зберегли для нащадків цінний етнографічно-статистичний матеріал. Зрештою, в Холмі народився один з найвидатніших українців усіх часів Михайло Грушевський. Значний вплив на пробудження національної свідомості україн-

ців на холмсько-підляських землях справили науковці і культурні діячі з Галичини також ще до Першої світової війни та під час неї. Назвати хоча б Івана Крип'якевича, рід якого виводився з Холмщини. Це лише окремі приклади. Разом з тим, не слід забувати, що з самого холмсько-підляського українського середовища вийшло чимало національно-культурних діячів, які, крім згаданого Михайла Грушевського, відіграли помітну роль у національно-культурному розвитку не лише рідних Холмщини і Підляшшя, але й усєї України.

Ще до Першої світової війни у краї виникали вогнища суто української культури або ж вони діяли під прикриттям формально російських структур. Не хотілося б, щоб нас звинувачено у видаванні бажаного за дійсне. Але справді, національне пробудження місцевих українців попри нескінченні перешкоди з боку як російського, так і польського, набирало обертів. Тому з початком 20-х рр. XX ст. процес розвитку національно-культурного життя українців на Холмщині розпочинався не на порожньому місці. Він став продовженням процесу давнього. Тепер творилися нові вогнища культури та народної освіти через мережу культурно-освітніх осередків та пошуків форм їх діяльності. Виходячи з реальних обставин і можливостей кожної окремої сільської громади, найбільшого поширення набули аматорські драматичні гуртки, світські та церковні хорові колективи, гуртки самоосвіти при хатах-читальнях, домашні бібліотеки.

Робота на культурно-просвітницькій ниві розпочиналась важко і на те були об'єктивні причини. Жодний місцевий мешканець, в тому числі й активісти громадських організацій, раніше не вивчали української мови. Лише окремі на початку XX ст. мали можливість знайомитись з культурними традиціями українського народу, творами найвидатніших прозаїків та поетів. Цьому сприяли видання *Народно-просвітницького товариства Холмської Русі*, де друкувались окремі твори українською мовою російським шрифтом, проте вони не доходили до кожного українського села.

Культурні осередки виникали найперше там, де були освічені активні люди, які мали бажання відроджувати занепалі за російських часів українські народні традиції та долучити сільську громаду до надбань загальнонаціональної культурної спадщини. Найчастіше культурні осередки створювались одночасно з філіями товариства *Рідна хата* і становили їх організаційне ядро, або були їх фундаторами.

Перші осередки виникли у прикордонних з Галичиною повітах, де в селах були чисельніші українські громади, та в Холмі, де знаходилося найбільше української інтелігенції та центральні органи громадських і

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

політичних організацій. Незважаючи на проблеми організаційного характеру, спротив польських політиків та влади на всіх рівнях, перші гуртки художньої самодіяльності з'явилися вже у 1922 р. в Холмі, а також у Новосілках, Потуржині, Ратичеві Томашівського та Дяконові Грубешівського повітів. А вже у 1923 р. в Томашеві діяли аматорський драматичний гурток і хор. На початку липня драмгурток дав кілька вистав за творами Котляревського і Тогобічного для мешканців міста і українських сіл повіту ¹¹⁹.

На початку зародження українського руху до розбудови української культури почали долучатися жінки. З ініціативи дружин місцевих громадських діячів Марії Ваврисевич, Єлизавети Доманчук, Олени Данилюк, Катерини Гуль, Тетяни Шавали, Євгенії Маківки та Марії Пасічної у 1923 р. в Холмі була створена організація жінок-українок. Свою роль вони бачили у піднесенні рівня національної свідомості жінок краю, поширенні загальної та професійної освіти, забезпеченні жінок роботою, створенні добродійних жіночих організацій ¹²⁰.

11 березня 1923 р. в Холмі зібрався загальний з'їзд делегаток *Союзу українок*. Це було, по суті справи, зібрання холмсько-підляських жінок з метою організації та налагодження діяльності жіночого руху в галузі поширення просвіти, збереження та примноження духовних та культурних здобутків місцевих українців, надання побутово-соціальної допомоги жінкам, зокрема, у вихованні дітей тощо. З'їзд «обговорював дуже ґрунтовну справу поширення діяльності товариства на села для освідомлення і зорганізування селянських мас жіночих. Наше інтелігентне жіноцтво, що живе поміж народом на селі, знає його потреби і найкраще зуміє підійти до нього і указати на значення єднання всіх сил народних під кличем: «Праця для кращого завтра». Учасниці з'їзду зверталися з проханням до всіх тих, хто вів культурно-просвітню роботу в холмсько-підляських селах подати про себе інформацію до *Холмського повітового жіночого товариства (Союз українських жінок)*. З метою налагодження та поширення праці з'їзд, звертаючись до місцевих активісток, просив відповісти на питання:

- Що досі зроблено в селі для жіноцтва і чи належить воно до місцевої читальні, до товариства *Рідна хата* або *Просвіти*, драматичного гуртка чи іншої просвітньої або економічної організації?
- Чи хотіли б вони мати свою окрему організацію, бібліотеку, газету?

Як з'їзд, так і його рішення свідчили про суттєві зрушення у національній свідомості холмсько-підляських жінок. У рішеннях з'їзду було записано: «якщо досі в нашому селі не пробувало ще жіноцтво органі-

зовуватися, треба в першу чергу притягнути його до участі в існуючих уже в селі організаціях, устроюючи при участі жіноцтва співочі хори, вистави, читання рефератів на теми, цікаві спеціально для жінок, з обшару виховання дітей, гігієни, про діяльність жінок і[нших] народів, улаштовуючи для підмоги матерям захист для їхніх дітей під час жнив, лікарські поради, заводючи практичні курси шиття, виробу килимів, взагалі такого роду промисл, який є можливим в даному селі»¹²¹. З'їзд обіцяв всіляку підтримку місцевим провідницям жіночого руху і посилався на те, що *Союз українок* у Львові збирався найближчим часом видавати жіночий часопис, який міг би принести значну користь не лише у чисто жіночих справах, але й надавав би безпосередню практичну допомогу в усіх сферах повсякденного життя.

Більшість справ в історії української культури на Холмщині та Підляшші робилися вперше. Так, у Тарногороді Білгорайського повіту 9 жовтня 1923 р. місцеві активісти поставили п'єси «Наталка Полтавка» і «Бувальщина». Цим же аматорським драматичним гуртком наприкінці року підготовлено вистави «Сватання на Гончарівці», «На перші гулі», «Як вони женихалися». Організаторами та активними учасниками гуртка були Тетяна Шавала і Галина Крих, відомі діячки українського культурного руху на Холмщині протягом наступних десятиліть¹²².

Здобуте українською спільнотою краю під час виборів до польського парламенту 1922 р. почуття єдності сприяло відродженню народних та релігійних традицій. Особливо помітно це було у січні 1924 р., коли в Холмі свідомо молодь за давнім звичаєм обійшла українські оселі і колядувала їх господарям. Крім того, товариство *Рідна хата* у своїй прикрашеній портретом Тараса Шевченка оселі влаштувало Різдвяні вечорниці з виставою, хоровим співом, танцями. Того ж дня чи не вперше в новітній історії Холмщини пройшло Різдвяне свято в українській традиції для дітей міста і сусідніх сіл¹²³. Під час Різдвяних свят гурти колядників вітали українців зі святами і збирали гроші на потреби товариства *Рідна хата*. Тодішня українська преса відзначила активістів Холма, Потуржина і Провалія Томашівського, Депултич Руських Холмського, Хорошинки і Полосок Більського повітів.

Помітним явищем в культурному житті українців Холмщини та Підляшшя стали видавані Миколою Ваврисевичем за власні кошти *Холмські народні календарі*, які у 1923- 1939 рр. доносили до широкого українського загалу найважливіші події з історії краю, інформацію з поточного політичного життя Холмщини, рекомендації щодо ефективного ведення селянського господарства¹²⁴. Помітний вплив на сві-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

домість українського населення краю мали редаговані Володимиром Островським часописи *Духовна бесіда* і *Українська громада* та його авторські видання *Наш світ і Нарід*, його ж *Холмські оповідання*, «Хома Дубило», «Холмські сини», повість «Князь Сила-Тур»¹²⁵.

Зусилля місцевих діячів Холмщини та Підляшшя по відродженню національних культурних традицій підтримували українці Волині та Галичини. У 1923 р. товариство *Рідна хата* отримало від Кременецької Просвіти 16 найменувань книжок власного видання, 24 книжки від директора львівського видавництва *Сільський господар* І. Лисого, 5 примірників *Нової України* від мешканця Львова Я. Зозулі¹²⁶. Львівське товариство Просвіта передало через депутата парламенту Сергія Хруцького 5 комплектів *Мандрівної бібліотеки*. Всі ті книжки на Холмщині переходили від однієї української сільської хати-читальні до іншої¹²⁷.

Ознакою зростання національної свідомості стало започаткування відзначення роковин Тараса Шевченка. Так, українська громада Холма 1925 р. траурно-урочисто відзначила 64-ті роковини від дня смерті поета. Після панахиди у єдиній в місті православній церкві св. Івана Богослова, яка пройшла в супроводі хору товариства *Рідна хата* українською мовою, урочисте святкування продовжилось в театрі *Полонія*. В програмі заходу була доповідь про життєвий і творчий шлях поета, виконання дитячим хором пісень за його творами, а завершилось свято спільним виконанням «Заповіту». Заходи такого спрямування пройшли в інших повітових центрах та кількох українських селах¹²⁸.

Святкування роковин Тараса Шевченка з кожним роком набувало все більшого розмаху. У 1926 р. 65-ті роковини від дня смерті поета відзначили українські громади Холма, Грубешева, Володави, Томашева, Тарногорода, сіл Стульно, Мацошин, Збереже, Каплоноси, Косинь, Головно, Вигалево, Горки, Голя Володавського, Заболоття і Полоски Більського, Юріїв, Зимне, Потуржин, Новосілки Томашівського, Берестя, Крилів, Стрільці, Монятичі, Ярославець, Тератин Грубешівського повітів. З цієї нагоди в Холмі перебував відомий у Польщі український хор під керівництвом Дмитра Котка, який у приміщенні театру «Полонія» дав кілька концертів 11 і 12 березня¹²⁹.

У 1926 р. вперше на Холмщині широко відзначались роковини від дня смерті Івана Франка. Зокрема, в Холмі 28 травня в українських установах міста з 11 до 12 години була припинена робота. У той час в церкві Івана Богослова служилась панахида, після якої в залі товариства *Рідна хата* пройшла урочиста академія з участю багатьох промов-

ців, а дитячий хор та оркестр струнних інструментів виконали пісні на слова Івана Франка ¹³⁰.

У 1928 р. жіноча секція осередку *Рідна хата* в Коденці Володавського повіту організувала святкування роковин Лесі Українки. Доповідь про життєвий і творчий шлях поетеси зробила викладачка Окшівської, що поблизу Холма, сільськогосподарської школи Євгенія Маківка. Учасники художньої самодіяльності дали концерт для мешканців цього та сусідніх сіл, на якому прозвучали твори Лесі Українки ¹³¹.

На жаль, культурно-просвітницьку роботу інтелігенції доводилось проводити у складних політичних умовах. Польська влада не допускала централізації управління українського просвітнянського руху, обмежуючи права на діяльність громадських організацій повітовими кордонами. На кожну виставу або концерт організаторам доводилось брати дозвіл, у яких місцеві органи влади відмовляли під надуманими приводами. Найпоширенішим з них була відсутність відповідного приміщення, хоч у відмовлених українцям приміщеннях польські організації вільно проводили свої заходи, про що вище вже згадувалося.

Як писала газета *Нове життя*, на змішаних етнічних землях влада фактично здійснювала ліквідацію непольських, насамперед українського, народів. Протягом 1928 р. українцям було відмовлено на проведення культурних заходів близько ста разів. Коли ж влада й давала письмові дозволи, їх учасників брутально розганяла поліція або польські молодіжні радикальні угруповання. Це мало місце в Горках Володавського, Горишеві Руському та Уханях Грубешівського повітів, але присутні польські поліцисти не реагували на безчинства молодчиків ¹³².

До повного занепаду культурно-просвітницької роботи в українських селах Холмщини та Підляшшя призвела діяльність створеного у 1935 р. *Координаційного комітету з колонізації* тих етнічних українських земель. Штучно відокремлена від Галичини згаданим *Сокальським кордоном* українська спільнота Холмщини та Підляшшя не змогла самостійно протистояти військово-політичному режимові Польської держави і чекала слушного моменту для чергового відродження, щоб, як Фенікс, постати з попелу.

Примітки

1. Наше життя. – 1922. – 8 жовтня.
2. Нове життя. – 1928. – 25 грудня.
3. Там само.
4. Наше життя. – 1923. – 16 грудня; Винниченко І. Назв. праця. – С. 192.
5. Наше життя. – 1924. – 7 грудня.
6. Винниченко І. Назв. праця. – С. 226-227; Особистий архів Юрія Макара; Наше життя. – 1927. – 11 грудня.
7. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини та Підляшшя у ХХ ст. – Львів, 2002. – С. 219.
8. Наше життя. – 1922. – 12 листопада; 1923. – 7 січня.
9. Plis J. Biblioteki oświatowe w Lubelskim (1918-1939). – Lublin, 1993. – S. 65-67.
10. Наше життя. – 1927. – 15 травня.
11. Наше життя. – 1927. – 25 червня.
12. Там само.
13. Селянський шлях. – Холм, 1927. – 5 травня.
14. Селянський шлях. – 1927. – 9 і 23 липня.
15. Винниченко І. Назв. праця. – С. 216; Наше життя. – 1927. – 7 серпня.
16. Нове життя. – 1928. – 1 липня.
17. Наше життя. – 1927. – 20 травня; Особистий архів Юрія Макара.
18. Винниченко І. Назв. праця. – С. 232-233.
19. Нове життя. – 1928. – 20 травня.
20. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини та Підляшшя. – С. 221.
21. Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки // Волинь і Холмщина. 1938-1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – Ч. 10. – С. 73; Особистий архів Юрія Макара.
22. Наше життя. – 1923. – 16 грудня.
23. Głos ziemi Chełmskiej. – 1918. – 25 czerwca.
24. Наше життя. – 1922. – 29 жовтня.
25. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 10. Перевид. у Львові. – Львів: НТШ, 2000. – С. 33
26. Храпливий Є. Рільництво Холмщини і Підляшшя // Холмська земля. – 1943. – 29 серпня.
27. Наше життя. – 1920. – 4 липня.
28. Україна-Польща: важкі питання. – Т. 1-2. – С. 60.
29. Винниченко І. Назв. праця. – С. 135.

30. Особистий архів Юрія Макара.
31. Наше життя. – 1920. – 4 липня.
32. Наше життя. – 1920. – 11 липня.
33. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 208-209.
34. Наше життя. – 1927. – 3 квітня.
35. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 207.
36. Цит. за: Пастернак Є. Назв. праця. – С. 209.
37. Винниченко І. Назв. праця. – С. 162; Нове життя. – 1929. – 11 квітня.
38. Наше життя. – 1927. – 14 серпня.
39. Храпливий Є. Назв. праця // Холмська земля. – 1943. – 12 вересня; 19 вересня.
40. Там само. – 3 жовтня.
41. Руднев Я. И. Привислянский край по этнографии России. – СПб: Приходская библиотека, издаваемая под ред. В. И. Шемякина, 1899. – Т. VI. – С. 125.
42. SAW . 3 DP. Sygn. 1. 313. 3. 2; Siwicki M. Op. cit. – S. 151 (Док. 29).
43. Siwicki M. Op. cit. – S. 129.
44. Там само. – С. 130.
45. Холмська земля. – 1943. – 5 вересня.
46. Холмська земля. – 1943. – 12 вересня.
47. Холмська земля. 1943. – 24 жовтня, 31 жовтня, 7 листопада, 14 листопада.
48. Там само.
49. Холмська земля. – 1943. – 19 грудня.
50. Холмська земля. – 1943. – 26 грудня.
51. Український народний календар. – Варшава, 1923. – С. 19.
52. Наше життя. – 1925. – 1 лютого.
53. Український народний календар. – С. 19.
54. Наше життя. – 1920. – 4 липня; Горний М. Українська інтелігенція Холмщини та Підляшшя. – С. 188.
55. Наше життя. – 1924. – 20 квітня; Горний М. Українська інтелігенція Холмщини та Підляшшя. – С. 188.
56. Наше життя. – 1927. – 23 січня і 27 лютого; Горний М. Українська інтелігенція Холмщини та Підляшшя. – С. 188.
57. Винниченко І. Назв. праця. – С. 245-246; Нове життя. – 1929. – 12 травня.
58. Селянський шлях. – 1928. – 24 і 31 березня.
59. Селянський шлях. – 1927. – 12 листопада.
60. Винниченко І. Назв. праця. – С. 234. Нове життя. – 1928. – 1 липня.
61. Pismo Komendanta Wojewódzkiego Policji Państwowej w Lublinie do Naczelnika Wydziału V Komendy Głównej Policji Państwowej w Warszawie z dnia 2 lipca 1925 r. // APL. UW. WSP. Sygn. 444. – K. 11-13.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

62. Sprawozdanie sytuacyjne ogólne za miesiąc grudzień 1929 r. // APL. UWL. WSP. Sygn. 1714. – К. 5-7.
63. Sprawozdanie starosty chełmskiego złożone na zjeździe poświęconym zagadnieniu ukraińskiemu, odbytym w Urzędzie Wojewódzkim w Lublinie w dniu 31 stycznia 1935 r. // APL. UWL. WSP. Sygn. 430. – К. 221-224.
64. Prowalski A. Spółdzielcze związki mniejszości narodowych w Polsce a nowelizacja ustaw o spółdzielczości. – Warszawa, 1936. – S. 31.
65. Протокол засідання шкільної ради при Генеральному Секретаріаті УЦК від 13 березня 1918 р. // ЦДАВОВУ України. – Ф. 2581. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.71.
66. Sytnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo. – Wrocław – Krynica: Design Studio, 1996. – S. 148.
67. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 745.
68. Sytnyk M. Op. cit. – S. 145.
69. Рідне слово. – 1917. – 10 листопада; Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя. – С. 96.
70. Патер І. Назв. праця. – С. 211.
71. Там само. – С. 210.
72. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. Von Theophil Hornykiewicz. – Philadelphia, USA – Österreich, 1996. – Dok.87.
73. Патер І. Назв. праця. – С. 210-211.
74. Вістник. – 1917. – № 35. – 26 серпня. – С. 545.
75. Рідне слово. – 1919. – 24 січня.
76. Наше життя. – 1926. – 22 серпня.
77. Там само.
78. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 71.
79. Наше життя. – 1925. – № 1.
80. Наше життя. – 1922. – 5 листопада.
81. Особистий архів Юрія Макара.
82. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. Історико-політична проблема. – Львів, 2003. – С. 22.
83. Там само.
84. Наше життя. – 1924. – 5 жовтня.
85. Наше життя. – 1924. – 10 лютого.
86. Наше життя. – 1920. – 4 липня.
87. Наше життя. – 1926. – 22 серпня.
88. Алексієвєць Л. Польша: утвердження незалежної держави. 1918–1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 316.
89. Наше життя. – 1926. – 22 серпня.

90. Наше життя. – 1923. – 4 листопада.
91. Цит. за: Pelica G. Opt. cit. – S. 334.
92. Там само.
93. Там само. – С. 334-335.
94. APL. UWL WSP. Sygn. 678. – К. 21-24.
95. APL. SPL. Sygn. 167. – К. 33-43.
96. Pelica G. Opt. cit. – S. 338.
97. Енциклопедія українознавства. Ред. В. Кубійович. Перевид. в Україні. – Т. 10. – Львів: НТШ, 2000. – С. 3862.
98. Наше життя. – 1923. – 7 січня.
99. Наше життя. – 1923. – 15 липня.
100. Наше життя. – 1923. – 26 серпня.
101. Наше життя. – 1923. – 25 березня.
102. Там само.
103. Наше життя. – 1923. – 11 березня.
104. Наше життя. – 1925. – 1 лютого.
105. Наше життя. – 1923. – 12 серпня.
106. Там само.
107. Memoriał w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie, 30. IX. 1919 // APL. UWL WSP. Sygn. 417; Syrnuk M. Op. cit. – S. 148.
108. Наше життя. – 1923. – 4 березня.
109. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski. – Warszawa, 1924. – № 766.
110. Grabski S. Szkoła na ziemiach wschodnich (w obronie Ustawy szkolnej z 31. VII. 1924 r.) – Warszawa, 1927. – S. 11.
111. Op. cit. – S. 4.
112. Наше життя. – 1925. – № 21.
113. Наше життя. – 1923. – 11 листопада.
114. Наше життя. – 1926. – 29 серпня.
115. Наше життя. – 1927. – 22 травня.
116. Наше життя. – 1927. – 4 грудня.
117. Сирота І. Секція студентів Волині, Полісся, Підляшшя і Холмщини при У. С. Г. в Кракові // Альманах українського студентського життя в Кракові. – Краків, 1931. – С. 78-79.
118. Селянський шлях. – 1929. – 10 квітня.
119. Наше життя. – 1923. – 26 серпня.
120. Наше життя. – 1923. – 3 червня.
121. Наше життя. – 1923. – 29 липня.
122. Наше життя. – 1923. – 4 листопада, 9 грудня.
123. Наше життя. – 1924. – 13 січня.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

124. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 54-55.
125. Там само. – С. 70-71.
126. Наше життя. – 1923. – 2 вересня.
127. Центральний державний історичний архів (ЦДІА) у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. Од. зб. 5856.
128. Наше життя. – 1925. – 15 вересня.
129. Наше життя. – 1926. – 21 березня.
130. Нове життя. – 1926. – 13 червня.
131. Нове життя. – 1928. – 21 серпня.
132. Там само. – 25 грудня.

П'ятий розділ

РУІНА ПРАВОСЛАВ'Я ЯК ЗАСІБ ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Церква на Холмщині і Підляшші за російського панування

Після ліквідації російською владою *Греко-католицької церкви* на Холмщині та Підляшші у 1875 р. (на інших підросійських західноукраїнських і білоруських землях це відбулося ще у 1839 р.) в церковно-релігійному житті української спільноти краю сталося кілька подій, найтрагічніші з яких – у 1905–1907 рр. і 1915–1921 рр. Після указу царя Миколи II про вільний вибір віросповідання (т.зв. *Толеранційного указу*) від 17 квітня за старим стилем, тобто 30 квітня за новим стилем 1905 р., за яким дозволялося приймати будь-яке віросповідання крім *греко-католицького*. Значна частина українців краю перейшла на римо-католицьку віру. Згідно з указом холмщаки та підляшуки могли залишатися у *російському православ'ї* або перейти на римо-католицизм і достатньо швидко стати поляками. Колишні *уніати*, яких силоміць тридцять років тому загнали у *православ'я*, та їх нащадки ніяк не мирилися з таким насиллям і значна частина з них воліла перейти на *римо-католицьке віросповідання*. Процес переходу тривав протягом 1905–1909 рр.

Якщо ж говорити про якісь статистичні показники, то слід мати на увазі, що вони, походячи з різних джерел, різняться (інколи суттєво)

між собою. За даними російського православного часопису *Колокол* у 1905–1909 рр. на римо-католицизм перейшло 151 тис. 459 осіб, у т.ч. 50 тис. 688 у Люблинській губернії, що більш-менш збіглося з межами історичної Холмщини, і 100 571 особа у Сідлецькій губернії, що збіглося з межами проживання підляшуків. Але переважна більшість тих, хто змінив віросповідання, зробила це у 1905 р. – 133 тис. 983 особи або 88,5%¹. Близькі до церковних дані щодо кількості тих, хто виходив з православ'я, містяться в матеріалах тодішнього російського міністерства внутрішніх справ. Згідно з ними за зазначений час на римо-католицизм перейшло 151 тис. 203 особи, у т.ч. 50 тис. 246 у Люблинській губернії і 100 тис. 957 у Сідлецькій².

Від перших двох значно відрізнялися підрахунки тодішнього професора Варшавського університету В. Францева. За його даними, нібито отриманими від парафіяльних священиків, за 1905–1908 рр. з православ'я на католицизм перейшло 199 тис. 279 осіб, тобто кількість православних з 449 тис. 571 особи зменшилася до 250 тис. 292 осіб. З того випливає, що Православна церква втратила 37,6 % своїх вірних³. Для повної картини можна ще навести дані нинішнього польського дослідника підляського походження Ярослава Цабая. За його підрахунками, кількісні зміни між католиками і православними, які сталися у 1905–1909 рр. на тих теренах, які у 1912 р. увійшли до складу Холмської губернії, виглядали наступним чином. Керуючись матеріалами *Статистичного щорічника Польського Королівства* за 1913 р., він підрахував, що кількість римо-католиків там зросла з 335 тис. 752 до 465 тис. 90 осіб, або на 38,5 %. Рівночасно кількість православних з 446 тис. 124 осіб зменшилася до 358 тис. 068 осіб, тобто впала на 19,7 %. Причому найбільший спад прийшовся на підляські повіти. Протягом чотирьох років кількість римо-католиків там зросла: в Більському повіті на 23 тис. 420 осіб, або на 162,5 %; у Володавському на 18 тис. 519 осіб, або на 96,9 %; у Константинівському на 29 тис. 293 особи, або 199,3 %; і в Радзинському на 19 тис. 432 особи, або на 180,5 %. Значно зросла кількість римо-католиків і у таких повітах, як: Грубешівський – на 16,0 %, Замістьський – на 21,3 % і Холмський – на 22,2 %. В абсолютних показниках, у такому ж порядку це було зростання на 5680, 15 тис. 672 і 9 797 осіб. Порівняно незначне зростання кількості римо-католиків відбулося у: Білгорайському – на 2853 особи, або на 5,2 %; Красноставському – на 893 особи, або на 6,4 %; Любартівському – на 159 осіб, або на 2,4 %; і Томашівському – на 3 638 осіб, або на 7,6 % повітах⁴.

Що ж до втрат Православної церкви, то від неї відійшло у повітах: в Більському – 21 тис. 365 осіб, або 39,3 %; Володавському – 12 тис. 579 осіб, або 19,4 %; Замістський – 10 тис. 573 особи, або 39,3 %; Константинівському – 24 тис. 470 осіб, або 71,0 %; Радзинському – 19 тис. 208 осіб, або 79,1 %. Незначні втрати серед православних сталися, натомість, у повітах: Грубешівському відійшла від православ'я 351 особа, або 0,5 %; Красноставському 580 осіб покинули православ'я, або 6,3 %; Любартівському – 112 осіб, або 6,1 %. У двох же повітах кількість православних навпаки зросла. Сказане стосується Білгорайського і Томашівського повітів. У першому до православ'я приступило 189 осіб, збільшуючи загальну кількість віруючих даної конфесії на 0,5 %. У другому – 2 575 осіб і відповідне збільшення на 5,3 %⁵. Можливо в останніх двох повітах зіграв роль страх перед неминучим спольщенням.

А загалом після насильного переведення холмсько-підляських українців на православ'я у 1875 р. це був другий, але ще не останній, удар з боку російської влади по формуванню їх національної свідомості.

Оскільки зайшла мова про шкоду, заподіяну діяльністю російської влади *українському станові посідання*, то варто зазначити, що намагаючись, з одного боку, зросійшити не лише українців Холмщини з Підляшшям, але й поляків усього Польського королівства, затьмарена примарою успіху, вона не врахувала того, що в самій Росії можуть наступити незворотні процеси, а, з іншого боку, того факту, що спроби зрусифікування поляків лише підсилювали національно-визвольні настрої останніх, а принагідно обидві сторони денационалізували українців, у нашому випадку Холмщини і Підляшшя, на користь польської сторони.

Щодо дії *Толеранційного указу*, то масовий перехід українців на римо-католицизм справді значно звужував анклав українських поселень. За даними того ж Ярослава Цабая, станом на 1909 р. православні вірні, тим не менше, на теренах 33 волостей, що увійшли до новоствореної Холмської губернії, ще складали понад 50 % мешканців. Найбільші скуписька православних (читай – українців) продовжували утримуватися у повітах: Більському – 5 волостей, Білгорайському – 3 волості, Володавському – 7 волостей, Грубешівському – 12 волостей, Томашівському – 5 і Холмському 6 волостей. Ще в 49 волостях православні складали від 10 до 50 % загалу мешканців⁶.

Відповідно розширювалися терени, заселені римо-католиками (читай – поляками). Між 1905 р. і 1909 р. римо-католики становили понад 50% мешканців у 77 волостях Холмщини і Підляшшя. Найбільші

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

їх скуписька припадали на повіти: Радзинський – усі волості, Замістський – 14 волостей, Красноставський і Константинівський – по 13 волостей. У інших повітах волостей, де відсотково переважали б римокатолики було значно менше. Зокрема, у Томашівському – 5, Більському і Володавському – по 4, Білгорайському – 3, Холмському – 2 і Грубешівському – 1⁷.

Слід однак пам'ятати, що ці два віровизнання, будучи провідними на Холмщині і Підляшші, зазвичай уступали і кількісно і відсотково, прихильникам іудаїзму у міській місцевості. За даними Я. Цабая останні склали серед міського населення краю 55,6 %, римокатолики – 29,2 %, а православні – 14,9 %⁸.

Якщо спробувати на віровизнанневому тлі визначити українську чи польську національність прихильників того чи іншого визнання, то такі спроби робив, наприклад, той же В. Фанцев. На підставі неповних даних він підрахував, що у 1903 р. українську мову на теренах, що увійшли до Хомської губернії у повсякденному спілкуванні вживало 372 тис. 537 осіб. Кількість православних там же він визначав у 309 тис. 360 осіб. Виходить, що серед католиків, котрі там проживали, налічувалося 62 тис. 677 українців⁹. За даними В. Францева виходило, що з 111 волостей повітів Більського, Білгорайського, Володавського, Грубешівського, Константинівського, Радзинського, Томашівського і Холмського у 10 проживали виключно українці, у 66 – переважали українці, у 3 – українці і поляки, майже порівну, у 24 – більшість склали поляки, а 8 – проживали виключно поляки¹⁰. Підрахунки В. Францева намагалися спростувати польські дослідники Генрик та Яніна Верценські. Але в нашому випадку це особливого значення не має. Справа зрозуміла. Українці крок за кроком втрачали чисельну і територіальну перевагу на користь поляків.

Певна стабілізація на церковно-релігійному ґрунті наступила за часів існування окремої Холмської губернії. Православна церква, будучи формально не українською, насправді здебільшого зусиллями місцевого кліру згуртувала холмщаків і підляшуків все більшою мірою навколо українських релігійно-національних цінностей. Протягом 1890–1915 рр. центрами суспільного-культурного життя виступали *церковні братства*, які продовжили традиції своїх попередників з XVI–XVII ст. Холмське єпархіальне *Свято-Богородицьке братство* мало філії більш як у 190 селах, при яких функціонували *церковно-парафіяльні школи, хоріві колективи, бібліотеки*. Розвиток мережі братств був зумовлений намірами російської влади змінити національну ідентичність

українського населення та відгородити його від впливу Католицької церкви. Протягом цього періоду РПЦ, як потужна державно-релігійна інституція, визначала зміст діяльності братств та встановлювала систему моральних цінностей. За таких обставин українці Холмщини та Підляшшя намагалися протистояти нав'язуванню їм великодержавних морально-етичних норм і боролися за збереження власних духовних ідеалів. Інших громадсько-культурних організацій російська влада не толерувала, а окремі прояви самоорганізації людей рішуче придушувала, як це мало місце в Грубешеві, коли українські діячі заснували громадську організацію та власну газету.

В час перебування на вигнанні у Росії люди своїм порятунком від загибелі небезпідставно завдячували членам парафіяльних братств. Завдяки їх самовідданій, часто жертовній праці, вигнанці стали організованою спільнотою, здатною розв'язувати складні побутові проблеми. Під час політичних змін в Росії 1917–1918 рр. українська інтелігенція, основу якої складало духовенство, усвідомила свій національний обов'язок, що зміцнило довіру людей до інтелігенції загалом, та до духовенства, зокрема.

У 1917–1920 рр. світоглядна позиція української холмсько-підляської інтелігенції в релігійному питанні змінилася від російського до українського бачення сутності православ'я. Ще за російських часів значну частину парафіяльних священиків становили вихідці з місцевих українських родин (106 з 352 у 1886 р.). Саме цим пояснюється їх близькість до народу і швидка трансформація національної свідомості. За наполяганням духовенства та світської інтелігенції у 1918 р. було змінено керівництво *Холмського єпархіального управління*, а саме управління перейменоване на *Духовну колегію*, яка визнала УНР і добровільно підпорядкувалася українському урядові. Члени *Холмської духовної колегії* Орест Мільков, Антін Матеюк та Іван Левчук були учасниками *Всеукраїнського церковного собору*, який відбувся 5 липня 1918 р. у Києві¹¹. Можна з впевненістю сказати, що саме тоді закладались основи української за сутністю *Православної церкви в Польщі*.

Під час повернення з біженства українці Холмщини та Підляшшя вперше за тривалу історію були озброєні досвідом боротьби за *Українську державу*. У їх свідомості відбулися незворотні зміни, насамперед в розумінні національної окремішності від російського та польського етносів. На жаль, після повернення на батьківщину вони виявилися зайвими на своїй землі, бо польська влада обмежила їх право на освіту, національно-культурний та економічний розвиток. Проте найболючі-

шою виявилася штучно створена спочатку російською, а потім польською владами проблема релігійно-церковного життя.

Церковні справи українців після біженства

Влада *Другої Речі Посполитої*, на жаль, не зуміла, а якщо говорити відверто, не захотіла створити бодай елементарних умов для забезпечення культурно-національних запитів холмщаків і підляшуків, розраховуючи на їх швидку асиміляцію. Вже на початку 20-х рр. минулого століття розпочато безпрецедентний наступ на *Православну церкву* під прикриттям нібито усунення наслідків неправомірної ліквідації унії російською владою у 1875 р. Але ж ніхто не хотів сказати правди, що в незалежній Польщі, зокрема на Холмщині та Підляшші, Православна церква перестала бути носієм русифікації, а обстоювала інтереси віруючих українців ¹².

З проголошенням Польської держави її начальник Юзеф Пілсудський декретом від 16 грудня 1918 р. усе майно Православної церкви, а насправді перебуваючого на вигнанні українського населення краю, передав «під опіку» держави. Фактично справа зводилася до того, що за російського тут панування *Російська православна церква* служила засобом русифікації. Тому, з одного боку, нова польська влада небезпідставно остерігалася повноправного її відтворення і тому використовувала усі правові і позаправові важелі, щоб позбутися впливів колишнього грізного русифікатора. З іншого ж боку, польська влада, разом з тим, не хотіла допустити повномасштабного відтворення тут *Греко-католицької церкви*, а ще більше – формування у краї православ'я на українських засадах. Тому відразу після проголошення *Другої Речі Посполитої* її влада взялася за врегулювання правових засад життєдіяльності *Православної церкви*.

В усякому випадку, актами, за якими визначався правно-канонічний статус *Православної церкви* на Холмщині і Підляшші, стали:

- згаданий Декрет Начальника держави від 16 грудня 1918 р.;
- *Розпорядження міністра сільського господарства і державної власності від 16 червня 1919 р. про взяття під державну опіку майна і будівель Православної церкви (курсив наш. – Авт.)* в Конгресовому королівстві;

- Декрет від 17 грудня 1920 р. про взяття у власність держави землі у деяких повітах Речі Посполитої Польщі;
- *Тимчасове положення про відношення уряду до Православної церкви в Польщі* (курсив наш. — Авт.) від 30 січня 1922 р.;
- Розпорядження міністерства сільського господарства і державної власності від 2 серпня 1922 р. про примусове взяття під державне управління майна і будівель, якими у межах Люблинського воєводства користувалося православне духовенство¹³.

На той час з 389 церков *Холмської православної єпархії* за роки війни було зруйновано 79, 149 переобладнано на римо-католицькі костели, 111 зачинено. Забираючи православним храми, польська влада твердила, що повертає майно, забране колись греко-католикам. Але з названої кількості церков 98 ніколи не належали до *Греко-католицької церкви*¹⁴.

У 1918–1920 рр. на Холмщині та Підляшші залишалось близько 360 православних церков. Польська влада «взяла під опіку» 300 храмів, частину з яких згодом перетворила на римо-католицькі костели, частину зруйнувала, а для користування 214 тис. православних українців залишилось 54 церков. Таким чином, на одну церкву в середньому припадало 4260 віруючих¹⁵.

Наведені нами вище дані, почерпнуті з Центрального державного історичного архіву у Львові. Проте, існує чимало даних, які не збігаються з наведеними. Про взаємну невідповідність даних ми вже писали вище. Спробу якимось чином узгодити між собою статистичні показники стосовно кількості православних на Холмщині та Підляшші, кількості парафій та храмів до початку Першої світової війни та по її закінченні зробив згаданий Гжегож Пеліца. Співставляючи різні дані, він пише, що за статистикою польської державної адміністрації, близької до статистики *Римо-католицької єпархії*, перед початком війни *Православна церква* об'єднувала на тих землях близько 303 тис. вірних і 313 священників. До неї належало 5 монастирів — один чоловічий з двома філіями і чотири жіночі. В них разом перебувало 924 монахів і монахинь. Холмська православна дієцезія поділялася на 22 деканати і налічувала 282 парафії¹⁶.

Згідно з *Меморандумом Собору православних Єпископів* від 20 серпня 1922 р. *Холмська дієцезія* перед вибухом війни налічувала 330 парафій. За даними ж академіка Івана Крип'якевича та його сина Романа Крип'якевича на холмсько-підляських землях тоді налічувалося 507 православних церков. З них, на їх думку, понад 400 з них — це святині втрачені, так чи інакше, після 1915 р.¹⁷

Співставляючи далі різні дані, Гжегож Пеліца підрахував, що з 383 православних церков на Холмщині і Підляшші, які діяли ще на початку Першої світової війни, в 1918 р. православним залишалось лише 63 сакральних об'єктів. Зачиненими залишалися 111 церков, було знищено – 59, а близько 150 – перетворено на католицькі костели. Інші джерельні дані, що свідчать про кількість православних храмів перед війною, називають їх кількість від 320 до 388 і більше¹⁸. Є ще й інші дані. Але їх наведення особливо значення не має, оскільки й так добре зрозуміло, яким стало становище православних українців Холмсько-підляських земель після повернення їх з вигнання.

Взявши під нагляд церкви, польська влада була переконана, що повністю перебрала під свій контроль релігійне життя українців Холмщини та Підляшшя, як найбільш проблемного для неї під цим оглядом регіону.

Кожен з наведених вище документів спрямовувався на обмеження прав і можливостей для православного населення Польської держави щодо задоволення своїх духовних потреб. В такий спосіб українська спільнота краю була юридично позбавлена церков, церковного майна, будівель та земель¹⁹. Влада чинила перепони для повернення на батьківщину місцевих священиків та перенесення туди *Духовної колегії*. Таким чином, українці залишилися без церков та керівного церковного органу. Політику влади люди не зрозуміли, оскільки опікуючись церковним майном, вона нічого не зробила для збереження приватного майна тимчасово відсутніх власників.

Повернувшись на батьківщину українцям Холмщини та Підляшшя довелося визначатися з громадянством. За час столітнього перебування під владою Росії вони протягом 70 років (зрештою як і поляки) перебували в російському громадянстві. В нових політичних умовах, коли польська політична еліта та спільнота активно розбудовували систему влади, українці були змушені швидко концентрувати ресурси, щоб могли конкурувати з польською католицькою більшістю. Зробити це було важко, адже їх потенційні можливості були суттєво підірвані політикою царської Росії, включно з безглуздою депортацією до внутрішніх губерній імперії.

На початку 20-х рр. у свідомості поляків зміцніло переконання про споконвічну приналежність Холмщини та Підляшшя до Польщі, яке дещо пригасло після створення Холмської губернії, але загострилося у 1917–1919 рр. У світських та релігійних польських колах поширювалася думка про те, що, коли б православ'я не було нав'язане силою,

українці краю давно стали б поляками, адже вони вже були католиками східного обряду ²⁰.

Ієрархи польської католицької церкви не припускали можливості зміцнення національної свідомості українців. Оскільки в середовищі католиків переважала думка про те, що колишні уніати були поляками, які стали жертвами політики російської влади і РПЦ, зрусифіковані ними, а тому повинні бути повернуті до католицького костелу та польської національності. Державна влада, єпископат і віруючі *Римо-католицької церкви* вказували на *неприродність* православ'я на Холмщині та висловлювали бажання будувати Польську державу на засадах католицької моралі та польського конституційного ладу. Це була реакція на законні вимоги місцевого українського населення щодо задоволення їх політичних, релігійних та національно-культурних прав ²¹.

А такі вимоги лунали з відновлених у 1919 р. православних парафій у Бортатичах Замістського; Черничині, Бересті, Матчі, Тєратині, Гостинному, Шиховичах Грубешівського; Чєсниках, Томашєві з філією в Мазилах, Тєлятині, Тишівцях, Городиславичах, Потуржині, Шлятині Томашівського; Тарногороді з філіями у Біщі, Бабичах і Кульні Білгорайського; Войславичах, Холмі, Сичині, Бусівні, Цицеві, Хутчі, Ольхівці, Сєрщєві, Сєлищі, Могильниці, Пнівні, Святиці, Кулику, Добромислі, Тарнові, Бердишах, Жмуді, Жулині Холмського повітів ²².

Після відновлення Польської держави, яке збіглося у часі з поверненням українців краю з вимушеного вигнання, польська влада та римо-католицьке духовенство очікувало на швидкий занепад православ'я. Коли ж українці на початку 20-х рр. почали заявляти про свої права, а православне духовенство послідовно зміцнювати свій вплив у суспільстві, римо-католицьке духовенство зайняло відверто антиправославну та антиукраїнську позицію і почало застосовувати відповідні заходи. Єпископат Люблинської дієцєзії виходив з того, що Холмщина історично була католицькою (римо-католицького і греко-католицького), але національно польською територією. З цієї причини вона має бути реконструйована до католицького та польського національного вигляду, що поляками завжди само собою розумілося. В основі діяльності католицького духовенства лежала риторика мучеництва двох гілок католицької церкви за часів російського панування, а антиправославна діяльність базувалася на прокатолицькій інтерпретації історії Польської держави. На національному рівні католицьке духовенство закликала до побудови

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

католицької Польщі, що підносило престиж та могутність цієї церкви у тодішньому польському багатонаціональному суспільстві²³.

На підставі розпорядження від 16 червня 1919 р. стосовно віровизнань керівництву *Православної церкви* доводилося обстоювати перед органами влади право на володіння майном, яке їй належало до 1915 р. На майно колишньої РПЦ претендувала також *Католицька церква*. Свої претензії вона обґрунтовувала тим, що Російська держава конфіскувала частину римо-католицьких костелів і греко-католицьких церков та передала їх православним віруючим²⁴.

У постанові курії Люблинської римо-католицької дієцезії від 12 червня 1919 р. наголошувалось на тому, що «відмова православної людності в праві на раніше захоплені колишнім російським урядом поунійні церкви і передача їх католикам стане лише актом зміни власності, актом політичної справедливості в розумінні обох віровизнань (римо-католицького та греко-католицького. — *Авт.*) і актом відповідності відчуття права власності та національної традиції»²⁵.

Проте, хоч і з великим небажанням, польській владі доводилося бодай частково задовольняти вимоги українського населення. У середині 1921 р. існували православні церковні деканати: Більський, який охоплював Більський, Константинівський та Радинський повіти і мав парафії в Кобилянках, Славатичах, Заболотті та Носові; Білгорайський, який охоплював однойменний повіт і мав парафії у Бабичах, Кульному, Тарногороді; Володавський, який діяв в межах повіту і мав парафії в Косині, Сосновиці, Угруску і Володаві; Грубешівський, який діяв на території однойменного повіту і мав парафії у Бересті, Черничині, Гостинному, Матчі, Шиховичах і Тератині; Томашівський, який охоплював Томашівський та Замістський повіти і мав парафії у Чесниках, Городиславичах, Потуржині, Телятині, Томашеві і Тишівцях; Холмський, який охоплював Холмський, Красноставський, Янівський, Любартівський та Люблинський повіти і мав парафії в Холмі, Бердишах, Люблині, Сичині, Войславичах, Жмуді і Жулині²⁶.

На початку 1923 р. православним українцям Люблинського воєводства, до якого увійшла Холмщина, було повернуто 39 церков (з них 3 недіючих), а 86 віддано католикам. Разом з тим, 109 перебуваючих в розпорядженні влади церков залишалися зачиненими, 2 — перетворені на культурні заклади, а 1 передана до житлового фонду²⁷.

Ніхто не брав до уваги того незаперечного факту, що православні українці мали юридичне право на церкви, збудовані ще до *Берестейської церковної унії*. Крім того, на Холмщині та Підляшші протягом

1870–1915 рр. було збудовано 96 дерев'яних та 80 мурованих вже православних церков. Ними безсумнівно мав користуватися православний люд, адже до їх будівництва не мали жодного відношення польське суспільство загалом і Католицький костел, зокрема ²⁸.

До 1924 р. було задоволено більшу частину претензій єпископату Люблинської римо-католицької дієцезії на майно Православної церкви, а також колишньої Холмської греко-католицької єпархії. При цьому не зверталось жодної уваги на ту обставину, що греко-католиками на Холмщині та Підляшші були виключно українці, за їх кошти було збудовано десятки церков. Проте при розподілі церковного майна етнічний принцип свідомо не застосовувався. Відлученням українців краю від церкви закладалися основи їх полонізації та окатоличення, чого, зрештою, не приховували влада та ієрархи польської Католицької церкви.

Характер міжрелігійних відносин та співпраці держави і Католицької церкви у справі полонізації українців Холмщини та Підляшшя характеризує лист холмського декана, настоятеля захопленого поляками у 1919 р. кафедрального собору *Різдва Пресвятої Богородиці** Вацлава Косіора до люблинського єпископа Фулмана. У своєму посланні за 1921 р. він наголошував на тому, що «життя духовенства і діяльність декана (католицького. — *Авт.*) відповідно до закону є виключно церковною справою, але в наших умовах вони також пов'язані з певною адміністративною та соціальною діяльністю...». Автор листа визнавав, що «на Холмщині тиск західної колонізації на русинсько-православне населення створив специфічну ситуацію: західна частина району має польсько-католицьку більшість і західну культуру, в той же час східна частина має русино-православну більшість та стійко підтримує характерні риси ворожого сходу. Зусилля польського уряду і діяльність різних соціальних і культурних організацій мають за особливу мету стерти цей етнічний та релігійний кордон і об'єднати людей на захід від Бугу в одну, чітко свідому польську масу. Нещодавно визначені кордони громад (гмін) з їхніми польськими центрами... спрямовані на досягнення вище зазначеної мети разом з мережею шкіл». Далі він радив: «Створення нового церковного деканату (православного. — *Авт.*) з західних холмських прихожан визначить чіткий релігійний кордон і послабить зв'язок польського народу і духовенства з Холмщиною, який збере тих прихожан з русино-православною більшістю, які є менш по-

* Твердження про те, що храм споконвічно католицький безпідставне, оскільки лише 1919 р. вперше за свою багатовікову історію він став римо-католицьким (Купріянович Г. 1938. Акція руйнування православних церков... — С. 18-19).

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

датливими (до окатоличення і спольщення. — *Авт.*). Роблячи це, ми б створили серйозний історичний і культурний прецедент для стурбованого русино-православного населення... Створення окремого деканату в Рейовцю відокремило б найбільш релігійно і національно свідомі громади і прихожан Холмщини, які є прикладом в католицькій і польській роботі, від маси людей на Холмщині, які мають погано розвинену релігійно-національну свідомість» (в польському розумінні. — *Авт.*)²⁹. Отже, стосовно українського православного населення Холмського повіту пропонувався старий, перевірений віками метод: поділяй і володаруй.

Українці краю чинили опір окатоличенню. На їх захист виступали депутати польського Сейму і Сенату від українського населення. Крім протестів на конкретні випадки безчинств влади та католицького духовенства, вони домагалися повернення церков та надання дозволів на богослужіння у зачинених храмах. Так, у зверненні *Українського депутатського клубу* до міністра віросповідань і народної освіти від 13 липня 1923 р. вимагалось повернення церков, церковно-громадських будівель і земель, в тому числі: мешканцям Горбова, Полосок, Костомолотів — Більського повіту і міста Білої; Хмелька і Княжполя — Білгорайського; Долобичева, Ухань, Туркович, Убродович, Дяконова, Модрина, Терєбіня, Ошева, Ярославця, Забірець, Сагриня, Конюхів, Верешина, Вишнева, Копилова, Хорошиць, Виткова, Сліпча та Минян — Грубешівського; Спаса, Чернієва, Могильниці, Хутча, Серебрища, Седлища, Плаванич, Росток, Пнівна, Цицева, Депултич — Холмського повіту і Холма; Острога — Янівського; Лопенника Красноставського; Клятьв, Лашева, Стенятина, Тарнаватки, Новосілок, Василева, Комарова, Ріплина, Телятина, Наброжа, Ликошина, Переспи, Шароволі, Панькова — Томашівського; Ганни, Опілля, Угнина, Коденця, Лубеня, Головна — Володавського; Богутич, Бортатич, Потічка, Шевні, Кособудів — Замістського повітів³⁰.

З вимогою про повернення церкви, церковного приладдя, іконостасу та ікон звернулася українська громада Ріплина Томашівського повіту. Через закриття церков у цьому та сусідніх селах до єдиної церкви в Телятині належало понад 8 тис. віруючих, яким доводилося добиратися до церкви за багато кілометрів. На жаль, влада не зреагувала на обґрунтовані вимоги людей і церква у Ріплині залишалася зачиненою³¹.

Українцям зрідка вдавалося вирішувати питання відкриття церков. Так, на вимогу депутата Сейму Семена Любарського у Стрільцях Грубешівського повіту 9 квітня 1923 р. церкву на Великодні свята було від-

чинено. Запрошений з сусіднього села Матча священник освятив храм. Першого святкового дня місцевий дяк В. Міщанчук разом з сільським хором відправив службу, а наступного дня богослужіння у переповненій людьми церкві провів запрошений з Матча священник³².

Наступного року *Український депутатський клуб* звернувся до люблинського воєводи з прохання про відкриття православних храмів з нагоди Великодніх свят терміном з 20 квітня по 5 травня 1924 р. в селах і містах: Хутче, Сілець, Сверж, Циців, Серебрище, Гусинне, Розтоки, Кодемчиці – Холмського; Лашів, Стенятин, Венглін, Ріплин, Новосілки, Жабче, Радків, Витків, Клятви, Замлиння – Томашівського; Богородиця, Модринь, Підгірці, Пригоріле, Ярославець, Городло, Ощів, Стрільці, Городок, Ухані, Турковичі, Убродовичі, Дяконів, Грабовець, Забірці, Чортовець, Копилів, Кулаковичі, Верешин – Грубешівського; Угнин, Жешинка, Головно, Острів, Голя – Володавського; Борятичі, Красноброди – Замістського; Хмельок і Потік Горішній – Білгородського повітів³³.

Хоч в даному випадку йшлося про найбільш зручні для відвідування церкви і богослужіння були б забезпечені священниками, влада вибірково надала дозвіл на відправи лише у найбільші релігійні та храмові свята. З цієї причини в багатьох селах краю богослужіння відбувалися біля зачинених церков, але під пильним наглядом поліції.

Автокефалія Православної церкви

Розв'язання релігійних проблем гальмувалося через відсутність юридичного статусу *Православної церкви* в Польщі та несформованість її керівного органу. Вона залишалася у канонічному єднанні та у підпорядкуванні Московського патріархату. На той час повноправним (канонічним) єпископом був Діонісій Валединський, який обіймав Волинську кафедру, а разом з тим і керував Холмською єпархією. Ще 18 грудня 1918 р. Всеукраїнська церковна рада звернулася до нього з листом про впорядкування церковного життя на Холмщині. Враховуючи реальну ситуацію з церковними приміщеннями та забезпеченням парафій духовенством, рада пропонувала розділити Холмську єпархію на 40 парафіяльних округів (деканатів) на чолі з 40 священниками та створити єпархіальну раду. Цей проект побудови єпархії в територіальних межах 1915 р. був схвалений *Священним Собором українських єпископів*³⁴.

Виконуючи настанови церковної ради, Діонісій в листі до польського міністерства віровизнань і освіти від 27 грудня 1919 р. писав: «В грудні 1918 р. Вища церковна влада доручила мені управління Холмською православною єпархією. Політична ситуація до серпня поточного року, коли місто Кременець було зайняте військом Польської держави, не давала мені можливості повідомити Високий Польський уряд про моє призначення і просити в нього належної уваги до моїх повноважень і допомоги у наведенні ладу в релігійному житті православних людей в Холмській єпархії... Я являюсь канонічним керівником Холмської єпархії і ласкаво прошу вважати мене за такого, надсилати усі запитання і розпорядження відносно Холмської єпархії лише мені і не звертати уваги на домагання і думки приватних осіб, а також різних комітетів»³⁵.

Справді, українське духовенство та світська інтелігенція підтримували якнайшвидше правове та організаційне оформлення Православної церкви в краї, проте міністерство віровизнань та влада Люблинського воеводства категорично висловились проти відновлення Холмської єпархії та єпископської кафедри в Холмі.

З метою бодай часткового вирішення питання управління церковно-релігійним життям Діонісій своїм представником на холмсько-підляських землях призначив настоятеля Потуржинської православної парафії Томашівського повіту, протопресвітера Івана Левчука³⁶. Але його призначення не розв'язувало проблеми, тому єпископи Діонісій, Юрій і Пантелеймон звернулись до польського уряду з клопотанням про дозвіл обрати керівника Православної церкви в Польщі і запропонували на цю посаду єпископа Юрія Ярошевського. Польська влада узалежнила своє рішення від того, чи останній буде польським громадянином. Але справа затримувалася. Враховуючи катастрофічний стан церкви, московський патріарх Тихон своїм указом від 12 лютого 1922 р. призначив Юрія Ярошевського на посаду варшавського митрополита і тимчасово керуючого *Холмською єпархією*. Щоб обійняти ці посади, єпископ Юрій зрікся російського та українського громадянства і подав прохання про надання йому польського громадянства. Після вбивства Юрія Ярошевського архимандритом Смарагдом (Латишенком) 8 лютого 1923 р. обов'язки митрополита і керівника Синоду перебрав на себе волинський і кременецький єпископ Діонісій, повноваження якого підтвердив 27 лютого 1923 р. *Собор єпископів*³⁷.

Ще за життя митрополита Юрія третій *Собор вищого духовенства Православної церкви в Польщі* 15 червня 1922 р. висловився за авто-

кефалію церкви за умови, що уряд доб'ється у Константинопольського та Московського патріархів надання їй автокефалії. На прохання влади, православного духовенства та мирян патріаршим і синодально-канонічним томосом Вселенської і Царгородської патріархії від 13 листопада 1924 р. було визнано статус церкви як автокефальної з назвою *Автокефальна Православна церква в Польщі* (АПЦП). В ньому визнавався автокефальний устрій Православної церкви в Польщі і давалось патріарше благословення на те, «щоб від нині, як духовна сестра, рішення у своїх справах незалежно і автокефально приймала стосовно порядку і згідно з необмеженими правами інших святих автокефальних православних церков, визнаючи за свою найвищу церковну владу Святий Синод в складі канонічних православних єпископів в Польщі, маючи постійним керівником найавторитетнішого митрополита варшавського і всієї Польщі»³⁸. Ним став архієпископ Діонісій, який отримав титул архієпископа Варшавського і Холмського, митрополита всієї Польщі. Урочистості з цієї нагоди пройшли у Варшаві 15-17 вересня 1925 р.

Таким чином, держава частково розв'язала проблему православ'я. Через автокефальний статус церква була відмежована від впливу РПЦ. Разом з тим, польська влада отримала додаткові, ніким не контрольовані, важелі впливу на церковно-релігійне життя українського православного населення Холмщини та Підляшшя. Треба зазначити, що РПЦ «дарувала» автокефалію АПЦП лише у 1948 р. і через політичну залежність Польщі від СРСР здійснювала над нею повний контроль, бо обидві церкви перебували і продовжують перебувати у канонічній єдності.

Вимоги православних українців щодо повернення їм церковних приміщень та спроба влади частково вирішувати це питання спочатку не викликали стурбованості серед католицького духовенства. Воно розраховувало на швидкий перехід українського православного населення на католицьку віру. Проте в середині 20-х рр. керівництво Католицької церкви почало висловлювати стурбованість тим, що віруючими православної церкви щораз міцніше оволодівала національна ідея, а окремі православні священики вже стали переконаними українськими націонал-патріотами.

Щоб нейтралізувати вплив української національної ідеї на релігійне середовище католицькі священики почали використовувати світські громадські організації та пресу. В середині 1924 р. католицькому духовенству рекомендувалося «використовувати молитовні осередки, щоб впливати на русинське (українське) населення, послабити напругу в

польсько-русинських відносинах, створити хороші відносини з православними священиками, щоб показати Католицьку церкву в позитивному світлі»³⁹.

У жовтні того року католицький клір дійшов висновку, що віруючі обох конфесій повинні бути об'єднані апостольськими молитвами, а католицька пропаганда мала б активніше поширюватися серед православного населення і спрямовуватися передусім проти національного пробудження українців Холмщини⁴⁰. Католицькі релігійні установи та єзуїти мали ефективніше працювати з українським населенням краю. З метою контрпропаганди священики *Холмського католицького деканату* мали звертати увагу православних віруючих на «найменш успішні моменти візиту православного єпископа Антонія (Марченка), посилювати згуртованість і активність католицької спільноти»⁴¹.

Через споконвічну прив'язаність людей до православ'я агітаційні форми роботи католицького кліру виявилися малоефективними. Ще у 1923 р. влада і католицьке духовенство переконалися у тому, що православні українці не мали наміру добровільно переходити на католицьку віру. У січні 1923 р. холмський католицький декан Косіор був змушений визнати, що лише 300 православних віруючих піддалися на агітацію і стали католиками. Разом з тим, він констатував, що православні віруючі перестали відвідувати католицькі богослужіння, а їх діти припинили відвідувати уроки релігії з участю католицьких священиків⁴².

Про загальний стан задоволення конституційних прав і свобод громадян Польщі української національності можуть говорити випадки з'ясування міжнаціональних і міжконфесійних стосунків в окремих селах краю. Найбільш яскраво це відбувалося під час захоплення церковних споруд і земель. У своїх діях католики, як правило, прикривалися гаслом: ми забираємо тільки своє. Це не відповідало дійсності, і вони це добре розуміли.

Інакше як свавіллям не можна назвати захоплення у 1921 р. православних церков у селах Розвадівка Володавського і Горбів Більського повітів. Обидві церкви були збудовані у 1910–1912 рр. за кошти російських купців, тому польська влада, а особливо католицький костел не мали на них жодного права. У Розвадівці поляки перебудували церкву на костел. Ніхто не рахувався з потребами православних мешканців села, яким після цього до найближчої церкви доводилося їздити за 30–40 км. На будівництво будинку для ксьондза (плебанії) силоміць виганяли православних віруючих. Як писала газета *Наше життя*, мешканці

Розвадівки «віддали своє, та ще й заплатили за те, що у них взяли», а фактично відібрали⁴³.

В Горишеві Польському Замістського повіту, де налічувалося 500 православних і 150 римо-католиків, до Першої світової війни було дві православні церкви і костел. У 1922 р. поляки спалили дерев'яну церкву, а збудовану незадовго до війни цегляну – висвятили на костел. А свій нещодавно збудований дерев'яний костел продали католицькій громаді сусіднього села Криниця⁴⁴.

У квітні 1923 р., на другий день Великодніх свят, римо-католики Кітлич Томашівського повіту разом з ксьондзом Юзефом Відавським прийшли до сусіднього села Дуб і почали руйнувати православну церкву. Під час погрому знесли дах та зірвали підлогу. Повністю зруйнувати церкву перешкодила поліція, яку викликали православні віруючі. І, таким чином, «свята праця вірних синів Риму» не була доведена до кінця⁴⁵.

Як писала львівська газета *Слово*, 6 липня 1938 р. в містечку Савин Холмського повіту зруйновано «з доручення повітового старости муровану православну церкву, збудовану в 1867 р. Була це мурована офіційна філіальна церква, а душпастир тієї церкви о. митрат Ксенофонт Мільков усунений... Ту церкву збурено в короткий час по її направі навесні ц. р., до якої то направи крім вкладок вірних, причинилося також повітове староство...»⁴⁶.

За інформацією тієї ж газети, протягом 4-7 липня 1938 р. «збурено з доручення повітового старости в Томашеві Казимира Веляновського православну церкву в містечку Лашів Томашівського повіту, під особним наглядом війта місцевої громади Казимира Хмеля і при асисті численного відділу державної поліції, озброєної в крісі з настромленими багнетами. Бурення тієї великої дерев'яної церкви, відновленої та відмальованої в 1936 році коштом понад 3.000 зл., і яка була в доброму стані, перепроводили спроваджені робітники поляки, яким плачено по 5 зл. денно»⁴⁷.

Не маючи змоги захистити свою святиню, мешканці Горбова Більського повіту неодноразово зверталися по допомогу до керівників АПЦП. В останньому зверненні вони у відчаї застерегли митрополита Діонісія, якщо той «не виступить в обороні православної церкви, то ми рвемо з нею всякий зв'язок і будемо просити небо, аби воно показало нам другі дороги боротьби»⁴⁸.

Добровільні чи вимушені дії керівництва *Православної церкви у Польщі* поміркованіше оцінювали депутати польського парламенту від

УНДО. На їх думку, «нинішні православні єпископи в Польщі від наймолодшого до найстаршого є не угодовці, а звичайні покірні невольники цивільної влади, і якщо якийсь з послів на засіданні Сейму кілька місяців раніше назвав теперішнього міністра віровизнань Глембінського митрополитом Православної церкви в Польщі, то це не був лише жарт, але й очевидна правда»⁴⁹.

У найскладнішому під національним оглядом Константинівсько-му повіті станом на 1924 р. у руках православних залишилися церкви лише в селах Носів та Гнійно. В обох церквах богослужіння відбувалися з дозволу влади лише по великих святах. Звертання до владики Варшавсько-Холмської єпархії Діонісія залишалися без результатів. У відчаї люди пробували розв'язати церковні та культурно-освітні проблеми за сприянням сидлецького католицького єпископа Пшездецького, але у відповідь він їм запропонував: «Як перейдете на унію, тоді завтра церква буде відчинена і матимете ксьондза, а як не хочете, то нічого вам не пораджу»⁵⁰. Видно католицький ієрарх або під унією підрозумівав єднання з римо-католицизмом, або свідомо казав неправду, бо польська влада не поспішала відкривати греко-католицькі церкви.

Православна парафія св. Іллі в Убродовичах Грубешівського повіту обслуговувала одночасно віруючих сусіднього села Степанковичі. З мовчазної згоди влади римо-католики вирішили її присвоїти і висвятити на костел. Як тепер пише мешканець Степанкович Олександр Попко, одного дня 1938 р. до Убродович почали сходитись та з'їжджатись поляки. Про захоплення церкви ксьондз заздалегідь повідомив католиків усього повіту і запросив їх взяти участь в цій «урочистій» події. Того дня тут зібралися майже усі ксьондзи повіту. Серед прибулих селяни впізнали одягнених у цивільний одяг поліцейських з волосного центру. Представників влади на тому дійстві не було, адже воно мало носити виключно релігійний характер. Плани поляків стали заздалегідь відомі українським мешканцям обох сіл, тому усе доросле українське населення також зібралося біля церкви. Коли ксьондзи у святковому вбранні вийшли на церковний майдан, на них посипалося каміння, а після цього православні миряни накинулися на них з палицями, рогами та ціпками. Така рішучість українців виявилася несподіванкою для поляків і вони разом з ксьондзами втекли з місця події. Церкву на костел не перетворили, але й не повернули православним українцям. Деякий час богослужіння відбувалися з дозволу повітового старости лише на Великодні, Різдвяні та храмові свята, а у 30-х рр. проходили біля зачиненої церкви⁵¹.

Як показують наведені факти, українці самовіддано захищали свої святині, які служили доказом їх споконвічної присутності на цих землях та були культурним надбанням українського народу. У відповідь влада, на угоду *Католицькій церкві*, застосовувала репресії у вигляді фізичних розправ, арештів та ув'язнень. З цього приводу у своєму запиті до прем'єра Ради міністрів Польщі 21 липня 1938 р. український депутат польського Сейму Степан Баран, перерахувавши «цілий ряд фактів переслідування і карання православних священиків на релігійно-віросповідній основі. За відправу богослужень і удрінення релігійних послуг покарано слідуєчих православних священиків:

I. Повіт Білгорай: 1. о. Іван Олійник, 2. о. Петро Зроль, 3. о. Прокіп Вальченко, 4. о. Анатоль Ключ – гривнею від 200 до 500 зл.

II. Повіт Володава: 1. о. Єфрем Федоренко, 2. о. Євген Охнич, 3. о. Методій Лілякевич, 4. о. Євген Кальчук, 5. о. Володимир Кошовий, 6. о. Василь Білецький – гривнею по 500 зл. кожний.

III. Повіт Грубешів: 1. о. Теодор Садко, 2. о. Яков Шкварко по 300 зл., 3. о. Володимир Охоб – 400 зл., 4. о. Ізидор Захожий – 200 зл., 5. о. Леонід Пазинський – 500 зл., 6. о. Атаназій Бокієвич – 300 зл.

IV. Повіт Томашів: 1. о. Яків Люсюк – 1.200 зл., 2. о. Іван Жуковський 2 місяці арешту, 3. о. Гнат Косьмій – 2 місяці арешту, 4. о. Ярослав Шелінський – 3 місяці арешту, 5. о. Крисович – 1 місяць арешту, 6. о. Константин Якимчук – 4 місяці арешту, 7. о. Семен Демчук – 2 місяці арешту.

Пароха Грубешівської парохії покарано карою гривни у висоті 400 зл. за молитву на спільному цвинтарі...»⁵².

Лише один раз суд міжвоєнної Польщі ставав на бік православних українців, як це було в Хмільку Холмського повіту. Замістьський окружний суд 13 серпня 1938 р. виправдав 30 оскаржених прокурором селян. На думку судді, рішення про руйнування православної церкви не мало юридичних підстав, тому люди, які захищали церкву, не могли бути покарані⁵³.

З метою дезорієнтації православного населення керівництво *Католицької церкви* придумало і намагалось запровадити альтернативний канонічному православ'ю – *Східно-слов'янський, католицький обряд*. Такий крок не сприйняло як православне, так і католицьке духовенство, розцінивши його як потенційний засіб русифікації *Православної церкви в Польщі*. Незважаючи на це, в деяких місцевостях вдалося знайти священиків, які з корисливих мотивів перейшли на цей обряд. Таке трапилося у Полосках Більського повіту. Захоплену перед тим

римо-католиками церкву, з якої викинули іконостас та ікони, було передано одному з православних священників із Заболоття. Він повернувся до церкви іконостас та ікони, богослужіння почав проводити слов'янською мовою, але цим не привернув до себе селян. На свято Стрігіння Господнього 15 лютого 1926 р. до Полосок приїхав колишній віленський архімандрит Пилип, духовенство з Більської та сусідніх римо-католицьких парафій і близько 10 українців з села Докудова. Місцеві українці на той же день запросили православних священників з Кобилян та Заболоття, які в присутності тисячі віруючих провели святкове богослужіння на подвір'ї сільської садиби, чим продемонстрували свою непохитну віру і зневагу до запроданців та змовників⁵⁴.

Справа в тому, що руйнуючи православ'я як нібито русифікаторський чинник, польська влада і католицький клір не хотіли допустити до відродження греко-католицизму під зверхністю митрополита Андрея Шептицького, що могло б перетворити відроджувану уніатську (нео-уніатську як її називали поляки) церкву на потужний фактор українізації краю. Тому й заговорили про східно-слов'янський обряд.

У 1930 р. в 4 повітах краю існувало 14 парафій, які об'єднували 2080 прихильників нового церковного утворення. У 1935 р. їх чисельність збільшилась до 16, хоч кількість віруючих зменшилась. Парафії існували в селах Бубель Старий, Докудів, Кодень, Костомолоти, Полоски, Тереспіль, Янів Старий – Більського; Голя – Володавського; Грабовець, Городло, Голуб'є, Павлів – Грубешівського; Заболоття і Шостка – Янівського повітів. У 1931 р. для віруючих східно-католицького обряду Ватикан призначив єпископом Миколу Чернецького, проте польська влада не визнала його повноважень. З цього приводу люблінський воєвода казав: «Польща в даному випадку стає полем експерименту політики Риму, який прагне на землях Речі Посполитої створити передумови для своєї віросповідної акції, розрахованої на ширші східні терени, через що така акція не відповідає ані інтересам польського народу, ані інтересам польської держави»⁵⁵.

Діяльність єпископату і духовенства Православної церкви не влаштовувала державно-політичне керівництво Польщі. Не приніс очікуваних результатів східно-слов'янський католицький обряд. На початку 1938 р. у генерала Бруно Ольбрихта визріла ідея створення *Товариства поляків православною віросповідання*. В листі до командувача округу 2-го корпусу від 24 березня 1938 р. він переконував, що «це було б своєрідним «троянським конем» в руський (український. – Авт.) табір. Для цього маю кількох інтелігентів православною віросповідання, напри-

клад, офіцера дійсної служби, комісара поліції і т. д., який міг би вести цю роботу. Маю також одного православного священника»⁵⁶.

Поруч з подібними формами впливу на українське православне населення влада руйнувала відібрані у нього церкви. Протягом 1918–1926 рр. були розібрані або зруйновані церкви в селах Корниця (св. Юрія, перша згадка з 1551 р., наново збудована 1578 р.), Гусь (св. апостолів Петра і Павла, найдавніша згадка з 1665 р., наново збудована 1770 (1774) р., Дорогичин (Преображення Господнього, перша згадка з 1492 р., муровану збудовано 1839 р.) – Більського; Довгобродах (Воздвиження Чесного Хреста, перші відомості з 1701 р., наново збудована 1740 р.), Орхівку (Покрови Пресвятої Богородиці, перша згадка з 1564 р., наново збудована 1889 р.), Володаві (св. Антонія Печерського, збудована 1884 р.) – Володавського; Тарногороді (Успіння Пресвятої Богородиці, збудована 1864 р.) – Білгорайського; Масломичах (Положення Ризи Пресвятої Богородиці, найдавніша згадка з 1484 р., збудована наново у XVIII ст.), Молодятичах (св. архистратига Михайла, перші згадки з XIII ст., збудована востаннє 1869 р.), Богутичах (св. Івана Богослова, перша згадка з 1749 р., наново збудована 1906 р.) – Грубешівського; Славенчині (Покрови Пресвятої Богородиці, збудована 1886 р.), Лабуньках (княгині Ольги, збудована 1882 р.), Дубі (св. Миколи, збудована 1860 р.), Топольчі (Різдва Пресвятої Богородиці, збудована 1758 р.) – Замістського; у Лопеннику Руському (Успіння Пресвятої Богородиці, збудована 1870 р.) – Красноставського; Вепровому Озері (Різдва Пресвятої Богородиці, збудована 1862 р.), Комареві (Успіння Пресвятої Богородиці, збудована 1861 р. та Нерукотворного Спаса, збудована 1890 р.), Підгірцях (Покрови Пресвятої Богородиці, збудована 1531 р.), Потуржині (цвинтарна каплиця, збудована 1910 р.) – Томашівського; Святиці (Успіння Пресвятої Богородиці, збудована 1517 р.), Холмі (св. Кирила і Мефодія, збудована 1884 р.) – Холмського повітів⁵⁷.

Протягом 1923–1927 рр. чисельність православних парафій та їх філій невпинно зменшувалась, зокрема, у Більському повіті з 15 до 12 парафій, в Грубешівському повіті – з 19 до 13, Томашівському повіті – з 10 до 7, а у Білгорайському і Володавському повітах їх чисельність не змінилась. За цей час православна спільнота краю зменшилась на 10 парафій. У 1927 р. функціонувало 51 православних парафій, які об'єднували 190050 віруючих. У Більському повіті парафії діяли в Кобилянках (нараховувала 1145 парафіян, священником працював Гавриїл Коробчук), та Заболотті (2884 парафіян, священник – Петро

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Струк-Струків). У Білгорайському повіті парафії існували в Потоці Гірському (2000 парафіян, священник Павло Швайка), Тарногороді (7810 парафіян, священник – Володимир Голиківський), Кульні (9200 парафіян, священник – Володимир Куркевич), Бабичах (6908 парафіян, священник – Дмитро Жак). У Володавському повіті парафії функціонували в Сухаві (2098 парафіян, священник – Михайло Волинський), Угруску (2519 парафіян, священник – Антон Клишко), Гороститі (5643 парафіян, священник – Іван Будзинський), Володаві (5445 парафіян, священник – Михайло Левицький). В Грубешівському повіті парафії існували в Бересті (3261 парафіян, священник – Теофіл Ковальчук), Грубешеві (3942 парафіян, священник – Степан Грушко), Гостинному (4351 парафіян, священник – Іван Которович), Долобичеві (3275 парафіян, священник – Микола Волкославський), Дубенці (2915 парафіян, священник – Микола Дубневич), Конюхах (1173 парафіян, священник – Олександр Радек), Матчі (2095 парафіян, священник – Антон Возний), Монятичах (2206, священник – Володимир Матвійчик), М'якому (2791 парафіян, священник – Петро Тимофієвич), Стрижеві (2843 парафіян, священник – Іван Волинський), Терагині (4070 парафіян, священник – Антон Уханський), Черничині (3169 парафіян, священник – Петро Куркевич), Шиховичах (4924 парафіян, священник – Микола Лац). В Константинівському повіті парафії функціонували у Гнійному (1886 парафіян, священник – Семен Камінський) та Носові (3000 парафіян, священник – Теодор Чистовський). В Красноставському повіті парафії діяли у Бончі (3179 парафіян, священник – Андрій Деревацький) та Крупому (2000 парафіян, священник – Володимир Мархева). В Любартівському повіті парафії існували у Дратові (2500 парафіян, священник – Григорій Боєчко) та Люблині (265 парафіян, священник – Йосип Динько-Микольський). В Томашівському повіті парафії функціонували в Городиславичах (3572 парафіян, священник – Іполит Косоноцький), Потуржині (5538 парафіян, священник – Іван Левчук), Телятині (4781 парафіян, священник – Роман Герасимович), Тишівцях (4074 парафіян, священник – Олексій Якута), Томашеві (6880 парафіян, священник – Михайло Бонецький), Чесниках (4023 парафіян, священник – Микола Лащук), Шлятині (3747 парафіян, священник – Микола Кость). В Холмському повіті парафії діяли в Бердишу (3588, священник – Микола Ганкевич), Бозку (2225 парафіян, священник – Олександр Івацевич), Войславичах (2449 парафіян, священник – Ксенофонт Мільков), Жмуді (5905 парафіян, священник – Роман Гурко), Жулині (1605 парафіян, священник – Микола Шиманський), Плаваничах (1277 парафіян, священник – Антон Кур-

кевич), Сичині (6318 парафіян, священник – Володимир Артецький), Холмі (8238 парафіян, священник – Олімпій Денисович), Чулчицях (посада була вакантною) ⁵⁸.

Внаслідок внутрішньої політики Польської держави в 30-х рр. ХХ ст. *Православна церква* опинилася в епіцентрі боротьби проти денаціоналізації українського населення Холмщини та Підляшшя. У надзвичайно складних умовах духовенство намагалось відродити традиції Української православної церкви, яка впродовж багатьох століть була провідником народу не лише духовним, але й національним ⁵⁹.

Після проголошення автокефалії Польської Православної церкви серед патріотично налаштованого духовенства та українського населення посилювалися домагання щодо українізації церковного життя. Проти запровадження української мови у богослужіння виступила частина зрусифікованого духовенства, насамперед волинського. У 1927 р. незалежно один від одного відбулися з'їзд релігійних діячів у Луцьку і Волинські епархіальні збори у Почаєві, скликані волинським і кременецьким єпископом Олексієм (Громадським). Очолюваний луцьким єпископом Полікарпом (Сікорським) з'їзд підтримав українізацію церкви ⁶⁰. Натомість, протилежну позицію зайняли ті, хто засідав у Почаєві. Глава АПЦП митрополит Діонісій засудив рішення почаївського зібрання, яке визнало канонічно і догматично неправомірним запровадження української мови в церкві. Своє рішення він аргументував тим, що вживання церковно-слов'янської мови суперечило ухвалам Синоду від липня 1922 р. і вересня 1924 р., якими визнано правомірним вживання української мови у богослужіннях, як і у всьому церковному житті ⁶¹.

У 1931 р. при Синоді АПЦП створено комісію, завданням якої було перекласти українською мовою богослужбові тексти, праці релігійно-філософського та історичного змісту. У 1932 р. в Кременці, тоді Волинського воєводства, а нині Тернопільської області, була створена підкомісія з перекладу церковних книг, яку очолив уродженець Стужиці Красноставського повіту, колишній голова *Народно-просвітнього товариства Холмської Русі*, професор Михайло Кобрин. Подібну комісію було засновано при луцькому *Товаристві ім. Петра Могили*, засновником і натхненником якого був єпископ Полікарп ⁶².

Після приходу до влади Ю. Пілсудського у стосунках між польською та українською спільнотами, а також між Католицькою та Православною церквами, намітилися зміни, які привели до відвертого протистояння. породжений владою антагонізм між двома частинами громадян

однієї держави залишив по собі відкриту рану, яка не змогла загоїтися протягом кількох десятиліть.

У 20-х рр. поширилася думка про те, що збереження церковних будівель у державній власності спочатку загальмує поширення православ'я на холмсько-підляських землях, а потім можна буде його звідти зовсім усунути. Зрозумівши безперспективність викорінення православ'я мирним шляхом, світська і церковна влади шукали радикальніших методів розв'язання цієї проблеми. Досягнути поставленої мети можна було або шляхом якнайдовшого затримання в розпорядженні держави відібраних в українців церковних приміщень, або шляхом їх фізичного знищення. Католицька церква зробити цього власними силами не могла, бо боялася осуду з боку християн власної та інших держав. Ставлення католицького духовенства до питання повернення православним храмів характеризує лист холмського католицького декана Косіора до люблинського єпископа від 7 вересня 1927 р. Як відомо, після звернення *Варшавської православної консисторії* щодо повернення восьми церков, люблинський воєвода обговорював це питання з місцевим католицьким духовенством. Отримавши від воєводи план відкриття додатково кількох церков, єпископ Фулман вимагав від деканів Білгорайського, Холмського, Грубешівського і Томашівського повітів зустрітися з повітовими старостами і переконати їх у недоцільності відкриття православних храмів. В листі до своїх підлеглих він наголошував: «Ми сподіваємося, що ви скористаєтеся запрошенням (повітових старост. — *Авт.*) і під час дискусії висловіте свою думку в інтересах католицької церкви»⁶³.

Декани виконали настанови свого єпископа. Їм вдалося переконати старост повітів щодо перегляду пропозицій люблинського воєводи в бік зменшення кількості запроектованих для передачі українцям православних храмів. У доповідній записці на ім'я Фулмана декан Грубешівського повіту Мельхіор Юсьцінський повідомляв, що з семи визначених для передачі церков до рук православних може потрапити лише чотири, бо «для задоволення релігійних потреб православного населення більшість православних церков у Грубешівському повіті не є потрібними»⁶⁴.

Католицький декан Томашівського повіту Юліан Богутин зі свого боку інформував єпископа Фулмана про те, що у розмові з повітовим старостою він та декан з Тишівцеь висловили думку про відсутність потреби збільшувати кількість православних церков, адже, як вони вважали, існуючі повністю задовольняли потреби православного населен-

ня повіту. На його думку, «відкриття православних церков створить нові політико-православні центри. Не люди, а саме священики прагнуть створити нові центри для того, щоб проводити антипольську та антикатолицьку пропаганду... Крім того, відкриття православних церков негативно впливатиме на польсько-католицьке населення, яке розцінюватиме це як слабкість уряду і підтримку православ'я. Це викличе у людей зневіру в силу і могутність Польщі. В результаті цього постраждають польсько-католицькі інтереси. Виникнуть дискусії, оскільки православні священики не будуть задоволені цими поступками»⁶⁵.

Свій погляд на релігійну ситуацію декан Холмського повіту Вацлав Косіор виклав у листі до єпископа Фулмана від 1 листопада 1927 р. У ньому він доводив, що 32 тис. православних віруючих повіту мають 8 парафіяльних і одну філіальну церкву. Без жодного докору християнського сумління він запевняв єпископа у тому, що було б абсурдним рішення про повернення православним 26 зачинених церков, які були їх власністю. На його думку, православні могли розраховувати лише на три церкви, в той час, як католики повинні беззаперечно отримати 8 колишніх православних храмів. На жаль, саме так розпорядилася люблінська воєводська влада⁶⁶.

Нова хвиля *наведення порядку* в мережі православних парафій започаткована у 1929 р. Люблінський воєвода Антоні Ремішевський затвердив список з 99 церков, які підлягали вилученню у православних в 10 повітах. Майже проти 70% церковних об'єктів у графі *призначення* звучало грізне – розібрати. Матеріали з більшості розібраних церков передавалися на спорудження шкіл, лікарень, гмін тощо. Цілими за тим заходом на громадські потреби передано п'ять церковних споруд. Реставратор, який брав участь у вирішенні долі православних храмів, запропонував 27 з них зберегти, як «особливо цінні пам'ятки архітектури», хоча вони «збутні для релігійних потреб». Як виявилось, на тому етапі зруйнували 104 православних святинь у повітах: Грубешівському – 30, Томашівському – 29, Холмському – 18, Володавському – 8, Білгорайському і Замістському – по 5, Більському – 4, Красноставському і Константинівському – по 2 і Янівському – 1⁶⁷.

Серед них опинилися церкви у Сворах (св. Іллі, збудована у XVI ст., зруйнована 1928 р.), Лосицях (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1781 р., зруйнована 1929 р.), Київці (св. Дмитра, збудована 1901 р., зруйнована 1929 р.), Ломазах (св. ап. Петра і Павла, збудована 1688 р. та св. Кузьми і Дем'яна, збудована 1891 р., зруйновані 1928 р.), Сичині (Преображення Господнього, збудована 1726 р., зруйнована 1929 р.) – Більського

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

повіту та Білій (св. Онуфрія, збудована 1826 р., зруйнована 1928 р.); у Корхові (Воздвиження Чесного Хреста, збудована 1872 р., зруйнована 1930 р.) – Білгорайського повіту; у Красному (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1559 р., зруйнована 1928 р.) – Холмського повіту та в Холмі (св. Параскеви, збудована 1914 р., зруйнована 1929 р., св. Михайла – митрополита київського, збудована 1881, зруйнована 1928 р.); у Туробині (св. Івана Богослова, збудована 1882 р., зруйнована 1929 р.), Закрівку (св. Серафима Саровського, збудована 1905 р., зруйнована 1928 р.) – Янівського повіту та Янові (Воздвиження Чесного Хреста, збудована 1877 р., зруйнована 1929 р.); в Уханях (св. ап. Петра і Павла, збудована 1883 р., зруйнована 1929 р., Курманові (св. Антонія Печерського, згадується у 1626 р., переосвячена 1912 р., частково розібрана і пристосована під школу у 1925 р.), Павловичах (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1882 р., зруйнована 1929 р.), Угнині (св. ап. Петра і Павла, збудована 1883 р., зруйнована 1929 р.) – Грубешівського повіту; в Ополі (св. Миколи, збудована 1821 р., зруйнована 1929 р.), Збережу (св. Юрія, збудована 1908 р., зруйнована 1929 р.), Рожанці (св. Іллі, збудована 1757 р., зруйнована 1929 р.), Собіборі (св. Івана Богослова, збудована 1794 р., зруйнована 1929 р.), Лійному (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1873 р., зруйнована 1929 р.), острові (Ікони Казанської Богоматері, збудована 1890 р. та св. Трійці, збудована 1892 р. – зруйновані 1928 р., Парчеві (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1859 р., зруйнована 1929 р.) – Володавського повіту; у Бортятичах (Олександра Невського, збудована 1886 р., зруйнована 1929 р.) – Замістського повіту⁶⁸.

Після низки «заходів» з боку польської влади у 1915-1929 рр. по забезпеченню конституційних прав української меншини в ділянці свободи совісті в розпорядженні православних українців Холмщини і Підляшшя з довоєнних 378 залишилась 51 церква, в тому числі у Більському повіті з 33 довоєнних – 2 (у Кобилянках і Заболотті) і Яблочинський монастир; у Білгорайському повіті з 21 – 4 (у Бабичах, Кульно, Горішньому Потоці, Тарногороді); в Холмському повіті з 53 – 9 (у Бердишу, Бозку, Холмі, Плаваничах, Сичині, Войславичах, Жмуді, Жуліні, Чулчицях); в Грубешівському повіті з 69 – 13 (у Бересті, Черничині, Долобичеві, Дубенці, Гостинному, Грубешеві, Матчі, Монятичах, М'ягкому, Підгірцях, Стрижеві, Шиховичах, Тератині, Конюхах); у Константинівському повіті з 23 – 2 (у Гнійному, Носові); у Красноставському повіті з 9 – 2 (у Бончі, Крупому); в Люблинському повіті з 4 – 1; в Любартівському повіті з 3 – 1 (у Дратові); у Радинському

повіті з 17 – 2 (у Жеротині, Виторжі); у Луківському, Сідлецькому, Соколівському, Янівському повітах – жодної; у Томашівському повіті з 61 – 8 (у Чесниках, Потуржині, Городиславичах, Шлятині, Телятині, Тишівцях, Томашеві, Мазилах); у Володавському повіті з 41 – 7 (в Гороститі, Косині, Славатичах, Соснівці, Сухаві, Угруську, Володаві); у Замістському повіті з 21 – 2 (у Лазиськах, Селиську) ⁶⁹.

Факти вказують на те, що католицьке духовенство відіграло провідну роль у визначенні церков, що підлягали зруйнуванню, або поверненню православним віруючим. Таку важливу державно-політичну справу доручалося координувати католицькому кліру. Існують докази того, що люблинський єпископ Фулман особисто схвалював пропозиції духовенства своєї дієцезії щодо руйнування конкретних православних храмів ⁷⁰.

Участь католицького духовенства в руйнуванні українських православних церков підтверджує лист настоятеля католицької парафії у Туробині Грубешівського повіту Антонія Садловського до єпископа Фулмана від 27 червня 1929 р. У своєму «переможному» рапорті він писав: «Мені приємно доповісти Курії, що я нарешті досягнув успіху в отриманні дозволу від держави демонтувати православну церкву у Туробині... Мої спроби були люб'язно підтримані радою гміни... Куполи було відразу скинуто, декілька отворів було зроблено в стелі, зірвано дах, одним словом, що могло бути зруйноване – було зруйноване так, що не могло бути поверненим до попереднього стану... Православний священник з Отроча протестував проти знесення. Щоб заспокоїти свій розпач, він взяв православні ікони з церкви...» ⁷¹.

Кампанія руйнування церков набрала б ширшого розмаху і план був би повністю виконаний, якби не рішучі дії митрополії АПЦП, українських громадсько-політичних діячів та населення краю. Українські депутати польського сейму В.Целевич, С.Хруцький та П. Васильчук за дорученням Української парламентської репрезентації 31 серпня 1929 р. мали зустріч з міністром віровизнань та освіти Червінським і рішуче вимагали від нього вжити заходів до припинення цього ганебного дійства з боку держави і Католицької церкви. У відповідь міністр заявив, що не підтримує таких дій, щонайменше до врегулювання відносин між державою і Православною церквою ⁷². Він відповів їм, що події у сфері церковно-релігійних відносин відбувалися без згоди міністерства. Треба сказати, що це певною мірою відповідало дійсності.

Вирок православ'ю — нищення храмів

На рішимість української спільноти захистити свою віру, свої храми був змушений відреагувати люблинський воєвода Єжи де Трамкурт. В листі до міністра віровизнань і народної освіти від 4 грудня 1937 р. він писав про те, що «внаслідок розпочатої у 1928 р. акції розбирання зачинених церков протягом 1928–29 рр. розібрано 22 церкви і 4 каплиці. Розбирання тривало так довго, поки православна людність і церковні чинники не зорієнтувалися в ситуації і не зайняли категоричної постави, яка унеможливлювала подальшу акцію. Посипалися протести, сеймові запити, чинний опір людності і пильнування нею церков удень і вночі»⁷³.

З метою дезорієнтації православного населення поширювалися чутки про те, що руйнування церков відбувається з відома вищого керівництва церкви. Це змусило Варшавсько-Холмську консисторію видати 13 серпня 1929 р. розпорядження, яким доручалося духовенству зробити в церквах оголошення про те, що руйнування храмів відбувається без відома і всупереч волі керівництва церкви.

Під тиском української спільноти краю держава частково вирішувала (скоріше, робила вигляд, що вирішує) проблеми Православної церкви. Зокрема, у 1927 р. було дозволено відкрити 28 парафій (10 парафій та 18 їх філій) з утриманням священників за кошти держави та 5 неоплачуваних парафіяльних філій. Після парламентських виборів 1928 р. православним повернуто ще 15 церков (4 — в Сідлецькому та 11 — в Люблинському воєводствах), але скрізь прихожани мали самі утримувати священників, що вони й робили. В Люблинському воєводстві зокрема повернуто 4 церкви в Холмському, 3 — в Грубешівському і 4 — в Томашівському повітах. Решта з призначених для повернення у 1927 р. 18 церков залишались зачиненими⁷⁴.

Таким чином, на початку 1933 р. на історичній Холмщині (без Підляшшя) з 260 церков 53 знаходилися в користуванні православних, 87 виявилися захопленими римо-католиками, а 16 — були розібрані ще у 1928–1929 рр. Під «опікою держави» ще залишалося 104 зачинених церков. Не дивно, що українському населенню доводилося силовими методами розв'язувати цю проблему. Так, у 1932 р. мешканці Кулакович і Верешина Грубешівського повіту самовільно повернули церкви і створили діючі парафії⁷⁵.

З метою врегулювання найгостріших церковних проблем президент Польщі Ігнаці Мосціцький у 1930 р. видав декрет про скликання Собору Православної церкви, проте його рішення не було реалізоване. В середині 30-х рр. місцева влада та католицький єпископат Люблинської дієцезії зрозуміли, що усі раніше застосовані ними методи ліквідації православ'я на Холмщині виявилися неефективними. Католицьке духовенство стало свідком зростаючого єднання православного духовенства і віруючих. Створена ними *українська проблема* розросталася, що не могло задовольняти цивільну та церковну влади.

Визначаючи завдання влади в церковно-релігійному напрямку люблинський воєвода Юзеф Рожнецький наголошував на тому, що останнім часом Православна церква почала відігравати роль українізуючого чинника. Завдання церкви мало відповідати польським державним інтересам, вона мала зміцнювати зв'язок громадян з державою, а на території Люблинського воєводства бути чинником полонізації українців. Як він підкреслював, метою державної політики було спольщення терену, в першу чергу асиміляція українського населення ⁷⁶.

Полонізаційна робота помітно активізувалася за нового люблинського воєводи Єжи Трамекурта, який у вересні 1937 р. змінив на цій посаді Рожнецького. Він був прихильником зміцнення польської присутності на східних землях (кресах). Складовою загального плану полонізації українців Холмщини та Підляшшя став розроблений керівником *Координаційного комітету*, командиром третьої піхотної дивізії легіонерів Бруно Ольбрихтом план з ревіндикації (повернення власності та навернення на католицьку віру і, по суті справи, польську національність), провідною думкою якого була теза про те, що «усі православні на Холмщині є зрусифікованими поляками». Відповідно до неї православних поділили на три категорії. До першої відносилися байдужі до Православної церкви особи, яких можна було легко залучити до костела. Другу групу складали прив'язані до православ'я люди, але з низьким рівнем національної свідомості. До третьої групи були віднесені національно свідомі українці ⁷⁷.

З чисто солдатською відвертістю командувач 3 дивізії легіонів, генерал Бруно Ольбрихт, зі свого боку, вимагав надсилати йому інформацію про релігійний та національний склад мешканців кожного населеного пункту на Холмщині. На основі цих даних був розроблений конкретний план ліквідації православних церков та релігійних конфесій ⁷⁸.

Як писав люблинський воєвода в листі на ім'я міністра віровизнань та народної освіти від 4 грудня 1937 р., воєводська влада прийняла рішення

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

демонтувати православні церкви в українських селах Голуб'є, Богородиця, Гребенне, Копилів, Кобло, Лушків, Міняни, Городок, Шумилів Грубешівського; Кмичин, Моратин, Ратичів, Зимне, Радків, Василів, Микулин Томашівського; Хутче, Кодемчиці, Розтока, Луківок Холмського повітів. Для передачі римо-католицькій церкві були призначені церкви в селах Ошів, Малків, Убродовичі, Забірці, Ярославець Грубешівського; Підледів, Недежів, Типіни, Жабче, Михайлів, Паньків, Дутрів Томашівського; Черніїв, Поболовичі та інші Холмського повітів. Знищенню або передачі костелові підлягали церкви в селах, де переважало українське населення. Зокрема, це стосувалося сіл Голуб'є (1528 православних і 661 католик), Ошів (відповідно 1105 і 967), Богородиця (669 і 559), Гребенне (370 і 270), Кобло (555 і 120), Міняни (1592 і 907), Городок (475 і 98), Шумилів (398 і 65), Убродовичі (1028 і 589), Забірці (1084 і 695) Грубешівського; Кмичин (904 і 793), Моратин (669 і 421), Ратичів (321 і 61), Зимне (659 і 320), Василів (639 і 246), Микулин (321 і 144) Томашівського; Хутче (1076 і 722), Кодемчиці (813 і 288), Поболовичі (1265 і 927), Розтока (811 і 608) Холмського повітів. Подібних прикладів можна наводити безліч ⁷⁹.

Моральна і правова оцінка процесу полонізації з боку польської спільноти мала базуватися на тезі, що на Холмщині завжди жили виключно поляки-католики, тому полякам на цих землях належить особлива полонізаційна місія. План передбачав декілька напрямків полонізації православного населення краю, а сама акція мала бути спрямована на ліквідацію православ'я. Залучені до її виконання державні органи та громадські організації перш за все мали домогтися, щоб богослужіння відбувалися польською мовою, нею священники мали виголошувати промови, спілкуватися з прихожанами і вести уроки релігії в школах ⁸⁰.

Творці цього, антиукраїнського за своєю суттю, задуму були твердо переконані у тому, що православні священники зобов'язані підпорядкуватися полонізаційній акції, повинні знаходитися під постійним наглядом і контролем з боку польського суспільства і влади. Разом з тим, планом передбачались заохочувальні засоби впливу на православних віруючих, серед них:

- після прийняття католицького віровизнання ці особи звільнялися від сплати за шлюб та поховання членів родини;
- зняття обмежень на змішаний шлюб за умови хрещення новонароджених дітей у римо-католицькому костелі.

Одночасно передбачалось скорочення мережі православних парафій шляхом заборони діяльності позаштатних священників та ліквідації недіючих, з вини тої ж влади, православних храмів ⁸¹.

Рішення про остаточне розв'язання питання Української Православної церкви на Холмщині генерал Ольбрихт прийняв на початку березня і оприлюднив його зміст 8 березня 1938 р. Перед прийняттям рішення він мав зустрічі з люблинським воєводою, іншими цивільними та військовими особами.

В листі до міністра оборони від 8 березня 1938 р. він писав, що митрополит АПЦП Діонісій продовжує українізацію своєї церкви. На його думку, з цієї причини чисельність православних, які визнавали себе поляками, невпинно скорочувалася, православні діти переставали відвідувати уроки релігії з участю римо-католицьких священників, бо релігії їх навчали православні священники. Його вразив той факт, що вперше після встановлення незалежності Польщі в Холмі на храмове свято єдиної православної церкви св. Івана Богослова українці пройшли містом процесією з оркестрами і жовто-блакитними прапорами. Як військовик, він не міг спокійно спостерігати, що в польській армії, де 15 років тому панувала польська мова, солдати української національності все частіше користуються своєю рідною мовою⁸².

В тому ж листі Ольбрихт бідкався про те, що протягом двох останніх років чисельність православних священників, які заснували позаштатні парафії та відправляли богослужіння в селянських хатах, помітно зростає. Вони з'являлися в селах згідно письмового скерування митрополита Діонісія, наголошували на своїй українській національності та проводили відповідну національно-виховну роботу серед населення.

На думку генерала, склалася неконтрольована ситуація, яка зводила нанівець зусилля польської влади і очолюваного ним Координаційного комітету з колонізації. Наведені ним приклади свідчать про зростання організованого спротиву з боку українського населення та самовіддану працю українського духовенства. Так, у Томашівському повіті діяло 7 парафій зі штатними і 11 – з позаштатними священниками. В Холмському повіті цей показник становив відповідно 11 і 10 парафій, у Замістському – 2 і 2 парафії. Зокрема у Замісті православна парафія налічувала 184 прихожан, проте церковного приміщення вони не мали, а богослужіння відбувалися на міському цвинтарі. У Шевні того ж повіту позаштатний священник відправляв богослужіння в селянській хаті. Як зізнавався генерал Ольбрихт, після появи православного священника в Жулині Замістського повіту протягом трьох місяців дорослі та діти повернулись до української мови, хоча раніше спілкувалися переважно польською. Далі цей вояка з сумом констатував, що православний клір за винятком двох священників відмовлявся

виголошувати церковні проповіді польською мовою, агітував за українську мову у богослужіннях та відмовлявся сповідати православних, які визнають себе поляками⁸³.

Враховуючи труднощі з забезпеченням парафій наявними священиками Православна митрополія розв'язувала цю гостру проблему шляхом запрошення їх з Волині та підготовки кадрів з числа місцевої молоді. Такі заходи дали змогу наприкінці 30-х рр. в основному ліквідувати кадрову проблему. На парафіях з'явилися молоді священики, серед них Лев Коробчук, Олександр Волошинський, Олег Мільков, Віталій Сагайдаківський, Іван Которович, Володимир Мархева, Йосип Цехан, Володимир Матвійчук, Роман Гурко, Василь Бухало та інші⁸⁴.

Дефіцит священицьких кадрів керівництво церкви розв'язувало шляхом відрядження монахів Яблочинського та інших монастирів на парафії. Зокрема, монах Андрій (Карпиця) обслуговував парафії в Ліщинах Холмського і Угнині Володавського повітів, Андронік (Онищук) – в Тарнаватці Томашівського повіту, Антон (Дорошук) – в Отрочі Янівського повіту, Арсеній (Базарук), Афанасій (Мартос) і Варлаам (Єпіфанов) – в Турковичах Грубешівського повіту, Афанасій (Бокієвич) – в Радечниці Білгорайського повіту, Борис Муляк – в Угруску Володавського повіту, Дермедонт (Смик) – у Пінянах і Хмельку Білгорайського, Кулаковичах Грубешівського і Бердищу Холмського повітів, Дмитро (Магунь) в Замху Білгорайського повіту, Євтихій (Гаврилюк) – в Костомолотах Більського повіту, Ісидор (Могильний) – в Замху, Липинах і Бабичах Білгорайського повіту, Йов (Галата) – у Стрільцях Грубешівського повіту, Йосип (Федорук) – у Межиріччі та Бубелі Старому Більського і Могильниці Холмського повітів, Каленик (Несторенко) – в Сагрині Грубешівського повіту, Леонід (Пазинський) – в Обші та Бабичах Білгорайського повіту, Мелітоз (Яримось) – в Кобилянках Радинського, Парчеві та Полосках Більського, острові та Сосновиці Володавського, Угнині Білгорайського повітів, Мефодій – у Сліпчі Грубешівського повіту, Митрофан (Стельмашук) – у Дратові Любартівського і Сосновиці Володавського повітів, Михайло (Храповицький) – у Київці Більського повіту, Нифонт (Медвідь) – у Бабичах Білгорайського і Яблочині Більського повітів, Олексій (Осташевський) – в Яблочині Більського повіту, Памва (Ключ) – в Ощеві Грубешівського повіту, Радивелюк – у Костомолотах Більського повіту, Саватій (Ковальчук) – у Колаховичах Любартівського повіту, Смарагд (Бухарець) – у М'ягкому Грубешівського повіту, Філагрій (Камінський) – в Липинах Володавського повіту, Філарет (Солярський) – у Голешеві Більського

повіту, Христофор (Кость) – у Загорові Більського, Угніні Білгорайського і Сосновиці Володавського повітів⁸⁵.

Нарікання на «засилля» православних можна знайти у згаданому листі генерала Ольбрихт. Він писав, що у 1938 р. у Замітському повіті на одного православного священика припадало 1500 віруючих, а на одного ксьондза – від 4 до 8 тис. католиків. У Томашівському повіті налічувалося 74 тис. католиків і 20 ксьондзів, а 33 тис. православних віруючих мали 12 штатних і 8 позаштатних священиків. У волості Потуржин налічувалося 2270 католиків, які не мали жодного костела, в той час як 4 тис. православних мали 2 офіційні і 2 неофіційні парафії. В Холмському повіті 35 тис. православних віруючих мали 21 діючу церкву та 18 священиків, а 77 тис. католиків мали 26 костелів і 27 ксьондзів⁸⁶.

Наводячи факти «несправедливого» задоволення духовних потреб польського католицького населення, автор листа не хотів визнати того, що поляки, поруч з демонстративною прихильністю до католицької віри, виявляли очевидну байдужість до будівництва костелів. Вони не мали морального права звинувачувати українське православне населення краю в тому, що воно чинило їм перешкоди в цій потрібній справі.

Оцінюючи настрої в середовищі польської католицької спільноти Холмщини генерал Ольбрихт наголошував на тому, що «місцеве суспільство настільки дезорієнтоване цією справою (наявністю православ'я. – *Авт.*), що могло б самостійно почати ліквідувати закриті церкви... Це є наш останній шанс вирішити в цьому регіоні, чи залишаться землі Люблинського воєводства польськими, чи стануть українськими»⁸⁷.

Для наведення порядку він закликав негайно демонтувати 54 «закритих і непотрібних» православних церков, або частину їх передати католицькому костелові. При цьому він наголошував, що *Католицька церква* має відігравати вирішальну роль у наведенні православних на католицизм. На його думку, «на Холмщині питання польської приналежності дорівнює питанню віросповідання», а «кампанія колонізації в цьому регіоні тісно пов'язана з католицькою релігією, яку необхідно істотно підтримати і сприяти діяльності католицького духовенства»⁸⁸.

Цілком очевидно, що він лукавив і перебільшував здатність простих поляків до захоплення, а, тим більше, руйнування церков. Спільне життя багатьох поколінь поляків і українців в окремо взятому селі служило певним запобіжником від насильницьких дій однієї частини громади проти іншої. Люди ж з крайньою радикальною позицією в кожному суспільстві становлять абсолютну меншість, а такими їх, як правило, роблять недалекоглядні політики, які мають вагу у владних

структурах та, на жаль, в церкві. Відсутні прямі докази того, що ідея захоплення або руйнування церков виходила від місцевих поляків. Потребу в костелах мали насамперед переселені на холмсько-підляські землі поляки із західних та центральних воєводств Польщі, яких місцеві українці в побуті називали *мазурами*. Саме ця категорія людей була найбільш шовіністично і агресивно налаштована до місцевого українського населення.

Якщо на повну ліквідацію українства на холмсько-підляських землях державно-політична, військова і церковна верхівки відводили кілька десятків років, то на руйнування основ православ'я (ліквідацію церков і православних парафій) відводилися 1938 і 1939 рр. Наявні документи говорять про те, що план колонізації краю постійно коригувався в бік застосування масштабніших і радикальніших форм впливу на українську спільноту.

Ревіндикація: наміри та реалізація

З метою створення чисельної переваги Римо-католицької церкви Координаційний комітет з ревіндикації (полонізації) звернувся до примаса Польщі кардинала Августа Хльонда з проханням заповнити католицькими священниками існуючі в Люблинській дієцезії неповноцінні парафії та виділити додатково 38 оплачуваних з державного бюджету штатних посад. Ксьондзами в них мали бути як місцеві церковнослужителі, так і переведені з інших польських церковних округів священники. Вони мали проводити богослужіння у 15 закритих православних церквах, 5 новозбудованих та, які найближчим часом повинні були перейти від *Православної церкви* до костела. Згідно зі скорегованим планом 61 православна церква чи каплиця мали відійти католицькій церкві, а 56 — підлягали ліквідації⁸⁹.

З таким розподілом майна по суті Української Православної церкви не погоджувався єпископат Католицької церкви. Крім церков, польський клір претендував на монастирські землі, які держава передавала осадникам з числа легіонерів, та на монастирські ліси, які потрапили до міністерства лісового господарства і державних маєтків. Щоб врегулювати це питання та усунути від його вирішення українських власників майна, польський уряд 20 червня 1938 р. підписав з Ватиканом *Меморіал* про викуп колишніх уніатських церковних будівель, за які

заплатив 2,5 млн. злотих. Цю угоду Сейм ратифікував 6 липня 1938 р., коли відбувалося наймасовіше руйнування як чисто православних, так і поунійних церков⁹⁰.

Про цю угоду львівська газета *Діло* писала: «Геперішнім договором не може захоплюватися Греко–Католицька Церква. Вона не тільки не дістала того, що творило колись її майно, але бачить, що колишня приналежність до Греко–Католицької Церкви стала причиною нещастя її братів, православних українців та привела до зменшення українського національного майна»⁹¹.

Новий етап знищення українських православних і колишніх греко-католицьких церков розпочалося у квітні 1938 р. Люблинський воєвода в листі до єпископа Фулмана від 21 квітня наголошував на тому, що «оволодіння всім, що до розділу Польщі було католицьким і польським у східних районах Люблинського воєводства розпочалося», а його результат буде «без сумніву, сприятливим як для костела, так і для держави»⁹².

Документи свідчать про те, що організаторами знищення і передачі католикам православних святинь, парафіяльних будинків та нападів на священників були повітові старости. Найбільш одіозною фігурою був староста Томашівського повіту Казімеж Веляновський. За його дорученням у квітні 1938 р. поліція опломбувала та підготувала до демонтажу церкви в селах Корчмин, Стенятин, Ходиванці, Новосілки, Витків, Жабче, Шевня. Крім того, за час між 17 червня і 2 липня того року були зруйновані церкви в селах Паньків, Неледів, Гопки, Зимне, Юрів, Недежів, Підледів, Пиняни, Ратичів, Жерники, Лагівці, Ратків, Дутрів, Кмичин, Ликошин, Старе Село, Радостів, Тишівці (на Дубині та Замлинні), Микулин, Клятви, Вакиїв, Шароволя. З перелічених церков дві було знищено 17 червня, по одній – 22-24 червня, п'ять – 25 червня, вісім – 27 червня, і одна – 2 липня⁹³.

За наказом того ж Веляновського 24 червня 1938 р. у Тишівцях поліція заарештувала священника з Жерник Романа Хоменка і мешканця того села Григорія Рогальського. На вимогу старости ряд священників були насильно вигнані з парафій, серед них Демчук з Тарнаватки, Кресович з Новосілок, Якимчук з Виткова, Космій з Вакиєва, Денисюк з Комарева, Бобер з Переспи. Крім того, священників Івана Жуковського з Ріплина, Якова Лисюка з Шевні, Мирослава Шелінського з Ходиванців та згаданих вище Григорія Космія і Романа Хоменка – оштрафовано за «протизаконну» діяльність⁹⁴.

У рапорті за 11 липня 1938 р. керівник референтури інформації штабу дивізії округу II (Люблин) капітан Пелка повідомив командування

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

округу про те, що волосні власті на виконання директив старост повітів розібрали 23 церкви у Томашівському, 15 – в Грубешівському, 10 – в Холмському і одну у Білгорайському повітах⁹⁵. Остаточо ж акція руйнування православних церков на Холмщині була завершена 16 липня 1938 р.⁹⁶

За підрахунками суспільно-політичного відділу Люблинської воеводської адміністрації за неповних три місяці 1938 р. було розібрано або спалено 91 церкву, 10 каплиць і 26 молитовних будинків⁹⁷. В ході акції було навіть зруйновано 20 церков, збудованих українцями після Першої світової війни⁹⁸. Для 231410 православних віруючих залишилось 49 парафіяльних і 5 філіальних церков та Яблочинський монастир. Всього ж протягом 1918-1939 рр. українське православне населення Холмщини та Підляшшя з існуючих тут перед Першою світовою війною 356 церков втратило 163, які були знищені Польською католицькою державою⁹⁹.

Жертвами розгорнутого 1938 р. наступу на духовне життя українців Холмщини та Підляшшя стали церкви у Константинові (св. ап. Петра і Павла, збудована 1820 р.), Загоріві (св. ап. Петра і Павла, згадується у XVII ст.), Межиліссі (св. Анни, зведена 1902 р.) Більського повіту; у Біщі (Будинок молитви, бо церква Покрови Пресвятої Богородиці, збудована 1643 р. була передана католикам), Хмільку (Різдва Пресвятої Богородиці, збудована 1796 р.), Рожанці (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1739 р., розібрана 1935 р.) Білгорайського повіту; у Поболовичах (Преображення Господнього, збудована 1417 р.), Колемицях (Вознесіння Господнього, збудована 1773 р.), Чернівці (св. Дмитра, збудовані у 1582 та 1910 рр.), Лісанах (арх. Михайла, збудована 1908 р.), Березному (арх. Михайла, збудована 1914 р.), Ростоці (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1868 р.), Свіржі (св. ап. Петра і Павла, збудована 1787 р.), Серебрищі (св. Онуфрія, збудована 1751 р.), Кулику (св. Василя Великого, збудована 1870 р.), Хутчі (св. ап. Петра і Павла, збудована 1749 р.), Могильниці (св. Миколи, збудована 1911 р.), Вільхівці (св. Івана Хрестителя, збудована 1881 р.), Депултичах (Воздвиження Чесного Хреста, збудована 1909 р.), Добромишлі (св. Марії Магдалени, збудована 1702 р.), Гусиному (св. Івана Богослова, збудована 1911 р.), Савині (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1867 р.), Сільці (Уведення Пр. Богородиці, збудована 1871 р. та св. Анни, збудована у XIX ст.), Покровці (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1775 р.), Войславичах (Ікони Казанської Богоматері, збудована 1885 р.), Каньому (св. ап. Петра і Павла, збудована 1896 р.) Бусівні (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1870 р.),

Луківку (Уведення Пр. Богородиці, збудована 1868 р.), Святиці (Успіння Пр. Богородиці, перебудована 1885 р.) Холмського повіту; у Забірцях (згадується в документах 1535 і 1749 рр.), Бусьному (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1773 р.) Ласкові (св. Стефана, перші відомості – 1564-1565 рр.), Верешині (Воздвиження Чесного Хреста, збудована 1826 р.), Лужкові (св. Івана Богослова, збудована 1764 р.), Гребенному (Преображення Господнього, збудована 1773 р.), Богородиці (Непорочного Зачаття Пр. Богородиці, збудована 1858 р.), Дияконові (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1764 (1769) р.), Городку Надбужному (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1803 р.), Горощиці (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1913 р.), Кулаковичах (св. Івана Богослова, збудована 1884 р.), Убродовичах (св. пророка Іллі, збудована 1840 р.), Копилові (св. Марка, збудована 1686 р.), Чортовичах (св. Миколи, збудована 1907 р.), Крилові (Преображення Господнього, збудована 1911 р.), Голуб'ї (арх. Михайла, збудована 1776 р.), Сліпчі (арх. Михайла, збудована 1760 р.), Космові (Олександра Невського, збудована 1888 р.), Чомові (Преображення Господнього, збудована 1733 р.), Гусиному (Феодосія Печерського, збудована 1896 р.), Коблі (св. Дмитра, збудована 1834 р.), Малкові (Стрітіння Господнього, збудована 1749 та 1907 рр.), Мінянах (Різдва Пр. Богородиці, збудована на межі XVII/XVIII ст.), Пригорілому (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1785 р.), Стрільцях (св. Юрія, збудована 1847 р.), Турковичах (Положення Ризи Пр. Богородиці, збудована 1828 р.), Неледові (св. Миколи, збудована 1880 р.), Радостові (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1757 р.) Грубешівського повіту; у Шароволі (Вознесіння Господнього, збудована 1902 р.), Ошеві (Івана Милостивого, збудована 1755 р. та Ікони Казанської Богоматері, збудована 1909 р.), Лашеві (св. ап. Петра і Павла, збудована 1871 р.), Новосілках (св. Варвари, збудована 1732 р.), Шлятині (св. Параскеви, збудована 1911 р.), Типині (св. ап. Петра і Павла, збудована 1825 (1828) р.), Клятвах (св. Кузьми і Дем'яна, збудована 1910 р.), Лагівцях (св. Олексія, збудована 1906 р.), Жерниках (арх. Михайла, збудована 1793 р.), Панькові (св. Івана Богослова, збудована перед 1760 р.), Юрові (св. Миколи, збудована 1895 р.), Микуліні (Воскресіння Господнього, збудована 1775 (1776) р.), Василеві (св. Духа, збудована 1775 р.), Тарнаватці (св. Трійці, збудована 1905 р.), Виткові (св. Юрія / Ікони Казанської Богоматері, збудована 1780 р.), Ходиванцях (св. Василя Великого, збудована 1911 р.), Недежеві (св. Дмитра, збудована 1564 р.), Зимному (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1743 р.), Коргинях (св. Юрія, збудована 1822 р.), Ласкові (св. Стефана, збудована 1889 р.), Гоп-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

кому (Воздвиження Чесного Хреста, збудована 1740 р.), Моратині (св. Миколи, збудована 1745 р.), Підледові (Собору Пресвятої Богородиці, збудована 1745 р. або 1751 р.), Пинянах (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1757 р.), Ратичеві (арх. Михайла, збудована 1837 р.), Посадові (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1826 р.), Радкові (св. Дмитра, збудована 1730 р.), Дутрові (арх. Михайла, збудована перед 1775 р.), Кмичині (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1892 р.), Ликошині (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1908 р.), Вакиєві (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1770 р.), Наброжі (Преображення Господнього, збудована 1907 р.), Ріплині (св. Івана Золотоустого, збудована 1720 р.), Переворську (св. Кузьми і Дем'яна, збудована 1722 р.) Томашівського повіту; у Королівці (св. Дмитра, збудована 1894 р.), Головному (св. Дмитра, збудована 1881 р.), Угнині (збудована 1875 р.), Витичному (Воздвиження Чесного Хреста, збудована 1769 р.), Любені (св. Миколи, збудована 1784 р.), Голешеві (арх. Михайла / св. Бориса і Гліба, збудована 1723 р.), Верещині (св. Володимира, збудована 1873 р.) Володавського повіту та ін.¹⁰⁰.

Переконавшись у тому, що польська влада не має наміру повернути церковні приміщення, українці на початку 30-х рр. приступили до спорудження молитовних будинків, тим більше, що керівництво Православної церкви розпочало активно працювати над питанням забезпечення недіючих парафій священиками. Руйнуючи церкви, частина з яких мала історичну та архітектурну цінність, влада без зайвого докору сумніння руйнувала й будинки молитви. Лише у 1938 р. це було зроблено у Київці, Кодні, Костомолотах, Білій Більського; Витичному, Голі, Любені Володавського; Липинах, Біщі, Замху, Обші, Хмільку, Княжполі Білгорайського; Бусьному, Городлі, Терebinі, Модрині, Гусинному, Неледові, Хижовичах Грубешівського; Шевні Замістського; Тарнаватці, Комарові Томашівського повітів¹⁰¹.

У міжвоєнний період 165 церков було перетворено на костели. За існуючим тоді адміністративним поділом костелами стали церкви в селах Липини (св. Дмитра, збудована у XIV ст.), Біша (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1589 і 1911 рр.), Сіль (арх. Михайла, збудована 1872 р.), Майдан Княжпільський (св. Миколи, збудована 1906 р.), Княжпіль (Воздвиження Чесного Хреста, збудована 1858 р.), Лухів (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1842 р.), Обша (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1565 р.), Замх (св. Параскеви, збудована 1843 р.), Радечниця (Успіння Пр. Богородиці, збудована 1695 р.), Потічок (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1870 р.), Білгорай (св. Юрія, збудова-

на 1793 р.) Білгорайського повіту; Коденець (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1791 р.), Горбів (Преображення Господнього, збудована 1908 р.), Піщаць (св. Параскеви, збудована 1868 р.), Воскреничі (арх. Михайла, збудована 1902 р.), Луківці (Воздвиження Чесного Хреста, збудована 1886 р.), Корчівка (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1778 (1780) р.), Ортель Княжий (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1877 р.), Ортель Королівський (Покрови Пр. Богородиці, збудована 1680 р.), Костеневичі (св. Іллі, збудована 1682 р.), Цицибір Великий (св. Параскеви, збудована 1742 р.), Свори (св. Іллі, збудована у XVII ст.), Мутвиця (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1796 р.), Розвадівка (св. Миколи, збудована 1910 р.), Жещинка (Воздвиження Чесного Хреста, збудована у XVII ст.), Полюбичі (св. Івана Богослова, збудована 1788 (1804) р.), Городище (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1760 р.), Ополе (св. Параскеви, збудована 1811 р.), Неплі (Воздвиження Чесного Хреста, збудована 1769 р.), Кричів (св. Юрія, збудована 1810 р.), Прагулин (св. Трійці, збудована 1847 р.), Рокитно (Воздвиження Чесного Хреста, збудована 1858 р.), Кленовниця (св. Івана Богослова, збудована 1861 р.), Буковичі (св. Духа, збудована вперше 1576 р.), Витулин (арх. Михайла, збудована 1741 (1774) р.), Городок (св. Онуфрія, перша згадка 1607 р. новозбудована 1915 р.), Гнійно (Усіх Святих, збудована 1884 р.), Виторж (арх. Михайла, збудована 1739 р.), Липини (св. Дмитра, перші згадки XIV новобудована 1872 р.), Шостка (св. Володимира, збудована 1551 р., востаннє 1890 р.), Межиріччя (св. Петра і Павла, збудована вперше 1582 р., потім – 1774 р. та св. Миколи, перша відомість XIII-XIV ст., потім збудована 1782 р.), Довга (св. Варвари, найдавніші згадки 1571 р. збудована 1767 (1774) р.), Хлопків (Успіння Пр. Богородиці, перші згадки 1649 р., збудована мурована 1890 р.), Груд (Благовіщення Пр. Богородиці, перша згадка – 1666 р., збудована востаннє 1875 р.), Пашенки (Симеона Стопника, збудована вперше 1577 р., востаннє – 1894 р.), Рудно (Преображення Господнього, перша згадка 1521 р.), Яблочин (Преображення Господнього, перша згадка 1516 р., востаннє збудована 1894 р.), Біла (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1582 р.) Більського повіту; Клештів (Успіння Пр. Богородиці, найдавніші відомості – 1436 р., мурована – 1772 р.), Камінь (арх. Михайла, найдавніші згадки – 1549 р., муровану збудовано 1832 р.), Депултичі (Воздвиження Чесного Хреста, існувала з 1428 р., потім перебудувалася), Рейовець (арх. Михайла, перша згадка – 1619 р., заново збудована 1796 р.), Пнівню (св. Параскеви, перша згадка – 1468 р., перебудована 1788 р.), Спас (Преображення Господнього, вперше згадується у 1264 р.,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

у XV ст.), Сверщів (Воздвиження Чесного Хреста, перша згадка – 1510 р.), Циців (арх. Михайла, перша згадка – 1473 р.), Селище (св. Кирила і Мефодія, перша згадка – 1419 р.), Орхівок (Антонія Печерського, перша згадка – 1564 р.), Липини (св. Дмитра, перша згадка – XIV ст.), Туровець (св. Варвари, перша згадка – 1580 р.), Холм (Різдва Пр. Богородиці, вперше збудовано 1001 р., відновлено у 1756 р. та св. Миколи, перша згадка – 1428 р.) Холмського повіту; Любень (св. Миколи, перша згадка – 1608 р.), Воля Верещинська (св. Параскеви, перші відомості з 1531 р.), Ганськ (Воздвиження Чесного Хреста, перша згадка – 1510 р.), Брус (арх. Михайла, перші відомості з 1603 р.), Ганна (св. Петра і Павла, збудована 1742 р.), Ляцьк (Скорблячої Божої Матері, збудована 1795 р.) Володавського повіту; Матче (Покрови Пр. Богородиці, перші згадки з 1476 р., перебудована 1911 р.), Посадів (Різдва Пр. Богородиці, перші відомості з 1472 р., збудована мурована 1826 р.), Вишнів (Різдва Пр. Богородиці, перші відомості з 1472 р.), Мірче (св. Кузьми і Дем'яна, перші документальні відомості з 1642 р.), Турковичі (Положення Ризи Пр. Богородиці, збудована 1793 р.), Городло (св. Миколи, найдавніші згадки з 1472 р., збудована наново 1835 р.), Бусьно (Успіння Пр. Богородиці, перші згадки з 1431 р., збудована мурована 1773 р.), Шпиколоси (Різдва Христового, перші згадки з 1531 р., збудована наново 1801 р.), Вербковичі (арх. Михайла, перші відомості з 1460 р., збудована наново 1871 р.), М'ячин (арх. Михайла, найдавніші відомості з 1472 р., збудована мурована 1826 р.), Тучапи (Успіння св. Трійці) (Успіння св. Анни, найдавніші відомості з 1540 р.), збудована 1877 р.), Модринь (Покрови Пр. Богородиці, вперше збудована 1406 р.), Гонятичі (св. Юрія, вперше згадується у 1721 р., наново збудована 1904 р.), Гребенне (Преображення Господнього, перша згадка 1675 р., збудована наново 1773 р.), Гостинне (св. Юрія і св. евангеліста Луки, найдавніша згадка з 1472 р., мурована збудована 1890 р.), Завалів (Покрови Пр. Богородиці, перша згадка з 1564 р.), Грабовець (Успіння Пр. Богородиці, перша згадка з 1394, 1535 рр.), Курманів (Антонія Печерського, збудована 1626 р.), Грубешів (вперше згадується у 1254 р. св. Миколи, мурована збудована 1810 р.) Грубешівського повіту; Городок (св. Луки, вперше згадується 1507 р., збудована востаннє 1914 р.), Новосілки (Успіння Пр. Богородиці, найдавніша згадка з 1472 р., муровану збудовано 1770 р.), Верехані (св. Параскеви, перші згадки з 1564-1565 рр., збудована 1767 р.), Зубовичі (арх. Михайла, перша згадка з 1564 р., збудована 1777 р.), Жуличі (Воздвиження Чесного Хреста, перша згадка з 1472 р., муровану збудовано 1828 р.), Тарнаватка

(св. Трійці / Ікони Казанської Богоматері, перші згадки з 1541 р., збудовано муровану 1890 р.), Лосинець (Чуда св. арх. Михайла, перша згадка з 1567 р., збудована 1732 р.), Снятичі (св. Івана Богослова, перша згадка з 1531 р., збудовано востаннє 1838 р.), Старе Село (св. Параскеви, перші згадки з 1472 р., збудовано муровану 1798 р.), Переспа (арх. Михайла, найдавніші згадки з 1570 р., збудовано муровану 1827 р.), Сопіт (ап. Фоми, перші згадки з 1721 р., збудовано муровану 1835 р.), Ходиванці (св. Василя Великого, найдавніші відомості з 1507 р., збудовано муровану 1911 р.), Чортовець (св. Івана Богослова, збудована 1774 р.), Чортовець (Преображення Господнього, перша згадка з 1533 р., муровану збудовано 1867 р.), Ярчів (св. Миколи, перша згадка з 1535 р.), Невірків (Різдва Пр. Богородиці, перші відомості з 1436 р., востаннє збудована 1900 р.) Томашівського повіту; Жданне (св. Дмитра, найдавніші відомості з 1459 р., муровану збудовано 1800 (1806) р.), Красничин (Успіння Пр. Богородиці, вперше згадується 1408 р., муровану збудовано 1857 р.), Стужиця (Воздвиження Чесного Хреста, перші згадки з 1432 р., муровану збудовано 1870 р.), Красностав (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1879 р.) Красноставського повіту; Топольча (Різдва Пр. Богородиці, збудована 1911 р.), Кособуди (Воздвиження Чесного Хреста, перші відомості з 1598 р., мурована збудована 1848 р.), Горишів Польський (Воздвиження Чесного Хреста, перша згадка з 1470 р., мурована збудована 1906 р.), Горишів Руський (Преображення Господнього, документальна згадка з 1526 р., мурована збудована 1882 р.), Монастирок (Воздвиження Чесного Хреста, перша згадка з 1436 р., 1881 р. збудована мурована), Красноброди (Різдва Пр. Богородиці, перша згадка з 1620 р., мурована збудована 1870 р.), Суховоля (св. Юрія, згадується 1531-1564 рр. та ново збудована 1852 р.), Терешпіль (Покрови Пр. Богородиці, перша згадка 1699 р., мурована збудована 1855 р.), Трясини (св. Івана Хрестителя, збудована 1902 р.), Лазиська (Покрови Пр. Богородиці, найдавніші відомості з 1436 р.), Замістя (св. Миколи, збудована 1604 р. та арх. Михайла, збудована 1911 р.) Замістського повіту; Отроч (Різдва Пр. Богородиці, перша згадка з 1620 р., мурована збудована 1874 р.), Бранів (св. Миколи, згадується під 1531 р.), Бубель (св. Івана Богослова, збудована 1740 р.) Янівського повіту; Воїнь (св. Дмитра, перша згадка з 1521 р., збудована востаннє 1892 р.), Безволя (св. Микити, найдавніші згадки з 1623 р., збудована 1728 р.), Прогалини (Покрови Пр. Богородиці, найдавніші згадки з 1646 р.), Колоброди (Воздвиження Чесного Хреста, перша відома церква – 1679 р., збудована 1764 (1778) р.), Радинь (св. Юрія, перші відомості з 1531 р., востаннє збудована 1882 р.) Радинського повіту та ін.¹⁰²

Через заборону місцевих властей та підпорядкованих їм відділів поліції фіксувати на фото хід руйнування церков задокументованих фактів збереглось дуже мало. Проте, навіть окремі свідчення людей дають можливість відтворити атмосферу злоби, яка панувала під час цих акцій.

Українці намагалися захистити свої права на вільний вибір віросповідання та на церковну власність. В окремих випадках на силові дії влади відповідали рішучими протидіями. Знаючи наміри влади зруйнувати сільську церкву, українці Кулакович Грубешівського повіту встановили цілодобове чергування на в'їздах до села. Одного дня, коли більшість селян працювала в полі, сторожа побачила валку, яка наближалася з боку Монятич. Отримавши сигнал, спеціально призначені люди піднялися на дзвіницю і вдарили у дзвони. Перш ніж збіглися селяни, прибулі поліцейські скинули людей з дзвіниці, після чого пожежники та інша «робоча сила» найперше скинули з церкви хреста, а потім приступили до її руйнування. Через кілька годин «натхненної праці» від церкви та дзвіниці залишилася купа полонаних дерев'яних конструкцій та потовченого скла ¹⁰³.

У Панькові Томашівського повіту руйнуванням церкви керували війт волості та комендант поліції з Тарнаватки. У Моратині за протидію руйнуванню церкви було заарештовано 20 жінок і 4 чоловіків. Під час сутички поліція завдала їм важких тілесних ушкоджень, внаслідок чого постраждалих довелося покласти до лікарні. У Шароволі церкву розбирав натовп католиків чисельністю у сто осіб в супроводі поліції, яка забороняла православним забрати з церкви ікони та начиння ¹⁰⁴.

У Бердишу Холмського повіту під час руйнування церкви «робітниками» викрали килими, рушники та хустки, бібліотеку спалили, а волосна управа «збагатилася» церковними шафами. В Гусинному того ж повіту половиною цегли із збудованої у 1911 р. церкви розрахувалися з «робітниками» за роботу при її розбиранні, а другу половину присвоїла собі гмінна управа. У Свержу було розібрано церкву, де напередодні провели дозволений воєводською владою ремонт. Цю роботу виконували військові та цивільні особи, які заради відвернення уваги діяли в нічний час. На мешканців села, які намагалися захистити свою святиню від такого прояву вандалізму, поліція нацьковувала службових собак. Скарги 271 мешканців села до президента і прем'єр-міністра Польщі жодного результату не дали ¹⁰⁵.

Польські урядові документи вказують на те, що владі шляхом морального та фізичного тиску і шантажу вдалося частину українців пе-

ревести до костела, але у переважній більшості вони лише формально ставали римо-католиками. Так, у Замістському повіті протягом другої половини квітня 1939 р. релігійне визнання під великим тиском змінили у Замісті – 1, в селах Липсько – 22, Суховоля – 9, Кособуди – 4, Щебрешин – 2 особи, а у Горишеві Польському, Ситному, Чолках і Волі Горишівській через запеклий опір українського православного населення ревідикаційну акцію влада була змушена продовжити на невизначений час ¹⁰⁶.

За підрахунками Координаційного комітету з полонізації в кінці 1938 р. на Холмщині на римо-католицьку віру перейшло понад 10 % православних українців. Керівництво Комітету розраховувало протягом найближчих місяців «повністю ліквідувати меншинне (українське. – *Авт.*) питання» ¹⁰⁷.

У Замісті солдатів православного віровизнання без їх згоди ввели до костела і вимагали перейти на римо-католицьку віру. Окремі юнаки не витримували подібного знущання, через що вчиняли самогубства. Так, перед Великодніми святами 1939 р. виходець з Томашівського повіту Микола Хитрий через вимогу перейти на католицьку віру застрелився. Інший українець, якого разом з 15 такими ж солдатами командир відвів до костела, де їх примушували охреститися і прийняти причастя, повісився в казармі ¹⁰⁸.

Наведені в польських документах факти переходу на католицьку віру є перебільшеними, адже лише окремі українці це робили свідомо. Такого результату можна було досягти виключно шляхом застосування фізичної сили, про що існує багато документальних свідчень. Так, у Набржжі Грубешівського повіту поліція гумовими кийками зганяла українців із сусідніх сіл Пасіка, Моложів і Тучапи до місцевого костела, щоб через примусове причастя вихрестити їх на католиків. Не усі селяни польського походження схвалювали дії своєї влади. На зауваження присутньої при цьому ганебному дійстві польки: «Боже, що вони роблять з тими людьми!», один з українців відповів: «Кінець світу буде чи ні, не знаю, але кінець Польщі буде, і то швидко!». Після прийняття причастя ксьондз промовив: «Ви бачили, з якою радістю та зі сльозами в очах той люд приймав нашу святую польську комунію (причастя. – *Авт.*). Від сьогодні ви всі стали поляками... Ваша віра є правдива римо-католицька і ніхто вже вам не скаже, що ви – русини (українці)» ¹⁰⁹.

Як засіб впливу на православних віруючих влада, як у давні часи, застосовувала метод розколу прихильників цієї конфесії. Вона намага-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

лася перетягнути на католицьку віру заможніших українських селян, інтелігенцію та священників. Влада розраховувала на те, що за кращими господарями до костелу підуть інші селяни. Коли це не діяло, поляки заради помсти підпалювали садиби послідовних прихильників православ'я, що найчастіше ототожнювалося з високою національною свідомістю ¹¹⁰.

Влада намагалася підтримувати тих, хто вже прийняв католицьку віру. Так, на захист ново наверненого католика Михайла Онишка з Горишева Польського Замістського повіту, який подав клопотання про придбання земельної ділянки у Степанковичах Грубешівського повіту, виступив особисто керівник Координаційного комітету з ревіндикації, командир 3-ої піхотної дивізії полковник Мар'ян Турковський. Він просив командира полку кінних стрільців, який дислокувався в Грубешеві, «переконати грубешівського старосту у важливості цієї акції» і про його рішення «повідомити, повертаючи на адресу дивізії подання з відповідною згодою грубешівського старости» ¹¹¹.

Проте, не кожне бажання новоявлених католиків задовольнялось місцевою владою. Зокрема у Чесниках Томашівського повіту за наполяганням священника Лашука повітовий комісар у земельних справах відмінив підтримане Координаційним комітетом рішення про надання землі місцевому дяку Панкевичу, який висловив бажання перейти на католицьку віру ¹¹².

Українське населення краю намагалось протидіяти розгорнутій владою кампанії з полонізації. Польські архівні документи свідчать, що в окремих місцевостях ця боротьба для українців була досить успішною. Навіть в одному з найскладніших під національним оглядом Замістському повіті, який на терені Холмщини здавна був осередком католицизму, завдяки рішучості та підтримці ззовні місцевим українцям вдавалось якийсь час стримувати процеси полонізації. В листі управи повітового осередку Товариства розвитку східних земель (ТРСЗ) до командира 3-ої піхотної дивізії Турковського від 11 квітня 1939 р. говорилося про те, що у Селиських «православні жителі того села повністю зосередилися на націоналістичних українських гаслах і через здійснювану на місці місцевими та приїжджими діячами агітацію, не піддаються на жодні ревіндикаційні заходи. Ставлення тих жителів є настільки категорично негативним до польських гасел, що всі застосовувані методи впливу нічого не дають... Настрої серед православних села Селиська є якнайбільше антипольськими, надто провокаційними і в найвищому рівні зухвалими» ¹¹³.

Керівництво згаданого осередку ТРСЗ у травні 1939 р. було змушене визнати, що «руська (українська. — *Авт.*) і православна людність вороже налаштована до польської людності. Стосовно державної влади... триває антидержавна національно-українська акція»¹¹⁴. Констатуючи факт негативного ставлення українців до Польської держави, ці впливові політичні діячі не хотіли об'єктивно оцінити стан речей і встановити справжні причини таких настроїв серед українців згаданого повіту.

Найближчим до народу традиційно було українське духовенство. Переживши першу, але найважчу, хвилю полонізації воно перейшло до більш рішучих дій. Як зауважив один з найвпливовіших діячів Координаційного комітету з ревідикації, полковник Турковський, українське православне духовенство «розпускає поголоски, які дійшли вже до усіх повітів, що ревідикацію здійснювала група безвідповідальних людей, що це суперечить волі уряду, що навіть ті, хто прийняв католицизм, можуть бути покарані, оскільки поступили всупереч побажанням уряду»¹¹⁵.

Священики, наскільки це було можливим, приділяли підвищену увагу селам, де відбулися найбільші втрати від насильницької полонізації і займалися реконвертизмом (поверненням до православ'я. — *Авт.*). Щоб не викликати звинувачень в антидержавній діяльності, вони наголошували на тому, що діють цілком законно, бо працюють над створенням парафій легітимної Польської православної церкви. Священики збирали від новонавернених католиків заяви про бажання повернутися до православної віри. Таку роботу в Чесниках і Тишівцях Томашівського повіту поводить священник Лазука, якого перед тим влада позбавила парафії у Селиськах Замістського повіту. В Грубешівському повіті подібну місію здійснював військовий священник, капелан Василь Мартиш. Він під час богослужіння у Монятичах 16 квітня 1939 р. висловив переконання, що усі, «хто з військовим оркестром були запроваджені до костела, тепер з оркестром будуть переведені до церкви»¹¹⁶.

Як зауважило військове командування, в артилерійському полку Замістя після сповіді та прийняття причастя від прибулих з Люблина українських православних священиків, у солдатів православного віросповідання помітно зріс рівень національної самосвідомості. Вони почали відверто говорити, що є не лише переконаними православними, але й такими ж українцями¹¹⁷.

Українське православне духовенство також знаходилося під пильним наглядом місцевої поліції. Як показують архівні документи, вона про результати своїх спостережень щомісяця доповідала властям, а ті

відповідним чином впливали на оскаржених священників. З поліцейських донесень видно, що серед інших, під постійним наглядом перебували священники Нестерук з Лазиськ і Швайка з Селиськ Заміського повіту, Лазука з Тишівць Томашівського повіту, Лашук з Чесник того ж повіту, Матвійчук з Тарногорода Білгорайського повіту, Метюк з Грубешева, Левчук з Удатич. Поліцейські фіксували мову богослужіння та проповідей і зміст спілкування з прихожанами. На особливу увагу поліції «заслужив» Павло Швайка. В черговому поліцейському рапорті за 15 березня 1939 р. писалось про те, що він «у проповіді закликав не забувати про християнську православну віру», щоб прихожани «трималися надалі православної віри, а не йшли слідами св. Петра, який по три рази відмовлявся від свого Бога»¹¹⁸. Поліцейські записували зміст розмов священника з дітьми, які на поставлені ним запитання польською мовою – відповідали українською, після чого священник хвалив дітей за хороші відповіді. Доросле населення в цей час якнайближче підходило до вітваря, щоб добре чути і бачити це дійство.

Щоб зберегти віру і національність, що в тодішніх складних умовах особливо виразно ідентифікувалося, місцем богослужінь православним часто служили цвинтарі. Так, з дозволу старости Заміського повіту 27 вересня 1938 р. відбулося богослужіння на міському цвинтарі, адже на той час церква св. Миколи і збудований у 1936 р. молитовний будинок були зруйновані. Через відсутність місцевого священника службу відправив о. Лашук з Чесник Томашівського повіту. На думку місцевих властей, це богослужіння надало впевненості українському православному населенню і підірвало авторитет Координаційного комітету з полонізації. Серед українців поширювалася інформація, що їх захистить начальник слідчого відділу заміської повітової поліції Андрій Дем'янюк, українець за походженням¹¹⁹.

Цивільна та військова адміністрації гостро реагували на діяльність православних священників. До найнебезпечніших для держави керівництво Координаційного комітету з полонізації віднесло священників Григорія Метюка з Грубешева, Андрія Ковальського з Матча Грубешівського повіту, Юрія Марчука з Тарногорода Білгорайського повіту, Теодозія Матвійчука з Телятина Томашівського повіту, Миколу Лашука з Чесник Заміського повіту, Олександра Волошинського з Потуржина Томашівського повіту, Григорія Павловського з Городиславич того ж повіту, Йосипа Денька-Микольського з Крупе Красноставського повіту, Юліана Куркевича зі Жмуді Холмського повіту, а також Романа Гурка, Віталія Сагайдаківського, Юрія Корсинюка. Зрештою, анти-

українські сили досягли свого. За межі української етнічної території Люблинського воєводства були насильно виселені священники Михайло Бонецький, Григорій Краток, Михайло Дольницький та Сергій Кострицький¹²⁰.

У зверненні Товариства розвитку східних земель Польщі до командира 3-ої піхотної дивізії пропонувалось через міністерство військових справ і воєводську адміністрацію виселити додатково священників Лащука, Метюка, Матвійчука і Левчука та заборонити православним священникам відвідувати місцевості, де живуть навернені на католицьку віру українці¹²¹. Військові власті закликали курію Люблинської дієцезії активніше захищати традиційних та новонавернених католиків, інакше польське населення буде почувати себе морально приниженим.

Апогей трагедії та її завершення

На захист релігійних прав українського населення Холмщини та Підляшшя виступив Синод Автокефальної православної церкви в Польщі. У спеціальному Меморандумі від 16 червня 1938 р. він висловив «гіркий смуток перед лицем вищої влади християнської Польщі, що така страшна несправедливість, з потоптанням Христової правди і любови сталася нам – християнам в християнській країні»¹²².

Оцінку подіям дав відомий український громадсько-політичний діяч, депутат польського Сейму Степан Баран. У заяві в Сеймі 6 липня 1938 р. напередодні ратифікації угоди між Польщею і Ватиканом він зокрема сказав: «Як українець, греко-католик, що підлягає Апостольській столиці і папі, заявляю, що справа оборони православної церкви – це національна справа і тому ми, українці галицькі, послі греко-католики, голосуватимемо проти укладання договору між Польщею та Ватиканом в обороні близької нам православної церкви, та в інтересах українського народу, в ім'я його історичних і етнічних прав»¹²³.

Моральною підтримкою для українців Холмщини і Підляшшя стало пастирське послання до греко-католицького духовенства митрополита Львівського і Галицького УГКЦ Андрея Шептицького від 20 липня 1938 р., в якому він наголошував: «Потрясаючі події останніх місяців на Холмщині змушують мене прилюдно стати в обороні переслідуваних наших братів, нез'єднених православних християн Волині, Холм-

щини, Підляшшя і Полісся та завізвати Вас до молитви за них та до діл покути, щоб виєднати з неба Боже милосердя.

...Населення Холмщини зранене у найсвятіших і найблагородніших почуваннях...

Мусимо запротестувати також проти того, щоб холмські події і політичну боротьбу з українським народом оправдувати інтересами Католицької Церкви.

Сьогодні може католицька опінія ще не зорієнтована, сьогодні багато католиків ще не здають собі справи з того, що сталося. Але те, що сталося, лишається грізним моментом для Католицької Польщі»¹²⁴.

Протести проти антиукраїнських дій на Холмщині та Підляшші висловили українські православні та греко-католицькі громади Нью-Йорка, які під час маніфестації 18 серпня 1938 р. ухвалили і подали до уряду США звернення з вимогою втрутитися в дії польського уряду. Українці Канади 20 вересня того ж року в заяві до уряду своєї країни висловили протест з приводу руйнування православних і колишніх греко-католицьких церков на Холмщині та Підляшші¹²⁵.

Наявні матеріали незаперечно доводять причетність люблинського католицького єпископа Фулмана до формулювання рішень та корегування планів Координаційного комітету з ревідикації щодо знищення православних церков у 1938 р. Небезпідставно люблинський воєвода у квітні 1938 р. висловив сподівання, що католицьке духовенство підтримає владу в питанні ліквідації православних церков. Після висловленого ним жалю з приводу того, що «певні парафіяльні ксьондзи не оцінюють докладених зусиль і дають можливість не лише православним, але й також своїм власним прихожанам паралізувати цю діяльність», він звинуватив у пасивності ксьондзів Едварда Домбровського з Біщі та Блажея Новосада з Потоку Горішнього Білгорайського повіту. Єпископ негайно зреагував на критику воєводи¹²⁶.

Через кілька днів Фулман повідомив воєводу про те, що в такий відповідальний момент для держави і католицької церкви священники попереджені про неприпустимість пасивної поведінки. В листі до ксьондза Домбровського він пояснив йому, що «сьогодні робиться спроба допомогти католицькій церкві та державній владі виконати свою місію серед некатолицького і непольського населення». Він картав священника за те, що той протидівав і заважав цьому процесові, адже можна зрозуміти, що «очевидно Ви виступаєте проти ліквідації православної церкви і усунення православних священників (в Біщі)... Як священник і поляк Ви повинні неухильно дотримуватись виправда-

них вимог (щодо ліквідації православної церкви. — *Авт.*), висунутих суспільством»¹²⁷.

На своє виправдання Домбровський писав Фулманові: «Я дотримувався і дотримуюсь тієї думки, що православний священник і церква у Біщі становлять серйозну перешкоду у підтриманні впливу польської католицької ідеології. Я перешкоджав як будівництву православної церкви у 1933 році, так і викладанню православної релігії в школі... Церква була опечатана, її робота припинена... Декілька разів за минулий тиждень я пояснював з кафедри, що православ'я у Біщі — це привнесена релігія, в давньому минулому вона тут не існувала... Майже двадцять років я є захисником та борцем за церкву і Польщу»¹²⁸. З переписки між цими двома церковнослужителями видно, що єпископ Фулман наполегливо підтримував процес знищення православних церков на Холмщині та погрожував своїм священникам санкціями за ухиляння від участі в цій державній програмі.

Про підтримку антиукраїнської акції Фулманом говорить зміст його листа до керівника Координаційного комітету з ревіндикації, полковника Мар'яна Турковського від 4 липня 1938 р., в якому він наголошував: «Я вдячний нашій благородній армії за підтримку цієї Божої справи, яка є такою важливою для польської державності. Я зроблю усе, що в моїх силах»¹²⁹.

Свої обіцянки католицький єпископат підтримував практичними діями. Так, у 1929 р. люблинський єпископ Фулман подав 755 судових позовів щодо повернення йому 303 покатолицьких і 533 поунійних церковних об'єктів, а підляський ординарій протягом 1929–1930 рр. подав судові позови на 248 з 320 існуючих на території його римокатолицької дієцезії церковних об'єктів, що перебували в користуванні православних віруючих, або були зачинені¹³⁰.

Виявом високої оцінки успішної боротьби «благородної армії» з українством та здобутих нею на цьому фронті перемог може служити факт візиту єпископа Фулмана до штабу 3-ої піхотної дивізії у Замісті напередодні офіційного припинення ревіндикаційної акції, його участь у військовому святі та отримання там державної нагороди за «співпрацю з армією у сфері суспільної діяльності»¹³¹.

Треба сказати, що єпископ інколи відмежовувався від дій влади. Так, в листі до декана Грубешівського повіту він писав: «Демонтаж, підпал чи руйнування колишніх уніатських церков, які проводяться в нашому церковному окрузі, робляться без взаємодії з курією. Якщо державна влада займається цим, то вона це робить самостійно і буде

сама відповідати за це. Якщо вона інформує нас до чи після факту, тоді ви або інші священики не повинні приймати цю інформацію. Ці повноваження повинні належати курії... Взагалі методи, що використовуються для знищення або руйнування місць богослужіння не можуть бути прийняті з нашого боку»¹³².

З цього можна зробити висновок, що єпископат Люблинської дієцезії уникав відкритої підтримки розгорнутої владою акції окатоличення і спольщення українського населення Холмщини та Підляшшя. Участь католицького духовенства в акції захоплення та руйнування православних церков унеможливила б проведення ним агітаційної роботи серед українського населення, надавала б перевагу православним священикам, провокувала б українців краю до актів помсти. Це кидало б тінь на Ватикан та викликало б негативну реакцію з боку як православних, так й католицьких громад в інших країнах світу. Будь-який шанс на повернення православних українців до Римо-католицької церкви в майбутньому був би втрачений. Разом з тим, офіційне відмежування єпископату від ревіндикаційної акції не заважало парафіяльному духовенству підтримувати дії місцевої влади і брати безпосередню участь у наверненні православних віруючих у католицизм, захопленні та руйнуванні українських церков¹³³.

У 1939 р. в польському суспільстві сформувалась думка про те, що справа «заволодіння українськими душами» зазнала поразки. Командир 3-ої піхотної дивізії в листі до командира округу корпусу II у травні 1939 р. повідомляв, що «в сільській місцевості постійно кажуть, що армія програла, адміністрація програла, а православні священики виграли»¹³⁴. Руйнування церков та намагання продовжити процес полонізації лише підвищили популярність Православної церкви в Польщі та зміцнили проукраїнські настрої в цій державі та за її межами.

Визначенню ролі Римо-католицької церкви в Польщі та Ватикану в ревіндикаційно-полонізаційній акції допоможе зміст угоди між урядом Польщі та Ватиканом від 20 червня 1938 р. Перш за все, вона є доказом тривалої боротьби за душі корінного українського населення, за його надбання у сфері загальної та релігійної культури, церковному мистецтві. Вона також висвітлила вирішальну роль Католицької церкви в міжетнічних і міжрелігійних відносинах, між українською меншиною і Польською державою.

Угода передбачала відмову Католицької церкви від володінь колишньої Холмської Греко-католицької єпархії, якими Католицька церква володіла на день підписання угоди. Відносно поунійних, а тепер пра-

вославних церков, що перебували у державній власності, угода передбачала повернення їх Католицькій церкві. Таких церков у додатковому таємному протоколі налічувалося шістнадцять ¹³⁵.

Згідно з затвердженим генералом Ольбрихтом 4 квітня 1938 р. списком 56 церков підлягали демонтажу, а 61 — мала бути передана Люблинській римо-католицькій дієцезії. Важко зрозуміти, яким чином курія збиралася при отриманих церквах зробити повноцінні парафії, якщо міністерство віровизнань та народної освіти заперечувало проти створення нових парафій з оплачуваними державою посадами священників. При цьому міністерство посилалось на зафіксований угодою факт відмови від греко-католицьких церков, а вільних костелів на той час не було ¹³⁶.

Хоч не встановлено початку переговорів між Польщею та Ватиканом, але час підписання угоди вибраний не випадково. Акцію нищення православних церков та ревіндикації колишніх греко-католиків, які протягом 60-ти попередніх років сповідували православну віру, уряд незалежної Польщі фактично розпочав у 1919 р. Саме тоді було привласнено майно Православної церкви, до створення якого держава, польська Римо-католицька церква та Ватикан не мали жодного відношення.

Що ж повинно було статись з закритими і «нелегальними» церквами (парафіями). Наприкінці 30-х рр. польське суспільство було охоплене антиукраїнською істерією, тому українці Холмщини і Підляшшя не могли розраховувати на толерантність з боку влади, виконання нею своїх міжнародних зобов'язань і конституційних прав національних меншин. Крім призначених у квітні 1938 р. до ліквідації та передачі католицькому костелові православних та поунійних церков, мали місце додаткові руйнування. Отже, угода між Польщею та Ватиканом ще більше загострила проблему Православної церкви, спричинивши її руйну. Свідоме відсторонення українців краю від суспільного життя країни посилювало їх недовіру до Польської держави, продовженням якої стали міжнаціональні відносини в період німецької окупації Польщі у 1939–1944 рр.

Українці Холмщини та Підляшшя у міжвоєнний період намагалися зміцнити свою культурну ідентичність та утвердити конституційні права. Історична пам'ять давала їм право бути переконаними у тому, що на цих землях вони є автохтонним народом і відносяться до титульної української нації, яка через несприятливі політичні обставини стала тут національною меншиною. Опинившись у важкому середовищі, вони

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

рахували Православну церкву важливим чинником самозбереження, здатним об'єднати релігію з національною ідентичністю і сприяти їх культурному розвитку.

Холмщина стала тереном, де найбільш яскраво висвітилась роль Католицької церкви в житті польського народу та державному будівництві у 1918–1939 рр. Ставлення Люблинської католицької дієцезії до штучно перетворених у недіючі православних, в тому числі колишніх греко-католицьких, церков, стало її внеском у будівництво польської нації. Для цього вона широко застосовувала часто спотворену історичну пам'ять католиків, адміністративний ресурс, релігійні та громадські організації, пресу, власні та загальнодержавні святкові заходи. Ці засоби використовувалися проти православ'я та українства і не могли створювати атмосфери християнського міжцерковного і міжнаціонального порозуміння. Справа Холмщини і Підляшшя показала неспроможність, а найголовніше, небажання Католицької церкви врегулювати ситуацію з користю для обох народів. Вона категорично не хотіла справедливо, з врахуванням історичного минулого цих земель, ділити територію та культурний простір з українським населенням, яке намагалося будь-що зберегти свою національну ідентичність¹³⁷.

Після 1918 р. державна влада допомагала Католицькій церкві відновити свої впливи на холмсько-підляських землях. Влада вважала церкву ключовою інституцією, адже на початку незалежності не розглядалось питання залучення армії до розв'язання українського питання. Як любив висловлюватися єпископ Фулман, тоді для Католицької церкви загалом, і Люблинської дієцезії зокрема, було найважливіше «встановити католицьку віру в нації»¹³⁸.

Католицька церква могла побудувати католицьку польську націю лише шляхом виходу на політичну арену. Це добре розуміли єпископат і духовенство, які для того широко використовували риторику та можливості церкви і поступово у свідомості польського народу зміцнювали переконання у тому, що лише католицизм асоціюється з польською національною ідентичністю. Особливо успішно це вдавалось робити на місцевому рівні, де зв'язки між священниками, посадовими особами та прихожанами були найміцнішими. Таким чином, Католицька церква значно політизувала питання православ'я, помітно змінила ставлення держави до Православної церкви та до українського населення Холмщини та Підляшшя¹³⁹.

Підтримавши Католицьку церкву в перші роки незалежності, Польська державна влада у відповідний момент створила їй можливість віль-

но працювати над будівництвом польської нації, в тому числі й за рахунок української православної людності. Починаючи з 1926 р., влада усіх рівнів ретельно стежила за тим, щоб інтереси Католицької церкви не страждали від присутньої на Холмщині та Підляшші Православної церкви. Розгорнута в кінці 1937 р. кампанія полонізації православ'я та українського населення краю поруч з державними інституціями (місцеві адміністрації, армія, поліція) значно залежала від масштабів участі Католицької церкви. У 1937–1939 рр. державна і католицька церковна влади повністю синхронізували свої зусилля при втіленні у життя головного в цій ділянці політичного принципу: полонізація Холмщини та Підляшшя через католизацію Православної церкви та української людності¹⁴⁰.

Становище українців Холмщини та Підляшшя у міжвоєнний період показало усьому світові небажання польської політичної еліти рахуватися з найнеобхіднішими потребами української спільноти. Політика Польщі спрямовувалася на прищеплення українцям польських національних ознак. До реалізації такого плану були залучені усі державно-політичні, громадські, господарські, військові та релігійні інституції. Національне життя місцевих українців напередодні Другої світової війни практично завмерло. Їх громадські культурно-освітні та господарські організації були ліквідовані на початку 30-х рр., а малочисельні низові церковні організації не могли охопити широкі верстви населення. В етнічному, культурному та духовному плані українці зазнали непоправних втрат, які збільшилися під час німецької окупації. Оцінюючи становище українців Холмщини та Підляшшя у відродженій Польській державі український вчений-енциклопедист Володимир Кубійович писав: «Ніякий інший край не зазнав таких великих національних втрат упродовж такого короткого часу, ніде інде не підпали міста під таку сильну польонізацію, ніде інде не зустрічали ми такої маси денаціоналізованих селян (калакутів), як саме тут. Додаймо до цього, що польський натиск ніде не був такий сильний, як тут, а опір населення був радше пасивний... Ніде польські впливи не були такі сильні, а ми такі слабкі, як саме тут. Ніде також не були поляки такі агресивні...»¹⁴¹.

Примітки

1. Подаємо за: Wasilewski L. Dzieje męczeńskie Podlasia i Chełmszczyzny. – Kraków, 1916. – S. 46; Stoczewska B. Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. – Kraków: KAAFM, 2009. – S. 297-302.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

2. Cabaj J. Op. cit. – S. 22.
3. Францев В. Карты русского православного населения Холмской Руси. – Варшава, 1910. – С. 8.
4. Cabaj J. Op. cit. – S. 23-24.
5. Там само.
6. Там само. – С. 24.
7. Там само. – С. 25.
8. Там само.
9. Францев В. Назв. праця. – С. 4, 8.
10. Там само. – С. 4.
11. Горний М. Українці Холмщини та Підляшшя. – С. 125; Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя – С. 14.
12. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – С. 19.
13. Pelica G. J. Op. cit. – S. 65; Купріянович Г. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші (книга двомовна). – Холм, 2008. – С. 16-20.
14. Ignaciuk J. Przed i po roku 1938 // Przegląd Prawosławny. – 2008. – № 7. – S.11.
15. ЦДІА у Львові. – Фонд 693. – Оп.1. – Спр. 543. – Арк. 1-4.
16. Pelica G. J. Op. cit. – S. 203.
17. Там само.
18. Там само. – С. 205.
19. Заставний Ф. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – С. 152.
20. Sadkowski K. From Ethnic Borderland to Catholic Fatherland: The Church, Christian Orthodox and State Administration in the Chelm Region, 1918-1939 // Slavic Review. American Quaterly of Russian, Eurasien, and East European Studies. – 1998. – Vol. 57, Number 4. – P. 816-818.
21. Там само. – С. 816-817.
22. З особистих архівів Юрія Макара та Анатолія Салюка.
23. APL. UWL. WSP. – Sygn. 674. – S. 2-4.
24. Sadkowski K. – Op. cit. – P. 818; Pelica G. J. Op. cit. – S. 65. Між авторами є розходження стосовно дати розпорядження Міністерства сільського господарства і державного майна від 16 червня 1919 р. К. Садковський пише – 20 червня.
25. Цит. за: Pelica G. J. Op. cit. – S. 121.
26. Там само. – С. 44-45.
27. Sadkowski K. Op. cit. – P. 819.
28. ЦДІА у Львові. – Ф. 693. Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 1.
29. Sadkowski K. Op. cit. – P. 820-821.
30. Винниченко І. Назв. праця. – С. 183-184.
31. Там само. – С. 174.
32. Наше життя. – 1923. – 27 травня.
33. Винниченко І. Назв. праця. – С. 198.

34. ЦДДА у Львові. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 543. – Арк. 1-4; Pelica G. J. Op. cit. – S. 379-380.
35. Archiwum Akt Nowych (AAN). MWRiOP. – Sygn. 1013. – S. 11-12.
36. Pelica G. J. Op. cit. – S. 91, 396.
37. AAN – Sygn. 1001. – S. 238-241; Pelica G. J. Op. cit. – S. 93-105, 377.
38. Українська Автокефальна Церква. Історичний нарис про церковний розкол на Україні. – Свято-Успенська Почаївська лавра, 1995. – С. 3-5.
39. Sadkowski K. Op. cit. – P. 821.
40. Там само.
41. Там само. – С. 821-822.
42. Там само. – С. 821.
43. Наше життя. – 1924. – 23 березня.
44. Наше життя. – 1922. – 29 жовтня.
45. Наше життя. – 1923. – 27 травня.
46. Голос. – 1938. – 7 серпня.
47. Там само.
48. Наше життя. – 1924. – 29 червня.
49. APL. UWL. WSP. – Sygn. 431. – S. 742.
50. Наше життя. – 1924. – 5 жовтня.
51. Попко О. Було таке українське село. Історико-етнографічний нарис холмського села Степанковичі. – Тернопіль: Мандрівець, 2000. – С. 19-20.
52. Пастернак С. Назв. праця. – С. 391.
53. Там само. – С. 229.
54. Наше життя. – 1926. – 28 лютого.
55. Pelica G. Op. cit. – S. 147, 155-156.
56. SAW. 3 DP. Sygn. 1. 313. 3. 2; Siwicki M. Op. cit. – S. 114-115 (Dok. 8).
57. Слободян В. Церкви Холмської єпархії. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. – С. 100, 130, 171-172, 179, 182, 235-236, 284, 295, 315-316, 399-400.
58. Pelica G. Op. cit. – S. 44-45; 3 особистих архівів Юрія Макара та Анатолія Салюка.
59. Реснт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. – Київ: Богдана, 1997. – С. 83.
60. Там само. – С. 82.
61. Гелетій Я. Дорогою до Бога. До 125-річчя від дня народження церковно-освітнього діяча, професора М. П. Кобрини // Український вісник. – Дубно: Джерело, 1997. – Ч. 5. – С. 47.
62. Там само. – С. 49; Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 104-107.
63. Sadkowski K. Op. cit. – P. 823.
64. Там само. – С. 824.
65. Там само.
66. Там само. – С. 824-825.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

67. Pelica G. Op. cit. – S. 245; APL. UWL. WSP. – Sygn. 641. – S. 326-344.
68. Siwicki M. Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich. – T. 3. – Warszawa, 1992. – S. 134 (док. 18); Слободян В. Назв. праця. – С. 97, 103, 206-207, 212, 236-237, 243, 255-256, 262-263, 264-265, 267, 311-312, 316, 321-322, 323, 368, 375, 383-384, 420, 425, 436-438, 442 та ін.
69. Pelica G. Op. cit. – S. 256.
70. Sadkowski K. Op. cit. – P. 826.
71. Там само. – С. 825.
72. Новий час. – 1929. – № 103.
73. Siwicki M. Op. cit. – S. 116 (док. 10).
74. Sadkowski K. Op. cit. – P. 826.
75. Там само. – С. 827.
76. APL. UWL. WSP. – Sygn. 430. – S. 278; Купріянович Г. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші. – С. 24-25.
77. SAW. 3 dywizja piechoty legionow (DPL). – Sygn. 1. 313. 3. 2. – К. 22.
78. Kuprianowicz G. Projekty «rozwiązania» kwestii ukraińskiej ... S. 109-110.
79. Siwicki M. Op. cit. S. 119 (Док. 10 – додаток).
80. Там само. – С. 100. (Док. 2).
81. Там само. – С. 101.
82. SAW. 3 DP. – Sygn. 1. 313. 3/2.
83. Там само.
84. Горний М. Українці Холмщини та Підляшшя... – С. 90, 96, 109, 117, 127, 130, 136, 146.
85. Pelica G. Op. Cit. – S- 181-182.
86. SAW. 3 DP. – Sygn. I. 313. 3. 2.
87. Там само.
88. Там само.
89. Sadkowski K. Op. cit. – P. 831.
90. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 229.
91. Діло. – 1938. – 9 липня.
92. Sadkowski K. Op. cit. – P. 833.
93. Сивіцький М. Назв. праця. – С. 124-127.
94. Там само.
95. SAW. 3 DOK. II. – Sygn. 371. 2. 173.
96. Там само.
97. SAW. DOK II. Sygn. 371. 2. 173; Siwicki M. Op. cit. – S. 124-127; Купріянович Г. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші – С. 60-61.
98. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939. – Warszawa, 1989. – S. 373-374.
99. Siwicki M. Op. cit. – S. 131-132 (Док. 16).
100. Siwicki M. – S. 135-138 (Док. 19); Слободян В. Назв. праця. – С. 92, 98-99, 99-100, 114-115, 141, 253-254, 284, 302-303, 308, 345-346, 417-418 і ін.

101. Слободян В. Назв. праця. – С. 96, 99, 108, 117, 143, 153, 171, 205, 212, 217, 222, 231, 241, 262, 272, 293, 305, 309, 402, 407-408, 425, 427, 457.
102. Siwicki M. Op. cit. – S. 132-133 (Док. 17); Слободян В. Назв. праця. – С. 90-91, 97-98, 98-99, 106-107, 108-109, 111-112, 124-125, 194-195, 200-202, 203-204, 307-308, 382-383, 395-396, 407-408, 427-428, 445-447 та ін.
103. Попко О. Назв. праця. – С. 23.
104. Siwicki M. Op. cit. – S. 125 (Док. 12).
105. Siwicki M. Op. cit. – S. 139-140 (Док. 20).
106. Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich. Zamość 7 maja 1939 r. Pan Pułkownik Turkowski. Wiceprezes TRZW, W miejscu // CAW. 3 DP. – Sygn. I. 313. 3. 2.
107. CAW. 3 DP. – Sygn. I. 313. 3. 2; Siwscski M. Op. cit. – S. 145 (Док. 25).
108. CAW. 2 DP II. I. 313. 3. 2.
109. Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник. – Т. 2. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Об'єднання надбужанців, 1989. – С. 649.
110. Попко О. Назв. праця. – С. 22.
111. CAW. 3 DP. – Sygn. I. 313. 3. 2; Siwicki M. Op. cit. – S. 144-145 (Док. 24).
112. CAW. 3 DP. – Sygn. I. 313. 3. 2; Siwicki M. Op. cit. – S. 144 (Док. 23).
113. CAW. 3 DP. – Sygn. I. 313. 3. 2; Siwicki M. Op. cit. – S. 153 (Док. 30).
114. Siwicki M. Op. cit. – S. 162.
115. Там само. – С. 155 (Док. 31).
116. Там само. – С. 156.
117. Там само. – С. 151 (Док. 28).
118. CAW. 3 DP. – Sygn. I. 313. 3. 2; Siwicki M. Op. cit. – S. 148-149 (Док. 26).
119. Siwicki M. Op. cit. – S. 142. (Док. 23).
120. Pelica G. Op. Cit. – S. 328; 3 особистих архівів Юрія Макара та Анатолія Салюка.
121. Dowództwo 3 dywizji przychoty Legionów. L. dz. 998 / tj, Zamość, 25 V 1939 r. Dowódca Okręgu Korpusu nr II w Lublinie // CAW. 3 DP. – Sygn. I. 313. 3/2.
122. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 400.
123. Інтерпеляція посла д-ра Степана Барана до прем'єр міністра (1938) // Памятки України. – К. 1991. – № 1. – С. 18-19; Надбужанщина. – Т. 1. – С. 730-713.
124. Цит за: Пастернак Є. Назв. праця – С. 401-403.
125. Надбужанщина. – Т. 2. – С. 643; Войценко О.
126. Sadkowski K. Op. cit. – P. 833.
127. Там само. – С. 834.
128. Там само.
129. Там само. – С. 835-836.
130. Pelica G. Op. Cit. – S. 239.
131. Sadkowski K. Op. cit. – P. 833-834, 836.
132. Там само. – С. 835.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

133. Там само.
134. Там само. – С. 836.
135. Там само. – С. 837-838.
136. Там само. – С. 838.
137. Там само. – С. 838-839.
138. Там само. – С. 839.
139. Там само.
140. Там само.
141. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. – Чикаго, 1975. – С. 385-386.

Шостий розділ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: СПОДІВАННЯ УКРАЇНЦІВ ТА РЕАЛІЇ ЖИТТЯ

Підкорення Польщі

Восени 1939 р. першою жертвою загального плану гітлерівської Німеччини завоювання Європи стала Польща. Цьому передувала тривала підготовча робота, після чого Гітлер 14 квітня 1939 р. підписав план нападу на Польщу, під кодовою назвою «Вайс».

Уклавши договір з Великою Британією та Францією, Радянський Союз можливо міг відвернути війну як між Німеччиною та Польщею, так і свою власну війну з тією ж Німеччиною. Проте, 23 серпня 1939 р. між СРСР та останньою був укладений *Договір про ненапад*, який фактично розв'язував Німеччині руки. Військові дії, як відомо, розпочалися 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу. Наступні події показали, що усі спроби з боку міжнародної спільноти перепинити шлях війні не вдалися.

Що ж стосується західних держав, то від них не меншою мірою залежала доля народів. Але вони так енергійно боролися за мир, що не лише не перешкодили розв'язанню конфлікту, а швидше навпаки – прискорили його початок. Тепер можна тільки здогадуватися, що було б, якби...

Польща вступила у Другу світову війну за складних внутрішніх та зовнішніх обставин для себе. А в українців – зокрема холмшаків і підляшуків – заблищав, як їм здалося, промінчик надії на краще май-

бутнє. Під кінець вересня 1939 р. на їх землі вступили на короткий час радянські війська. Справа виглядала таким чином. До згаданого радянсько-німецького *Договору про ненапад*, укладеного 23 серпня 1939 р., додавався *Таємний додатковий протокол*. В його другому пункті зазначалося, що на теренах «приналежних до Польської держави, сфери впливу Німеччини і СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарев, Вісла і Сян»¹. З усього було видно, що обидва «союзники» не збиралися панькатися з Польщею, оскільки в згаданому документі у тому ж пункті записали, що «питання про те, чи бажаним буде в інтересах обох договірних Сторін збереження незалежної Польської держави та про кордони такої держави буде остаточно вирішене лише ходом майбутніх політичних подій»². Зрештою, на ті «події» не довелося довго очікувати, оскільки між Москвою і Берліном, починаючи з нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р., кореспонденція з польського питання не припинялася ні на один день. А 17 вересня послу Польщі в Москві Вацлаву Гжибовському вручили ноту про те, що «Радянський уряд не може... байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці та білоруси, що проживають на території Польщі і покинуті напризволяще, залишилися беззахисними». Тому був відданий «наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення *Західної України і Західної Білорусії*»³.

Вже 23 вересня 1939 р. радянські війська вступили на терени Холмщини і Підляшшя. У зв'язку з цим виникли деякі проблеми. Туди дещо раніше увійшли німецькі війська. Радянське керівництво вимагало відведення їх за лінію, обумовлену таємним додатком до угоди від 23 серпня. Все швидко владналося. Але «союзники» вирішили все ж доконати Польщу, підписавши 28 вересня 1939 р. новий *Договір про дружбу і кордони*⁴. До нього додавалися *Таємні додаткові протоколи*, за якими «до сфери впливу СРСР відійшла територія Литовської держави», а «до сфери впливу Німеччини відійшли Люблинське воєводство і частина Варшавського воєводства»⁵. До документу прикладалася карта поділу Польщі, підписана Й. Сталіним і І. Ріббентропом⁶. Отже, протягом одного місяця СРСР та Німеччина остаточно розділили Польщу і Прибалтику, що разом з тим внесло деякі корективи в долю Холмщини і Підляшшя. У зв'язку з територіальним перерозподілом між «союзниками» Холмщина і південна частина Підляшшя відходили до Німеччини, а Північне Підляшшя до Радянського Союзу⁷.

Після цього вже радянським військам довелося залишити Холмщину і Південне Підляшшя, куди знову мали вступити німецькі війська. Підрозділи Червоної армії, таким чином, недовго там перебували. Були задоволені чи незадоволені місцеві українці приходом радянських військ? Питання риторичне. В роки міжвоєнного двадцятиліття їх становище було нестерпним. Радянська пропаганда всіляко вихваляла райське життя в «союзі незламнім». Щоправда, чутки про цей «рай» доходили до Холмщини і Підляшшя. Але, доведені до відчаю, холмщакки і підляшуки сподівалися, що повинно щось змінитися на краще. В усякому випадку, можна буде, як вони надіялися, вільно спілкуватися рідною мовою і ніхто нікого не буде переслідувати тільки за те, що той українець. Тому місцеві жителі на загал приязно зустріли нових визволителів. А досвідчений радянський пропагандистський апарат обставляв вступ радянських військ як урочистий акт визволення з-під «буржуазно-поміщицького польського гніту». Прибуваючі радянські військові політпрацівники відшукували членів раніше розпушеної КПЗУ і за їх допомогою організовували урочисту зустріч військовим підрозділам. Загалом все виглядало добре, але як потім написав Євген Пастернак, якому згодом довелося якийсь час очолювати в Білій Підляській Український Допомоговий Комітет, багатьом з активістів тих урочистих зустрічей це коштувало життя, «бо після вибуху війни з большевиками в 1941 році розпочався німецький терор і ті, що зустрічали большевиків, загинули найскоріше в німецьких концентраційних таборах або були розстріляні німцями на донос місцевих поляків»⁸.

Коли радянські війська залишали Холмщину і Підляшшя, то разом з ними подалася до УРСР якась кількість загітованих сімей місцевих українців. Серед них, до речі, опинився і брат матері одного з авторів матеріалу Павло Свистун з дружиною і донькою. Він оселився в Олевську Житомирської області, де працював у місцевій машинотракторній станції. Але невдовзі був засуджений як «шпигун», а з початком війни 1941р. розстріляний разом з усіма іншими в'язнями. Дружину з донькою німці відіслали на примусові роботи до Німеччини, звідки вони по війні не повернулися до УРСР, а осіли в Польщі і проживали у Варшаві⁹. Про один цікавий епізод виїзду з Холмщини родини Кухарчуків з села Малий Василів Томашівського повіту наприкінці 90-х рр. повідомила регіональна польська газета, значною мірою посилаючись на польський переклад опублікованих щоденників Ніни Кухарчук, дружини Микити Хрущова. Знайшовся в селі житель Вла-

дислав Славінський, який спостерігав, як відїздили батьки сановної особи, по яких вона приїхала танком і вантажівкою. Виїхали батьки – Катерина і Петро Кухарчуки, а також брат Ніни з дружиною і дітьми¹⁰. До речі, пізніше, вже під час масових депортацій до УРСР, Ніна Петрівна через свого чоловіка допомогла близьким і далеким родичам та їх знайомим у влаштуванні в нових для себе місцях¹¹. Але, повертаючись до інтерв'ю з Владиславом Славінським, варто звернути увагу на кількісне співвідношення українців і поляків у селі перед війною. З його слів, у Василеві проживало тоді 164 родини православних, 4 польських і 1 єврейська. Але до 1937 р. він «не чув ні про яку Україну. Були православні і католики»¹².

Зацитоване зайвий раз підтверджує, що поняття українець не толерувалось на Холмщині і Підляшші, а місцевий люд штучно відгороджували від українців Волині і Галичини, щоб ненароком серед них не ширилися національні почуття, хоч насправді ті обмеження лише посилювали пробудження національної свідомості.

Повертаючись до долі загітованих радянською пропагандою втікачів слід зазначити, що після підписання 16 листопада 1939 р. у Москві *Угоди між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і урядом Німеччини про евакуацію українського, білоруського, російського і руського населення з території колишньої Польщі, що відійшла в зону державних інтересів Німеччини і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла в сферу державних інтересів Союзу РСР*, вона склалася для переважної більшості з них доволі трагічно.

Організацією переселення з радянського боку займалися *Головні уповноважені*, які перебували у Холмі і Ярославлі, а також районні уповноважені в Білgorаї, Білій Підляській, Варшаві, Грубешеві, Лодзі, Новому Санчі, Сяноку, Холмі і Ярославлі. Окрім пропагандистського апарату Червоної армії, за виїзд до СРСР агітувала москвофільська і про-радянськи настроєна інтелігенція. До переселення проявили інтерес насамперед найбідніші, спокушені можливістю поправити своє матеріальне становище. А, як відомо, радянська пропагандистська машина працювала бездоганно, коли треба було зобразити райські умови життя в радянській Україні. Не встояла перед спокусою пошуків щастя й певна кількість не найбідніших українців. Слід зазначити, що до виїзду українців спонукав не лише матеріальний фактор чи радянська пропаганда, підтримана лівачьки налаштованими місцевими елементами. Не менш важливим, або правильніше сказати – грізним чинником була загроза з польського боку. Українців постійно залякували: «Не стане

дерев, щоб Вас вішати». І це не були пусті слова, якщо не забувати подій кількарічної давнини, особливо на Холмщині і півдні Підляшшя, де було вчинено дику розправу над православними українцями.

Вийзд до СРСР мав завершитися до 1 березня 1940 р. Протягом часу, виділеного на переїзд, постійно діяла агітація, як за виїзд до СРСР, так і проти нього. Від виїзду українців рішуче відмовляли патріотично налаштовані місцеві українські комітети і ті, хто більш-менш орієнтувалися в умовах райського життя в радянській Україні. Цікаво й те, що місцеві агітатори за виїзд самі не дуже поспішали до *раю*, за виїзд, до якого агітували інших. Сказане було дуже показовим для Лемківщини. За різними даними тоді залишили рідні землі від 9 до 15 тис. осіб. Польський дослідник Ян Пісулінський підрахував, що Польщу покинуло 13 219 осіб, в т.ч. близько 6 тис. з Холмщини і 5 тис. з Лемківщини. Загалом тодішні переселенці залишили 8 тис. га землі. На місцях, куди вони подалися, їм обіцяли понімецькі і попольські господарства. Холмщаки здебільшого подалися на Волинь, а лемки – на Тернопілля. Цілком зрозуміло, що обіцяного вони не отримали і всіляко намагалися повернутися назад, а потім мали великі проблеми у стосунках з німецькою окупаційною владою. Їх садиби були визнані нічийними і передані іншим господарям, в тому числі й німецьким колоністам. Окремим *шукачам щастя* вже сформовані українські організації через німецьку владу допомагали розв'язувати земельне і житлове питання, але за надану їм чужу землю вони були змушені платити податок, а перед тим тривалий час жити у знайомих і родичів¹³.

У той час з Галичини, Волині та Буковини, які опинилися під владою Радянського Союзу, виїхало близько 10 тис. українців, переважно інтелігентів. Щоб потрапити до Люблинського і Краківського дистриктів, їм доводилося видавати себе за німців. Не зважаючи на лояльне ставлення німецьких властей до цієї категорії людей, вони, разом з евакуйованими з підрадянської території німцями, потрапляли до фільтраційних таборів на території Німеччини. Лише надзвичайними зусиллями Українському Центральному Комітетові (УЦК), створеному 1940 р. в Кракові, вдалось отримати дозвіл на право переїзду 4 тис. галицьких і волинських українців з Німеччини до Генеральної губернії. Разом з ними на Холмщину і Підляшшя потрапило кілька десятків буковинських священиків. А загалом з Буковини разом з німцями виїхало й декілька тисяч українців, у т.ч. майже половина православного духовенства. Переважна більшість з них осіла в Німеччині. Ті ж зі священників, хто дістався Холмщини і Підляшшя, відіграли там помітну

роль у відбудові українського православного життя, не лише тому, що там було мало своїх священників, але й тому, що прибулі з Буковини мали вищу богословську освіту, здобуту в Чернівецькому університеті, і, що дуже важливо, володіли німецькою мовою, чого дуже бракувало холмсько-підляським душпастирям¹⁴. До речі, декому з нас значно пізніше пощастило з окремими з них познайомитися в різних містах Канади. Зокрема, це буковинські священники Гуцуляк, Фотій та ін. Отець Фотій, наприклад, з 1940 р. по 1944 р. правив службу Божу в Холмі¹⁵.

Під німецьким окупаційним режимом

Після відходу радянських військ німецькі були введені на Холмщину і південну частину Підляшшя у середині жовтня. Терен включили до складу створеної декретом Гітлера від 12 жовтня 1939 р. Генеральної губернії, очолюваної Гансом Франком. До складу Генеральної губернії увійшли всі землі довоєнної Польщі, за виключенням прилучених до Рейху і тих частин Західної України і Західної Білорусі, що відійшли до СРСР. Загалом Генеральна губернія охоплювала територію у 95 тис. км² з населенням 12 млн. осіб. Столицею її став Краків. Тоді, у 1939 р., в Генеральній губернії опинилися Лемківщина, частина Надсяння, Холмщина з півднем Підляшшя, що складало 16 тис. км² українських етнічних земель з 1,2 млн. населення, в т. ч. майже 500 тис. українців і близько 200 тис. римо-католиків, для яких українська мова була рідною¹⁶.

Кількість населення, як зрештою й площа Генеральної губернії, змінювалася. Євген Пастернак, посилаючись на офіційні німецькі дані, писав, що населення Генеральної губернії (колишніх Краківського, Люблинського, Радомського і Варшавського воєводств) складало 10 млн. осіб, серед яких українці налічували 600 тис. осіб. Натомість щодо сполонізованих українців (їх ще називали калакутами), то, за німецькими даними, їх було 188 тис. осіб. А з початком німецько-радянської війни до Генеральної губернії приєднано Галичину. Відповідно населення збільшилося до 14,8 млн. осіб, з чого українці склали 4,8 млн. осіб¹⁷.

Визначаючи засади діяльності німецької окупаційної влади у національному питанні, Ганс Франк на нараді керівників відділів канцелярії Генеральної губернії 15 травня 1940 р. наголошував, що «не належить

допустити до організації національної спільноти українців, однак можна дозволити на заснування допомогової організації. В такий спосіб створиться можливість певного співжиття з українцями у формі, яка не зобов'язуватиме. Взагалі в Г.-г. належить притримуватися засади: «Дівіде ет імпера»¹⁸ (поділяй і володарюй! – *Лат.*). А згодом, конкретизуючи свої погляди на міжетнічні стосунки, Франк на нараді 15 серпня 1942 р. наголосив: «Мушу ствердити, що в інтересах німецької держави є втримувати напружені відносини між поляками і українцями. Число 4 чи 5 мільйонів українців, що ми їх маємо на терені Генеральної губернії, є надзвичайно важливою противагою до поляків. Тому я стараюся втримувати їх в певному стані вдовolenня під оглядом політичним, щоб вони не порозумілися з поляками»¹⁹.

Німецька політика щодо українців у Генеральній губернії не була постійною. Вона змінювалася в залежності від військово-політичної ситуації, як зрештою просто від настроїв німецьких окупантів.

Виходячи з того, німецька окупаційна влада дозволила українцям створювати громадські організації з координаційними функціями, початкові, середні та спеціальні навчальні заклади, церковні та культурно-освітні організації, виробничі та торгівельні кооперативні спілки, поліцейські та оборонні відділи. Провідники української спільноти скористалися із ситуації і розпочали або продовжили розбудову відповідних структур та закладів.

Передусім, допомоговими організаціями стали Український Центральний Комітет (УЦК) у Кракові та Українські допомогові комітети (УДК) на місцях. Треба зазначити, що незалежно від бажання німецької влади обмежити діяльність українських установ до харитативної служби, їх авторитет і діяльність далеко вийшли за межі, визначені німцями. Заради справедливості слід зазначити, що УДК фактично виникли відразу з падінням Польщі з ініціативи самих українців. Тому місцеві німецькі власті були поставлені перед доконаним фактом. Усі дії українських комітетів перед встановленням німецької адміністрації були нею визнані²⁰. На Холмщині і Підляшші діяльність українських установ координувало Люблинське представництво УЦК. А безпосередньо роботу по організації українського національного життя на місцях проводили УДК, які протягом усієї німецької окупації діяли: в Холмі з філією у Володаві, Грубешеві з філіями у Белзі та Угринові, Замісті з філією у Тарногороді, Білій Підляській з філіями у Тересполі, Янові та Вишничих. Окремо УДК діяли також у Радні, Красноставі та Люблині²¹.

Найбільш організованим виявилось українське відродження в Грубешівському повіті, де були відчутними впливи українських громадсько-політичних організацій Галичини, з якою Грубешівщина межувала. Тут був найчисельніший на всій Холмщині та Підляшші прошарок національно свідомої української інтелігенції та населення загалом. Порівняно з іншими повітами тут створено найбільше українських шкіл, культурно-освітніх та кооперативних установ, організацій Української Самооборони. Керівниками Грубешівського повітового УДК були адвокат Йосип Галушак та лікар Йосип Колодницький, адвокати Микола Струтинський, Микола Багринівський та Африкан Хрущ²².

Загалом кажучи, Холмщина і Підляшшя вимагали особливої уваги з боку УЦК, оскільки протягом століть українське життя тут зазнало найбільшої денационалізації, а українська людність відчувала втрати. Внаслідок політики властей міжвоєнної Польщі тут у містах проживало загалом 4,5 тис. українців або 2,0 % від їх загальної чисельності в краї²³.

Суспільне та приватне життя українців окупаційною владою ретельно контролювалося. За порушення встановленого порядку люди каралися за законами військового часу. Певні поступки з боку німців були спрямовані на відвернення з боку українців можливої протидії окупантам, а формування позитивного іміджу існуючого режиму було продиктоване бажанням якнайповнішого використання людських і економічних ресурсів українців в інтересах Рейху.

Разом з тим, німецька поліція як орган окупаційної влади мала право вчиняти судочинство і негайно виконувати вироки. Таким чином, селяни позбувалися права розпоряджатися вирощеним врожаєм зернових та городини, власною худобою і навіть домашньою птицею. Їх обкладали непомерними натуральними поставками, т. зв. *контингентами*, дуже часто вибиваючи їх силою²⁴.

В ті часи нездача селянами якоїсь частини натурального податку, того зневажливого для них *контингенту*, жорстоко каралась. Ось, наприклад, Холмська земля змушена була повідомляти, що 14 липня 1943 р. генерал-губернатор Франк видав розпорядження, посиляючись на рішення Гітлера від 12 жовтня 1939 р. про покарання смертю:

а) за злісне (з точки зору німецької окупаційної влади. — Авт.) невиконання обов'язкових сільськогосподарських поставок;

б) за злісне пошкодження або нищення продуктів рільництва, тваринництва або самих тварин;

в) за забій без дозволу влади свійських тварин;

- г) за перешкодження якимось чином, наприклад, здачі контингентів;
- д) за заклики до невиконання натуральних поставок²⁵.

Нинішній читач може все це сприйняти як щось дуже відсторонене від повсякденного життя. Але в ті роки подібні розпорядження дуже ретельно виконувалися окупаційною владою. Сотні і тисячі холмсько-підляських селян за їх невиконання, а виконати їх здебільшого не було можливим, поплатилися життям на місці, опинилися в концтаборах, втратили майно. Мимоволі напрошується порівняння з радянською *продрозверсткою* часів *воєнного комунізму*.

Більше того, згідно з розпорядженням державного секретаря Рейху Бюлера для населення Генеральної губернії святковими днями вважалися 7, 8 і 19 січня, Великодні неділя і понеділок, неділя і понеділок на Трійцю (Зелені свята). В усі інші свята віруючі повинні були працювати у власних господарствах, в установах, на підприємствах усіх форм власності, а крамниці мали бути відчинені. В інші дні церкву могли відвідувати учні шкіл перед навчанням, робітники підприємств – у вільний від роботи час, а сільське населення навіть у дозволені святкові дні під час сівби та жнив було зобов'язане працювати, а богослужіння переносилися на ранкові або пізні вечірні години²⁶.

Таким чином, життя населення Генеральної губернії повністю було підпорядковане потребам ведення Німеччиною війни на Сході. Про власні потреби чи то українців, чи поляків не йшлося. У зв'язку з цим великим блюзнірством стосовно українців звучать заяви про нібито їх співпрацю з німцями, на шкоду іншим народам.

Приклад дотримання німецькою владою задекларованого Г. Франком права українського населення Холмщини та Підляшшя на релігійну свободу навів у листі до *Холмської духовної консисторії* від 29 серпня 1942 р. декан Тишівецької волості Томашівського повіту П. Закидальський. Він, зокрема, повідомляв, що його та місцевого римо-католицького ксьондза викликали до волосної управи, де її керівник Штіглер заборонив їм відправляти вечірні богослужіння, а ранішні служби проводити з 7 до 7 год. 30 хв. Вони були попереджені, що у випадку невиконання цього розпорядження або п'ятихвилинного продовження богослужіння поза відведений час церква буде зачинена, а парафія ліквідована. Обидві сторони добре знали, що протягом визначеного часу неможливо відправити богослужіння чи молебень. Дізнавшись про це, віруючі висловили обурення діями німецької адміністрації, а мешканці села Зубовичі, яке входило до цієї парафії, на знак протесту відмовились відвідувати церкву²⁷.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Що ж стосується міського населення, то окупаційна влада встановлювала *норми* забезпечення його харчовими продуктами, які, цілком зрозуміло, розраховувалися на мінімальне забезпечення потреб. Сказане яскраво ілюструє оголошення від 22 вересня 1943 р. за підписом керівника Головного відділу харчування і сільського господарства Генеральної губернії Ноймана. Німецька влада усіх нєнімців розділяла на три категорії споживачів: а) т. зв. *нормальні споживачі*; б) *споживачі*, яким виділялися додаткові пайки; в) *споживачі* з особливими нормами забезпечення. До другої категорії відносилися службовці державних і деяких громадських структур, робітники і працівники «закладів, яким доручено окремі завдання, що лежать у німецькому інтересі». А до третьої – лише ті, чия «правильно виконувана діяльність вимагає *безупинної* фізичної, напруженої праці, яка виходить поза межі праці, виконуваної звичайними робочими силами». При цьому слід пам'ятати, що встановлення категорійності повністю залежало від волі «компетентного фахового відділу»²⁸.

Ось як виглядали норми забезпечення нормальних споживачів з 1 жовтня 1943 р. на одну особу на місяць:

	дорослі	діти
хліб	9000 г	4500 г
борошно (замість 1000 г хліба)	7500 г	до 3375 г
споживчі продукти	200 г	300 г
сурогат кави	125 г	125 г
цукор	300 г	300 г
мармелад	500 г	500 г
м'ясо	до 400 г	до 400 г
картопля (на рік)	до 100 кг	до 100 кг

Відповідно, для двох інших категорій населення передбачалися надвишки. Але для всіх разом оголошення передбачало потижневу видачу харчових карток, які все частіше видавалися нерегулярно або вривувалися пайкові норми ²⁹.

В грудні 1941 р. німецька політична поліція (гестапо) розпочала опис наявного у сільських мешканців майна: земля, живність, інвентар, господарські будівлі, хати і хатнє майно. Ця робота розпочалась в сусідньому з Холмом селі Окшів, де знаходилася сільськогосподар-

ська школа, в січні 1942 р. поширилася на волості Кривички, Букова, Сверже, Став і Жмудь Холмського, потім на решту повітів краю. Свої дії німці пояснювали бажанням з'ясувати загальний стан і можливості господарств на підлеглих Рейхові територіях³⁰. Розпорядженням генерал-губернатора у населення були вилучені жорна, які служили селянам для виготовлення борошна нижчих сортів. Разом з тим, за перемелювання зерна у контрольованих владою млинах бралася натуральна плата в розмірі 20 % від зданого до млина зерна³¹.

Замість стабілізації загальнополітичної ситуації на території окупованої Польщі, де у міжвоєнний період у міжнаціональних стосунках накопичилося багато гострих проблем, окупаційна влада свідомо створювала і підтримувала напружені відносини між польським і українським населенням. Після розв'язання війни з Радянським Союзом органи місцевого самоврядування та поліції швидко заповнювалися особами польської національності. Отримані посади вони використовували не стільки на шкоду німцям, як для поборювання українців. Широкої практики набули доноси на українців до гестапо, яке здебільшого не розслідувало наведених фактів, а відразу застосовувало радикальні методи покарання.

Мали місце масові доноси до німецьких служб СС та СД про існування в середовищі українців прихильників *комуністичної ідеї*. Це не відповідало дійсності, адже переконаних комуністів з числа українців під німецьким окупаційним режимом майже не залишилось. Цього не можна сказати про поляків, але їх німцям не видавали. Переважно доноси стосувалися людей, які заради порятунку від польського гніту та безземелля у 1939 р. піддалися на агітацію, виїхали до УРСР, але наступного року повернулись назад.

Гестапо заарештовувало людей, які за польських часів були членами КПЗУ або симпатизували цій політичній організації. Передусім переслідували саме тих, хто під час перебування у краї Червоної армії працювали у новостворених виконавчих комітетах та місцевій міліції. Користуючись настроями німецького окупаційного режиму, польські органи самоврядування та поліція включали до списків неблагонадійних національно свідомих українців. В такий спосіб вони руками німців намагалися позбавитися потенційних супротивників і зачищали Холмщину та Підляшшя від українців.

Зокрема, в жовтні 1941 р. у Славатичах Більського повіту гестапо заарештувало 28 українців, яких звинуватили у прокомуністичних настроях. Підставою для цього стали факти надання матеріальної допо-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

моги полоненим червоноармійцям, що тоді було поширеним явищем серед українців краю ³².

Володавська делегатура Холмського повітового Українського допомогового комітету в листі до УЦК у Кракові від 21 листопада 1940 р. просила втрутитись у розпочату німецькою поліцією акцію з ув'язнення у концтаборах людей, які за польських часів відбували покарання за участь у політичних заходах. Стосовно таких людей в листі говорилось, що «комунізм на Холмщині та Підляшші був за часів Польщі радше формою самооборони перед наступом польщини. Нині ці комуністи перестали ними далі бути» ³³.

У Білгорайському повіті, де у 1943 р. було найбільше скупчення польських підпільних загонів, німецьку владу «переконали» у тому, що саме місцеві українці активно допомагають польському підпіллю. З цієї причини у квітні 1943 р. сюди із Замістя була передислокована зондеркоманда, яка за допомогою румунів та вірменів з військової частини вермахту в селі Рожанка знищила житлові будинки усіх без виключення українських родин ³⁴.

Не без участі польських інформаторів 16 грудня 1941 р. в Ганні Більського повіту ессесівці згідно з наданим списком заарештували 12 осіб, серед них трьох євреїв, трьох поляків і п'ятьох українців. Ще один українець був застрелений під час втечі. Усіх заарештованих того ж дня розстріляли в сусідньому лісі. Серед страчених українців був сільський староста Іван Уринюк, завдяки якому в селі відновила діяльність українська церква, відібрана у міжвоєнний період. Разом з ним загинув молодий активіст Українського освітнього товариства (УОТ) Петро Дейнека. Того ж дня був заарештований і невдовзі помер у люблинській тюрмі староста села Кузавка Більського повіту Михайло Остапчук, якого поляки намагалися знищити за національні переконання та активну розбудову українського життя в селі та волості ³⁵.

У Пасіці Грубешівського повіту за підозрою у вбивстві польського таємного агента ще до окупації німецька жандармерія у 1940 р. заарештувала 8 місцевих українців. У Василеві лише за те, що українські селяни відібрали у поляків раніше викрадену з православної церкви ікону св. Анни, поліція влаштувала їм екзекуцію. У Підгірцях того ж повіту після заяви польського дідича маєтку про небажання українців працювати на нього, прибулий з Грубешева комендант жандармів Міллер побив учителя місцевої української школи за те, що він повідомив повітову адміністрацію про неправомірні домагання дідича. У Вишневі, після доносу польської поліції про зберігання місцевими українцями зброї,

жандармерія влаштувала допити і обшуки на усіх обійстях. Звернення Грубешівського повітового УДК до німецької адміністрації закінчувались складанням протоколів. Вимоги щодо заміни польських в'їтів та поліцаїв в українських селах українськими відверто ігнорувалися³⁶.

На вбивства українців польськими підпільниками німецька поліція здебільшого реагувала кволо. В той же час, коли українці карали польських бандитів, німці виявляли неабияку активність. Після вбивства поляком Левицьким шанованого людьми українського поліциста Лисяка у Волиці Обшанській Білгорайського повіту українці з цього та сусідніх сіл вчинили погром на обійстях поляків, які знали про планований замах, у приватних розмовах оцінювали його позитивно і погрожували українцям масовими вбивствами. У відповідь, прибулі з Білгораю німецькі жандарми заарештували близько 20 українців. Спочатку їх відвези до повітового центру, а після допитів переправили до тюрми у Замісті. Таке ставлення німців обурило українську людність і ще більше ускладнило подальшу співпрацю з окупаційною адміністрацією³⁷.

Без відповідного реагування з боку німецької влади залишалися інші антиукраїнські дії агресивно налаштованих поляків, в тому числі й наділених владою. Показовим є випадок, який трапився з мешканцем Шлятина на Томашівщині Степаном Мициком. Вранці 24 жовтня 1941 р. до його хати зайшли польський поліцист Кудлицький і сільський староста Шикюла. Побивши сім'ю гумовою палицею, поліцист вчинив її пограбування. Знайдені у скрині скатертини, золотий хрестик та ланцюжок від годинника, ковдри, відрізи на пальто та костюм, сорочки, рушники і військову шинель склав у мішок. Він заявив господарям та присутньому старості, що ці речі з'явилися у Мицика після пограбування ним людей, і забрав з собою. Доводи господаря та свідчення старости, що усі речі надбані господарем ще за царських часів та під час служби у російській армії, на поліцейського не подіяли, бо він відчував свою безкарність з боку німецької адміністрації та жандармерії³⁸.

У Тарнаватці Томашівського повіту (тоді Замістського – *Авт.*) у зв'язку з нападом польських підпільників на лісопильний завод і меблеву фабрику на початку червня 1942 р. німецька служба СД заарештувала і розстріляла українців Андрія Бенька, Мартина Купича, Миколу та Івана Бондарчуків, Івана і Тимофія Касперських, Ігоря Шумського, Миколу Курбуса та Ігоря Бучу, а їх господарства конфіскувала. Після нападу польського загону на панський маєток у тому ж селі було заарештовано 20 осіб, серед них 16 українців. Крім них, 18 вересня 1942 р. був заарештований муж довір'я Михайло Мозола, а його дружину

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

за спробу захистити чоловіка застрелили біля хати. У Горишеві Польському та Ситному того ж повіту було заарештовано та розстріляно не менше п'яти українців. Їх господарства були конфісковані, що створило для вцілілих членів родин важкі матеріальні умови³⁹.

З огляду на масове застосування до українців методів покарання без об'єктивного розслідування Грубешівський УДК у вересні 1942 р. звернувся з проханням до Люблинського представництва УЦК порушити перед адміністрацією Люблинського дистрикту клопотання про незастосування принципу збірної відповідальності усєї родини, страчення чоловіків через абсурдні звинувачення у співробітництві з діючими в окрузі польськими підпільними загонами. В листі наводились приклади, коли після страти голови сім'ї усе родинне майно конфіскувалось і передавалось до фільварків (маєтків). Так, у Лотові Грубешівського повіту після розстрілу Василя Проця, до якого не було претензій щодо виконання зобов'язань перед німецькою владою, його дружині було наказано віддати до фільварку у Вербковичах корову та свиней. Його німецький управитель після розстрілу чоловіка конфіскував у Софії Которович сільськогосподарський інвентар і худобу. Жінка і двоє дітей, серед них учень Холмської технічної школи і учениця Грубешівської учительської семінарії, залишилися без засобів до існування. Так само поступили з дружинами страченого сільського старости Марією Вітер, сільських господарів Надією Голубик, Марією Осип, Марією Прушинською, Палагією Плютою, у яких залишилися малолітні діти та перестарілі батьки⁴⁰.

Як зауважив колишній депутат до польського парламенту від українського населення Грубешівського повіту Семен Любарський, «підставою для арештувань були: а) присуди польських судів за участь у КПЗУ, згідно доходження і слідства у тому напрямку; б) участь у клітинах адміністрації (сільрада, міліція) під час осені 1939 р.; в) перетримування, згідно харчування б.[увших] більшовицьких полонених; г) виїзд в осені 1939 р. на терени окуповані більшовиками. При устійненні списків німецька влада користувалась списками польської адміністрації ще за часів Польщі та інформаціями теперішніх ріжних, переважно польських чинників, як поліції та б.[увших] польських конфідентів»⁴¹.

Німецька поліція широко застосовувала взяття у заручники цілком невинних людей. Вона розраховувала на те, що родичі або односельці заради порятунку заручників викажуть справжніх винуватців події. Це змусило відомого українського правника Степана Барана звернутись до Люблинського представництва УЦК з проханням виступити на захист

мешканців Свержа Холмського повіту Євстахія Луця, Івана Вальчука, Івана Юрчука, Андрія Ковальчука, Євстахія Мазуркевича, яких кинули до концтабору Майданек на околиці Люблина. З дев'яти заручників троє померли в таборі, не дочекавшись розгляду їх справи ⁴².

Крім Майданека, українських заручників утримували в концтаборах Ваймар-Бухенвальд, Освенцім та інших. Українські громадські організації намагалися рятувати безпідставно заарештованих людей. Зокрема Замістьський УДК 7 травня 1942 р. звернувся до комендантів СС та СД про перегляд справи та звільнення 22 національно свідомих та активних українців, які опинилися в Освенцімі, частина з яких там померла ⁴³.

Розпорядженням командування СС на окупованій території було заборонено користуватися радіоприймачами, а за його невиконання передбачалась смертна кара. В лютому 1942 р. у Бабичах Білгорайського повіту у селянина Івана Сенейка за доносом поляків гестапівці знайшли залишений відступаючими польськими солдатами недіючий електроламповий радіоприймач без ламп, тим більше, що в селі ніколи не було електрики. Лише своєчасне заступництво керівників повітового Українського допомогового комітету врятувало його від смерті ⁴⁴.

Спроби онімечення краю

Успіхи німецьких військ на початку війни підсилили ейфорію центрального і локального керівництва Рейху, яке вважало, що наступив слушний момент перетворення Німеччини на якусь наддержаву, здатну керувати світом. Реалізація подібних ідей вимагала поширення німецького *життєвого простору* (lebensraum) в Європі, який слід заселити, по можливості, більшою кількістю *арійців*, тобто німців. Належне місце при цьому відводилося й Генеральній губернії. Її правитель Ганс Франк під час розмови з Адольфом Гітлером у березні 1941 р. заручився підтримкою останнього на перетворення Генеральної губернії протягом 15-20 років на німецький край. А вже наступного місяця у промові з нагоди дня народження фюрера Франк публічно заявив, що «долина Вісли від витоків до впадіння у море в майбутньому буде такою самою як тепер долина Рейну» ⁴⁵. Далі – більше. У серпні наступного року у Львові Франк відверто заявив про те, що Генеральна губер-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

нія — це «поселенський терен великонімецького Рейху», і навіть «німецька батьківщина»⁴⁶.

Наведене не було якоюсь особистою вигадкою краківського правителя, а частиною далекосяжних планів держави, які, на щастя, ніколи остаточно не втілилися у життя. Тим не менше, у березні 1942 р. керівник гестапо Генріх Гімлер, який відповідав за реалізацію *Генерально-го східного плану* (Generalplan Ost), узгодив з Гансом Франком питання щодо утворення на теренах Генеральної губернії перших німецьких поселень⁴⁷. Для цього передбачалося виселити з південно-східної Холмщини орієнтовно 100-110 тис. осіб польської та української національності, а на їх господарствах поселити родини етнічних німців і напівнімців з різних регіонів Центральної та Східної Європи. Як свідчать записи зі *Щоденника Ганса Франка* — це мали бути 1200 родин босняцьких, 1000 родин бессарабських, 200 родин сербських, 2000 родин лєнінградських, 4000 родин балтійських, 500 родин волинських німців. Разом це мало скласти 10 тис. родин або 50-60 тис. осіб. Як згадував особистий лікар Гімлера Керстен, шеф гестапо ще на початку 1941 р. планував переселити у Східну Польщу (переважно на українські етнічні землі) 8,5 млн. голландців⁴⁸. Потрібно зауважити, що 80 % з передбачуваних поселенців не були селянами і не могли господарювати на землі. Отже, працювати на цих господарствах повинно було місцеве населення або переміщені з інших повітів особи. Що ж до самих переселенських акцій, то перші виселення українців і поляків датовані вже листопадом 1941 р. і лютим 1942 р., хоч широкомасштабна акція розпочалася у листопаді 1942 р.⁴⁹.

При переселенні людей німецька влада застосовувала такі ж методи, як і війська НКВС у 1939–1941 рр. під час виселення українців, а також, до речі, поляків з Галичини та Волині до Сибіру. Як говорилося у спеціально виготовленій військовою владою листівці, про час виселення людей мали попереджувати за 24 години. У призначений день спеціально виділені особи мали визначити виселенцям місця збору, де їх повинні чекати відповідальні працівники допомогових комітетів. Вони мали повідомляти виселенцям місця призначення та маршрути пересування. Переселенцям заборонялось самовільно вибирати місця проживання, інакше вони позбавлялись права на отримання житла, землі та фінансової допомоги. Тим, хто своєчасно не звільнив своїх обійсть, загрожував арешт і поміщення до таборів примусових робіт⁵⁰.

Через несприятливий розвиток подій на Східному фронті, цей великий за масштабами план не був реалізований, проте німці не відмови-

лися від свого зловіщого задуму і провели меншу ніж планувалось депортаційну акцію. З 27 листопада 1942 р. і до середини лютого 1943 р. повністю або частково було виселено місцеве населення з 116 (за іншими даними з 220) сіл, в тому числі із Замістського – 47, з Томашівського і Грубешівського – відповідно 15 і 54 сіл, а також окремі українські села Білгорайського повітів⁵¹.

Загалом переселення українців і поляків на Холмщині тривали з листопада 1942 р. по серпень 1943 р. На їх місця поселяли етнічних німців як з самої Польщі, так і з інших держав. Очевидно, що після відомих подій на Східному фронті, німецька верхівка втрачала впевненість у реалізації своїх далекосяжних планів, але продовжувала здійснювати лабораторний експеримент на українсько-польському етнічному прикордонні⁵².

Найчастіше виселені українці та поляки не отримували обіцяних господарств і житла. А якщо й отримували, то з великим запізненням і здебільшого пограбовані обійстя. Підтвердженням цьому є поневіряння 247 українських родин, яких восени 1942 р. виселили з Замістського повіту. Прибувши на місце призначення, вони опинилися без даху над головою та землі. Після звернення представництва УЦК в Люблинському дистрикті німецька влада погодилася розселили їх в селах Лосинець, Вілька Лосинецька, Кунки, Вуглів та Майдан Сопотський. Передаючи їм господарства попередньо виселених польських родин, німці створили конфліктну ситуацію між однаково покривдженим польським і українським населенням⁵³.

Під час двох етапів переселення із Замістського повіту насильно виселено близько 21 тис. українців, шість тисяч з яких було розселено в околицях Тарногорода Білгорайського повіту на господарствах примусово виселених поляків. Повертаючись з таборів для перемішених осіб, ті вимагали від українців звільнити обійстя і свої вимоги почали підкріплювати вбивствами. За неповний 1943 рік від рук польських бойовиків тут загинуло 32 активісти українських організацій. Через масовий терор понад 4 тис. розселених у Білгорайському повіті українців повернулися до місць постійного проживання, хоч там була аналогічна ситуація⁵⁴.

За наказом керівника переселенської акції групенфюрера СС Глобелніка Грубешівському УДК було доручено розселити поблизу залізничної гілки Белзечь – Завада 5 тис. переселених із Замістського повіту українців. Німці не брали до уваги тієї обставини, що ця ділянка залізниці знаходилася в лісовій місцевості, а навкруги були чисто поль-

ські села, що становило реальну загрозу життю тисячам українців, адже вони виявилися повністю незахищеними⁵⁵.

Виселенці-поляки знаходили собі притулок у польських селах або залишалися на місці. Чоловіча частина виселених поляків здебільшого переховувалася у лісах і збільшувала чисельність підпільних загонів. Жінки з дітьми та люди похилого віку залишалися на своїх господарствах і жили разом з переселеними сюди українськими родинами.

Частині виселених з Грубешівського і Томашівського (під час німецької окупації він формально не існував, його територія була поділена між Грубешівським і Замістським повітами. — *Авт.*) повітів українських сімей вдавалося знайти притулок у родичів в селах, які не підлягали виселенню, але значна частина опинилася у Замістському повіті. Місцеві поляки та польська підпільна військово-політична верхівка цілком безпідставно винуватили за виселення німцями поляків поклали на прибулих сюди українців та їх провідників і влаштували проти них терор. Опинившись у пастці частина українців потайки перебралася в українські села Грубешівщини і Томашівщини, але більшість змогла повернутися до рідних домівок лише у 1944 р.⁵⁶.

Так, переміщені до Олександрова Замістського повіту українці були пограбовані та покалічені польськими підпільниками, через що самовільно покинули місця примусового поселення. Незахищені німецькою владою, її силовими структурами та українською поліцією переселенці з М'ячинської волості Грубешівського повіту з великими проблемами повернулися додому. У кого не було коней, самі запрягалися у вози і з залишками майна та дітьми на них, ховаючись від німецької поліції та польських підпільників, перебиралися на Грубешівщину. З цієї ж причини виселенці з Городиславич повернулися додому. І таких прикладів було багато⁵⁷.

Незважаючи на об'єктивну інформацію про справжніх винуватців переселення, польське націоналістичне підпілля відповідальність за скоєні німцями злочини покладало на не менш покривджених німцями українців. У розповсюдженій 25 квітня 1943 р. листівці воно погрожувало за одне виселене польське село спалити два українських, і свої погрози підкріплювало практичними діями. Як повідомляв представник УЦК у дистрикті Люблин Лонгін Голейко, під час переселенської акції на території Томашівської делегатури УДК було замордовано 59 працівників українських установ, провідних діячів культурно-освітніх та кооперативних закладів. У Грубешівському повіті частково або повністю знищено кілька українських сіл. Так, 6 травня 1943 р. у Моложеві

від рук поляків згоріло 59 українських господарств, 21 травня в Уханях – відповідно 23, а 29 травня у Стрільцях – 80. В серпні того ж року під час нападу польського загону на село Буковина Білгорайського повіту була спалена 31 садиба, вбито 10 і важко поранено 7 українців. 22 жовтня 1943 р. польський загін напав на села Лукова, Княжпіль та Олександрів того ж повіту. Місцевий відділ української поліції намагався чинити опір нападникам, проте сили виявилися нерівними. Під час бою загинуло 17 і важко поранено 4 українських поліцистів та 2 німецьких жандармів⁵⁸.

З метою захисту людей в місцях тимчасового поселення УЦК та його підрозділи на місцях намагалися налагодити співпрацю з німецькою службою переселення. Їх працівники вивчали ситуацію в місцях майбутнього поселення, супроводжували виселенців у дорозі та намагалися максимально розв'язати побутові умови на нових місцях проживання. Для якісного проведення цієї важливої акції УЦК та його люблинське представництво були змушені запросити людей з інших регіонів. Зокрема 5 львівських студентів були направлені до Томашева, а до Тарногорода скерували 5 студентів зі Львова та близько 8 осіб з Рави-Руської⁵⁹.

Аналізуючи переселенську акцію і втрати з українського боку, голова Грубешівського УДК Африкан Хрущ з гіркотою поставив риторичне запитання: чи варто було українським організаціям погоджуватися на співпрацю з німецькою адміністрацією та скеровувати на себе гнів поляків, щоб не мати з боку німців розуміння проблем українського населення, фінансової допомоги для переселенців, гарантії безпеки для населення та українських організацій усіх рівнів?!⁶⁰.

Українське самоврядування

Українці, в тому й Холмщини з Підляшшям, які у міжвоєнний період зазнали політичних, національних та релігійних утисків з боку польської влади, а у 1939–1941рр. відчули на собі, що насправді несе за собою радянське визволення, пішли на обмежену співпрацю з німецьким окупаційним режимом, сподіваючись таким чином відстояти себе як інтегральну частину українського народу.

Як писав згодом колишній заступник голови УЦК Кость Панківський, «кожний край в континентальній Європі зазнав окупації в

якомусь часі 1939–1945 рр. Наприкінці війни багато країв тільки перейшли з-під одного чужого режиму під другий. Одна спільна проблема окупованих народів – необхідність вести неминучу співпрацю з переважаючою силою, не жертвуючи більш необхідного мінімуму національного інтересу і без затрати свого національного почуття і своєї національної гідності»⁶¹.

Українці Холмщини та Підляшшя були змушені працювати на німецький окупаційний режим, але в окремих ділянках суспільного життя мали більші можливості для налагодження свого життя, ніж за попередньої польської влади, коли вони не могли взагалі працювати на себе. Українській інтелігенції краю були відомі викладені Гітлером у його праці *Майн Камф* погляди німецької політичної еліти на те, що німецькі націонал-соціалісти повинні непохитно дотримуватися своєї мети – забезпечення німецькому народові відповідної за розмірами та багатотою ресурсами території⁶².

Більшість форм «співпраці» безцеремонно нав'язувалася німецькою стороною. Цілком зрозуміло, що від них було неможливо відмовитися. Прикладом подібної «співпраці» може служити практика примусового набору українських юнаків до будівельних загонів *бавндісту* або до поліцейських підрозділів. Зокрема, станом на 15 липня 1943 р. лише у Грубешівському повіті до кримінальної поліції було залучено 30 осіб, до зіхергайтсполіції – 40 з 60 за планом, до юстіцфервальтунгу – 360 з 1200 за планом, до української допоміжної поліції – 400, а також до польової жандармерії та СС Вахвербанд. Вони не могли unikнути служби в цих підрозділах, бо знаходилися на військовому обліку і в разі відмови були б вивезені на примусові роботи до Німеччини або кинуті до концтаборів, як це трапилось з кількома юнаками⁶³.

Існуючий в Польщі у міжвоєнний період політичний режим свідомо і наполегливо руйнував основи організованого національного життя українців Холмщини та Підляшшя, жорстоко придушуючи найменші прояви їх політичного, культурного та релігійного об'єднання, тому українська спільнота виявилася неспроможною чинити будь-який опір новому окупантові. З іншого боку, протягом попередніх двадцяти років поляки завдали українцям стільки кривд, що вони не мали підстав жалкувати за Польською державою та рятувати її від загибелі. Знаючи це, німецька окупаційна влада розглядала українців як стримуючий фактор перед цілком передбачуваною протидією окупантам з боку поляків.

Оголошений у 1939 р. вищим політичним керівництвом Рейху намір створити на зайнятих тоді німецькими військами західноукраїнських

землях самостійну державу та перші заяви німецької адміністрації Люблинського дистрикту спонукали українських діячів до створення громадських організацій, які повинні були об'єднати спільноту, представляти її в органах німецької влади і працювати на засадах самоврядування. На їх думку, такими організаціями з широкими повноваженнями мали бути українські комітети, які почали спонтанно виникати ще восени 1939 р., про що вже згадувалося.

Так, на зборах національно свідомих мешканців Холмського повіту було заявлено про створення *Українського комітету Холмщини*. Його головою став відомий діяч українського руху у 1917–1930 рр., член *Української Центральної Ради* від українського населення Холмської губернії, останній з черги редактор газети *Холмская Русь*, яка при ньому стала україномовною, юрист за фахом Антін Павлюк. В жовтні 1939 р. відбулася нарада громадських діячів Підляшшя за участю В. Дмитріюка, Т. Олесіюка, В. Шинкарука, В. Соловія, на якій було прийнято рішення про створення Українського комітету Підляшшя. Зібрані звернулися до німецької влади з проханням створити окрему адміністративну одиницю в межах колишньої Холмської губернії. Восени 1939 р. Українські комітети були створені в інших повітах Холмщини та Підляшшя ⁶⁴.

В жовтні 1939 р. делегація у складі Івана Пастернака, Михайла Коляди, Тимоша Олесіюка побувала у Варшаві, де зустрілася з українськими громадсько-політичними діячами Юрієм Липою, Павлом Васильчуком, Дмитром Дорошенком, Іваном Огієнком, Мироном Луцьким, Борисом Ржепецьким, Семеном Любарським та Миколою Багринівським. Після того Борис Ржепецький, Микола Багринівський і Тиміш Олесіюк у Кракові провели консультації з галицькими німцями Йоганом Кохом та Альфредом Бізанцем, під час яких порушили питання запровадження українського самоврядування на Холмщині та Підляшші, але підтримки з боку німців не отримали ⁶⁵. Очевидно, в той момент керівництво окупаційної влади в Генеральній губернії не було готове вирішувати питання, які не відносились до його компетенції. Щоправда, невдовзі це питання було вирішене державно-політичним керівництвом Рейху і було отримано дозвіл на розбудову окремих сфер українського національного життя.

В першій половині листопада 1939 р. у Кракові відбулася конференція представників *Українських повітових комітетів*, яка ухвалила рішення про створення загальноукраїнського координаційного органу в Генеральній губернії. Під час зустрічі (до червня 1939 р.) професора Краківського університету Володимира Кубійовича та полковника Ро-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

мана Сушка з Гансом Франком, Альфредом Бізанцем та Генріхом Курцом було досягнуто згоди про створення *Українського Центрального Комітету* (УЦК), структурними підрозділами якого мали бути повітові *Українські допомогові комітети* (УДК).

Генерал-губернатор Ганс Франк від імені фюрера запевнив українську делегацію, а в її особі усю українську спільноту, про бажання його адміністрації створити українцям Генеральної губернії умови для розвитку національного життя шляхом припинення процесу їх денационалізації, створення власної організації, народних і фахових шкіл, гімназій, видавництв і преси, надання повної релігійної свободи, зміцнення приватних селянських господарств, залучення українців до органів місцевого самоврядування ⁶⁶.

Порівняно з польським періодом це було значним досягненням, адже українська спільнота краю вперше за тривалу історію отримувала, хай і обмежену, але самоврядну функцію. Інтелігенція та українська громадськість в Генеральній губернії розглядала виниклі структури як «форму національної організації, яка на наших окраїнних землях означала розвиток і поширення нашого національного життя» ⁶⁷. Український Центральний Комітет та УДК не були виключним подарунком німецької влади для українців Генеральної губернії. Такі ж структури мали поляки, навіть невелика білоруська спільнота на Підляшші мала свій *Білоруський допомоговий комітет*, який, до речі, неохоче контактував з Українським допомоговим комітетом Більського повіту.

Як писав у звіті від 2 січня 1940 р. референт УЦК Іван Герасимович, станом на 14 квітня 1940 р. на Підляшші проживало 17 тис. українців, близько 4 тис. русинів, 3 особи визнавали себе росіянами, а 397 – білорусами. Білоруси у 1940 р. з дозволу німецької влади заснували власний БДК, який займав конфронтаційну позицію відносно тамтешнього Українського ДК. В цьому їм активно допомагали польські війти, російські та білоруські священики і місцева німецька влада. До Заболоття на посаду війта було призначено заступника земського комісара з Волині Романюка, а до Опілля – чиновника Варшавської православної консисторії Сороку. Це дезорганізувало українську громаду і парафіяльних священиків. Лише після втручання архієпископа Холмського і Підляського Іларіона руйнування українського церковно-релігійного життя в Більському повіті було зупинено ⁶⁸.

Даючи дозвіл на створення УДК, німецька влада переслідувала насамперед власні інтереси, адже об'єднану в громадських структурах українську спільноту можна було легше контролювати. Крім того,

через них можна було пропагувати ідеологію Німецької держави та розв'язувати вигідні для неї економічні питання. Німці добре знали больові точки українців краю, які у Польській державі були повністю виключені з суспільного життя, не мали органів місцевого самоврядування, національних громадських організацій, школи, повноцінної церкви.

З дозволу німців у кожному повіті Люблинського дистрикту були створені, а фактично узаконені, бо вони спонтанно виникали ще до отримання дозволу, *Українські допомогіві комітети*, які координували суспільне життя місцевого населення. Через відповідні підрозділи вони займалися питаннями освіти, культури, соціальної допомоги. Вони діяли під керівництвом УЦК, який було створено в листопаді 1939 р. Його головою став Володимир Кубійович, а заступником Василь Глібовицький. Після створення в лютому 1940 р. т.зв. *Станиці довір'я* Комітет отримав статус довіреної особи у справах українського населення Генеральної губернії⁶⁹. УЦК займався практично усіма сторонами українського життя: громадськими організаціями, українізацією освіти і культури, релігійними і економічними питаннями, юридичним захистом українського населення в Генеральній губернії, здійснював зв'язки з органами німецької окупаційної влади.

УЦК мав своє представництво в Люблині. Спочатку його очолював Володимир Тимцюрак, який тут жив і працював ще за Польщі. Потім на цій посаді його змінив Лонгин Голейко. В структурах представництва працювали професор Зенон Пеленський, Юліан Шепарович, Мирон Луцький, Михайло Мельничук (голова місцевого *Союзу українських кооператив*), голова місцевого УДК Неофіт Кибалюк та інші відомі інтелігенти⁷⁰.

Через підрозділи представництва здійснювалися зв'язки між УЦК і повітовими УДК. Представництву доводилося розв'язувати безліч питань в адміністрації дистрикту та у силових структурах СС і СД. Завдяки обгрунтованим, а головне своєчасним, клопотанням перед цими органами окупаційної влади сотням українців краю було врятовано життя, а для тисяч осіб вдалося розв'язати життєво важливі питання під час переселення у 1942–1943 рр. За безпосередньої участі керівників представництва вирішувались питання освіти, церкви, власності, кооперації.

Внаслідок поразок німецьких військ на Східному фронті в середині 1943 р. ставлення окупаційної влади до Люблинського представництва УЦК та інших українських установ помітно погіршилося. Першим це

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

відчуло представництво, через що Центральному Комітетові довелося деякі напрямки його діяльності підпорядкувати організаційному відділу Львівського УДК. Одночасно ряд напрямків роботи повітових УДК залишилися у компетенції безпосередньо УЦК у Кракові ⁷¹.

Вище вже йшлося про те, що під час німецької окупації на Холмщині функціонувало до десяти УДК, у складі яких діяло також щонайменше десять філій. УДК мали відповідно відділи суспільної опіки та культурної роботи, молодіжні та жіночі секції. З ними тісно взаємодіяло *Українське освітнє товариство* (УОТ) ⁷².

Враховуючи особливості національного складу населення Грубешівського повіту, де 60 % (113 тис. осіб) становили українці, там найрезультативніше діяв Український допомогивий комітет. Після його створення у 1939 р. керівниками УДК відповідно працювали: адвокат Йосип Галушак, лікар Йосип Колодницький, адвокат з Буська Львівської області Михайло Струтинський, а після його вбивства польськими підпільниками – Африкан Хрущ ⁷³.

Завдяки традиційно високій організованості мешканців повіту, позитивним впливам з сусідньої Галичини та порівняно вищому рівневі національної свідомості місцевої інтелігенції українська спільнота в умовах окупації та кривавого протистояння з поляками знаходила в собі сили розвивати національну освіту, культуру, спорт, кооперацію. Особлива відповідальність на працівників повітового УДК лягла на час німецького примусового переселення українців у 1942–1943 рр. Лише у 1943 р. вони зібрали і передали переселенцям матеріальну допомогу на суму 74 тис. 900 злотих ⁷⁴.

УДК Холмського повіту займав одну з ключових позицій і разом з делегатурою у Володаві обслуговував територію, до якої входило 13 волостей. Першим головою Холмського УДК став громадський діяч місцевого походження, правник Антін Павлюк. В серпні 1940 р. його очолив виходець з Волині, магістр Микола Мостович, який разом з братом залишив помітний слід у відродженні українського життя на Холмщині та Південному Підляшші. В лютому 1941 р. керівником Холмського УДК був призначений представник УЦК Атанас Фіголь. З березня 1941 р. і до закінчення діяльності УДК в 1944 р. його очолював капітан-лейтенант армії УНР Святослав Шрамченко, який після інтернавання української армії у 1922 р. залишився на території Польщі ⁷⁵.

Відразу після створення Холмському УДК доводилося розв'язувати питання організації українського життя, розвитку освіти, культури, соціального захисту мешканців повіту та інших категорій населення.

Так, у вересні-листопаді 1940 р. на спорожнілих у 1939 р. німецьких господарствах (колоніях) в селах Ігнатів, Перехреще, Теосинь, Залісоче, Смодіїв та Камінь волості Турка, Готівцка волості Кривички та у Сверхі було поселено 147 українських родин. В осінньо-зимовий період 1940–1941 рр. Комітетом разом з фаховими агрономами, лікарями та кооператорами у 17 волостях були проведені двотижневі курси, слухачами яких стали 39173 осіб, з них 13612 жінок ⁷⁶.

Одним з найбільш спольщених районів Підляшшя був Володавський повіт, через що на нього була звернута особлива увага центральних українських організацій. У 1939 р. тут був створений *Український комітет*, який очолив виходець з Волині, священник Порфирій Шкоропад. При Комітеті існували курси з вивчення німецької мови, історії України та релігієзнавства. Викладачами на курсах працювали М. Мостович (німецька мова), І. Шубський (історія України), П. Шкоропад (релігія). З організаційних міркувань окремих УДК в цьому повіті не був створений, а його функції з 1940 р. виконувала делегатура Холмського повітового УДК, яку очолював священник з Буковини Криштанович ⁷⁷.

Деякий час бургомістром Володави був магістр права Теодор Вань, посади міських суддів обіймали українці Чайківський і Каратницький, міською лікарнею керував випускник Харківського університету, член Української Центральної Ради Тимофій Олесюк. Помітну роль в житті українського населення Володавщини відіграли директор місцевого *Союзу українських кооператив* Л. Крушельницький та директор торгівельної школи М. Ліщинський. Делегатура УДК відкрила у Володаві українську книгарню, в кількох містечках та селах відродилися аматорські драматичні гуртки. Делегатура мала власну бібліотеку, в якій у 1943 р. налічувалося майже 600 українських книжок. В ряді віддалених і бідних сіл Володавського повіту делегатура за власні кошти відкрила бібліотеки та інші осередки культурно-освітнього спрямування. З метою піднесення національного духу та поліпшення просвітницької роботи цей повіт неодноразово відвідували викладач Холмської гімназії поет Олесь Бабій, голова жіночої секції Холмського УДК Галина Букоємська, інші діячі українського руху з Холма, Люблина, Кракова ⁷⁸.

Український допомогивий комітет у Білій на Підляшші, в час його створення у 1939 р., очолив колишній сенатор польського парламенту Іван Пастернак. Наступними його керівниками були галичанин Богдан Глібовицький та Євген Пастернак.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Українська спільнота Більського повіту у той час була найбільш пригнобленою в національному питанні. Внаслідок експерименту російської влади над українським населенням Холмщини і Підляшшя у вигляді насильного об'єднання Греко-католицької церкви з Російською православною церквою у 1875 р. та надання права вільного вибору віросповідання, крім греко-католицького, у 1905 р. половина українців повіту не захотіла прийняти православну віру, перейшла до римо-католицької церкви і спольщилася. Через це на початку 40-х рр. ХХ ст. православне населення (українці, частково білоруси і поляки) становило лише 20 % від загальної кількості мешканців повіту. За таких складних обставин розбудовою українського життя тут активно займалися депутат польського Сейму у 1922-1927 рр., лікар Василь Дмитріюк, суддя Володимир Соловій, правник Володимир Мандичевський. Проте, найпомітніший слід тут залишили батько Іван та син Євген Пастернаки. Перший з них був активним громадсько-політичним діячем на Холмщині та Підляшші з 1920 по 1943 рр., доки не став жертвою польських підпільників. Другий – очолював повітовий *Союз українських кооператив* і у найдраматичніший і найкривавіший період у новітній історії Підляшшя очолював місцевий *Допомоговий комітет* ⁷⁹.

У 1941 р. головою Більського повітового УДК працював Михайло Мельник, а секретарем – буковинець Омелян Іванович. На певний час роботу Комітету ускладнило тимчасове залучення німецькою владою до служби у тилкових воєнізованих частинах досвідчених та активних фахівців, серед них Глібовицького, поштових працівників Лозинського, Домбчевського, Макара, Лівчака, інспектора Яворського, працівника місцевого суду Нісієнка, магістра Олександровича, прокурора окружного суду Мандичевського, професора Мадича та інших ⁸⁰.

Після вбивства поляками у 1943 р. голови УДК Івана Пастернака цю установу очолювали Богдан Глібовицький, Володимир Мандичевський та Євген Пастернак. В українських установах того часу працювали і зробили помітний внесок у національне відродження повіту Василь Дмитріюк, Микола Білич, Андрій Гаврилюк, Володимир Процюк, Василь Яворів, Володимир Фрайт, Володимир Соловій ⁸¹.

Більський УДК мав делегатури в Янові (голова Є. Бурдяк), Тересполі (В. Дмитріюк та В. Василюк), Кодні (О. Іванюк), Славатичах (М. Штик). Разом вони об'єднували 68 сіл, в яких проживало 17730 українців ⁸².

На час створення УДК у Замістському повіті його головою став відомий діяч українського руху на Холмщині, колишній голова до-

бродчинного товариства «Рідна хата», суддя Олександр Рочняк, якого у 1942 р. на цій посаді замінив галичанин Роман Перфецький. Замістський УДК мав філії у Томашеві (південний район), яку відповідно очолювали Мирон Малюжинський і декан церковної округи священник Володимир Матвійчук, у Тишівцях (північно-східний район) і Чесанові (південно-західний район)⁸³. В системі тамтешнього УДК працювали галичани Петро та Микола Дужі, Богдан Карпович, Данило Богачевський, Микола Гафткевич. Незважаючи на важкі політичні умови, пов'язані з війною та етнічним складом населення повіту, окремі підрозділи Комітету працювали досить успішно. Найбільше навантаження на їх працівників припало під час переселення німцями на територію цього повіту українців з Грубешівського і Томашівського повітів, які опинилися без засобів для існування та будь-якого захисту⁸⁴.

Не залишилася поза увагою УЦК невелика українська громада Радинського повіту. Тут українцями визнавали себе лише 8 тис. осіб, а ще 36 тис. були українцями за походженням, але з різних причин відмовилися від православ'я та своєї національної приналежності (в побуті їх називали калакутами). Радинський УДК у різні часи очолювали Арсеній Тригубчак і Василь Шкурат. Помітний внесок у відродження українського життя в цьому найзахіднішому та найскладнішому в національному відношенні повіті на всій українській етнічній території на Забужжі зробив уродженець Лемківщини Остап Бурка, який у 1943 р. загинув від рук польських націоналістів⁸⁵.

Незважаючи на те, що у Красноставському повіті налічувалося всього 5 тис. українців, з яких лише 80 осіб жили у повітовому центрі, тут УДК діяв протягом усього окупаційного періоду. Першим його головою був Скибинський, який принципово обстоював інтереси української громади, за що піддавався арештам з боку німецької окупаційної влади. Це відбувалося з подачі польської поліції, яка не могла змиритися з викривальними діями Скибинського відносно їх повітового коменданта. З 1943 р. на посаді керівника УДК перебував священник з Буковини Ткачук⁸⁶.

Складні процеси відбувалися в УДК Білгорайського повіту. Перший голова Михайлівський відкрито використовував посаду у власних інтересах. Частина працівників залежала від нього фінансово, інша – боялася його доносів до німецької поліції. Так, перед виникненням німецько-радянської війни він зробив донос у поліцію на секретаря УДК Кудрика про те, що той є комуністом. Лише покази інспектора

Нея і комісара Дармохвала врятували Кудрика від концтабору або й неминучої смерті⁸⁷.

Враховуючи риси характеру Михайлівського УЦК вирішив усунути його шляхом перенесення офісу УДК з Білгорая до Тарногорода, що й відбулось 2 березня 1942 р. на конференції у Тарногороді. Нове керівництво в особі Олега Кулиняка (голова), Мирона Дутка (заступник), Григорія Кудрика (референт з організаційної роботи), Теодора Шумського (референт з господарських питань), Данила Бендюка (референт з питань суспільної опіки), Олександра Боля (референт з фінансових питань), Андрія Нечая (референт з культурно-освітньої роботи) поступово налагодило роботу УДК. Особливо потрібну і відповідальну роботу комітет виконував під час німецького переселення українців у 1942–1943 рр.⁸⁸.

Початки української освіти

Відродження культурно-національного життя українців не можна було здійснити без власних кадрів. Через заборону на цілу низку професій за часів Польщі українці не мали власних фахівців у багатьох сферах життя. Закон про освіту 1924 року унеможливив існування на етнічних українських землях шкіл з рідною мовою навчання, навіть приватних.

До 1939 р. у Східній Польщі було близько 100 т. зв. утравістичних (двомовних) шкіл, в яких більшість предметів викладалася польською мовою, а учителями в них були виключно поляки. Це були сільські школи найнижчого рівня, а середніх та професійних українських шкіл не було зовсім. Після приходу німців польські учителі самовільно покинули школи в українських селах, а в ряді випадків їх прогнали місцеві українці через непридатність працювати у новостворених українських школах⁸⁹.

Відродження національної свідомості українців Холмщини та Підляшшя могло відбутись лише шляхом залучення до цього процесу найширших верств населення, а найперше молоді. Вирішення такої надзвичайно важливої проблеми значною мірою залежало від рівня розвитку національної за формою і змістом народної освіти. З метою опрацювання програми культурно-освітньої роботи і планів розвитку шкільництва на найближчу перспективу з ініціативи УЦК і особисто

його голови В. Кубійовича 16-17 березня 1940 р. у Кракові відбувся український культурно-освітній з'їзд, а 13-15 квітня того року – загальний з'їзд представників усіх українських комітетів. Як згодом зазначав В. Кубійович, українські установи в Генеральній губернії, попри наявні величезні труднощі, домоглися того, що вже навесні наступного року «всі українські оселі в Генеральній Губернії мали українські школи і кооперативи, збільшилося число душпастирів (головне православних), 80% сіл мало УОТ, 50% курені молоді, 50% дитячі садки; деякі міста, в яких до війни було українське життя зовсім придушене, стали українськими осередками»⁹⁰.

В процесі формування структури управління суспільним життям української спільноти краю при повітових УДК були створені Українські освітні товариства (УОТ) та відповідні референтури (відділи). На них лягли обов'язки формування шкільної мережі, забезпечення шкіл вчительськими кадрами, навчальними програмами та приладдям, організації дозвілля дітей дошкільного віку, а шкільного в літній період, створення низових культурно-освітніх осередків та координування їх роботи. На початку 1943 р. в Люблинському дистрикті налічувалося 528 освітніх товариств. Вони охоплювали всю українську етнічну територію і виконували надзвичайно потрібну роботу в напрямку відродження національної свідомості українського населення Холмщини та Підляшшя ⁹¹.

У 1939 р. німецька влада дозволила відкрити державні школи в населених пунктах, де записалося не менше 40, а до приватних – 20 дітей. Реально одна школа припадала на 590 мешканців, в середньому мала 100 дітей, а в одному класі налічувалося до 65 учнів. Ознакою нового часу стало відкриття 12 грудня 1939 р. української школи в Холмі, якої тут ніколи не було. Її учнями переважно були діти українських робітничих сімей та міщан, які вдома спілкувались переважно польською мовою. Кількість учнів школи постійно збільшувалася. Якщо у 1939 р. в ній налічувалося 65 учнів, то у 1943 р. – їх стало 129. Станом на листопад 1943 р. в усій Генеральній губернії діяло 4500 українських шкіл, в яких навчалось 600 тис. дітей під опікою понад 10 тис. вчителів ⁹².

Холмщина і Підляшшя були поділені на шкільні округи, які охоплювали однакову з повітовими УДК територію. Українські початкові загальноосвітні (вселядні) школи перебували у підпорядкуванні відповідних повітових комітетів та шкільних інспекторів. Округи у своєму складі мали районні та волосні структури. Так, до Замітського повітового шкільного округу входили: Замітський район зі школами у Замісті, Злойці, Селиськах, Бортнятичах, Гайовнику, Лазиськах, Цеши-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ні, Ситному, Горишеві, Чесниках, Невіркові, Волі Снятицькій, Кадлубиськах, Снятичах, Комареві, Суховолі-Потічку, Шевні; Тишівецький район зі школами у Тишівцях, Микуліні, Чортовці, Проваллі, Зубовичах, Дубі, Рудці, Переспі, Чермні, Вакиєві, Гонятичках; Лащівський район зі школами у Лашеві, Моратині, Добужку, Наброжі, Кришині, Кмичині, Городиславичах, Гопках, Пинянах, Ратичеві, Жерниках, Стенятині; Томашівський район зі школами у Томашеві, Пасіці, Кунках, Лосинці, Перевірську, Коргинях, Ярчеві, Ходиванцях, Юреві, Любчі, Типині, Вепровому Озері, Панькові, Гарнаватці; Чесанівський район зі школами у Чесанові, Неметові, Люблинці Старому і Новому, Долині, Косодубах, Жукові, Горайці, Плазові, Острові, Лівчі⁹³.

У 1940 р. в Генеральній губернії діяло 876 українських шкіл, в яких навчалося 87600 учнів і працювало 1320 учителів⁹⁴. За даними епархіального управління у 1940/1941 навч. році на території відновленої Холмсько-Підляської православної епархії знаходилось 404 початкових шкіл, в яких навчалось 30845 дітей, в тому числі на території деканатів: Білгорайського – 30 шкіл і 3388 учнів, Більського – відповідно 22 і 1024, Володавського – 66 і 4987, Грубешівського – 96 і 8666, Замістського – 14 і 720, Коденецького – 33 і 1799, Люблинського – 9 і 635, Радинського – 11 і 301, Томашівського – 60 і 4189, Холмського – 63 і 5163 дітей⁹⁵.

Протягом 1939–1940 рр. сільські школи мали багато проблем економічного характеру. Батькам доводилося власним коштом утримувати учителів (з 1 січня 1941 р. оплату праці та витрати на їх житло почала здійснювати окупаційна влада), забезпечувати школи опаленням та ремонтувати приміщення. Коштами та підручниками батькам частково допомагали повітові УДК та *Союзи українських кооператив*. Незважаючи на доволі розгалужену шкільну мережу та поліпшення матеріального становища шкіл, на ставлення дітей та їх батьків до освіти впливала існуюча система ведення селянського господарства. В її основі лежала ручна праця, тому кожен член сім'ї мав свої обов'язки по господарству. За таких обставин дітям було складно поєднувати навчання з роботою у батьківському господарстві.

Більшість тогочасних сільських шкіл мали чотирирічний, рідше п'ятирічний або шестирічний термін навчання і лише частина шкіл були семирічками. Для того, щоб продовжувати навчання у 5-7 класах сусідньої школи, дітям часто доводилося долати понад п'ять кілометрів. В умовах воєнного часу проблемою для багатьох сімей стали дитячий одяг та взуття, що також негативно впливало на регулярність відвідування учнями шкіл, а згодом загальний неспокій у краї.

Після отримання дозволу на створення українських шкіл виникла проблема педагогічних кадрів. Якщо наприкінці 1939/1940 навч. року мережа українських шкіл могла забезпечити навчання майже кожної дитини, то вчителі із спеціальною педагогічною освітою були відсутні в кожній третій школі, всього налічувалося 480 таких осіб. Український Центральний Комітет докладав надзвичайних зусиль до розв'язання цієї гострої проблеми і шукав підтримки з боку окупаційної влади. З її дозволу УЦК перевів з фільтраційних таборів у Німеччині до Генеральної губернії близько 4 тис. українців, більшість з яких мала вищу або середню освіту. Крім них, з центральних та західних воєводств Польщі було переведено 80, а з Німеччини та Чехії — 30 учителів. Проте, цей захід не зміг повністю вирішити проблему, тому до роботи в школах були залучені місцеві інтелігенти, які мали освіту в інших галузях, але на цей час не мали роботи за фахом і працювали у власних господарствах⁹⁶.

З метою опрацювання єдиного підходу до організації та методичного забезпечення навчального процесу з ініціативи інспектора українських шкіл Холмського повіту Михайла Білика 8 червня 1940 р. відбулась учительська конференція. На ній обговорювалися питання розподілу прибулих учителів та перепідготовка місцевих педагогічних кадрів. Така ж конференція пройшла в Грубешеві⁹⁷.

Як писав колишній депутат до польського Сейму Степан Баран, «над національним відродженням нашого села на Холмщині та Підляшші працюють сотки молодих учителів і учительок, з незначним виїмком самих галичан числом понад 600 душ, нерідко з університетською освітою, і то, як правдиві національні піонери — досі без постійної платні й часто серед дуже невідрадних матеріальних обставин»⁹⁸.

При Грубешівській учительській семінарії були організовані курси учителів, на які могли вступити особи після закінчення 6 класів гімназії, одного курсу учительської семінарії, з неповною середньою освітою, в тому числі отриманою в російських навчальних закладах Холмської губернії до 1915 року. Подібні курси проводило *Українське освітнє товариство* в Холмі, на них у 1941 р. підготовку пройшло 80 осіб. Вжиті заходи дали змогу дещо зняти проблему учительських кадрів, але розв'язати її повністю не вдалося⁹⁹.

Після надання українським школам державного статусу у 1941 р. їх мережа зазнала змін. Наприкінці березня в Люблинському дистрикті нараховувалось 512 шкіл, в яких навчалось 49475 дітей і працювало 714 учителів. В розрізі повітів вона мала наступний вигляд: в Люблинсько-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

му повіті діяло 4 школи, навчалось 377 учнів та працювало 7 учителів; в Янівському – 2 школи, 102 учнів, 2 учителів; у Білгорайському – 48 шкіл, 6344 учнів, 86 учителів; у Замістському – 73 школи, 6742 учнів, 102 учителів; в Грубешівському – 171 школа, 17012 учнів, 253 учителів; в Холмському – 132 школи, 12255 учнів, 171 учитель; в Красноставському – 10 шкіл, 971 учень, 14 учителів; у Більському – 59 шкіл, 4349 учнів, 62 учителів; у Радинському – 13 шкіл, 1323 учнів, 17 учителів. В населених пунктах з невеликими українськими громадами, де дітей шкільного віку було менше встановленої норми, відкривались приватні школи. У 1941 р. таких шкіл в Радинському повіті було 2 (41 учень, 2 учителі), а у Більському – 8 (159 учнів, 8 учителів)¹⁰⁰.

З початком війни між Німеччиною та Радянським Союзом частина галицьких інтелігентів, які переважно працювали в управлінських структурах УДК, освітній сфері та кооперації, покинула Холмщину та Підляшшя. Так само вчинили учителі з центральних воєводств Польщі, мотивуючи своє повернення нездатністю працювати в сучасних українських школах, але замовчували справжню причину – залишених там дружин польського походження. Крім важких матеріально-побутових умов та психологічного чинника, на прийняття рішення про повернення на батьківщину вплинули оприлюднені 3 липня 1941 р. німецькою службою безпеки вимоги, що «усі українці, які знаходяться на території Генерального губернаторства, але там постійно не проживають, повинні негайно залишити територію Генерального губернаторства і повернутися до свого місця проживання, в іншому випадку вони будуть заарештовані»¹⁰¹.

Виїжджаючи з Кракова на місця представники УЦК постійно повинні були вирішувати поточні проблеми з вчительськими кадрами. Поряд з заміною вибулих з Холмщини вчителів, у тому числі й на вимогу окупаційної влади, про що тільки не говорилося, слід було вирішувати питання утримання тих, що працювали. Зокрема, видачі платні вчителям буковинцям Миколі Єремійчуку з Орхівка, Петру Альботі з Окупенки, Корнелію Пилату з Любєня та Миродорі Слимак з Красівки, референт УЦК Роман Файгель 9 липня 1941 р. мав зустріч в Холмі з представником німецької влади Месснером і розв'язав цю справу позитивно¹⁰².

Від'їзд багатьох учителів ускладнив ситуацію в освітній сфері, тим більше, що їх вчинок виявився до деякої міри несподіванкою навіть для УЦК. Все ж більшість людей залишилася на своїх місцях і продовжувала самовіддано працювати в небезпечних для життя умовах, які створило польське націоналістичне підпілля вже у 1942 р.

Після вжитих заходів з боку УЦК і повітових УДК в середині 1942 р. 85 % українських шкіл на Холмщині та Підляшші мали учителів з педагогічною освітою. Тоді в Генеральній губернії функціонувало 929 українських шкіл, в яких навчалося 91700 дітей і працювало 1415 учителів, з них на Холмщині та Підляшші було близько 500 шкіл та 700 учителів¹⁰³.

У 1942 р. УЦК заснував Колегію в справах Холмщини та Підляшшя. До неї входили Тимцюрак (голова), Гошовський, Крип'якевич, Кузик, Біляк, Павликовський, Палій, Храпливий, Рижевська, Боровська. Головну увагу колегія зосередила на наданні організаційної допомоги органам місцевого самоврядування, сприянні молоді краю в отриманні освіти в навчальних закладах Галичини. Її члени підбирали і направляли на Холмщину учителів, керівників волосних управ, фахівців з культурно-освітньої та виховної роботи з дітьми та молоддю¹⁰⁴.

Завдяки широму бажанню членів колегії допомогти українцям Холмщини та Підляшшя у Галичині почало здобувати освіту близько 200 молодих холмшаків. На фармацевтичному, медичному і технічному факультетах Львівського університету навчалося 38 студентів, ще 10 – в середніх і 6 – в ремісничих школах Львова. Крім них, 43 дітей з Холмщини навчалося в Сокальській гімназії, 18 у торгівельній, 14 в ремісничій, 6 у кравецькій школах. Семеро дітей стали учнями Яворівської учительської семінарії, 4 – Черничинської господарської і 1 – Самбірської торгівельної школи Львівської області. Кілька осіб підвищували свій фаховий рівень на курсах офісних службовців, працівників молокопереробних пунктів (молочарень) та інших напрямків кооперації¹⁰⁵.

У 1943 р. ситуація в українській освіті почала погіршуватись. Причиною стало зменшення фінансування цієї сфери окупаційною владою, скорочення штатів учителів початкових та середніх шкіл, терористичні акції польського підпілля проти української інтелігенції, насамперед сільських учителів, погіршення матеріального становища населення через значне збільшення контингентів (натуральних податків з селянських господарств), коли німці часто забирали увесь врожай, а навіть посівний матеріал. Характеризуючи загальний стан шкільництва, газета *Холмська земля* у 1943 році писала про те, що «непомірно зростає кількість тих, що кінчають свій шкільний вік, а разом і науку не в найвищій клясі школи, а у два-три роки раніше. З приводу браку в нас українських учительських сил щораз зменшується число українських народніх шкіл та обнижується їх організаційний рівень. Дійшло вже, наприклад, до того, що на терені цілого Холмського повіту (поза

Володавою) немає ані одної повної семиклясової народньої української школи». Такої «школи не було досі навіть у Холмі, де є осідок державної гімназії, технічної школи і цілої низки різних фахових шкіл з українською мовою навчання, до яких приймається з правила по скінченні семиклясової народньої школи... Тому мимо сьогоднішніх воєнних труднощів, браку взуття, одержі, тощо, мусимо за всяку ціну уможливити нашим дітям учащення до школи»¹⁰⁶.

Намагаючись змінити ситуацію з педагогічними кадрами, Люблинське представництво УЦК домоглося дозволу на те, щоб «в школах, в яких немає учителів, заступити їх місцевими або позамісцевими особами українцями (-ками), які мають освіту рівну 4 гімназійним клясам або бодай один рік учительського семінару, а також священики, їх дружини, інші працівники, що мають належне формування, щоби заступити бракуючого учителя»¹⁰⁷.

На початку 1943/1944 навч. року ситуація стала зовсім критичною. Як повідомляв представник УЦК в Люблинському дистрикті В. Левицький, тоді бракувало 175 учителів, в тому числі: в Грубешівському повіті – 60, Холмському – 40, Більському – 13, Володавському – 17, Замістському – 16, Білгорайському – 22, Люблинському – 7¹⁰⁸. Такої нестачі учителів не могли замінити священики, їх дружини та освічені селяни, а Грубешівська учительська семінарія лише розпочала підготовку педагогічних кадрів.

Незважаючи на важку політичну та економічну ситуацію, учителі проводили велику національно-виховну роботу. Вони організували відзначення визначних українських історичних дат, вшанування роковин Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, героїв визвольних змагань, серед них Крут та Базару, святково проводили дні початку і закінчення навчального року. Зокрема, в Холмі щорічно 1 вересня учнівська молодь цей день розпочинала урочистим молебнем в кафедральному соборі Різдва Пресвятої Богородиці за участю архієпископа Іларіона, духовенства та керівників українських установ. Кожного разу владику Іларіон закликав, щоб «українська молодь все була повна віри й надії в успіх своєї праці та краще майбутнє своє та свого народу»¹⁰⁹.

Про характер виховної роботи учителів говорить закінчення 1942/1943 навч. року у 28 з 44 діючих українських шкіл Більського повіту. Організували урочистості учителі Іван Струк у Полосках, Стефанія Яворська у Стиринці, Олена Филип'юк у Бублі, Остап Бурдяк у Павлові, Михайло Кашуба у Михалках, Ольга Джінгаль у Гнійному, Ольга Хомич у Муравці, Віра Щур у Костомолотах, Софія Сушик у

Кобилянках, В'ячеслав Биків у Тересполі, Микола Першак у Метяшівці, Марія Іванчук у Межилссі, Наталія Малиновська у Розбитівці, Петро Радзецьк у Заболотті, Михайло Вашук у Новосілках, Марія Кипрук у Залівші, Йосип Паньківський в Яблочині, Володимир Столиця в Ольшанках, Онуфрій Іваник в Кодні, Іван Коренівський у Ленюшках, Микола Штик в Ганні, Микола Каштан у Ляцьку, Володимир Малаховський в Янівці, Степан Козак у Голешеві, Олександр Гарасевич у Засвятичах, Іван Отчак у Воскреничах, Стефанія Заяць в Хорощинці. Вони вручили учням свідоцтва про закінчення початкової школи та пам'ятні книжки ¹¹⁰.

Працівникам українських установ та учителям доводилось уважно слідкувати за діями німецької влади, щоб вчасно запобігати провокаціям з її боку. Так, їм вдалось запобігти відправленню дітей до Німеччини під виглядом екскурсії. Одного дня референт відділу фахових шкіл цивільної адміністрації Люблинського дистрикту Верліх приїхав до Холма і «запросив» учнів технічної школи відвідати завод Сіменса в Берліні. Не усвідомивши можливих наслідків (діти звідти могли взагалі не повернутись), батьки 18 учнів дали згоду на цю «прогулянку». Після роз'яснювальної роботи з боку представника УЦК в дистрикті В. Левицького батьки категорично відмовились посилати дітей. У відповідь німецька адміністрація вчинила тиск на дітей та батьків, хоч вони з цього приводу відіслали офіційного листа начальникові відділу внутрішньої адміністрації Гессу ¹¹¹.

Після тривалого та наполегливого клопотання УЦК німецька влада дала дозвіл на відкриття двох гімназій, кількох торговельних, ремісничої, технічної, сільськогосподарської шкіл та шкіл домашнього господарювання. На початку 1940 р. в Холмі відкрилися приватні гімназійні курси з вивчення української та німецької мов, керівником яких був Володимир Вовк, де у 8 групах навчалося 343 дітей ¹¹².

В Холмі 1 вересня 1940 р. відкрилась державна гімназія з українською мовою навчання, директором якої був призначений виходець з Львівщини Михайло Білик. До різних класів першого року функціонування гімназії вступило 986 дітей (579 юнаків і 407 дівчат), а навчальний процес забезпечувало 28 учителів. Через те, що частина учнів не змогла засвоїти навчальну програму, навесні 1941 р. з гімназії було відраховано 345 дітей різного віку ¹¹³.

Для юнаків та дівчат, які з різних причин не змогли вчасно здати випускні экзамени у своїх гімназіях (це переважно були діти політичних емігрантів з Галичини та Волині) у 1940 р. при гімназії були ор-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ганізовані т.зв. матуральні курси, на які вступило 87 учнів. У 1941 р. в Холмській гімназії відбувся перший випуск, під час якого 48 осіб отримали атестат про середню освіту. Хоч навчання в гімназії було платне, проте німецька влада почала скорочувати чисельність учнів та викладачів. У 1941/1942 навч. році вже навчалось 409 учнів (223 юнаків і 186 дівчат), з якими працювало 12 штатних викладачів і 3 сумісники. Під час наступного випуску атестат зрілості отримало 36 юнаків і 10 дівчат. У 1942/1943 навч. році тут здобувало освіту лише 372 учнів (224 юнаків і 148 дівчат), а з ними працювало 9 штатних учителів і 5 сумісників¹¹⁴.

Незважаючи на загальну проблему з учительськими кадрами, викладацький склад гімназії мав високий фаховий рівень. Зокрема, історію України викладав Мирон Кордуба – професор Варшавського, пізніше завідувач кафедри Львівського державного університету ім. І. Франка, автор *Історії Холмщини і Підляшшя*. Після його переїзду до Львова учителем історії став колишній викладач Київського університету ім. Тараса Шевченка Андрій Макаренко. Хімії навчав колишній студент Харківського університету Євген Малик, української мови та літератури – Олесь Бабій, Володимир Павлусевич та Олег Мільков. Викладачі німецької мови Володимир Вовк, математики Юрій Васинчук та Володимир Дмитрасевич, біології Теодор Цар, латинської мови Іван Олійник та Семен Кузик, мистецтвознавства протоієрей, проректор Холмської духовної семінарії Євген Барщевський та Теодорович були не лише фахівцями високого рівня, але й хорошими вихователями для сільських дітей¹¹⁵.

Згадуючи про своїх учителів, колишні учні гімназії наголошували на тому, що «вони не шукали теплих місць, матеріальних благ і кар'єри, а в тяжкі, здавалося, безпросвітні воєнні роки брали за руки тих найменших холмщаків, які горнулись до них, і вели їх у майбутнє, вчили, як йти до великої мети»¹¹⁶.

Після тривалих клопотань окупаційна влада дала дозвіл на відкриття ще одного середнього навчального закладу – учительської семінарії в Грубешеві. Свою роботу в статусі підготовчих курсів семінарія розпочала з 30 учнями, а незабаром шкільний референт адміністрації Люблинського дистрикту цю квоту збільшив до 60 учнівських місць. Як повноцінний навчальний заклад з українською мовою навчання почала функціонувати з 1 вересня 1943 р. З 450 абітурієнтів на перший курс було зараховано 130 учнів. Формулюючи завдання семінарії, її директор Петро Кривоносок наголошував, що педагогічний колектив «поставив собі за ціль викристалізувати нового українського вчителя, що зумів би

виховати опісля тип нового українця. Бо тільки тоді можна буде бути певним про наше краще майбутнє, коли зреалізуємо оце найважливіше завдання української педагогії: викристалізування нового українського вчителя»¹¹⁷. З метою національного виховання учнівської молоді при семінарії було засновано музей, де викладачі на громадських засадах намагалися «врятувати від загибелі докази нашої культурної вартості»¹¹⁸.

Через антиукраїнську політику Польської держави відсоток робітників та службовців українського походження у міжвоєнний період був дуже низький. Українські робітники займали найменш оплачувані посади і не мали шансів на підвищення фахового рівня. З метою збільшення прошарку робітників українського походження, які могли б успішно працювати на українських кооперативних і державних підприємствах у жовтні 1940 р., в Холмі були відкриті ремісничі і технічні школи, спільним директором яких став галичанин Василь Тракало.

До ремісничої школи з трирічним терміном навчання приймалися юнаки, які закінчили 7 класів початкової школи. У 1943 р. тут на слюсарському відділі навчалося 194 дітей. На трьох курсах електромеханічного відділу навчалося 80 і на столярно-будівельному – 25 юнаків. В технічній школі навчалося 100 учнів віком понад 18 років, з них на машино-механічному відділі – 49, комунікаційному (дорожньому) – 37 і на хімічному – 14, з них 12 дівчат. При технічній школі працювали дворічні підготовчі курси, на яких було 50 дітей і дворічна підготовча школа за програмою прогімназії (без латинської мови)¹¹⁹.

Учніський колектив цих шкіл на 60 % складався з селянських дітей, переважно Холмського повіту. Випускники технічної школи отримували право вступу до вищих навчальних закладів або засновувати власні підприємства. Навчальний процес в технічній школі здійснювали 5 викладачів з університетською освітою, а 8 мали середню спеціальну освіту. Крім них, тут працювало 8 інструкторів з виробничої практики. Одночасно в Грубешеві існувало відділення ремісничої школи, на якому навчалися лише дівчата¹²⁰.

Активний розвиток української кооперації на Холмщині та Підляшші на початку 40-х рр. вимагав підготовки власних національних кадрів. З цією метою у 1940 р. в Грубешеві та Білій були відкриті дворічні торгівельні школи, в яких навчалося відповідно 100 і 105 дітей, а у Володаві – трирічна школа на 155 учнів. До них приймалася молодь віком 14-17 років з освітою 7 класів і оплатою за навчання 25 злотих щомісячно. Для дітей з сімей, які мали дохід менший 2500 злотих, перед-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

бачалися знижки по оплаті, що давало змогу здобувати освіту дітям з малозабезпечених сімей¹²¹.

Директором Грубешівської торгівельної школи протягом усього часу її існування працював уродженець Підгір'я Грубешівського повіту, випускник Київського університету св. Володимира Петро Козлюк, а Володавської — Михайло Ліщинський. У 1941 р. в Холмі почала діяти сільськогосподарська школа, яка готувала фахівців середньої ланки. Сюди приймалися особи віком від 16 років з освітою 7 класів.

Крім них, у 1942 р. в Замісті були організовані постійно діючі курси меліораторів, на які приймалися юнаки віком від 14 до 20 років. Випускникам курсів гарантувалася добре оплачувана робота в системі водного господарства краю. Поза тим, в Холмі, Грубешеві, Голі Володавського повіту і у самій Володаві функціонували жіночі школи домашнього господарювання, кравецької справи та вишивання¹²².

Українські організації намагалися матеріально підтримувати талановитих дітей з незаможних родин. Український Центральний Комітет підтримав ініціативу одного з діячів українського руху, який у своєму листі запропонував: «Щоб належно вшанувати ідейну працю та героїчну смерть сл. п. д-ра Миколи Струтинського, голови Українського Допомогового Комітету в Грубешеві, що трагічно загинув від ворожих (польських. — *Авт.*) куль 21 березня 1943 р. пропоную створити при У. Ц. К. стипендійну фундацію його імені, призначену для пособлювання виховання холмської молоді в українському соборницькому дусі. Хай це буде живий пам'ятник незабутнього покійника. На цю ціль складаю 500 зол. в надії, що знайдеться багато жертводавців не тільки з посеред уродженців Холмської землі, але й серед усіх інших українських громадян, а в першу чергу тих, що як збігці приютилися на Холмщині та своєю працею і переживаннями ще тісніше зв'язалися з цією мученицькою українською областю»¹²³.

Ще до трагічної загибелі Миколи Струтинського в Генеральній губернії ефективно діяла *Комісія допомоги українському студентству*, якій Холмській УДК за півріччя 1942 р. переказав на *Студентський фонд* 9404 злотих, з яких 4597 злотих внесла Делегатура у Володаві, а 4807 злотих надала Холмська. Внески зробили городяни, селяни, установи, кооперативи. З метою зміцнення Студентського фонду передбачалося провести у 1943 р. лотерею, яка мала принести 20 тис. злотих¹²⁴.

Грубешівський УДК, у свою чергу, заснував шість стипендій імені доктора М. Струтинського, полковника Я. Войнаровського, сотника Ф. Бориса, чотаря Р. Кошубинського, вїта Є. Яроша, магістра М. Ши-

ховича. Названий УДК надав стипендії 11 учням місцевої торгівельної школи, а 24 учнів Холмської технічної школи отримали стипендії УЦК¹²⁵.

Українці краю не мали досвіду управлінської роботи, бо в 30-х рр. польська влада усунула їх з державних установ та громадських організацій. При заснуванні власних установ, організацій та підприємств на початку 40-х рр. українці зіткнулися з проблемою відсутності фінансових та канцелярських працівників. З метою підготовки цих категорій службовців у 1941 р. Холмський УДК відкрив *Бухгалтерсько-бюрові курси*. Їх слухачі вивчали українську мову, німецьку мову, українознавство, калькуляцію, рекламну справу, арифметику з елементами фінансового обліку, діловодство, листування, основи правознавства, психологію, логіку, етику, машинопис українською та німецькою мовами. За два роки роботи документи про закінчення курсів отримало 215 осіб. Вони працювали в канцелярії повітового староства, структурах УДК, Союзу українських кооперативів, волосних управах, Холмській духовній консисторії, закладах торгівлі, у державних та приватних підприємствах¹²⁶.

Через ускладнення ситуації на фронтах Другої світової війни німці посилювали вимоги до селянських господарств. Робота батьків у полі регламентувалась і контролювалась окупаційною владою. В той же час селянські діти знаходилися без догляду дорослих, що мало негативні, а часто й трагічні наслідки. З метою розв'язання цієї проблеми допомогі комітету у 1940 р. почали організовувати постійні та літні сезонні дитячі садки, які в окремих селах одночасно виконували функцію початкової школи. Спочатку цей процес відбувався стихійно, роль вихователів виконували люди без відповідного досвіду і педагогічних знань. З метою підготовки вихователів цих дитячих установ у 1942 р. були організовані перші двомісячні курси, на яких підготовлено 46 інструкторів-вихователів.

Життя довело, що такий термін для підготовки кваліфікованих вихователів недостатній, тому за згоди УЦК при Холмській школі домашнього господарювання були засновані однорічні курси. Тут готувалися кадри для Холмського, Більського та Замістського повітів. Для Грубешівського і Білгорайського повітів вихователі дошкільних дитячих установ готувалися на курсах при Грубешівській учительській семінарії. Цю категорію працівників готувала також Холмська трирічна школа домашнього господарювання, де учні першого курсу проходили двомісячну практику в сезонних дитячих садках Холмського і Володавського повітів.

Вжиті заходи дали змогу постійно розширювати мережу дитячих дошкільних установ. Зокрема, в Холмському повіті у 1940 р. діяло 4 сезонних і 1 стаціонарний садок, в яких перебувало відповідно 127 і 42 дітей. У 1941 р. двомісячних садків стало 32, у яких разом з одним стаціонарним перебувало 778 дітей. У 1942 р. у 33 двомісячних садках виховувалося 791, у 27 чотиримісячних – 804 і у двох стаціонарних – 66 дітей. У 1943 р. у 60 сезонних садках перебувало 1345 і у 34 стаціонарних – 1093 дітей. По всій Холмщині у 1942 р. діяло 319 сезонних і 8 стаціонарних садків, у яких проводило дозвілля відповідно 9578 і 310 дітей, а у 1943 р. ці показники майже подвоїлися¹²⁷. Отже, в складних умовах окупаційного режиму проблема навчання та виховання дітей поступово розв'язувалася.

Відродження Української церкви

Церква в житті українського народу завжди відігравала важливу організуючу і просвітницьку роль. Для українського населення Холмщини і Підляшшя, яке протягом віків перебувало під владою інших держав і зазнавало утисків з боку чужих йому релігійних центрів, церква часто була єдиним легальним виразником його етнічної самобутності та захисником національних інтересів.

Церковне питання залишалося об'єктом зацікавлення холмсько-підляського народу і він активно реагував на спроби чужинців втручатися до цієї сфери його життя. Хоч за нових політичних обставин суттєвих змін вимагали усі сторони життя, але найважливішим і найефективнішим фактором національного відродження на холмсько-підляських землях залишалася церква. Добре обізнаний з церковною проблемою Холмщини та безпосередній учасник відродження *Холмської православної єпархії*, колишній депутат польського Сейму від Тернопільщини Степан Баран писав: «Корисна для нас з національного боку розв'язка церковного питання на Холмщині і Підляшші шляхом відповідної національної організації Православної Церкви та закріплення організації буде найтривкішою асекурацією перед чуженецьким заливом»¹²⁸.

Українці краю були свідками варварського нищення польським урядом православ'я загалом і збудованих їх коштом і руками церков у 30-х рр. ХХ ст. Це робилося фактично запозиченими у радянського

комуністичного режиму методами і стало викликом католицької Польщі усьому цивілізованому світові. У міжвоєнний період мешканці 80 % українських сіл Холмщини і Підляшшя зазнали моральних та фізичних знущань спочатку під час вилучення, а потім нищення їх церков ¹²⁹.

Коли з'явилася надія на поліпшення ситуації в церковно-релігійному житті, українське населення краю та його провід головні зусилля спрямували на відродження *Холмської єпархії* та надання їй національного виразу. На зборах українських діячів Холмщини 5 листопада 1939 р. було обрано *Тимчасову церковну раду*, до якої увійшли священники І. Левчук, І. Кікоць, В. Мархева, Г. Метюк, Й. Цехан та світські особи О. Рочняк, С. Любарський, Л. Рябчук, П. Доманчук. До складу *Церковного управління* були обрані І. Кікоць, В. Мархева, С. Любарський, В. Косоноцький. Для юридичного провадження справ Церковна рада запросила до співпраці досвідченого юриста і відомого політика Степана Барана, який на етапі становлення *Холмської єпархії* відіграв надзвичайно важливу роль ¹³⁰.

День 5 листопада став початком відродження українських православних парафій на Холмщині та Підляшші. Їх було вилучено з підпорядкування *Варшавської православної консисторії*, де вирішальний голос мало російське або зрусифіковане духовенство. Церковному управлінню було надано право Тимчасової консисторії, запроваджено українську мову в богослужіннях та проповідях, а також у діловодстві. Священника з Монятич Грубешівського повіту, митрофорного протоієрея Івана Левчука було обрано адміністратором *Православної церкви на Холмщині та Підляшші* і надано йому духовний сан протопресвітера ¹³¹.

На прохання Церковної ради С. Баран підготував *Проект тимчасових постанов Православної церкви в дистрикті Люблин*. Цей документ в присутності члена Церковної ради С. Любарського і голови УЦК В. Кубійовича він вручив керівникові відділу в церковних справах Генеральної губернії Вільдену. Після розгляду пропозицій української сторони останній 20 березня 1940 р. дав згоду на те, щоб тимчасово справами церкви керував адміністратор Православної церкви в Люблинському дистрикті з місцем перебування в Холмі, який обов'язково мав бути особою української національності. Одночасно повинна була працювати *Церковна рада* у складі представників усіх деканатів та *Церковне управління* з 5 осіб: 3 – від духовенства і 2 – від мирян. На наступній зустрічі з Вільденом були погоджені *Тимчасові правила діяльності Православної церкви в Люблинському дистрикті* ¹³².

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Ще 13 листопада 1939 р. *Тимчасова церковна рада* запропонувала кандидатуру професора Варшавського університету Івана Огієнка на посаду Холмського єпископа. Собор єпископів *Автокефальної православної церкви в Польщі* (АПЦП) 30 вересня 1940 р. вирішив висвятити І. Огієнка у єпископи з титулом архієпископа Холмського і Підляського, а 19-20 жовтня 1940 р. митрополит Діонісій виконав акт наречення його Іларіоном і хіротонії на *Холмсько-Підляську кафедру*. На соборі єпископів архієпископ Іларіон був обраний заступником митрополита АПЦП в Генеральній губернії¹³³.

Його діяльність на посаді владики *Холмсько-Підляської єпархії* була спрямована на розбудову церкви на національних традиціях. Формуючи завдання духовенства своєї єпархії, він казав: «В період лихоліття духовенство заломлювалося, хиталася інтелігенція, але простий люд стояв непохитно. Тому духовенство має віддати всі сили цьому населенню, повного віри, стояти близько біля нього, бути його частиною. Служити народові – то служити Богові. Любити нарід – значить любити Бога»¹³⁴.

Керуючись цими принципами, Консисторія розширювала парафіяльну мережу, запроваджувала нові форми у богослужіннях, відновлювала та будувала нові церкви, вдосконалювала роботу своїх підрозділів. Вони були покладені в основу структурної побудови Консисторії, а її підрозділи відповідали головним напрямкам роботи. *Холмсько-Підляська духовна консисторія* мала відділи: адміністративний, керівником якого був протоієрей, магістр богослов'я Григорій Метюк, судовий на чолі з архіпресвітером Іваном Левчуком, господарський, який очолив протоієрей Мирон Сенкевич, місіонерсько-законовчительсько-українізаційний, на чолі з протоієреєм Євгеном Барщевським, фінансовий – керівник протоієрей Мирон Сенкевич, пресо-видавничий – голова Семен Любарський. Секретарем Консисторії було обрано Всеволода Квасницького¹³⁵.

Завдяки порозумінню з органами німецької окупаційної влади багато відібраних поляками церковних приміщень, в тому числі Холмський кафедральний *собор Різдва Пресвятої Богородиці*, були повернуті українцям. Внаслідок цього українська громада краю вже мала 91 церковне приміщення. За три роки діяльності єпархії кількість парафій збільшилася до 183, а українських церков вже налічувалося 162 (5 новозбудованих), замість 51 у 1919-1937 рр.¹³⁶

Парафії за територіальним принципом поділялися на деканати. До Біло-Підляського (Більського) деканату (декан, протоієрей Петро Ди-

кий) входили парафії в селах Старий Бубель, Воскреничі, Гнійно, Кричів, Кобиляни, Києвець, Лісно, Носів, Ортель Королівський, Рокитно, Тереспіль, Докудів, містах Більськ та Янів.

Білгорайський деканат (прот. Володимир Матвійчук) об'єднував парафії у Бабичах, Біші, Гірному Потоці, Замху, Княжполі, Кульні, Липинах, Люхові, Обші, Хмільку, Гуті Рожанецькій, Майдані Княжпільському, Юзефові, Луковій, містах Білгораї, Олександрові, Тарногороді.

Холмський деканат (прот. Йосип Цехан) об'єднував парафії у Бердиші, Бозку, Гусинному, Каньому, Пнівні, Спасі, Свержі, Сичині, Цицеві, Чулчицях, містах Холмі, Савині, Селищах.

Дубенецький деканат (священик Юрій Марчук) включав парафії сіл Білополе, Бусьно, Дубенка, Кулаковичі, Матче, Стрільці, Терагин, Ухані, Хижовичі.

Грабовецький деканат (прот. Микола Ляшук) об'єднував парафії сіл Бересть, Гдешин, Гостинне, Грабовець, Молодятичі, Свидники, Тучапи, Вербковичі.

Грубешівській деканат (прот. Михайло Широцький) об'єднував парафії у Модрині, Монятичах, Городлі, Неледові, Підгірцях, Сліпчі, Стрижеві, Тереміні, Турковичах, Шпиколосах, Черничині та Грубешеві.

Коденський деканат (св. Микола Карпович) охоплював парафії у селах Вишничі, Заболоття, Загорів, Жешинка, Кодень, Костомолоти, Межилісся, Полоски, Славатичі, Яблочин.

Красноставський деканат (св. Іван Ткачук) об'єднував парафії у Бончі, Жданному, Жуліні, Красничині, Крупому, Стужиці, містах Красноставі та Рейовці.

Крилівський деканат (прот. Олександр Волошинський) включав парафії сіл Верешин, Вишнів, Витків, Голуб'є, Долобичів, Крилів, Малків, Мірче, Новосілки, Ощів, Павловичі, Потуржин, Шиховичі.

Любенецький деканат (св. Климентій Стаховський) об'єднував парафії у Витичному, Волі Верешинській, Голешеві, Голі, Головному, Гороститі, Довгобродах, Коденці, Любені, Опіллі, Пашенці, Сосновиці, Угнині.

Люблинський деканат (прот. Ярослав Костецький) охоплював парафії сіл Дратів, Колаховичі, Отроч, Рогізно, Устимів та міста Люблина.

Радинський деканат (св. Іван Данилюк) включав парафії сіл Виторж, Вогинь, Довге, Дрилів, Межиріччя, Шостка і міста Радинь.

Томашівський деканат (прот. Федір Матвійчук) включав парафії сіл Жерники, Лосинець, Майдан Сопітський, Шлятин, Ходиванці, Верехані, міста Томашева.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Тишовецький деканат (прот. Петро Закидальський) об'єднував парафії у Вакиєві, Жуличах, Лашеві, М'ягкому, Набрožі, Переспі, Посадові, Ріплині, Сагрині, Телятині, Чортівці і Тишівцях.

Войславицький деканат (св. Авраамій Кисіль) включав парафії сіл Войславичі, Депултичі, Жмудь, Камінь, Клештів, Ліщани, Плаваничі, Сілець, Туровець.

Володавський деканат (прот. Василь Бухало) включав парафії сіл Верещин, Ганськ, Косинь, Угрусськ, Сухава, Збереже і міста Володави.

Замістьський деканат (св. Дмитро Кость) об'єднував парафії у Бор-татичах, Косодубах, Монастирку, Суховолі, Снятичах, Терешполі, Топольчі, Шевні, Щебрешині та Замісті¹³⁷.

Після 250-річної перерви в Холмі 21-23 жовтня 1941 р. відбулося перше щорічне *Соборне зібрання Холмської єпархії*, яке відновило давню традицію соборноправності. На ньому були присутні 30 представників від духовенства, 2 – від монашества і 19 – від мирян. Під час зібрання порушувалися питання співпраці з окупаційною владою, розбудови єпархії, підготовки священницьких кадрів, ролі духовенства в житті сільських громад, національно-патріотичному вихованні учнівської молоді та мирян¹³⁸.

У своїй промові на Соборі архієпископ Іларіон виклав програмні за-сади побудови церковного життя на холмсько-підляських землях. Місцеве українське населення та інтелігенція позитивно сприйняли слова владики про те, що його головним завданням стала дерусифікація і деполонізація церкви. На його переконання «суть українізації не тільки у впровадженні живої української мови, а в повній дерусифікації Церкви... Я всюди виводжу російські й польські впливи, я відроджую рідні старі українські традиції. Ще 12 листопада 1940 року заборонив я категорично вживання московської вимови, наказавши відправляти староукраїнською мовою, де цього бажає населення й живою українською ... З гордістю можемо ствердити тепер, що наша Єпархія є українська вся!»¹³⁹.

У *Зверненні до всецесного духовенства і боголюбивого українського громадянства* від 12 травня 1942 р. владики Іларіон в черговий раз виклав своє бачення розбудови церковного життя і закликав: «Пильнуй-мо ж відновлювати свою Українську Церкву такою, якою вона була в нас довгі віки до свого насильницького поневолення. Церквою чисто православною, цілком соборно правною, високо авторитетною, всебічно сильною, найсвятішою. У нас тепер є своя українська преемственность від Апостолів, вже благодатно поставлена канонічно Ієрархія...

Нам треба повно воскресити всю стародавню Православну Українську Церкву, якою вона була до свого канонічного московського поневолення, – в повній святості, канонічній чистоті православною»¹⁴⁰.

Національне відродження церковно-релігійного життя в Холмсько-Підляській православній єпархії відбувалось в умовах запеклої боротьби національно свідомого оточення владики Іларіона з духовенством старої російської школи. У своїй діяльності Іларіон опирався на місцевих священників молодшої генерації та вихідців з Волині і Буковини, частина яких мала вищу богословську освіту і у міжвоєнний період зарекомендувала себе стійкими борцями за українізацію *Автокефальної православної церкви в Польщі*.

Наприкінці 1940 р. прихильники Московського патріархату, переважно з Варшави, зробили спробу відокремлення Підляшшя від Холмсько-Підляської єпархії. Лише рішучі дії архієпископа Іларіона та світської інтелігенції перекреслили плани розкольників недавно відродженої Української церкви на холмсько-підляських землях. У *Зверненні до українського православного громадянства*, яке 15 травня 1942 р. підписало 28 відомих діячів українських установ і організацій Холмщини та Підляшшя, наголошувалось на тому, що «вороги українського національно-церковного відродження, боячись втратити свого дотеперішнього московського монополю в житті нашої Церкви, з перших же кроків її відродження почали запеклу й неперемінливу в засобах боротьбу проти нього (архієпископа Іларіона – *Авт.*). Улюбленою метою цієї боротьби є очорнювання та навіть клевета на провідників національно-церковного життя»¹⁴¹.

Втрачаючи вплив на українське православне населення краю, священнослужителі російської орієнтації розгорнули широкомасштабну наклепницьку діяльність. Вони рішуче виступали проти запровадження української мови у богослужінні, трактуючи це як спробу відродження церковної унії. За межами Холмщини та Підляшшя вони поширювали чутки та листівки про те, що архієпископ Іларіон прийняв унію.

В одній з них говорилось про те, що «Нинішній православний Холмський і Підляський Архієпископ Іларіон... проводить переговори з Митрополитом Шептицьким про об'єднання всієї української православної церкви з уніатською (гр. кат.) церквою, цебто католизацію всієї української православної церкви на умовах:

1. Архієпископ Іларіон, будучи під персональним впливом Митрополита Шептицького і згідно з його порадою згоджується на унію православної церкви, приймаючи католицькі догми.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

2. Римський Папа дає згоду на те: а) Архієпископ Іларіон в нижній українській православній церкві, а Митрополит Шептицький в українській уніатській церкві введуть всі богослужіння і звичаї, які в теперішні часи існують в православній Греції, б) При всіх службах Божих не поминати Папу Римського (щоб не дратувати вірних) і в проповідях взагалі нічого не згадувати за католицизм, в) Назначає Архієпископа Іларіона Київським Митрополитом, г) Вимагає, щоб уся теперішня Українська Православна Церква прийняла католицькі догми...»¹⁴².

При цьому авторові листа були відомі погляди владики Іларіона на Греко-католицьку церкву, які він виклав в опублікованому листі до митрополита А. Шептицького 14 листопада 1941 р. В ньому зокрема владики писав: «Ваше Високопреосвященство в своєму листі по-братському вказали мені, що Українська Православна Церква не мало відбігла від свого первісного вигляду через канонічне насильство над нею Церкви Московської. Нехай буде й мені дозволено тут так само по-братському з любов'ю вказати, що й Церква Греко-Католицька за останні століття сильно підпала зовсім чужим нашому Народові латинським впливам як у догматиці, так і в обряді, чого не знала стародавня Українська Церква, і що сильно кидається нам, православним українцям, у вічі. Глибоко вірю, що Всевишній пошле Вам Свою велику вседіючу благодать, і Ви очистите, віддану Вашій опіці Греко-Католицьку Церкву, від чужих їй налетів, і цим вернете її до первісного стану, якою вона була за того часу, коли один Український Народ мав одну Церкву і однаково славив і ісповідував свого Господа Бога. І тоді Українська Православна Церква, позбавлена чужих їй московських привнесень, і Церква Греко-Католицька, очищена від чужих нам латинських добавок, обидві Українські Церкви ці наблизяться одна до одної, як дві рідні сестри»¹⁴³.

Виходячи з цього у згаданому *Зверненні* лунали заклики «не сіяти братню ворожнечу й незгоду в житті своєї Церкви, опам'ятатися й звернути зі згубного шляху. Бо настане час, коли відроджена в усій своїй чистоті й величі Українська Церква відповідно згадає їхню руїницьку працю, а тоді прийде суд і заслужена кара»¹⁴⁴.

Враховуючи надзвичайно складну ситуацію в церковному житті не лише Холмщини і Підляшшя, але й всієї України, *Всеукраїнська церковна рада* у 1941 р. порушила питання про обрання архієпископа Іларіона митрополитом вільної на той час *Київської кафедри*. На соборі єпископів *Православної церкви в Україні*, який відбувся 25 листопада

1941 р. у Почаєві за участю 8 ієрархів, було одногосно обрано архієпископа Іларіона на вільну *Київсько-Переяславську кафедру*¹⁴⁵.

Кременецька церковна рада 5 грудня 1941 р. постановила «Старатись осадити на Київській митрополії людину сильну духом, українця, – таким єдиним кандидатом є лише Архієпископ Холмський Іларіон, який дуже багато прислужився Україні, Православній Церкві й Українському народові, і є гідний цієї кафедри». *Рівненська церковна рада* в листі до владики Іларіона від 22 грудня 1941 р. писала: «Смиренно завідуємо Вас, що прагнення усіх українців є якнайшвидше бачити Вас, Владико, на Київському Владичому Престолі. Знаємо, що не легкою буде праця там, що не мало труднощів доведеться ще перебороти, однак же прирікаємо спільно з Вами стати до праці за краще завтра нашого Народу й Української Православної Церкви». Ця ж рада листом від 22 грудня 1941 р. повідомила *Київську церковну раду*, що «в зв'язку з приїздом до Києва Архієпископа Іларіона пороблено тут в Райхскомісаріаті всі старання. Рівночасно всі формальності щодо переїзду Архієпископа Іларіона полагоджуються в Люблині, Кракові і в Берліні»¹⁴⁶.

Члени Київської церковної ради в листі від 27 листопада 1941 р. до владики Іларіона висловили переконання в тому, що той «здійснить мрії більшості священнодіячів і віруючої людності, як єдиний достойний кандидат прийняти на себе Митрополію України», а обрання його митрополитом мало відбутись на Соборі єпископів¹⁴⁷.

В листі до владики Іларіона архієпископ Волинський і Житомирський Олексій, якого у 1940 р. було призначено екзархом Православної церкви в Україні, писав: «Видно Богу вгодно, щоб Ви стали першоієрархом України»¹⁴⁸.

Під час «довгих і тяжких розмов» членів *Холмсько-Підляської духовної консисторії* Є. Баршевського і С. Любарського та краківського архієпископа Паладія з митрополитом Православної Автокефальної церкви в Генерал-Губернаторстві Діонісієм 22-23 грудня 1941 р. останній погодився відпустити Іларіона на його нову кафедру. Проте вже наступного дня в листі до Луцького і Ковельського архієпископа Полікарпа повідомляв: «Я постановив (всупереч усім церковним канонам. – *Авт.*) утворити Тимчасову адміністратуру нашої Св. Автокефальної Церкви на визволених Українських землях. Тимчасовим адміністратором призначено Ваше Преосвященство і прошу Вас співпрацювати з Високопреосвященнішим архієпископом Александром (відомим русофілом Іноземцевим)»¹⁴⁹. Таким чином митрополит Діонісій намагався перешкодити українському духовенству відновити незалежну Київську

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

митрополію, що йому зрештою вдалось зробити. Важко, щоправда, судити, чи це рішення митрополита було самостійним. Але тут доречно зауважити, що українські політики, державні і церковні діячі завжди хворіли отими горезвісними «українськими граблями», особливо у найбільш відповідальні моменти, коли вирішується доля українського народу, його державності. Можливо залучений нами документ має суб'єктивний характер, тим більше, що на адресу митрополита Іларіона лунали щирі або нещирі критичні зауваження. Проте, хто був би правий, чи неправий – страждала спільна справа – доля українців і України.

На жаль, розв'язанню існуючих на Холмщині та Підляшші церковних проблем не сприяли заяви окремих українських інтелігентів, серед них й працівників УЦК. Не розуміючи глибинних причин існуючого стану речей, референт УЦК Ярослав Дзіндра у звіті за підсумками поїздки на Люблинщину в травні 1943 р. писав про те, що «русофільська чорна сотня, яка за русофільську роботу на Волині отримувала по 10 рублів, а на Холмщині по 100, сьогодні опанувала архієпископа Іларіона. На Грубешівщині ходять розмови, що Іларіон має фанатиків москвофілів, а Шептицький – воюючих католиків»¹⁵⁰.

На виконання рішень соборного зібрання був створений комітет з відновлення Холмського кафедрального собору. Він мав повернути головній церкві Холмщини кафедральному собору *Різдва Пресвятої Богородиці* український вигляд, відновити зруйновані поляками в Холмі у міжвоєнний період церкви св. Духа, св. Кирила і Мефодія, св. П'ятниці, дві військові церкви, відремонтувати архієрейську церкву, впорядкувати існуючий століттями у підземеллях соборної церкви *Пантеон холмських князів*, який австрійські окупаційні власті разом з поляками зруйнували ще у 1919 році, обладнати тут церкву на честь пророка Данила, впорядкувати збезчещені поляками у міжвоєнний період поховання на старовинному православному цвинтарі на святій Данилової горі. Значна частина запланованих робіт, серед них ремонт архієрейської церкви, були виконані в стислі строки, і архієпископ Іларіон 3 січня 1943 р. відслужив у ній першу літургію. У своїй промові він наголосив на тому, що поховані тут король Данило, князі та холмські владики присвятили своє життя справі утвердження на цих землях давньоукраїнської державності та православної віри і, навіть у важкі часи війни з татарами, розбудовували і обороняли цей край¹⁵¹.

Справі відродження церковного життя у національному виразі служив причет *Холмського кафедрального собору* – його настоятель Іван

Левчук, помічники Гавриїл Коробчук, Григорій Метюк, Володимир Мархева, Іван Філіпович, Юрій Бачинський, Петро Доманчук, Лев Рябчук, Олександр Циганюк, Іван Антонюк, Юрій Романович, Євген Барщевський, Михайло Козарійчук.

Роль інтелектуального центру мала відіграти заснована 1 липня 1942 р. єпархіальна бібліотека. Після формального визнання Холмсько-Підляської єпархії бібліотека набула прав спадкоємниці книгозбірень і бібліотек холмських духовних і світських шкіл часів Холмської губернії. Після одного року існування у ній нараховувалося більше 15 тис. книжок теологічного, церковного, історичного та філософського змісту, журнали з дореволюційних часів літературно-наукового, суспільно-політичного, історико-краєзнавчого та педагогічного характеру¹⁵².

На підвищення загальної та релігійної освіти населення працювали єпархіальне видавництво. Холмсько-Підляська консисторія в 1942 р. придбала у німців раніше орендовану колишню єврейську друкарню, яку встановили у приміщенні Свято-Богородицького братства. В цій єдиній на Холмщині та Підляшші українській друкарні побачили світ *Холмські церковно-народні календарі*, праці архієпископа Іларіона *Як жити на світі*, *Бережімо все своє рідне*, *Українська мова в церкві*, *Український православний молитовник*, *Холмський колядник*. Ці брошури, разом з перекладеною Іларіоном українською мовою Євангелією, десятками тисяч примірників безкоштовно розповсюджувалися серед учнів Холмської гімназії, семінарій, торгівельних та сільських початкових шкіл, парафіян. Через обмаль українських підручників для багатьох людей вони виконували функцію *Букваря* та *Української читанки*¹⁵³.

Українізація церковного життя та відновлені парафії вимагали священників нової формації. В листі до *Головної церковної ради* при УЦК від 18 вересня 1940 р. тоді ще кандидат на Холмську єпископську кафедру проф. І. Огієнко просив порушити питання про відкриття Духовної академії. Він, зокрема, наголошував, що Православна церква в Генеральній-губернії не зможе бути справді автокефальною, якщо не буде мати власного вищого духовного навчального закладу, де «будуть вивчати всі богословські дисципліни з української точки зору, де будуть навчати правдивої історії Української Церкви, її вікових окремішностей, її традиції»¹⁵⁴.

На думку автора листа, «академія повинна знаходитись в Холмі – цьому живому серці української землі в сучасному генерал-губернаторстві, де поволі зосереджується українське культурне і господарське життя. Це допоможе надолужити національні втрати, яких цей край зазнав

за часів польського панування, а розбудований український Холм повинен національно опромінювати цілу Холмщину». З цієї точки зору, «Краків є тимчасовим українським центром, звідки згодом все українське мусить розійтись з цього чужого нам міста й підсилити власне рідний Холм»¹⁵⁵.

Не зацікавлені у зміцненні українського національного духу на цих землях, німці, тим не менше дали згоду на відкриття *Холмської духовної семінарії*. Як ознаку спадковості їй був переданий хрест попередніх ректорів цього навчального закладу, якого зберігав її колишній працівник, уродженець Стрілець Грубешівського повіту Йосип Винник. Він передав хрест настоятелю православної парафії у містечку Дубенка того ж повіту Юрію Марчуку для передачі архієпископові Іларіону в день офіційного відкриття семінарії 4 травня 1943 р. У промові з нагоди відкриття семінарії владика Іларіон наголосив на особливій ролі освіти в житті духовенства, яке «в часи лихоліть завжди було провідником народу і надійно тримало національно-церковне стерно»¹⁵⁶.

Ректором семінарії був призначений буковинець з вищою богословською освітою та ступенем доктора богослов'я Семен Смерека, а проректором – волинянин, магістр богослов'я Євген Барщевський. Викладацький склад намагався, щоб перші 30 учнів стали національно свідомими настоятелями парафій, на яких чекали у багатьох селах Холмщини і Підляшшя. З метою розв'язання гострої кадрової проблеми були створені пастирсько-місійні та дяківські курси, де вчилися люди, які до війни розпочали навчання в духовних навчальних закладах, але не змогли їх закінчити. Разом з прибулими та підготовленими за цей час священнослужителями в Холмській єпархії працювало 172 священики, 20 дияконів, 105 кваліфікованих дяків, які обслуговували 230 тис. православного населення краю. Оцінюючи зміни в церковно-релігійному житті українців Холмщини і Підляшшя за три роки існування єпархії, член консисторії Григорій Метюк звернув увагу на те, що за цей час єпархія «цілком змінила своє обличчя – вона стала національною щодо своєї форми та щодо свого Духа»¹⁵⁷.

За наполяганням архієпископа Іларіона члени Холмської духовної консисторії, причету кафедральної церкви Різдва Пресвятої Богородиці та парафіяльні священики проводили національно-виховну роботу серед прихожан. На свято Пречистої, яке протягом віків вважалося найбільшим релігійним святом українців Холмщини та Підляшшя, 21 вересня 1941 р. під час всеношного богослужіння на святій Данилової горі відбулися урочистості з вшанування полеглих за волю України.

Біля символічної могили настоятель храму протопресвітер Іван Левчук і член консисторії Євген Барщевський відправили панахиду, у своїх промовах розповіли присутнім історію боротьби за Українську державність та Православну церкву як в Україні, так й на Холмщині та Підляшші. Промовці згадали державотворче життя та ратні подвиги холмських королів, князів, єпископів та світських осіб, які творили славу історію Холмської землі.

Сильне враження на присутніх справив виступ старенького священика, який зокрема сказав: «Брати і сестри! Ми численно тут зібралися, щоб Пречистій помолитися, свої жалі й скорботи до Неї принести. Чому ж власне до Холма ми поспішаємо? А тому, що це наш Сіон, наш Єрусалим, наш Почаїв. Тут наші славні українські князі князували, тут наші Владики Холмські перед образом Пречистої свої молитви склали за Холмщину, за Україну, бо вони православними українцями були. Та й ми православні українці. Нас мордували поляки, нас мучили турки й татари, венгри й литвини, нас переслідували москалі. Але віри святої, мови чудової ми не занапали. Наша назва «Україна», «Українець» така ж стара, як назва «Холмщина», «холмщани». Нашу землю вже в XIII віці Україною називали. Наші предки віру зо сходу прийняли, і була це віра Православна. Тут, під Собором, українські православні королі, князі, єпископи, бояри спочивають. Вони дали нам заповіта: «віру й мову, ті найцінніші скарби наші, непохитно захуйте, коли бажаєте, щоб вас шанували й поважали». І наші прадіди, діди й батьки цього заповіту не забували, але все ж таки ворогам нашим удалось за довгі століття їх панування омосковити нашу гарну староукраїнську мову й впровадити до неї московську вимову... Отже, коли ви чуєте в церкві рідну українську мову чи вимову, то не думайте, що це щось нове: ми повертаємо до своєї старовини, бо національна честь цього від нас вимагає. Даймо ж собі тут присягу: залишатися завжди православними українцями, шанувати й боронити свою віру, націю й мову, від них ніколи не відступати. Це буде наймиліша жертва й свічечка перед образом Пречистої»¹⁵⁸.

Для відродження історичної пам'яті та підвищення рівня національної свідомості служила церква, обладнана у підземеллі холмського собору. Перше богослужіння в церкві, освяченій на честь духовного покровителя холмського короля Данила відбулося 3 січня 1943 р. Як писала *Холмська земля*: «Там, де ще не так давно валялися купи неупорядкованих, збещешених кісток українських королів, князів і владик, зійшлися вірні в день св. Данила в упорядковані недавно печери по-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

молитися за душу того, що перейшов до історії як основник Холма, який по шістьсотлітній неволі відроджується тепер до національного життя»¹⁵⁹.

Великий резонанс в суспільстві мало повернення чудотворної ікони Холмської Богородиці, сліди якої загубилися після Першої світової війни. Під час депортації українців Холмщини та Підляшшя до Росії у 1915 р. протоієрей Микола Ганкевич перевіз ікону до Москви. У 1918 р. він разом з членом Ліквідаційної комісії Польського королівства від українського населення Холмської губернії Михайлом Корниловичем перевіз ікону до Києва, де її помістили у Флорівському жіночому монастирі на Подолі. В час більшовицьких гонінь на церкву ікону забрали з монастиря і переховували в домівках відомого українського історика Наталі Полонської-Василенко, Михайла Корниловича, а з липня 1933 р. – в родині вихідця з Холмщини, священника Анатолія Юнака. Довідавшись про її місцезнаходження, владика Іларіон у 1942 р. відрядив до Києва свого урядовця М. Середюка і дав йому гроші на реставрацію ікони, яка на той час з метою безпеки була розібрана.

Часткову реставрацію ікони зробив київський професор мистецтвознавства Микола Прахов. У вересні 1943 р. протоієрей А. Юнак та заступник міського голови Києва професор В. Волканович привезли чудотворну ікону до Холма і 27 вересня передали її архієпископові Іларіону. Спочатку вона була вміщена в архієпископській палаті, а потім на деякий час перенесена до архієрейської церкви св. апостола Андрія Первозванного. Недільного дня 3 жовтня 1943 р. цю найбільшу святиню Холмської землі було урочисто внесено до кафедрального Свято-Пречистенського собору. У зверненні *До всього Всечесного Духовенства, Преподобного монашества та до всіх Боголюбивих вірних нашої Холмсько-Підляської Православної Єпархії* владика Іларіон зокрема сказав: « 3 нами радіє й уся Холмська земля, сльозами та кров'ю полита, бо нарешті Пречиста Мати бере наш зболілий Народ під Свою найміцнішу опіку й покрову...! Холмська Мати Пречиста стає відтепер вірною Опікункою всієї Холмської Землі, стає для нас всіх за Надію єдину, стає вже єдиною в нас Апостольською Чудодійною Іконою, бо нашу Вишгородську Апостольську Ікону забрано до Володимира над Клязьмою, а пізніш до Москви, нашу Белзьку Апостольську Ікону забрано до Ченстохова...»¹⁶⁰.

Духовенству краю в період окупації доводилося працювати у надзвичайно складних умовах. Лише 19 січня 1943 р. влада Генеральної губернії затвердила статут *Автокефальної Православної Церкви в Генераль-*

ній губернії, який регламентував її внутрішнє життя та певною мірою захищав від несподіваних рішень з боку окупаційної влади.

Побоюючись згуртування українців на окупованих землях німецька влада чинила перешкоди для створення єдиної *Української церкви* і свідомо зберігала існуючий стан в церковному-релігійному житті. Влітку 1941 р. з ініціативи волинського архієпископа Олексія (Олександра Громадського) виникла *Українська автокефальна православна*, т. зв. *слов'янська, церква*, канонічно з'єднана з російською тихонівською церквою. Хоч вона мала лише 150-170 священників, та не мала відповідної кількості єпископів, проте на соборі 18 липня 1941 р. архієпископу Олексію, не без погодження з німцями, було присвоєно титул митрополита та екзарха України¹⁶¹.

На соборі єпископів, який проходив 8-10 лютого 1942 р. у Пінську, було відновлено *Українську автокефальну православну церкву*, яка проголосила себе спадкоємницею створеної на початку 20-х рр. УАПЦ на чолі з В. Липківським. Новостворена церква об'єднала 900 діючих в Україні церковних громад і 4 травня 1942 р. була визнана рейхкомісаром України Е. Кохом¹⁶².

Митрополиту АПЦП в Генеральній губернії Діонісію було заборонено виїжджати за межі губернії, хоч під його юрисдикцією знаходився луцький єпископ Полікарп. Заборону спілкуватися із священослужителями в Україні отримав також холмсько-підляський архієпископ Іларіон. Отже, обидва душпастирі Православної церкви в Польщі були ізольовані від решти ієрархів українських церков. Через те, що для повноти соборноправності церква потребувала нових єпископів, у травні 1942 р. в Андріївській церкві Києва було таємно висвячено 6 присланих Діонісієм кандидатів у єпископи, серед них Мстислава (Степана Скрипника). Це дійство співпадало з бажанням вищого духовенства створити єдину *Помісну українську православну церкву*. Воно знайшло підтвердження в рішенні *Київської церковної ради* про передачу проводу Української церкви архієпископу Холмсько-Підляської єпархії Іларіону, про що його повідомив спеціальний посланник *Київської церковної ради*¹⁶³.

Незважаючи на значні поступки у церковно-релігійній сфері, німецькі силові структури часто зневажливо ставились до релігійних почуттів українців краю та парафіяльних священників. Траплялись випадки відвертого глузування над віруючими та знущання над їх душпастирями. Як писав до Холмської консисторії настоятель Свято-Михайлівської церкви у Молодятичах Грубешівського повіту Іларій

Туржанський, 16 лютого 1941 р. під час вечірнього богослужіння двоє німецьких солдатів зайшли до церкви, стояли там в шапках, один із запаленою цигаркою, та кепкували над священником. Після закінчення богослужіння забрали два Службники, які наступного дня повернув син польського поліциста Лавринюка. Своє обурення діями німецьких військовиків прихожани висловили у письмовому зверненні до віта місцевої волості ¹⁶⁴.

Про подібний випадок написав до консисторії настоятель Посадівської парафії Томашівського деканату Степан Данилевич. На другий день Великодніх свят 1941 р. до церкви зайшов п'яний німецький солдат, очевидно польської національності. Він добре розмовляв польською мовою і вигукував: «Це моя земля, тут мої батьки проливали кров». Він встромляв багнет спочатку у підлогу, потім в Царські ворота та ікони. Лише іншому німецькому солдатові вдалося вгамувати хулігана, а прибулий наступного дня в село офіцер вибачився за вчинок п'яного вояка ¹⁶⁵.

Українці Вербкович Грубешівського повіту у 1939 р. почали домагатися повернення їм зачиненої польською владою у 1919 р. церкви. Щоб не допустити цього, місцеві поляки 2 червня 1940 р. винесли з церкви іконостас та інше майно. Українець за походженням Антон Левчук, який перед війною перейшов на католицьку віру, 7 червня намагався зруйнувати церкву. Українські поліцисти затримали зловмисника пів час нищення церкви і передали його польським поліцистам. Прибулий з Грубешева начальник німецької повітової жандармерії при допомозі перекладачів з числа польських поліцистів провів попереднє розслідування цієї справи. Воно не дало жодних наслідків, хоч Левчук під час затримання з сокирою в руках нападав на українського поліциста та мешканців села ¹⁶⁶.

Священик з Лашева Томашівського повіту Василь Тимошук повідомляв Холмську духовну консисторію про те, що 6 липня 1940 р. власник фільварку в Жуличах Грубешівського повіту Яблонський поскаржився німецькій жандармерії на українських селян за те, що вони відмовилися працювати на панському полі. Комендант закликав селян до фільварку і влаштував масове побиття людей. Священик з Новосілок Микола Гольц звернувся до німецької комендатури і намагався довести німцям, що побиття українців спровокував власник фільварку – поляк за національністю. Комендант порадив йому не втручатися у світські справи, а пильнувати церкву. Не вирішивши питання на місцевому рівні, о. Гольц висловив намір поїхати до керівництва Люблинського

дистрикту, щоб там заступитись за своїх прихожан. Про це довідався власник фільварку і доповів комендантові, що жив на території маєтку. Той викликав священника до маєтку, вивів на подвір'я, завів до стайні і наказав накладати гній на підводу. Хоч о. Гольц був одягнутий у священничий одяг, але був змушений підкоритись волі коменданта, який кілька разів фотографував його за роботою. Наступного дня комендант наказав священнику з'явитись до фільварку, змусив його працювати біля молотарки. Третього дня йому довелось в полі в'язати снопи, а щоб ніхто з українців не міг допомогти своєму душпастирю – власник фільварку приставив до нього наглядачами єврея та поляка. Від подальших знущань о. Миколу Гольця врятував його родич – німець за національністю ¹⁶⁷.

Ще одним доказом спільних польсько-німецьких антиукраїнських дій в релігійній царині можуть служити події у Дратові Любартівського повіту. В листі до архієпископа Іларіона від 25 серпня 1942 р. протоієрей Яків Костецький викрив ворожу діяльність сільського старости з Каніволі, українця за походженням Петра Кушніра, який перед війною прийняв католицьку віру і був польським таємним інформатором. Першою жертвою його доносу до німецької жандармерії став муж довіри Дратівської делегатури УДК. Одночасно він погрожував учительці з Каніволі Боринець та настоятелю православної парафії у Дратові о. Степану Малеші. Після чергового доносу Кушніра священник Малеша та його 19-річна донька були розстріляні німецькими жандармами 19 серпня 1942 р. на власному подвір'ї. Вітця звинуватили у переховуванні військовополонених Червоної армії, які утекли з табору і шукали порятунку в українських сім'ях. Взимку 1942 р. майже в кожній українській хаті знаходилися полонені, які допомагали селянам по господарству і доглядали за хворими на черевний тиф. В домі о. Малеші також зимував військовополонений, доглядав за хворим на тиф священником, але після попередження про можливе покарання господаря через розстріл покинув село ¹⁶⁸.

Про добробут українських священників того часу свідчить звернення неповнолітнього сина покійного священника С. Малеші до УЦК. Після страти батька і сестри він залишився повним сиротою, без засобів для існування, навіть без одягу та взуття, бо господарське майно перейшло до німецької влади та було розграбоване ¹⁶⁹.

Разом з розв'язанням складних організаційних та економічних питань українським священникам доводилося дбати про власну безпеку. Вони відносилися до числа осіб, які перебували в полі зору польських

підпільних збройних формувань, від яких чимало священників зазнали моральних знущань, фізичних тортур та вбивств.

Культурне життя українців краю

Нова політична ситуація висунула перед холмсько-підляською інтелігенцією значно вищі вимоги, що у свою чергу, вимагало від неї жертвовної праці. Як писала *Холмська земля*, «сучасний інтелігент не сміє виправдовувати себе умовами; він мусить творити ці умовини, у протилежному випадку вони з кожним днем ставатимуть більше невідрадними. Коли б ми менше прикладали ваги до умовин, а більше до власної праці, то вони не складались би вічно проти нас»¹⁷⁰.

Українському Центральному Комітетові та повітовим УДК доводилося докладати великих зусиль для відродження знищених польською владою у міжвоєнний час українських культурно-освітніх організацій. Цією важливою справою довелось займатись усім українським інтелігентам – учителям, вихователям дитячих садків, священникам, кооператорам.

Організаційно-управлінську роботу в цій сфері проводили відділи культурної праці УДК, Українське освітнє товариство та колегії культурно-освітньої роботи при делегатах УДК у волостях. Спільними зусиллями цих та церковних організацій в Люблинському дистрикті було створено 528 осередків УОТ, з них 73 у сільській місцевості Холмського повіту. У великих селах діяли гуртки художньої самодіяльності, а найбільше поширення мали дорослі та дитячі драматичні та хорові колективи¹⁷¹.

Помітну роль у справі залучення сільських мешканців до культурної роботи відіграли професійні артисти, які прибули до Холма 23 грудня 1939 р. разом з художнім керівником Назаром Ободзинським. Через те, що у 1940 р. театр не мав приміщення, його вистави відбувалися на пристосованих сценах навчальних закладів та сільських народних домів. Лише у 1940 р. в селах і містечках Холмщини та Підляшшя артисти дали 145 вистав, кожна з яких стала значною подією в житті селян, що не чули української літературної мови, не знали про існування багатьох українських письменників та їх творів. Під час поїздок театр збирав гроші на відбудову Холмського собору, брав участь у церковних та національних святах. На початку 1941 р. йому було надано приміщення

та сцену в Холмській технічній школі, проте вже 7 березня через підготовку до війни з СРСР німці відібрали це та ряд інших приміщень українських навчальних закладів, після чого театрові знов довелося мандрувати містечками і селами краю. Частина навчальних приміщень середніх навчальних закладів та їх гуртожитки (бурси) були перетворені на штаби передислокованих сюди військових частин, казарми та військові шпиталі ¹⁷².

Артисти мандрівного театру виступали перед шкільною молоддю, звільненими з таборів військовополоненими Червоної армії (на одній з вистав глядачів цієї категорії було більше 500). В його репертуарі переважали твори на історичну та побутову тематику. Холмщакми та підляшукми познайомилися з творами *Невільник*, *Назар Стодоля*, *Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці*, *Степовий гість*, *Мартин Боруля*, *Пошилися в дурні та іншими*.

За участю артистів театру відбувалися масові заходи на честь роковин Тараса Шевченка, на яких, крім вистав, влаштовувалися вечорниці з піснями та декламуванням віршів українських поетів. На одному з вечорів у Холмі, організатором якого був місцевий письменник і редактор газет та календарів Володимир Островський, з доповіддю *Шевченко в сучасному світі* виступив відомий український письменник Тодось Осьмачка. Він перебував тут на запрошення місцевої інтелігенції і отримав пропозицію від архієпископа Іларіона очолити епархіальну бібліотеку.

Свій хор мало холмське повітове *Українське освітнє товариство*, диригентом якого був Федір Тимінський. На Різдвяні, Великодні та Шевченківські свята хор давав концерти для мешканців Холма та навколишніх сіл. Молодіжні хори мали усі середні навчальні заклади краю, школи домашнього господарювання, чимало сільських початкових шкіл. В українських селах, де функціонували повноцінні релігійні громади засновувалися церковні хори. З метою популяризації хорового співу, включення до їх репертуарів українських народних пісень та високомистецьких класичних творів в селі Гостинному Грубешівського повіту щорічно проводився конкурс церковних хорів, присвячений композиторам Кирилові Стеценку та Миколі Леонтовичу. Організаторами цього дійства виступали місцеві громадські діячі Антін Которович, Микола і Олександр Самохваленки ¹⁷³.

Головним здобутком ентузіастів культурно-освітньої роботи стало загальне покращення цієї справи, виникнення сотні гуртків художньої самодіяльності у сільській місцевості. Так, в одному з найбільш наці-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

онально свідомих сіл Більського повіту Гнійному діяв хор (керівники Анастасія Лисюк та Іван Павлючук), який брав участь у всіх українських національних та церковних святах. Учителі місцевої школи Євген Малащук, Софія Сушик, Ольга Дзінгало, Григорій Ніщинський (потім став головою повітового Союзу українських кооператив) разом з учнями проводили урочисті збори, присвячені роковинам Тараса Шевченка та визначним історичним подіям у житті українського народу. Помітною постаттю серед ентузіастів культурного розвитку Більщини став виходець з Карпатської України, священик Іван Бігун. Спільно з місцевими учителями він організовував вертепи, заснував парафіяльну бібліотеку та сільський музей ¹⁷⁴.

Делегатура Холмського повітового УДК відкрила у Володаві українську книгарню, в ряді населених пунктів Володавського повіту відродилися аматорські драматичні гуртки. Делегатура мала власну бібліотеку, в якій у 1943 р. нараховувалося понад 600 українських книжок. У віддалених та економічно слабших селах повіту делегатура за власні кошти заснувала бібліотеки та гуртки художньої самодіяльності. Сюди часто навідувався викладач холмської гімназії поет Олесь Бабій, голова жіночої секції холмського повітового УДК Галина Букоємська, інші діячі українського руху з Холма, Люблина, Кракова ¹⁷⁵.

В літописних селах Андріїв та Верещин Володавського повіту, які в той час знаходилися на західній окраїні компактно заселеної українцями території Забужжя, громадське життя очолювали українці, які поступово повертали їм національний вираз. Тут були аматорські драматичні гуртки, дорослі та дитячі хори. Активно працювало освітнє товариство у Волі Угруській, що у волості Собібір, яке очолювали колишній полковник армії УНР Павло Барський та його дружина – учителька місцевої школи ¹⁷⁶.

У Святичах Холмського повіту місцеве освітнє товариство заснувало хліборобську школу, аматорські драматичні гуртки, в яких брали участь дорослі та діти. Дорослі гуртківці ставили п'єси *Мартин Боруля*, *Мати наймичка*, *Жінка горою*, а діти – *Козацькі діти*, робили інсценізації творів класиків української літератури ¹⁷⁷.

У Сверхі того ж повіту самодіяльні артисти ставили вистави за творами Тараса Шевченка, збирали кошти у фонд допомоги студентам, на утримання дитячого садка, Різдвяні та Великодні дитячі заходи. В селі Сичин, яке мало давні українські традиції і національно свідому громаду, а місцеві українці зуміли витримати польський натиск у міжвоєнний час, у 1940 р. створили активно діючі чоловіче та жіноче церковні

братства. Навколо сільського народного дому гуртувалася молодь і дорослі мешканці села, тут урочисто проводилися Шевченківські свята, діяли драматичний і хоровий гуртки, спортивні секції¹⁷⁸.

У Білгородському повіті на початку 1942 р. діяло 56 осередків Українського освітнього товариства, де безпосередньо велась культурно-масова і національно-виховна робота¹⁷⁹. В складному під національним оглядом Замістському повіті, до якого німецька окупаційна влада долучила більшу частину Томашівського повіту, в кінці 1942 р. діяло 22 молодіжних осередків УОТ, в яких нараховувалося понад 730 членів. Крім сільських осередків товариства національно-виховна робота велась в молодіжних куренях у Замісті, Тишівцях і Томашеві, де юнаки та дівчата підвищували рівень національної свідомості, культури та освіти¹⁸⁰.

Значну частину мешканців села Готівка Холмського повіту склали переселенці з Лемківщини. Місцевий осередок *Українського освітнього товариства* сприяв збереженню їх народної культури та релігійних традицій. Особливий колорит святковим заходам надавали пісні та вірші у виконанні місцевих православних та лемківських греко-католицьких виконавців вертепних дійств. На Різдвяні свята сюди приїжджав настоятель греко-католицької парафії Холмського повіту ігумен Федорик, який разом з працівниками повітового УДК і місцевого осередку УОТ дарував дітям іконки, книжечки, шкільне приладдя¹⁸¹.

Активістам Українського освітнього товариства доводилось працювати в складних, часто небезпечних для власного життя умовах. Ще задовго до масового терору польського націоналістичного підпілля проти українського населення та інтелігенції краю польська поліція, яка зберегла свої кадри з міжвоєнного періоду і яка пішла на службу до створеної німцями польської поліції, через потурання німецької політичної поліції СС та жандармерії відверто демонструвала своє вороже ставлення до українців і за найменшої нагоди застосовувала проти них провокації та репресивні заходи. Прикладом може служити село Стенятин Томашівського повіту, де українська громада складала половину мешканців. З нагоди Різдвяних свят 8 січня 1942 р. хор місцевого осередку УОТ ходив селом і вітав українців зі святом в їх оселях, на що було отримано дозвіл від місцевої влади та поліції. Цього вечора на групу хористів наїхали сані, якими керував польський поліцист Талашевський, внаслідок чого один з учасників хору зазнав каліцтва, а інший був побитий до крові згаданим поліцистом¹⁸².

Поведінка поліциста того святкового вечора не стала випадковістю. На репетицію хору УОТ в Лашеві того ж повіту 14 січня 1942 р.

з'явився Талашевський та його помічник, які вимагали письмового дозволу на зібрання членів товариства. Отримавши відмову, вони припинили репетицію, а учасників хору вигнали з приміщення осередку товариства¹⁸³.

Робота низових осередків УОТ почала ускладнюватись у 1943 р. через полювання та фізичне знищення української сільської інтелігенції польськими підпільниками. Після розпочатого у 1944 р. масового терору проти українського населення Холмщини та Підляшшя більшість осередків УОТ припинили своє існування, а з початком депортації українців краю до УРСР ця робота остаточно припинилася.

Молодіжні та жіночі організації

Основна маса української молоді віком від 14 до 19 років з об'єктивних причин залишалася поза організованим громадським життям. Разом з тим, від рівня їх національної свідомості та громадської активності значною мірою залежало сучасне і майбутнє життя української спільноти краю. Люди, які у 20-ті рр. працювали в сільських осередках добродійного товариства *Рідна хата*, вже вийшли з молодіжного віку, частина з них припинила займатися громадською роботою. На початку 30-х рр. українські громадські організації були заборонені, а кілька існуючих молодіжних церковних братств не могли залучити до культурно-освітньої роботи широкий загальний молоді, через що вона залишилася поза суспільним життям. На початку 40-х рр. виник певний розрив між поколіннями. Старші покоління за попередні роки відвикли від громадської роботи і не могли передати свій досвід молодшим.

Політичні емігранти з Галичини та Волині намагалися поширити свій досвід культурно-освітньої та спортивної роботи на Холмщині та Підляшші. Завдяки їм відбулося певне пожвавлення в молодіжному середовищі краю, але в сільській місцевості воно не стало масовим явищем, хоч там знаходилася переважна більшість молоді.

Як писала *Холмська земля*, «приплив утікачів був для пересічного холмшанина незрозумілий». Прибулі біженці поставили місцевих українців «відразу перед обличчям активної національно-суспільної праці, так що на роздумування не було часу». Їх участь у заходах бралася за доказ високого рівня національно-суспільного вишколу молодих холм-

щаків. «Гасел, що ними старались ми захопити молодь, вона в більшості не розуміла...» У свою чергу, рідко хто з виховників був обізнаний з відносинами, серед яких жили холмщани. Холмщина для них це була взагалі «нововідкрита земля», без минувшини, що в'язала б її з минушиною інших українських земель»¹⁸⁴.

Не перейнявши досвіду роботи товариства *Рідна хата* у 20-х рр. прибулі волиняки і галичани не могли використати його форм роботи з населенням, через що їх дії часто були недостатньо зрозумілі місцевим людям. Холмщаки, хоч й сприймали запропоновані прибульцями форми і методи роботи, не могли швидко до них адаптуватись. Для того, щоб з'явилися нові взаємоприйнятні форми і методи роботи в молодіжному середовищі був потрібний певний час. На жаль, загальна ситуація розвивалася не на користь місцевих українців, тому нові знання та ідеї змогла засвоювати переважно молодь, яка знаходилася в навчальних закладах і щоденно спілкувалася зі своїми викладачами та вихователями¹⁸⁵.

Крім того, негативний вплив мала політика окупаційного режиму. Молоді люди найактивнішого віку, щоб уникнути вивезення на примусові роботи до Німеччини або залучення до трудових таборів на території Польщі, виявляли обережність щодо участі в масових заходах навіть в межах свого населеного пункту. З погіршенням становища Німеччини її політика відносно ненімецького населення ставала щораз жорстокішою і антилюдянішою.

Не маючи можливості охопити всю молодь, українські громадські організації зосередили увагу на учнівській молоді. В майбутньому вона мала збільшити присутність українського елемента у містах, без чого справа відродження холмсько-підляських земель в українському виразі не мала перспективи. За наявності кількох відсотків українців серед міського населення краю розвинути там впливові культурно-освітні та економічні організації було неможливо. Зрештою, з цього малочисельного загалу міщан українського походження, лише одиниці мали належну освіту та займали більш-менш пристойне становище.

Не зважаючи на об'єктивні труднощі, старші покоління намагалися розбудити сільську молодь. Цю роботу виконували референти *Українського освітнього товариства* з культурно-освітньої роботи, сільські учителі та священики. Їм вдалося залучити частину молоді до молодіжних церковних братств, гуртків художньої самодіяльності та молодіжних куренів, у яких головну роль відігравала молодь з навчальних закладів.

Одним із засобів активізації молодіжного середовища став спорт. Ця цілком нова для української молоді Холмщини та Підляшшя форма діяльності виявилася не лише засобом фізичного розвитку, а й формування почуття згуртованості та активної громадянської позиції. Спорт виконував роль консолідуючого чинника та зближення з українцями інших земель, адже інші форми співпраці між ними німецька влада обмежувала. Через це провідники українського руху Холмщини, Підляшшя і Галичини всіляко підтримували цю сферу людської діяльності. Їм вдалося отримати дозвіл на проведення змагань між спортивними дружинами як в межах краю, так і між українськими спортивними клубами Генеральної губернії, які почали виникати у 1942 р. Разом з тим, почали створюватися спортивні клуби та секції з окремих видів спорту. Цікаву для молоді роботу в Холмському повіті очолював П. Григорович, в Грубешівському – А. Романченко, у Більському – С. Йосипишин¹⁸⁶.

Планом роботи УЦК передбачалось створити центри спортивної роботи в Холмі, Володаві, Білій, Грубешеві, Білгораї. Першими українськими спортивними клубами у 1942 р. стали *Червень* в Грубешеві та *Буг* у Холмі. У 1943 р. у Білій виникли УСК Підляшшя, а у Володаві – *Богун*¹⁸⁷. Окремі клуби культивували до 10 видів спорту і рівень їх команд поступово підвищувався. Зокрема, футбольна дружина холмського УСК *Буг* почала брати участь у першості Генеральної губернії, у якій змагалися команди українських клубів зі Львова, Перемишля, Станіслава (нині Івано-Франківська).

Українській молоді краю через об'єктивні причини не вдалось швидко перейняти досвід галицьких ровесників зі спортивних організацій *Сокіл*, *Січ*, *Луг*. Ця справа вимагала часу, ширшого спілкування та фінансового забезпечення, в чому не були зацікавлені німецькі власті, а українські організації не мали коштів, як зрештою, й досвіду та можливості ретельно займатися цією справою у такий бурхливий час.

Керівники українських організацій Холмщини і Підляшшя намагалися розширити цю ділянку своєї роботи. Перші кроки у цьому напрямку зробила підреферентура тіловиховання Холмського УДК, яка за допомогою УСК *Буг* заснувала в селах повіту 9 секцій з волейболу. Зокрема, цим видом спорту займалося в селах Бозок 15, Жмуді 11, Бусівно 16, Вільці Тернівській 13, Козій Горі 9, Пнівні 11, Ставку 9, Сичині 14 юнаків. Популярністю також користувалися футбол, легка атлетика, настільний теніс, плавання, шахи¹⁸⁸.

У 1943 р. між спортивними командами Львова, Холма і Грубешева провели змагання з шахів, легкої атлетики та настільного тенісу. Від-

діл спортивної роботи УЦК розробив план створення та фінансової підтримки футбольних команд. Зокрема, до Холмського фізкультурно-спортивного округу увійшли футбольні команди з Холма, Володави, Більська, Грубешева та Білгороау¹⁸⁹.

Після тривалої перерви українське жіноцтво краю знову розпочало об'єднуватися в гуртки різного спрямування. Це давало змогу підвищувати свій освітній рівень та відігравати помітнішу роль в суспільстві. Голова жіночої секції Холмського повітового УДК Галина Букоємська закликала жіноцтво краю бути гідними своїх попередниць, які відіграли помітну роль у житті Холмської землі. Ще за князя Данила Романовича «холмські жінки здвинули... Дівочий монастир», де вславилися не тільки духовним і культурним подвигом, але й військовим. Коли татари не спромоглися здобути міста Холм, а в 1240 р. й облягли монастир на Дівочій Горі (у передмісті давнього Холма. – *Авт.*), черниці мужньо оборонялися і хоч усі згинули, то однак урятували свою честь та золотими літерами вписали свої імена в історію Холмщини»¹⁹⁰.

Роботу серед жінок організовували і вели жіночі секції при повітових УДК, освітні товариства засновували різного характеру гуртки. Жіночі секції почали працювати при багатьох сільських освітніх товариствах, що давало змогу залучити до активного життя значну частину жінок краю.

Головними напрямками роботи жіночих організацій були пропаганда жіночого руху та ролі жінки в суспільстві, участь в культурно-освітніх заходах серед сільського населення, опіка над дитячими садками та дітьми, які вимагали посиленого харчування, організація та діяльність їдалень для бідних і самотніх людей, пропаганда здорового способу життя та багато інших ділянок, у яких, природно, головну роль могла виконувати лише жінка.

Відомими постатями жіночого руху стали Ганна Доманчук, Надія Квітка, Євгенія Янчевська, Євдокія Боровик, Євгенія Ренда, Марія Савич та багато інших. Розвитком жіночого руху активно займалися Володимир Островський, Євгенія Янчевська та інші відомі особистості. В умовах воєнного часу українське національно свідоме жіноцтво краю свої головні зусилля спрямувало на виховну роботу серед населення, соціальний захист малозабезпечених та самотніх людей, допомогу військовополоненим, студентській та учнівській молоді. Референтури суспільної опіки повітових УДК та окружні жіночі секції при підтримці українських кооператорів створювали безкоштовні їдальні для бездомних та бідних людей, збирали та передавали продукти харчування

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

до таборів військовополонених, тюрем та тюремних шпиталів, робили внески до студентських фондів¹⁹¹.

У 1941 р. Білгорайський повітовий УДК на Великодні свята надав матеріальну допомогу 60 особам, а для 13 українських в'язнів німецьких тюрем передавав продукти харчування. На Різдво 1942 р. у Білгорай та українських селах повіту жіночі секції спільно з осередками суспільної опіки та УОТ влаштували святкові ялинки, для чого закупили і роздали дітям 150 кг цукерок, що у той складний час виявилось великою несподіванкою для малечі та її батьків¹⁹².

Український допомоговий комітет у Замісті в 1942 р. у власній їдальні надав понад тисячу безкоштовних обідів, а ще 645 – делегатура у Томашеві. Для 300 українців, які знаходилися у місцевому концтаборі, серед них чимало жінок, УДК з дозволу табірнього керівництва передавав в'язням продукти і передплатив газети *Краківські вісті* та *Український вісник*¹⁹³.

Холмський повітовий УДК у 1943 р. фінансував шість безкоштовних їдалень в Холмі та 16 – у селах повіту. Щорічно на Святвечір в Холмі влаштовувалася спільна святкова вечеря для бідних та звільнених з місцевого концтабору осіб української національності. Кожного разу на таких вечереях були присутні голова УДК, директор повітового Союзу українських кооператив, керівники референтури суспільної опіки та жіночої секції. При УДК діяла секція допомоги військовополоненим місцевого концтабору та табірнього шпиталю, в якому налічувалося понад 300 осіб. Крім них, матеріальна допомога надавалась звільненим з табору військовополоненим. Лише у 1943 р. на Святвечір до концтабору було передано 1075 пакунків з продуктами та 140 кг хліба, а до шпиталю – 5 кг цукру, 5 кг тютюну, 2 котли борщу, котел куті, 300 пирогів¹⁹⁴.

Розвиток української кооперації

Деякі попередні здобутки українців у кооперативній справі за час перебування холмсько-підляських земель під владою Польщі у 1919–1939 рр. були повністю втрачені. Відновлені у 20-х рр. окремі кооперативні організації в 30-х рр. були підпорядковані польським кооперативним спілкам *Рольнік* та *Сполем*, внаслідок чого вони втратили

самоврядні функції та майно. Зрештою, до кінця 30-х рр. у цій сфері українського життя, як і в усіх інших, наступила повна руїна.

Німецька окупаційна влада в Генеральній губернії була зацікавлена в ефективному господарюванні поляків та українців, тому не чинила перешкод у створенні кооперативних організацій. На важливість цієї справи звертав увагу своїх підлеглих генерал-губернатор Франк, адже від рівня розвитку селянських господарств залежало, «чи підуть в той самий час потяги на фронт, чи будуть працювати фабрики монополію, що постачають 500000 літрів горілки і кількість там мільйонів цигарок річно і чи буде забезпечене прохарчуванням сільське господарство, завдяки якому ми постачаємо до Рейху 450000 тон збіжжя¹⁹⁵.

Перед Другою світовою війною єдиною українською установою на холмсько-підляських землях залишався заснований в Холмі у 1927 р. *Український кооперативний банк*. Незважаючи на тиск з боку польського уряду йому вдалося зберегти зв'язки з *Ревізіонним союзом українських кооператив* у Львові та діловодство українською мовою. Банк з об'єктивних причин не зміг заснувати своїх філій в повітах, бо там були відсутні підприємці українського походження. На початку 40-х рр. він мав 123 акціонерів, його загальний капітал становив лише 5675 злотих, а сума вкладів дорівнювала 1311 злотих. Після того, як у 1943 р. в банку почали працювати досвідчені фінансисти Іван Крамаренко та Ковпаненко, кількість акціонерів та активи банку почали зростати. В середині року він мав 489 акціонерів, вклади яких склали 25532 злотих. Загальний капітал банку становив більше 76 тис. злотих, а оборот коштів у першому півріччі дорівнював 2,5 тис. злотих. Він обслуговував членів *Союзу українських кооператив* Холмського повіту, місцевих українських купців та підприємців, українські установи повіту¹⁹⁶.

В нових умовах українцям довелося відновлювати сільську кооперацію. У 1939 р. Люблинський відділ *Ревізіонного союзу українських кооператив* (РСУК) на чолі з Михайлом Мельничуком приступив до створення управлінських структур у повітах. Вони мали заохочувати до підприємництва ініціативних людей, допомагати їм засновувати кооперативні спілки та малі підприємства. В грудні були створені *Союзи українських кооператив* (СУК) у всіх повітах Холмщини і Підляшшя, зокрема у Білій та Володаві на Підляшші, а на Холмщині в Грубешеві, Томашеві, Тарногороді та Холмі¹⁹⁷.

Більський союз українських кооператив, крім Більського, охоплював частину Радинського повіту, де знаходилися українські села, а їх мешканці виявили бажання займатися підприємницькою діяльністю.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

З метою кращого управління місцевими осередками були створені філії у Вишничач та Славатичах. Вже 1940 р. у складі цього союзу діяло 69 осередків. Посаду директора повітового СУК обіймали відповідно Роман Кочержук, Володимир Мандичевський та Євген Пастернак. В його підрозділах працювали вихідці з Волині та Галичини, місцеві діячі старшого покоління, випускники Більської торгівельної школи. У 1943 р. союз мав книгарню, яка за час існування реалізувала кілька тисяч книжок, газет та журналів, виданих у Кракові, Відні, Празі, Львові, Берліні, серед них *Краківські вісті*, *Холмська земля*, *Наші дні*, *Малі друзі* та інші¹⁹⁸.

Грубешівський повітовий Союз українських кооператив *Пробоем* об'єднав 116 первинних осередків, 7 районних (волосних) молокопереробних підприємств (молочарень), 113 пунктів закупівлі молока, мав власну аптеку *Під орлом* та аптечний склад. Серед існуючих на початку 1942 р. в цьому повіті українських крамниць лише кооперативний союз *Пробоем* мав постійну ліцензію. Інші крамниці працювали за тимчасовими ліцензіями і могли бути будь-коли ліквідовані, чим й скористалися підпорядковані полякам місцеві органи влади. Окупаційна влада передала в руки німецьких осадників магазини з продажу алкоголю та пива, а також фабрику з виробництва лимонаду¹⁹⁹.

З коштів союзу була надана матеріально-фінансова допомога сім'ям, яких у 1942 р. насильно переселено із Замістського до Грубешівського повіту. Підтримку мали сільські школи, яким доводилося закуповувати наочне приладдя, створювати бібліотечки з україномовною літературою, а мешканцям сіл подекуди доводилося будувати нові школи.

Холмський повітовий союз був заснований у 1939 р. і об'єднав 111 низових осередків та 23132 членів кооперативних спілок. За час існування посаду директора обіймали колишній сотник армії УНР Іван Лютий та місцевий діяч українського руху з 20-х років Василь Гуль, а посаду голови спостережної (надзірної) ради – Антін Савич. З власних коштів союз фінансував діяльність господарської референтури повітового УДК, надавав стипендії учням середніх і вищих навчальних закладів, фінансував жіночі курси домашнього господарювання, директором яких була Марія Савич, надавав фінансову допомогу організаторам культурно-освітньої роботи на селі, школам та дитячим садкам, бідним і самотнім людям похилого віку²⁰⁰.

З метою розв'язання гострої проблеми з паливом (вирубка дерев у лісах, навіть на приватних ділянках, контролювалася окупаційною владою) повітовий союз створив підприємство з видобутку та реалізації

торфу. Воно розробляло ділянки у Тернові (волесть Ольхівець), площею 25 га, на колонії Угор (волесть Кривички) – 20 га, в селі Мишковець (волесть Турка) – 100 га, на яких працювало 436 робітників і планування видобувати щоденно 450 м³ торфу²⁰¹.

Томашівський повітовий союз з філіями у Замісті, Лашеві та Чесанові, хоч і охоплював територію з великим відсотком українського населення, але працював в одному з найбільш агресивних середовищ як з боку окупаційної влади, так і польського підпілля. Напрямки його роботи відображала структура керівного органу, яка будувалася з урахуванням специфіки території, бо Томашівський і Замістський повіти мали суттєві відмінності в національному складі населення та впливовості українських організацій. Через це головна управа в Томашеві та філія у Замісті мали ідейно-організаційний і торгівельний відділи, але інші філії займатися цими питаннями не мали змоги. Низові організації цього союзу переважно займалися купівлею та збутом зерна, яєць, іншої сільськогосподарської продукції. Такі підрозділи були у Томашеві, Замісті, Лашеві та Чесанові, проте закупівлею та переробкою молока здебільшого займалися кооперативні підприємства Томашівського повіту. Союз кооператорів мав власний млин у Лашеві, який працював на засадах обміну зерна на борошно, що створювало селянам певні зручності²⁰².

Для розв'язання організаційних питань група пасічників Холмського повіту у 1940 р. заснувала кооператив Рій. Його членами були українці Більського, Володавського, Холмського, Грубешівського, Томашівського, Красноставського повітів і Белзької філії Грубешівського УСК. На третьому році роботи його членами були 3300 пасічників і він став самодостатньою підприємницькою організацією з власними виробничими підрозділами. В Холмі йому належала майстерня з виготовлення вуликів та фабрика вощини, дві крамниці. Крім пасічників, вони обслуговували садівників, городників і окремих господарів, яким продавали вулики, вощину, щепи, насіння, а для міського населення – зерно, натуральні та перероблені овочі, мед, який люди могли придбати виключно за картками. За зданий мед пасічники отримували заборонений для вільного продажу цукор. За розпорядженням влади 20 штатних працівників кооперативу та 4 інспектори відділу (палати) з питань продовольства Генеральної губернії збирали від пасічників встановлений на кожен бджолосім'ю натуральний податок медом, який потім перероблявся і відправлявся до Німеччини²⁰³.

Виявляючи певне зацікавлення в ефективності цієї галузі німецька влада допомагала готувати людей, які слідували за станом бджоло-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

сімей і при необхідності надавала допомогу у боротьбі з шкідниками бджіл. В залежності від кількості вуликів таких контролерів на повіт призначали від 40 до 50 ²⁰⁴.

На початку 1943 р. лише в Холмському та Володавському повітах в цій кооперативній організації нараховувалося 1340 членів (всього пасічництвом тут займалося 1880 господарів), які мали близько 108 тисяч бджолосімей і збирали щорічно більше 10 т меду та 55 ц воску. З урахуванням кліматичних умов ця справа на Грубешівщині і Томашівщині була поставлена краще, а збір меду там сягав 20 т ²⁰⁵.

Роки німецької окупації загалом виявилися сприятливими для розвитку українського малого підприємництва. На початку 1944 р. 7 повітових союзів об'єднували 553 низові організації, з яких 490 займалися торгівельною справою, 15 — переробкою молочних продуктів, 29 — здійснювали кредитну діяльність. Всього системою української кооперативної організації на холмсько-підляських землях було охоплено 44 тисяч осіб ²⁰⁶.

Завдяки особистій ініціативі людей та ефективній роботі системи з підготовки кадрів в середовищі українців краю з'явилися ремісники і торговці. Це нове явище стало запорукою зміцнення ролі українців у суспільстві. Їм належали сотні крамниць, десятки ресторанів, кав'ярень. Серед українців з'явилися столяри, кравці, муляри, годинникарі, хоч за польських часів цими видами діяльності займалися переважно євреї, німці та поляки. З метою взаємної підтримки підприємці створили *Об'єднання українських купців та ремісників*, директором якого був В. Бронський ²⁰⁷.

В незадовільному стані знаходилось медичне забезпечення загалом, а найперше українського населення. Однією з причин цьому була малочисельність лікарів українського походження. Наявні ж не були залучені до роботи в державних і комунальних медичних закладах, бо ними переважно керували поляки. Як зазначив у доповідній записці керівник секції народного здоров'я УЦК др. Василів, українські лікарі працювали в закладах охорони здоров'я лише у Холмі, Красноставі та Володаві і лише в Холмі та Красноставі їх очолювали. Приватною практикою займались лікарі Т. Олесіюк у Володаві, Комарівський у Тишівцях, Хруцький в Томашеві, Жук і Шиманський в Чесанові, Зілинський в Лашеві, Домбровський, Мандичевський і Дмитріюк у Білій. В Грубешеві учні торгівельної школи, учительської семінарії та початкових шкіл взагалі не були охоплені лікарським піклуванням ²⁰⁸.

Примітки

1. СССР-Германия. 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Т. 1. – Vilnius: Mokslas, 1989. – С. 62.
2. Там само.
3. СССР-Германия. 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Т. 1. – С. 96; Мировые войны XX века. Кн. 4. Вторая мировая война. Документы и материалы. – Москва: Наука, 2002. – С. 148.
4. СССР-Германия. 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Т. 1. – С. 107-108; Мировые войны XX века. Кн. 4. – С. 153.
5. СССР-Германия. 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Т. 1. – С. 109; Мировые войны XX века. Кн. 4. – С. 153-154.
6. СССР-Германия. 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Т. 1. – С. 111.
7. Купріянович Г. Український етнос на Холмщині і Підляшші в ХІХ-ХХст. // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження / Редкол. Валентина Борисенко і ін. – Київ: Родовід, 1997. – С. 65.
8. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 246.
9. Особистий архів Юрія Макара.
10. Dziennik Wschodni. – 1999. – 24 грудня – 4 січня.
11. Особистий архів Юрія Макара.
12. Dziennik Wschodni. – 1999. – 24 грудня – 4 січня.
13. Кубійович В. Українці і Генеральній губернії 1939-1941: Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго: Вид. Миколи Денисюка, 1975. – С. 180-189; Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна-Польща: важкі питання. Т.4. – Варшава: Тирса, 1999. – С. 167-169; Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947. – Rzeszów: Wyd. UR, 2009. – S. 44-45.
14. Там само.
15. Особистий архів Юрія Макара.
16. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – С. 27.
17. Там само.
18. Цит. за: Пастернак Є. Назв. праця. – С. 248; Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – С. 27-28.
19. Цит. за: Пастернак Є. Назв. праця. – С. 250.
20. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 249.
21. Кубійович В. Українці і Генеральній губернії 1939-1941. – С. 387.
22. Холмська земля. – 1943. – 24 жовтня. – С. 5; Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя. – С. 240-241.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

23. Холмська земля. – 1943. – 14 лютого.
24. Особисті архіви Юрія Макара та Анатолія Салюка.
25. Холмська земля. – 1943. – 15 серпня. – С. 6.
26. Холмська земля. – 1943. – 18 квітня. – С. 5.
27. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 25. F. 6.
28. Холмська земля. – 1943. – 3 жовтня. – С. 5.
29. Там само.
30. Державний архів Львівської області (ДАЛО). - Ф.35. - Оп. 13. - Сер. 757. - Арк. 160.
31. Особистий архів Анатолія Салюка.
32. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
33. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 25. F. 16.
34. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
35. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 25. F. 22.
36. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 25. F. 16.
37. Там само.
38. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 25. F. 6.
39. Provincial Archives of Alberta (PAA). Canada. Michael Chomiak Fonds (MCF). – Accession number 85. 191/59.
40. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 25. F. 16.
41. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 25. F. 22.
42. Там само.
43. PAA. MCF. – 85-191/59.
44. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
45. Цит. за: Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. – Rzeszów: WSP, 1999. – S. 183.
46. Там само.
47. Там само. – С. 184.
48. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 272.
49. Ziętek R. Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej // Rocznik Chełmski. – T. 7. – Chełm, 2001. – S. 262.
50. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
51. Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 81; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – T. 3. – S. 49.
52. Bonusiak W. Op. cit. – S. 184.
53. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
54. Там само.
55. Там само.
56. Там само.
57. Там само.

58. Там само.
59. Там само.
60. Там само.
61. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – С. 436.
62. Там само. – С. 444.
63. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
64. Сергійчук В. Український здвиг 1939-1947. Закарпаття. – К.: Українська видавнича спілка, 2004. – С. 9; LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
65. Сергійчук В. Український здвиг. – С. 9-10.
66. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 63-64.
67. Паньківський К. Назв. праця. – С. 15.
68. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 16.
69. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 387, 399; Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 926. – Арк. 19.
70. Пастернак С. Назв. праця. – С. 255.
71. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
72. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 387.
73. Там само – С. 394.
74. Холмська земля. – 1943. – 24 жовтня. – С. 5.
75. Горний М. Українська інтелігенція. – С. 242.
76. Холмська земля. – 1944. – № 1-2 (Різдвяний випуск).
77. Холмська земля. – 1943. – 1 серпня. – С. 6.
78. Там само; Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 398
79. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 399.
80. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
81. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 399; Горний М. Українська інтелігенція. – С. 241.
82. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
83. PAA. MCF. – 85. 191/ 59. Vol. F.
84. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 395.
85. Там само; Особистий архів Анатолія Салюка.
86. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
87. Там само.
88. Там само.
89. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 198; Литвинець М. Українське вселюднє шкільництво в Холмському повіті// Холмська земля. – 1943. – Ч. 17. – 25 квітня. – С. 12-13.
90. Кубійович В. Мені 70 – Париж-Мюнхен: НТШ, 1970. – С. 42, 44.
91. Особистий архів Анатолія Салюка.
92. Холмська земля. – 1943. – 25 квітня. – С. 12-13; 7 листопада. – С. 1-2.
93. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

94. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 198.
95. РАА. МСФ. – 85. 191/ 56.
96. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 198.
97. Особистий архів Анатолія Салюка.
98. Баран С. По неволі – відродження. Українська православна церква Холмщини і Підляшшя на новій дорозі. – Краків : Українське видавництво, 1940. – С. 41.
99. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
100. ЦДАВОВУ України. Ф. 3959. – Оп. 3. – Спр. 24. – Арк. 7-10.
101. Косик В. Україна в другій світовій війні у документах. Зб. Німецьких архівних матеріалів. Т. 1. – Львів, 1997. – С. 101.
102. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
103. Литвинець М. Назв. праця. – С. 12.
104. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
105. Там само.
106. Холмська земля. – 1943. – 29 серпня.
107. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
108. Там само.
109. Холмська земля. – 1943. – 19 вересня. – С. 6.
110. Холмська земля. – 1943. – 15 серпня. – С. 8.
111. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
112. Холмська земля. – 1943. – 31 січня. – С. 3.
113. Там само; Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. – С. 208; Українська гімназія в Холмі. Книга пам'яті. – Львів, 1997. – С. 6.
114. Холмська земля. – 1943. 31 січня.
115. Українська гімназія в Холмі. – С. 21.
116. Там само. – С. 125.
117. Кривоносок П. Державна учительська семінарія в Грубешові // Холмський церковний народний календар на 1944 рік. – С. 87.
118. Там само. – С. 88.
119. Холмська земля. – 1943. – 21 березня. – С. 5.
120. Там само.
121. Там само.
122. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
123. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 25. F. 16.
124. Холмська земля. – 1943. – Ч. 1-2 (Різдвяний випуск). – С. 11.
125. Холмська земля. – 1943. – 13 червня. – С. 8.
126. Холмська земля. – 1943. – 19 вересня – С. 6; 12 грудня. – С. 6.
127. Холмська земля. – 1944. – 23 січня.
128. Баран С. По неволі – відродження. – С. 7.
129. Там само. – С. 15.
130. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя. – С. 247-248.
131. Холмська земля. – 1943. – 28 лютого. – С. 5.
132. Там само.

133. Холмська земля. – 1943. – 7 листопада. – С. 3.
134. Холмська земля. – 1944. – 24 січня.
135. Холмський церковний народний календар на 1943 рік. – С. 41-44.
136. Там само. – С. 41; Особистий архів Анатолія Салюка.
137. Холмський церковний народний календар на 1944 рік. – С. 39; Особистий архів Анатолія Салюка.
138. РАА. МСФ. – 85. 191/ 56; 85. 191/58.
139. Там само.
140. Там само.
141. Там само.
142. Там само.
143. Там само.
144. Там само.
145. Там само.
146. Там само.
147. Там само.
148. Там само.
149. Там само.
150. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
151. Там само.
152. Холмська земля. – 1943. – 7 березня; Холмський церковний народний календар на 1944 рік. – С. 41.
153. Холмська земля. – 1943. – 7 березня – С. 4; РАА. МСФ. – 85. 191/ 56.
154. РАА. МСФ. – 85. 191/ 58.
155. Там само.
156. Холмська земля. – 1943. – 17 січня. – С. 5; 9 травня. – С. 4.
157. Холмська земля. – 1943. – 9 травня. – С. 4.; Холмський церковний народний календар на 1944 рік. – С. 41.
158. РАА. 85. 191/ 56.
159. Холмська земля. – 1943. – 31 січня. – С. 4.
160. Холмська земля. – 1943. – 10 жовтня. – С. 4-5; 7 листопада – С. 4.
161. РАА. 85. 191/ 56; Реєнт О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. – С. 85.
162. РАА. 85.191/56.
163. Реєнт О. П., Лисенко О. П. Назв. праця. – С. 87.
164. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203) – Vol. 25. F. 22.
165. Там само.
166. Там само. – Vol. 25. F. 16.
167. Там само. – Vol. 25. F. 6.
168. РАА. 85. 191/ 56.
169. Там само.
170. Холмська земля. – 1943. – 4 квітня. – С. 4.
171. Холмська земля. – 1943. – 17 січня. – С. 5.
172. Холмська земля. – 1943. – 17 січня. – С. 4.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

173. Холмська земля. – 1943. – 17 січня. – С. 4-5; 24 жовтня. – С. 5-6.
174. Холмська земля. – 1943. – 19 вересня. – С. 6.
175. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941... – С. 398; Холмська земля. – 1943. – 1 серпня. – С. 6.
176. Особистий архів Анатолія Салюка.
177. Там само.
178. Там само.
179. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
180. РАА. МСФ. 85. 191/ 59.
181. Особистий архів Анатолія Салюка.
182. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 25. F. 6.
183. Там само.
184. Холмська земля. – 1943. – 21 березня. – С. 1-2.
185. Там само.
186. Холмська земля. – 1943. – 12 вересня. – С. 3; 19 вересня. – С. 5.
187. Холмська земля. – 1943. – 19 вересня. – С. 5 і 8; 26 вересня. – С. 6; 3 жовтня. – С. 6; 17 жовтня. – С. 6.
188. Холмська земля. – 1943. – 26 вересня. – С. 6; 3 жовтня. – С. 6; 10 жовтня. – С. 6.
189. Краківські вісті. – 1943. – 14 лютого – С. 6; 26 вересня. – С. 6.
190. Холмська земля. – 1943. – 30 травня. – С. 3.
191. Холмська земля. – 1943. – 9 травня. – С. 4; 30 травня. – С. 3.; Особистий архів Анатолія Салюка.
192. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
193. РАА. 85. 191/ 59.
194. Холмська земля. – 1943. – 31 січня. – С. 4.
195. Цит. за: Пастернак Є. Назв. праця. – С. 262.
196. Холмська земля. – 1943. – 8 серпня. – С. 3.
197. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
198. Холмська земля. – 1943. – 21 лютого. – С. 3.
199. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.
200. Холмська земля. – 1943. – 31 січня. – С. 4.
201. Там само.
202. Особистий архів Юрія Макара.
203. Холмська земля. – 1943. - № 1-2 (Різдвяний випуск). – С. 10.
204. Там само.
205. Там само.
206. Холмська земля. – 1943. – 17 січня – С. 5; Особистий архів Юрія Макара; Особистий архів Анатолія Салюка.
207. Холмська земля. – 1943. -12 грудня.
208. ЛАС. – 27R.6531-0-8-Е (MG 31. D203) – Vol. 24. F. 6.

Сьомий розділ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ТЛІ ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

Споконвічна польськість Холмщини і Підляшшя

Причини українсько-польських конфліктів періоду Другої світової війни на Холмщині та Підляшші мають історичне підґрунтя і глибоко закорінені у ментальності обох народів. За п'ятсотлітнє перебування цих земель під владою Польщі у польському суспільстві сформувався погляд на них як на *польську етнічну територію*, через що їх давно почали відносити до східних польських земель або т.зв. *східних кресів* Польського королівства. Поширенню такого розуміння проблеми сприяло географічне розташування Холмщини і Підляшшя. Після захоплення Польщею інших українських земель на Правобережній Україні вони опинилися в центрі польських володінь. Сформовану за княжих часів етнічну приналежність давні українці краю зуміли зберегти, незважаючи на важкі за наслідками асиміляційні процеси як за часів панування тут Польщі, так і за часів перебування у складі Росії. На жаль, цю об'єктивну дійсність виявилась неспроможною усвідомити польська влада, через що виникаючі на етнічному ґрунті проблеми вона завжди намагалася вирішувати силовими методами.

Активізація українського національного відродження на Холмщині та Підляшші не на жарти стурбувала польські підпільні військово-політичні організації під час Другої світової війни, які вбачали в організованому українському русі загрозу для територіальної цілісності Польщі на майбутнє. Такий стан речей не відповідав намірам польського підпілля, зорієнтованого на відновлення довоєнного статусу холмсько-підляських земель. Адже насильницька асиміляція українців цих земель напередодні Другої світової війни видавалася їм близькою до завершення справою. Подібне становище будило агресивні настрої стосовно українців у значній частини польського суспільства, особливо тієї, яка проживала на етнічному порубіжжі.

В нових політичних умовах польська сторона користувалась старими методами упокорення українців. Для польського суспільства відродження українського життя виявилось психологічно неприйнятною несподіванкою. Незважаючи на німецьку окупацію, а часто користуючись нею, польське військово-політичне підпілля робило все для того, щоб позбутися українського елемента, хоч той елемент на Холмщині та Підляшші існував і чисельно переважав з незапам'ятних часів.

Загострення стосунків між поляками і українцями розпочалися на землях, де вони спільно проживали протягом багатьох віків. Документи переконливо доводять, що у 1941 – першій половині 1943 рр. на Холмщині та Підляшші мали місце багаточисельні випадки вбивства відомих українських діячів, простих селян, знищення окремих селянських господарств і цілих сіл. Через відсутність належної інформації тривалий час панувала думка про те, що польське підпілля лише після подій на Волині в середині 1943 р. розпочало активні дії по фізичному винищенню працівників українських освітніх, культурних та кооперативних установ і духовенства, а потім перейшло до поголового знищення усіх українців, нібито у відплату за трагедію поляків на Волині.

Німецькі політичні та військові чинники того часу були переконані у швидкому та легкому опануванні Центральною та Східною Європою. Для полегшення свого становища на окупованих землях вони широко застосовували принцип *Поділай і володарюй*. Їх керманічі досить легко роздавали обіцянки, які ні до чого не зобов'язували Рейх, але посилювали міжнаціональні чвари серед жителів етнічного прикордоння. Наприкінці 1942 р. генерал-губернатор Ганс Франк, стурбований можливим польсько-українським порозумінням, наголошував на тому, що Польща має набути німецького обліку, але з огляду на існуючу ситуацію та інтереси Німецької держави потрібно

підтримувати напругу у стосунках між поляками та українцями. У зміцненні позицій українського елементу в Генеральній губернії та спробах міжнаціонального порозуміння німецьке командування вбачало послаблення свого становища в окупованій Польщі¹.

Польський емігрантський уряд проводив активну міжнародну політику. До розв'язання проблем Польської держави йому вдалось залучити спочатку Великобританію та Францію, а пізніше й США. Західні союзники хотіли бачити повоєнну Польщу вільною, незалежною державою у кордонах 1939р. Розуміючи, що керівництво СРСР має власний погляд на майбутнє Європи та західноукраїнські землі, зокрема, уряд Великобританії схилив керівництво польського емігрантського уряду до встановлення контактів з політичним керівництвом Радянського Союзу. Вже через місяць після початку німецько-радянської війни останній опинився у складній ситуації, що змусило його політичне керівництво формувати імідж приятеля поневолених народів та шукати союзників у боротьбі з недавніми друзями.

Ситуація змінилася настільки, що радянський уряд наступного дня після відомої промови Й. Сталіна 1 липня 1941 р. повідомив британський уряд про свою готовність до відновлення незалежності Польщі, Чехословаччини та Югославії. Найважче налагоджувалися стосунки з польським емігрантським урядом, який вимагав повернення згаданих *східних кресів*, що не узгоджувалося з інтересами СРСР² і, зрештою, не відповідало волі західних українців і білорусів, особливо перших, які зовсім недавно пережили (передусім на Холмщині і Підляшші) безприкладну *наругу над своєю національно-релігійною самобутністю*.

Польський емігрантський уряд, висуваючи претензії до Радянського Союзу на *Східні креси*, намагався через своїх західних союзників, насамперед Великобританію, вплинути на радянське керівництво щодо позитивного для себе розв'язання проблеми східних кордонів Польщі, які існували станом на вересень 1939 р. Це питання було предметом обговорення на зустрічі прем'єра польського уряду Владислава Сікорського з послом СРСР у Великобританії Іваном Майським. Польська сторона наполягала на відновленні своїх доверсеневих східних кордонів, а радянська сторона обмежилася раніше сформульованою тезою про національний кордон Польщі на етнічних засадах³.

З ініціативи британського уряду та в присутності міністра закордонних справ Великобританії Антоні Ідена 30 липня 1941 р. був підписаний договір між урядами СРСР та Польщі. В серпні 1941 р. радянське керівництво прийняло рішення про формування двох польських диві-

зій, якими мав командувати генерал Владислав Андерс⁴. У грудні того року відбулася зустріч прем'єр-міністра польського уряду В. Сікорського і генерала В. Андерса зі Й. Сталіним. Згадуваний багаторазово у попередніх розділах Євген Пастернак навів у своїх *Нарисах історії Холмщини і Підляшшя* цікавий фрагмент з розмови між учасниками переговорів, які в українському питанні швидко зійшлися на тому, що на західноукраїнських землях спільними зусиллями вони винищать колишніх громадян Польщі української національності⁵. Одночасно політичне керівництво СРСР висувало вимоги до прем'єр-міністра В. Сікорського, щоб той змінив склад свого уряду, відмовився від намірів включити до складу повоєнної Польщі західні області України і Білорусі, та гарантував права євреїв⁶. Проте доля українців його зовсім не цікавила. Таке ставлення Сталіна до проблем корінного населення західноукраїнських земель під час Другої світової війни повністю розв'язувало руки польському політичному керівництву та його військовим формуванням на місцях і фактично освячувало масовий терор проти українців Холмщини і Підляшшя.

Зародження й розвиток польського підпілля: його ідеологічно-політичне спрямування та основні напрями діяльності

Слід віддати полякам належне, які після вересневої трагедії 1939 р., що вмить зруйнувала їхню державу, доволі одностайно піднялись на боротьбу за її відновлення. Чимало солдатів і офіцерів розбитих польських армій, з'єднань, частин і підрозділів не хотіли йти в полон. Вони поклали початок майбутнім військовим формуванням підпільної Польщі. Щоправда, на думку знаного польського дослідника Влодзімежа Бонусяка, з близько 40 загонів, що сформувалися з вояків колишніх військових частин і підрозділів, розбитих німецькими, а згодом і радянськими військами, більшість була ліквідована взимку 1939/1940 рр.⁷

Ще до вибуху війни Генеральний штаб Польського війська розробив план т.зв. *позафронтової диверсії*. У відповідності з ним готувались *диверсійно-бойові групи*, завданням яких було паралізувати комунікації і зв'язок ворога, нападати на штаби і склади військових частин, здій-

снювати розвідку тощо. Проте, під час військових дій польська *по-зафронтова диверсія* практично не встигла зіграти відведеної їй ролі через блискавичний характер війни на теренах Польщі. Однак, частина з тих диверсійних груп стала базою для створення «як локальних, так і понадрегіональних конспіративних організацій», в т.ч. загально польських, таких як: *Таємна військова організація*, *Організація білого орла*. Перша з них виникла в Станіславові (нинішньому Івано-Франківську), друга – у Кракові, – обидві у вересні 1939 р., тобто фактично ще до остаточної поразки Польщі у війні⁸.

Тоді ж восени з'явилися й інші підпільні військово-політичні утворення, зокрема: *Військова організація (Організація військова)*, *Спілка військового чину (Зв'язок чину військового)*, *Збройне визволення (Збройне визволене)*, *Спілка незалежності Польщі (Зв'язок Польські Неподлеглей)*, *Спілка підофіцерів запасу (Зв'язок подофіцерув резерви)*, *Команда захисників Польщі (Коменда оброньцув Польські)*, *Гвардія національної оборони (Гвардія оброни пародовей)*, військова організація *Вовки (Організація військова Вількі)* тощо. Загалом на зламі 1939/1940 рр. в Польщі діяло близько 300 подібних організацій – місцевих і тих, що претендували на роль загальнодержавних. Всі вони здебільшого орієнтувалися на ті політичні сили, представники яких їх створювали, виражали інтереси тих чи інших соціальних верств⁹.

Якщо ж говорити виключно про Люблинське воєводство, до якого відносилися Холмщина і південь Підляшшя, то тут, як і повсюдно, виникло ряд місцевих організацій, таких як: *Батальйони помсти (Баони земсти)*, *Організація «7а»*, *Організація поступу Польщі «Зерно» (Організація постемпу Польські «Зярно»)*, *Молоді орли (Млоде орли) тощо*¹⁰.

Цілком зрозуміло, що така організаційна розпорошеність польського збройного підпілля особливого успіху не могла принести. Тому поступово ініціатива зосередилася в руках керівників загальнопольських структур, створених з ініціативи політичних сил в еміграції та їх представників в окупованій Польщі. Визначну роль у розбудові збройного підпілля відіграла *Служба перемоги Польщі (Служба звицєнству Польські)*, структуру якої створено протягом осені 1939 р. На її базі у першій половині 1940 р. сформовано *Спілку збройної боротьби (Зв'язок валькі збройней)*, яка з лютого 1942 р. йменувалася *Армією крайовою (АК)*. Власне, вона склала основу польського збройного підпілля, навколо якого об'єднувалися дрібніші осередки. Загалом АК вважалася основною складовою частиною *Війська польського*, яке, крім неї, перебувало

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

поза межами Польщі. З кінця 1942 р. АК творила місцеві партизанські загони, які здійснювали диверсії проти окупантів, налагоджували зв'язок між підпільними структурами тощо. Окремим їх завданням була «акція оборони польської людності, наприклад, на Замістчині, у Волинському та Львівському округах від нападів українських націоналістів»¹¹. Станом на серпень 1943 р. таких загонів налічувалося понад 40. А потім їх кількість швидко зростала. Їх очолювали офіцери, які після вересневої поразки залишилися нелегально в Польщі, а також спеціально підготовлені у Великобританії і заслані у країну т. зв. *тихотемні*¹². Серед них були й ті, хто чинив розправи над беззахисними холмшаками і підляшуками, нібито захищаючи від них поляків.

Загальнопольською військовою організацією були також *Селянські батальйони (Баталіони хлопске)*, створені у вересні 1940 р. *Селянською партією Рох*. До 1944 р. вони офіційно називалися *Селянська сторожа (Стаж хлопска, скорочено Хлостра)*, хоча з вересня 1941р. вживався й термін *Баталіони хлопске*, який, починаючи з наступного, повсюдно застосовувався членами *Селянської (Людової) партії*. БХ діяли переважно в Генеральній губернії. Залежно від рівня бойової підготовки і завдань, які перед ними стояли, їх загони ділилися на тактичні, чисто військові (на випадок загального національного повстання) і територіальні – в особі міліції селянського руху. З частини тактичних загонів з листопада 1942 р. формували *Спеціальні загони* для виконання тактичних операцій, після яких, як правило розпускалися. На базі частин тактичних загонів формувався *Державний корпус безпеки (Паньствова корпус безпеченьства)* і *Самоврядна сторожа (Страж саможондова)*, яких згодом було передано у підпорядкування Делегатури уряду Речі Посполитої (діяла як представник Лондонського емігрантського уряду у підпіллі), як зародок майбутньої державної поліції. А з початком 1943 р. наступив розвиток *партизанських загонів*. Загалом БХ зосереджувалися на діяльності диверсійно-саботажній, а саме: знищенні господарських об'єктів окупантів – гуральні, молочарні, млини, тартаки; здійснювали антиконтингентні акції, зокрема знищували гмінну документацію; нападали на в'язниці, табори праці; нападали на осередки окупаційної влади, нищили їх і вбивали працівників; виконували вироки проти *німецьких агентів* (у дуже широкому і вибірковому розумінні, про що ми вже вище згадували і очевидно ще торкатимемося цього дуже болючого для українців питання); ну, і само собою *захищали* поляків «від нападів українських націоналістів»¹³. Останнє звучить як блюзнірство, коли йдеться про Холмщину і Підляшшя.

Вважається, що у складі БХ протягом війни діяло близько 70 партизанських загонів, в яких налічувалося майже 5 тисяч бійців. 30 травня 1943 р. командування БХ видало наказ про злиття своїх тактичних загонів з АК. Але до кінця війни процес не завершився. Частина загонів продовжувала діяти самостійно, деякі об'єднувалися з загонами *Гвардії людової*, створеної Польською робітничою партією. Гвардія людова з початком 1944р. йменувала себе *Армією людовою*. Потім вона злилася з *Польською армією*, створеною в СРСР¹⁴. Це була по суті справа, чи не єдина польська організація, яка не мала, бодай формально, претензій до холмсько-підляських українців через те, що вони проживали на своїх споконвічних етнічних землях.

Слід у контексті нашої розповіді згадати ще про одну загально польську військову структуру. Нею були *Національні збройні сили (Народове сіли збройне)*, що виникли 20 вересня 1942р. шляхом з'єднання *Ящурської спілки (Звонзку ящурчого)* – військової організації *Національно-радикального союзу (Обоз народово-радикални)* і опозиції у *Військовій національній організації (Народова організація войскова)*, яка відмовилася виконувати рішення про об'єднання з Армією крайовою. НСЗ прокламували боротьбу «за Велику Польщу...за Католицьку державу Польського Народу»¹⁵.

Отже, національні демократи в роки Другої світової війни, маючи на увазі повоєнні кордони Польщі, переважно орієнтувалися на пересунення їх на Заході до Одри і Ніси Лужицької (власне, нинішній кордон Польщі й ФРН). Що ж стосується державного розмежування на сході, то до нападу Німеччини на СРСР, всі відлами ендеків вважали, що тут слід було вернутися до кордону, визначеного на підставі Ризького договору, тобто повернути до Польщі західноукраїнські, західнобілоруські і литовські терени, що перебували у її складі в міжвоєнний період. А з початком німецько-радянської війни в ендецькому середовищі з'явилося чимало проектів відтворення *Великої Польщі*. Згідно з ними, східний кордон Польщі мав сягати на півночі Латвії, на північному сході – *Смоленських воріт*¹⁶.

А на півдні кордон *Великої Польщі* мав упиратися в Прут, Дніпро, Південний Буг і Чорне море. Як вважають польські дослідники, це був експансіоністський план, який передбачав ліквідацію Литовської держави, а також включення до Польщі значної частини території України та Білорусі. Очевидно зрозумівши, що перебрали через край, лідери ендеків видали для внутрішнього вжитку таємний документ *Кордони Великої Польщі*, в якому дещо зменшили апетити стосовно над-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

бання територій на сході. Згідно з документом, східний кордон Польщі мав би пролягати по лінії Вітебськ – Орша – Могилів на півночі, а на півдні – від Вінниці до Дністра і Чорного моря (без Одеси). Щоправда, навесні 1944 р. на шпальтах офіційної ендецької преси вже йшлося про кордон лише у відповідності з Ризькою угодою 1921 р.¹⁷.

Згідно з власними обрахунками, НСЗ налічували у жовтні 1943 р. понад 70 тис. осіб. На підставі угоди від 7 березня 1944 р. між *Головним командуванням АК і Тимчасовою національною політичною радою (Тимчасова народова рада політична)* частина загонів НСЗ, переважно тих, що виводилися з *Народової організації військової*, підпорядкувалася керівництву Армії крайової. Натомість, відлам НСЗ, пов'язаний із *Зв'язком яшурчим* не визнав рішення про об'єднання з АК, посилаючись на позицію свого зверхнього політичного органу – *Політичної ради Народових сіл збройних*, яка у серпні 1944 р. прибрала назву *Допоміжний комітет (Комітет помічники)*. Фактично з того часу діяли дві структури НСЗ, одна – в поєднанні з АК, інша – самостійно¹⁸.

Та друга частина НСЗ навесні 1944 р. налічувала близько 65 тис. осіб. Вона, за словами польських дослідників, «становила крайнє право-націоналістичний відлам збройного підпілля». НСЗ не підтримали згаданого вище плану *Буря (Бужа)*, який нібито був компромісом політичних сил польського підпілля стосовно постави відносно радянських військ, які, як стало зрозумілим усім у 1943 р., мали неминуче вступити на терни Польщі. НСЗ взяли на озброєння концепцію *двох ворогів*: Німеччини та СРСР, вважаючи останнього *ворогом №1*. Поборювали польську лівіцу, як прозахідну, так і прорадянську¹⁹. Що ж стосується українців, у нашому випадку холмсько-підляських, то розправи над ними з боку цього військово-політичного спрямування польського підпілля були найбільш дошкульними, і під час війни, і по її закінченні.

Вважається, що вже після закінчення війни, у 1945–1946 рр. в Польщі діяло понад 90 груп під егідою НСЗ, які налічували більше 4300 осіб. Поза розправами над українцями, вони вступили у гострий конфлікт з новою владою: боролися проти міліції і служби безпеки, ліквідували польських комуністів, нападали на промислові і торгівельні об'єкти. Іншими словами, всіляко шкодили новій владі, а та, у свою чергу, їх жорстоко переслідувала²⁰.

Якщо бути об'єктивним, то слід зазначити, що польські політичні сили, перед усім ті, які групувалися навколо емігрантського уряду, створили добре організований і розгалужений рух опору проти окупантів. Вище ми говорили про три головні його напрями. Зрозуміло, що

між ними не панувала повна гармонія поглядів на методів поточної боротьби, кінцевої її мети, повоєнного державного устрою. Загалом боротьба проти окупантів, відстоювання права свого народу на відтворення своєї державності, потоптаної німецько – радянськими угодами 1939 р., належним чином оцінена об'єктивними дослідниками, і не лише польськими.

Проте, ставлення з боку польського підпілля щодо українців, насамперед холмсько-підляських, у порівнянні з тим, що чинила польська влада стосовно них у міжвоєнний час, особливо наприкінці 30-х рр., фактично не змінилося. Більше того, їм приписано колаборацію з окупаційною німецькою владою у пригніченні і нищенні поляків, що не відповідає дійсності, бо українці страждали від окупаційного засилля не менше від поляків, або ж значно більше. На жаль, тенденція звинувачення українців в усіх бідах поляків на Холмщині і Підляшші дотепер має місце. Українські і польські дослідники до середини першої декадипочатку нового століття більш-менш зійшлися на тому, що пограниччя було тереном, де кожний народ – українці та поляки – бачили по війні свою державність. А звинувачення українців у співпраці з німецькими окупантами, як ми вважаємо, виглядає щонайменше некоректним, оскільки попередньо як радянська влада у своїй державі, так і польська у своїй найбрутальнішим чином поборювали *український* (а в радянському розумінні – ще й *буржуазний*) націоналізм. Прозрілі українці, в нашому випадку – конкретно холмсько-підляські, на той час вже добре розуміли, що означає цей ідеологічно – політичний викрутас.

Що ж до холмсько-підляських земель, то вони, як і інші терени країни, були охоплені діяльністю трьох названих польських підпільних військових структур. Цілком зрозуміло, що Армія крайова, феномен якої, на думку польського вченого Рафаїла Внука, полягав у тому, що «вона була державною армією, створеною для того, щоб здобути незалежність для всіх громадян цієї країни, а не партійною боївкою, як НСЗ, БХ чи Армія Людова»²¹. Тут був створений округ АК *Люблин*. Йому підпорядковувалися *інспекторати*. Зокрема, до інспекторату Замість входили повіти *Білгорайський, Грубешівський, Замітський, Любачівський* (частина) і *Томашівський*. До інспекторату *Холм – Володавський, Красноставський і Холмський* повіти. А *Біло-Підляський* повіт опинився у складі *Радинського* інспекторату²².

Батальйони хлопські до з'єднання з Армією крайовою мали свою структуру. Холмщина і Підляшшя входили до *Четвертого округу*, який ділився на підрозділи: *А – Підляшшя, Б – Замість*. Тут також діяв

окремий округ – *Люблин*. Вони мали відповідні повітові структури в Білгораї, Білій Підляській, Володаві, Грубешеві, Замісті, Красноставі, Радині, Седльці, Томашеві²³. Влітку 1944 р. в Люблинському окрузі АК налічувалося 60 тис., в БХ – близько 35,5 тис. осіб, а в Людовій стражі безпеченства – близько 14,5 тис. осіб. Вкрай негативно настроєні проти українців НСЗ мали найсильніші позиції в Лукові, Холмі і Янові. Навесні 1944 р. їх загони налічували на Холмщині і Півдні Підляшшя майже 4700 осіб²⁴.

Така достатньо потужна сила не стільки шкодила німецьким окупантам, скільки займалася знищенням українців Холмщини і Підляшшя, які виявилися найменш захищеною спільнотою і були приречені стати першою жертвою міждержавних торгів за впливи у повоєнній Європі. Польські підпільні збройні формування заради самозбереження чинили доволі пасивний опір німецьким окупантам і очікували слушного моменту для нанесення удару по них в останню хвилину їх відступу перед наступом радянських військ, яких збиралися зустріти у ролі господарів визволеної Польщі. Це відповідало засадам акції *Бужа*, план якої був схвалений польським емігрантським урядом у Лондоні наприкінці листопада 1943 р.²⁵. До вступу Червоної армії польські підпільники воювали здебільшого з мирним українським населенням і при потуранні німецької окупаційної влади, яка дбала виключно про інтереси Рейху, цілеспрямовано і послідовно очищали Холмщину і Підляшшя від корінного українського люду.

Політичні засади ставлення польського підпілля до українців краю

Події на Холмщині та Підляшші від початку німецько-радянської війни і до остаточної ліквідації українства тут у контексті українсько-польських стосунків доцільно розглянути поетапно, а саме:

а) 1941–1943 рр. – час, коли зароджувалося українське національне життя у сферах освіти, культури, релігії, господарства. Одночасно йшло формування польського військово-політичного підпілля, яке не полишало намірів остаточно позбутися від українського елемента в краї – *споконвічної польської землі*;

б) кінець 1943 р. – жовтень 1944 р. – дії польського підпілля, а потім і *нової влади* Польщі, спрямовані на масове знищення українців краю;

в) кінець 1944 р. – середина 1946 р. – реалізація злочинних планів *вобміну населенням* між УРСР і *народною* Польщею, а простіше – депортація українців з Польщі, яка власне розпочалася з Холмщини і Підляшшя;

г) акція *Вісла*, розпочата на початку квітня 1947 р. і завершена формально за декілька місяців, а фактично – в основному восени того року.

Якщо говорити про згаданий перший етап, то ще раз треба наголосити на тому, що політика польського пролондонського підпілля щодо холмсько-підляських українців ніскільки не змінилася у порівнянні зі ставленням до них довоєнної влади. Більше того, вона набула нових рис. Українців безоглядно звинувачено у *зраді* і *колаборації* з німецькими окупантами. На жаль, *українська колаборація* з гітлерівською Німеччиною в роки Другої світової війни ніколи не знайшла об'єктивного дослідника з позаукраїнського середовища. Українські ж дослідники в Україні та поза її межами дотепер з різних причин, передусім політичних, не провели відвертого глибокого, об'єктивного, комплексного вивчення проблеми, яка важким тягарем висить на шії українського народу. Тут варто розрізнити дві речі. *Перша*, яка стосується виключно холмсько-підляських українців. З формальної точки зору звинуватити їх у колаборації – *абсурд*, оскільки здавен офіційна польська і російська сторони відкидали їх наявність тут *взагалі*. З польської точки зору, місцеві українці були ні ким іншим, як насильно *зросійщеними поляками*. Потім, вже у Другій Речі Посполитій, вони з'явилися. Але їх силоміць наvertsали у католицизм, щоб вони стали все ж *правовірними* поляками. Тепер знову виявилося, що місцеві холмщаки і підляшуки таки *українці*. Але вони, на відміну від сусідніх галичан і волиняків, не мали своїх потужних політичних осередків і навіть видатних місцевих політичних лідерів, можливо за виключенням кількох осіб.

Що ж стосується української колаборації як такої, то важко звинувачувати у зраді народ, який фактично не мав своєї державності і, відповідно, не мав кого зраджувати. З усіх українських політичних сил практично під час Другої світової війни діяла лише *Організація українських націоналістів* – і так, як прийнято в українському суспільстві, розкололася на бандерівців і мельниківців. Всі інші були фізично знищені, що стосується підрадянської України, або були загнані у глибоке підпілля і фактично перестали діяти – в Польщі та Румунії. В ті часи і, на жаль, ще й тепер, українському незалежницькому рухові приписуються всі мислимі і не мислимі гріхи у *зраді*, *підсобництві* і т.п., коли йдеться про взаємини з німецькою окупаційною владою. Але ніхто не хоче

сказати правди про те, що здобути незалежність без підтримки з боку СРСР або Німеччини українці просто не могли.

У складі Радянського Союзу, вже була ніби суверенна Українська держава – УРСР, яка, «незважаючи на всі формальні атрибути суверенності, насправді була дуже далека від суверенності»²⁶. Двадцятирічне перебування її у *союзі незламнім* переконав українців, як, зрештою, й увесь цивілізований світ, у тому, що вони не були господарями у *своїй-несвоїй державі*. Про те, що творилося з українцями у міжвоєнній Польщі ми на сторінках нашого видання сказали вже достатньо. Отже, спроба (як виявилось – невдала) спертися на підтримку Німеччини для здобуття незалежності не оправдалася. Відразу після нападу останньої на СРСР стало остаточно зрозумілим, що Україна для тогочасної Німеччини була лише засобом для досягнення імперських цілей *тисячолітнього Рейху*.

При всьому сказаному, не слід також забувати, що влада Другої Речі Посполитої підтримувала українські незалежницькі поривання, але виключно на підрадянських теренах. На українських етнічних теренах у себе польські політики бачили лише свою – Польську державу. А українці – свою. І на підрадянських теренах, і на етнічних українських землях, які перебували у складі інших держав, у тому й Польщі.

Таким чином, якщо бути щирим, насправді не йшлося про будь-яку *зраду*, а лише про те, щоб позбутися від українців на тих землях, які Польща вважала своїми. А *зрада українців* виявилася зручною ширмою і для СРСР, і для польських політиків обох спрямувань – пролондонського і прорадянського.

Вибіркові вбивства в українському середовищі. Зародження української самооборони

Як ми вже зазначали, початок війни вселив у холмсько-підляських українців промінчик надії на бодай якесь відродження свого культурно-національного та релігійного життя, а також на забезпечення власного добробуту. Але дуже швидко вони переконалися, що ті надії марні. В *Бібліотеці і архівах Канади* (Library and Archives Canada – LAC) ми натрапили на потужний *Фонд Володимира Кубійовича*, де,

поряд з іншими, зібрані цінні матеріали про долю українців Холмщини і Підляшшя часів Другої світової війни. Оскільки УЦК під його проводом виник улітку 1940 р., то з того часу й систематично велася документація з української проблематики. Так, в інформаційних повідомленнях *Українського допомогового комітету* (УДК) від 30 жовтня 1940 р. говорилося, що в Замістському і Білгорайському повітах «життя між українським і польським населенням є крайньо вороже... Поляки різними дорогами стараються перед місцевою німецькою владою шкодити українцям на кожному кроці»²⁷.

Подібних інформацій і до того, і після того в матеріалах, не лише названого фонду, а й інших фондів, чи фондів в інших архівосховищах тієї ж Канади, Польщі, колишнього СРСР, США є безліч. Отже, українсько-польські міжлюдські стосунки і ставлення польських політиків до українців – тих, що перебували за кордоном, чи залишилися у підпіллі, чи вступили в співпрацю з окупантами – залишалися незмінним. На тому етапі війни їм залежало на тому, щоб, по можливості, якнайбільше нашкодити українцям – дискредитувати їх в очах німецької окупаційної влади, перекласти на них увесь тягар життя під окупацію, а зрештою знищувати тих, хто виявився найбільш *свідомим українцем*, незважаючи на те, ким він був. Само собою зрозуміло, що передусім полювали на представників малочисельної інтелігенції краю.

Відповідаючи на акти розправи над українцями з боку поляків, українці намагалися якось захиститися і допускалися відплатних дій. Наприклад, обурення серед українського населення викликало вбивство членом польської терористичної організації Левицьким українського поліциста у Волі Обшанській Білгородського повіту Павла Лисяка. Це стало «якраз іскрою запальною до того, що по похороні товпа кинулася на село Воля Обшанська, де загинув Лисяк, і здемолювала все»²⁸.

Як подає колишній мешканець села Стужиця Красноставського повіту Феофан Костюк, в середині 1940 р. загоном підпільників, до якого входили поляки з місцевої колонії та сусідніх сіл Лопеник і Боровець, були убиті Йосип Бук та Юзефа Желіза. Після загибелі поляка Вашука, який дуже дошкуляв українцям, польська поліція заарештувала українців Степана Гараня з дружиною та Степана Мазура з дружиною. Після допитів у Люблині їх було відправлено до концтабору *Майданек*, де вони й загинули. На початку 1941 р. жертвами польських підпільників стали Василь та Марія Войтовичі²⁹.

Тоді ж, 25 лютого громадськість Холма і околиць, за участю учнів українських шкіл, «маніфестаційно поховала учителя Михайла

Остап'яка», якого вбила польська боївка за те, що «він навчав дівчоручу української мови та історії свого народу»³⁰.

Нічим не можна було пояснити вбивство у 1941 р. українських поліцистів Михайла Миськіва у Голешеві, Нестора Кутшеби у Загорові, Амвросія Свирида та Василя Краля у Межиліссі Більського повіту³¹. Тоді ще не набуло широкого розмаху польсько-українське протистояння і українська поліція стримано ставилася до польського населення. Інша справа, що німецька влада, створюючи паралельно українську та польську поліцію, відразу поглиблювало українсько-польське протистояння.

Поширеним явищем того часу стали напади польських підпільників на українських церковнослужителів. Зокрема, декан Томашівського повіту Федір Матвійчук записав свідчення настоятеля парафії села Перевірськ Олександра Біляєва про побиття і пограбування 13 червня 1942 р. його власного і церковного майна, а також майна директора місцевої української школи, церковного дяка та ще одного селянина³².

В листі до декана Томашівського повіту настоятель парафії села Майдан Сопітський Касіян Квасницький повідомляв про вбивство 12 червня 1942 р. члена сільської церковної ради Григорія Пардуса і активного учасника церковного хору Василя Сенька. Причиною вбивства Г. Пардуса стала його активна участь в справі повернення українській громаді православної церкви, захопленої поляками у міжвоєнний період³³.

Тишівецька делегатура в листі до Заміського УДК від 22 червня 1941 р. повідомляла про напад польського підпільного загону на православного священика з Переспи Томашівського повіту, якого після катувань важко поранили двома пострілами. Напад був не випадковий, адже церковна громада цього села першою на Холмщині ще у 1939 р. повернула собі відібраний поляками у міжвоєнний період храм³⁴.

На початку 1942 р. загальна ситуація на холмсько-підляських землях почала змінюватись ще більше не на користь української людності. Очевидцями задокументовано цілий ряд нападів польських підпільних загонів на мирне українське населення Холмщини та Підляшшя. В ніч з 6 на 7 січня 1942 р. загін БХ вчинив напад на 4 села гміни Жмудь Холмського повіту. Для українців це виявилось повною несподіванкою, бо того вечора вони розпочали відзначати свято Різдва Христового. Внаслідок цієї ніким неспровокованої акції загинули: в селі Дришів – Сергій Кийко та Василь Тивонюк, в селі Розтоки – Іван Шарлюк та Володимир Заєць, в селі Казимирівка – вагітна жінка Віра Копись та

Михайло Красун, а в селі Клештів – Іван Царук³⁵. Подібна доля спіткала Михайла Скубія у Тернові та селянина Воронія у Волі Чульницькій Холмського повіту³⁶.

На думку українського дослідника Володимира Сергійчука, з початком травня 1942 р. розпочався спільний німецько-польський терор проти українців усєї Холмщини. Гестапо залучило до цієї акції гітлерівську службу безпеки і польську допоміжну поліцію. За спогадами сотника Юрія Стрілецького, який по війні емігрував до Аргентини, гітлерівці, послуговуючись сфальсифікованими списками, спільно з польською поліцією розстрілювали по селах українців без будь-якого розслідування, аби тільки ті були у тих чорних реєстрах. Кого із в'язаних не розстрілювали, то відвозили до концтаборів. Серед заарештованих виявився і священник М. Трохимович, якого утримували в маєтку села Ратиборовичі під охороною польської поліції. В ніч на 23 травня 1942 р., скориставшись з відсутності німців, поляки вивели священника в сад і там його застрелили ніби при спробі втечі. Наступного дня загинув дяк церкви з того ж села³⁷. Так гинуло багато інших свідомих українців, котрі взялися після розвалу Польщі до відбудови свого національного життя.

Серед білого дня 23 червня 1942 р. в Маличах Грубешівського повіту було застрелено мужа довіри (повноважного представника) повітового УДК Павла Лагоду. Вбивство скоїв прибулий на велосипеді посеред дня поляк, після чого спокійно та безкарно покинув село³⁸. У цьому ж повіті навесні-восени 1942 р. були вбиті також мужі довіри УДК в Которові Трохим Костюк, у Телятині – Гнат Залуський, у Стрільцях – Адам Микитюк, у Мірчі – Іван Ковальчук і Дмитро Ковальський. Лише в Грубешівському повіті з 2 квітня 1942 р. по 19 березня 1943 р. загинуло 14 мужів довіри УДК³⁹. Хто і за що їх покарав, залишалося таємницею назавжди.

Жертвами кількох нападів польських підпільників на село Каніволя Любартівського повіту у червні-серпні 1942 р. стали національно свідомі українці Марія, Ніна і Теодор Бориси, Володимир Максим'юк, Микола Недзялко, Максим Плотніков, Антін та Володимир Руцяки, Матвій Сачук, Гнат і Олександр Яртихи, у Моратині на Томашівщині – заступник сільського голови Василь Войтович і агроном Михальчишин⁴⁰.

В серпні 1942 р. у селі Кульно Білгорайського повіту був убитий вчитель місцевої української школи Антін Шавала, у Майдані Сопітському – в'їт Гнат Залуський і учитель з села Кунки Чубатий. В серпні

у Дратові Любартівського повіту загинули священник православної парафії Степан Малеша та його дочка Ольга, селяни Микола Бакун, Володимир Савич і Теодор Палійчук. Хвиля польського терору прокотилася й селами Володавського повіту. Найбільш помітними постатями серед загиблих виявилися волосний агроном з Криворевби Богдан Панчишин та сільський голова Коденця Михайло Бринкевич⁴¹.

Як писав колишній комендант станиць української поліції у Грубешеві, Вербковичах і Крилові, уродженець сусіднього з Томашевом села Ульгівок Микола Кухарчук (псевдонім – Буревій), йому в серпні 1942 р. довелося їхати вузькоколійкою до Грубешева. Неподалік Тишівцеь, приблизно на півдороги між Томашевом і Грубешевом, він раптом побачив хмари диму. Виявилось, що це горіло українське село Пасіка. Згодом він довідався, що село ще звечора обступили польські партизани. Мешканцям наказали зібратися у школі. Жінок і дітей звільнили, а чоловіків віком від 16 до 60 років «в тій школі розстріляли, потім закинули ще й гранатами, нарешті пустили з закинули димом ціле село. То був перший масовий морд на українцях на захід від Бугу» (під час Другої світової війни. – *Авт.*). На думку автора спогадів, сталося це тому, що «Пасіка була свідомим селом, мала тоді українську школу й поволіпозбувалася страху перед Польщею»⁴². Крім того, 6 вересня у Павловичах Грубешівського повіту бійці загону АК жорстоко закатували селян Степана Балду, Серафима Грицяя, Петра Іванюка, Федора Лукашука⁴³.

Восени 1942 р. польський загін вчинив зухвалий напад на Стужицю Красноставського повіту. Під час збройної акції у найбільш шановане православними холмщачами свято Різдва Пресвятої Богородиці 21 вересня його жертвами стали Василь та Катерина Сави, Олена та Трохим Чуб'яки. Цілком невинних людей вивели з хати, зачинили у stodолі, де й сплили живцем⁴⁴.

Як свідчать архівні документи, у тодішньому Замістському повіті у 1942 р. загинуло 123 українці, з них 6 – у Типінах, 7 – у Стенятині, 6 – у Павлівці, 6 – в Адамові, 7 – у Ратичеві, 12 – у Недежеві, 15 – у Проваллі, 8 – у Черкасах, 11 – у Доманіжі⁴⁵. Не усі вони стали жертвами безпосередніх дій польського підпілля, адже частину з них стратили німецькі жандарми за поданням польської допоміжної поліції.

Залишені напризволяще українці були змушені самі дбати про власне майно та життя. Терористичні дії польських підпільних боївків, каральні акції з боку німецьких жардамських відділів, дошкульні наскоки радянських партизанів змусили українські організації створити систему самозахисту.

В 40-х рр. минулого століття для українців Холмщини залишалися актуальними слова Симона Петлюри про необхідність збройного захисту національних інтересів: «Українські мечі перекуються на рала тільки тоді, коли гасло незалежна українська держава перетвориться в дійсність і забезпечить отому ралові можливість зужиткувати рідну плодучу землю з її незчисленими багатствами не для потреб третього чи якогось іншого інтернаціоналу, а для устаткування і зміцнення власного державного добра і збагачення рідного народу. Отже: не забуваймо про меч, учімося міцніше тримати його в руках»⁴⁶.

За таких важких обставин Грубешівський УДК вирішив самостійно створити *самооборонні загони*, на що офіційного дозволу від німецьких властей тривалий час не отримував. Керівництво цією роботою було доручено колишньому полковникові армії УНР (пізніше контрактному офіцерові Війська польського), референту Грубешівського повітового УДК Якову Гальчевському-Войнаровському. На його пропозицію, на нараді 16 червня 1942 р. в Грубешеві було створено штаб *Української народної самооборони* у складі 5 осіб. Перший загін Української народної самооборони в кількості 20 осіб був створений в Грубешеві того ж дня. Його чисельність в другій половині 1943 р. зросло до 200 осіб. Дії самооборони поширювалися на Грубешівський, частини Замістського і Томашівського повітів. Його бійці охороняли приміщення УДК і делегатур, гмінні управи в українських селах. Наприкінці 1943 р. загальна чисельність відділів самооборони зросла до 500 осіб, з них 225 вояків і 175 членів резерву. Їх діяльність поширилася, крім Грубешівського на частини Томашівського, Замістського, Білгорайського і окремі села інших повітів. При штабі, який знаходився в селі Білополе, функціонувала школа з підготовки бойового складу під керівництвом сотника І. Романченка та інструкторів-поручників Оксентіва та Горчинського і хорунжого Врони. Комендантами самооборони були у Білгорайському повіті сотник Дармохвал, а у Холмському – полковник Квітка. Після звернення командування самооборони до архієпископа Холмського і Підляського Іларіона, той 16 липня 1944 р. освятив прапор цієї напіввійськової організації. Крім відділів самооборони, на Холмщині та Підляшші діяло 25 відділів *українсько-допоміжної поліції*, яка підпорядковувалась окупаційній владі⁴⁷.

Диспонуючи такими силами загони Української самооборони не могли становити реальної загрози польському населенню, бо їхні дії не виходили за межі власних населених пунктів і мали виключно оборонний характер. Активніші дії вони розпочали в листопаді 1943 р. До цього

їх змусили напади загонів АК на українські села, продовження знищення ними відомих діячів українського руху і сотень мирних селян. Слід також зауважити, що загоны УПА до весни 1944 р. українському населенню Холмщини допомоги не надавали⁴⁸.

Шкодити українцям при підтримці німців

Документи вказують на тісну співпрацю польської поліції з німецькою жандармерією та потурання їй діям з боку окупаційної влади. В інформації з гміни Дубова Колода Володавського (в час німецької окупації Радинського) повіту наголошувалось на тому, що «за останніх часів ситуація трохи змінилася на користь українців, котрі обсадили уряд гміни Дубової Колоди і обняли становища солтисів в українських громадах, з чим ніяк не могли погодитися поляки. Ці ж урядники-поляки сьогодні знова стараються вкратися в ласку німецької влади і переняти утрачені становища в самоуряді ... Але тому, що всі колишні діячі польські на терені гміни лишилися і проводять дальше свою консолідаційно-польську роботу, не перебираючи в засобах і методах праці. Поборюють і нищать українців дальше методами провокації і фальшивих доносів як це робили за Польщі, а зглядом німців управляють, де вдається, деструкцію»⁴⁹.

В листі до УЦК ще від 12 серпня 1940 р. Грубешівський повітовий УДК повідомляв про арешт чотирьох мешканців у Василеві Великому за те, що вони відібрали у місцевих поляків вкрадений свого часу образ св. Анни, побиття німецькими жандармами українців в селі Підгірці за небажання працювати на панському дворі, обшуки й побиття українського населення у Вишневі та Сагрині за фальшивим доносом польської поліції про переховування українцями зброї. Численні звернення повітового УДК до німецької влади виявились безуспішними. Все обмежувалось складанням протоколів, а домагання про заміну польських війтів та польської поліції на українську навіть в чисто українських селах не приносили успіху⁵⁰.

Архівні документи спростовують звинувачення польських підпільників про тісну співпрацю українців краю з німецькою владою. Так, в листі голови Замістьського повітового УДК до Українського Центрального Комітету і шефа СД Люблинського дистрикту повідомлялось, що 25 грудня 1942 р. жандармерія разом з німецькими поселенцями

з Зубович оточила село Провалля. За словами місцевого керуючого маєтком, «який пояснив, що всі поляки працювали у нього добре, поляків відпустили, українців же застрелили. Це були наступні особи: Онуфрій Банада, вчитель, Марія Ревус, 75 років, Олександр Тимчук, Павля Тимчук, Євгенія Тибичук, 13 років, Василь Груденяк, Антонія Грициняк, Євген Грициняк, Кость Черній, 75 років, Антін Черній, його син, Олександра Черній, невістка, Петро Козачок, його мати, Надія Козачок, сестра, Лідія Козачок, Антонія Кварцяна, його сестра, незнайомиць, який йшов через село Провалля. В зв'язку з викладеними фактами українське населення починає вірити пліткам, що з українцями лише тому будуть краще поводитись під час переселення, щоб запобігти подальшим діям, метою яких є повна ліквідація українського елементу»⁵¹.

Як писав уродженець Жмуді Холмського повіту, митрофорний протоієрей Володимир Медвідь, за доносом польської поліції у 1942 р. німецькі жандарми розстріляли цілком аполітичних українців Жмуді Новосада Михайла, Камінського Луку та Пилипчака Омеляна, мешканців Клештова того ж повіту Вашкевича Сергія та Деца Леоніда. У 1943 р. така ж доля спіткала Гаєвського Степана зі Жмуді, Ліщинського Йосипа з Кочевого та Михалевського Миколу з Курманова⁵².

За намовою польської допоміжної поліції у Рожанці Білгорайського повіту були страчені німцями учитель місцевої української школи Теодор Когут, керівник гмінної управи Іван Щирба і муж довіри повітового УДК Іван Лабуда⁵³. В Ганні Більського повіту у 1941 р. за подібною схемою німці розстріляли Гнатьюка Івана, Дейнеку Данила, Дейнеку Петра, Дудича Онуфрія, Пищука Тимофія, Уринюка Івана, а у 1942 р.- Уринюка Степана⁵⁴.

Як наголошувалось в інформаційному повідомленні про становище в дистрикті Люблин, «весною 1942 р. . появилися на Холмщині і Підляшшу банди, що з половини квітня 1942 р. . почали живішу діяльність в зорганізованих групах від 3 – кількадесяти осіб... Коли акція диверсії почали приймати виразніші загрозливі форми, німецька влада взялася до її ліквідації...Почалися експедиції карні, розстріли людей без розбору і розшуків (поміж розстріляними є двоє православних українських священиків), підпалювання хат і поодиноких господарств та масові арешти. Арештовання переводила німецька жандармерія і польська поліція. В часі цієї пацифікації жертвами її впало дуже багато свідомих українських діячів, котрі окремо займалися акцією ревіндикаційною

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

зработаних наших церков, мужі довіри, одиниці, котрі мали здецидовано опінію ... активних українців...Не маємо ближчих даних щодо числа жертв розстрілів, в одному лиш Грубешівському повіті розстріляно 108 осіб, великий відсоток з них на думку українських чинників, люди цілком безвинні...Українське населення усюди підчеркує, що передовсім нищили українське свідоме населення польська поліція та ті німецькі поліцисти, що раніше як поляки служили в польській поліції та окремо відзначувались нищенням наших церков та стосованням інших нищильних польських метод. Оцінюючи цілу акцію пацифікаційну і використання її для поборювання українізму маємо всяку підставу прийняти, що з одної сторони списки українців, котрі впали жертвою пацифікації, згідно були арештовані, були підсунуті німецькій владі польськими чинниками, як одна з метод польського терору, що пробує німецькими руками винищувати українське життя на Холмщині і Підляшшу...»⁵⁵.

Як свідчить архівний документ, увечері 30 жовтня 1942 р. у Липнику Більського повіту 4-особова п'яна компанія, до якої входили комендант польської поліції Ян Горбат та комісар, підняла з ліжка хворого Івана Вакулу і застрелила на порозі хати⁵⁶.

Намагаючись повністю дестабілізувати життя українського населення польське підпілля грабувало українські самоврядні господарські організації. Так, у 1942 р. були пограбовані кооперативні спілки у селах Адамівка та Бабичі Білгорайського, Лозки Радинського, Вигалів, Горостита, Загайки, Замолодиче, Витичне, Зіньки, Коденець, Красівка, Лійно, Липівка, Орхів та Любінь Володавського повітів та вбиті працівники Томашівського повітового *Союзу українських кооператив* Колодкевич і Головка⁵⁷.

Крім наведених фактів, у 1942 р. польські підпільні загони вчинили напади на села Дернівка – Більського, Дубова Колода – Володавського, Верешин, Турковичі, Бересь, М'яжке – Грубешівського, Зубовичі, Городиславичі – Томашівського, Липина та Гірський Потік - Білгорайського повітів. За свідченням очевидців, у кожному з них було пограбовано та спалено 4-7 українських господарств і вбито від 2 до 5 осіб⁵⁸.

Новий етап злочинів проти знедолених українців

Відлік найважчих злочинів польського підпілля проти мирного українського населення Холмщини та Підляшшя розпочався на початку 1943 р. Вже 5 січня загони АК вчинили напади на кілька сіл Замістського повіту. Того дня загинули у селі Завада – Микола Макар, у Кульному – Андрій Мостовський, в Обші – активіст українського кооперативного руху Дмитро Кіт, вїт місцевої гміни Віктор Каліш та Роман Томашівський, у селі Теплиці – Микола Наконечний, у селі Олександрів – Василь Галинський. У доповідній записці до УЦК від 21 березня 1943р. голова Тарногородського УДК повідомив, як 40-особовий загін польських підпільників вислідив вїта гміни Обша на залізничній станції. Під час нападу його та Романа Томашівського було поранено. Вони встигли сховатися до підвалу, де нападники їх знайшли і обох замордували, забрали ключі від гмінної управи та пограбували касу⁵⁹.

21 січня у селі Воля Верещинська Володавського повіту був убитий агроном Криворівської гміни Степан Бублик. У Стрільця Грубешівського повіту в ніч на 30 січня загинули муж довіри повітового УДК Адам Микитюк, селяни Адам Бриль, Йосип Ковальчук, батько заступника командира Української самооборони Юрія Лукашук, активіст кооперативного руху Василь Лукашук та його сестра Надія Байкевич (Лукашук), а в Уханях – місцевий вїт Мирон Минович⁶⁰. Наступного дня втих же Уханях був убитий вїт Мирон Шихович, а в Грубешеві – помічник референта повітового УДК Тимофій Стахурський⁶¹.

2 лютого в селі Пахолі Холмського повіту загинули селяни Степан Герасим'юк, Агафія Герасим'юк, Михайло Герасим'юк, Михайло Довгий, а в Старому Селі Томашівського повіту – муж довіри повітового УДК Йосип Рупа⁶². 26 лютого у Ганську Володавського повіту був убитий агроном, галичанин за походженням Богдан Панчишин. 28 лютого у селі Потуржин тодішнього Грубешівського повіту був убитий активний діяч українського руху на Холмщині, вїт, колишній сотник УГА Франц Борис, український поліцист Антін Арабчук та сільський господар Пилип Підгайний⁶³.

У повідомленні Грубешівського УДК від 27 лютого 1943 р. вказується, що протягом 1941–1942 рр. у повіті було вбито 258 українців. Лише під час нападів польських боївок на села Мірче, Молодятичі,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Пересоловичі та Модринь загинуло понад 100 осіб та спалено значну частину українських садиб⁶⁴.

Навесні 1943 р., ще задовго до *волинських подій*, польське підпілля помітно розширило масштаби антиукраїнської кампанії на Холмщині та Подляшші. Акції загонів АК і БХ проти мирного українського населення стали частішими і жорстокішими. Поштовхом до таких дій став наказ їх командування про знищення провідних діячів українського руху. З метою деморалізації українського суспільства найперше польський терор був спрямований проти священників, учителів, організаторів кооперативів, лікарів, урядовців⁶⁵. Виконуючи цей наказ польські збройні загони, крім вбивства активістів українських організацій, провідників національного руху та урядовців, приступили до спалення українських сіл та знищення їх мешканців.

Увечері 2 березня у Шостці Більського повіту польськими підпільниками двома пострілами в голову був убитий вїйт Радинської гміни Василь Захарчук, а у селі Забужжя того ж повіту жорстоко закатована сім'я священника Олександра Осницького⁶⁶. Крім нього, загинула дружина та четверо малолітніх дітей⁶⁷. 17 березня у Корхові Білгорайського повіту групою осіб, які розмовляли переважно російською мовою, були вбиті директор української школи Іван Боднар та його дружина Ольга — учителька цієї ж школи, обоє уродженці села Сосновиця Ярославського повіту. У Теплицях того ж повіту польськими підпільниками вчинено напад на станицю української поліції та греко-католицького священника. З невідомого приводу та за невідомо ким складеним списком німецький підрозділ *Шупо* в сусідніх селах розстріляв по 10 *підозрілих* осіб. Село Рожанець німцями спалено повністю і заарештовано усе доросле населення⁶⁸.

Український провід бачив, що польське збройне підпілля послідовно розширює поле діяльності. Німецька влада на його дії реагує кволо, а на звернення українських установ відповідає відписками, або й зовсім їх ігнорує. Щоб зупинити безглузду боротьбу між українцями та поляками і взаємне винешення, від чого мали зиск лише вороги обох народів, Холмський УДК звернувся до польських нелегальних організацій з пропозицією укласти перемир'я. Після схвалення польським підпільним керівництвом пропозиції української сторони між ними була укладена угода про припинення збройного протистояння. *Українська самооборона* від свого керівництва отримала наказ не втручатися у польські справи, але пильно стежити за розвитком подій. Причиною було те, що польська сторона не погоджувалася на спільні

дії проти німецьких окупантів. І, як показали невдовзі події, не збиралася дотримуватися *нейтралітету*, досягнутого на початку березня 1943 р.⁶⁹.

На жаль, перемир'я виявилось нетривким і першими його порушили польські збройні формування. Як писав Осип Дяків: «Сумний вантаж минулого, вантаж ненависті і постійної ворожнечі не дозволив обом народам знайти спільну мову. Навіть тяжкі дні німецької окупації, коли обидва народи однаково були гноблені, не зробили якихось серйозних зрушень у стосунках наших народів. Занадто сильно польські імперіалістичні кола отруїли душу свого народу, щоб він [народ] міг так скоро позбутися його, щоб міг звільнитися від впливів цього шовінізму, його думання й дії»⁷⁰.

Вже 19 березня був смертельно поранений голова Грубешівського повітового УДК, виходець з Галичини, адвокат Микола Струтинський, який помер від ран у Грубешівській лікарні 21 березня⁷¹. Того ж дня загинули солтиси Михайло Кузьмич з села Раколупи Холмського і Степан Ядчук з села Замолодиче Володавського повітів⁷².

22 березня у Пересоловичах Грубешівського повіту вчинено напад 18-ти особової польської боївки на уродженця Вінницької області, полковника армії УНР, командира Української самооборони Якова Гальчевського-Войнаровського, де він проживав з сім'єю. Полковник понад годину мужньо відбивався він нападників, але сили були нерівними. Прощите кулями тіло бандити витягли на подвір'я і порубали сокирою, а самі під прикриттям ночі подалися до Молодятич, де замордували батька і сина Богунів⁷³.

В ніч на 1 квітня у Крешеві Білгорайського повіту був убитий сільський староста Микола Жалоба⁷⁴. Того ж дня в Янові Більського повіту загинув муж довіри повітового УДК, купець Володимир Филип'юк. Його вбивство пов'язують з намаганням покійного повернути українцям захоплену поляками церкву в Янові. Адже після вбивства поляки говорили: «не потрібно йому було тої церкви»⁷⁵. 3 квітня у селі Переспа Томашівського повіту загинули Дмитро Боровик, Георгій та Марія Павелки, Ганна Подлевська, Андрій Тимчук, Йосип Перун, Василь та Павло Рубахи, Гаврило Місюта, Ольга і Степан Шипери, Йосип Янушак⁷⁶. Того ж дня закін АК вчинив напад на 4 сусудні села гміни Жмудь Холмського повіту. В ході цієї акції загинули: у селі Пуша – Йосип Вашкевич та Степан Дунай, у селі Борисовець – Іван Остап'юк, у селі Розтоки – Олексій Царук⁷⁷.

Наступна хвиля терору

Наступна хвиля терору проти нівчому не винного українсько-го населення прокотилася Холмщиною та Підляшшям у травні 1943 р. Цьому передувало звернення керівництва польського підпілля до українського населення Грубешівського повіту від 25 квітня. В ньому, зокрема, наголошувалось на тому, що «спільним нашим ворогом є німці, які заради власної мети настановляють (нацьковують. — *Авт.*) в одній околиці українців проти поляків, а в іншій — поляків проти українців і тішаються взаємною боротьбою. Спільним нашим ворогом є ті фашисти, як поляки, так й українці, які співпрацюють з німцями, поглиблюють наше непорозуміння..... Польща була й буде. Україна була й буде, але не на Грубешівській землі, адже тут її ніколи не було й не буде. Грубешівської землі не дамо. Не буде вона ані німецькою, ані українською, лише — польською. Боронити її будемо до останньої краплі крові». Завершувалося звернення зовсім категорично: «за кожне польське село, виселене за участю української поліції та міліції буде відповідно спалено два українських села», а «за кожного вбитого українця поляка буде відповідно вбито двох українців»⁷⁸. У зверненні йшлося про затіяні німцями виселення, про які вже йшлося.

Те що спільним ворогом для українців і поляків були німці, розуміла переважна більшість українців краю й без повчань зверхників командування польського підпілля. Однак, німці не стали спільним ворогом для обох народів не з вини українців, а через *просвітницьку* роботу в українському питанні перш за все провідної верстви польського народу упродовж багатьох віків. Якби політичне керівництво польського підпілля щиро ставило на один щабель співпрацюючих з німцями українців і поляків, тоді українці бачили б однакове ставлення підпільників до співвітчизників польського походження, які не меншою мірою співпрацювали з *лютим для поляків ворогом*. Натомість, усю свою лють вони спрямували виключно проти українського населення, яке було змушене зарадифізичного виживання до якоїсь ефемерної співпраці з німцями і страждати від них не менше, ніж поляки. Загалом, це звернення до українців Грубешівщини було черговою політичною декларацією, проте вміщені у ньому погрози виявилися цілком реальними.

Як писав у звіті від 23 травня 1943 р. організаційний референт УЦК Ярослав Дзиндра, «найбільше насилення бандитського руху є тепер у Томашівському (округа Замістя) та сусідній Грубешівщині. На тере-

ні є різні банди: польські, совітські і жидівські та мішані: польсько-жидівські і совітсько-жидівські в Білгорайшині»⁷⁹. Беручи під увагу їх національний склад, усі вони були вороже налаштовані до місцевого українського населення та його проводу.

У травні 1943 р. частково або повністю було спалено понад 10 українських сіл, а жертви серед мирного населення обчислювалися десятками вбитих і закатованих людей. Маючи незаперечну перевагу, керівники польського підпілля намагалися максимально реалізувати свої плани встановлення контролю на території, заселеній переважаючим українським населенням.

Так, 6 травня у Набржі Грубешівського повіту був жорстоко закатований настоятель місцевої православної парафії, активний діяч культурно-освітнього руху Сергія Захарчук⁸⁰. У селі Моложеві того ж повіту загоном БХ було спалено 59 садиб, вбито 9 і поранено 24 місцевих українців, двоє з яких померло. Серед загиблих виявилися Марія Галька, Йосип Галька, Марія Дудзік, Антоніна Машталь, Марія Новосад, Йосип Дмитрук, Адам Черноба, Стефанія Мазур, Іванна Кузьмович⁸¹. Це багатостраждальне українське село зазнало декількох нападів. Зокрема, тижнем раніше, 29 квітня, невеликий загін увійшов до нього і спалив одне селянське господарство. Наступного дня загін АК чисельністю до 120 осіб знову напав на Моложів, вщент пограбував українські господарства, а окремі спалив. Людських жертв не було завдяки тому, що рештки українського населення (основна маса була виселена німцями раніше) своєчасно перебрались до сусідніх сіл⁸². Останній раз українці Моложева зазнали знущань з боку польських підпільників 8 вересня 1943 р. Крім того, що виявилися пограбованими обійстя українців, були жорстоко закатовані учитель місцевої української школи Михайло Сенишин та його дружина Марія⁸³.

У Волі Верещинській Володавського повіту 10 травня 1943 р. загинув заступник сільського голови Хома Корнелюк, а 14 травня у Підледові Замістського повіту був жорстоко закатований муж довіри повітового УДК Павло Божко⁸⁴. 21 травня під час нападу загону АК на село Ухані Грубешівського повіту повністю знищено 23 українських господарств, а в ніч на 29 травня – ще 80 українських садиб⁸⁵. 23 травня у Хорошинці Більського повіту був смертельно поранений засновник і перший голова Більського повітового УДК, перший голова Українського учительського об'єднання на холмсько-підляських землях, перший голова Наглядової ради кооперативного руху, депутат посольського Сенату у 1922–1923 рр., учитель за фахом Іван Пастернак⁸⁶. Наступного дня під

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

час нападу на Ольхівецьку волосну управу Холмського повіту був застрелений керівник управи, *голова колегії Холмського повітового УДК з культурно-освітньої роботи* Дмитро Степанюк. Того ж дня в селі Гнійно Більського повіту був жорстоко закатований виходець з Буковини, організатор багатьох культурно-освітніх осередків, настоятель місцевої української церкви Іван Бігун⁸⁷.

Черговим об'єктом для виконання викладених у *Зверненні до українців Грубешівського повіту* погроз польські підпільники обрали одне з найдавніших українських сіл повіту Стрільці, населення якого вирізнялося високою національною свідомістю. В ніч на 27 травня 1943 р. загін БХ чисельністю до 150 осіб напав на беззахисне село і зробив його другою після Моложева жертвою у довгому списку повністю спалених українських сіл краю. Того дня тут було спалено 80 українських господарств, від рук нападників загинули Нестор Байкевич, Микола Бризицький, Степан Головерса, Пелагія Головерса, Степан Юнак, Іван Чемерис, Андрій Гармата, Олексій Лукашук, Антін Бриль, Йосип Ковальчук, Адам Микитюк, Юрій Семяшко, Віктор Яницький, Адам Бриль, Григорій Коцюбинський, Степан Барилюк, Марія Струцюк, Степан Мальчевський, Ілля Пекарук. Важкого поранення зазнали Павло Єндрощук, Йосип Головерса, Іван Байкевич, Ольга Байкевич, Адам Головерса, Сидір Чуйко. Частина селян, яка мешкала у іншому кінці села, на цей раз врятувалася втечею⁸⁸.

За твердженням очевидців, одночасно зі Стрільцями інший загін чисельністю 50 осіб знищив сусіднє село Тугані. Нападниками було спалено 23 українські садиби і вбито Миколу Магдальчука, Антона Михайлівського, Петра Нечипора, Антона Сімашка, Павла Зубика і поранено Івана Яцинюка, Антона Волчука, Петра Антонюка⁸⁹. Загиблі намагалися рятувати односельців, хоч й не були членами *Української самооборони*. Переказуючи спогади своїх близьких родичів про трагедію села Ніна Міщанчук, зокрема, занотувала: «Мій рідний дід по мамі Сімашко Антон, 45 літ, був замордований, а потім добитий польською бандою з Армії Крайової 26 травня 1943 року разом з односельцями у селі Тугані Грубешівського повіту Люблінського воєводства... Того трагічного ранку польська банда вийшла з лісу, оточила село і почала глумитись над людською гідністю православних українців, вигнавши з рідних осель, на їх очах почала підпалювати їх садиби, а потім мордувати та вбивати їхніх власників. Оскільки мої рідні жили під самим лісом, то наша хата разом з хлівом, стодолюю та льохом перша горіла на очах мого діда, бабці, мами. А щоб не сміли втікати, дідусеві простре-

лили ноги, наганяючи жах на беззахисних босих жінок у нічних сорочках. На очах у мами та бабці відрізали дідусеві вуха, язик, а потім брутально лаючись, застрелили...

На третій день трагедії люди, котрим вдалося врятуватись, ховали під захистом самооборони та покровом ночі вбитих.

У селищі Дубенка на православної частині цвинтаря, крадькома, без похоронної процесії, у нашвидку збитій труні з неструганих дощок ховала свого замордованого чоловіка моя бабця з дочкою та сином (який в той трагічний день був у самообороні сусіднього села Стрільці) і родиною, яка з інших сіл прийшла на поміч»⁹⁰.

29 травня 1943 р. у Вербковичах Грубешівського повіту було вбито вїтца Михайла Приступу і селянина Михайла Мішуру, у Мірчі того ж повіту спалено три українських господарства, у Новосілках Томашівського повіту замордовано учителя української школи і мужа повітового УДК⁹¹. Після такої *праці* польських підпільників Грубешівському УДК довелося взяти під матеріально-фінансову опіку понад 230 мешканців зі Стрілець, 95 – з Тугань і 227 – з Моложева. Разом з тим, на кошти УДК в лікарні Грубешева отримали допомогу 6 мешканців зі Стрілець, 3 – з Тугань, 22 – з Моложева⁹².

Чергову широкомасштабну операцію проти знедоленого українського люду загони АК і БХ провели 30 травня 1943 р. Того дня були вчинені напади на українські села Володавського, Томашівського і Грубешівського повітів. Зокрема, у Загайках Володавського повіту знищено станицю української поліції і вбито Івана Кошелюка, Гаврила Раделюка, Павла Кашука⁹³. У Стенятині Томашівського повіту загonom БХ було вбито кількох мешканців сусіднього містечка Лашева, серед них працівника волосної управи Теодора Гвоздяка та активістів окружного *Союзу українських кооператив* Михайла Скіру (голова), Івана Скіру, Євгена Мудрика з Ярчева, Василя Дзірбу та його дружину Параскевію⁹⁴.

В Жуличах цього ж повіту бойовики загону БХ з сусіднього села Стенятина вбили мужа довіри повітового УДК Захара Грицюка. При цьому була виявлена певна винахідливість: під час спілкування з дружиною вони користувалися недосконалою російською мовою, видаючи себе за військовополонених з Червоної армії, табір яких знаходився на околиці села. Виманивши таким чином господаря із схованки, вони застрелили його на очах у дружини та дітей. Тоді ж були вбиті сільський староста Йосип Кисіль, селяни Іван, Ілля та Василь Панаси. Особливо жорстоко нападники катували поляка Мечислава Аркаса, мешканця села, який у 1940 р. перейшов на православну віру⁹⁵.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

30 травня під час збройного нападу загону АК чисельністю до 80 осіб на село Набріж Грубешівського повіту загинули 16 українців, серед них Володимир Войтюк, Софія Герасим'юк, Іван, Федір та Ганна Грицики з двома малолітніми дітьми, Сергій Магомета, Володимир, Йосип та Катерина Музички, Данило, Марія та Сергій Полішуки, Тетяна Рапа, Софія Смик⁹⁶.

Того ж дня у Підгайцях Томашівського повіту був жорстоко закатований сільський голова Євген Пантета і працівник молочної Кирило Бурячок. Їх вбивство було не випадковим. В архіві збереглося свідчення мешканця села Павла Мицика від 4 червня 1943 р. про інцидент з польським поліцистом Ясиною. Вранці 30 травня поліцист разом з сільським головою Євгеном Пантетою зайшов до хати Павла Мицика і наказав відвезти його до Томашева. Почувши зауваження господаря про необхідність найперше нагодувати коня поліцист вигукнув: «Якби отримав кілька разів по морді – тоді б негайно поїхав». Його терпець статочно увірвався, коли почув у відповідь: «Вже минув той час, коли ви у морди били, а тепер за німецької влади б'ють у морди лише тих, хто заслуговує, коли ви церкви валили, тоді били у морди». Поліцист накинувся на Мицика і вигукнув: «Ти, старий жебрак, я тебе негайно заарештую і згинеш так, як той за Україну згинув». До арешту не пустив староста, за що й поплатився життям⁹⁷.

У Тересполі Більського повіту 6 червня був смертельно поранений член правління місцевої делегатури УДК, засновник української школи, кооперативної спілки і освітнього товариства, виходець з Наддніпрянщини Панас Швед⁹⁸, а 29 червня у Луковиськах того ж повіту кількома пострілами був важко поранений муж довіри УДК, член наглядової ради повітового *Союзу українських кооператив* Остап Дмитрук, який за тиждень помер⁹⁹.

Крім того, в першій половині 1943 р. були вчинені напади на села Опілля, Витулин, Забужжя, Вороновичі – Більського, Тернів та Воля Угруська – Володавського, Бусівно – Холмського, Малків та Вишнів – Грубешівського, Ощів, Рахані та Янівку – Томашівського, Майдан Сопітський та Рожанець - Білгорайського повітів¹⁰⁰.

Вина невинних: відплатні акції проти беззахисних

Було б щонайменше не коректним заперечувати чи навіть замовчувати акти братовбивства, що прокотилися Волиню влітку 1943 р., коли від рук українців загинула значна кількість поляків. Але не є також коректним приписувати українцям якісь демонські інстинкти і зображати їх безпричинно кровожерливими різниками. Гідно шануючи пам'ять невинно загиблих людей, слід однак зазначити, що згадані події на Волині мали підґрунтя з попередніх десятиліть. А про це, як правило, автори не хочуть згадувати. З іншого боку, не можна все приписувати люті волинських українців, бо у розправах над населенням були задіяні, крім українських, і польські, і радянські загони, і каральні підрозділи окупаційних військ. А здійснювати акти помсти над *холмщачами* і *підляшуками*, яких польська сторона навіть не вважала *українцями*, а колись зросійщеними *поляками*, — було безпричинною різнею своїх власних громадян, щоправда, іншої національності та віросповідання.

До цього часу ми говорили про криваві розправи над холмщачами і підляшуками до подій літа 1943 р. на Волині, тобто до часу, коли не було ще за що мститися. А далі вже пішли *відплатні акції*, жертвами яких ставали не поодинокі особи чи населені пункти. Терор набирав все масштабнішого характеру.

Але продовжимо наведення конкретних фактів, які стали безперервним ланцюгом... Великого розголосу набуло вбивство засновника і керівника молочарні у Голі Володавського повіту Лева Рибчинського та його помічника Михайла Рибчинського, яке вчинили польські підпільники 23 липня 1943 р. У некрологу відзначалось, що уродженець Голі Лев Рибчинський в час визвольних змагань українського народу служив сотником в армії УНР і був учасником *Зимового походу*. У міжвоєнний період в рідному селі брав активну участь в роботі товариства *Рідна хата*, а під час німецької окупації був одним з засновників повітового *Союзу українських кооператив, мужем довіри Холмського УДК, сільським головою* Голі та заступником вїта волості *Волосковоля*¹⁰¹.

У Буковині Білорайського повіту виселені німцями з села поляки при підтримці загону БХ 27 липня 1943 р. вчинили збройний напад на українських переселенців з Городиславич Томашівського повіту. В ході акції вбито 10 і поранено 7 городиславчан, двоє з яких померло в лі-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

карні Терногорода. Тоді, зокрема, загинули Іван Купталь, Іван Ваврищук, Йосип Антонів, Василь Твердохліб, Григорій Надзірний, Йосип Дашник, Віра Левчук¹⁰².

У Носові Більського повіту 11 серпня 1943 р. під час зборів мешканців села присутній на них поляк застрелив мужа довіри повітового УДК, галичанина за походженням Юліана Коляду. Жодні аргументи не можуть виправдати вбивство лікаря Остапа Бурки, яке здійснили 20 серпня 1943 р. в Любартові троє злочинців. Вони видали себе за представників польської кримінальної поліції, зтягнули лікаря до автомобіля і там замордували¹⁰³.

В серпні 1943 р. у Липинах Білгорайського повіту був жорстоко замордований дяк Дмитро Левицький, якого нападники «зв'язали колючим дротом із скрученими руками назад, завели до лісу, довго там мучили, а потім запхали йому рота мохом й голого кинули до води, де він закінчив своє життя»¹⁰⁴. У тому ж селі 2 серпня мученицькою смертю загинув священник Олександр Кадій. Коли він увечері молився в церкві, нападники увірвалися туди, витягнули отця на подвір'я і катували до непритомності. На прохання священника дарувати йому життя, ті відповіли: «Україне будуєш шляк би тебе трафіл, бендземи з тобон в лесе розмавялі!». У непритомному стані отця Кадія прив'язали до воза і таким чином зтягнули до лісу, де й замордували. Місцеві люди знайшли священника в лісі з викрученими руками і ногами та виколотими очима¹⁰⁵.

Резонансним стало вбивство директора *Томашівського повітового Союзу українських кооператив*, уродженця Львова, Мирослава Гнипа, яке вчинило польське підпілля 24 серпня 1943 р.¹⁰⁶. Українські кооператори краю виявились найменш захищеними з боку німецької влади, адже кооперативні установи відносилися до громадських господарських організацій, яких німці не зобов'язувалися охороняти, але використовували у власних цілях. З цієї причини від рук польського підпілля у 1943 р. загинули Василь Дзірба, Михайло та Іван Свіри, Василь Стасюк у Стенятині, Євген Мудрик у Ярчеві, Євген Хімчак і Степан Конопа у Лашеві, Петро Шум'як у Тишівцях, Іван Качоровський в Жуличах Томашівського повіту, Сергій Бречко та Григорій Зеленко, Іван Сосенко у Томашеві¹⁰⁷. Крім названих осіб, були вбиті Євстахій Дмитрук у Ситнику, Микола Заремба у Новому Павлові, Сергій Бутько в Угніні, Володимир Коляда та Іван Романюк у Носові Більського, Степан Крет у Лійному Володавського та Іван Міщук у Володаві, Степан Базела та Костянтин Ковальський у Колеховичах Любартівського повіту, Григорій Погорецький у Сільці Холмського повіту¹⁰⁸.

Сини детально описали життя і трагічну загибель організатора молочарської справи у Новосілках Томашівського повіту Івана Макара. Ця людина ніде не мала ворогів. Однак, «як потім виявилось, він був винним у тому, що був українцем. З проникненням у другій половині 1942 р. на наші терени радянських партизанів їм нашіптували, що він «співпрацює» з німцями. Німцям – навпаки, що він прихильник «комунізму». Розв'язка наступила в ніч з 12 на 13 вересня 1943 р. Батько увечері повернувся велосипедом з чергової поїздки селами. Щоб не будити дружину і сина, батько вклався під навісом на свіжо вимолоченій соломі. На подвір'я увійшла група з 10-15 осіб. Нападники почали грюкати до дверей і вікон хати, вимагаючи відчинити. Перелякана мати не відчиняла. Вибили шибку, увірвалися до хати, почали питати, де батько. Мати сказала, що ще не вернувся. Але прибульці добре орієнтувалися, що він має бути десь вдома. Знайшли його. Витягнули на подвір'я і біля криниці вбили. Пограбували все, що було – гроші, одяг, постіль. Мати до самої смерті була переконана, що то були радянські партизани, бо розмовляли російською мовою, проте кілька осіб було в масках і мовчали. Отже, були якісь «невідомі» навідники»¹⁰⁹.

З умовами, в яких працювали українські кооператори у південних повітах Холмщини, голова Замістського УДК Роман Перфецький в листі до голови УЦК В. Кубійовича писав: «Наші люде на Томашівщині одержали около двох тижнів погрози, що коли в найближчому часі не покинуть своїх постів праці і не заберуться зовсім, то будуть через бандитів, а радше через польську підпільну організацію зліквідовані... З другої сторони німецька влада в поборюванні бандитизму приміює навіть частинне палення сіл. На Томашівщині послідний такий випадок мав місце в селі Шароволя. Наше населення живе у вічному страсі і майже щоденно звертаються наші люде з різних сіл з домаганням, щоби ми домагалися від влади переведення остаточного виселення українців з Томашівщини і Тишовеччини та приділення Чесанівщини до Галичини»¹¹⁰.

Грубешівський УДК в листі до УЦК від 7 жовтня 1943 р. повідомляв, що 2 вересня у Грабівці був вбитий війт місцевої волості Павло Низькошапка, а у Броніславці – сільський голова Микола Бігунець, його однофамілець Микола Бігунець, Володимир Бігунець і Олександр Шабас. У Пісочному того ж повіту 10 вересня загинули Микола Долина та Іван Кухарський, у Старому Селі 11 вересня були вбиті Михайло та Євгенія Сидори, Михайло Антонюк, а четверо селян важко поранені¹¹¹.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Протягом 18-19 вересня польське підпілля вчинило напади на кілька сіл Холмського повіту. Зокрема, у Сільці загинув колишній старшина УГА, директор місцевої української школи Григорій Левицький. Поляки не змогли пробачити йому того, що він на чолі сільського активу відібрав польський народний дім, збудований із силомиць захопленої і розібраної у міжвоєнний період православної церкви і відбудував церкву. Разом з ним загинув національно свідомий селянин Віктор Ковальчук. В Холмі був застрелений учитель першої за усю історію міста української школи Григорій Погорецький¹¹². У ці ж дні в Метелині Грубешівського повіту загинули Василь Юськів та Микола Олійник, а у Мінянах – Пилип Грилюк¹¹³. Протягом 22-24 вересня у Тишівцях Томашівського повіту загинули працівник делегатури Замістського УДК Йосип Трохимович та Сергій Махомета, в селі Дубова Колода Володавського повіту – Андрій Пега та Андрій Ворисюк¹¹⁴.

Як пише у спогадах колишній мешканець села Крупє Красноставського повіту Степан Грицай, у 1943 р. серед його односельців «польські націоналісти по зв'язочому замучили: Короля Олександра, 1909 р. народження, Гаця Петра, 1910 р.н., Майструка Йосипа (без зазначеного віку), Струса Івана (без зазначеного віку), Нестеровича (без вказаного імені), дружину і сина сільського голови Земби, Ковальчука Леоніда, Банащука Миколу та його матір Галину, Йосипа та Марію Ходунів. Антонюк Валентину поляк на прізвище Патик спочатку згвалтував, а потім убив разом з матір'ю. Парасійона Миколу спочатку катували, потім поставили великий чебер з полотном на груди (покійний був ткачем), а його дружину Софію різали пилкою. При спробі сховати свіжоспечену паску Володимир Кеца був важко поранений і через два тижні помер. Йосипа Грицая бандити замордували в с. Кобиле і закопали у Рейовецькому лісі. Разом з ним загинув й Йосип Бут. Батька нашого сусіда Миколи Прачука замучили в с. Крупець, а тіло втопили у Вєпрі»¹¹⁵.

У звіті до УЦК керівник представництва у Люблині Володимир Левицький повідомив про напад загону польських підпільників на Маличі Грубешівського повіту, який вони здійснили 30 вересня 1943 р. Тоді від рук нападників загинули селяни Володимир Захарків, Андрій Гись, Антін Кальницький та Антін Кулик¹¹⁶.

Характеризуючи загальну ситуацію на Білгорайщині, В. Левицький писав:

«Село Александрів опорожнивсь, бо наші населенці обробовані та побиті польськими бандитами, втікали у невідомому напрямку. Населенці Тарногородщини також у великій частині покинули свої нові гос-

подарки, бо з таборів випущено попередних власників-поляків, які при допомозі лісових банд грабили наших людей, били їх, а навіть багацько побили... Кому забракло коня, щоби вивезти останки своїх речей, тоді до воза, наладованого дітьми і речами, запрягалися муштини, а жінки тручали ззаду... Поновлені морди українців приймала влада якимись дивними, жалюгідними двиганнями головою та словами співчуття. Не дивно — ж, що за останній місяць мали ми відносно найбільше жертв серед провідних селян. Це рішило остаточний виступ української стихії для самооборони... Влада приглядається подібно, як передше. Звертає лише увагу, щоби не було побитих корів...»¹¹⁷.

Від поодиноких вбивств до повного знищення

В середині осені 1943 р. поруч з вбивствами діячів українського руху, інтелігенції та національно свідомих селян, які здійснювали невеликі групи нападників, військово-політичне керівництво польським підпіллям розпочало концентрацію більших сил з метою повного знищення українських сіл з національно свідомим населенням та українських частин сіл із змішаним населенням.

Трагічна доля випала на давнє українське село Пасіку Грубешівського повіту, з яким польські партизани почали зводити рахунки ще у 1942 р., про що ми вже згадували. Наступного нападу з боку польського підпілля у 1943 р. село зазнало 18 січня, під час якого було повністю зруйновано приміщення волосної управи. В березні, «підключись про життя місцевих українців», німецька влада частину українських родин силоміць переселила до сусіднього села Сагринь, де знаходився 20-особовий загін української самооборони. Згодом, в ніч на 1 жовтня «польська банда в числі около 200 людей, яка прийшла з волостей Лашовецької, Тишовецької та Кітлицької, напала на село Пасіку, спалила 30 господарств, вбила 9 укр. осіб та 8 ранила. Село ціле українське та національно високо свідоме. Оборону вів місцевий *Ортиуц* в силі 5-ох людей. Оборона ця не могла мати успіхів тому, що члени *Ортиуцу* мали лише карабіни і по 10 патронів, тоді коли нападаючі мали 2 або 3 кулемети». Загиблими виявились, зокрема, Степан Бенько, Євгенія Кальницька, Катерина Малімон, Олексій Мельничук, Степан Охват,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Володимир Смик, Іван Чубатий¹¹⁸. Під час чергового нападу на село в ніч з 8 на 9 жовтня були знищені випадково вцілілі будівлі української кооперативної спілки *Будучність*¹¹⁹. На жаль, мешканці Пасіки не знайшли порятунку в Сагрині. Під час масштабної акції об'єднаних загонів АК на це село 10 березня 1944 р. загинуло 20 переселених сюди мешканців Пасіки, серед них Григорій, Микола та Софія Мельничуки, Іван та Костянтин Малімони, Клавдія Кальницька, Антін, Антоніна, Лука, Йосип та Марія Боярчуки, Костянтин, Софія та Євгенія Шеленіни, Іван Музичук, Михайло Гапон, Софія Голіброда¹²⁰.

Українців Холмського і сусіднього Володавського повітів сколихнула звістка про підступне вбивство 5 жовтня 1943 р. керівника референтури з питань суспільної опіки Холмського УДК, уродженця Чулчиць Холмського повіту Дмитра Скубія. Досвід організаційної роботи здобув в міській управі Харкова, де працював протягом 1917–1919 рр. Після закінчення адміністративних курсів у 1940 р. був призначений на посаду війта гміни Кривоверба на Володавщині, у 1942 р. працював в *Холмському повітовому старостві*. У похороні цієї шанованої людини взяло участь вище духовенство Холма, близько тисячі учнів та дітей з садочків міста і навколишніх сіл¹²¹.

В листі Грубешівського УДК до Люблинського представництва УЦК від 27 жовтня 1943 р. повідомлялось: «Дня 8. X. б. р. напала польська банда на село Міняни і спалила будинок волости, постерунок і забудовання Івана Цейка. При тім загинув від кулі Іван Цейко, ур. 1903, Анна Цейко його жінка, ур. 1902, Марія Потурай, літ 76 згоріла в огні. Крім цього, загинули від кулі Петро Лич, ур. 1922 р., Антін Ковальчук, ур. 1903, всі селяни з села Міняни... Дня 11. X. б. р. в лісі за Угриновом вол. Долобичів в поворотній дорозі до Крилова, обстріляні кулеметним вогнем загинули: урядовець волости Крилів Мирослав Пшепюрський, ур. 1919 р., гімназійний абсолювент Бискаль Стефанія, літ 19, дружина урядовця волости, а ранені: Бискаль Володимир, урядовець волости і Коновал Яків, візник»¹²².

Наступною жертвою польського підпілля стало одне з найдавніших українських сіл Грубешівського повіту Мірче. В листі Грубешівського УДК до керівництва Люблинського представництва УЦК того ж 27 жовтня далі говорилось, що «в ніч з 21 на 22 жовтня б.р. польська банда спалила і пограбувала 190 господарств в селі Мірче, волости М'ягке, при тому вбила 26 селян і двоє людей поранила. Село населене німцями мешканцями села Зубовичі Томашівського (в окупаційний період Замістського повіту. — *Авт.*). В результаті нападу загинули

мешканці Мірча Іван Мачинський, Петро Бакун, Марія Русин, Текля Кішура, Гриць Боровський, Катерина Боровська, Іван Боровський, Марія Кутас, Микола Кутас, Ганна Кутас, Йосип Бучкай, Парасковія Вайда, Марія Вайда, Олександр Кусий, Анастасія Куса, Іван Кліш, Захар Пилипчук, Стапан Бачкай, Олена Малиха, Білик, Данило Цьох, Марія Цьох, Дмитро Жук, Ганна Кушіра, Іван Грицик, Ганна Власюк»¹²³.

В листі до декана Грубешівського округу від 29 жовтня 1943 р. священник цієї парафії Григорій Пашевський так описав трагедію Мірча: «Село зістало спалене, а люде помордовані. Спалено 196 господарств разом з інвентарем і худобою. Людей забито 26, а ранено 3. Найбільше забито людей у віці старшому від 50-70 літ, які не могли з причини свого віку втекти від бандитів. Є багато випадків звірств, наприклад, знайдено жертви з вирізаними язиками, викрученими руками, видовбаними очима... бандитів було більше як сто осіб. Напад розпочався від години 10 і продовжувався до години 4 рано. Ці всі дані є ствержені і перевірені, від себе можу додати лише те, що картина нападу була дуже страшна, морозяча кров у жилах. Серед моря вогню бігали люде і худоба, шукаючи порятунку, але даремно, бо все село було обставлено бандитами, які мордували всіх тих, хто до них наближався»¹²⁴.

Про трагедію Мірча був повідомлений архієпископ Холмський і Підляський Іларіон, якому священник з Грубешева Ілля Нагірняк, зокрема, писав: «Подаю Вам, Високопреосвященніший Владико, до ласкавого відома, що в ночі з 21 на 22 жовтня ц. р. злочинна рука спалила село Мірче. Довідавшись про це, зараз 22 жовтня я порозумівся з Паном Головою УДК, щоб піти до п. Крайсгавтмана і запротестувати та зажадати відповідних протизасобів, щоби вже раз закінчити із цим насильством. Та пан Крайсгавтман був вже виїхав на місце нещастя і тому наш протест передавп. Голова УДК в дуже категоричний спосіб слідуючого дня, т. є 25ц. м.»¹²⁵.

Оцінюючи ставлення німецьких властей до гострих проблем українського населення, представник УЦК в Любліні Володимир Левицький, зокрема, писав: «Коли всякі скарги і представлення цього загроженого стану передавано нашим Представництвом до влади, то ця обіцяла справу поправити і звичайно на цьому кінчилося. Глибша причина лежала в цьому, що таке було бажання, щоби загострити взаємини між нами і поляками, які і так не були наладані, – ще глибше»¹²⁶.

Висновки В. Левицького підтвердилися буквально за декілька днів. Так, у повітовому центрі Володаві 24 жовтня 1943 р. був убитий директор повітового *Союзу українських кооператив* Іван Мішук. Того ж дня в

Жухові Білгорайського повіту застрелили учителя Антона Карчмарчука, а в Лукові під час оборони поліцейського відділку загинули Василь Тенейка, Максим Клим, Ілля Дуда, Сава Давиняк, Микола Задорожний, Василь Стасьо, Микола Климко, Михайло Шалько, Іван Перейма та Іван Матусяк¹²⁷.

А 27 жовтня 1943 р. польський загін в кількості 60 осіб напав на Молодятичі Грубешівського повіту. Крім 10 українських господарств були спалені пошта, будинки української кооперативної спілки *Наша доля* і української поліції. Того вечора загинули Василь Ортинецький, Анастасія Ковальчук, Володимир Домський, Арсен Йосенко, Степан Сидорук, Леонтій Гаврилюк, Іван Довгань, Володимир Кравчук, Павло Кухарук, Іван Сислюк, Йосип Потюк, Михайло Сидорук та родичка Й. Потюка¹²⁸. Нападники шукали священника місцевої парафії. Коли цього зробити їм не вдалося, свою лють вони вимістили на старенькому дякові Семенові Ярошевичу та дітях віта Молодятицької волості. Разом з дяком були замордовані двоє малолітніх дітей віком від 2 до 5 років, а 9-місячнудитину один з нелюдів взяв за ноги і вдарив головою до підлоги¹²⁹.

Про трагічну смерть священника Павла Швайки у Грабівці Грубешівського повіту 28 жовтня 1943 р. Холмській духовній консисторії повідомлялось наступне: «Напасники увійшли до помешкання протоієрея Павла Швайки й почали його та його дружину катувати. Населення, що поховалося, чуло стогони нещасних жертв. Плач, що перетворювався на рев, продовжувався біля години. Чути було кілька стрілів, після чого все стихло... Тіла замордованих були змасакровані. Дружина о. Швайки майже вся була поколена ножами, руки й ноги в неї були поломані, живіт порізаний. Нещасна жінка вмерла від впливу крові, а не від смертельної рани. На тілі протоієрея Швайки, крім ран від гострої й тупої зброї, були рани від стрілів»¹³⁰.

Крім польських підпільників та німецьких каральних загонів, в українських селах все частіше почали з'являтися групи людей невизначеного складу. Це були радянські партизанські загони, укомплектовані особами різних національностей. Один з таких випадків трапився 15 жовтня у Дратові Любартівського повіту. Спочатку до села прийшло 10 осіб в німецькій формі. Після відходу німців сюди приїхало 50 осіб в різних одностроях, які розмовляли російською, польською та українською мовами. Вони вбили поляка і українця та пограбували усі селянські господарства, забравши навіть худобу. Мешканцям села заявили, що винищують німців, німецьких прислужників та українських націоналістів¹³¹.

Антиукраїнські дії польських та радянських підпільних загонів і німецьких каральних органів протягом минулого періоду створили нестерпні умови для життя багатьох українських родин. Як зазначалось у донесенні Грубешівського УДК до представництва УЦК в Любліні від 29 жовтня, «у висліді тих подій твориться безліч бездомних, голих і босих, які за першою поміччю звертаються до УДК. Цілий ряд дітей, які були на удержанні батьків учащаючи до шкіл, зараз переходять виключно на наше утримання. Потребуємо тому доразової помочі в грошах, в одягах і обуві. Особливо Мірче, де згоріло 190 господарств, потребує негайної помочі, бо люди втікли нічого не врятувавши»¹³².

В цей критичний для української спільноти краю час Грубешівський УДК звернувся до українського населення повіту про надання матеріальної допомоги знедоленим людям. У листівці від 2 листопада 1943 р., зокрема, писалось: «Бандитські напади в останніх місяцях багато нещастя і всякого горя нанесли українському населенню повіту... Поверх дві тисячі наших братів опинились без даху над головою й голодні та босі з острахом вижидають зими. Не можемо залишити їх в цім великім горю їх власній незavidній долі. Нашим обов'язком є дати їм негайну поміч та в цей спосіб, чином засвідчити одність крові ... Тямте, що сотки голодних і босих дітей простягають до вас свої руки. Через щедру жертву обітрате не одну гірку сльози зболілій матері!»¹³³.

За душі сотень загиблих українців краю, які незреклися віри батьків і не втратили національної гідності, високоморальних почуттів, керманічі українського руху на Холмщині скликали провід і мешканців Грубешівського повіту на панахиду по блаженній пам'яті полеглих від злочинної ворожої руки українських передовиків Холмщини, яка відбулась в парафіяльній церкві Грубешева 31 жовтня 1943 р. Під час богослужіння присутні поіменно пом'янули невинно загиблих від рук польського підпілля синів і дочок краю та позбавлених життя за відродження української справа Холмщині людей з Галичини, Волині та Наддніпрянської України¹³⁴.

На жаль, вбивства серед українського населення продовжувались, а кількість невинних жертв зростала. Хоч в листопаді 1943 р. знищення українських сіл не спостерігалось, проте відбулося чимало вбивств поодиноких осіб та родин. Так, 3 листопада у Пригорілому Грубешівського повіту були вбиті сільський голова Мирон Кравчук та його син Сергій, у Вишневі того ж повіту Марія Кардинал та Григорій Грицуняк, поблизу Кобла – поліцист Анатолій Козлюк, 7 листопада у Космові – Михайло Федончук, у Зубовичах Томашівського повіту – Григорій Грицу-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

няк¹³⁵. У Білгорайському повіті в листопаді загинули: у Майдані Княжпільському муж довіри Микола Зань, у Горішньому Потоці – вїйт волості Іван Ячечко, в Людвинах Любартівського повіту – учитель Ярослав Ткачик¹³⁶. Томашівська делегатура Замітського УДК в листі до Люблинського представництва УЦК від 23 листопада 1943 р. повідомила про те, що під час нападу на село Майдан Сопітський в ніч з 20 на 21 листопада загоном БХ було спалено 17 українських господарств, вбито Василя Пузняка і смертельно поранене Йосипа Козака¹³⁷.

Наприкінці 1943 р. помітно активізувалась діяльність загонів польських підпільників в Холмському повіті, хоч тут знаходились значні сили німецької жандармерії та тилові військові підрозділи. Від рук польських нападників загинули заступник вїята Павлівської гміни Володимир Мазурок, кооператор з містечка Реївець – Йосип Олекса, а 10 грудня – мешканці приміського села Стайні – Михайло, Юлія та Софія Трохимчуки, Лика, Анастасія та Марія Клекотюки, Наталія та Олександр Лещуки¹³⁸.

Про нову концентрацію польських загонів на півдні Холмщини наприкінці 1943 р. повідомляв керівництво УЦК голова Грубешівського УДК. В його листі від 6 листопада 1943 р., зокрема, писалось про те, що «польські банди сконцентрувались в лісах від Бугу до Гучви по лінії сіл Пригоріле, Малків, Шиховичі, Мірче, Верешин, Вишнів, Діброва, Старе Село, Клебанщина, Моложів, Тучапи. Підходять з Білгорайщини та Замійщини»¹³⁹.

Основні сили польських підпільників на півдні Холмщини сконцентрувались в селах Кадлубиська, Сокиринці та колонії Зарудка волості Долобичів; Малків, Крилів, Заболоття, Гірка, Смоличів, Ласків, Вільшина волості Крилів; Старе Село волості Телятин; колоніях Набріж, Клебанщина волості Лашів; Вишнів, Василів, Новосілки волості Потуржин; Борсуки, М'яжке, Литовець, Турковичі, Модринь та колонії Америка волості М'яжке; Метелин, Міняни, Тихобуж та колонії Діброва волості Міняни; Маличі та колоніях Гостинне і Терєбінь волості Вербковичі; Трещани та колоніях Гдешин, Забірці, Пересоловичі волості Молодятичі¹⁴⁰.

В грудні наступними жертвами польського підпілля в Грубешівському повіті стали Йосип Петрук у Турковичах, сільський староста з Пісочного Василь Мірчук та мешканці цього села Данило Саропака і Микола Шуцький; селяни з М'яжкого Йосип Михальчук, Гнат Савка, Михайло Козира та Костянтин Хорував, мешканець Ласкова Анатолій Власюк; мешканці Старого Села Костянтин Малевич, Адам Мисик, Євдокія Мисик, Софія Мисик, Володимир Мисик, Ніна Фугель¹⁴¹.

Крім того, 19 грудня озброєний польський загін з 30-40 осіб напав на село Пересоловичі. Дата нападу була вибрана не випадково. Цього дня в селі відбувалось парафіяльне свято на честь Миколи Чудотворця, на яке традиційно запрошувались мешканці сусідніх сіл та родичі місцевих українців з усієї околиці. Нападники зруйнували приміщення української кооперативної спілки *Єдність* та школи, вбили 18 та поранили 9 українців. Того вечора загинули мешканці Пересолович Іван Маковський, Василь Дубенка, Григорій Беднарук, Феодосій Кравчук, Дмитро Корнилюк, Михайло Корнилюк, Софія Петровська, Іван Орнат, гості з Гостинного Володимир Марухач та Євгенія Марухач, з Конюх — Олександр Бучило та Іван Сень, з Горишева Руського — Іван Вакула та Федір Вакула, з Молодятич Борис Назірнон. Важкі поранення отримали учитель з Пересолович Остап Рудь, його дружина Марія, батько Теодор і син Роман, односельці Євген Малімон та Степан Лотиш, Сергій Понагайба з Ратиборович і Йосип Родзь з Гостинного¹⁴².

Як писав у донесенні деканові Грабовецького деканату настоятель об'єднаної парафії Дмитро Стефанович, «напад польської банди розпочався одноразово з трьох сторін. З східної сторони Пересолович в помешканні мужа довір'я Маковського з'явилося 15 озброєних бандитів і освідчили: «дзісяй вшистке українське хлопі бендон замордовані, а цала весь пуйдзе з пломєнем»... Перед запаленням будинків бандити самі винесли з хати дві польські ікони і при цьому було висловлено: «Шкода аби польські Бог сіен спаліл». Ці дві ікони я сам бачив, вони лише одні осталися на спаленому господарстві, а біля них стояла маленька скринька в якій спочивало спалене тіло господаря. В той самий час на західній стороні села бандити кинули в вікно шкільного будинку дві гранати. Гранати розірвалися в кімнаті управителя, в якій було в той час 18 осіб, вбито одну особу інші осталися тяжко, або легко раненими»¹⁴³.

Вранці 22 грудня відбувся напад 60-особового загону АК на українське село Діброву Грубешівського повіту, під час якого загинуло 4 мешканці села, серед них Текля Романчук та її син Петро, Катерина Осемчук та її зять Володимир. Як писав у рапорті до декана повіту настоятель місцевої парафії Роман Гурко, «всі ті особи попали в руки бандитам припадково... А сталося це так: син 17-літній пішов до лісу зрубати ялинку, а що довго не вертав, то по него виїхав санками його швагер. І оба довго не вертали. По них пішов до лісу батько, який застав зятя з санками на шосі. Батько зайшов коло 100 кроків до лісу, де обскочили його около 50 бандитів, які тримали у себе вже сина ще живого. Знявся крик в лісі і на це місце прибіг зять і всіх трьох мужчин при-

тримали бандити... Занепокоєні неприсутністю мужчин мати й замужня донька пішли їх шукати до лісу і тут їх також зловили бандити та всіх 5 осіб роздягли до білля, босих установили до розстрілу»¹⁴⁴. Батькові вдалось утекти. Наступного дня він зібрав односельців, поліцію та німецьку жандармерію і разом пішли шукати зниклих людей. Усі затримані виявились мертвими на тому місці, звідки пощастило втекти батькові сім'ї.

У 1943 р. село Модринь Грубешівського повіту зазнало кількох нападів з боку загонів БХ і АК. В березні були вщент зруйновані будівлі української кооперативної спілки Сила. Проте, найкривавішу розправу над українцями села вчинив 24 грудня загін БХ під керівництвом С. Басая (Рися), підкріплений польськими колоністами з Мірча, Америки, Ласкова, Борсуків, Гірки та Забірець. Від рук цих нападників загинули його мешканці Олександр Баран, Володимир Денис, Микола Бучак, Михайло Мельник, Василь Романчук, Євген Вавринчук, Василь Петрук, Хома Єфим, Пилип Гапон, Михайло Гапон та однофамілець Михайло Гапон, Володимир Марциняк, Петро Панюсь, Василь Сівак, Олександр Шуфліта та важко поранено Надію Малашук¹⁴⁵.

Згадуючи події тої трагічної ночі, колишній мешканець Модриня Віталій Сівак писав: «Трапилось так, що наприкінці 1943 року в одну з ночей двоє мешканців Модриня, українців, вбили двох поляків на прізвище Здоби, які були в польському підпіллі. Це викликало великий переполох у першу чергу серед українського населення Модриня. Було очевидним, що поляки нам відомстять. І ось – 2 грудня 1943 р. (насправді 24 грудня.- *Авт.*). Увечері на Вілію надворі мряка. Завтра – католицьке Різдво. Насторожена тиша, тільки в лісах поодинокі постріли». Як тоді часто практикувалось, в їх хаті мало ночувати кілька сусідніх родин. «Стали сходитися сусіди. Загасили лампу. Вартові заступили на варту. Десь опівночі до хати зайшов батько і сказав: «Вставайте. В селі стрілянина». Ми всі зірвалися. Вибігли у двір. Не пам'ятаю, хто запропонував, але жінки з дітьми, в тому числі й ми з братом побігли у бік Ганушівки... Страх заступив розум. Бігли й бігли. Не добігаючи до Мірча, побачили дві заграви в Модрині. Прибігли до родичів Денисів... Чекаємо до ранку. Розвіднілося, стало відомо, що польські бандити в Модрині побили багато людей. Вертаємось додому в відчаї... Українські мешканці села понадіялись, що в цю ніч свята народження Христа буде мир і спокій. Пильність їх притупилася. Якщо при віддалених хатах стояли вартові, які відразу ж попередили про небезпеку, то в центрі села ніхто не вартував. А тут у кожній українській хаті було повно людей, у тому числі й чоловіків, котрі мирно спали... Всього в цю

святу для католиків ніч богобоязливі польські бандити вбили в Модрині 17 чоловік: Бучака Миколу, двох хлопців із Терebinя, учнів коваля, Муху Степана, Сівака Василя, Хому Василя, Барана Володимира, Барана Прокопа, Барана Олександра, Шуфрїта Олександра, Деніса Володимира, Мельника Михайла, Петрука Івана, Куца Анатолія, Паніся Прокопа, Паніся Петра, Гапона Михайла. Випадково бандити застрілили Марценюка – за національністю поляка. В його хаті в ту ніч переховувалися українці»¹⁴⁶.

Свої враження від побаченого у Модрині в листі до Холмської консисторії від 25 грудня 1943 р. виклав декан Грубешівського повіту М. Широцький, який, зокрема, писав: «Коли ми їхали сьогодні рано на похорон, то спіткали в дорозі до грубешівського шпиталю цілу валку нових жертв, поранених вечором 24 грудня під час нападу на Модринь... Де знайти джерело сліз аби оплакати долю безталанних наших невинних людей, де знайти слова, аби потішити тих, кого мусимо потішити? Коли прийняти під увагу, що напад на Модринь відбувся в ту ніч, коли католики прославляють Христа Народження, жах охоплює душу. Ми живемо серед людей, у котрих вже Христа немає»¹⁴⁷.

В листі до архієпископа Холмського і Підляського Іларіона настоятель Модринської парафії Микола Каменський, описуючи похорон загиблих парафіян, зазначив: «При величезному здвизі народу, при потроєному хорі, вінках і серцєрозриваючій розпущі рушила жалобна процесія до св. храму... На запричастному я сказав відповідне слово, в котромупідкреслив, що тих 15 мучеників є так само нам святі і дорогі, як і з перших часів християнства, бо ж і вони життя своє поклали за друзів і мучені є за: віру, землю і народ»¹⁴⁸.

1943 – гнітючий підсумок

За різними оцінками, на Холмщині та Підляшші протягом 1941–1943 рр. сталося 400–500 вбивств українських священників, учителів, організаторів кооперативів, лікарів, урядовців, поліцистів. В матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України значиться 394 загиблих у ті роки осіб¹⁴⁹. Микола Сивицький з посиланням на Люблинський архів і *Надбужаницину* наводить дані про 399 осіб¹⁵⁰, автори ж самої *Надбужаницини* – про 378 осіб¹⁵¹, а колишній редактор *Краківських вістей* Михайло Хом'як – про 500 загиблих

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

осіб¹⁵². Наведені дані дуже наближені, і слід гадати – далеко неповні. Автори *Надбужанщини*, подаючи список українських жертв польського терору визнають, що «він становить тільки частину ширшої документації, що її опрацювали співробітники Грубешівського Українського Допомогового Комітету». Як видно, ніхто з цих авторів на час опублікування матеріалів не володів повною інформацією про вбивства українців на Холмщині та Підляшші у 1943 р. Зрештою, повною інформацією вже ніхто і ніколи не володітиме. Колишній член Грубешівського УДК Іван Фур писав, що кількість «замордованих українців тяжко було встановити». Підрахунками українських жертв, за його інформацією, займався, доки це було можливим, голова Грубешівського УДК Африкан Хрущ, який поіменно встановив 1385 вбитих українців. На думку ж Фура, кількість загиблих могла складати 2,5 тис. осіб¹⁵³.

Як подав Євген Пастернак, жертвами польського терору у 1942–1943 рр. на Холмщині стали голова Грубешівського повітового УДК, 12 священників, 10 дяків, 11 агрономів, 15 учителів, 15 вїттів та їх заступників, 14 керівників гмінних установ, понад 30 сільських старост, близько 100 працівників українських культурно-освітніх та кооперативних установ. Тоді ж на Підляшші загинули: один голова УДК, 4 учителі, 3 працівники кооперативних установ, 36 сільських активістів¹⁵⁴.

Український Центральний Комітет та Рада при губернаторові Люблинського дистрикту втрати українського населення Холмщини та Підляшшя характеризують наступними цифрами: в районі Грубешева близько 280 вбитих українців, в районі Білгорая приблизно 80, в районі Замістя близько 60, в повіті Холм близько 80, в районі Біла Підляська близько 30, в Люблинському повіті близько 20, разом 560 осіб¹⁵⁵.

За підрахунками укладачів «Пом'яника українців Холмщини і Підляшшя», які з об'єктивних причин також не можуть бути повними, у 1941–1943 рр. на Холмщині та Підляшші від рук польського націоналістичного підпілля загинуло близько 940 українців, з них близько 150 у 1940 р. – першій половині 1943 р., тобто до т.зв. *волинських подій*¹⁵⁶.

Характеризуючи події на півдні Холмщини у 1943 р. О. Садовий (Мирослав Прокіп) написав як, «одна з польських банд, що в весняних місяцях ц.р. виїхала з Варшави на Грубешівщину в числі 350 осіб, знищила понад 500 українців. Пересилка банд з Польщі на західно-українські землі стала в останньому часі системою польських організацій»¹⁵⁷.

Внаслідок систематичних диверсій у 1943 р. польському підпіллю на Холмщині та Підляшші вдалось деморалізувати роботу значної частини

низових ланок в усіх сферах життя української спільноти краю. Через часткове та повне пограбування практично усіх сільських осередків кооперативного руху, а таких випадків у 1942–1943 рр. було 186, сільська кооперація була змушена звзвити поле своєї діяльності¹⁵⁸. В кінці 1943 р. з причини відсутності учительських кадрів в Грубешівському повіті, де переважало українське населення і була найбільш організована сільська самооборона, перестали функціонувати 55% сільських шкіл¹⁵⁹. Для прикладу, батько одного з авторів даної публікації, який учителював у селі Ставок Холмського повіту, від початку 1944 р. й до часу переїзду до УРСР у 1945 р. був змушений переховуватись від загону БХ з сусіднього села і жодної ночі вдома не ночував¹⁶⁰.

Життя щоденно доводило низьку ефективність дій розрізнених сільських самооборонних загонів, їх слабку координацію та взаємодію. Вони виявились неспроможними реально захистити місцеве українське населення перед зростаючою агресією добре підготовлених та озброєних загонів АК. В цих умовах було прийнято рішення про переведення самооборонних загонів на воєнізовані відділи з єдиним координуючим центром. Перші такі загони цілком природно з'явились на Грубешівщині. Їх командирами були уродженець Бутина Жовківського району Львівської області Данило Микита (*Очерет*) та уродженець Нового Двора Сокальського району Павло Пилипчук (*Карно*)¹⁶¹.

Ці загони 28 листопада 1943 р. розпочали спільний рейд за маршрутом Грабівець – Конюхи – Гонятичі – Вороновичі – М'яжке – Марусин – Модринь. Їх завдання полягало у знищенні опорних пунктів польського підпілля, яке після активних дій УПА на Волині почало переноситись на Холмщину. Бійцям самооборонних загонів вдалось нейтралізувати діяльність загонів АК в деяких селах південно-східної Холмщини, а в селах Хоробрів, Долобичів і Телятин повністю ліквідувати. Проте, відчутного впливу на загальну ситуацію вони не мали, бо командування польського підпілля мало великі резерви і досить швидко відновило свої впливи на цій території.

Разом з тим, задля припинення взаємного винищення людей з обох боків провідники українського національного руху неодноразово намагались встановити контакт і налагодити діалог з польським підпіллям. Ще на початку березня 1943 р. керівництво українських установ та самооборони ініціювали переговори з командуванням діючих на території Грубешівського повіту підрозділів АК про припинення терористичних дій польського підпілля і збройної боротьби між обома формуван-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

нями. На зустрічі референта Грубешівського УДК, командира самооборони Якова Гальчевського-Войнаровського з чільним керівником польського підпілля доктором Кульчицьким було досягнуто домовленості про припинення збройного протистояння. Проте, на цій зустрічі поляки не погодилися на ведення спільної боротьби з німецькими окупантами. Про це ми згадали вище.

З метою уникнення невинуватених людських втрат Організація Українських Націоналістів закликала поляків до порозуміння. Як писав чільний діяч ОУН Михайло Палідович (*Карпатський*) нормалізації українсько-польських стосунків заважало: «1. Вперте заперечування права українського народу на власну державу.

2. Намагання трактувати український нарід нездібним до власного державного життя, якому вслід за тим Польща повинна дати опіку чи його визволити.

3. Трактування українських земель як теренів своєї територіяльної і політичної експанзії.

4. Трактування української проблеми як своєї чисто внутрішньої справи»¹⁶².

Аналізуючи події на Холмщині та Підляшші він наголошував на тому, що вбивства діячів [на Холмщині] «організовані планово і систематично: виконують їх члени польських підпільних організацій; ніхто з польських компетентних чинників свого ставлення до того роду фактів не з'ясував і проти них не виступив, значить діють вони за загальною апробацією всього польського громадянства... Вбивства українських культурних чи кооперативних діячів, поліцистів та урядовців не поставлять польські границі на Збручі, ані перетягнуть її за Дніпро. Звичайний тверезий розум диктує потребу перемир'я – хай і збройного – поміж націями, що їм хижацькі імперіалізми грозять не відорванням того чи іншого шматка землі, але повним знищенням... Друга сторона показує нам або донкіхотський імперіалізм з підпільної криївки – в стилі писань про ягайлонську імперію або «кресовий» політичний ідіотизм у формі безглузких вбивств невинних українських громадян»¹⁶³.

Співпраці між українськими і польськими організаціями на Холмщині та Підляшші не могло скластися, бо місцеве керівництво польським підпіллям не мало дозволу на співпрацю з українськими організаціями. Ведення спільної боротьби з німцями блокувалося польськими військово-політичними керівниками у підпіллі та емігрантським урядом, який категорично не допускав українсько-польської співпраці на місцях¹⁶⁴.

Керівництво польського емігрантського уряду та підпорядкованих йому військово-політичних організацій, які діяли на українських етнічних землях Холмщини і Підляшшя, перебували в полоні мрій про Польщу від Одера до Дніпра. Вони відкидали будь-які розумні, зрештою, життєво важливі для самої Польщі, пропозиції з українського боку. Листівки польських підпільних військових формувань 1943 р. сповнені лютою ненавистю до українців. В одній з них писалося: «Не бажано сьогодні навіть слухати про можливу співпрацю з українцями. Вважаємо, що українців в майбутньому треба взяти за горло, а принаймні половину з них треба розстріляти, коли стабілізується польська влада. Буде часткова компенсація за сучасні злочини». В іншій листівці, на думку польської сторони, пропозиції українців відносно мирного співіснування – це «дурна, хамська маячня. Хамам здається, що пощастило реалізувати свої гайдамацькі плани. Не дочекаєтесь, гади, тієї реалізації. Ніколи не буде України в Польщі. Присягаємо Богу!»¹⁶⁵.

У листівці за жовтень 1943 р. керівництво польського підпілля закликала українців пам'ятати про те, що союзні держави, які «завдають останнього удару німецьким ордам, сповнені рішучості покарати як усі злочини німців, так і тих, хто з ними співпрацює». При цьому «покарані будуть як народи, які знаходяться у дружніх стосунках з німецькими злочинцями, так й окремі особи, які вчинили злочин», – погрожували автори листівки, – а «українці мусять пам'ятати, що злочинна діяльність приведе увесь народ до трибуналу, у якому суддями будуть поляки». Проте, самі автори листівки не збиралися чекати на трибунал, а вимагали негайної помсти. Українців закликали пам'ятати долю сіл Моложева, Стрільців, Тугань та Пасіки, адже поляки мають достатньо сил, щоб за кожний злочин помститись трикратно¹⁶⁶.

Подібні переконання поляків вкладались у *Засади польської політики відносно української проблеми*. Їх автори пропонували ліквідувати наслідки діяльності німецької окупаційної влади, яка створила певні можливості для розвитку національного життя українців у Генеральній губернії. Для досягнення поставленої мети в першу чергу передбачалося виселити за межі Польщі прибула сюди у 1939 р. українську інтелігенцію. Для остаточного вирішення української проблеми і заснування «дружніх польсько-російських відносин» пропонувалося укласти відповідну угоду між урядами Польщі та СРСР, у якій було б передбачено примусовий обмін української людності з південно-східних земель на поляків, які знаходилися на території СРСР. Якби цього не вдалося зробити, пропонувалося примусове виселення українців до централь-

них і західних воєводств самої Польщі, після чого співвідношення населення на українських етнічних землях мало становити 4:1 на користь польської людності¹⁶⁷.

Події наступного року показали, що, перебуваюче у полоні мрій про *вільну від українців* державу, польське підпілля послідовно розширювало масштаби антиукраїнської кампанії. Акції загонів АК ставали частішими та жорстокішими, вони перейшли до повного знищення українських сіл разом з його мешканцями.

Примітки

1. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 248-250.
2. Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. – Rzeszów: WSP, 1999. – S. 222-223.
3. Там само; Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. – Rzeszów: WSP, 2000. – S. 116.
4. Bonusiak W. Op.cit. – S. 222-223, 226-227.
5. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 296-297.
6. Краківські вісті. – 1943. – 16 травня. – С. 3.
7. Bonusiak W. Op.cit. – S. 148.
8. Там само.
9. Там само. – С. 148-151.
10. Там само. – С. 151.
11. Sienkiewicz W. Słownik mały historii Polski. – Warszawa: WiedzaPowszechna, 1997. – S. 14.
12. Там само.
13. Там само. – С. 19.
14. Там само. – С. 15, 19.
15. Там само. – С. 117.
16. Бонусяк В. Назв. праця. – С. 280-281.
17. Там само.
18. Сенкевич В. Назв. праця. – С. 117-118.
19. Там само. – С. 118.
20. Там само.
21. Мотика Г. Польське підпілля в південно-східних повітах сучасної Польщі у 1939-1946 роках // Україна – Польща: важкі питання. Т. 7. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 11.
22. Там само. – С. 13.
23. Bataliony Chłopskie w Lubelskiem. Powstanie zamojskie. Sympozyjum naukowe 16-17 września 2006 / opr. i red. Marian Wojtas. – Lublin – Zamość, 2006. – S. 107-128.

24. Мотика Г. Польське підпілля в південно-східних повітах сучасної Польщі. – С. 14-15.
25. Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej. – Т. 3. – Londyn, 1950. – S. 552-553; Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. – Львів, 2003. – С. 43.
26. Киричук Ю. Проблема української колоборації в роки Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. Т.9. – Луцьк: Терен, 2004. – С. 264.
27. Library and Archives of Canada (LAC). LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol.25. F.16.
28. Там само.
29. Спогади Ф. Костюка // Особистий архів Анатолія Салюка.
30. Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Т. 1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Об'єднання надбужанців, 1986. – С. 9.
31. Province Archives of Alberta. Canada. Michael Chomiak Fonds. PAA.MCF. 85. 191/59.
32. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 6.
33. Там само.
34. Там само.
35. Спогади В. Медведя // Особистий архів Анатолія Салюка.
36. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 25.
37. Сергійчук В. Український здвиг. Закерзоння. 1939-1947. – Київ: Українська видавнича спілка, 2004. – С. 161-162.
38. Спогади В. Клим'юка // Особистий архів Анатолія Салюка.
39. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАДОВУ України). – Фонд 3959. – Опис 2. – Справа 133. – Аркуш 27; Сергійчук В. Український здвиг. Закерзоння. – С. 164; Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Т. 2. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Об'єднання надбужанців, 1989. – С. 668-669.
40. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5; Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя за 1941-1947 роки. Львів: Сполом, 2008. – С. 162-163.
41. Сергійчук В. Український здвиг. Закерзоння. – С.164.
42. Микола Кухарчук – «Буревій» // Закерзоння. Спомини вояків УПА. – Т. 4 / Підготував Богдан Гук. – Варшава: Тирса, 1998. – С. 62-63.
43. Спогади Голіброди А. // Особистий архів Анатолія Салюка.
44. Спогади Костюка Ф. // Особистий архів Анатолія Салюка.
45. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 6; Сергійчук В. Український здвиг. Закерзоння. – С.163.
46. Тризуб. – 1926. – 22 січня.
47. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 273 – 280.
48. Mańkowski Z. Między Wisłą a Bugiem. 1939-1944. – Lublin, 1982. – S. 188.
49. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
50. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
51. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

52. Спогади Медведя В. // Особистий архів Анатолія Салюка.
53. РАА. МСФ. 85. 191/59.
54. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
55. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
56. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
57. Там само.
58. Там само.
59. РАА. МСФ. 85. 191/59; LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
60. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
61. Там само.
62. Там само.
63. Там само; Холмська земля. – 1943. – 4 квітня. – С. 6.
64. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
65. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 24. F. 6.
66. Краківські вісті. – 1943. – 4 квітня – С. 6; РАА. МСФ. 85. 191/59.
67. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 29.
68. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
69. Сергійчук В. Український здвиг. Закарзоння. – С.165.
70. Гончарук О. (Дяків О.) Українська Повстанська Армія – носій ідеї визволення і дружби народів// Літопис УПА . Т.9. – Львів, 1992. – С. 234.
71. Краківські вісті. – 1943. – 4 квітня. – С. 6.
72. РАА.МСФ. 85. 191/59.
73. Сергійчук В. Український здвиг. Закарзоння. – С.166.
74. РАА.МСФ. 85. 191/59.
75. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 24. F. 6.
76. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 198-199.
77. Спогади В.Медведя // Особистий архів Салюка А., арк. 34-35.
78. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
79. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 24. F. 6.
80. РАА. МСФ.85.191/59.
81. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
82. Там само.
83. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
84. РАА. МСФ.85.191/59.
85. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
86. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 274.
87. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22; Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 28.
88. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
89. Там само.
90. Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – С. 748.
91. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.

92. Там само.
93. РАА.МCF.85.191/59.
94. Там само.
95. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16; РАА.МCF.85.191/59.
96. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
97. Там само.
98. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
99. Холмська земля. – 1943 – 1 серпня – С. 8.
100. РАА.МCF.85.191/59.
101. Холмська земля. – 1943. – 23 серпня – С. 6.
102. РАА.МCF.85.191/59; Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини 1943-1945 – Львів: Сполом, 2007 – С. 109.
103. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
104. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 430-431.
105. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 428.
106. РАА.МCF.85.191/59.
107. Там само.
108. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
109. Макар Ю., Макар В. Наш батько // Наше слово. – Варшава, 2006. – 24-31 грудня.
110. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
111. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
112. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 6.
113. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
114. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 24. F. 6.
115. Спогади Гриця С. // Особистий архів Анатолія Салюка.
116. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 24. F. 6.
117. Там само.
118. Там само; Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 104-106.
119. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
120. Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини. – С. 110, 146.
121. Холмська земля. – 1943. – 17 жовтня – С. 6.
122. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
123. Там само. Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини і Підляшшя. – С. 112-113.
124. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
125. Там само.
126. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 24. F. 6.
127. Краківські вісті. – 1943. – 21 листопада. – С. 6.
128. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16; Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини і Підляшшя. – С. 114-115.
129. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 431.
130. Там само. – С. 429.
131. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

132. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
133. Там само.
134. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
135. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
136. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
137. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 8.
138. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.; Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини. – С. 232-235.
139. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
140. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
141. Там само.
142. Там само.
143. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
144. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
145. Там само.
146. Волинь і Холмщина 1938-1947. – С. 722-723.
147. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
148. Так само.
149. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 163.
150. Siwicki M. Op. cit. – S. 105-116.
151. Надбужанщина. – Т. 2. – С. 667-678.
152. РАА. МСР. 85. 191/59.
153. Надбужанщина. – Т. 1. – С. 730.
154. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 426.
155. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
156. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 200-235.
157. Садовий О. С. (Мирослав Прокоп). Куди прямують поляки// Літопис УПА. – Т. 24. – Львів, 1996. – С. 303.
158. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
159. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
160. Особистий архів Анатолія Салюка.
161. Місило Є. Повстанські могили. – Варшава; Торонто: Український архів, 1995. – Т. 1. – С. 164.
162. Карпатський Л. М. До українсько-польських взаємин// Літопис УПА. – Т. 24. – Торонто: Львів, 1996. – С. 273.
163. Палідович М. Чи політичний розум переможе? На тему українсько-польських взаємин// Бюлетень. Крайовий Провід Організації Українських Націоналістів Самостійників-Державників. – 1943. - № 11. – С. 13.
164. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 200.
165. Трофимович В. Виступ під час дискусії// Україна – Польща: важкі питання. Т. 1–2 – Варшава: Тирса, 1998. – С. 127- 128.
166. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
167. Там само.

Восьмий розділ

ДО ОСТАТОЧНОГО СПОЛЬЩЕННЯ КРАЮ

Під прикриттям відплати

На початку 1944 р. антиукраїнські дії польського підпілля на Холмщині та Підляшші набули іншого характеру. Їх особливу жорстокість польські військово-політичні провідники пояснювали відплатними діями за знущання українців над поляками на Волині. При тому, ними ігнорувалась очевидна істина: українське підпілля на Волині вчиняло антипольські дії не заради безглузлого кровопролиття, а для відновлення порушених у міжвоєнний період прав і свобод корінного українського люду. Протягом багатьох століть польська влада не дбала про рівність громадян своєї держави, чим створила передумови для міжетнічного конфлікту. На жаль, польське суспільство, насамперед колоністи Волині, Галичини, як зрештою і інших західних українських етнічних земель, й за нових реалій не бажали рахуватись з інтересами українського населення. Якщо на хвилину звернутися до історії, то за спроби доведених до відчаю українців захистити свої життєві інтереси їх впродовж століть жорстоко карано. На їх рідній землі їм навішувано ярлики *різунів, розбійників, грабіжників*. Такі образливі стереотипи зусиллями багатьох польських політиків, на жаль, всіляко підтримувалися і в міжвоєнній Польщі, і в роки Другої світової війни. Сплеск емоцій навколо подій на Волині у 1943 р. має двоякий підтекст. З одного боку, справді загинула значна кількість поляків під час тих подій, і значною мірою – від рук українців. Але то лише півправди. Бо загинуло рівночасно й чимало українців, в тому й від рук поля-

ків, радянських партизанів, каральних акцій гітлерівців. Іншими словами, взаємне українсько-польське поборювання було суттєво підсилене радянсько-німецькими зусиллями. Зрештою, про це вже багато написано і тепер ми чогось нового у справу не внесемо. З іншого ж боку, ніхто і ніколи не хотів, очевидно не схоче й зараз в'яснити до кінця причини отих кривавих українсько-польських сутичок, в даному випадку на Волині й Галичині, в роки Другої світової війни.

Закиди ж польських політиків на адресу українців, а тим більше Холмщини і Підляшшя щодо їх співпраці з німцями виглядали зовсім непереконливими, про що йшлося у попередньому розділі. Співпраця українців з німецьким окупаційним режимом не завдавала шкоди національним інтересам поляків, доки не розпочалось полювання на українців польськими підпільними загонами, яке наприкінці 1943 р. перетворилось на масове винищення українського населення. Для нешовіністично налаштованих людей врівноваження становища польського і українського населення в освітній, культурній та релігійній сферах не повинно було бути чинником кривавого протистояння. На жаль, в цей складний для обох народів час польська сторона, принаймні на Холмщині, шляхів до порозуміння не шукала, натомість відкидала пропозиції українців щодо нормалізації стосунків і безперервно відповідала погрозами, які тут же здійснювала.

Польська сторона постійно наголошувала на тому, що польське підпілля здійснювало відплатні акції за дії українського підпілля на Волині. Таке твердження можна було б визнати справедливим лише в чистому вигляді. Необхідно враховувати, що на Волині знаходилась повноцінна дивізія АК, яка була зобов'язана захистити місцеве польське населення. В той же час, українське населення Холмщини і Підляшшя до весни 1944 р. залишалось незахищеним перед активно діючими загонами БХ і АК. Загони української самооборони через малочисельність та неготовленість діяли в межах кількох населених пунктів і до осені 1943 р. протипольських акції не проводили. В цих умовах керівництво польського підпілля могло без загрози життю поляків на Холмщині перекинути додаткові сили на Волинь і врівноважити ситуацію. Життя ж показало, що польське керівництво фактично покинуло напризволяще своїх волинських родаків і віддало перевагу *розправам* над беззахисним українським населенням Холмщини. Отримавши відсіч від сильнішого супротивника на Волині, поляки вимістили злобу на слабших на Холмщині.

Можливо сказане виглядає дещо спрощено і різко. Але насправді так воно було. Чинячи акти масового терору щодо холмсько-підляських

українців місцеве польське підпілля, починаючи з весни 1944 р. здійснило спробу, виконуючи волю своїх зверхників, витиснути їх за межі краю. Зокрема, було поставлене завдання – довести українців до того, щоб вони покинули свої споконвічні землі і перебралися на схід. З цього приводу є чимало свідчень. Сказане, наприклад, можна проілюструвати заходами, які здійснювалися на Томашівщині керівництвом місцевого польського підпілля саме в цей час.

Зокрема, командир 21-ї роти АК, там роздислокованої, М. Пілярський (*Гром*) передав підлеглим загонам розпорядження керівництва Люблинського округу АК «псувати життя всім українцям, щоб вони з цього терену якнайшвидше відійшли за Буг чи в інші місцевості. Не належить контактувати і співжити з українцями, з кожним кроком віддалятися від них, пам'ятати про всі кривди, заподіяні нашим родакам за Бугом і на терені Грубешівського повіту»¹.

Події розвивалися доволі швидко. Подальшим прикладом подібного ставлення до тутешніх українців може служити наступний документ – спеціальний наказ командира Томашівського округу АК В. Щепанкевича (*Другак, Лось*) від 13 травня того року своїм підлеглим, щоб ті негайно розпочали виселення українців з теренів, які контролюють, «в східному напрямку (Грубешівщина)»². На виконання наказу місцеві командири, як писалося в документі, були забов'язані:

«1. Перекрити всі шляхи на захід, щоб не дозволити українцям відходити в західному напрямку.

2. Підготувати загони, які мають увійти до українських сіл і вручать повідомлення (попередження про негайне залишення села. – *Авт.*) ... Зібрати всіх на збірних пунктах, сповістити їм напрямком відходу та вивести їх далеко в грубешівському напрямі.

3. Тих, хто чинить опір, ліквідувати»³.

В листівках «До українського населення», підписаних місцевими керівниками польського підпілля Томашівського повіту, говорилося про те, що українці звідти «мусять вибиратися негайно, найпізніше до 14. 04. 1944 р. Напрямок евакуації: схід. Виїжджати на захід категорично заборонено»⁴.

Хоч німці й не намагалися захищати українців, а їх тут присутність не складала реальної загрози для планів поляків, останні за таких обставин не могли реалізувати своїх намірів. За будь-яких умов українське населення чинило б опір будь-якими засобами, включаючи збройний захист. Але враховуючи те, що Червона армія вже перейшла колишній східний кордон Польщі та розраховуючи на підтримку СРСР

у поборюванні українського визвольного руху, а фактично винищення українського населення на західноукраїнських землях, польське підпілля спрямувало свої зусилля на якнайшвидше очищення Холмщини та Підляшшя від українців.

За багатомісячну історію ніхто із загарбників, окрім татарів, подібного пекла як у 1944 р. українцям краю не влаштував. Навіть російська влада у 1915 р. діяла більш витончено, адже під час залишення цієї території, хоч й перетворювала її на згарище, але не палила селянські обійстя разом з мешканцями. Принаймні, жодний подібний випадок не зафіксований в документальних джерелах.

Кривавий 1944: свідчать документи

Рік 1944 виявився найкривавішим для українського населення Холмщини та Підляшшя за усю історію цих земель. Вбивства окремих людей вже не задовольняли польське підпілля. На черзі стало тотальне знищення українських установ, організацій та сіл разом з їх мешканцями. Протягом шести місяців 1944 р. були вчинені напади із знищенням українських садиб та людськими жертвами на Старе Село (двічі), Кладнів, Жулин, Воля Жулинецька, Малків (тричі), Тихобуж (двічі), Крилів (тричі), Пригоріле (двічі), Добромиричі, Сагринь, Турковичі, М'яжке, Терebinь, Стрижівець, Маличі, Ласків, Шиховичі, Тучапи (п'ять разів), Голуб'є, Андріївка, Гдешин, Модринь, Модринець, Масломичі, Козодави, Сліпче, Космів, Міняни, Верешин, Смолигів (двічі), Бересть (тричі), Ліски, Губинок, Костяшин, Радостів, Волиця, Бусьно, Забірці, Майдан – Грубешівського; Потуржин (двічі), Лашів (двічі), Ріплин (двічі), Жабче (тричі), Ошів, Хорошиця, Витків, Стенятин (двічі), Городиславичі, Василів Великий, Новосілки, Василів, Сушів, Телятин (двічі), Посадів (двічі), Кадлубиська, Жуличі, Мірче, Черкаси, Підгайці, Ратичів, Доманіж, Коргині (тричі) – Томашівського; Грабівець, Цешин – Замістського; Чехів Кут (чотири рази), Кобиле, Жмудь – Холмського; Стужиця – Красноставського повітів⁵.

В кінці 1943 р. – першій половині 1944 р. були повністю спалені українські села у волості Вербковичі – Терebinь, Стрижівець, Маличі (виключно українські господарства); у волості Міняни – Масломичі, Міняни, Козодави, Тихобуж, Сліпче (виключно українські господарства); у волості Крилів – Малків, Пригоріле, Ласків, Шиховичі, Смо-

лигів, Крилів, Космів (виключно українські господарства); у волості Сагринь – М'яжке, Турковичі, Андріївка, Сагринь, Модринь, Модринець, колонія Модринець, Ласків, Моложів, Мірче; у волості Потуржин – Верешин, Витків, Жабче, Потуржин, Василів, Радостів, Сушів; у волості Долобичів – Ощів, Хорощиця, Голуб'є; у волості Варяж – Костяшин, Ліски; у волості Тарношин – Василів Великий, Тарношин; у волості Грабівець – Бересте; у волості Томашів – Пасіка, у волості Телятин – Новосілки ⁶.

У 1944 р. були знищені українські кооперативні організації в селах Малків, Пригоріле, М'яжке, Сагринь, Шиховичі, Ласків, Стрижівець, Терebinь, Модринь, Моринець, Масломичі, Тихобуж, Козодави, Сліпче, Бересть, Верешин, Радостів, Крилів, Космів, Забірці Грубешівського повіту; в селах Жабче, Ощів, Витків, Потуржин, Воля Потуржинська, Василів Томашівського повіту; у Грабівці – Замістського повіту; в селах Білгорайського повіту – Бабичі, Піскуровичі, Рудка, Цевків, Кульно, Теплиці, Улазів, Обша, Біща, Княжпіль, Замх; в селах Більського повіту – Ситник, Кривоволя, Кленовниця, Докудів, Жевинка; у Лозках, Угнині Радинського повіту; у Сухаві, Вириках, Сосновиці, Моцошині, Колеховичах, Волосковолі, Чесниках, Гороститі, Загайках, Косині, Каплоносах Володавського повіту ⁷.

В рапорті до Холмсько-Підляської консисторії від 5 січня 1944 р. священник з Підгіреть Грубешівського повіту писав: «Зараз твориться щось страшного, що ночі гине в страшних муках десятки безвинного населення. Від 19 грудня, що ночі напади. Ніхто не роздягається і не спить по хатах»⁸.

Польські збройне підпілля з особливою «християнською любов'ю» відзначило православне Різдво 1944 р. Як писав священник Іван Которович, «Першого дня Різдвяних Свят, 7-го січня цього року, між годиною 7-8 вечора в Старому Селі (тоді Грубешівського повіту. – *Авт.*) тимчасово повіреної мені парафії, невідомі злочинці замордували в страшний спосіб цілу родину селянина-українця Адама Мисика, що складалася з п'яти душ, не помилювали навіть маленької дитини, яку сьогодні збиралися охрестити, та доньку церковного старости Івана Фугеля дівчинку 17 літ, яка там ночувала ⁹.

Рівень моралі захисників вітчизни, очевидно польських і радянських, характеризує випадок, який трапився на Різдвяні свята у селі Замх Білгорайського повіту. В донесенні до холмського архієпископа Іларіона настоятель сільської парафії отець Онуфрій Журавський писав про те, що «богослужіння в церкві не були відправлені з огляду на напад

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

бандитів на церкву. Богослужіння на Різдво Христове були об'явлені на годину четверту рано», але фактично їх мали розпочати о 7-й ранку. «Коли бандити приїхали, було людей вже около сотки, людей, що надходили, бандити заганяли до церкви та не випускали... На початку, коли бандити окружили церкву, 4-х їх увійшли до церкви, зняли шапки, приложились до образу й питали людей, «где батюшка», церковний сторож відповів, що ще не прийшов... Вони сказали по-російськи «то слава Богу, что его нет». Нападники зняли з присутніх взуття та одержу, включаючи жіночі хустки та спідниці. Той, що говорив по-польськи, «забрав з престола мого ієрейського хреста, якого наложив на себе й наказав людям, щоб люди молилися», при тому в єзуїтський спосіб грав роль священика. Пограбувавши церковне майно, бандити о 8-й годині ранку залишили село»¹⁰.

В ніч з 21 на 22 січня 1944 р. загін БХ повністю спалив село Кладнів Грубешівського повіту. Як писав до Холмсько-Підляської духовної консисторії у листі від 24 січня її член Семен Любарський, «поляки спалили ціле село Кладнів. Пішло з димом 60 господарств. Спалено все село зо всім майном живим і мертвим. Забито 6 осіб, а ранено дві. Підпалили село о 5-ій годині вранці. Банда складалася з мужчин, жінок і дітей. Мужчини палили, а жінки й діти грабили все й зносили на фірманки. Забрано коні, скотину, вівці, свині, навіть гуси. Огонь горів майже на протязі кілометра. Це було жажливе пекло. Скригичинці безрадно плакали й не могли нічого зробити: сікли з кулеметів. Село горіло дві доби. Мешканці розбіглися по сусідніх селах: є багато погорільців і в Скригичині»¹¹.

29 січня у Виторжі Радинського повіту були закатовані Микола Артесюк, Микола Приходський і Антін Боровик. Захоплених селян вивели за село, вбили у лісі, де й закопали. Лише через чотири місяці люди випадково натрапили на місце вбивства і перепоховали загиблих на сільському цвинтарі. З метою дезінформації місцеві поляки пустили поголос, що зниклі разом з радянськими партизанами перейшли на Волинь і там воюють проти німців. Таким чином вони намагались спровокувати каральну акцію німецької жандармерії проти українців Виторжа¹².

В січні 1944 р. також були вбиті мешканець Сагриня Грубешівського повіту Іван Ковальчук, селянин Іван Романюк у Вириках, комендант сільської поліції Микола Питель та батько сільського голови Іван Чегус у Любені Володавського повіту. В лютому від рук польських нападників загинули працівник волосної управи села Кривоверба Іван Ревуць-

кий та секретар волосної управи села Волосковоля Володавського повіту Василь Зоренко¹⁵. Згідно зі свідченнями митрофорного протоієрея Володимира Медведя, тоді ж в Холмському повіті були вбиті мешканці Жмуді Олександр Волошин та Веніамін Малярт, війт Поболовицької волості Микола Пашук, Василь Ковальчук з Ліщан, Іван Демчук і Василь Мазур з Волі Ліщанської, Віра Гура з Реївця. Польським юнаком в холмському шпиталі були вбиті мешканці Ліщан Надія Чижевська та Федір Демчук¹⁴. В Стужиці Красноставського повіту від рук польських нападників загинули Геннадій Желіза (на пеньку відрубали голову), Йосип Йонко, Катерина Йонко, Павло Майструк, Іван Мартинюк, Станіслав Ціхомський¹⁵. В листі Грубешівського УДК до УЦК від 4 березня 1944 р. говорилось про те, що в лютому місяці польськими нападниками були замордовані Петро Мельник з Модрина, Петро Демчук з Черничина¹⁶.

Українці сіл Жулин і Воля Жулинецька Красноставського повіту, які розташовані на окраїні суцільної української етнічної території, знаходились у постійній небезпеці. Як писав до Холмсько-Підляської духовної консисторії мешканець Жулина, «польська банда вдень і вночі їздить по селах Павловської гміни й під страхом смерти всім українцям наказує приймати католицтво», а в сусідньому селі Боровичі ксьондз відкрито радив українцям: «Браця, пшеходзце до косьцьола, бендзе вам певнейше, бо те хлопци лесне бендон вам докучаць»¹⁷.

Застереження католицького священника незабаром збулося. Польське підпілля вчинило кілька нападів на Жулин і Волю Жулинецьку. В листі до холмського архієпископа Іларіона член Холмсько-Підляської духовної консисторії, протоієрей Володимир Мархева писав, що після вбивства кількох осіб раніше, в ніч з 8 на 9 лютого 1944 р. «прийшов до села великий відділ озброєних бандитів, які вривалися до православних домів, а це робили по заздалегідь наміченому плану, тому що до польських домів зовсім не заходили, і почали мордувати жінок, дітей і старців. Ніхто не міг нічим відкупитися, бо майна і грошей не жадали, ніхто не міг виправдатись, бо шукали винятково православних українців. Помордувавши в середині села кілька родин, потім відправились на кінець, а в результаті замордували 25 чоловік»¹⁸.

Як інформував Холмську духовну консисторію настоятель Жулинської парафії Микола Несторович, під час нападу на Жулин і Волю Жулинецьку 8 лютого 1944 р. були замордовані Йосип Заєць, Катерина Андрушак, Зіновія Андрушак, Софія Олешук та її двоє синів віком 5 та 7 років, Микола Димчук, Павлина Димчук, Антон Димчук, Хома

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Калкуцький, Юлія Калкуцька¹⁹. На жаль, решти прізвищ замордованих тої ночі українців села встановити не вдалося.

На початку лютого 1944 р. польське збройне підпілля отримало несподіваний *подарунок* від німецької жандармерії. В ході передислокації з Волині на Холмщину частини жандармських підрозділів з ними прибуло й 170 польських поліцистів, яких розквартирували у Долобичеві. Однієї ночі поліцисти забрала найкращу зброю, пішли до сусіднього лісу і там об'єднались з польськими колоністами із сіл Зарудки, Сокиринці, Хорощиці, Великий Долобичів, Малків, Пригоріле, Гірка, Заболоть, Ласків, Смолигів, Руликівка, Романів, Графка, Крилів, Америка, Модринь, Марусин, Борсуки, інших колоній Сагринської, Потуржинської та Мінянської волостей²⁰. Таке потужне збройне формування було спроможне проводити широкомасштабні акції, які воно здійснювало на території південної Холмщини навесні 1944 р.

Характеризуючи ситуацію в повіті ранньої весни 1944 р., голова Грубешівського УДК просив керівництво УЦК звернутись до німецьких властей з проханням очистити повіт від польських загонів та надати матеріальну допомогу потерпілим холмщикам, які «не зламалися, але потребують опіки». До числа найбільше постраждалих від небувалої дотепер за масштабами та жорстокістю акції польського збройного підпілля автор відніс Крилівську волость, де спалено українські села Крилів, Малків, Ласків, Шиховичі, Космів, Смолигів, Пригоріле; Мінянську волость, в якій були знищені села Масломичі, Міняни, Козодави, Тихобуж, Сліпче; Вербовицьку волость, де спалено села Терebinь, Стрижівець та Маличі; Сагринську волость, в якій знищено села Сагринь, М'яжке, Турковичі, Андріївку, колонію Модринець, а територію волості практично очищено від українського люду; Модринську волость, в якій повністю або частково знищено села Модринець, Ласків, Тучапи, Аделіни, Литовець; Потуржинську волость, де спалено села Потуржин, Вершин, Витків, Жабче, Василів, Радостів, Новосілки; Телятинську волость, в якій спалено село Ріплин, а українське населення Старого Села, Ликошина, Дутрова, Жулич покинуло свої господарства і перебалося в Галичину; Долобичівську волость, в якій спалено село Ощів, а у Хорощиці вимордовано усіх українців; Тарношинську волость, де поляки спалили села Тарношин та Василів; Варяжську волость, в якій знищено села Ліски і Костяшин²¹.

Після кількох збройних нападів польських підпільників зазнали великих руйнувань з людськими жертвами українські села Малків з

колонією та Пригоріле. 9 лютого 1944 р. на колонію Малків прибув український загін за робітниками для спорудження укріплень над Бугом. Між ним та місцевими поляками відбулась сутичка, під час якої зазнали людських втрат обидві сторони. У відповідь акцію провів загін БХ з колонії Злоець, який складався з місцевих колоністів, в результаті чого загинуло 6 українців²². Як інформував Холмську духовну консисторію декан Грубешівського повіту, протоієрей М. Широцький, під час наступного нападу об'єднаного загону БХ польських колоністів з Малкова, Заболоті, Гірки, Ласкова та Графки 18 лютого, «Малків зівстав цілковито знищений. Від села позістало тільки два господарства православних і 6 католицьких. Каплиця й плебанія згоріли. Під час нападів на село настоятель місцевої парафії о. Кіндрат Гольонко перший раз поховав шість душ, а другий раз 24. Решту побитих, число їх докладно ще не відомо, поховано тимчасово біля їх господарств... Разом з Малковим згоріли кол. Малків, Крилівсько, Заболоття і Гурна...»²³.

В ході двох нападів на Малків було вбито 39 українців і повністю знищено 92 господарств. Жертвами польського терору стали Степан Мамчук, Степан Гетьман, Іван Лизун, Антоніна Гетьман, Роман Міщук, Параскева Міщук, Іван Вихневич, Степан Кранек, Ілля Варшава, Макар Поліщук, Микола Поліщук, Ольга Климович, Агафія Оперетко, Іван Гетьман, Гаврило Винничук, Данило Панько, Сергій Міщук, Надія Міщук, Євгенія Міщук, Пилип Пуцало, Степан Сова, Марія Грищук, Григорій Грищук, Іван Коновал, Василь Лизун, Григорій Гетьман, Степан Черняк, Володимир Міщук, Петро Міщук, Степан Гордюк, Прокіп Сова, Василь Антонюк²⁴. У Пригорілому в ніч на 18 лютого 1944 р. було вбито 8 українців і знищено 7 господарств. Найжорстокішим виявився напад загонів АК на це село 8 березня, під час якого загинуло 30 українців і спалено 150 господарств, зруйновано приміщення української школи і кооперативної спілки *Зоря*, а село перестало існувати²⁵.

10 лютого 1944 р. група озброєних поляків з колонії Малків здійснила напад на село Тихобуж. Грубешівський УДК в листі до УЦК навів прізвища загиблих Теодора Щирби, Антона Дорошука, Йосипа Макаревича, Володимира Марчука, Йосипа Трачука, Миколи Сав'юка²⁶. Крім зазначених осіб, раніше 16 листопада 1943 р. від рук бойовиків БХ загинули мешканці Тихобужа Петро Щирба та Володимир Гула, 19 січня 1944 р. – Василь Біндюк і Степан Пронь, а 19 березня – Роман Драп і Параскева Драп²⁷. Як засвідчила працівникам Грубешівського УДК очевидиця погрому Тихобужа 19 березня 1944 р. «польська банда

напала на с. Тихобуж по погромі с. Міняни, ідучи зі сторони Стрілець, стріляли. Почали палити село та стріляти людей. Я тоді сиділа в схроні і чула викрики польської банди: «Курва ваша маць, сьмерць вам бендзе вшисткім, гайдамакам». Та ще по тім ходили та вишукували людей по схронах і били. Коли душили одного чоловіка, то почула як вигукували: «Нех же Польска». Вечором я вилізла зі схрону, то тільки почула, що недобиті стогнали. По перегляді люде побачили 46 людей убитих...»²⁸. У показах свідків з місця події існує чимало розбіжностей, що, у свою чергу, пояснюється складністю в отриманні достовірних даних з місць. Адже через загрозу власному життю працівники УДК не завжди мали змогу негайно отримати повноцінну інформацію. Ми ж подаємо її за архівними джерелами, які базуються на задокументованих показах чудом уцілілих свідків тих страхіливих подій. Цілком зрозуміло, що хтось перекрутив якесь прізвище, не те прізвище назвав. Але загалом то суті справи не міняє. Ми ж поставили собі за мету навести якнайбільшу кількість фактів з конкретними прізвищами. Можливо, ще живі свідки з тих часів згадають, а якщо ні, то їх нащадки, що живуть тепер в Україні, Польщі, Канаді чи якійсь іншій державі пом'януть своїх безвинно загиблих родичів.

При двозначній поведінці німецької окупаційної влади та обмежених у діях окупаційною владою українських збройних формуваннях польське підпілля могло безперешкодно розправлятися з відділами української поліції. Під час нападу на відділок у Потуржині Томашівського (тодішнього Грубешівського) повіту 15 лютого 1944 р. були зненацька захоплені поліцейсти Олексій Сидорук, Степан Кидиба, Микола Величко, Тихон Бакалій та Йосип Петришин, які не мали шансів залишитись живими ²⁹. Аналогічна акція була здійснена 28 лютого проти відділку української поліції у Грабівці за тодішнім адміністративним поділом Замістського повіту. Нападниками було спалено приміщення відділку, 8 українських осель і вбито коменданта Олександра Лаща, поліцейстів Миколу Гучака, Йосипа Кураса, Івана Догоду. Тоді ж загинули й цивільні мешканці цього села Ірина, Марія, Олена і Петро Романюки ³⁰. Від рук польських підпільників 2 березня загинули українські поліцейсти з Дубенки Грубешівського повіту Теодор Куць та Володимир Панас ³¹.

У невеликих і цілком незахищених українських селах мали місце напади малих груп озброєних поляків. Так, 18 лютого 1944 р. у Добромиричі Грубешівського повіту приїхало двоє поляків і вбили місцевих українців Антона Лотиша і Павла Бутинця ³². Під час наступної

акції польських підпільників на це село 2 березня 29 українських господарств було пограбовано, 8 спалено і вбито Івана Вишневецького³³. Крім вказаних осіб, ще раніше – в серпні 1943 р. жертвами польських терористів у тому селі стали Григорій Дмитрук, Антін Довгань та Іван Кравчук³⁴.

Сагринь – втілення трагедії півсотні ХОЛМСЬКИХ СІЛ

Особливо трагічним для українського населення Холмщини виявився березень 1944 р. Військово-політичне командування польського підпілля вирішило остаточно розв'язати українське питання, для чого задіяло значні сили. Вже 7 березня у Липовецькому лісі, що між селами Сагринь і Турковичі Грубешівського повіту, було сконцентровано близько 2 тис. бійців АК і БХ. Саме вони з 8 по 22 березня систематично знищували українські села на півдні Холмщини. В окремі дні повного руйнування зазнавало до 10 сіл, а жертви серед мирного населення обчислювалися тисячами загиблих осіб³⁵.

Це потужне військове угруповання план поголового винищення українців почало здійснювати 8 березня нападом на село Пригоріле Грубешівського повіту. Того дня українські садиби, які залишились неушкодженими після нападу загону БХ 17 лютого, були знищені, спалено пристосований будинок української школи та кооперативної спілки *Зоря*³⁶. Село з 600-річною історією надовго перестало існувати. Як розповіла працівникам Грубешівського УДК мешканка Пригорілого Ганна Сигида, «дня 8 березня 1944 р. год. 3 вночі побачили ми вогонь на коль[онії]. Пригоріле. Пожар охопив цілу кольонію. Рівнож чути було стріли. Я була весь час біля свого господарства. Чула тільки весь час стрілянину. Банда польська палила нашу кольонію і вбивала наших людей. Скільки є жертв не можу сказати, бо не знаю, але кажуть що є вбитих понад 20»³⁷.

Знищуючи українські села на початку 1944 р. польське підпілля створювало плацдарм для широкомасштабної операції, під час якої мала бути знищена решта українських сіл, а їх мешканці ліквідовані. Про підготовку загонів АК у волості М'яжке розповіла працівникам Грубешівського УДК мешканка колонії Модринь Оксана Була: «Після

нападу польської банди на села Пригоріле і Малків на нашій кольонії почався рух, якого до того часу не було. Там, де ми мешкали, на кольонії Модринь кругом нас були переважно поляки. Після нападу на ці села почався там зовсім явний рух. До наших сусідів поляків приїжджало багато фір з людьми і зброєю. Фір було без числа. Приїжджали, скидали людей і зброю і від'їжджали. На фірах були також жінки. Мужчини залишались і зброя, а жінки в ролі фірманів від'їжджали... Цей рух тривав кілька день. Приїжджали, привозили зброю і забирали зброю. Їздили кіньми. Багато з них мали українські опаски. Ці самі брали участь в нападі на село Пригоріле і Малків, бо перед тим нападом на нашій кольонії був рух і я бачила, як багато озброєних мужчин йшли в напрямі Пригорілого і Малкова. Перед погромом села Сагриня і Мякого зібралось на кольонії Модринь їх кілька соток. Ходили зовсім явно зі зброєю, стріляли по шосі з машинових крісів. Вбили 3-ох німців на шосі 9. III. 44 р., вирушили всі в напрямі Мякого-Сагриня. Після обіда почало горіти Мяке, а в ночі Сагринь...»³⁸.

Під час нападу на волосний центр село М'яжке 9 березня 1944 р., де українців і поляків проживало приблизно порівну, українська частина поселення виявилась повністю зруйнованою. Крім садиб, було спалено церкву, приміщення української школи та кооперативної спілки *Vira*. За даними Грубешівського УДК того вечора загинуло 54 мирні мешканці ³⁹.

Символом трагедії Холмщини ще довго в людській пам'яті залишатиметься українське село Сагринь Грубешівського повіту. 10 березня 1944 р. 500-літню історію цього села раптово перервали загани АК і БХ. Напередодні Грубешівський УДК повідомив Сагринську волосну управу про концентрацію загонів АК з округу *Грубешів* у Тучапському лісі. Працівник управи повідомили про це німецьку жандармерію, проте крайсгауптман порадив не панікувати. Того ж дня про потенційну небезпеку було поінформовано німецьку службу СС, але її керівництво не вжило жодних запобіжних заходів ⁴⁰.

Згідно з повідомленням священника місцевої церкви Михайла Скаба, загін чисельністю 500 осіб під командуванням відомого своєю жорстокістю Яхімека (Віктора) о 4 год. ранку 10 березня 1944 р. оточив село і не залишив нікому шансів на порятунок. Того трагічного ранку було спалено 280 з 300 садиб і замордовано від 600 до 700 українців, серед них мешканці сусідніх сіл М'яжке, Пасіка, Теремінь, Модринь, Майдан, які з'їхалися сюди під захист 20-особового загону української самооборони. В рапорті до Холмської духовної консисторії священник пи-

сав, як велика польська банда «обступивши ціле село довкола, з віддалі 200 м запальними кулями запалила ціле село, крім одної невеличкої колонії, що має 20 хат. Село боронилося півгодини, однак, коли повстав у селі вогонь, зробилося велике замішання і оборона мусіла відступити, бо мала всього 60 крісів, а бандити біля 50 скорострілів, крім них 450 крісів... Мужі й сини від 15 до 50 літ грабили й на конях по полях вилловлювали недобитків і вбивали... При мордуванні казали: «Ви хцеце України на польській земі. Ми вєми, же ми згїнеми, але ви вшистци мусїце первой згїнонць з нашей рєнкї»⁴¹.

Нападники знали, що, крім будинків, люди переховуються у заздалегідь обладнаних на полях землянках-схронах. Одночасно з різаниною в селі вони йшли у поля, знаходили там свої жертви, катували і вбивали беззахисних людей. Одночасно відбувалося пограбування майна, захоплення худоби. Ця кривава оргія польських партизанів тривала декілька днів. Бандити не допускали людей, щоб врятувати поранених і поховати мертвих. Ще 15 березня в селі та на полях валялися десятки трупів⁴².

За іншими даними, того дня в Сагрині загинуло 202 місцевих жителів і більше 300 мешканців сусідніх сіл Пасіка, Терєбїнь, Модринь, Майдан та ряду інших. Вони шукали там порятунку, проте знайшли мученицьку смерть, а загальні втрати становили 812 осіб⁴³.

Голова Грубєшївського УДК Африкан Хрущ в листі до голови УЦК Володимира Кубїївовича від 13 березня 1944 р. писав про те, що в Сагрині протягом одного дня польськими підпільниками вбито майже 750 людей, спалено 260 українських господарств, церкву та школу. В цій антиукраїнській акції взяли участь 5 загонів під кодовою назвою *Тишівці, Маличі, Модринець, Борсуки* та окремих загін під проводом Майора⁴⁴. Ті, кому пощастило врятуватись, говорили про те, що серед нападників бачили знайомих поляків з Лашєва, Тишівєць, Кїтличь, Комарева, Грубєшева.

Про цей найтрагічніший день вціліла мешканка Сагриня Антонїна Митюк, 1913 р. народження згадувала, як «9 березня 1944 року вночі українська поліція в нашому селі зїбрала молодих чоловіків на варту від можливого нападу польської банди, розїслала по вулицях. До півчетвертої надрання в селі була тиша. А тоді загула сирена в пожежній. Ми повибїгали з хат на дорогу, а в селі вже повно людей, які прибїгли з села М'ягкого. Побачили ми: горять Турковичі. Чути було постріли, нечасті. Тільки пожежу було виразно видно. І тут – як засиплють кулями по нас, по наших хатах від полудня. Могилки там – то звїдти. Ми

кинулися до хат. Я встигла вхопити дитину – і в поле. Мати забрала дитину від мене. Тоді я – до хліва, але не вигнала нічого з худоби. Все вже горіло. Ми бігли далі від будинків. Добігли до сільської межі з Теремінем. Збіглися туди люди, не знають, що ж далі робити. Одні йдуть на Гай, на Теремінь, на Грубешів утікають. А кулі і звідти – в очі. І в Тереміні пожежа. Дороги нам туди нема. То ми – назад до села. Але і звідти стрілянина. І з гостинця (шляху) теж стріляють. Од Гаю – так само. Навхрест кулі летять. Ми по снігу навкарачки, на ліктях, на колінах повзаємо. Я вигрібла руками ямку, поклала туди дитину. Схилилися з матір'ю над нею, а вона – в тому снігу... Поляки, ті, які жили в селі, знали, що буде погром сусідів-українців. Знали. Нам про це сказав один із сусідів Огоновських – приходив до нас: «Коло п'ятниці-суботи буде великий напад на Сагринь». У нашій хаті сказав. То було за день чи два перед тим. Тато на те так відповів: «Ніде сі не буду ховав. Що мене чекає, то мене тоє не обмине»... Ті, хто палив, знали, де хто українець. Підлітки з наших односельців-поляків їм показували, де українці живуть, де поляки... Ідемо ми тоді чорним ранком із поля, бачимо – Ковальчучка з хлопчиком убиті лежать, Микитюки, подружжя, убиті двоє – четверо дітей у живих зосталося. Повтікали. Приходжу на своє подвір'я, бачу – в сусідів дев'ятеро душ побитих. Гергелева Настя була паралізованою, то діти винесли на подвір'я, як втікали. Коли поляки підпалили хату, то її вкинули у вікно в вогонь. Казали, дуже кричала в тому вогні, поки не згоріла... По сусідству в Собчуків двох забили. Хата в хату всіх старших людей вибили. Де бачили, що яке старе чи мале було, – всіх насмерть»⁴⁵.

Працівники Грубешівського допомогового комітету по гарячих слідах зібрали покази очевидців цієї трагедії. Мешканка Сагриня Ольга Шидловська повідомила: «Дня 10. III. 1944 р. рано біля четвертої години побачила, що село горить і сильно стріляють запальними кулями. Я зібрала свої діти, Софію, літ 9, Марію, літ 3, Анну, літ 8 і старого батька, літ 69 і сховалися до зовсім знищеного льоху. З льоху видно було, що діється кругом нас. Я бачила, як польські бандити шукали сховищ, кажучи: «Тша шукаць, бо ту може биць». Я бачила і чула, як нападали бандити на мою сусідку – Марію Носаль і вбили її, віддаючи три стріли. Хотіли кинути ще Марію Носаль у вогонь, але один з них сказав, що вона і так згорить. Дитина Марії Носаль – Єфросина, літ 7, почувши, що мама її вже вбита, почала дуже кричати. Була вона в схроні. Бандити підійшли до схрону і наказали вилазити зі схрону, проклинаючи. Вилізло троє: Тимошук Антонина, Євстафій Тимошук і

Ліда Тимошук. Усіх їх бандити постріляли. Пізніше трупи їх погоріли, а рештки поростягали свині. В цьому самому схроні було ще 7 чоловік. Бандити наказували ще вилазити, але ніхто не показався. Бандити кинули в схрон гранату, яка ранила двоє людей». В схроні сусіда Яцюка знаходилося 15 осіб, яких виказали знайомі поляки з колонії. Ольга Шидловська чула, «як банда вбивала людей. Чула, як 6-літній хлопець просив їх, щоб його не вбивали. Ця партія бандитів в числі сімох мала за провідника двох малих хлопців, одному 14, а другому 12 літ. Я чула, як банда обіцяла тим хлопцям добру зарплату, тільки щоб показували їм сховища. Обидва хлопці поляки, які виховувалися у Яцюка, господаря українця... Ці хлопці показали ще сховище Стельмашука, з якого бандити витягли 9 осіб і вбили»⁴⁶.

Настоятель місцевої парафії Василь Ляшенко розповів працівникам УДК наступне: «В Сагрині люди пильнувалися до год. 2 над раном, потім багато пішло спати, думаючи, що вже не буде нападу. Я рівно ж пішов спати з родиною. Збудили мене стріли, я вибіг на двір і побачив, що в повітрі літали запальні кулі й було чути стрілянину. За якої півгодини зачали бандити палити село. Я вбіг до помешкання та сказав родині та присутнім 3 жінкам та 1 чоловікові, щоб втікали до пивниці. Я сам лишився в помешканні (мешкав я на приходстві). Село вже горіло, люди втікали, а мій дім не горів. Нараз я почув, що приблизилася групка людей та зачала ступати до дверей та почув я таку розмову: «Пільноваць tego дому». Я постукав до пивниці, щоб і мене там впустили і підпер колами двері.

Бандити знова почали стукати і вивалили двері та ввійшли до сіней. Один з них відразу підніс верхні двері від пивниці (мусів бути місцевий, бо знав, де є пивниця) і кричав: «Бомбе тутай». Коли вже грозила небезпека в пивниці, то всі вийшли з неї, а я останній. Моя дружина з 6-літньою дитиною сиділа на городі під вуликом... Потім я вже дружини не побачив та тікав селом по пожарищах, бо знав, що в полі є застави і там небезпечно. Вкінці я втік до кузні. Попри кузню проходив один відділ під назвою *Борсук* до штабу, який був на цвинтарі, недалеко кузні. Я в тому відділі побачив озброєних людей та навіть малих хлопців... Чув, як вицофувалася перша частина і чув такі оклики: «Тишовце, Малице»... тому я догадуюся, що це відділ банди під назвою *Малице* складався з малицьких поляків та стаціонував у сагринських лісах. Рівно ж відділи *Тишовце*, *Борсуки* та *Модринец* склалися з людей тих місцевостей. Перший відділ відійшов в напрямі Андріївки. Другий відділ – група пішла на М'яжке, з котрою пішов сам довудца... Пере-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ночував у пивниці, а над раном о год. 4 11. III. 1944 р. я почув, що йде якийсь відділ через село, та один з них казав: «Юж маце курва ваша маць». То був відділ, що йшов з Туркович на Модринь. Потім я розшукав свою дружину, бачив багато побитих на полі людей. Мою дружину здибав я під сагринецьким лісом задушену, а потім перестрілену в голову. Дитину рівно ж вбито та переломано одну руку»⁴⁷.

Мешканка Сагриня Анастасія Шуфель розповіла, як «в п'ятницю 10. III. 1944 р. рано, біля четвертої години, побачила я вогонь і почувла стріли. Вогонь був від запальних куль. Зчинився неспокій. Люди почали втікати до сховищ. Моя сестра сховалася до одного «бункера», а я з батьками, з донькою і з сусідами до іншого. Було нас всіх разом 8 осіб... Банда підходила ближче й ми могли чути навіть розмову. Коли зупинились бандити біля хати мого батька, почувла я розмову: «Тей хати не паліць, то человек добри». І дійсно хати не спалили, лишили на сам кінець. Що діялося в селі за цей час, не можу нічого сказати, бо до години четвертої по обіді сиділа з родиною в ямі...

Пізніше побачили ми, що бандити зовсім обграбували нашу хату. Речі, які були замуровані в хаті в печі, всі забрані, а сховок розвалений зовсім. З хати бандити підійшли до нашого схрону, зовсім не шукали його, якби знали, де він є. Відкрили схрон і кричали, щоб виходили, бо кинуть гранату. Ми не хотіли вийти. Бандити почали рубати схрон. Батько вийшов зі схрону й просив, щоб дарували життя й залишили родину... Вийшли ще двох мужчин, мого чоловіка кузин і сусід. За чоловіками вийшла моя мама, за мамою наша комірниця, вісімдесятилітня бабуся з дволітньою внучкою. Коли почала виходити зі схрону моя донька 12-літня, на вид бандитів, видно з переліку, зімліла. Бандити наказали батькові відлити її водою. Батько відлив і дівчина прийшла до себе. Просила, щоб дарувати її життя, і знов зімліла. Бандити знову наказали її відратувати. Знову прийшло дівча до свідомості. Просила, щоб дарували життя, бо вона молода, хоче жити. На цей раз я вийшла із сховища і просила, щоб не вбивали моєї дитини, що ми нічого не зробили злого, що ми не винні тому, що живемо тут. Один з бандитів промовив: «Ми ідзєми паресет кільометрув тут до вас, ажеби вас вшиских вимордоваць до ногі». В тому часі бандити стріляли в мого батька, який скоро сконав, потім в мою маму. Після мами вбили кузена мого чоловіка, а сусід вспів втекти.

Тепер приступили до моєї дівчини, яка кинулась до мене на шию, просила простити їй все. Цілувала мене, просила попросити батька. Ще раз звернулася до бандитів і просила помилування. На цей раз діс-

тала кулю в шию. Я кинулася її рятувати, але бандити почали стріляти в мене. Дістала я три кулі, дві в рамя, одну в пальці. Дівчина сконала скоро. Банда думала, що зі мною вже кінець, і кинулася до бабусі, вбили її, дитини не зачипали. Коли з нами покінчили, запалили хату й пішли. Я в той час зібрала всі свої сили, встала, попрощалася з донечкою, яка була мертва, і поволі дійшла до схрону. За мною однак лишилися сліди крові... За якийсь час почувала знову голоси бандитів: «Поліч, чи сон вшистци побіці». Однак не знали скільки нас всіх було і скільки убили, бо до ями не заглядали, тільки вбили дитину, яка була під опікою бабусі, й добили стареньку бабусю»⁴⁸.

Як засвідчив мешканець Сагриня Антін Малик, «у п'ятницю 10. III. 1944 р. рано біля четвертої години, в цю ніч була моя варта, за клунєю стояло нас біля десятъох мужчин, коли почалася стрілянина з запальних куль. Варта почала втікати, але скоро опам'яталася і тільки розбіглася, щоб разом не стояти. Стрілянина була зо 20-ть хвилин. Після того запалили початок села й дався чути голос наказу: «Ле́ве скшидло до постерунку». Ми на цей наказ розбіглися по своїх господарствах, а банда в цей час вскочила в село і почала підпалювати другий кінець села... Видно, що під час палення села вбивали також людей, бо крик і плач було чути весь час. У той час я був у схроні. Стріли були до години 8-ої вечора... У сусідньому схроні бачив я біля години 5 по обіді, як бандити вбивали людей, які були заховані в цьому схроні. Бандити домагалися горілки. Селяни обіцяли дати, просили тільки дарувати їм життя. Однак банда їх побила... В селі було менше трупів, але по полях лежало дуже багато. Я бачив яких сто чоловік вбитих в селі, а на полі кілька соток. Банда, зробивши роботу в селі, обскочила село. Друга частина банди пішла і окружила людей зі сторони лісу, бо дуже багато людей втікало до лісу, і там відкрила вогонь з машинових крісів й рушниць. Люде не мали куди втікати, бо стріли були з лісу і з села, а кіннота в числі 50-тъох їздила поміж людъми, наганяла людей і вбивала... Я цілий день в п'ятницю, як і багато інших мужчин, звозили трупів до села, яких родини хоронили на цвинтарі. Багато людей ховали своїх побитих там же на полях. Ховали по кілька осіб в одну яму. Багато трупів лежало по кілька тижнів по полях, переважно ті, які не мали родин»⁴⁹.

У протоколі показань мешканки села Пасіка, про яке ми вже кілька разів згадували, Зінаїди Малимон, яка тоді разом з родиною знаходилась у Сагрині, вказано: «Моя мама Ольга, сестра Ліда, тітка Марія Лащ і я втікали на вулицю. По дорозі на станицю (приміщення відділ-

ку української поліції. — *Авт.*) мене ранили в обидві ноги. Мама взяла мене на руки і занесла на станицю. На станиці було багато дітей. За якийсь час прийшли бандити і почали бити в двері й кричати, де є поліція. Поліції на станції не було. Бандити забрали з хлівів станиці свині і поїхали. Друга група бандитів прийшла під станицю і кричала, щоб відкрили їм двері. Лякали, що будуть підкладати міни під станицю. Люди почали втікати на гору. Тоді бандити почали стріляти по горі. Стріляли з розривних куль. Кулі розривали дахівку, видно було бандитам скільки людей є нагорі. Вирубали двері на долині і вдерлися на гору та повбивали всіх мужчин... Жінок з дітьми зігнали на діл, а на горі запалили вогонь. Питали жінок про кенкарти, котра показала вбивали на місці. Без кенкарт повиганяли на двір. Питали, де є поліційний охорон. Взяли мене, щоб я їм показала. Я була ранена в ноги і тяжко мені було ходити, але били сильно револьвером по голові, так, що я мусіла. Водили мене по інших подвір'ях і казали показувати, але я не показувала, бо не знала, де є схрони. Тоді бандити взяли ще 5-ть жінок і також приказали показувати сховища. З тих жінок двох вбили, прізвищ їх не знаю, а решту привели на подвір'я, де було нас більше. Там же вбили мою маму Ольгу і сестру Ліду... Один з них стрілив в мене, ранено мене в голову і я впала. Бандит стрілив ще раз і попав в руку. Я лежала, не ворушилась зовсім. Бандити думали, що я вбита і відійшли. Сестра моя Ліда була тільки ранена в руку. Встала і хотіла втікати, на цей момент підійшов бандит і стрілив їй в голову, сестра моя сконала...»⁵⁰.

Серед нападників на Сагринь траплялись й добропорядні християни. Як розповіла в Грубешівському УДК переселена до цього села мешканка Гірського Замістського повіту Ніна Войтович, «Коли зачали стріляти і палити село, то ми почали втікати — тато Михайло — літ (1900 року), мама Марія літ (1898 р.) і нас троє дітей — брат Іван 10 л. і сестра Лідія — літ 10. Втікали ми в сторону ліса, до Тереміня. Ми вже були близько ліса і побачили, що ми є окружені. Тоді ми полягали і чекали. Коли прийшла до нас банда, ми почали проситися, щоб нас не били. Мама пізнала 5 поляків і почала їх просити: «Ой, що я тобі винна пане Марцоля — тож твій батько приходив до нас і ми добре жили». Тоді цей Марцоля застрілив маму. Ще були між ними знакомі поляки з передмістя Комарева — Планіта, син Павла Планіти. — Марцоля, літ 18, син Андрія Марцолі. Поляки з коль. Гурное... Планіта говорив до тата: «Ти якісь пшешедл на поляка то на цось пшеходзіл на українца?». Коли маму застрілив Марцоля, то тато зачав втікати, за татом побіг Марцоля

і інші. Ми зачали плакати над мамою, тоді підійшли до нас двох, якіхсь незнаних бандитів, і вели нас до ліса дорогою через ліс. А потім один сказав до другого: «А пусьцьми їх і тамтим повеми, же забіте». І вернулися, а ми пішли до Грубешева...»⁵¹.

Показання очевидців події докорінно відрізняються від версій польських учасників цієї страхітливої розправи. У колективній праці під редакцією професора Владислава Філяра *Перед акцією «Вісла» була Волинь* вміщений допис колишнього військовика 27 Волинської дивізії АК Бенедикта Юзефка *Холмщина – незабутня історія*. Подаючи себе за високоморальну і порядну людину, змішуючи праведне з грішним, автор написав вражаючу неправду про село Сагринь, у знищенні якого брав безпосередню участь. Цей вояка пише, що його, як представника 27-ї Волинської дивізії, 6 березня 1944 р. поінформував керівник Грубешівської окружної організації АК про те, що «кілька днів перед тим затримано трьох попівських емісарів... з наказами та листівками із закликами, щоб 16 березня 1944 р. розпочати в південній частині Грубешівського і Томашівського повітів генеральну різню поляків»⁵².

Згаданий Ф. Юзефко доводив, що під впливом подібних закликів, а також розправ українців над польськими селянами в ряді місць Грубешівщини, було прийнято рішення напасти на Сагринь та інші українські села. Разом з тим, він цинічно заявив, що про масові випадки знущань українців над поляками тоді ніхто не чув. Отже, йшов процес одностороннього винищення практично беззахисних українців. Заради виправдання тисяч невинних жертв з українського боку загони місцевого польського підпілля і підрозділи 27 Волинської піхотної дивізії АК ставили собі за мету знищити військові сили українців, серед них УПА, української поліції та підрозділів дивізії *Галичина*, які ніби-то сумарно у вісім разів переважали польські сили. За словами автора, до загальної акції боротьби проти «загрози з боку українців» було залучено не більше 3 тис. польських партизанів. Безпосередньо у Сагриньській операції з польського боку брало участь близько 800 бійців, тобто більше, ніж наводять українські автори⁵³.

Знущанням над згорьованою людською пам'яттю звучать слова того ж таки Юзефка, що перед наступом на село «атакуючі відділи АК і БХ отримали наказ, щоб вояки щадили цивільних людей». За його словами, завданням польських підпільників було «оволодіння селом і вигнання з нього близько 600 дуже добре озброєних різунів». Коли *різунів* не виявилося, в запалі кривавої помсти ніхто не згадував про «пощадку цивільних». Як підсумував цей ветеран польського визвольного руху,

«цілком зрозуміло, що під час того кількогадинного важкого бою за це до зубів озброєне і забезпечене бункерами село, полягла і цивільна людність, але того, на жаль, не вдалося уникнути»⁵⁴. Напад поляків тривав з четвертої години ранку до першої години пополудні, але справжнього бою не було, бо українська самооборона виявилися неспроможною чинити опір багаторазово переважаючим польським силам. Пощада по-польськи відома авторам даної праці, бо в тій масакрії втратила життя дружина двоюрідного брата батька одного з авторів, яка поїхала до Сагриня відвідати своїх батьків і разом з ними, скатована і обещена, загинула. Це була Євгенія Макар (з дому – Тимошук). Після півдобової різні, вчиненої над жителями села, незважаючи на важкі поранення, вона була ще жива. Її перевезено до шпиталю в Грубешеві, де вона знесилена і знекровлена, за кілька днів померла. Похована на Грубешівському цвинтарі⁵⁵.

Спалені дощенту села ... разом з людьми

Як видно з документів і розповідей очевидців, одночасно з Сагринем масованого нападу зазнало село Турковичі Грубешівського повіту – відомий центр релігійного життя холмщаків. В ніч на 10 березня 1944 р. це старовинне українське село виявилось повністю спаленим: з 201 української садиби випадково вціліла лише одна. За даними Грубешівського УДК, того вечора загинуло 60 українців, в тому числі місцеві жителі та гості з сусідніх сіл⁵⁶. Самобутній дослідник історії Холмщини В. Процюк встановив прізвища 47 загиблих осіб⁵⁷.

10 березня 1944 р. стало найтрагічнішим днем в історії суцільно українського села Шиховичі Грубешівського повіту, в якому у 1921 р. з 675 мешканців українців налічувалось 634 особи, а ще 79 осіб проживали у фільварку⁵⁸. У повідомленні до Холмської духовної консисторії від 14 березня 1944 р. настоятель місцевої парафії Феофіл Ковальчук писав, що «о годині 4-30 хв. бандитами поляками спалено село Шиховичі... Вогонь знищив усі господарства, вбито 200 людей і всі вони валяються на згарищах до сьогодні. Ходив я з людьми з Космова до Шихович поховати побитих, но бандити не дають, кожен раз стріляють на людей. Вчора я ще раз ходив до Шихович і бачив, що трупи вбитих почали їсти свині, які ходять на згарищах голодні. Багато людей з Шихович перейшло за Буг»⁵⁹. Разом з українськими господарствами

нападники спалили приміщення кооперативної спілки *Праця*. Довіреними особами Грубешівського УДК встановлено прізвища 137 вбитих мешканців Шихович⁶⁰.

Після повного знищення Шихович загін БХ чисельністю до 200 осіб 10 год. ранку оточив чисто українське село Ласків. Тим загоном командував мешканець польської колонії цього ж села Бжусь (*Рись*), тому нападники добре орієнтувалися на місцевості і володіли інформацією про можливі запобіжні заходи з боку українців. Протягом кількох годин жорстокої розправи було замордовано понад 250 українців, а священника місцевої церкви Льва Коробчука — четвертовано. Цього глуму нападникам виявилось недостатньо. Після поховання шанованого серед селян пастиря, його тіло бандити відкопали, викинули з могили і ще раз поглумилися над своєю жертвою⁶¹. У відозві церковних і громадських діячів Холмщини до людей доброї волі з приводу масового винищування українців поляками на Холмщині та Підляшші повідомлялось, що «під час загального погрому цього села польською збройною ватагою умер мученицькою смертю молодий священник Лев Коробчук. Разом з ним замордовано 20 прихожан його парафії, що переходили у спільному сховищі. Бандити повикручували спершу священникови руки, потім стріляли до нього, а врешті відрубали йому голову, а усе тіло потяли гострим знаряддям»⁶².

Про трагедію села Ласкова в ніч з 9 на 10 березня 1944 р. його мешканець Максим Щирба працівникам Грубешівського УДК повідомив, що «біля год. 3 вартга наша побачила луну над Шиховичами, рівночасно чути було стрілянину. Це тривало до год 5-6 рано... Біля год. 10-тої рано зауважили ми, що банда польська оточує наше село з усіх сторін. Самооборона наша стала до оборони. Сила наша однак була дуже мала в порівнянні з польською бандою. Польської банди було більше як 200 осіб. Озброєні були добре... Коли банда зближалась до села, почала стріляти запальними кулями. Село горіло, люди втікали, а дехто заховався в сховища. Людей, які втікали, бандити стріляли з віддалі, а кого зловили, перед розстрілом мучили. Обрізували кінчики (так в тексті. — *Авт.*), кололи багнетами, ножами, а потім вбивали... При тому кричали: «біць вшисткіх цо до ногі, намет дзеці, жеби не било ані єдного українця на нашій земі». Коли село перегоріло, бандити почали шукати людей по сховищах. Я із своєю родиною був також у сховищі. Було нас разом 20 осіб. Бандити, коли знайшли наш схрон, почали кричати і говорити по-українськи: «Вилази, Іване, вже поляки поїхали і більше не будуть мордувати». Ніхто однак не вилазив. Бандити почали відкопувати схрон.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Відкинули землю. Жінки наші побачили, що немає вже виходу і думали, що нас спасуть, коли вийдуть – перші вийшли з дітьми із сховища. Бандити наказали їм полягати. Постягали з них убрання і чоботи, питали, хто є ще в схроні. Жінки сказали, що немає нікого. Тоді поляки-бандити сказали, що будуть їх колоти і різати ножами... Жінки почали сильно кричати. Жінок наших і дітей бандити постріляли... Після погрому села Ласкова банда польська два тижні грабила майно нашого села... В цьому нападі загинув також наш священик Лев Коропчук (Коробчук. – *Авт.*), літ 30, якого витягнули із сховища. Відрубали йому голову, повикручували руки, потім розстріляли, а по смерті потяли ціле тіло. Коли вбивали священика говорили: «бездзеш ведзля, як будоваць Україне...»⁶³.

Мешканець Ласкова Михайло Чернецький розповів працівникам Грубешівського УДК про напад на село того ж 10 березня. Він заховав «родину в схроні, а сам лишився коло хати і обсервував банду... Тимчасом банда запалила село і стала наблизатися до него. Бачив я, що немає ратунку і заховався в схроні. Звідси чув я, як по городах ходили бандити і вишукували схрони. До схронів кидано гранати, а знайдених людей розстрілювали на місці. Через шпару бачив я, як бандити знайшли схрон мого сусіди. Людей викликали, а потім побили їх. В числі побитих знаходився також священик з Ласкова.

Опісля почув я приказ: «Забираць вшистке коні», а потім заграла трубка. Я бачив однак, що бандити не покидають ще села і не вилізав зі схрону. Доперва вечором, коли трубка заграла втретє, вийшов я зі схрону. Стягнув до схрону мою побиту родину, а сам пішов до Верешина. По двох днях хотів я вернути до Ласкова, щоб похоронити родину, однак бандити не допустили мене туди ⁶⁴.

Продовжуємо наводити далі свідчення очевидців цієї жорстокої розправи 10 березня. Зокрема, Михайло Гучак розповів, як «рано о год.10 побачили ми, що до нашого села Ласкова підходить якась військо. На віддалі півкілометра від села «військо» полягало за купками гною і почало обстрілювати село з усіх сторін.

«Військо» підходило щораз ближче і почало вже стріляти запальними кулями. Село горіло. Дехто з людей втівав. Коли село перегоріло, а тривало це яких 3 год[ини], «військо» ввійшло в село і кричало: «паліць, біць, мордоваць українцув до остатка. Біць вшисткіх». Після цих слів побачили ми, що це було за «військо». Була це банда польська з місцевих колоністів поляків. Я особисто пізнав Рибанця Яна, Броніслава Цалка з коль. Ласків, зі Смолигова – Дрочинського Анджея, літ 28.

Банда польська спалила село зовсім. Палили і вбивали людей. Ввесь час кричали: «паліць і біць до ногі нех ведзо як се єднань з немцямі й

слухаць ксендза Коропчука»... На другий день після нападу, в п'ятницю, бандити польські грабили майно наших селян Ласкова. Поприїзджали фірами, довгими шпильями шукали в землі закопаних речей. Викопували, забирали і відвозили до Смолигова... За десять день бандити польські пригнали українців зі Смолигова до Ласкова і наказали позакопувати побитих людей. Закопували трупів на місці, де лежали. Трупів, які були в сховищах, присипували там же. На полі закопували також там же. Після виконання роботи поляки зібрали всіх тих українців зі Смолигова, завели під ліс Смолигова і там всіх розстріляли»⁶⁵.

В листі до керівника УЦК В. Кубійовича голова Грубешівського УДК зазначив, що під час акції проти українського населення Ласкова по дорозі, що знаходилась на відстані 1 км від села, проїжджала колона з німецькими військовиками, проте жодної реакції з їх боку не було⁶⁶.

Крім названих вище сіл, 10 березня були повністю спалені села Терембінь, Стрижівець, М'яжке, Маличі, Тучапи, частково Голуб'є, а 11 березня – село Андріївка та колонія Модринь. Під час нападу загонів БХ під командуванням Рися і АК під командуванням Віктора на Терембінь усі українські господарства і будинок кооперативної спілки *Рільник* були спалені, лише дивом вціліла церква. Грубешівський УДК назвав 10 загиблих українців⁶⁷, насправді ж вбитих виявилася 21 особа⁶⁸.

У селі Стрижівець спалено усі українські садиби, знищено будинок кооперативної спілки *Справедливість* і вбито одного українця⁶⁹. Більших жертв вдалося уникнути шляхом втечі мешканців села до Галичини.. Місцевим загonom АК під командуванням С. Квасневського (*Віктора*) 10 березня 1944 р. у Маличах була повністю знищена українська частина села. Від рук нападників загинуло 6 українців. А в селі Голуб'є загonom БХ було спалено 9 господарств українців і вбито 3 особи⁷⁰.

Першого нападу польських підпільників село Тучапи зазнало 10 березня 1944 р., під час якого було спалено 28 українських господарств і вбито 2 українців. В ніч з 29 на 30 квітня вбито ще одного українця. Як розповів працівникам Грубешівського УДК мешканець цього села Павло Мисик, «від Великодніх свят банда польська не дає нам права перебувати в с. Тучапи... Від свят мужчини не перебувають в селі, ховаються по полях, по сховищах. Вчора, дня 1. V. 1944 р. рано прибула банда польська до села й наказала жінкам і дітям, бо мужчин нема, до 2. V. 44 до 1-год. рано вийти з села. Коли не вийдуть всіх постріляють. Банда польська є виключно місцева»⁷¹. Муж довіри УДК Омелян Музика повідомив 5 травня 1944 р. про те, що минуло «два тижні, як

банда польська не дає права побуту в с. Тучапи. Бандити польські приїжджають з Тишівцець, з Наброжа й граблять майно селян... Люди мусіли залишити село з малими клуночками. З села не виходили, а втікали ночами, щоб банда не побачила, бо кого побачили чи зловили з наших людей, вбивали»⁷². За іншими даними всього в цьому селі у 1944 р. від рук польських підпільників загинуло 10 українців⁷³.

Напади на українські села 9–10 березня не були суто військовими акціями. Приурочуючи їх до роковин Тараса Шевченка, командування Люблинського округу АК крім фізичних кривд, вчиняло наругу над національними почуттями українців. Разом з тим, це мало продемонструвати політичному керівництву СРСР близькість оцінок національних та духовних цінностей української нації. Прикладом для поляків служила практика розв'язання радянською владою українського питання на окупованих західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.

Під час нападу загонів *Руся* і *Віктора* на Андріївку 11 березня 1944 р. українську частину села було повністю знищено і вбито десятки невинних селян. Працівники Грубешівського УДК виявили 40 загиблих українців⁷⁴, проте в наш час автори *Пом'яника українців Холмищини* виявили прізвища 57 жертв цієї кривавої акції⁷⁵.

Як засвідчила мешканка Андріївки Марія Нитка, 11 березня 1944 р. о 11 год. відбувся напад на село з боку мірецького лісу. Вона встигла сховатися до схрону, але її чоловік був вбитий. Поховавши чоловіка наступного дня, вона пішла до Грубешева. Як очевидиця подій, М. Нитка стверджувала, що в селі було вбито близько 30 українців⁷⁶.

Мешканець Андріївки Андрій Ковальчук дав свідчення про те, що «11 березня 1944 р. біля години 8 рано побачив я, що наближається до нашого села польська банда. Тоді я з дітьми – Євгеном, літ 7 і Сергієм, літ 3, швагер з двома хлопцями пішли до сховища. Банда наближалася в село. За якийсь час були вже на подвір'ях. Чути було розмову «тут українці мешкають». По хвилі приїхало їх більше на конях і почали палити село. Запалили також мої будинки господарські й хату. Наш схрон був близько будинків, так що дим і вогонь діставалися до схрону. Я вискочив із сховища, за мною мій швагер випхнув 12-літнього хлопця, свого сина. Я підбіг ще раз до схрону і кричав до швагра, щоб подав мені мої діти. Почув тільки два рази його голос: «Яндрух» і голос своїх дітей «тату, рятуй нас». Більше голосу не було чути. Огонь обхопив вже цілий схрон». Ковальчук ще кілька разів намагався визволити з вогню дітей, але коли побачив недалеко п'ятьох нападників, подумав, що і так дітей своїх вже не врятує, «що вони вже подушені від диму, тому

що голосу ніхто не подавав з ями», почав тікати. «За мною, — зізнавав далі очевидець, — втівав також хлопець швагра. Бандити почали гнати за нами... Під лісом вискочила до мене група бандитів в числі 11-тгох і кричали: «стуй». Я став. Банда була від мене на 100 метрів. Але я постановив не датися їм в руки живим і почав знову втікати... Дружина моя на другий день витягнула дітей зі схрону і хотіла забрати поховати. Над'їхали польські бандити, почали стріляти і дружина моя мусіла втікати. Дітей ми не поховали. За чотири тижні була моя дружина в селі Андріївці і бачила, що на подвір'ї нашому є закопані наші діти. Видно бандити поляки самі закопували трупів, які довше лежали. Швагра і його сина засипали в схроні. Старшого сина швагра, який втівав разом зі мною, кіннотник дігнав і вбив»⁷⁷.

Того ж дня перестала існувати українська частина колонії Модринь, де українці становили половину мешканців. В результаті нападу польського загону виявились спаленими усі українські господарства і вбито 6 осіб, серед них три жінки. Мешканка колонії Софія Мудрик розповіла працівникам Грубешівського УДК про те, як 11 березня 1944 р. «біля 10-тої години рано банда польська окружила українські хати на коль[онії] Модринь. Підходили під наші хати і кричали: «Виходзь українко». Під нашу хату прийшло кількох і змусили нас вийти з хати. З хати вийшла я з двома дітьми і мама. Бандити польські наказали нам йти вперед кажучи до нас: «Ми вам дами Україне, до двух тигодні ані ногі вас не стане». Гнали нас перд собою і били прикладами. З бандитів тих пізнала я місцевих поляків: один Сопух Олек і Сопух Болек. Я їх пізнала і просила, щоб мене не вбивали. Один з них сказав: «Я ці дам Україне аж зембамі сгрипнеш». В цей час бігло двох селян, українців — бандити покинули нас і погналися за селянами українцями. Я в цей час вспіла втікти з одною дитиною, 2-літньою до польської хати і сховалася під підлогу. Старший мій хлопець 7 літ заховався під вулій. Маму пігнали дальше і там вбили. Від 10-тої години до самого вечора сиділа я під підлогою і бачила, що виробляли бандити поляки... Після наказу заграли машинові карабіни і почали палити. Перед тим повипускали коней і корови. Під вечір, коли спалили нашу вулицю, зібралися всі разом і кричали і співали, що відвоювали: «Ойчизне Польске неподлегло. Наша ойчизна, наша Польска, нема України»⁷⁸.

Інша очевидиця тієї трагедії, мешканка колонії Ганна Івула розповіла, що «в суботу 11 березня... біля 10 год. рано на нашу колонію Модринь напала польська банда. Банди було багато. Окружили всю колонію. Палили хати і вбивали людей. Люди втікали у всі сторони.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Я втікла до польської хати. До тої самої хати втікло нас 5 українок. В хаті було 2 жінки польки. До хати прийшли бандити й зажадали від всіх нас кенкарти. Жінки-польки показали свої кенкарти, бандити переглянули й віддали їм. Коли переглянули українські кенкарти наказали йти «напшуд». Жінки-польки просили, щоб бандити нас не чіпали, але один з них сказав, що українці також б'ють поляків і пхнув від себе польку». Коли нападники вийшли з хати, жінки-українки за порадою господинь спустились у сховище під підлогою, а польки бандитам сказали, що українки побігли до сусіднього лісу⁷⁹. Крім Андріївки і колонії Модринь, 11 березня 1944 р. були спалені українські частини Ріплина і Воронович.

З приводу трагедії українських сіл на півдні Холмщини архієпископ холмський і підляський Іларіон (І. Огієнко) в листі до керівника УЦК В. Кубійовича писав: «Польська боївка, за допомогою місцевої польської людности, 10 й 11 березня на Грубешівщині спалила 13 сіл. Православне населення вбивається сотнями, церкви паляться та профануються, майно пускається з димом. Тисячі людей позоставилися без даху над головою. В жорстокий спосіб вбиваються поляками православні діти, жінки та старці. Вимагають переходу на католицизм. Польська боївка спокійно мордує навіть у день. Самих вбитих є понад 500. В імені всього православного населення благаю про якнайскоршу оборону нашого життя і майна»⁸⁰. На жаль, українські установи не могли реально впливати на ситуацію. Як зазначив в листі до В. Кубійовича голова Грубешівського УДК, в Грубешові є війська, СС дивізія *Галичина*, жандармерія, в поближчих селах т.зв. «Волинський легіон» (до 300 чол.) – розташовані в Тентюкові, Свершові, Морочині, Дяконові, українська поліція в Грубешові – ніхто не поїхав рятувати, бо не було «наказу»⁸¹.

З цього ж приводу в одній з листівок УПА писалось: «В днях 11-14. III. 1944 р. польські бандити спалили 14 українських сіл та розстріляли або замордували до 1500 українців, у тому числі понад 70% дітей і жінок. Населення сіл розбіглося у різні сторони, а польські бандити не допускають нікого, щоб похоронити трупів. Згаданого дня в год. 5 рано польські бандити в трьох групах (200-300 осіб кожна) напали одночасно на села й почали їх палити з усіх сторін, мордуючи рівночасно кожного, хто попав під руки. Запальними кулями запалювали будинки, а людей, що втікали від огню, стріляли, кидали живих в огонь та мордували в звірський спосіб. Того дня спалено 14 сіл з трьох волостей, а то:

Волость Сагринь:		
село Сагринь	спалено 260 господарств	вбито 700 українців
Турковичі	150	80
Модринь	36	75
М'ягке	160	105
Андріївка	30	
Воронячі	36	
Волость Крилів:		
Село Ласків	спалено 95 господарств	вбито до 250 осіб
Шиховичі	150	140
Березів	23	17
Волость Вербковичі:		
Село Терebinь	спалене.	
Стрижівець	спалене зовсім.	

Кількості спалених людей подати не можна. Того дня в акціях брало участь понад 1000 польських бандитів, з того (зізнав польський розвідник) одна третина боївкарів. Командний склад був з інших теренів. Решта бандитів була місцева, але вишколена. Розвідчик зізнав, що напередодні акції приїхав був якийсь офіцер, який особисто вибирав здібних до такої роботи боївкарів.

Польська банда в цій роботі виявляє такий садизм, перед яким бліднуть усі інші, про які довелось донебудь чути. Приміром: в селі Шиховичах польські жінки ходили з підлітками добивати ранених, грабити майно. В селі Сагринь розп'яли в церкві двоє малих дітей, на хори принесли соломи та підпалили храм. Дитині священика викрутили руки, а жінку четвертовано. В тому ж селі одну маму та двоє дівчаток роздерли на половину. В с. Терebinь вкинули кільканадцять дітей до студні... До деяких сіл поляки не допускають. В селі Шиховичах безроги ходять по пожарищах та їдять трупів. Протиакцій із німецької сторони не було жодних. Бандити спокійно без перешкод виконували свою роботу...»⁸².

Подальші зусилля по очищенню краю від українців

Напередодні наступної широкомасштабної операції, запланованої на 19-22 березня 1944 р., польське підпілля продовжувало ліквідовувати осередки українства, які могли опинитись в тилу власних збройних загонів та чинити організований спротив нападникам. Так, 13 березня 1944 р. загін БХ з батальйону С. Басая (*Русь*) вчинив другу за місяць і найкривавішу розправу з українським населенням Крилова Грубешівського повіту. Того дня більшість українських садиб було спалено і вбито 13 селян⁸³, а загальні людські втрати української громади Крилова склали 23 особи⁸⁴.

З тієї ж причини, 18 березня 1944 р. місцевий загін БХ спалив українське село Жабче Грубешівського (до війни – Томашівського) повіту, в якому у 1921 р. проживало 457 українців і лише 47 поляків⁸⁵. Згідно з даними Грубешівського УДК в акції, яка розпочалась о 8 год. ранку, тут загинуло 23 мирних селян⁸⁶. Мешканець Жабча Платон Кліщ засвідчив: «Ніч з 17. ІІІ. на 18. ІІІ. 1944 р. перебувала банда на колонії Жабче і в осадника попівки Жабче Барана Францішека. Банда оточила село з двох сторін. З півночі від Ощева і зі сходу від Корошиці. Нападаючи, бандити відкрили сильний вогонь з рушниць і скорострелів. По команді «паліть» підпалили всі будинки. Люди втікли на Костяшин, так що жертв в людях є мало, всього 23 особи. Відомо мені, що уділ в нападі на село Жабче брали наші колоністи-поляки. Мої будинки і хату підпалювали поляки з кол. Жабче»⁸⁷.

Сконцентрувавши значні сили, польське підпілля протягом одного дня 19 березня 1944 р. знищило українські села Модринець, Козодави, Масломичі, Сліпче, Космів, Ощів і Хорошиці, що у волостях Міняни і Долобичів. Зокрема, у Модринці, де жило мешкало 500 українців і вони становили тут абсолютну більшість⁸⁸, внаслідок спалення 70 українських господарств українська частина села перестала існувати. Як посвідчив у Грубешівському УДК мешканець села Семен Назар, «дня 19. ІІІ. 44 р. о год. 2 пополудні завважив я, що в напрямі села Модринця наближається з кол. Рулікувка чисельна (понад 200 осіб) банда, яка почала палити вже кол. Модринець. Бандити палили лише українські хати. Члени українського легіону самооборони, які були в той час в селі Модринець, під напором сильнішої банди почали відступати. Разом з ними виїхав з села і я з родиною. За півгодини, коли

я був вже в селі Масломичі, побачив, що горить с. Модринець»⁸⁹. Про переживання мешканців Модринця Лариса Зінчук у своїх спогадах, зокрема, написала: «У 1944 році польські банди нападали на українців, вбивали. Ми ховалися від них у полях, по схронах. Ями копали і там ховалися. Почалося це з березня, а як стало тепліше, ми ховалися у полях... Неможливо було далі жити, ми поїхали до Грубешева. Жили деякий час там... Дуже було важко. Моя мама каже: «Поїдемо додому. Що вже буде, доцю. Хоч переодягнемся.

Пішли пішки – 12 кілометрів від Грубешева до Модринця. Субота. Прийшли, помилися, переодяглися... Та перед обідом прибігає до нас сусідка, каже: «Поляки йдуть. Будуть палити наше село». Ми давай тікати. Корову – на шнурок. Ліс – за два кілометри. Йдемо до того лісу дорогою... Прийшли до лісу, сидимо. Мій дідусь Мартиневич Степан вийшов з лісу подивитися на село. Вернувся і каже: «Дітки, ходіть побачите пекло на святій землі». Вийшли ми, бачимо: на місці села – заграва. Вона у мене в очах стоятиме, поки не помру...»⁹⁰.

У повністю українському селі Козодави польський загін С. Квасневського (Віктора) 19 і 20 березня спалив 20 з 27 існуючих господарств з хатами і закатував 18 місцевих українців⁹¹. На жаль, не вдалось встановити прізвищ жертв цієї жорстокої розправи. Одночасно було знищено будинки української кооперативної спілки *Добробут*. Свідок цієї події Остап Принда розповів про те, як 19 березня «о 15-ій напала на село Козодави польська банда, стріляла та палила село. Я тоді сховався до схрону. Польська банда... відійшла до володавського лісу, а рано банда повернулася до села і ходила до кожного схрону та добивала людей, які ще були живі у схронах. Я тоді вже втік до Черничина. Дня 21. III. 1944 повернув я з села і побачив людей побитих (викручені руки і ноги)»⁹². Жертв у цьому селі могло бути значно більше, якби частина селян раніше не перебралась на Волинь та у більш захищені українські села повіту. Подібна доля спіткала й давнє українське село Масломичі, де українці становили 90 відсотків мешканців. Загоном АК було спалено всі українські господарства, приміщення української школи і кооперативної спілки *Згода*. Людських жертв вдалося уникнути завдяки тому, що українське населення заздалегідь перебралось до сусідніх сіл повіту і на Волинь, як і з Козодавів⁹³.

Село Сліпче, населення якого у 1921 р. складалось з 319 українців і 10 поляків⁹⁴, було повністю спалене 19 березня. Того дня загін польських підпільників замордував 9 місцевих українців. На жаль, в документах вказано прізвища лише трьох загиблих⁹⁵. Більших жертв вдало-

ся уникнути шляхом втечі частини селян також до волинських сіл. В Ошеві, де українців і поляків було порівну, загін АК повністю спалив українську частину села, приміщення української школи і кооперативної спілки *Майбутність* та вбив 17 місцевих українців⁹⁶. Дослідникам історії Холмщини того періоду вдалось встановити прізвища 20 загиблих українців Ошева⁹⁷.

Село Космів, в якому у 1921 р. серед 400 мешканців українців налічувалося 367 осіб і ще 27 жили на території фільварку⁹⁸, 19 березня 1944 р. загоном АК під командуванням *Віктора* було повністю спалене. Крім цього, нападники зруйнували приміщення української школи і кооперативної спілки *Згода*⁹⁹.

В результаті нападу загону АК на село Хорошиці Томашівського повіту 19 березня 1944 р. його українська частина перестала існувати. Разом з українськими господарствами було спалено й будинок української початкової школи¹⁰⁰.

20 березня 1944 р. польський збройний загін вчинив напад на село Витків Томашівського (під час війни Грубешівського) повіту, де українці становили більшість мешканців. Із збереженого в архіві свідчення мешканця цього села Данила Васька стало відомо, що 20 березня «о год. 7 вечором, коли я був в хаті, несподівано побачив, що горить дім мого сусіда. Рівночасно почали горіти другі хати в селі. Чуючи стріли і бачучи вогонь, я догадався, що на село напала банда. Я вибіг з хати і почав втікати городом в поля. Разом зі мною втікала моя дружина і син. Бандити почали за нами стріляти. Моя жінка зістала пострілена в голову і впала. Ратуючи власне життя, не мав я часу забрати її з собою і лишив її на полі, де скоро померла...»¹⁰¹.

Про заздалегідь сплановану акцію проти українського населення Виткова свідчить подія, яка сталась неподалік цього села 18 березня. Як розповів мешканець Сушева Костянтин Дідух, внаслідок нападу загону АК на село Жабче «великий обоз людей з кіньми і пішо раненько вирушив в сторону Галичини, села Угринова. Обоз людей далеко не доїхав, бо тільки до Виткова. Недалеко Виткова є ліс. З цього лісу виїшла велика банда добре озброєна й почала стріляти до людей, які посувалися в сторону Галичини. Багато людей і коней зістало забитих на тій дорозі... Дорога покритася густо людськими і кінськими трупами. Багато зістало тяжко пораниених, а бандити підходили від одного до другого і в страшний спосіб добивали ранених»¹⁰².

В березні 1944 р. давньому українському селу Верешин Грубешівського повіту, в якому у 1921 р. жило 513 українців і 25 поляків¹⁰³, поль-

ське підпілля «приділило» два дні, протягом яких село було повністю знищене. Мешканець Верешина Дмитро Левчук розповів: «Дня 20. III. 1944 в понеділок о год. 8 вечором побачив я луку над селом Витків. Майже одночасно почала горіти коль. Верешин. Перестрашені люди стали ховатись по схронах, деякі почали виїздити з села. Я запряг коні і долами поїхав під село Потуржин і там пересидів аж до дня. Звідси бачив я, що дорогою з Потуржина на Верешин посувалася банда в силі 50 чоловік. Друга банда йшла полем з витківського лісу. Крім того, бандити підсувалися від сторони села Ласкова. В цей спосіб село Вершин було ними цілком окружене. Здалека бачив я, що бандити їздили кіньми по селі й підпалювали хати. Другого дня рано вертав я до дому і переходив попаленим село. Недалеко села на полі завважив 6 вбитих і 3 спалених. Дня 21. III. 1944 р. о год. 10-тій рано бандити приїхали знов до Верешина зі Смолигова. Було їх 15 чоловік і крім того їхали 4 фірманки. Я бачив, як бандити знов стали палити Верешин, грабити дома і вишукувати українців»¹⁰⁴. Грубешівський УДК встановив прізвіща 36 українців цього села, які загинули 20-21 березня ¹⁰⁵. *Автори Пом'яника українців Холмщини* назвали прізвіща 82 жертв цієї варварської різні ¹⁰⁶.

20 березня 1944 р. українці Смолигова, де вони склали третину населення, а іншу – колишні українці, які під тиском влади прийняли католицьку віру і визнали себе поляками, в черговий раз постраждали від польсько-українського протистояння. Того дня внаслідок нападу загону АК українська частина села була повністю знищена і загинуло 11 мешканців. Загін УПА, який знаходився неподалік села, вступив у бій з нападниками. Під час запеклого бою тоді загинуло ще 19 українців¹⁰⁷. *Автори Пом'яника українців Холмщини* відшукали прізвіща 58 загиблих місцевих українців¹⁰⁸. Попередньо напади на це село з людськими жертвами загони БХ вчинили ще 12 жовтня і 3 листопада 1943 р. Під час останньої акції десятки українських родин втратили майно, а сільський голова був убитий¹⁰⁹. Після того у Смолигові закріпився штаб об'єднаних загонів БХ Крилівської волості Грубешівського повіту.

Всередині дня 20 березня 1944 р. великий загін АК здійснив черговий напад на село Модринь Грубешівського повіту. У зізнанні Грубешівському УДК його мешканець Ісаак Гролюк розповів, як того дня «о годині 16-тій польська банда вийшла з мірецького лісу (поблизу села Мірче. – *Авт.*), яка мала з 3 км довжини і стріляла з запальних куль та кидала гранати. Я тоді утівав до Терєбіня, а польська банда, ідучи широкою лавою, нищила село та вигукувала «нех жиє польська». Я не міг утіти до Терєбіня, тому що страшно стріляли і зупинився у схроні.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Тоді, як сидів я в схроні, то чув, котрі не встигли втіти, страшно кричали від мордування їх польськими бандитами. Рано дня 21. III. 1944 вийшов я з схрону і побачив людей побитих і попалених до 28 осіб. Потім я перейшов до іншого схрону, де було 10-ть осіб побитих, між тим був один мужчина, якому повикручували руки і повідтинали вуха та ніс...»¹¹⁰.

Про попередній напад на Модринь 11 березня 1944 р. мешканець цього села Володимир Гапон розповів наступне: «Дня 11. III. 44 р. біля 10-тої години рано багато озброєних людей підходило до наших хатів. Всі ці люди, мужчини були з рушницями і кричали по польськи «стуй». Люди, коли побачили озброєну банду, почали втікати на всі сторони. Бандити за втікаючими людьми стріляли. Бандити брали з будинків господарських коні й на конях здоганяли людей, стріляли й кричали «не пшепушаць не єдного українця навет дзєцка». Кого догнали, бандити на місці вбивали. Одні бандити гнали й вбивали людей, другі випускали інвентар живий і казали «нам треба», а треті грабили господарства і підпалювали. Мені в цьому нападі пропала моя дочка Марія, літ 16. Шукав її всюди і не знайшов ніде трупа. Дехто каже, що правдоподібно мою дівчину забрали живу до лісу. Від нападу минуло вже 6 тижнів. Я на 6-му тижні їздив на свої згарища, дещо забрав збіжжя, але ледве встиг втікти живий. З лісу побачив, як сунула знову польська банда. Банда польська перебуває в нашій околиці весь час і не дає людям підходити на свої згарища, кого зловлять, вбивають»¹¹¹. Проте, найжорстокішого нападу українська громада Модриня зазнала 26 березня 1944 р. Як розповів у Грубешівському УДК свідок цієї трагедії Дмитро Мазуркевич, «дня 26. III. 1944 о год. 12 банда, ідучи зі сторони мірецького ліса, почала у яких 500 м стріляти з різнородної броні. Я тоді сховався до схрону. Зі схрону чув я, як били людей, а пізніше стріляли. По 4 год. я виліз із схрону та побачив, як люде мали повідтинані ноги та руки. В другім схроні я бачив, як були побиті від бомб»¹¹². У *Пом'янику українців Холмицини* названо прізвища 44 українців Модриня, які загинули протягом 11-20 березня 1944 р.¹¹³.

Великий суспільний резонанс в українському середовищі Холмицини викликали наслідки збройного нападу загонів АК на давнє українське село Бересть Грубешівського повіту, де станом на 1921 р. проживало 462 українці і 100 поляків. Протягом 20-21 березня 1944 р. село з міцними національними і культурними традиціями було повністю знищене. Свідок цієї несамовитої жорстокості Лев Івашук розповів працівникам Грубешівського УДК наступне: «У вівторок 21 березня 1944 р. о годині 7 рано польська банда почала окружати село і стріляти. Окружа-

ла зі сторони села Шістовичі й Орнатовичі. Окружаючи палила село й вбивала людей. Вбивала всіх, хто тільки нагнався їм під руку. Люди втікали. Я не міг втікати тому, що не мав сили, тільки заховався в яму з картоплями. До мене прийшла також жінка з дитиною Надія Вітер і також заховалася в картоплю. Бандити підійшли до ями. Один з них відкрив яму, заглянув і закрив. Другий наказав йому кинути гранату, але перший не захотів і сказав, що в картоплю не буде кидати. Видно не бачили нас... Банда відійшла і ми всі троє вилізли з ями і подалися на Обличин – маєток польський, куди втікла моя дружина Юзефа. В Обличині просив я гуменного поляка, щоб дозволив нам переночувати, але він відмовив, сказав, що з українськими кенкартами не може прийняти, негварантує. Вернув я в село й просив свого сусіда поляка, щоб переночувати, цей також відмовив. Так що я і ще дехто з селян ночували в ямі. На другий день рано пішов я до нашої школи. Ми були там до неділі. В неділю 26. III. 44 банда польська навідала ще раз Бересть. Приїхало їх 20-ох на фірах. В одинокій хаті, яка була не спалена, були люде. Бандити зайшли туди і всіх їх побили. Дня 21. III. 44 банда польська зруйнувала також нашу церкву. Спалили дзвіницю. Порубали сокирами двери до церкви. В середині побили ікони і все знищили. Бандитів було дуже багато, яких 400 чоловік... Вбитих в Бересті є біля 260 осіб. Я сам три дні ховав. Стріляли людей переважно в голови. З побитих постягали бандити убрання і взуття»¹¹⁴.

Інший свідок цієї трагедії, Купріян Кравчук розповів: «Дня 21 березня 1944 р. біля години 7-ої рано прибігла до мене дружина до хати і повідомила, що зі сторони Острівка йде велика банда, яких 200 чоловік. Йшли вони лавою. Між ними були зовсім малі хлопці, по яких 14 літ. Я вибіг на подвір'я і побачив дійсно велику силу бандитів, а деякі будинки вже горіли. Підходячи під село кричали: «біць, паліць до колискі, цо до ногі біць». Стріляли запальними кулями. Я не мав куди втікати, бо кругом будинки були окружені. Сховався до стодоли і там пересидів поки банда не відійшла... Коли банди вже не було біля моїх будинків, я покинув стодолу і перейшов до сусіднього сховища. Із сховища чув я, як палили село і чути було весь час стріли. Банда польська палила село й вбивала людей. Вбивали всіх, старих, дітей, молодь. Людей в нашому селі було забитих перейшло 200. Багато було подушених в схронах, багато попалених. Село спалене зовсім. На 350 господарств стоїть ще 23 господарства. В цьому числі 4 господарства польські»¹¹⁵.

Мешканець Берестя Михайло Головацький повідомив наступне: «Дня 21. III. 1944 о год. 5 вранці прийшов я з варті та пішов спати. Не

міг одначе заснути, бо відчував щось зле. Через годин дві почув поодинокі, рідко віддалені стріли. Тоді я почав втікати в одну сторону, жінка моя в другу. Коли я втік на якихось 500 метрів, село вже горіло, бо банди при наступі стріляли запальними кулями. Банда наступала від Заборців, Молодятич, Грабівця та оточувала село у формі підкови. Люди втікали через Орнатовичі до Тєратина. Я сам виратувався. Жінка та один син вбиті. Моя дочка 7 років, що спаслася, оповідає про мою жінку слідує: жінка, син та ця ж дочка скрилися в пивниці у польській школі. По якомусь часі наблизилася одна група, яка витягла їх з пивниці: «Класьц сє» – приказав один. Приказ виконано. Тоді віддано по кілька стрілів до лежачих. По якомусь часі названа дочка, яку ранено в голову та легені, змогла піднести голову. Бандитська група віддалилася. Тоді дочка втікла до школи (польської)... Я сам, як вище сказав, втікав до Тєратина. Нас втікало туди до 100 людей. Банда пішла за нами на вздогон. З втікаючих згинуло до 10 чоловік»¹¹⁶. Грубешівський УДК інформував керівництво УЦК про те, що «2 квітня 1944 р. околичні польські колоністи напали на позісталих мешканців в Бересті, які були в школі, та зарубали сокирами 41 особу...»¹¹⁷. В ході двох нападів на Бересть виявилися знищеними українські господарства, будинки української школи, кооперативної спілки *Єдність* та районної молочарні. Вцілілі люди поселилися у Богутичах, Підгірцях, Пересоловичах, Добромиричах, Гостинному, Вєрбковичах, Гвоздеві, Грубешові. Лише 17 березня самооборонні відділи з Гостинного, Вєрбкович, Пересолович і Добромирич змогли пробитися до цього села, підібрати поранених і поховати вбитих. А їх за даними *Пом'яника українців Холмщини* виявилось щонайменше 267 осіб¹¹⁸, хоч польський історик Гжегожа Мотика наводить дані про 200 вбитих і важко поранених¹¹⁹. Щоправда, в даному випадку різниця у кількості загиблих ніякого значення не має. Важливим доказом є сам факт винищення.

Наступного дня, 22 березня 1944 р., напад з боку польського збройного підпілля зазнали найпівденніші села Холмщини, зокрема Ліски, Костяшин, Губинок. Фактично, то вже були галицькі села, але вони відносилися до Грубешівського повіту. Того дня Ліски були спалені, жертвами нападників стало близько 100 українців, в тому числі 44 мешканців Лісок¹²⁰. Серед загиблих виявилось багато втікачів з інших українських сіл, на які було вчинено напади в першій половині березня. До речі, одному з нас, Юрієві Макарові, довелося 3 квітня побувати у спалених Лісках. Справа в тому, що з лютого трагічного 44-го він з мамою і молодшим братом Віталієм перебували у Тєлятині в діда Артемія Ма-

кара, разом з родиною маминого брата Георгія Свистуна (він, дружина і двоє дітей). Після того, як 2 квітня згоріли рідні Новосілки, перебування у Телятині ставало все небезпечнішим. І мамин брат Георгій, який у міжвоєнне двадцятиліття вчителював у Галичині і мав багатьох знайомих колег, домовився у галицькому селі Гільчі про перебування там якийсь час. А Ліски розташовані між Новосілками і Гільчем. Тому раненько валка із семи осіб — троє дорослих і четверо дітей — з коровою, кобилою і двома псами раненько 3 квітня вирушила у дорогу. Належало подолати якихось 15 км. Але просувалися вкрай повільно, оминаючи дороги. До спалених Лісок добралися на ніч. Заночували у знайомих покійного батька, який, будучи українським молочарським кооператором, мав обширні знайомства. Оскільки більшість хат згоріла, то в будинку, де ми ночували, ніде було яблукові впасти. Там ночували десятки уцілілих погорільців, розповідаючи страхітливі речі. Далі попри ліс подалися до Гільча. В галицькому селі стаціонувала сотня УПА і воно виглядало безпечним. Під лісоцьким лісом зустріли обоз *бульбівців*. Цікаво. Це був загін з українців-поліщуків і білорусів, який діяв як проти німців, так і проти радянських партизанів¹²¹.

Одночасно із спаленням Костяшина загоном АК було вбито 10 місцевих мешканців¹²². Більшої кількості жертв українцям села вдалось уникнути шляхом втечі до сусідніх галицьких сіл. Разом з Костяшином цей же загін спалив село Губинок. Крім селянських господарств було знищено будинок української школи та спалено церкву¹²³.

Характеризуючи події у південних повітах Холмщини протягом 19-22 березня, голова Люблинського представництва УЦК в листі до Українського Центрального Комітету від 24 березня 1944 р. писав про те, що «... ляцька орда спалила від останньої неділі знов 10 українських сіл, а саме: Бересть (вол. Молодятичі), Верешин, Витків, Жабче (вол. Потуржин), Ошів (вол. Долобичів), Костяшин, Ліски (вол. Варяж), Міняни, Масломичі, Козодави (вол. Міняни). Сотні нових трупів лежать замордованих ляцькою бестією! Другі більші сотні остались без даху над головами! Мобілізуйте самооборону з українських земель, бо тут помочі не діждатися!.. Ще тепер можна поратувати нещасні жертви ляцької голоти, бо евакуація частинно відкликана, на довший час намічена»¹²⁴.

За підрахунками польського історика Г. Мотики, протягом тижня було спалено 20 сіл. В них загинуло 1500 українців, в той час як втрати з боку польського підпілля становили кілька осіб¹²⁵.

Український Центральний Комітет через органи німецької окупаційної влади намагався впливати на ситуацію, що склалася на півдні

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Холмщини в березні 1944 р. Так, в інформаційному повідомленні для відділу суспільної опіки і справ населення за підписом В. Кубійовича наголошувалось: «Про невідрадні відносини в Люблинській області заявлявся я іменем УЦК не однократно перед компетентними чинниками. Передовсім, як іде про проблему публічної безпеки, зокрема українського населення, на цьому терені вказував я на різні в тому напрямі браки, які можна окреслити, як сталі і важкі втрати нашої народности в людях і майні. Мною були подавані проекти, як — хоч частинно — можна б злагіднити тяжку ситуацію наших людей у тій частині Генеральної Губернії. Мушу, на жаль, ствердити, що дуже мало моїх думок взято під розвагу й дуже мало зроблено дотичними урядами, щоб бодай до деякої міри забезпечити життя й майно тамошніх українців. Події біжучого місяця, що знайшли в окрузі Грубешів, а які можна назвати тільки систематичним, плановим, а рівночасно звірським нищенням українців, змушують мене поновно забрати в тій справі слово... Рівночасно мушу вказати на внески, які можна витягнути з цих подій, і які само населення висновує, та на шкідливі наслідки браку реакції влади на подібні акти звиродніння. Поведінка польської поліції в часі згаданих подій була з пункту бачення населення провокуюча, а з пункту бачення влади цілком незрозуміла. Обоятне приглядання мордам і арештуванням людей, які втікали від морду, з боку польської поліції підриває в населенню всяку віру в правопорядок, який репрезентує не польська поліція, а німецька влада. Селяни не розуміють, чому не вживається військових чи поліційних відділів — хоч такі є на місці — проти бандитів, коли напр., за большевицькими партизанами, які тільки грабили селян, вислано відділи СС Дивізії *Галичина*. Ті самі частини СС Дивізії, які крім інших військових і поліційних одиниць, були в часі мордів у Грубешівщині, могли бути виступити проти бандитів, але на це не дано їм доручення... Супроти згаданого є населення переконане, що влада не тільки не має сили, але навіть не хоче взяти його в оборону...»¹²⁶.

Підтвердженням цьому стали збройні напади загонів АК, які вони здійснили 26 березня 1944 р. на села Грубешівського повіту Гдешин, Міняни і Модринь. Ще не оговталось українське населення Гдешина від нападу 12 березня, під час якого було вбито 5 місцевих українців, як польське підпілля 26 березня провело наступну акцію. Жертвами цього нападу стало 15 місцевих мешканців, спалено будинки української школи та кооперативної спілки *Згода*¹²⁷. Загальні людські втрати української громади цього села у 1943-1944 рр. становили 43 особи¹²⁸.

У Мінянах загін БХ знищив більшість українських селянських господарств, а жертвами нападу стали 10 місцевих українців¹²⁹. Очевидець цієї трагедії Софія Гаврилюк розповіла працівникам Грубешівського УДК про те, як 26 березня «о год. 14-ій вийшла банда з польських кольоній мінянських. Коли банда підступила яких 500 метрів, почала стріляти та кидати запальні віхті з соломою. Я тоді сховалася до схрону, та звідтам я чула тільки крик та вигук польської банди. Рано я вийшла зі схрону та побачила, як один чоловік мав повикручувані руки та ноги та в другім схроні я побачила 10 осіб побитих від куль»¹³⁰.

Закінчувався березень... розпочинався квітень

Наприкінці березня 1944 р. витіснені зі східної та центральної частин Грубешівського повіту польські підпільні загони спрямували удари проти незахищеного українського населення Томашівського (в окупаційний період частково Замістського і частково Грубешівського повітів) повіту. Так, 31 березня ними були знищені українські частини сіл Стенятин та Василів Великий, українські установи та їх працівники у містечку Лашів. Зокрема у Стенятині, де українці становили абсолютну більшість, було знищено понад 70 відсотків українських садиб, приміщення української школи і вбито 16 місцевих жителів¹³¹. Всього за час німецької окупації від рук поляків та німців загинуло 65 українців цього села¹³².

Першого нападу з боку загону АК українське село Василів Великий зазнало 31 березня 1944 р., під час якого було знищено українську церкву і вбито кількох селян, спалено більшість українських господарств. Про наступну акцію загону АК проти українського населення Василева Великого 4 квітня (за іншими даними 24 квітня) очевидець цієї події Ольга Юхимчук (Мірецька), зокрема, згадувала: «...Ми були в схроні. Нас звідти дістали поляки, повиганяли. Звідки вони були? З усіх усюд. Кіньми роз'їжджали. Хати позапалювали. Я втекла до сусідів. Вони мене сховали. Жінка була українка, а чоловік Казік – поляк. Вони мене взяли з собою. З матір'ю зосталася сестра півтора року. Дід і бабця zostалися. Їх не зачепили. А батька вбили.

Я сиділа в рові, в картоплищі. Сусіди повиганяли туди свою птицю, побачили мене, взяли з собою. Ми пішли на сусідню колонію. Там була моя хрещена мати, полячка. Звалася Марія Масловська. Вона забрала мене до своєї хати і ще двох хлопців-українців забрала... Але поляки прийшли до хати Масловської, побачили тих українських дітей. Забрали їх з собою. Убили, кінями їх пограсували. А мені кажуть: «Пач, курва твоя маць, українка. Ми і тобі так зробіми». А мені ж дванадцять років було! Я перелякалася, лягла. А та хрещена мати полька на мене сіла і сказала: «Як будете вбивати її, то забийте й мене». Не дала мене...

На другий день раненько приходять туди наша мати, каже: «Тато лежить забитий, не знаю, де ти поділася». Прийшли наші українці з поля, де чоловіки ховалися. Забрали нас туди в схрон. Ми цілий тиждень там були»¹³³. Згідно з даними Грубешівського УДК в цьому селі загинуло 13 українців, проте встановлено прізвища лише 7 загиблих ¹³⁴.

У 1942–1944 рр. польське підпілля здійснило кілька нападів на містечко Лашів. Про напад 17 березня 1944 р. настоятель місцевої православної парафії Арсеній Симусик писав до Холмської духовної консисторії наступне: «Дня 17 березня о годині 23 місто Лашів зазнало нападу диверсантів, що переводили акцію мордування українського населення. Було спалено будинок *Української поліційної станиці* та вбито одного поліциста. Населення прилягаючих до Лашева присілків – Підгайці, Черкаси і Доманіж було нападено по домах. Зістали замордовані всі українці – мужчини, що їх захоплено, в віці 14–70 років та жінки урядники в С. У. К. в Лашеві та 2-х галичан (мужчину й жінку), заночувавших в Лашеві в ту трагічну ніч. Всіх забитих було 17 душ»¹³⁵. Під час найкривавішої акції загонів АК на Лашів 31 березня 1944 р. було спалено будинки української початкової школи та філії Томашівського *Союзу українських кооператив*, а також жорстоко вбито 43 українців ¹³⁶. Авторам *Пом'яника українців Холмщини* вдалось встановити прізвища 58 загиблих протягом 1943–1944 рр. українців цього містечка ¹³⁷.

В Холмському повіті з різних причин в березні 1944 р. не було спалено жодного села. Проте, цілий ряд українських інтелігентів та простих селян було вбито. Холмський УДК назвав прізвища частини загиблих українців. Серед них виявилися: волосний агроном Іван Гаврилко та його дружина, інженер-електрик Іван Сидорів та його дружина Ярина, секретар волосної управи Василь Зоренко, сільський голова Ніделович Михайло Камінський, сільський агроном Володимир Артемюк, інструктор з виробництва Йосип Дедера, експедитор Олександр Корхут, комендант сільської поліції Микола Питель, охоронець Зіно-

вій Швед, селяни Володимир Морадевич з дружиною, Надія Васильчук, Теодор Стадник, Іван Ткачук, Ганна Заяць, Леокадія Празнер, Іван Пилипчик, Йосип Буга, Остап Кусяк, Іван Романюк, Іван Ревуцький, Іван Чегус¹³⁸.

Оцінюючи становище, в якому українська спільнота Білгорайського і Холмського повітів опинилась станом на кінець березня, голова представництва УЦК В. Левицький у звіті за 1 квітня 1944 р. писав про те, що Тарногородський (Білгорайський) УДК фактично припинив діяльність, а «намічений на комісаричного голову сотн. Павлів остався сам, бо ніхто не має охоти і відваги в нинішну важку годину прийняти на себе обов'язків референта... Вправді у Тарногороді квартирують сотні німецького війська та автоколони, але вони можуть кожного дня виїхати. Тоді польські бандити будуть далі безкарно гуляти. Народ говорить, коби якась влада прийшла, що нас захистить, бо інакше пропадемо! На нинішню владу не мають ніякої надії»¹³⁹.

Отже, дещо інша, за тодішніх обставин, навіть краща ситуація склалась на території Холмського УДК. За словами В. Левицького, «волості Кривоверба, Воля Верещинська, західна частина Вирик – це нині самостійні совітські республіки, бо там діють совітські партизани, які не рабують і не мордують наших селян. Навпаки грозять вони полякам відплатою, коли б замордували «українського робочого чоловіка». Волості Циців, Седлище, Павлів, Рейовець, Раколупи, Войславичі – це домена польських банд, які зачинають сильніше дошкуляти нашим людям. Волості Жмудь і решта понад Бугом мають тепер спокій. Мається вражіння, що большевицькі партизани систематично оточують місто Холм, бо це доручення мають вони – подібно, як це діялося на східних наших землях – від своїх хлібодавців... У Холмі всі школи припинили вже своє навчання і дітей розпущено домів... 1200 дітей втратило рік навчання»¹⁴⁰.

У Володавському повіті, який був тоді найближче до фронту, спостерігалася найбільша тишина. Так неначе б це нікого не обходило, що недалеко за Бугом діється, все працює у своєму занятті... Напади на наші волості ще до недавна були на денному порядку. Нині совітські банди беруть верх і не допускають до мордів наших селян. Оповідали мені селяни на ринку, що хоч дуже бояться комуни, бо їх земля zagrożена, але тепер бодай можуть ніч дома переспати... Коли покидаєш Володавщину і понад поважний Буг вертаєш назад, то на думку насувається жура, що станеться завтра тут. Пропаде зусильна праця на деякий час, але рівночасно ти радієш, що село Володавщини вже

наше, свідоме, не пропаде і поверне до дальшої праці, коли положення знову покращає»¹⁴¹.

Найскладнішою з усієї Холмщини ситуація залишалася на території Грубешівського повіту, де кількість жертв серед мирного українського населення продовжувала зростати. Враховуючи критичне становище сільського українського населення, яке зрештою вимушено продовжувало працювати на німецький окупаційний режим, командування німецькими поліційними військами здійснило акцію проти загонів АК і це принесло позитивні результати. За оцінкою В. Левицького, «від декількох днів настало частинне відпруження. Вислана проти польських банд група Асмаса, зложена зі самих українців-волиняків, дала бандитам кілька разів доброго прочухана. Усунено кілька польських колоній, які були гніздами польських банд. Заангажованих у допомозі поляків унешкідливо. Може ця акція ту й там потягла за собою деякі дуже болючі наслідки для співпрацюючих з бандою поляків, але таке поступування групи Асмаса було конечно, щоби запобігти надалі різні невинних українських селян з боку розбещених і рознузданих польських банд»¹⁴². І на цей раз німці поступили як арійці: проти поляків послали українців, а для гарантованого ще у 1939 р. українцям Генеральної гурбернії захисту не скерували жодного свого солдата.

Тим не менше, згадана акція певною мірою вплинула на активність антиукраїнських дій польського підпілля, проте цілковито проблеми не вирішила. Хоч масштабних акцій проти українського населення загони АК надалі не проводили, проте й у квітні 1944 р. продовжували горіти українські села і гинути мирні жителі. Внаслідок бойових дій загонів УПА і АК 1 і 2 квітня 1944 р. село Потуржин Томашівського повіту, де українці становили 70 відсотків мешканців, виявилось спаленим. Перший напад на село загін АК здійснив 15 лютого 1944 р. Під час цієї акції був знищений відділок української поліції і вбито п'ять поліцистів, а село опинилось в облозі польських підпільників. Як розповів працівникам Грубешівського УДК очевидець подій Костянтин Шутовський: «Два тижні до спалення села Потуржина, село було оточене польськими бандитами. Частина населення встигла виїхати в Галичину, а більшість залишилась на місцях. Банда польська мала свій штаб в селі в хаті поляка Мариньчака, бувшого заступника секретаря. В тому часі банда господарювала в селі. Забирали коні, вози, замовляли яйця, молоко, хліб, стріляли свиней. За один день застрілили 10 свиней. Людей наразі не чіпали, але заготовляли списки наших людей, яких пізніше мали розстріляти. Коли СС і німецький відділ роз-

били боївки-штаби біля Смолигова, бандитські пляцівки перейшли всі до Потуржина і даліше домагалися від населення українського грошей, одягу, коней і т.д. під загрозою смерти... Виходячи зі села банда польська підпалила школу й двір (палац), при цьому співали пісні патріотичні й відступили від Потуржина, подаючись на захід... Населення українське цілий час побуту банди в селі мусіло ховатись по льохах, а переважно мужчини. Однак патруля їхня була в селі. 1 квітня о год. 5 рано прибула до Потуржина українська партизанка. Розправились з рештками банди, розірвали кільце і визволили населення з рук польських... В неділю 2 квітня вечером банда польська спалила село Потуржин. Жертв в Потуржині є зовсім мало, бо село було майже без людей»¹⁴³. Найтрагічнішим для потуржинців виявилось, проте, 1 квітня. Що сталося саме того дня вдосвіта, довідуємося з протоколу, складеного 13 квітня 1944 р. в Грубешівському УДК зі слів мешканки Потуржина Марії Ковалів, яка повідомила наступне: «Трагічна картина в Потуржині почалась біля год. 5 вранці 1. IV. 44 р... Люди саме почали свою ранішню працю. Загонники підходили до кожного, кого зустріли, й провірювали кенкарти, звертались до людей по-польському. Хто не показав кенкарти й відповідав по-польському, забивали. Незорієнтовані українці також клали свої голови. Вбили коло 100 поляків і коло 20 українців. Перед вечером українці – вийшли до Долобичева, залишились хворі й каліки. Вночі зчинився пожар, почалося від двору, а в другу ніч приїхали польські загонники, спалили село й вибили українців... В суботню (на неділю) ніч зчинився бій між одними й другими загонниками. Поляки подались на Сушів (там потім горіло), а в неділю на вечір, коло 5 години спалили Потуржин»¹⁴⁴.

З тексту протоколу видно, що на світанку 1 квітня до села увійшов український загін і діючи, як то робили польські загопи, вирішив очистити його від поляків, але у ході тієї зачистки, нинішньою мовою кажучи, гинули у суматосі й українці. Наступної ночі на зміну українському загонові надійшов польський, який і довершив справу. Те, що сталося в Потуржині, зайвий раз підтверджує спільність трагедії обох народів. Але вся біда полягає в тому, що по гарячих слідах до польських архівів потрапили спотворені інформації, з яких випливає, що «1 квітня 1944 року український відділ СС і бульбівці розстріляли у селі 162 втікачів з теренів гмін: Долобичів, Крилів і Потуржин»¹⁴⁵. Поза сумнівом, під цими втікачами вбачаються поляки, хоч серед загиблих протягом двох діб було чимало й українців. На встановленому у центрі села на початку 60-х рр., тепер вже минулого століття, пам'ятному зна-

кові викарбувано імена близько 80 осіб (а не 162), нібито закатованих українцями, хоча добра половина прізвищ дуже нагадує українські¹⁴⁶. Отаким чином змішана напівправа з неправдою до сьогодні наносить шкоду українсько-польському порозумінню на міжлюдському рівні.

Про тогочасне життя української громади села Сушева Томашівського повіту учитель місцевої української школи Костянтин Дідух розповів, що «від Різдвяних Свят ц. р. (1944. — *Авт.*) не доводилося мені ні одної ночі спати в хаті. Місцем мого нічлігу була стодола, хлів або якась солома при стодолі. Рано година 5 упускав своє дуже вигідне місце спання і дуже скорим кроком біг радий і веселий до хати, що щасливо пройшла ніч. Не виспаний, втомлений до безкрайности йшов до праці... Одначе не довго був я так щасливий, що міг спокійно собі посидіти в своїй хаті бодай в полудневих годинах. Одного гарного дня 3-год. по полудну прийшло двох незнаних типів зі зброєю в руках до хати, де я мешкав, і спитали: «чи ту мешка укр.. учитель»? В цей час на щастя мене не було в хаті... Від хвили відвідання мене через двох гостей не мав я вже місця в своїй хаті. Мешкав я по цілім селі, в іншій хаті їв снідання, в іншій обід і вечерю. Місця праці не хотілося мені упускати, лише тому, що дуже полюбив дітей і не хотів, щоби вони лишилися без духового провідника»¹⁴⁷. Між іншим, до цієї школи деякий час ходив Юрій Макар зі своїм двоюрідним братом Віталієм Свистуном. До неї було ближче, ніж до школи в Новосілках, у якій розпочинав навчання Юрій Макар. Проте, більш-менш нормальним виявився лише 1941–1942 н.р., наступні навчальні роки тривали з великими перервами через від'їзд вчителів, дії німецької окупаційної влади, польських партизанів тощо¹⁴⁸.

Про події, які передували спаленню Сушева і повне його знищення 2 квітня 1944 р. мешканець цього села Кирило Войтович розповів працівникам Грубешівського УДК наступне: «Після спалення села Жабча через банду польську, поляки наші з коль. Сушів і Новосілки почали зброїтись. Робили це зовсім відкрито. Ходили по селі зі зброєю. Жінок і дітей повідсилали в напрямі Лашева, а чоловіки від 14 літ лишились на місці. Поміж ними були також дівчата, які рівнож мали зброю. Доїжджали до них поляки з інших місцевостей, які мали біло-червоні опаски на рукавах. По кількох днях почали бандити польські гуляти по наших селах. Наші поляки були відіслані до чужих сіл, а до нас прийшли чужі, з яких сіл, не можу сказати... Банда польська докучала нам цілий тиждень. Коли з'явилась якась інша боївка, після малих боїв прогнала польську банду за Новосілки. Терен нашої Потуржин-

ської волости був майже очищений від польської банди. Спокій тривав недовго... Дня 2 квітня 1944 р. в неділю о год. 6 вечором банда польська окружила село і запалила. Селяни, які втікали з села, були побиті. Жертв було мало тому, що наші люде завчасу виїхали... Село згоріло зовсім. На 100 господарств лишилось всього 3 господарства». У доданому до протоколу зізнання списку загиблих українців Сушева вказано прізвища Семена Бобчука, Олександри Мірецької, Михайла Хоми, Петра Пучка, Петра Ковтуна, Єфимія Ковтуна, Юлії Войтович та мешканця Потуржина Федора Шутовського¹⁴⁹.

Після 2 квітня 1944 р. звичний ритм життя у одному з найдавніших сіл Холмщини Радостові Грубешівського повіту був надовго паралізований. Цей день для української спільноти села, яка становила 70 відсотків мешканців, запам'ятався нападом загону АК. Руками нападників українська частина Радостова була повністю спалена і вбито 12 мирних селян¹⁵⁰.

При такому розвитку подій трагедія не могла оминати й українську громаду села Новосілки Томашівського повіту. Один з авторів книжки – уродженець Новосілок, який напередодні трагедії цього села разом з братом, матір'ю та сім'єю її брата Юрія Свистуна жив у сусідньому селі Телятині у діда по батьковій лінії. В дитячій пам'яті закарбувалось, як від місцевих поляків десь за тиждень вони довідались про заплановане польськими підпільниками на 2 квітня 1944 р. спалення Новосілок. В одній з його публікацій розповідається, як того злощасного дня він вранці видерся на вершок високої липи, яка росла й донині росте на обійсті діда, і йому відкрилась суцільна пелена диму та вогонь над рідними Новосілками і чулись приглушені крики та зойки¹⁵¹.

Про трагедію Новосілок мешканець цього села Юрій Свистун, на той час український вчитель, керівник декількох шкіл, розповів працівникам Грубешівського УДК, що «2 квітня 1944 р. біля год. 8 вечором банда польська в числі 50-60 осіб окружила село і почала стріляти. В селі ходили від хати до хати і запалювали. Хто показався з людей – вбивали. Бандити ходили по сховищах вишукували і вбивали людей. Під час палення села бандити польські поступали в такий спосіб: підпалювали будинок і чекали поки будинок охопить полум'я. При цьому способі палення багато людей згоріло живцем. Скільки осіб є тяжко попарених. Коли бандити вступили в село Новосілки, перше зловили 9 осіб, в цьому числі священника Миколу Гольця, і всіх змасакували. Священникові Гольцеві відрубали голову і покололи штиками. Село спалене зовсім. На 200 номерів залишилося 9 будинків. Забитих і по-

палених є понад 120 осіб»¹⁵². У багатотомнику *Надбужанщина* наведена цифра 150 загиблих українців Новосілок¹⁵³. Однак авторам *Пом'яника українців Холмицини* вдалося зідентифікувати прізвища лише 140 загиблих того дня мешканців села¹⁵⁴.

Вражаючою людську уяву виявилась мученицька смерть священника М. Гольця (прізвище його тоді писалося Гольц. — *Авт.*) — авторитетної в окрузі і толерантної людини. Намагаючись відвернути трагедію села, він разом з польським ксьондзом їздив по селах і закликав поляків та українців до терпимості і взаємного порозуміння. Отець щиро вірив, що шляхом переконання вдасться уникнути трагедії. Проте у день нападу на Новосілки у селі не виявилось ні ксьондза, ні керуючого панським маєтком, які разом з М. Гольцем об'їжджали села, а жертвою терористів став шанований серед людей український православний священник. Його понівечене тіло знайшли через три тижні в ямі на обійсті польського колоніста Ковальського, а тіло однієї жінки — заритим у гної на подвір'ї солтиса з Потуржина Уляновського. У священника були відрізані вуха, борода, язик, а тіло страшенно покалічене штиками¹⁵⁵. Подібна доля спіткала 11 квітня 1944 р. священника із села Сліпче Грубешівського повіту Олександра Гуторовича, якого разом з донькою вбили на порозі хати. Крім господарів, загинула приятелька доньки, яка гостювала в домі священника¹⁵⁶. Але, щоб закінчити з Новосілками, на їх прикладі покажемо, як фальсифікується життєва правда. Дещо вище ми вже говорили про сусідній Потуржин. В Новосілках подібного українсько-польського протистояння не було. Їх з усіх чотирьох боків обступила польська боївка і знищила разом з мешканцями, яким не вдалося вирватися з вогняного кільця. Погляньмо, що ж пише згадуваний сучасний польський автор Юзеф Нєдзьведзь. Він, кажучи російською мовою — *ничтоже сумняшеся*, безапеляційно твердить, що «загони УПА 9 квітня 1944 року спалили село», посилаючись при цьому на іншого автора¹⁵⁷.

Справді, загін УПА спалив ..., але не саме село, яке перестало існувати тижнем раніше, а лише садиби польських колоністів, які простягалися між Новосілками і Сушевом, Новосілками і Потуржином. Разом — це не більше двох-трьох десятків забудов. До речі, серед них й були три садиби Заячківських, Макарів і Свистунів, тобто українців, які мешкали серед поляків. Наскільки нам відомо, тоді загинув лише один поляк на прізвище Грабчук, і то лише тільки через те, що він був людиною дуже похилого віку і не захотів покинути своє обійстя з іншими поляками¹⁵⁸.

Наступними жертвами безкарного, розгнузданого свавілля загонів АК із спаленням українських обійсть та людськими жертвами стали села Томашівського повіту: 2 квітня 1944 р. – Василів, 6 квітня – Старе Село, а на православне свято Благовіщення Господнього 7 квітня – Вишнів, Жуличі, Кадлубиська і Телятин¹⁵⁹.

Якщо в Жуличах жертв нападу було 6 осіб¹⁶⁰, за іншими даними 18 осіб¹⁶¹, то у Телятині таких виявилось 28¹⁶². Названа цифра, як виявляється, є також неповною. Один з авторів цієї книжки з сумом і душевним болем згадує про трагедію великого і порівняно заможного села Телятина, де з сотень дворів власниками переважної більшості були українці, а поляки жили у навколишніх колоніях. Коли розпочалась акція близько 40 селян збіглось на подвір'я великого оптиміста щодо можливості мирного співіснування поляків та українців, вїта Телятинської волості Захара Олійника. Сховавши людей до пивниці, господар вийшов назустріч нападникам. Його вбили пострілом у рот, коли він переконаннями намагався відвернути реальну загрозу для українського населення Телятина. Пивницю аківці закидали запаленою соломною, а людей, які намагалися вирватись з вогняного пекла, впритул розстрілювали. З усіх, хто там знаходився, дивом врятувалась малолітня донька вїта, яка потім розповіла про цю садистську розправу над безпорадними людьми¹⁶³. За підрахунками працівників Грубешівського УДК 7 квітня 1944 р. загоном АК у Телятині було спалено близько 300 українських господарств¹⁶⁴. Того ж дня був повністю спалений Вишнів.

Про стан церковно-релігійного життя у Крилівському деканаті Грубешівського повіту після березневого терору польських підпільників декан О. Волошинський в листі до архієпископа Холмського і Підляського Іларіона від 18 квітня 1944 р., зокрема, писав: «Раніше повідомляв, що частина парафій Крилівського деканату перестала існувати... Уціліли в деканаті – Долобичів і Павловичі, священники на місці. Деканальний архів згорів разом з іншим майном»¹⁶⁵.

«Ситуація дійшла крайньої межі»

Внаслідок погромів українських сіл Холмщини у березні – на початку квітня ситуація на півдні краю дійшла критичної межі. Як повідомляв 12 квітня 1944 р. Холмський повітовий УДК голову УЦК В. Кубійовича, «Справа безпеки в повіті страшенно погіршала і погіршу-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ється весь час. Маємо великі відділи совіцьких партизанів, які пробилися до нас з-за Бугу добре озброєні... Ось вже більш як 8 місяця заняли вони район волости Кривоверба, Волоска Воля, північну частину Волі Верещинської і зах. частину вол. Вирики (все на Володавщині) і заснували там свою Сов. Республіку. Німецької влади і укр. Самоурядової влади там немає. Друга численна сов. партизанська банда перейшла в минулому тижні Буг по збудованому ними понтонному мості коло села Кулемчиці волости Турка (на південний схід від Холма)... В переході через Буг помагала їм польська місцева банда з польськими ожелками на шапках під командою поручника... Польські банди різних напрямків маємо в цілому повіті. Найменш їх є в волостях Кривички, Турка, Серже, Став, Собібор і Володава – Лянд. Там ще більш-менш працюють наші волосні уряди. У волостях на захід від Холма як: Реївець, Павлів і південна частина Селищ разом з прилеглими волостями Красноставського повіту великі польські банди панують цілковито. Вони систематично винищують ціле українське населення там... Загальна кількість замордованих польськими бандами українців у повіті по сьогоднішній день 162, але лише замельдованих. Цифра в дійсності є куди більшою на якісь 50%, бо є місцевості, відкіля давно вже не мається жадних відомостей. На загал ціле українське населення повіту є зтероризоване польськими бандами»¹⁶⁶.

Значно гірша ситуація склалася на території Грубешівського та сусідніх південно-західних повітах. У звіті голови Грубешівського повітового УДК за 10 квітня 1944 р. вміщено характеристику кожної волості. Так, у Грабовецькій волості українських самоврядних структур вже не було, як не було й учителів, священників, поліції. Польські підпільні загони, що приходили сюди з Красноставського і Холмського повітів, нищили українців, які з різних причин не знайшли притулку в безпечніших місцях. Аналогічна ситуація склалася на той час «в Уханьській, Молодятицькій, Вербковицькій, М'ячинській, Мінінській, Крилівській, Сагринській, Телятинській, Потуржинській, Долобичівській волостях. У Томашівському повіті, звідки походить чимало загонів АК, українське населення переносить великі тортури. Там з'явилися звернення до українців польською мовою, в яких їх закликають «добровільно ввійхати на «Україне до грубешовского повяту», бо вони не хочуть розливати «братней крві». Одначе це може скоро статися... Я працюватиму до останньої хвилини і тому потребую людей до праці і попертя з наших Централь та попертя уряду»¹⁶⁷, – так закінчувався звіт.

Ознайомившись із загальною ситуацією на півдні Холмщини, голова Люблинського представництва УЦК В. Левицький у звіті від 6

квітня 1944 р. застерігав частину працівників українських установ, які разом з відступаючими німецькими військами та установами намагались перебратися на Захід у безпечніші місця. Звертаючись до тих, хто у складний для українців краю час без вагань залишився на своїх місцях, він застерігав: «І поїдемо у безвість віків, повні туги і жаху..., вповні задоволені зі спокійною совістю, що виконали наш громадський обов'язок й осталися на стійці до належного менту. А це без порівняння більший моральний капітал від усіх дурхлясшайнів, гуляння по Відні, шукання знову теплих, повних почетеї становищ, і т.д. До цього треба додати, що за тобою ходять, наче собаки за сукою, двоножні потвори, слідкують та плянують, щоби пустити кулю у потилицю. Коли порівняти просто жахливе положення в терені наших низових клітин, де люде кожної ночі сплять в іншому місці, відбиваються від польських бандитів з вікон і зі стрихів і знову пробують забиратися до праці, — а відносини на терені галицьких комітетів. — то їй богу, мушу з належною повагою склонити голову перед низовими працівниками Холмщини і Підляшшя, що держаться до останку або пануть масово трупами від дул зброї роззвірених ляцьких банд-грабіжників життя і майна... Розради-потіхи добрим, теплим словом, заохоти до видержання, вказівки, що почати серед цих, просто диявольських умов, тощо, — бажає народ тримається рідної землиці, втікає на тиждень-два від рідної хати перед звірами, що чваняться бути «арцикатолицьким пшедмужем» і знову повертаються, коли ще є до чого. А коли немає, тоді йде на ще живе село і там один-одного тулить рятуює, як й чим спромога. Так-так, мимо усіх кривавих страт житиме вічно наша рідня Холмщина і Підляшшя!»¹⁶⁸.

Після появи волинських загонів УПА напади підрозділів АК на мирне населення українських сіл Грубешівського і Томашівського повітів на деякий час порідшали, проте через велику різницю у чисельності вояків УПА і АК повну безпеку українському населенню загони УПА забезпечити не змогли. На поведінку загонів АК також вплинув вступ Червоної армії на територію Холмщини і Підляшшя. В нових умовах вони ще могли деякий час безкарно проводити акції проти мирного українського населення у волостях Грубешівського і Томашівського повітів, де мали найбільші бази та на західних окраїнах української етнічної території на Забужжі.

Такою можливістю польські партизани скористалися в ніч з 18 на 19 квітня 1944 р. у селі Мірче Грубешівського повіту, де в одній хаті вбили 7 українців, а 4 поляків відпустили. Наступного дня, 20 квітня 1944 р.,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

загоном АК було спалено українську частину села Волиця Грубешівського повіту. Від рук нападників загинуло 7 місцевих українців, прізвища яких зафіксували працівники Грубешівського УДК¹⁶².

24 квітня 1944 р. загонами АК було знищено села Доманіж, Черкаси, Підгайці, Ратичів та Зимне Томашівського повіту, які належали до однієї парафії. Як писав до Холмської духовної консисторії настоятель Доманізької парафії Арсеній Симусик, того дня у Доманіжі нападники спалили українську частину села і вбили 6 місцевих українців¹⁷⁰. Автори *Пом'яника українців Холмщини* навели прізвища 22 загиблих мешканців цього села, з них 11 від рук польських підпільників, а 11 було страчено німецькою жандармерією¹⁷¹. В сусідньому селі Черкаси загинуло 9 селян, а українська частина села була повністю знищена¹⁷². Працюючи над *Пом'яником українців Холмщини*, автори виявили прізвища 12 загиблих в окупаційний період мешканців Черкас, з них 8 розстріляних німецькою поліцією¹⁷³.

У Підгайцях нападники спалили українську частину села і вбили 6 місцевих українців, а ще 3 особи були страчені німецькою поліцією¹⁷⁴. За повідомленням священника А. Симусика, у Ратичеві в такий же спосіб зникла українська частина села, при тому загинуло 7 місцевих жителів¹⁷⁵. На жаль, жертви з боку українського населення Ратичева цим мене обмежилися. За підрахунками авторів *Пом'яника українців Холмщини*, за час німецької окупації польським підпіллям було вбито 33 місцевих українців, ще 10 були розстріляні німецькою поліцією¹⁷⁶. Подібна доля спіткала українське населення Зимного, де більшість українських садиб було спалено і вбито 6 українців. У *Пом'янику українців Холмщини* наведено прізвища 7 загиблих того дня українців, ще 2 вбиті німцями і 5 загинули в Червоній армії у 1945 р. незабаром після мобілізації¹⁷⁷.

На село Посадів Томашівського повіту, де українці становили 80 відсотків мешканців, у 1943-1944 рр. вчинено 4 напади з руйнуванням українських господарств і з людськими жертвами. Цією роботою поляки займались й в найбільші релігійні свята, в тому числі Великодні, як це мало місце у 1943 р. Від рук польських підпільників в лютому, квітні і травні 1944 р. загинуло 29 місцевих українців та знищено українську початкову школу¹⁷⁸. Найкривавішим видався день 27 квітня 1944 р. Загальні ж втрати, яких зазнала українська громада цього села, становлять 59 осіб, з яких 16 розстріляла німецька поліція та померли у німецьких концтаборах, а 5 – у 1944-1945 рр. в Радянській армії¹⁷⁹.

Чергове випробування 30 квітня 1944 р. випало на долю українців села Моложів Грубешівського повіту. Згідно зі свідченням в Грубешів-

ському УДК мешканця того села Івана Дейнеки, «30 квітня 1944 р. по обіді із сторони Набряжа прийшли до села бандити польські в числі 120 чоловік. Ішли вони бойовим шиком. Під селом почали стріляти. По дорозі вбивали всіх, хто тільки нагнався їм під руку. Вбили кількох жінок, після того почали грабити. Запалили село і вернули до Набряжа. Населення українське розбіглося з села, де хто міг. Банда польська приїжджає далі з Тишівцець й Набряжа та грабить село Моложів... Кажуть поляки, що Тишівці мають 2 тисячі озброєних людей поляків»¹⁸⁰. Із встановлених 26 загиблих мешканців Моложева, польські підпільники позбавили життя у 1943 р. 16 осіб, а у 1944 р. – 6 українців¹⁸¹.

У неодноразово згаданому, багатостраждальному Набржі, згідно з повідомленням його мешканця Івана Топорівського, польські підпільники протягом цілої зими «приходили в село, грабили селян і вбивали людей. Перед Різдвом вбили одної ночі 16 осіб. Надобре почали нам докучати перед Великодніми святами. Майже кожної ночі приходили бандити польські в село, грабили все і також вбивали людей... Останньо дня 1 травня прийшли до села поляки бандити і наказали до 3-го травня 1944 р. всім українцям вийти з села. Українці опустили село і примістилися по інших спокійніших околицях. Бандити польські забрали все майно, яке ще залишилося в селі і вивезли до Тишовець. В скілька день пізніше та сама банда спалила наше село Набряж»¹⁸².

Через втрату значної частини простору для дій у південно-східних та центральних волостях української етнічної території у травні 1944 р. загони АК продовжили *зачищати* її західне порубіжжя, найперше Замістський і Красноставський повіти, де українці віддавна становили меншість. На українців чинився психологічний тиск з метою усунення їх з території цих повітів та фізичне винищення. Як повідомляли мешканці села Переспа Замістського повіту, ще перед Великодніми святами 1944 р. тут розпочалась велика акція з пограбування і вбивства селян, внаслідок чого, як згадував очевидець, «люди майже не ночують в хаті. Під ніч виходять всі з села і ночують по полях і стиртах соломи. Кого зустрінуть в хаті, вбивають. Так вбили Козіцкого літ 56 і побили сильно Нестора Страдомського, Богайчука Гната і Перуна Володимира. В неділю 7 травня приїхали до нас польські бандити на одному возі. Було їх 4-ох. На кольонії Переспа і в селі Переспа вручили солтисам українцям листи, де були вписані селяни українці в числі 32 особи засуджені на смерть. Всі вписані на листі є свідомі наші селяни. Листа друкована на машині. На листі написано по польськи «До людскосьці православної, української». Далі зміст такий:

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

1. Всі батьки, які мають своїх синів в СС, в укр[аїнській] поліції будуть помордовані в першу чергу, як рівнож їхні родини.

2. Всі, які переслідували населення польське, також будуть розстріляні.

3. Всі, які мають зброю, повинні скласти її до 10. V. 1944 р., до год. 5 по полудні. Коли не зложать зброї до визначеного числа на руки своїх солтисів, будуть рівнож розстріляні й їхні родичі. Привозили списки поляки з Сагрия і Туркович»¹⁸³.

Станом на травень 1944 р. одним з найбільших центрів концентрації загонів АК залишалась Грабовецька волость Замістського повіту. З розповіді мешканця села Грабівчик Дмитра Завади стало відомо, що «у волості Грабовецькій є дуже багато польської банди. Банда польська грабить селян і то тільки українців. Граблять і вбивають. В Грабовчику забили двох: мужа довір'я Заваду Якова і Івана Вдов'яка, селянина... Наразі банда польська вибиває свідомих наших людей. З сіл не випускають нікого. На дорогах всі, хто має українську кенкарту, вбивають. Банда є місцева. Можна сказати, що всі села польські — самі бандити»¹⁸⁴.

Підтвердженням сказаному може служити випадок, про який розповіла Йосифа Новосад. Коли її чоловік їхав вечірнім поїздом з Замістя до Грубешева, поблизу М'ячина до купе зайшло двоє чоловіків і зажадали показати посвідчення особи (кенкарту). «Мій чоловік показав українську кенкарту. Документу від нього не взяли тільки, коли справили у всіх людей кенкарти, сказали всім встати, відкрили двері підчас бігу поїзда, стрілили в мого чоловіка і викинули його через двері. Того самого вечора в тім самім поїзді забили і викинули з поїзда шість осіб всіх українців... Чоловіка знайшла я дійсно вбитого на стежці біля самого тору недалеко М'ячина. Мав постріл в позвоночний стовбур, куля пройшла через живіт так що кішки були на верха»¹⁸⁵.

Через реальну загрозу життю в деяких селах Замістського повіту українці цілими громадами були змушені покидати домівки і поселятись у безпечних місцях. Переселений німцями із Злойця до Скоморох Великих Павло Клочек, розповів 2 травня 1944 р. працівникам Грубешівського УДК: «Місяць тому виїхав я з родиною з с. Скоморохи Великі до Замістя. Причина виїзду була та, що банда польська напала часто на наше село, грабила і вбивала людей. До мене як до начальника громади приходили дев'ять разів, хотіли мене вбити, але на щастя не заставали мене в дома. Одного разу банда польська прийшла до мене. Я на цей раз був в хаті... Бандити забрали мене, добре вибили і забрали мені пару коней і дещо з річей в хаті. Перед місяцем повернули до Ско-

морох Великих всі господарі поляки на свої господарства (були виселені німцями у 1942 р. — *Авт.*)... Дали нам два дні часу на виїзд з села. Населення українське мусіло виїхати зі Скоморох Великих. Люди виїжджали, де хто міг. Більшість знаходиться в Замісті»¹⁸⁶.

Ставлення поляків до українців у тих місцевостях характеризують події у селі Крупе Красноставського повіту. Про них настоятель місцевої православної парафії писав: «Немає в людській мові слів і відповідних висловів, щоб ними можна було докладно і достеменно віддати всі ті незліченні види і роди моральних і фізичних мук, катування, калічення, мордування, убивства поодиноких людей і цілих родин, які мали місце в К[рупе] від січня аж до травня цього (1944) року»¹⁸⁷. Переслідування, жорстокі катування, різноманітні *контрибуції* закінчилися насильницьким наверненням українців на римо-католицизм на Великдень у травні того року. Перед селянами висунули вимогу: «Святкувати разом з нами! Святкувати Пасху в костелі! Перейти на католицьку віру! 15 травня — останній строк»¹⁸⁸. Внаслідок таких заходів з парафії втекло 30 родин. Побито і покалічено тих, хто не встиг утекти, зруйновано 20 селянських осель, майже всіх пограбовано, 20 осіб застрелено, три особи в процесі навернення на католиків закатовано, двох людей зарізано пилою. Внаслідок такої переконливої агітації до костела загнано 450 селян. А при православ'ї залишилося кільканадцятьоро старих жінок і чоловіків»¹⁸⁹.

За підрахунками уродженця села Цешин (Чешин) Замістського повіту Івана Маслова, тут у 1944 р. польське підпілля позбавило життя 7 українців, серед них Семена Марциневича, Михайла Тимчука, Адама Маслова, Олексія Міха, Юрія Свірща, Івана Малишка та Феофана Вошука¹⁹⁰.

Під час нападу загонів АК 19 травня 1944 р. були повністю спалені села Забірці Замістського і Бусьно Грубешівського повітів. У Забірцях, крім вбивства 4 українців, нападники спалили всі українські господарства, будинок української школи і кооперативної спілки Колос. В Бусьному, крім спалення українських садиб, польські підпільники замордували одного українця¹⁹¹.

У збірнику *Надбужанщина* на підставі архівних документів та свідчень людей вміщено дані про те, що лише в Грубешівському повіті у 1943–1944 рр. було повністю спалено та зруйновано 52 села. У небувалій за масштабами та заздалегідь спланованій акції системного винищення українського населення на Холмщині та Підляшші загинуло близько 4 тис. українців¹⁹². За підрахунками авторів *Пом'яника українців Холмщини*, які через відсутність належної інформації на час його ви-

дання також є неповними, за цей же період на Холмщині та Підляшші загинуло 3270 чол., а загальні втрати української спільноти краю становили 4153 осіб¹⁹³. Водночас, в *Історії українського війська* наведена цифра про 5 тис. загиблих українців Холмщини і Підляшшя¹⁹⁴.

Як писав голова Люблинського представництва УЦК Володимир Левицький, «Так оце закінчують свою дуже важку громадську працю наші низові клітини Холмщини і Підляшшя, а на як довгий протяг часу, сьогодні годі передбачити. З руїн-спадщини по польській згангренуваній державі створено було великими зусиллями одиниць спершу, опісля зорганізованими нашими низовими клітинами, — вже гарний актив села і міста. Та на прою цьому національному поході стали знову віковічні польські затії, зазіхання на ці наші невідступні землі. Поллялася невинна, благородна, геройська кров, спершу передовиків — працівників клітин і села, опісля кров зовсім не причасних селян і селянок, а посвятила ці наші змагання праці для рідного народу свята-невинна кровиця маленьких холмських діточок. Стирчать димарі на місцях, де ще недавно билося багатомовне й надійне життя українського Холмського села! Божі храми, не знищені вповні польськими наїзниками, в руїнах. Церковна утвар забрана на онучі польських бандитів, а Святі Тайни розкинені, зневажені святотацько. Довкола згаріщ церков, по полях і лісах вирости нові братні могили мучеників за українське обличчя української Холмщини, — на вічний знак, що ця земля зрошена українською кров'ю, мусить знову і це скоро бути українською. На здійснення цього завдання гряде нове покоління, що його видала українська школа. Не сумуй і не тужи, Холмщино і Підляшшя, бо нині не час на плач і стогін! З ваших руїн виросте великий храм народу зусильною працею власних сил!!!»¹⁹⁵. На жаль, цього вже ніколи не станеться.

Самозахист від поляків ... і німців

До повного винищення української людності на території Холмщини та Підляшшя у 1944 р. не дійшло. При повній байдужості німецької влади, а часто й при потуранні та відвертому сприянні полякам, зробити це польському підпіллю не дали *місцева Українська самооборона* під командуванням уродженця села Стрільці Грубешівського повіту Юрія Лукашука та загони УПА. Життя довело, що окремі само-

діяльні сільські оборонні групи були неспроможні ефективно протистояти високоорганізованій і структурованій військовій силі, якою була Армія крайова. Зупинити її дії могли відповідно підготовлені та на військовий лад організовані загони. З цією метою була заснована школа молодших командирів, яку очолив сотник Романченко. Завдяки цьому було створено дві сотні, в яких налічувалося 200 осіб. Вже наприкінці 1943 р. сотні Української самооборони здійснили рейд по місцях концентрації польського підпілля, а саме: з Грабівця через Чорторию, Конюхів, Гонятичі, Вороновичі, Марусин, Модринь, Модринець. В середині 1944 р. *Українська самооборона* мала свої комендатури в Грубешівському, Білгорайському і Холмському повітах з головним штабом в селі Білополе Грубешівського повіту, а терен її діяльності розповсюджувався до Володавського повіту. Крім боротьби з польським підпіллям, загони самооборони успішно протистояли радянським партизанам, що підтвердив бій між сотнею самооборони і ковпаківцями поблизу села Гусинне Холмського повіту. На той час самооборона була самодостатньою військовою організацією з власним бойовим прапором, який 16 липня 1944 р. освятив холмсько-підляський митрополит Іларіон¹⁹⁶.

З метою ефективнішого захисту українців краю Головне командування військової округи УПА Північ вирішило створити на Холмщині військове угруповання, здатне протистояти безкарно діючим польським підпільним загонам. Його командиром було призначено Мар'яна Лукасевича (*Ягода*, *Черник*), який став легендарною постаттю серед українського населення на Забужжі. У 1943 р. він разом зі старшим братом Романом вступив до української дивізії *Галичина*. Після закінчення школи молодших командирів прибув на Холмщину в складі 5-го полку цієї дивізії, який дислокувався на території Замістського і Грубешівського повітів. Невдовзі після прибуття на Холмщину він разом з іншими юнаками чисельністю до чоти на чолі з Данилом Микилитом (*Очерет*) покинув дивізію... На базі цього загону було створено сотню УПА *Вовки*, яку після загибелі *Очерета* 11 лютого 1944 р. очолив Мар'ян Лукасевич. Цю першу сотню своїх робітників українське населення краю назвало *Холмською*¹⁹⁷. Незважаючи на малочисельність та відсутність військового досвіду, українським воякам довелося вести важкі бої з польським підпіллям. В першому бою з загonom АК, який відбувся 11 лютого 1944 р. поблизу Шихович Грубешівського повіту, загін новоформованої сотні *Ягоди* зазнав значних людських втрат. Інша частина сотні того ж дня вела бої з загonom АК у Ласкові. Наступні бої сотня

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

провела 27 лютого – на Гірці поблизу Шихович і у Малкові Грубешівського повіту¹⁹⁸.

Керівництво *Головного командування УПА Північ* добре розуміло, що наявні сили самооборонного характеру не могли становити реальної загрози добре підготовленим і озброєним загонам АК. Після доукомплектування та вишколу на навчальній базі УПА у Ковельському районі Волинської області сотня Ягоди увійшла до складу військової округи *Буг*. В середині березня 1944 р. його сотня *Вовки* і два курені з загону ім. Богуна під командуванням полковника Острізького перейшли Буг і почали опановувати територію південно-східної Холмщини. Ситуація вимагала негайних дій, тому ці загоны відразу ж розпочали бойові дії проти загонів АК в селах Острів, Жерники, Посадів, Стенятин – головних баз АК на цьому терені¹⁹⁹.

Наприкінці місяця відбулися бої з загонами АК в кількох селах Томашівського повіту, зокрема, 20 березня – в Сушеві та 26 березня – в Губинку. Незважаючи на значні людські втрати під час бою поблизу Нароля з відступаючою німецькою танковою дивізією в травні 1944 р., загін Ягоди продовжував боротьбу проти польського підпілля. Наступний успішний бій упівці провели на католицький Великдень 27 квітня у Посадіві Томашівського повіту, що на кордоні з Галичиною. Того ж дня загонам УПА довелось вести важкий бій поблизу Стенятини Томашівського повіту зі спільним ворогом – загонем АК і німецьким підрозділом, який прийшов на допомогу польським підпільникам²⁰⁰.

Наприкінці квітня 1944 р. в Холмі на зборах представників української спільноти краю було високо оцінено зусилля вояків УПА в справі захисту українського населення²⁰¹.

Разом з тим, у звіті Грубешівського УДК про становище у повіті станом на травень 1944 р. відзначалось, що «терен західніше Курманова, Одлітайки, Мідник, Лашева, Трещан, Богутич, Пересолович зайнятий різними бандами, які вдень перебувають у Грабовецькій волості, а вночі переходять нижче згаданої лінії. По лінії Білополе – Грубешів на схід – спокійно, але на південь – є банда. На терені діє УПА, але польських банд в Тишівцях не ліквідувала. Два рази наступали на Тишівці, але німецькі літаки обстрілювали їх та кидали бомби. Шеф СД Грубешів Вальднер встановив з УПА контакт, але допомоги нема. Коли УПА йшло на Грабівець, то німці з трьох сторін атакували їх біля Підгірець і вони відступили»²⁰².

Після кількох боїв загонів УПА з німцями, зокрема, 8 травня – у Ликошині, 2 червня поблизу Діброви, та з загонами АК 6 червня у Ра-

достові Грубешівського повіту, під час якого загинуло більше 400 вояків АК, загони АК і БХ були змушені залишити частину Грубешівщини і Томашівщини²⁰³. Лінія розмежування між ворогуючими сторонами встановилася по лінії Грабовець – Томашів. Розвиваючи успіх, загони УПА швидко звільняли цей терен від польських партизанів, чим створювали умови безпечнішого проживання для українського населення. В червні 1944 р. польські партизани, крім т.зв. льотних загонів, були витіснені із східних частин Грубешівського і Томашівського повітів. Лінія фронту між протиборними сторонами довжиною 100 кілометрів встановилася по річці Гучва¹⁹⁷.

Наступний запеклий бій між сотнею Ягоди і відступаючою німецькою танковою частиною, яка мала намір перейти через Грубешівський і Білгорайський повіти вглиб Польщі, відбувся 18 липня 1944 р. поблизу села Ликошин, яке під час німецької окупації входило до Грубешівського повіту. Українські партизани у цій битві зазнали великих втрат. Аналогічна сутичка з відступаючим німецьким військом відбулась 21 липня поблизу села Діброва Грубешівського повіту²⁰⁵.

З наближенням німецько-радянського фронту до Холмщини за наказом Головного командування *Військової округи Буг* заради збереження особового складу та доукомплектування досвідченими вояками загони УПА були переведені з Холмщини на Волинь та у Карпати. Цим скористалося командування АК, яке на залишений УПА терен направило свої загони. Вони продовжили звичну для них практику антиукраїнського терору. Місцевим загонам АК прийшла на допомогу вціліла частина 27-ої Волинської дивізії АК. Вона відступала разом з німецькими військами, але коли радянські війська були зупинені поблизу волинського міста Ковеля, німці почали її ліквідувати. З великими втратами частині підрозділів вдалось прорватись на Полісся, а звідти перейти на Підляшшя і Холмщину²⁰⁶. Таким чином, українське населення Холмщини знов залишилось наодинці з лютим ворогом, сумління якого не страждало від заподіяння жорстокої смерті тисячам невинних жертв.

Командування УПА усвідомлювало становище української спільноти краю та свій обов'язок по його захисту. Ще у 1944 р. загони УПА повернулися на Холмщину, щоб в нових політичних умовах боротись за збереження національного вигляду українських історичних земель Холмщини і Підляшшя.

Примітки

1. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – С. 56; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т. 3. – Warszawa: Tyrsa, 1994. – С. 55.
2. Там само.
3. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – С. 56-57; Siwicki M. Op. cit. – С. 55-56.
4. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – С. 56; Siwicki M. Op. cit. – С. 55.
5. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16; Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини. – С. 99-102.
6. Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини. – С. 102.
7. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
8. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 438.
13. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
14. Спогади В. Медведя// Особистий архів Салюка А. – Спр. 14. – Арк. 34-35.
15. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 161; Спогади Ф. Костюка// Особистий архів Салюка А. – Спр. 14. – Арк. 62-64.
16. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
17. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
18. Там само.
19. Там само.
20. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
21. Там само.
22. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
23. Там само.
24. Там само.
25. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16, 17.
26. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
27. Там само.
28. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
29. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.

30. Там само.
31. Там само.
32. Там само.
33. Там само.
34. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 67.
35. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
36. Там само.
37. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
38. Там само.
39. Там само.
40. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
41. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 793. – Арк. 8; LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
42. Надбужанщина. – Т. 2. – С. 660.
43. Пастернак С. Назв. праця. – С. 277.
44. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
45. Волинь і Холмщина 1938-1947.– С. 738-742.
46. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
47. Там само.
48. Там само.
49. Там само.
50. Там само.
51. Там само.
52. Filar W. Przed akcją «Wisła» był Wołyń. Materiały do studiów konfliktu polsko-ukraińskiego w drugiej wojnie światowej ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń wołyńskich i działalności OUN-UPA na obszarze południowo-wschodniej Polski pojałtańskiej.–Warszawa, 2000. – S. 149; Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки// Волинь і Холмщина 1938-1947. – С. 87-88.
53. Filar W. Op. cit.– С. 149-150; Макар Ю. Українсько-польське протистояння. – С. 87-88.
54. Filar W. Op. cit.– С. 150; Макар Ю. Там само.
55. Особистий архів Юрія Макара.
56. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
57. Процюк В. Книга пам'яті. – Львів: Сполом, 2005. – С. 311; Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 135-137.
58. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski. Województwo Lubelskie. – T. IV. – Warszawa, 1924. – S. 32.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

59. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
60. Там само.
61. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. Видатніші особи ХХ століття. – Львів, 1997. – С. 115.
62. Пастернак С. Назв. праця. – С. 429.
63. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
64. Там само.
65. Там само.
66. Там само.
67. Там само.
68. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 131-132.
69. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17; Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 130.
70. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
71. Там само.
72. Там само.
73. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 137-138.
74. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
75. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 39-40.
76. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
77. Там само.
78. Там само.
79. Там само.
80. Там само.
81. Там само.
82. Українська повстанська армія. Історія нескорених. – Львів: Центр досліджень визвольного руху Українського інституту національної пам'яті, 2007. – С. 60.
83. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
84. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.; Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 72.
85. Skorowidz. – Т. IV. – S. 108.
86. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
87. Там само.
88. Skorowidz. – Т. IV. – S. 33.
89. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
90. Волинь і Холмщина 1938-1947. – С. 715.
91. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.

92. Там само.
93. Там само.
94. Skorowidz. – Т. IV. – S. 33.
95. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22; Пом’яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 126.
96. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17;
97. Пом’яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 103-104.
98. Skorowidz. – Т. IV. – S. 32.
99. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
100. Там само.
101. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
102. Там само.
103. Skorowidz. – Т. IV. – S. 32.
104. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
105. Там само.
106. Пом’яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 54-59.
107. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
108. Пом’яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 126-129.
109. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
110. Там само.
111. Там само.
112. Там само.
113. Пом’яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 91-94.
114. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
115. Там само.
116. Там само.
117. Там само.
118. Пом’яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 40-51.
119. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. – Warszawa, 1999. – S. 192.
120. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
121. Особистий архів Юрія Макара.
122. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
123. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
124. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
125. Motyka G. Op. cit. – S. 192.
126. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
127. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

128. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 61-63.
129. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
130. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
131. Там само.
132. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 213-215.
133. Волинь і Холмщина 1938-1947. – С. 708.
134. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
135. Там само.
136. Там само.
137. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 181-183.
138. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
139. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
140. Там само.
141. Там само.
142. Там само.
143. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
144. Там само.
145. Niedźwiedz J. Op.cit. – S.400.
146. Особистий архів Юрія Макара.
147. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
148. Особистий архів Юрія Макара.
149. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
150. Там само.
151. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. – С. 51.
152. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 15. F. 17.
153. Надбужанщина. – Т. 2. – С. 662.
154. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 191-197.
155. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. – С. 51-52; LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
156. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
157. Niedźwiedz J. Op.cit. – S.351.
158. Особистий архів Юрія Макара.
159. Там само.
160. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
161. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 175-176.
162. Там само. – С. 217-218.
163. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. – С. 52.
164. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.

165. Там само.
166. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 22.
167. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
168. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
169. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
170. Там само.
171. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 170-171.
172. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
173. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 221-222.
174. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17; Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 199.
175. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
176. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 207-209.
177. Там само. – С. 176-177.
178. Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини. – С. 230.
179. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 202-205.
180. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
181. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 96-98.
182. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
183. Там само.
184. Там само.
185. Там само.
186. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 17.
187. Надбужанщина. – Т. 2. – С. 663.
188. Там само. – С. 664.
189. Там само.
190. Особистий архів Салюка А. – Спр. 14. – Арк. 65.
191. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16, 17.
192. Надбужанщина. – Т. 2. – С. 655-656.
193. Пом'яник українців Холмщини. – С. 19.
194. Шанковський Л. Українська Повстанська Армія // Історія українського війська. – Львів, 1996. – С. 556.
195. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 5.
196. Пастернак Є. Назв. праця. – С. 277-279.
197. Шлях перемоги. – К., 1997. – Ч. 40. – 2 жовтня.
198. Місило Є. Повстанські могили. – Варшава; Торонто, 1995. – Т. 1. – С. 191-192.
199. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – К.: Українська видавнича спілка, 1997. – С. 36.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

200. Місило Є. Назв. праця. – С. 191-192.
201. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – С. 36.
202. LAC. – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 25. F. 16.
203. Мірчук П. Українська повстанська армія. – К.: Народна газета, 1991. – С. 33.
204. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – С. 36.
205. Місило Є. Повстанські могили. – С. 191-192.
206. Літопис УПА. – Торонто; Львів: Видавництво літопис УПА, 1997. – Т. 27. – С. 205.

Дев'ятий розділ

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

Вступ радянських військ на терени Польщі. На що сподіватися холмсько-підляським українцям?

У середині 1944 р. радянські війська наблизились до нового польсько-радянського кордону, який встановився після 1939 р. Серед багатьох місць, де німці планували зупинити наступаючі радянські війська, були річки Західний Буг та Вісла. Хоч головна лінія оборони споруджувалася на Віслі, на лівому березі Бугу німці також будували мережу укріплень. До цієї роботи масово залучалося українське населення прикордонної смуги, сільська молодь та учні старших класів українських навчальних закладів Холма, Володави і Грубешева. З них формували т.зв. загони *Баунвісту*, які служили безкоштовною робочою силою. Усвідомлюючи неспроможність споруджуваних об'єктів вплинути на хід війни, українські юнаки-будівельники називали їх на німецький лад *Бункер-гробен*. Як розповідали очевидці подій, значній частині молоді вдалося уникнути такого рекрутства. У тому їм допомагали директори навчальних закладів та сільські старости, або ж вони імітували важкі захворювання та каліцтва. У випадку виявлення справ-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

жніх намірів постраждалих безпосередньо їх або батьків жорстоко карали гестапо, німецька польова жандармерія та підпорядкована місцевій окупаційній владі допоміжна — українська, а найчастіше польська — поліція.

Зведені важкою працею людей укріплення не допомогли німцям. Лише в окремих місцях, зокрема в районі Ковеля і Берестя, бої на Бuzі тривали заледве кілька днів. В ході наступальної операції радянські війська до 20 липня 1944 р. звільнили населені пункти на Забужжі, зокрема, село Білополе Грубешівського повіту та сам Грубешів, 22 липня — Холм, а наприкінці місяця вийшли на річку Вепр.

Із вступом Червоної армії українці Холмщини та Підляшшя пов'язували надії на справедливе вирішення долі їх історичної батьківщини, задекларованого ними ще у 1917 р. бажання прилучити ці землі до України, визнання розтоптаних польською владою та її західними союзниками рішень Берестейської мирної конференції 1918 р. Як й у 1917–1918 рр., українці краю мали власне бачення розв'язання *проблеми* Холмщини і Підляшшя без порушення цілісності польської етнічної території та ущемлення фундаментальних прав польського народу.

Надію на позитивне розв'язання *українського питання* на Забужжі дало політичне керівництво Української РСР. У виступі на засіданні Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. голова Раднаркому Микита Хрущов наголошував на тому, що «у вересні 1939 р. об'єднання української нації не було повністю здійснене і тепер, коли ми уже можемо бачити кінець німецької окупації, наші збаламучені сусіди роблять кроки, щоб порушити законні права українського народу (...) Український народ буде прагнути до того, щоб здійснити об'єднання історично українських земель в Українській державі і приєднати споконвічні українські території Холмщини, Грубешівщини, Замісщини і Ярославщини до Радянського Союзу»¹.

Можна припустити, що такий варіант розв'язання питання українських етнічних земель на Забужжі та Засянні неофіційно обговорювався у найближчому оточенні Сталіна, а його озвучення М. Хрущовим було спрямоване насамперед до керівників США та Великої Британії. Наміри приєднання цих земель до Радянського Союзу можливо мали зробити західних союзників поступливішими у питанні визначення повоєнного устрою в Європі, кордону між СРСР та Польщею за т.зв. *Лінією Керзона* і вплинути на польський емігрантський уряд, який наполегливо намагався виторгувати східні території — т.зв. *Східні крески*. Во-

чевидь, радянське політичне керівництво вело подвійну гру, спрямовану як на власне суспільство, так й на тимчасових союзників по *Анти-гітлерівській коаліції*.

Водночас, керівництво УРСР, яке було краще обізнане з цією проблемою, мало своє бачення її вирішення. Про це свідчить лист М. Хрущова до Й. Сталіна від 20 липня 1944 р. Як і багато інших документів, які стосувалися долі українських етнічних земель у Польщі, і не тільки в ній, залишалися невідомими широкій українській громадськості. Чи не вперше їх оприлюднив для загалу київський науковець Володимир Сергійчук. Документ невеликий за обсягом і його варто навести повністю, вже у перекладі українською мовою. Отже, Микита Хрущов писав до Йосипа Сталіна: «Війська 1-го Українського і 1-го Білоруського фронтів вийшли на наш державний кордон і у ряді місць просунулися значно західніше Державного кордону.

За межами державного кордону 1941 року залишилася велика територія, заселена українцями. Історично ті землі прилягали до України і частина тих земель в минулому входила до складу Руської держави.

Тому я вважаю необхідним в тих районах, які мають більшість українського і руського населення, після визволення організувати наше, радянське управління з тим, щоб пізніше, коли це буде вигідним, офіційно оголосити про входження тих районів до складу Радянського Союзу з приєднанням до Радянської України.

До Радянської України слід приєднати наступні райони: Холм, Грубешів, Замістя, Томашів, Ярослав і деякі інші пункти, які прилягають до зазначених районів. З тих районів можна буде створити в складі УРСР Холмську область з обласним центром в м. Холм.

Після включення цих районів до складу Радянського Союзу вирівняється державний кордон, не буде нависати над Львовом великий виступ в районі Сокаля.

Якщо ви схвалите мої пропозиції, то я негайно викличу необхідних людей до себе, у штаб фронту, і приступлю до формування Холмської області і до освоєння районів, які увійдуть до цієї області.

Якщо ви погодитесь з цими пропозиціями, я надішлю карту Холмської області та проект державного кордону»².

Якщо вже якимось чином розвивати цю тему, щоправда, в наш час можна лише здогадуватися, що було б, якби сталося, то слід ще раз нагадати, що Микита Сергійович, дружиною якого була Ніна Петрівна з дому Кухарчуків, що у Василеві, гміни Телятин Томашівського повіту, з усією ймовірністю, мала на нього значний вплив і відчувала тугу за

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

рідним краєм, взявся за справу, яка вочевидь могла докорінно змінити долю не лише холмсько-підляських українців.

До згаданого листа на ім'я Сталіна додавалася *Довідка про адміністративно-територіальний поділ Холмської губернії, Західної Галичини, Закарпатської України і Південної Буковини*, в якій йшлося про створення Холмської області у складі восьми повітів. З Західної Галичини передбачалося створити також вісім повітів, з включенням їх до складу Дрогобицької області. Далі мала бути створена Закарпатська область у складі 24 повітів. А південна Буковина – п'ять повітів – мала відійти до Чернівецької області³.

Роздуми про те, було б це добре чи ні, якби подібний проект тоді втілювався у життя, тепер вже не мають сенсу. Але, заради об'єктивності, можна сказати, що у *Довідку* закладалися не безпідставні етнотериторіальні міркування, оскільки до неї залучалися колишні українські етнічні землі.

Серед восьми повітів, які мали б увійти до Холмської області, був *Володавський повіт* з центром у Володаві. До нього передбачалося увести ряд населених пунктів *Більського повіту*, а саме: Лішню, Славатичі, Кузівку, Ганну, Довгоброди, Соївку, Голешів, Ляцьк, Данці. З *Радинського повіту* мали б до нього увійти Переволоки, Заїмка, Коліно, Гусь, Яблунь, Пашанка, Кудрі, Давиди, Радче, Березовий Кут, Радинець, Чебураки, Вяски. З *Любартівського повіту* до Володавського мали й відійти Чорний Ліс, Грабів, Каніволя, Розлуч, Дратів, Старе Село, Рогізно, Пісочне, Уцейка та кілька колоній (хуторів). Проект передбачав, що загальна кількість населення повіту, разом з приєднаними з інших повітів селами, мала б скласти 131 тис. 916 осіб.⁴

Наступним повітом, передбачуваним у проекті, мав бути *Холмський повіт*, само собою зрозуміло – з центром у Холмі. До нього передбачалося включення «великих населених пунктів» Люблинського повіту – Кам'янки, Завадова, Волі Білецької, Згнилого, Защитова, Марині, Білки та Янова. Відповідно, у такий спосіб розширеному повіті мало б налічуватися 137 тис. 585 мешканців⁵. *Красноставський повіт* з центром в Красноставі мав би включати східну частину того повіту і налічувати 43 тис. 598 осіб.⁶ Згідно з проектом, *Грубешівський повіт* з центром у Грубешеві мав залишатися фактично таким, як був, з населенням у 101 тис. 392 мешканців⁷.

У документі назва наступного повіту не визначена, але вказаний повітовий центр – Белз. Мабуть він мав би називатися *Белзьким*. До нього мала б відійти частина сіл *Сокальського повіту*, а також

північна частина *Рава-Руського*, з селами Застава, Василів*, Гарношин, Річиця, Корчів, Стаї. Повіт у такому вигляді мав би налічувати 43 тис. 650 осіб.⁸

Томашівський повіт з центром в Томашеві мав би включати важливий залізничний вузол Белзець та інші населені пункти *Рава-Руського повіту*, які прилягали до нього. Передбачалося, що населення мало б налічуватися 98 тис. 783 особи⁹.

Наступним у проекті числився *Замістський повіт* з центром у Замісті. Його населення мало б налічувати 119 тис. 783 особи. За цим показником він мав бути четвертим серед восьми повітів передбачуваної Холмської області¹⁰.

І останній, назвемо його *Тарногородським, повіт* мав би мати доволі складну територіальну конфігурацію. До нього мали б увійти частина сіл *Білгорайського повіту* з центром в Тарногороді. До нього мала бути прилучена північна частина *Ярославського повіту* Ряшівського воєводства, з великими населеними пунктами Гірне, Адамівка, Майдан Синявський, Тепличі, Долішне, Пискоровиця, Рудка і Допча. Сюди ж мали відійти від *Переворського повіту* Лежайськ, Ожанна, Сажена, Приходськ і Старе Місто, а також північна частина *Чесанівського повіту*. До умовно нами названого *Тарнагородського повіту* мала також відійти частина території *Ниськівського повіту*, теж з «великими населеними пунктами»: Улянів, Дубрівка, Глинянка, Дубровиця, Вулька Білинська, Білини. Загальна кількість мешканців цього територіального об'єднання мала б скласти 120 тис. 332 особи¹¹.

Проектована Холмська область мала б охоплювати територію у 12 тис. 310 км², а населення мало б складати 797 тис. 039 осіб. Згідно з розрахунками серед означеної кількості мешканців мало б налічуватися: українців і росіян – 313 тис. 719 осіб, або 39,36 %; поляків – 363 тис. 288 осіб, або 45,5 %; євреїв – 93 тис. 581 особа, або 11,74 %; інших – 26 тис. 451 особа, або 3,33 %¹².

Ще раз підкреслимо, що даний проект тепер можна розглядати виключно теоретично, без будь-яких натяків на його воскресіння. Якщо ж спробувати детальніше замислитися над закладеними у ньому розрахунками, то у кожній розсудливої людини виникне, щонайменше, кілька запитань.

* То інший Василів, не той, де народилася Ніна Кухарчук (Хрущова). Той, про який мова, був великим галицьким селом, справді недалеко від Белза. Під час війни обидва села перебували в одному повіті – Грубешівському.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

По-перше, проєктанти, складаючи *Довідку*, в основу розрахунків узяли дані перепису населення Російської імперії 1897 р. і першого перепису відновленої Польської держави, проведеного 1921 р. Одна лише згадка про наявність майже 100 тис. євреїв є абсурдною, бо їх за роки німецької окупації під час Другої світової війни тут просто не залишилося. Можна допустити, що якась частина євреїв дивом уникла смерті. Справді, якійсь їх кількості вдалося виїхати. Але ж основна їх маса була знищена. Аж ніяк не можна сприйняти, як достовірну, якусь більшу кількість тут росіян. Хіба ними вважали місцевих русинів на Холмщині і Підляшші.

І, що дуже суттєве, розрахунки були проведені, якщо можна так висловитися, з чисто *інтернаціонально-пролетарським* підходом, без урахування будь-яких місцевих особливостей, які характеризували *ментально-побутовий* уклад життя на православних *холмсько-підляських землях* і греко-католицьких *західногалицьких* чи *надсянських* теренах, тим більше, що частину останніх передбачалося включити до складу Дрогобицької області. Але очевидно, що такі *дрібниці* нікого не турбували. Ну, і останнім у цьому ряду недоречностей можна б назвати те, що при складанні документів російською мовою доволі примітивними виявилися переклади назв населених пунктів, повітів тощо. А оскільки переклади здійснювалися у трикутнику польська-російська-українська мови, якими перекладачі, судячи за результатами їх роботи, мається на увазі польська та українська, не дуже володіли, то склалася ситуація, при якій не завжди можна зрозуміти, про який населений пункт йдеться. Сказане стосується не лише двох названих документів, а й практично усіх інших, які стосувалися згодом *обміну населенням*.

Проте, дуже швидко виявилося, що спроби М. Хрушова створити Холмську область, як і приєднати інші етнічні українські землі Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії до УРСР, виявилися марними. Тому врахувавши зміни у політичній ситуації, насамперед, погляди політичного керівництва СРСР на *розв'язання українського питання* у повоєнній Польщі, керівник уряду радянської України змістив акценти і запропонував, як альтернативу приєднанню українських етнічних земель на Забужжі та Засянні до УРСР, – переселення українців з Польщі на терени України.

Тому вже у наступному листі до Й. Сталіна М. Хрушов 26 серпня писав про те, що надходить багато клопотань від мешканців Грубешівського, Томашівського та інших повітів, в яких ті просять не залишати їх на поталу полякам і переселити до радянської України. Він навіть за-

пропонував, якби це слід було зробити: «Для того, щоб ми могли виконати роботу з переселення українського населення з Польщі в Україну, необхідно було б з цього приводу домовитися з Польським комітетом національного визволення.

При укладанні угоди про переселення необхідно вирішити питання перевезення переселенцями їх майна і сільськогосподарської продукції. Мені видається, що можна було б встановити такий порядок, за яким переселенці здають сільськогосподарську продукцію заготівельним організаціям або частинам Червоної армії, а при переїзді на нове місце проживання отримують відповідну кількість сільськогосподарської продукції»¹³, – писав Хрущов Сталінові.

Можна лише здогадуватися, чому за такий відносно короткий проміжок часу керівник уряду УРСР змінив так докорінно свою позицію у цьому доленосному питанні для багатьох сотень тисяч закерзонських українців, у тому числі й холмсько-підляських. В нашому випадку, конкретна мова про останніх. З висоти часу, який відділяє нас від тих трагічних років, це можна розглядати по-різному. Але, поза будь-яким сумнівом, радянському керівництву слід було потурбуватися про те, щоб не розсваритися остаточно з західними союзниками по *Антигітлерівській коаліції*, зберігши при тому ті територіальні надбання, які вже були зроблені. А, крім того, приєднання до СРСР не лише холмсько-підляських теренів у вигляді *Холмської області*, але й усього *Закерзоння*, було дрібницею у порівнянні з введенням Польщі до сфери *геополітичних інтересів Радянського Союзу*. Сказане стосується не лише Польщі, а й інших держав, які стали спочатку *країнами народної демократії*, а потім членами *системи соціалізму* і навіть *соціалістичної співдружності*, котрі наприкінці ХХ ст. розвалилися, разом зі своїм натхненником. Тому, швидше всього, очевидно краще було залишити у складі Польщі етнічні українські землі і дати можливість *новій, народній польській* владі показати, що вона турбується про інтереси Польської держави, бо ж йшла гостра політична боротьба всередині країни, з елементами громадянської війни. Треба було вибити ґрунт з-під ніг т.зв. *лондонського табору* і утвердити в державі лад, нав'язаний визволителем. Всередині самої Польщі і на міжнародній арені справді точилася боротьба навколо *польського питання*. Одним із закидів на адресу прорадянських сил, які прийшли до влади в Польщі, було й те, що вони віддають *споконвічні польські землі новому окупантові* чи ворогові № 1, як тоді йменували пролондонські сили Радянський Союз.

На такому тлі можна зрозуміти, чому місцем створення *Польського комітету національного визволення*, як установи, котра мала виконувати роль *тимчасового уряду* Польщі, обрано саме Холм. Створення ПКНВ датоване 21 липня 1944 р. 22 ж липня ПКНВ опублікував маніфест *До польського народу*, в якому було викладено засади відтворення Польської держави, котра мала стати принципово відмінною від Другої Речі Посполитої. Звернімо ж увагу на те, що радянські війська щойно перейшли кордон, встановлений після вересня 1939 р. Так швидко, буквально за лічені години, в Холмі зібралися представники польських політичних, хоч і лівих, сил і за рішенням *Крайової ради народової* створили прообраз уряду. Проаналізовані згодом документи і свідчення сучасників дали підставу ствердити, що ПКНВ було створено раніше, на теренах СРСР, під особистим суворим контролем Сталіна. Одному з нас багато років тому під час однієї з розмов на дану тему з відомими українським полоністом, який, на жаль, рано пішов з життя, Павлом Калениченком, довелося почути цікаву річ. Калениченко був авторитетним вченим, зустрічався з багатьма відомими політичними і державними діячами, часто відвідував Польщу, що за тих часів само собою не було буденним явищем. Серед тих, з ким він мав зустрічі, була й польська діячка Ванда Василевська, яка доживала віку в Україні. Вона була дочкою знаного польського соціаліста Леона Василевського, який, до речі, немало займався українським питанням. А вона під час Другої світової війни в Радянському Союзі була одним з творців *Союзу польських патріотів*, а потім і ПКНВ. З ініціативи Сталіна, за переказами, з нею одружився Олександр Корнійчук, який виконував обов'язки народного комісара закордонних справ України. Але, коли вона перестала бути потрібною *народній* Польщі, їй довелося оселитися в Києві. Одного разу П.Калениченко зав'язав з нею розмову про Холм і Холмщину, а потім запитав, чому саме місто Данила було обране для проголошення ПКНВ та його маніфесту. На те В.Василевська відповіла: *Для того, щоб ні у кого і ніколи не виникало сумнівів, чия це земля, і до якої держави має належати Холмщина*¹⁴. Ось — вповні вірогідна головна першопричина остаточного вирішення долі холмсько-підляських українських етнічних земель та її страждених автохтонів.

Утворення Холмської області у складі УРСР?

Повернімося до подій, які розгорталися на місцях після визволення краю від німецької окупації. Коли виникла ідея створення Холмської області, то за безпосередньої участі радянських військових політпрацівників і вустами віднайдених ще живих членів КПЗУ, чи навіть просто національно свідомих українців вона набула поширення серед українського населення Холмщини і Підляшшя. Тоді значний відсоток мешканців краю ще становили люди, котрі під час *біженства* до Росії реально боролися за приєднання Холмської губернії до Української Народної Республіки і підписували звернення сільських громад на вигнанні до російського Тимчасового уряду і Української Центральної Ради. Збагачені попереднім досвідом у відстоюванні загальнолюдських прав і національних інтересів, вони в нових умовах також почали надсилати звернення до урядів УРСР та СРСР. Головними аргументами, які українці краю висували на користь від'єднання Холмщини і Підляшшя від польської етнічної території і приєднання їх до УРСР, були нехтування польською владою національними і культурними правами українців у міжвоєнний період та нелюдська жорстокість польського націоналістичного підпілля під час німецької окупації.

Тому за час від 30 липня до 3 серпня 1944 р. звернення відповідного змісту направили громади 33 українських сіл, найбільш постраждалих від польського свавілля у 1943-1944 рр. Зокрема, з Грубешівського повіту заяви направили 108 мешканців Виткова, 51 – Волі, 256 – Голуб'я, 330 – Долобичева, 231 – Жабча, 59 – Кадлубиськ, 196 – Ошева, 124 – Перевірська, 81 – Підгаєць, 127 – Пісочного, 91 – Радкова, 217 – Вишнева, 127 – Старого Села, 304 – Сушева, 28 – Моложева, 49 – Смолигова. З Томашівського повіту таке бажання висловили 153 мешканців Василева, 85 – Дутрова, 90 – Жулич, 120 – Вершина, 117 – Лагівців, 647 – Потуржина, 272 – Телятина, 62 – Наброжа, 40 – Ласкова, 42 – Мірча, 165 – Новосілок, 104 – Неледова, 81 – Радостова, 64 – Тугань; 70 – з Хорошинки Більського повіту, окремі особи з Холмського, Замістського та інших повітів¹⁵.

Так, наприклад, мешканці Ласкова в листі до ЦК КП(б) України, підписаному 40-а мешканцями, просили про приєднання краю до України, бо «за часів Польщі ми, українці, були переслідувані поль-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ською владою... Наші культурні надбання були зруйновані, а тюрми були переповнені запротореними туди українцями.

З приходом німецької влади поляки почали вбивати окремих людей, а в місяці березні 1944 року розпочали на території Холмщини акцію поголовного винищення українців...

В нашому селі Ласкові з 444 душ вбито 209 осіб і спалено 102 хати з усіма господарськими забудовами»¹⁶.

Селяни Жабча, дізнавшись від офіцерів Червоної армії про залишення за Польщею території за Бугом, цілим селом просили приєднати їх до Української РСР. Вони не бажали жити разом з поляками, бо поляки «за 22 роки свого панування знищили наші українські школи, народні доми, кооперативи, не давали вчитися у середніх школах нашим дітям, не допускали нас до роботи в установах, переслідували за свою рідну мову, тюрми були заповнені нашими братами... Тепер у 1944 році за німецьких загарбників польські націоналісти зброєю знищили наше та багато інших сіл, вбили сотні людей нашої волості (дітей, старих жінок і чоловіків). Внаслідок такого ставлення до українського народу з боку поляків, ми не можемо жити разом і просимо уряд УРСР, якщо це можливо, приєднати нас до УРСР»¹⁷. Клопотання на ім'я М. Хрущова підписало 285 осіб*.

Сповнений болю та емоцій був лист, підписаний 418-ма мешканцями Посадова, у якому вони констатували, що українці віддавна жили разом з поляками, але польська влада штучно змінювала співвідношення населення за національною ознакою. Найважчі випробування для українців розпочалися під час німецької окупації, коли «польський лютий фашизм підняв на нас свого кривавого меча і почав новий вид знущань над нами...

В квітні цього року несподівано вривається озброєна польська банда, підпалює наше село, вбиває людей кого попало. Замучено в нашому селі 46 людей. Деякі з них були спалені живцем. Багато майна було забрано, багато спалено, не залишилося каменя на камені.

Тепер наступила та хвилина, коли ми, ті, хто залишився живим, просимо вас про порятунок. Ми, ніби забутий острівок – наша нещасна Холмщина. Просимо приєднати нас до Західної України»¹⁸. Лист датований 3 серпня 1944 р. Верховній Раді України.

* Сторінкою вище ми писали, що в Жабчі цей лист підписала 231 особа. На жаль, такі розходження трапляються в документах, які поспіхом і недбало складалися свого часу.

Українці Дутрова просили «Верховну Раду Радянської України про приєднання нашої території, Холмської землі, в одне ціле з Українською землею. Своє прохання мотивуємо, як належить: проживаючи до 1939 року ми пережили найважчий гніт польських панів, на додаток до цього у 1943 і 1944 роках на Холмщині спалили близько 193 сіл і жакливим чином вбили майже 19000 осіб, а також далі продовжують свій варварський терор.

Дуже просимо розглянути наше скромне прохання, відслідкувати справу усіх злодіянь польських панів на місці і у найкоротший час приєднати нас до Радянської України»¹⁹.

Наведемо ще декілька прикладів зі звернень холмщаків про приєднання їх земель до УРСР. Зокрема, мешканці великого села Потуржин, яке під час війни відносилось до Грубешівського повіту, але до війни і після неї до Томашівського, тут перебувала волосна, чи на польський лад – гмінна, управа, написали також листа на ім'я М. Хрушова, в якому недвозначно просили «приєднати наші землі, так звану Холмщину, до Української Радянської Соціалістичної Республіки». Лист датований 31 липня 1944 р. і скріплений підписами 647 осіб. Своє клопотання потуржинці мотивували тим, що довоєнний польський «уряд намагався усіма можливими засобами пригнічувати українське населення Холмщини, стверджуючи, що всі холмщаки є агентами Комінтерну. Після знищення німцями Польської держави, на наші землі вступила Червона Армія, на яку так довго чекало населення Холмщини. Однак, сталося зовсім протилежне тому, про що ми всі думали. Червона Армія відійшла за Західний Буг, а ми залишилися під пануванням капіталістичної Німеччини.

Знову розпочалося пригнічення. Поляки, які зав'язали дружбу з німцями, почали всіх українців, котрі взяли за роботу з приходом Червоної Армії в 1939 році, віддавати як агентів Комінтерну в руки німців. Таким чином, загинуло багато наших людей в німецьких тюрмах. Але полякам виявилось і того мало. Польський націоналістичний рух довів до того, що почали масово палити наші села, вбивати українське населення, заявляючи, що виженуть українське населення за Буг». Далі в листі повідомлялося про трагедію Потуржина²⁰.

89 мешканців Радостова Потуржинської волості від імені 380 своїх односельців у *Клопотанні* на ім'я М. Хрушова теж просили про приєднання до УРСР. Причому вони зазначали, що до них «доходять відомості про те, що вся Холмщина, разом з її українським населенням, буде приєднана до самостійної Польщі». Радостівчани писали: «Про

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

життя в Польській державі ми вже знаємо, бо жили ми під Польщею від 1918 до 1939 року, поки Червона Армія не визволила нас....Всім загальновідомо насильне ополячування українського населення, нелюдські муки української молоді в тюрмах за її комуністичні переконання [очевидно так порекомендували ті, хто радив, про що написати, бо, умовно кажучи, далеко не вся молодь поділяла подібні переконання. — *Авт.*]. Далі в листі описувалися біди, які звалилися на українців під час німецької окупації. Ті ж доноси на українців, ті ж розправи над ними. «Ще й тепер, коли Червона Армія прогнала німецького окупанта, поляки грозять, що тепер українці визнають життя під Польщею. Вже тепер їх міліція з національними польськими пов'язками тероризує і арештовує українське населення», — продовжували автори листа. А завершили *Клопотання* словами: «На підставі вищевикладеного, просимо приєднати нас до УРСР», бо вірили, що цей акт забезпечить їм «господарське і культурне життя, що лише радянська соціалістична влада забезпечить наше майбутнє»²¹.

Аналогічний лист, з такою ж мотивацією надіслали до Верховної Ради УРСР і на ім'я М. Хрущова жителі великого села Грубешівського повіту Долобичева. Під ним стояли підписи 330 його мешканців²².

І лише в листах мешканців двох сіл тієї ж Потуржинської волості (гміни) як альтернатива приєднанню до УРСР, висловлювалося прохання про переселення до підрадянської України. Ці листи короткі, і їх можна зачитувати повністю. Отже, мешканці рідного села Ніни Хрущової 1 серпня на ім'я того ж М. Хрущова писали: «Ми, нижчепідписані жителі села Василева на Холмщині просимо цим про включення нас в радянську Україну. У випадку, коли це не можливо — про переселення нас». Підписалося 150 осіб²³. А 165 жителів Новосілок, рідного села одного з нас, у своїй *Заяві* до М. Хрущова написали: «Цим просимо про приєднання або переселення нас на територію Радянської України»²⁴.

Оскільки ми заглибилися в деталізацію клопотань холмщаків стосовно приєднання їх теренів до УРСР, то варто нагадати про те, що вінцем того листування стало *Клопотання* на ім'я Йосипа Сталіна *уповноважених від громад Грубешівського і Томашівського повітів Холмщини*. В ньому так само, як і у наведених вище листах з окремих сіл, йшлося про нестерпне становище українців краю у міжвоєнний період, його загострення в роки війни, про трагедію поголовного знищення українців наприкінці німецької окупації.

Ось окремі витяги з документу. «Двадцять років свого існування Польща всіма засобами намагалася знищити нас як народ, або забор-

няючи користуватися нашою рідною мовою, або забираючи те останнє, що оберігало нас при вірі і надії, знищуючи наші православні церкви», - писали уповноважені. Далі вони скаржилися, що для українців «наглухо були закриті двері усіх урядів (владних місцевих і центральних структур. – *Авт.*), шкіл і установ, потрапити до яких можна було лише ціною зміни віросповідання, а тим самим і національності».

У листі перелічені села з обох повітів, в яких через польські доноси та за участю *польської допоміжної поліції* гинули українці за те, що за короткий час перебування радянських військ на їх теренах у 1939 р. виконували управлінські чи міліцейські функції у створених тоді структурах. З цього приводу в Новосілках, Лашеві, Стенятині, Ключині, Тарнаватці, Нежедеві, Типині, Городиславичах, Морятині та інших селах було розстріляно понад 60 осіб. А в Ріплині, Посадові, Василеві, Новосілках, Жабчі, Зимному, Шлятині, Добужку, Ратичеві, Морятині, Типині та ін. знищено понад 200 українців за те, що вони «ховали полонених червоноармійців, подавали їм необхідну допомогу, допомагали їм перебратися через кордон, в окремих випадках хоронили за християнським звичаєм визволених з таборів полонених, які по дорозі додому – помирали в наших селах».

Описуючи трагедію навесні 1944 р., автори *Клопотання* наводили її наслідки для дотла спалених сіл. Зокрема, йдеться про ті, в яких найбільше убито людей: Сагринь – понад 770 осіб, Турковичі – 600, Мірче – 160, Новосілки – 120, Ліски – 80, Стенятин – 63, Телятин – 35 і т. д. Всього, за авторами листа, спалено понад 150 сіл і знищено до 15 тис. осіб.

Лист закінчувався категоричним проханням про приєднання Холмщини «до материнської української землі СРСР»²⁵.

Отже, в усіх проаналізованих зверненнях холмшаків до радянського керівництва йшлося про приєднання їх рідних земель, де вони склали більшість населення, до радянської України, за виключенням одnofразових, по суті, листів з Василева і Новосілок, в яких говорилося, що якби таке приєднання виявилось неможливим, то краще вже було б переселитися, аніж залишатися і терпіти далі національно-релігійну наругу.

Заради справедливості, не можна обійти мовчанням той факт, що до редагування тих листів мали пряме відношення радянські військові політпрацівники і працівники спецслужб. Форма листів дуже нагадує тодішню радянську ідеологічно-пропагандистську документацію. Крім того, листи збереглися у російськомовному перекладі зі значними пе-

рекрученнями назв населених пунктів. На сторінках нашої публікації, навіть у цитатах, нами подані справжні назви. Але сказане не міняє суті справи. Холмщаки, як і підляшуки, галичани чи лемки не хотіли покидати прабатьківських земель, хоч від поколінь натерпілись тут над міру.

То чому ж так швидко рух за приєднання до радянської України уступив місце рухові за виїзд до неї? Вище ми вже трохи пролили світла на суть проблеми. Оскільки останнє слово, поза будь-яким сумнівом, у її розв'язанні належало Сталінові, то інколи дослідники задаються питанням – знав він чи ні суть проблеми. Судячи з усього – знав. Український дипломат і вчений політолог Ігор Цепенда, ствердно відповідаючи на це питання, аргументує обізнаність Сталіна з проблемою фрагментом з однієї з розмов останнього з керівником ПКНВ Едвардом Осубкою-Моравським, а такі розмови тривали постійно між 22 травня і 27 липня 1944 р.²⁶. Вочевидь, розмови носили закритий характер. Згадані тут дати були періодом інтенсивних пошуків розв'язання не *проблеми Холмщини*, а загалом *Польської держави*. Адже треба було вирішити, якою має бути повоєнна Польща. До цієї загальної проблеми повернемося дещо далі. Тут же йшлося конкретно про створення образу майбутньої виконавчої влади, щоб потім його можна було використати в розмовах з західними союзниками про долю Польщі та її кордони.

Ми вже згадали побіжно про виникнення ПКНВ. Варто б дещо ширше про ту подію сказати, бо вона, як виявилось, мала пряме відношення до долі Холмщини з Підляшшям. 15 липня Ванда Василевська і Едвард Осубка-Моравський надіслали Йосипові Сталіну листа від імені СПП в СРСР і КРН в Польщі з проханням підтримати справу утворення *Делегатури КРН для визволених теренів Польщі*. Ясна річ, таку підтримку вони отримали. На цей час в Москві вже перебувала делегація КРН. СПП відразу, після позитивної відповіді Сталіна підпорядкувалася КРН. Сталін порадив польським друзям назвати новостворювану структуру не *Делегатурою*, а *Польським комітетом національного визволення*. 21-22 липня у Барвісі під Москвою опрацьовано маніфест *До польського народу*. А наступного дня, тобто 23 липня, його опубліковано у першому числі *Речіносполитої*, нового часопису нової польської влади, що зароджувалася. Протягом попередніх розмов було погоджено, що місцем проголошення *маніфесту* мало бути перше більше місто Польщі у її повернених кордонах. Дуже доречним для цього політичного фарсу виявився Холм²⁷, про що ми згадали вище з посиланням на розмову Павла Калениченка з Вандою Василевською.

Повертаючись до питання – знав чи не знав Сталін про проблему – буде зайвим його піднімати, оскільки саме в Холмі мав бути проголошений акт створення ПКНВ Крайовою радою народовою та його *Маніфест до польського народу*. Крім того, ще в згаданих розмовах Сталіна з Осубкою-Моравським, десь на їх початку, очевидно, коли виникло питання, де ж проголошувати ПКНВ (не в Барвісі ж), перший зі злістю запитав: «Про що там йдеться? Чи Холмщина повинна належати до них, чи до нас?»²⁸.

Таким чином, звернення десятків тисяч українців краю не були прийняті до уваги. Викладені клопотання не могли бути реалізовані, бо тепер, як й російський царський уряд тридцять років тому, комуністична влада СРСР не рахувалася з волевиявленням людей. Найвпливовіші на той час країни світу, які успішно і з користю для себе закінчували Другу світову війну, головну увагу приділяли власним інтересам і кожна з них намагалась закласти міцний фундамент для забезпечення власних інтересів у повоєнній Європі та, зрештою, у світі.

Право на самовизначення: хто його вирішує?

У міру просування радянських військ на захід, особливо після перетину ними радянсько-польського повересневого кордону, роль СРСР на міжнародній арені зростала і його керівництво могло робити кроки, які у майбутньому мали надати йому значні переваги при вирішенні ключових питань на Європейському континенті та й загалом у світі. Тому радянське керівництво вже у 1943 р. розпочало активно реалізовувати своє бачення повоєнного влаштування світу. На його думку, країна-переможець (а ним бачився, цілком зрозуміло, Радянський Союз) на визволених територіях могла запроваджувати на власний розсуд суспільно-політичний лад і встановлювати підконтрольну йому владу. У квітні 1943 р. радянський уряд в односторонньому порядку розірвав стосунки з польським емігрантським урядом. Після такого кроку останній і діюча від його імені на території Польщі Армія крайова більше не вважалася союзником СРСР у війні з гітлерівською Німеччиною. Хоч окремі зустрічі радянських і польських представників відбувалися (останніх до цього підштовхував уряд Великої Брита-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

нії). Проте ті зустрічі були складовою контактів трьох великих країн *Антигітлерівської коаліції*.

Польський емігрантський уряд не втрачав надії на те, що за допомогою західних покровителів йому вдасться відстояти східний кордон, який згідно з рішенням Ризького мирного договору 1921 р. Польща мала до початку Другої світової війни. Таке побажання уряд Станіслава Миколайчика виклав у заяві, вітаючи радянські війська нібито на території Польщі, коли ті у перші дні січня 1944 р. перейшли довоєнний польсько-радянський кордон. У відповідь ТАРС від імені уряду Радянського Союзу зробив заяву 11 січня 1944 р., в якій наголошувалося, що радянські війська, ще не переступили східного кордону Польщі, і недвозначно вказувалося, що західноукраїнські і західнобілоруські землі є складовою частиною СРСР²⁹.

Отримавши таку відповідь польський емігрантський уряд поскаржився своїм британським союзникам, проте бажаної відповіді не отримав. Більше того, Уїнстон Черчіль під час зустрічі зі Станіславом Миколайчиком 20 січня 1944 р. без особливої делікатності заявив йому, а це відбулося після Тегеранської конференції, що прийняття Польщею пропонувананих кордонів є в її інтересах, як і «всіх Об'єднаних Націй». Крім того, Черчіль відверто сказав Миколайчикові, що «особисто завжди займав позицію і надалі займатиму, що зобов'язаний захищати незалежність Польщі, але не її кордони. Велика Британія не буде воювати з Росією через захист східних кордонів Польщі. Америка не зробить того також»³⁰.

Аналогічну позицію займало керівництво США. Президент цієї країни Франклін Рузвельт в листі до польського прем'єра Станіслава Миколайчика запевняв останнього у тому, що «уряд США висловлюється недвозначно за сильною і незалежною Польщею і за вільним правом польського народу уладнати своє життя згідно з його волею щодо свого внутрішнього ладу». Долю непольського населення лідер США *великодушно* передавав у руки польських політиків і запевняв: «Якщо польський уряд і народ бажатимуть у зв'язку з усталенням нових кордонів Польщі переселити національні меншини на територію Польщі, як також з її території закордон, то уряд США не заявить в тій справі ніяких застережень і уможливить таке переселення»³¹.

За такого розвитку подій деякі польські політичні організації погоджувались з тим, що «метою остаточного розв'язання українського питання, а тим самим усунення головної перешкоди у налагодженні приязних польсько-російських стосунків, необхідно намагатися укласти з

Росією договор про примусовий обмін всього українського населення південно-східних земель на поляків, які живуть на території Росії... Доки не почнеться обмін, необхідно проводити виселення українців:

- а) зі смуги польсько-російського кордону;
- б) зі смуги залізничних колій, каналів, узбережжя сплавних рік, автострад та інших важливих ліній зв'язку;
- в) з округів та місцевостей, важливих стратегічно, політично і економічно»³².

Українці Холмщини і Підляшшя, як, зрештою, й поляки не знали того, що на час вступу Червоної армії на Забужжя, головні члени Антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Велика Британія) вже у загальних рисах узгодили повоєнні кордони Польщі. Їх доля була вирішена на конференції, яка за участю керівників цих держав проходила з 28 листопада по 1 грудня 1943 р. у Тегерані. Учасники конференції досягли взаємної згоди про те, що кордон між Радянським Союзом та Польщею буде проходити по річках Буг і Сян. Територіальні *втрати* Польщі на сході (Волинь та Галичина), за які вона сторіччями боролася, *Велика трійка* вирішила компенсувати Східною Прусією та Сілезією, які до війни належали Німеччині.

Тут варто б дещо пояснити попередню думку. Ні для кого не є таємницею, зрештою, у попередніх розділах ми вже про це чимало говорили, що Польща під час обох світових воєн, в часи між ними і після них, була тією державою, внутрішні і зовнішні проблеми якої постійно перебували в полі зору провідних держав світу. Польща, яка не з своєї волі взяла участь у Другій світовій війні від першого дня, мужньо боролась у військах союзників і на власній території, розраховувала на збереження територіальної цілісності. Емігрантський уряд «мав усі юридичні підстави вимагати в союзників дотримання ними ж декларованих заяв про скасування усіх територіальних надбань агресора. Але цей уряд сидів у Лондоні, а з Гітлером тепер воював Сталін. Створювалася нерозв'язна ситуація, з якої треба було виходити якнайшвидше: радянські війська вже наближалися до Польщі»³³, – зауважує з цього приводу відомий український дослідник Станіслав Кульчицький.

На думку того ж С.Кульчицького, британський прем'єр «запропонував нестандартне й геніальне у своїй простоті рішення: повернутися у 1918 рік і переформувати країну». Мова про те, що по Першій світовій війні Польща відтворювалася як *ягелонська*, тобто з надбанням з часів *Польсько-литовської доби*. Таке рішення мало під собою серйозні підстави, але виявилось неприйнятливим не лише для українців, але

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

й інших польських сусідів, зрештою, що дуже важливо, – для безпеки самого польського народу. Тому у час перелому в ході Другої світової війни лідери *Антигітлерівської коаліції мали створити для поляків іншу країну*, а точніше – відновити *середньовічну, п'ястівську Польщу*³⁴.

Цю ідею У.Черчіль оприлюднив 29 листопада 1943 р. на зустрічі з Й.Сталіним під час Тегеранської конференції глав трьох союзних держав. Після того, на пленарному засіданні конференції британський прем'єр свою пропозицію виклав у письмовій формі: «Осереддя польської держави і народу повинне бути розташоване між так званою лінією Керзона і лінією Одер, з включенням до складу Польщі Східної Пруссії і Опельнської провінції»³⁵.

Сталін, зі свого боку, повторив попередню тезу керівництва Радянського Союзу про те, що «східний кордон Польщі в такому вигляді дасть змогу об'єднати відповідно західноукраїнські та західнобілоруські землі в складі УРСР і БРСР»³⁶.

Таким чином, на території Польщі мало б залишитися близько 700 тис. українців, які споконвіку жили на Забужжі та Засянні і становили там етнічну більшість. Враховуючи минулий історичний досвід, перспектива виселення не влаштовувала місцеве українське населення, але на фоні мільйонних жертв Другої світової війни керівники держав як з демократичними, так й тоталітарними системами управління не взяли до уваги давню проблему української людності цих земель.

Учасники Тегеранської конференції доволі легко знайшли *гуманне і демократичне* рішення. Про його характер говорить діалог, який відбувся 1 грудня 1943 р. між президентом США Рузвельтом, головою Раднаркому СРСР Сталіним і прем'єр-міністром Великої Британії Черчілем:

« – Черчіль: я хотів би підкреслити, що ми хочемо існування сильної, незалежної Польщі, дружньої до Росії.

– Сталін: Мова йде про те, що українські землі мають відійти до України, а білоруські – до Білорусії, цебто між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року, встановлений Радянською Конституцією.

– Рузвельт: Чи буде можливо здійснити у добровільному порядку переселення поляків з територій, які відійдуть до Радянського Союзу?

– Сталін: Це можна зробити»³⁷.

Так була освячена безпрецедентна за масштабами акція щодо переселення 1,5 млн. осіб обабіч кордону, без їх згоди, бо на той час думку людей обох національностей ніхто не запитував.

Про це 22 лютого 1944 р. з притаманною лише йому дипломатією цілком відверто, коли зайшла мова про повоєнну Польщу та її кордони, висловився у Палаті громад прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчилль. Зокрема він заявив, що не стурбований перспективами важкого становища населення, яке мало бути переселене, відповідно – українців і поляків. Прем'єр також ствердив, що його не турбували безпрецедентні масштабами, які не мали аналогів у попередні часи, з огляду на сучасні можливості. З його заяви, було зрозумілим, що він не бачить причин, через які великі держави не могли б здійснити подібне переселення, дійшовши згоди³⁸.

До речі, у тій же промові британський прем'єр ще раз повторив, що «Уряд Його Королівської Величності ніколи не надавав Польщі гарантії кордонів», що «не схвалював зайняття поляками Вільнюса і вже у 1919 р. пропонував лінію Керзона як кордон»³⁹. Він також ствердив, що Росія (СРСР. – *Авт.*) має право «забезпечити себе перед можливим нападом з заходу»⁴⁰ і що «її територіальні претензії є розсудливими і слухними»⁴¹.

Пізніше уряди великих країн робили офіційні заяви, у яких демонстрували свою відданість ідеї створення міцної, незалежної Польської держави, але приховували той факт, що набуття нею моноетнічного характеру могло відбутися виключно ціною насильства над іншими народами, що населяли Польщу, передусім – українцями. Зокрема, державний секретар США Едвард Стеттініус у заяві 18 грудня 1944 р. зазначив: «Уряд Сполучених Штатів чітко висловлюється на користь міцної, вільної і незалежної Польської держави з нічим не ущемленим правом польського народу організувати своє внутрішнє життя так, як він рахує за потрібне ... Якщо в результаті ... угоди уряд і народ Польщі вирішать, що інтереси Польської держави вимагають переселення національних груп, уряд Сполучених Штатів у співпраці з іншими урядами допоможе Польщі, наскільки це буде можливим, здійснити таке переселення»⁴².

Декларуючи наміри допомогти Польщі у здійсненні переселення, а українцям Забужжя і Засянню відмовляючи у праві самим обирати подальший власний життєвий шлях, учасники Антигітлерівської коаліції добре розуміли, що його головним виконавцем стане Радянський Союз. Через це, при озвученні спільного з англійською стороною підходу до розв'язання *українського питання* на українських етнічних землях *Закерзоння* президент США Франклін Рузвельт висловив на Тегеранській конференції сподівання, що евакуація відбудеться з дотриманням *добровільної* згоди на переїзд.

Очолований Станіславом Миколайчиком польський емігрантський уряд болісно сприйняв рішення Тегеранської конференції і звинуватив керівництво Великої Британії у тому, що західні союзники на конференції *фактично продали* Польщу. На подібний закид прем'єр-міністр британського уряду Уїнстон Черчілль запевнив польську сторону, що Польща в Тегерані була врятована. Якщо ж польські політики не визнають східних кордонів, тоді Польща буде виключена з переговорного процесу і, за словами У. Черчілля, «росіяни заллють вашу країну і Польща буде назавжди зліквідована. Якщо ви хочете воювати з Росією, то прошу дуже, але вас повинні замкнути в шпиталі для божевільних»⁴³.

Разом з тим, західні прихильники Польщі докладали чимало зусиль, щоб зберегти статус-кво польського емігрантського уряду і забезпечити йому можливість керувати повоєнною Польською державою. Ще 20 лютого 1944 р. прем'єр-міністр Великої Британії у посланні до Йосипа Сталіна наголошував на тому, що «польський уряд готовий заявити, що Ризька лінія тепер вже не відповідає дійсному станові речей і що він готовий за нашої участі обговорити з радянським урядом, як частину загального врегулювання, питання нового кордону між Польщею та Радянським Союзом... Польський уряд не може негайно виступити з публічною декларацією, про свою готовність уступити територію, ... адже опублікування такої угоди дезавувало б уряд значною частиною народу за кордоном і підпільним рухом в Польщі, з яким він підтримує постійний контакт... Якби радянський уряд посприяв поверненню польського уряду на звільнену територію ... і якби він, консультиуючись із своїми британськими та американськими союзниками, ... періодично погоджував з польським урядом питання створення органів цивільної адміністрації польського уряду», у спільній угоді урядів СРСР, Великобританії та Польщі можна було передбачити «процедуру обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом і процедуру повернення на батьківщину громадян цих держав, що відповідало б тим запевненням, які Ви мені дали»⁴⁴.

Досягнуті у Тегерані домовленості керівників Антигітлерівської коаліції були підтверджені під час їх наступної зустрічі у Ялті. В декларації Кримської конференції очільників США, СРСР і Великобританії, яка проходила в Ялті з 4 по 11 лютого 1945 р., відносно польського питання було записано: «Голови трьох урядів вважають, що східний кордон Польщі повинен проходити вздовж лінії Керзона з відступом від неї в деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі. Голови трьох урядів визнають, що Польща повинна отримати іс-

тотний приріст території на півночі і на заході. Вони рахують, що в питанні розмірів приросту у відповідний час буде запитано думку нового польського уряду національної єдності і що, вслід за цим, остаточне визначення західного кордону Польщі буде відкладено до мирної конференції»⁴⁵.

Головна увага керівництва Радянського Союзу в той час була спрямована на швидке просування військ у західному напрямку, взяття під повний контроль зайнятих територій та встановлення на них прорадянських владних режимів, про що на прикладі Польщі свідчило *блискавичне створення* ПКНВ і його укорінення в державі.

Розуміючи реальну загрозу втрати впливу на повоєнну Польщу, США та Велика Британія наполягли на зустрічі Сталіна з польською урядовою делегацією, яка планувалась на 26 липня 1944 р. Коли ж прем'єр-міністр С. Миколайчик, голова Народної ради Станіслав Грабський та міністр закордонних справ лондонського уряду Тадеуш Ромер знаходилися у Москві, уряд СРСР та ПКНВ 27 липня підписали *Угоду про польсько-радянський кордон*, який мав проходити по західному Бугу і Сяну. Ця перша міжурядова угода робила ПКНВ прообразом ніби законного уряду ще не звільненої від німців Польської держави. Хоч внаслідок цього він став урядом держави лише зі східним кордоном, проте це дало підстави Й.Сталіну демонстративно ігнорувати уряд С. Миколайчика і прийняти його лише 3 серпня 1944 р. Під час зустрічі із Сталіним Миколайчик почув цілком прогнозовану заяву про те, що з цього часу Сталін має намір спілкуватися лише з одним польським урядом – ПКНВ. Отже, у зайнятій радянськими військами Польщі лондонський уряд був поставлений поза законом⁴⁶.

Початок творення нової Польської держави — мононаціональної

Перші представники ПКНВ прибули до звільненого Холма 28 липня, а свою роботу на території Люблинського воєводства *Комітет* розпочав 2 серпня 1944 р., хоч фактично його реальні впливи ще тривалий час не поширювалися далі цього міста. Тут представники ПКНВ застали представників емігрантського уряду. Ще 25 липня представництво останнього в Люблинському воєводстві оголосило

про те, що воно взяло владу у відроджуваній Польській державі до своїх рук. Не маючи жодних шансів на справування тієї влади, представництво емігрантського уряду 31 липня почало однак діяти на території воеводства⁴⁷.

Ігноруючи емігрантський уряд, Сталін в листі до Черчіля від 23 липня 1944 р. писав: «У Польщі ми не знайшли будь-яких інших сил, які могли б створити польську адміністрацію. Так звані підпільні організації, керовані Польським урядом у Лондоні, виявились ефемерними, позбавленими впливу. Польський Комітет я не можу вважати урядом Польщі, але можливо, що в подальшому він зможе послужити ядром для створення Тимчасового польського уряду з демократичних сил»⁴⁸.

Після встановлення військового контролю на Холмщині та Південному Підляшші, представництво СРСР в особі різного рівня радників і ПКНВ приступили до розбудови структури влади. Її базовою ланкою мали стати *гмінні* (волосні) *Народні ради*, які охоплювали від кількох до кількох десятків сіл кожна. У Красноставському повіті було створено 17 рад, в Холмському – 13, Грубешівському – 18, Томашівському – 18, Білгорайському – 14, у Володавському – 16⁴⁹, а їх кадрову основу склали члени *Польської робітничої партії* (ППР). В багатьох місцевостях українці брали активну участь у формуванні рад, намагались провести до них якнайбільше своїх представників, щоб таким чином захищати інтереси українського населення.

Керівництво СРСР через свого постійного представника при ПКНВ Миколу Булганіна активно захищало свій *політичний витвір* і надавало йому всебічну допомогу у розбудові адміністративно-управлінської структури і очищенні звільненої території від підпорядкованих лондонському урядові військових формувань Армії крайової. Незважаючи на те, що керівництво АК отримало наказ співпрацювати з Червоною армією, про що було поінформовано Москву, ця військова структура була приречена на припинення існування. Війська НКВС, які разом з Червоною армією увійшли на територію Польщі, відразу приступили до роззброєння загонів АК та ліквідації цивільних представницьких структур лондонського уряду. Аналогічну настанову вони отримали відносно українського підпілля, загонів Української самооборони і структур Українського допомогового комітету. Цю роботу виконувала дислокована на території Люблинського воеводства дивізія НКВС, у якій нараховувалося 11 тис. добре підготовлених для такої роботи солдатів. Крім них, *зачисткою* території займалися загони СМЕРШу, які переважно проводили контррозвідувальну роботу⁵⁰.

Протягом кількох місяців 1944 р. органами НКВС було фізично знищено, заарештовано та інтерновано близько 17 тис. солдатів АК. В середині липня 9 піхотна дивізія АК була роззброєна, а 26 липня її командир та представники емігрантського уряду на території Польщі були інтерновані до Радянського Союзу. В ході очищення т.зв. *прифронтової смуги* було заарештовано та інтерновано близько 27 тис. громадян Польщі, звинувачених у *антинародній діяльності* та участі у воєнізованих формуваннях⁵¹.

Проте, усі підрозділи АК фактично не були розпущені, а реорганізувалися у підпільну військово-політичну організацію *Воля і Незалежність* (ВіН), яка не визнала зверхності ПКНВ і продовжувала збройну боротьбу проти радянських військ, нової польської влади та українського населення на Забужжі та Засянні. Поруч з ними збереглося чимало загонів з радикально налаштованими командирами, які становили найбільшу загрозу для українців.

Розв'язуючи проблему польського емігрантського уряду та збройної опозиції шляхом ліквідації АК, радянські військові комендатури проводили мобілізацію поляків до створеної на території СРСР Польської армії та Армії людової, об'єднаних у Військо польське, а українців – до Червоної армії. В ході мобілізації близько 30 тис. українців краю, які ще юридично перебували у польському громадянстві, потрапили до лав Червоної армії. Згідно з повідомленням старости Холмського повіту, станом на 24 листопада 1944 р. до Червоної армії було мобілізовано 1277 українців цього повіту 1921–1924 р. народження⁵². Зокрема, на фронті опинились 49 мешканців Селиська Замістського, 15 осіб з Терebinя, 36 осіб з Верешина, 20 – з Ласкова, 40 – з Виткова Грубешівського, 25 – з Сушева Томашівського повітів⁵³. За неповними даними, на радянсько-німецькому фронті загинуло 72 українців краю.

У попередніх розділах ми вже говорили про загострення до краю українсько-польських протиріч на етнічному порубіжжі під час Другої світової війни, про спроби на її завершальному етапі в Європі розв'язати цю проблему лідерами *Великої трійки*, але крізь призму своїх власних *геостратегічних* планів. Тому доля українців чи поляків на їх етнічному порубіжжі вирішувалася виключно з тих позицій. Лідерам *Антигітлерівської коаліції* домовилися про таке територіальне розмежування у Європі, аби при тому, можливо повніше, задовольнити запити СРСР, але й, бодай частково, не забувати про інтереси Польщі, а, що важливіше, Німеччини.

Крізь призму переплетіння стратегічних задумів *великих держав* і вирішувалося конкретне питання *обміну населенням* між УРСР (правильніше СРСР) та Польщею. Загалом ми вже окреслили причини того явища. Офіційним приводом переселення українців з Польщі до УРСР, а перед тим підписання відповідної угоди, були згадані заяви тих же українців, щоб їх вивезли до України, хоч із змісту тих заяв такого не видно. Про те саме говорив і голова ПКНВ, посилаючись при тому на право народів на самовизначення⁵⁴. Така мотивація дещо дивна і не зовсім задовольняє нинішніх дослідників обабіч українсько-польського кордону. Відповідно, з плином часу з'явилося ряд гіпотез щодо справжніх мотивів *обміну населенням*. Серед багатьох питань, які турбують сучасних дослідників є питання про поспішність підписання *Угоди*, початок обабічної переселенської акції ще до закінчення воєнних дій у Європі. Останнє суттєво ускладнило процес *виселення і поселення* як українців, так і поляків, хоч би з приводу нестачі залізничного транспорту, який поза будь-якою черговістю обслуговував потреби фронту. Крім усього іншого, на той час лише частина східних земель Польщі була визволена від німецької окупації. Більше того, якщо на холмсько-підляські землі вже вступили радянські війська, то до визволення Лемківщини ще було потрібно, як то кажуть, дожити. На визволення Варшави, як показало життя, треба було чекати ще понад чотири місяці.

Ось нинішні науковці й намагаються докопатися до справжніх мотивів, які спонукали керівництво СРСР, передусім Йосипа Сталіна, форсувати справу *обміну населенням*. Одні твердять, що останньому знадобилося створення dokonаних фактів у вигляді нового радянсько-польського кордону, який відповідав би етнічному розмежуванню українців з поляками до початку конференції в Ялті, де мало б вирішуватися питання про радянсько-польський кордон. Щоправда, на конференції не йшлося про той *обмін населенням*⁵⁵. Інші вважають, що Сталін перш за все хотів позбутися поляків з тих *Східних кресів*. Відповідно, реалізація цього задуму в рамках *Умови про обмін населенням* давала можливість уникнути протестів міжнародної громадськості. Підтвердженням цьому вбачають у, як вважає молодий український дослідник Роман Кабачій, факт, що по виселенні поляків з України Сталін вже не хотів приймати більше українців з Польщі. На підтвердження такої думки польський вчений Гжегож Мазур наводить той аргумент, що радянська сторона наполягала на продовженні переселенської акції до моменту, поки поляки не покинули Україну⁵⁶.

До подібних думок науковці доходять ще й під впливом пропозиції тодішнього першого секретаря Львівського обкому КП(б)У Івана Грушецького, внесеної на розгляд вищих партійних органів у серпні 1944 р., про виселення поляків зі Львова і заселення його українцями, зокрема інтелігенцією, переселеними з Польщі. Грушецький аргументував свою пропозицію тим, що з Холмщини до УРСР хоче переселитися багато українців, а з Львівщини до Польщі, відповідно, багато поляків⁵⁷. Розвиваючи думку, вчені твердять, що переселення українців з Польщі було лише частиною значно ширших планів спровадження до України українців з Чехо-Словаччини, Болгарії, Франції, Аргентини. А це, у свою чергу, мало бути складовою повернення до СРСР представників інших народів, розкиданих по всьому світу⁵⁸.

Інші ж, як наприклад український дослідник Юрій Киричук, стверджували, що Сталін нібито хотів зліквідувати український *П'ємонт* у Польщі. Через ту саму причину й польська сторона, мовляв, хотіла позбутися українців зі своїх теренів, а разом з тим та за рахунок цього нова влада хотіла завоювати довір'я польського суспільства і повернути його на свій бік⁵⁹. Але, як слушно зауважив польський дослідник Ян Пісулінський, важко повірити, що Сталін мав опасіння щодо можливих значних впливів невеликої кількості українців, які залишалися в межах Польщі, після відходу УРСР Західної України⁶⁰.

До речі, проблема доволі широко і навіть гостро дискутувалася на міжнародних наукових українсько-польських семінарах під загальною назвою *Україна-Польща: важкі питання*, де один з дискусантів, український вчений Володимир Сергійчук, зауважив, що ідею переселення українців до УРСР Йосипові Сталіну запропонував відомий польський емігрантський діяч Владислав Грабський під час зустрічі на початку серпня 1944 р. у Москві Сталіна з Миколайчиком, польським емігрантським прем'єром, Сталін на зауваження Грабського щодо переселення не відреагував. Але після зустрічі з Миколайчиком Сталін мав розмову з Вандою Василевською, Георгієм Маленковим і Лаврентієм Берією. На цій підставі В.Сергійчук припускає, що тоді могла бути обговорена пропозиція В.Грабського щодо *обміну населенням* і відповідно прийняте рішення у цій справі⁶¹.

Не вдаючись до дискусії з висловленими українськими чи польськими вченими думками, зазначимо, що вони певною мірою доповнюють не лише одна одну, але й підкріплюють те, що українсько-польський обмін був складовою широкого *плану повоєнного устрою* Європи і світу. А дискусії щодо конкретного питання про переселення українців

з Польщі до УРСР, а поляків – навпаки, справді можуть стосуватися лише цього конкретного явища, яке так чи інакше мало статися.

Угода про обмін населенням

Отже, менш ніж за два місяці після створення ПКНВ, який навіть не мав статусу тимчасового уряду, між ним та урядом УРСР 9 вересня 1944 р. була підписана *Угода про евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі*. Радянський Союз відразу розгорнув широкомасштабну підготовку до переселенської акції, яка пройшла через долю українського і польського народів, адже ні українці, ні поляки не бажали залишати з одного боку – своєї історичної батьківщини, а з іншого – давно обжитих місць. ПКНВ через своє безсилля не міг впливати на розвиток подій, хоч сам факт переселення збігався з інтересами його чільних діячів⁶².

Про що б не говорили, але поспішність у підписанні угоди і передбачуваних темпах її виконання мали місце. Заздалегідь, ще 1 вересня 1944 р. до Люблина, який тоді був за столицю звільненої частини Польщі, прибула радянська делегація у складі Миколи Булганіна – представника СРСР при ПКНВ, Микити Хрущова – голови РНК УРСР, Пантелеймона Пономаренка – голова РНК БРСР, наркома держбезпеки СРСР Віктора Абакумова та ін. Польську сторону представляли Болеслав Берут – голова Крайової ради народової, Едвард Осубка-Моравський – голова ПКНВ, генерал Міхал Роля-Жимерський – командувач ВП, заступник голови ПКНВ Ванда Василевська, яка прибула до Люблина разом з радянською делегацією та ін.⁶³ В офіційній заяві зазначалося, що обидві сторони обговорили питання організації, як тоді писалося, *взаємної репатріації* осіб польської, української та білоруської національностей. При тому, ніхто навіть не задумався над тим, що *репатріація* латинською мовою означає *повернення на батьківщину*⁶⁴, а не вигнання з неї. Проте дискусії над положеннями майбутньої *Угоди* тривали аж до дня її підписання, тобто 9 вересня.

З моменту підписання *Угода* була *засекречена*. Про неї говорили, але її змісту ніхто не розголошував. Тим не менше, вона складалася з трьох розділів. У першому визначалися загальні положення. Згідно з ними з Польщі до УРСР мали переселитися українці, білоруси, росіяни і русини (ті ж українці), а з України до Польщі – поляки та євреї, які до

17 вересня 1939 р. мали польське громадянство. В документі наголошувалося, що «евакуація є добровільною і примусу не можна застосувати ні прямо, ні опосередковано»⁶⁵. До цього ствердження нам доведеться ще неодноразово звертатися. Між іншим, через два дні після підписання *Угоди* Е.Осубка-Моравський, виступаючи на засіданні КРН заявив, маючи на увазі майбутнє переселення, що населення «саме прийме рішення, де воно бажає жити і громадянами якої країни хоче бути»⁶⁶. Що ж відбувалося насправді, побачимо далі, бо відразу після підписання *Угоди* почали роздаватися голоси про *неслушність* закладеного принципу про *добровільність* переселення українців.

Варто також звернути увагу на ще один принцип, закладений в *Угоді* – *строки переселення*. Воно мало розпочатися 15 жовтня 1944 р. і закінчитися 1 лютого 1945 р. Кінцева дата була обрана не випадково. Переселення мало завершитися до відкриття Ялтинської конференції, на якій Велика трійка збиралася остаточно вирішити проблему східного кордону Польщі. Саме тому передбачалося у місячний термін провести облік кількості, місце перебування та національність осіб, які бажали виїхати до нової батьківщини. Детально були визначені умови вивезення майна і цінностей, худоби, реманенту, сільськогосподарської продукції, а також окреслено зобов'язання щодо засобів транспортування тих, хто підлягав евакуації⁶⁷.

Цілком зрозуміло, що нас насамперед цікавлять умови переселення українців з Польщі до України. Отже, згідно з *Угодою* по переїзді до УРСР українці могли там вступати до колгоспів, або отримати землю і вести індивідуальні господарства. *Інструкція до Угоди*, підготовлена радянською стороною і підтримана польською, визначала розміри земельних наділів від 7 до 15 га, залежно від того, до якої області УРСР потрапляли переселенці. Це була заманлива обіцянка, якщо враховувати, що більшість селян, особливо на холмсько-підляських землях, була малоземельною. Оскільки на час виконання *Угоди про обмін населенням* на заході України ще панувало одноосібне селянське господарство, то обіцянка стосувалася цього регіону УРСР. Передбачалося, наприклад, надання наділів у тодішній Дрогобицькій області розміром у 7га, а в кількох районах навіть до 10 га. У Львівській, Тернопільській та Станіславівській (Івано-Франківській) до 7 га. У Волинській та Рівненській до 10 і навіть в окремих районах до 15 га. Ті ж, хто хотів потрапити до південно-східних областей УРСР і, відповідно вступити там до колгоспів, могли отримати присадибні ділянки до 0,5 га, а в окремих випадках навіть до цілого гектара⁶⁸.

Суттєвим заохоченням для українських переселенців мало бути також звільнення, при виявленні бажання переселитися до УРСР, від зборгованості по грошових та натуральних податках, страхових платежів, а також звільнення від поточного оподаткування на 1944-1945 рр. Переселенці мали право вивезти з Польщі до двох тонн майна, включно з предметами, які служили їм засобами до виконання своїх фахових функцій. І українцям, і полякам дозволялося вивозити з кожної з країн не більше однієї тисячі польських злотих або радянських рублів готівкою. Натомість не дозволялося вивозити золота, платини, дорогоцінного каміння, витворів мистецтва, меблів. Вивожувані тварини підлягали ветеринарному контролю на пропускних прикордонних пунктах. Майно, яке залишалося, підлягало оціненню, а його рівновартість мала бути повернена власникам по прибутті на нове місце поселення. Те саме стосувалося сільськогосподарської продукції, переважно зерна і картоплі. Радянська сторона, крім того, зобов'язувалася надавати переселенцям позику в розмірі 5 тис. рублів терміном на п'ять років. Обидві сторони бралися покривати видатки на саме переселення. А після завершення переселенської акції мав наступити розрахунок за залишене переселенцями майно. Забезпечення останніх залізничним транспортом брала на себе радянська сторона, оскільки вона в умовах війни контролювала усі польські залізниці на визволених територіях, які формально були передані польській стороні на підставі угоди від 15 серпня 1945 р. Тоді вже польська сторона мала забезпечувати українських вигнанців залізничним транспортом⁶⁹. Насправді у цій пекучій справі завжди панував хаос, який постійно ускладнювався браком гужового і автомобільного транспорту для довозення переселенців до визначених залізничних станцій, про що мова у наступному розділі.

У відповідності з угодою між 15 вересня і 15 жовтня 1944 р., мали бути складені списки українців, котрі на підставі особистої згоди повинні були евакуюватися до УРСР. Хоча майже відразу керівник радянського переселенського апарату Микола Підгорний запропонував приймати заяви аж до кінця переселенської акції, з чим погодилася польська сторона⁷⁰. Час дії *Угоди про обмін населенням* міг бути за згодою сторін продовжений. Наступні її статті стосувалися технічних проблем проведення переселенської акції, в тому й організації, завдань і діяльності переселенських комісій.

В похідних документах до *Угоди* уточнювалися і деталізувалися її положення: хто і з яких повітів мав підлягати переселенню, яким чином мали подаватися заяви на виїзд. Рівною ж мірою, в них опрацьова-

но зразки посвідок про анулювання переселенням заборгованостей по грошових і натуральних податках, визначено характер та прийом надвижок сільськогосподарської продукції, порядок і розміри надаваної допомоги, вивіз майна та контроль за ним, методика складання описів майна та організація переселенського апарату⁷¹.

У Києві 17-18 жовтня 1944 р. перебував *генеральний уповноважений ПКНВ у справах репатріації* Владислав Вольський з метою погодження взаємних розрахунків та інших питань, пов'язаних з організацією *обміну населенням*. Під час візиту було досягнуто домовленості про відкриття обома сторонами банківських рахунків у польських злотих з метою проведення розрахунків на засадах взаємності. Того ж місяця в Люблині Микола Підгорний, з українського боку, і Хіляри Мінц як керівник Економічного бюро ПКНВ, з польського боку, підписали порозуміння, на підставі якого тилові структури радянських фронтів мали приймати від виселюваних українців сільськогосподарську продукцію, що прибрало назву *Фонду Червоної армії* і стало доволі поширеним явищем. Щоправда, порозуміння діяло лише до часу перебування радянських військ на українських етнічних землях, зокрема на холмсько-підляських. Після переміщення фронту далі на захід лишки сільськогосподарського виробництва приймала польська адміністрація. А з осені 1945 р. до справи долучилася інтендантура ВП, що створило конфліктну ситуацію між цивільною і військовою владою⁷².

Оскільки *Угода про обмін населенням* була таємною, а безпосередні виконавці фактично не знали її змісту, та волею-неволею вони її часто порушували. Як на приклад, науковці посилаються на дії старости Холмського повіту, який вимагав від українців, котрі переселялися до УРСР, сплати податкової заборгованості. Після скарги з боку радянської сторони ПКНВ заборонив це робити. Зі свого боку, старости повітів жалілися, що багато українців записувалося на виїзд з єдиною лише метою – уникнути сплати податків. Відповідно, Економічне бюро ПКНВ 1 грудня 1944 р. рекомендувало воєводам, в нашому випадку – люблинському, щоб з українців, до часу їх виїзду з Польщі, стягували натуральні поставки нарівні з поляками⁷³.

Непорозуміння і безкінечні суперечки між радянськими і польськими переселенськими комісіями вимагали постійного доповнення і уточнення інструктивно-правової бази переселенської акції, особливо на її початковому етапі. Один з таких документів був виданий на зламі 1944/1945 рр. у вигляді *Інструкції*, яка розмежовувала компетенції обох сторін, спрощувала процедуру подання заяв на виїзд. Якщо до того

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

українці, котрі хотіли виїхати з Польщі, повинні були подавати заяви у районних (повітових) переселенських комісіях, то за новою інструкцією вони могли це зробити за місцем проживання. Цим же документом встановлювалось оцінювання залишеного переселенцями майна за цінами 1939-1940 рр., а не пізнішими, як було спочатку. Це була певна поступка польській стороні. Те саме стосується спільного оцінювання майна, що було також на користь польської сторони. Бо до того часу радянські референти, здійснюючи процедуру самотуж, вдавалися до завищення вартості залишеного майна. Явище було доволі поширеним з різних причин. Однією з причин було те, що українці, сподіваючись на отримання більшої компенсації по прибутті до УРСР, намагалися вписати до залишеного майна те, чого насправді не було. До розпачі через залишення рідної землі, пов'язане зі страхом втрати не лише майна, а й життя, додавалося почуття помсти полякам, які так жорстко обійшлися з холмсько-підляськими українцями під час німецької окупації. До оцінюваного майна долучалися сади, з вказанням кількості, дерев, городи. В *Інструкції* визначалося, що підставою для надання пільг переселенцям згідно з *Угодою* була не їх національна приналежність, а подана заява на виїзд. Польський референт мав отримати від переселенця посвідчення особи, а той взамін отримував *Евакуаційний листок*, в якому перелічувалися усі, хто з ним виїжджав⁷⁴.

Тут очевидно буде доречним ще раз привернути увагу, говорячи про політико-правові засади депортації українців з Польщі, до питання стосовно строків подання заяв на виїзд і, власне кажучи, термінів проведення самої переселенської акції. Вже від початку її здійснення було цілком зрозумілим, що зобов'язання взяті понад міру високі. Тому наприкінці листопада М.Хрушов запропонував Е.Осубці-Моравському, цілком зрозуміло, не без згоди Москви, продовжити термін подання заяв на виїзд до 15 січня 1945 р., а переселення завершити до 1 березня. Подальші перемовини з цього приводу вже у Любліні вів М.Підгорний, як керівник радянських переселенських структур в Польщі. Радянська сторона вважала, що для того, щоб узаконити запропоновані терміни, достатньо обмінятися дипломатичними нотами, а не підписувати якогось додаткового документу. Польська сторона погодилася і така форма надалі використовувалася при наступних перенесеннях строків вивезення українців до УРСР⁷⁵.

Місячне продовження строків переселення не дуже допомогло справі. Тому в лютому 1945 р., вже з ініціативою їх чергового продовження виступив польський прем'єр (з 1 січня 1945 р. ПКНВ було реорга

нізовано на Тимчасовий уряд) Е. Осубка-Моравський. З М. Хрущовим вони погодили термін завершення *обміну населенням* на 1 травня 1945 р. Важко зрозуміти мотивацію таких короткотермінових продовжень, особливо з огляду на дуже повільні, з різних причин, темпи реального переселення, про що мова у наступному розділі. По закінченні визначеного терміну Хрущов надіслав Осубці-Моравському чергову ноту, щоб продовжити строки переселення до 1 серпня. А 31 липня їх продовжили до 1 листопада⁷⁶.

Наступне продовження строків *обміну населенням* відбулося 20 вересня 1945 р. в Києві. Микита Хрущов і нарком закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський підписали додатковий протокол до *Угоди* з польською делегацією у складі віце-прем'єра Якуба Бермана, головного уповноваженого у справах репатріації Владислава Вольського і заступника голови КРН Станіслава Грабського. Термін подачі українцями заяв на виїзд з Польщі продовжувався до кінця року. Натомість не визначалася дата завершення переселенської акції. Щоправда, поряд з іншим, у протоколі зазначалося, що при виїзді з Польщі українські священослужителі могли забрати з собою предмети релігійного культу⁷⁷. Для холмсько-підляських українців то була важлива, хоч дуже запізнена, справа, бо нам доводилося бачити через декілька десятиліть, як ті предмети релігійного культу валялися, нікому непотрібні, в ліпшому випадку в приміщеннях, а то й просто неба, або їх порозтягали чи знищили⁷⁸.

Ну і на закінчення про ті продовження зазначимо, що невдовзі уряд УРСР запропонував підписати ще один протокол, що ніби мало відбутися знову у Києві. Проте, з невідомих причин це сталося у Варшаві. Науковці здогадуються, що зміна могла статися через спробу польського уряду підписати подібні протоколи з литовською і білоруською сторонами. Протокол у Варшаві підписали польський прем'єр Осубка-Моравський і заступник голови уряду УРСР Микола Бажан. Термін завершення переселенської акції встановлювався на 15 червня 1946 р. Крім всього іншого, сторони зобов'язувалися своєчасно подавати необхідну кількість якісного транспорту. Радянська сторона обіцяла навіть подати утеплені вагони, а польська зобов'язувалася створити *сприятливі умови* від'їжджаючим українцям, що могло означати гарантування їм безпечного виїзду з польських теренів⁷⁹. Як виглядали ці *сприятливі умови* насправді, побачимо у наступному розділі.

Другий і третій розділи *Угоди про обмін населенням* регламентували організаційні питання її виконання. У відповідності з ними передбача-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

лося створити інститути уповноважених та представників, які мали діяти в обох країнах. До їх функцій входило виявлення осіб, що підлягали переселенню, їх реєстрація, забезпечення транспортом, нагляд за переселенням, загалом контроль за виконанням *Угоди*. Сторони домовилися, що містами перебування *головних уповноважених* будуть – Люблин для українського та Луцьк для польського. Для *районних уповноважених* визначалося 11 міст у Польщі та 18 в західних областях УРСР. Були також визначені контрольно-пропускні пункти, через які мало здійснюватися переселення українців до УРСР, а поляків до Польщі⁸⁰.

Ось на підставі такої *Угоди* та додатків до неї належало українцям перебратися з Польщі до України. І ця страхітлива для них акція розпочиналася з холмсько-підляських земель.

Ще не була звільнена від німецьких військ столиця Польщі Варшава, як радянські та польські органи влади приступили до реалізації міжнародних домовленостей про переселення українців з Підляшшя, Холмщини, Надсяння та Лемківщини до УРСР, а поляків – з України до Польщі. Вже після виконання цього задуму, який не відповідав нормам міжнародного права, радянська сторона оцінила акцію як «чудове вирішення питання про національні меншини в Польщі, продиктоване дружніми відносинами між двома слов'янськими народами, спрямоване на подальше поглиблення дружніх відносин між українцями і поляками»⁸¹.

Українцям, які зазнали депортації із своєї історичної батьківщини, така оцінка видається, м'яко кажучи, цинічною. Проте вона повністю відповідала тодішнім моральним принципам тоталітарного режиму в Радянському Союзі. Переселеним особам українського походження залишаються незрозумілими мотиви Сталіна, з яких він відхилив пропозицію Хрушова про створення Холмської області у складі УРСР, а натомість обрав складний і трагічний шлях розв'язання цього питання за допомогою депортації українців з Польщі.

Деякі дослідники причин переселення українців та поляків у такі стислі терміни пояснюють бажанням керівництва СРСР встановити кордон між Радянським Союзом і Польською Республікою до початку Ялтинської міжнародної конференції⁸². На нашу думку, цей чинник, хоч, поза сумнівом важливий, не міг відігравати вирішальної ролі. З листування керівників СРСР, США та Великобританії можна зробити висновок, що ще до зустрічі в Ялті керівники США та Великобританії погодилися з пропозицією Сталіна про закріплення польсько-радянського кордону, який склався напередодні війни між Німеччи-

ною та Радянським Союзом. Треба враховувати і той факт, що вже на початку 1944 р. у польському питанні ініціатива була на боці Радянського Союзу і від нього більшою мірою залежала доля повоєнної Польської держави. Керівники західних держав розуміли, що Польща потрапить під вплив СРСР і лише намагалися виторгувати для цієї країни якнайбільше територіальних і політичних зисків.

Не маючи жодного сумніву в тому, що повоєнна Польща опиниться під контролем СРСР і там буде запроваджено *соціалістичний державний устрій*, Сталіну було важливо, щоб там не виникало міжнаціональних конфліктів. Події на Волині та Холмщині 1943-1944 рр. ставили під сумнів швидку нормалізацію ситуації на землях із змішаним польсько-українським населенням. Шляхом переселення цих народів радянське керівництво ліквідувало можливість виникнення конфліктів, які підривали б авторитет СРСР на міжнародній арені. Крім того, за його безпосередньої участі *мирним шляхом вирішувалися* давні мрії обох народів: українців Холмщини та Підляшшя жити разом з рештою етносу в Українській державі, а поляків – здобути мононаціональну державу без великих національних меншин. Виходячи з інтересів Польщі радянське керівництво успішно розв'язало другу частину проблеми. Якщо Гітлер *очистив* Польщу від євреїв, то Сталін *визволив* цю країну від українців.

Навіть такий результат не задовольняв значну частину польського суспільства і політиків як прозахідної, так й прорадянської орієнтації. Вони не могли змиритися з втратою великих землеволодінь на Волині та Галичині, з приводу чого дорікали керівництву Великої Британії – одному з гарантів цілісності та незалежності Польщі⁸³.

Через кілька десятиліть після закінчення Другої світової війни окремі польські політики та історики дорікали також емігрантському урядові Сікорського – Миколайчика, який деякий період рахувався *союзником* СРСР у боротьбі з гітлерівською Німеччиною, за те, що він проводив виразну антирадянську політику і став причиною багатьох непорозумінь між країнами *Великої трійки*. На їх думку, якби в цьому уряді були розумні, реалістично мислячі політики, тоді Польща після війни могла б мати здобутки не менші, ніж французи⁸⁴.

Правно-організаційні заходи по виселенню українців з Польщі

Після набуття Польським комітетом національного визволення з 1 січня 1945 р. статусу *Тимчасового польського уряду*, що сталося на шостій сесії Крайової ради народової в Люблині 31 грудня 1944 р., президія Верховної Ради СРСР, незважаючи на застереження з боку США і Великої Британії, 5 січня 1945 р. визнала Тимчасовий уряд. Його очолив голова ПКНВ, соціаліст Едвард Осубка-Моравський⁸⁵.

Польським комітетом національного визволення, а слідом за ним й Тимчасовим урядом було здійснено ряд заходів, спрямованих на суттєве обмеження національних прав українців, які, за розробленими планами, підлягали депортації за межі Польської держави. Відразу ж були ліквідовані діючі за німецького окупаційного режиму українські початкові та середні школи, громадські та кооперативні організації, повністю припинено роботу Холмсько-Підляського православного єпархіального управління, духовної консисторії та православних парафій. Абсолютна більшість парафій саморозпустилися через виселення українців, а ті, що уникли депортації, без підтримки українського духовенства не могли протистояти діям нової польської влади, спрямованим на придушення найменших проявів українства. До речі, на такий стан речей у Польщі звертав увагу її керівництва радник посольства СРСР Володимир Яковлев, який відвідав Болеслава Берута (тоді ще голови КРН, який з 31 грудня 1944 р. став президентом Польщі) напередодні підписання *Угоди про обмін населенням*. На зустрічі були присутні Е.Осубка-Моравський – голова ПКНВ і Міхал Роля-Жимерський – командувач ВП. Посилаючись на телеграму від командування 1-го Українського фронту про ліквідацію українських шкіл на Грубешівщині і Ряшівщині, В. Яковлев, прочитавши її зміст Берутові і Моравському, попросив їх внести ясність у цю клопітливу справу. Моравський відповів, що на Ряшівщині українцям залишено сто українських шкіл. Про Грубешівщину ж, як видно з запису розмови на вказаній зустрічі, делікатно промовчав. Щодо церков, то керівник ПКНВ нібито дав вказівку «110 костелів, переданих німцями українцям для їх богослужінь, не будуть покищо передані полякам до від'їзду українців з Польщі у зв'язку з угодою про евакуацію (йшлося про *Угоду про обмін населенням*, яка шойно мала бути підписана. – Авт.)»⁸⁶. Не виникає сумніву, що Е.Осубка-Моравський, роблячи таку заяву, мав на увазі повернення

німецькою окупаційною владою храмів православним холмщикам і підляшкам у 1940 р., які він тепер називав костелами, буцімто відібраними від поляків-католиків тими ж німцями і переданими українцям, що спотворює історичну дійсність. Щоб довести до логічного завершення, про що ж остаточно говорилося у справі українців на згаданій зустрічі, нагадаємо, що радник В.Яковлев говорив польським керівникам про «ряд фактів стосовно порушення у повітах директив ПКНВ з питань взаємин з українцями», що, очевидно, мало місце на Грубешівщині і Ряшівщині. «Берут і Моравський з цим погодилися і обіцяли вжити необхідних заходів»⁸⁷.

Насправді ж, на відміну від того, що говорилося у високих кабінетах, картина, як видно із щомісячних таємних ситуаційних звітів старост повітів, в структурі яких були свідомо виокремлені розділи про стан безпеки в контексті активності присутніх там українців, життя національних меншин та їх ставлення до нової влади, церковно-релігійні відносини, картина була діаметрально протилежною. Як рапортував владі Люблинського воєводства староста Холмського повіту у звіті від 4 січня 1945 р., православне віровизнання «тепер вже у процесі ліквідації з огляду на закриття останньої православної парафії, що знаходиться в Холмі»⁸⁸.

На вимогу старости Грубешівського повіту настоятель православної парафії в Грубешеві Василь Ляшенко в листі від 30 жовтня 1945 р. повідомляв староство про те, що на території повіту залишалися діючими церкви і православні парафії в Грубешеві, Черничині, Долобичеві, Голуб'ї та Павловичах, а церкви та парафії у Матчі, Монятичах, Пригорілому, Тератині, Гостинному, Шиховичах, Модрині та Верешині припинили свою діяльність⁸⁹.

Одночасно священник Ляшенко звертав увагу повітових властей на те, що «оскільки православна церква, не знищена під час війни, то і сьогодні не повинна бути знищена свавільниками, тому ласкаво прошу Пана Старосту, щоб не вибивано віконних шиб у православної церкви, щоб не було кіз і овець і всього грубешівського біля церкви, і щоб не роблено біля церкви дуже негідних речей. Оскільки православні вийдуть, то заберуть речі, які зовсім не будуть потрібні католикам... Нищити те все немає потреби. Якщо все православне має бути усунене, то, розумію, що його можна усунути іншим чином, методом урядового усунення, а не способом свавільного нищення»⁹⁰.

Лише в серпні 1946 р. суспільно-політичний відділ Люблинського воєводського управління звернув увагу на збереження майна поукраїн-

ських православних парафій. Зокрема, в листі до Грубешівського повітового старости від 24 серпня 1946 р. було висловлено вимоги щодо збереження «від знищення нерухомості повністю ліквідованих православних парафій, що становить виключну правову власність Польської автокефальної православної церкви, і задепонувати та зберегти у старостві усі документи, які мають виключно костельно (церковно. — *Авт.*) релігійний характер, а саме: книги громадянського стану, парафіяльні метрики, майнові документи, книги з історичним, костельним (церковним. — *Авт.*), релігійним змістом»⁹¹.

У Білгорайському повіті, ще до остаточного завершення акції з виселення українців, православні парафії перестали функціонувати. Лише в середині вересня 1946 р. варшавський православний декан Володимир Віжанський з дозволу властей прийняв церковне майно колишньої православної церкви у Білгораї з метою передачі його православній церкві у Тарногороді⁹².

Як зазначив староста Володавського повіту у звіті від 5 серпня 1945 р., «внаслідок виїзду багатьох священиків на східні терени православна Церква втрачає значення, православні вірні до релігійних справ починають ставитися щоразу байдужіше»⁹³. При цьому чиновник лукавив і не назвав справжньої причини *байдужості* українців до церкви. Вона полягала у тому, що українське населення Володави і навколишніх сіл відверто бойкотувало священика місцевої церкви, який на угоду територіальній владі запровадив католицький календар і богослужіння польською мовою.

При повній деморалізації життя української спільноти краю її єдиним рятівником за заздалегідь продуманим сценарієм став Радянський Союз. Навіть в *Угоді про взаємне переселення українського і польського населення* передбачливо записали, що евакуація, чи, пак, депортація мала розв'язати одвічну проблему між людських українсько-польських взаємин. В ній наголошувалося, що взаємна евакуація повинна була сприяти поглибленню дружніх відносин між українцями та поляками, і, що було важливим для тогочасних радянських володарів, «підготувляти ґрунт до непорушності нових державних кордонів між Радянською Україною й демократичною Польщею»⁹⁴.

18 вересня 1944 р. Миколу Підгорного було призначено *головним уповноваженим уряду УРСР по переселенню українців із Забужжя і Засяння до України*. Того ж дня він прибув до Люблина, розпочав формування відповідної виконавської структури і разом з представником уряду СРСР при ПКНВ Миколою Булганіним координував процеси роз-

гортання районних (повітових) евакуаційних комісій, збору інформації про чисельність українців, їх матеріальний стан та настрої бажаючих *добровільно і назавжди* покинути свою історичну батьківщину. Саме вони спільно з аналогічною польською структурою мали переселити з західних областей України до Польщі поляків, а із Забужжя та Засяння – українців.

За поданням Раднаркому Української РСР ЦК КП (б) У 21 вересня 1944 р. затвердив районних уповноважених, склади переселенських комісій та уповноважених представників НКВС при тих комісіях. В кожній з них нараховувалося до 12 референтів, які у закріплених за ними волостях (гмінах) проводили облік, складали списки *бажаючих* виїхати в Україну, робили оцінку майна потенційних переселенців. На Холмщині та Південному Підляшші планувалось створити 96 комісій, в тому числі по 18 – у Томашівському і Грубешівському, 14 – у Білгорайському, 17 – у Красноставському, 13 – у Холмському, 16 – у Володавському повітах⁹⁵. В цьому їм допомагали органи новоствореної польської влади (повітові та гмінні народні ради), повітові та волосні радянські військові комендатури, яких на початку жовтня 1944 р. на українських етнічних землях було понад 150. Крім штатних працівників, до складання списків на тимчасовій основі залучались сільські учителі та учні старших класів середніх навчальних закладів.

На роботу в апараті головного та повітових (районних) уповноважених з евакуації українського населення з Польщі було скеровано 375 осіб, з яких 315 працювали у повітових комісіях. Органи державної влади УРСР серйозно поставилися до підбору кандидатур. В складі комісій було 106 керівників державних органів середньої ланки, 84 керівників господарських установ і організацій, 11 партійних працівників. Разом з тим, лише 88 з них мали вищу, 23 – незакінчену вищу, 146 – середню освіту⁹⁶. Наведені дані свідчать про те, що у тогочасних органах радянської влади після репресій серед української інтелігенції у 1929-1938 рр. залишилось мало освічених людей.

Серед відряджених з України на Холмщину та Південне Підляшся у *Володавській евакуаційній комісії* працювали: на посаді заступника районного уповноваженого Степан Харечко, референтами – Григорій Красовський, Данило Тарасов, Станіслав Камінський, Микола Живолупа, Семен Михальченко, Трохим Огуй, Микола Скляр, Іван Болодов, Микола Білий, Яків Степанченко, представником НКВС – капітан держбезпеки Пантелеймон Себко. Виселення українців з *Грубешівського повіту* проводили: районний уповноважений Іван Сірош, рефе-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ренти Борис Іванов, Василь Дорошенко, Павло Кошук, Павло Педан, Маркіян Пузиренко, Федір Кебко, Олексій Таранченко, Іван Гулий, Георгій Овчаров, Тимофій Світун, Григорій Шелудько, Антиох Єрмоленко, співробітники Олександра Зайцева, Надія Луниченко та Ілля Єрмолов, а від НКВС – капітан держбезпеки Пантелеймон Колісник, він же заступник райуповноваженого. В комісії по *Томашівському повіту працювали*: районний уповноважений Савелій Курінний, референти Григорій Кумичко та Петро Семененко, співробітники Валентина Борисенко та Ганна Леонова, уповноважений представник НКВС – капітан міліції Іван Кривоконь, він же заступник райуповноваженого та інші. Виселення з *Холмського повіту* проводила комісія в складі: Якова Сенченка (райуповноважений), референтів Всеволода Артемчука, Петра Гребенченка, Івана Кутенка, Олександра Остапова, капітана держбезпеки Віктора Максименка (заступник райуповноваженого). Разом з залученими місцевими людьми в комісії працювало 77 осіб. *Красноставську повітову переселенську комісію* очолювали райуповноважений Сергієнко та представник НКВС, капітан держбезпеки Олександр Гаршин⁹⁷. В кожному повіті, звідки мали виселятися українці, заступниками уповноваженого було призначено офіцера держбезпеки. За неповними підрахунками на Холмщині та Підляшші в переселенських комісіях працювало від 900 до 1200 осіб. В залежності від ситуації їх чисельний склад змінювався.

Переселенські комісії, відповідно до положення статті 2-ї *Українсько-польської міждержавної угоди*, мали завдання від 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. переселити з Польщі до України усіх осіб української національності⁹⁸. Важко збагнути логіку керівництва СРСР і УРСР при визначенні термінів проведення цієї операції, про що ми вже згадували і про що доведеться ще говорити у наступному розділі. Виконуючи далекосяжні імперські плани повоєнного світоустрою радянське керівництво намагалося будь-що якнайшвидше здійснити оту горезвісну акцію обміну населенням.

Організатори виселенської акції мали доволі обмежений набір засобів впливу на місцеве українське населення. Їх робота переважно зводилася до агітації, нагнітання негативних емоцій та силового тиску. У практичній діяльності вони застосовували добре перевірений радянською дійсністю метод широкомасштабної та нав'язливої пропаганди. На Холмщині та Підляшші цю роботу здійснювали штатні працівники політвідділів відповідно 1-го Українського і 1-го Білоруського фронтів, співробітники повітових та гмінних військових комендатур, рефе-

ренти переселенських комісій. Крім вихвалання радянської дійсності, вони активно рекламували встановлені *Угодою* гарантії для потенційних переселенців, зокрема, на отримання землі та житла, компенсаційних виплат за залишене в Польщі майно, отримання рівнозначної кількості сільгосподарських продуктів замість зданих у *Фонд Червоної армії*, безкоштовної освіти та медичної допомоги, здобуття фаху та працевлаштування, пільг в оподаткуванні у перші три роки життя в Україні. Для селянина, який звик щоденно приймати конкретні та виважені рішення, така перспектива могла бути привабливою, якби не була пов'язана із зміною місця проживання і остаточним розірванням стосунків з минулим життям. Зрештою, він не міг зрозуміти, чому така чужа до людей радянська влада свої обіцянки не може виконати у його рідному селі, а неодмінно деінде. Майбутні переселенці постійно чули від радянських емісарів, що громадяни повоєнної Польщі також будуть будувати соціалізм радянського взірця, тому не могли зрозуміти необхідності свого переїзду до Радянського Союзу.

Роботу радянським політпрацівникам полегшував моральний стан людей, які під час нападів на села польських підпільників втратили рідних, житло, господарські будівлі, худобу і лише випадково зберегли власне життя. Визначальним чинником прийняття рішення про переїзд до УРСР для українців Холмщини і Підляшшя стала загроза власному життю та можливість втратити віками нажите майно. В другій половині 1944 р. на цих землях склалась критична ситуація з певними відмінностями в окремих повітах. Особливо гострою вона виявилася у *Томашівському* і *Грубешівському повітах*, де польське націоналістичне підпілля вже наприкінці 1941 р. розпочало масовий терор проти українського населення з окремими вбивствами мирних жителів, а у 1943-1944 рр. тут відбувалось справжнє полювання на українців на зразок того, як це чинили європейці з корінним індіанським населенням під час завоювання Америки.

Потенційні вигнанці, а їх налічувалися десятки тисяч осіб, не мали великого вибору. Не кожен мав родичів у вцілілих українських селах, де можна було знайти тимчасовий притулок, хоча у 1944-1945 рр. для українців безпечних місць на своїй рідній землі фактично не залишилось. Якщо у тогочасному Радянському Союзі пропаганда відверто підкріплювалася практичними діями органів НКВС, то на українських етнічних землях Забужжя і Посяння цю роль протягом кількох років, свідомо чи ні, виконувало польське націоналістичне підпілля. Задіяні обома учасниками цієї кампанії засоби та методи силового витіснення

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

українців з рідної землі переконливо доводять, що акція носила характер напіввійськової операції по очищенню суміжних земель Західної України та Східної Польщі відповідно від поляків та українців. Ситуація на Холмщині та Підляшші у 1943-1946 рр. відповідала застосованому в *Угоді* термінові *евакуація* (спорожнення) і означала вивезення цивільного населення та майна через загрозу нападу ворога або стихійного лиха. Як відомо, природних катаклізмів в цей час не було, отже залишалася загроза для життя людей шляхом фізичного винищення.

Тепер важко встановити справжню кількість поданих письмових заяв про згоду на виїзд до УРСР. У підсумковому звіті заступника головного уповноваженого уряду УРСР по переселенню Михайла Ромащенко говориться, що від 125 тис. 949 облікованих українських сімей надійшло 123 тис. 156 заяв, з яких лише незначна кількість подала заяви в усній формі⁹⁹. Аналіз усього комплексу проблем з переселення дає підстави поставити під сумнів вказані у звіті цифри про невеликий відсоток осіб, які висловили згоду на переїзд в усній формі. Освітній рівень сільського населення не міг забезпечити масового написання заяв, тому більшість з них могли бути написані від імені заявників кимось іншим, або їх могло й не бути зовсім.

Документи, які стосуються роботи радянських евакуаційних органів на етапі підготовки до переселення українців з Польщі до УРСР, говорять про відсутність продуманої, системної роботи. Станом на 5 жовтня 1944 р. ще не функціонувала жодна з комісій, через що організатори переселення не мали інформації про чисельність українського населення, яке мало намір залишити Польщу. Незважаючи на це, керівництво УРСР склало план розселення евакуйованих з Польщі українців з розрахунку на 95 тис. 345 сімей¹⁰⁰.

Під час наради райуповноважених, яка походила в Люблині 23-24 жовтня 1944 р. за участю секретаря ЦК КП(б)У Дем'яна Коротченка і головного уповноваженого уряду УРСР Миколи Підгорного, з'ясувалось, що не з усіма районними комісіями був налагоджений належний зв'язок. Без повної інформації про ситуацію на місцях вище керівництво УРСР та СРСР не могло приймати адекватних рішень, тому процес виселення носив хаотичний характер, що потенційним виселенням завдавало додаткових труднощів. Інструктуючи присутніх на нараді, Коротченко наголошував на тому, що «не потрібно бути надто обережними, увага звичайно потрібна, але все ж на відправку натискайте. При цьому не орієнтуйтеся на терміни, які визначені угодою, а швидше забирайте народ... Тепер є помітне піднесення, пропустите мо-

мент, може зірватися ваша робота... Треба так поставити питання – зібрався і виїжджай. Необхідно взяти курс на швидку евакуацію»¹⁰¹.

Реальні події показали, що у такий відповідальний момент, коли змінювався віковий уклад життя сотень тисяч людей, між радянськими та польськими чинниками, з одного боку, та потенційними переселенцями, з іншого, не було довіри і належної співпраці. Органи з переселення діяли без врахування думки людей. Безсистемність у їх діях створювала додаткові труднощі для фактично беззахисних людей, що дозволяло чинити тиск на незгідних. На згаданій люблинській нараді 23-24 жовтня 1994 р. стосовно переселення українців уповноважений по Холмському повіту Калиниченко розповів, як на територію повіту прибули представники 1-го Білоруського фронту і категорично заявили, що «податок вони повинні взяти – і все, вони приїхали сюди навіть зі своїм трибуналом». На зауваження членів комісії про те, що особи, які подали заяви на виїзд, звільняються від оподаткування, військові заявили: «Хліб вони мають, вони його продають на ринку, а податок спеціально не сплачують»¹⁰².

Наведений випадок свідчить про слабку організацію тилового забезпечення військ. Одному з авторів пригадалася повоєнна розмова з офіцером-фронтовиком, який воював саме на Білоруському фронті та неодноразово закидався у тил ворога в складі спецзагонів. Він розповів про поширену практику, коли перед наступом на якийсь населений пункт, вже за межами України, під приводом відставання польової кухні солдатів не годували, а казали: «Візьмете населений пункт – там знайдете вдосталь їжі»¹⁰³.

Комісії з переселення разом з органами радянської та польської влади заходилися наполегливо виконувати укладену 9 вересня 1944 р. Угоду. Поставлені перед фактом неминучого виїзду з рідної землі, люди розв'язували найболючіші проблеми: дбали про збереження власного життя, готувались до перевезення найнеобхіднішого сільськогосподарського інвентаря, худоби, продовольчих товарів, визначали місця майбутнього проживання, де можна було б з найменшими втратами адаптуватися до нових умов існування.

Отак загалом виглядали політико-правові засади, в ширшому розумінні – передумови переселення українців з Польщі до УРСР. Про самий хід цієї трагічної за своїми наслідками акції мова у наступному розділі.

Примітки

1. Цит. за: Пастернак С. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Новіші часи. Вид. 2 – Вінніпег; Торонто, 1989. – С. 302.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 711. – Арк. 6-7; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Тернопіль, 1997. – С. 65.
3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1624. – Арк. 5-15; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 66-70.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само. – Спр. 790. – Арк. 1; Цепенда І. Ідея українсько-польського переселення: позиція «верхів» та сприйняття «низів» // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Т.23-24. – 2011. – С. 121.
14. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. Історико-політична проблематика. – Львів: І-т українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – С. 61.
15. Державний архів Львівської обл. (ДАЛО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 44-45.
16. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 84-85.
17. Там само. – С. 85-86.
18. Там само. – С. 92-93.
19. Там само. – С. 84.
20. Там само. – С. 86-87.
21. Там само. – С. 87-88.
22. Там само. – С. 89.
23. Там само. – С. 88.
24. Там само. – С. 90.
25. Там само. – С. 90-92.
26. Цепенда І. Ідея українського польського переселення. – С. 122.
27. Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. – S. 302-303.

28. Цепенда І. Ідея українського польського переселення. – С. 122.
29. Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej szkoły Pedagogicznej, 2000. – S. 118.
30. Bonusiak W. Polska podczas II światowej. – S. 242.
31. Пастернак С. Назв. праця. – С. 300.
32. Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. – S. 56.
33. Кульчицький С. Українсько-польський кордон: тридцять років протистояння // Війни і мир, або «Українці – поляки: брати, вороги, сусіди...» / Ред. Лариса Івшина. – Київ: Українська прес-група, 2004. – С.509.
34. Там само. – С. 509-510.
35. Там само. – С. 510.
36. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритания. Сборник документов. – М., 1978. – С. 165.
37. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. II. Сборник документов. – М., 1978. – С. 165.
38. Пастернак С. Назв. праця. – С. 298; Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. – S.243; The History of Polish Diplomacy X-XX c./Ed. G.Labuda, W.Michowicz. - Warsaw: Sejm Publishin Office, 2005. – P. 545-546.
39. Там само.
40. Там само.
41. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т.2. Переписка с Ф.Рузвельтом и Г.Труменом (август 1941 г. – декабрь 1945 г.). Изд.2. – Москва: Изд. политической литературы, 1976. – С. 185-186.
42. Пастернак С. Назв. праця. – С. 303.
43. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Изд. 2. Т. I. Переписка с У. Черчиллем и К. Этли (июнь 1941 – ноябрь 1945 гг.). – Москва: Изд. Политической литературы 1976. – С. 240-244.
44. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4-11 февраля 1945 г. Сборник документов. – М., 1979. – С. 100; Тегеран – Ялта – Потсдам. Сборник документов. – М., 1970. – С. 191.
45. Струтинський В. Польща на шляху до режиму «народної демократії» // Питання історії нового та новітнього часу. Зб. наук. ст. Вип. 6. – Чернівці: Прут, 1999. – С. 131.
46. Там само.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

47. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании. Т.1. – С. 287-288.
48. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 70-75.
49. Струтинський В. Назв. праця. – С. 129.
50. Там само.
51. APL. UWL. – Sygn. 212, k. 1-3.
52. Наше слово. – Варшава, 1958. – 23 листопада.
53. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя. – С. 19.
54. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946 / Red. E.Misiło. Т.1. Dokumenty 1944-1945. – Warszawa, 1996. – Dok.9. – S.39-41; Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади. Т.2.: 1946-1947 рр. – Львів, 1999. – Док. 43. – С. 163-165.
55. Drozd R. Polityka władz polskich wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989. – Warszawa, 2001. – S.31; Skrzypek A. Mechanizmy uzależnień: stosunki polsko-radzieckie 1944-1956. – Pułtusk, 2002. – S. 53-54.
56. Kabaczij R. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946. – Lublin, 2007 (mps.). – S.37-39; Mazur G. Problem przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945-1946 // Polska-Ukraina: trudnie pytania. Т.8. - Warszawa: Karta, 2001. – S. 33.
57. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 63. – Арк. 11-13, 14-16.
58. Кабачій Р. Назв. праця. – С. 68-70.
59. Киричук Ю. Український національний рух 40-50 років ХХ століття: ідеологія і практика. – Львів, 2003. – С. 256.
60. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947. - Rzeszów: Wyd. UR, 2009. – S. 88.
61. Сергійчук В. Проблема переселення поляків з України і українців з Польщі в 1944-1946 роках // Україна-Польща: важкі питання. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2008. – С. 63-64.
62. Gazeta Lubelska. – 1944. – 4 września.
63. Там само.
64. Див.: Советский энциклопедический словарь. Изд. второе. – Москва: Советская энциклопедия, 1982. – С. 1116.
65. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.776. – Арк. 175.
66. Repatriacja. Т.1. – S. 40.
67. Дрозд Р. Акція «Вісла» - метод вирішення української проблеми у Польщі // Депортації українців і поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). – Львів, 1998. – С.19; Депортації.Т.1. – С. 288.

68. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. – Київ, 2009. – С. 130.
69. Pisuliński J. Op. cit. – S. 91.
70. ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1507. – Арк. 44.
71. Repatriacja. Т.1. – Док.13.
72. Особисті архіви Юрія Макара і Анатолія Салюка; Pisuliński J. Op. cit. – S.92.
73. Pisuliński J. Op. cit. – S. 93.
74. Repatriacja. Т.1. – Док.20; Pisuliński J. Op. cit. – S.93; Особисті архіви Юрія Макара і Анатолія Салюка.
75. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.20; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.790. – Арк. 141.
76. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1470. – Арк.119; Депортації. Т.1. – Док. 185.
77. Repatriacja. Т.1. –Док. 92.
78. Особисті архіви Юрія Макара та Анатолія Салюка.
79. Депортації. Т.1. – Док. 230; Pisuliński J. Op. cit. – S. 96-97.
80. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.776. – Арк.174-188; Repatriacja. Т.1. –S. 30-39.
81. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 4.
82. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 94-95; Дрозд Р. Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944-1946 рр. // Український альманах 1996. – Варшава, 1996. – С. 193.
83. The History of Polish Diplomacy X-XX c. – P. 552-555.
84. Jałta: W duchu współpracy i pokoju // Trybuna ludu. – Warszawa, 1985. – № 40.
85. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – С. 537.
86. Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953. Т.1. 1944-1948. Документы / Редколлегия Т.В.Волокитина и др. – Москва: РОССПЭН, 1999. – С. 95.
87. Там само.
88. APL. UWL. Sygn. 212, k. 151.
89. APL. Oddział w Chełmie. - Sygn. 96, bez paginacji; Наше слово. – Варшава, 2007. – 4 лютого. – С. 4.
90. Там само.
91. APL. Oddział w Chełmie. - Sygn. 96, bez paginacji; Наше слово. – 2007. – 11 лютого. – С. 9.
92. APL. UWL. - Sygn. 209, k. 179.
93. APL. UWL. - Sygn. 255, k. 47-48.
94. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 11; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 95.
95. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2606. – Арк. 8.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

96. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5165. – Арк. 129.
97. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 336. – Арк. 124-141.
98. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи. Матеріали. Спогади. – Т. 1. 1939-1945 рр. – Львів, 1996. – С. 287-293.
99. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 5-80.
100. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 159.
101. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 792. – Арк. 4-27.
102. Там само.
103. Особистий архів Анатолія Салюка.

Десятий розділ

ПРОЦЕС ВИСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ЇХ ПРАДАВНІХ ЗЕМЕЛЬ

Чому про це слід пам'ятати

Процес переселення українців з Польщі до УРСР, у т.ч. з Холмщини і Підляшшя, пройшов у декілька етапів. Відповідно до того, як складалася ситуація. Спочатку влада обох країн передбачала здійснити те, що назвали *обміном населенням*, чи не пізніше весни 1945 р. Але життя постійно вносило корективи у хід процесу. Передусім виселенці не проявляли особливого ентузіазму до виїзду. Вони були автохтонами тих місць, звідки їх виганяли. Не дуже сприяли прискоренню виселення неурядищі в його організації з боку представників обох країн, невирішеність проблем взаємних розрахунків, проблеми з транспортом тощо. Цілком зрозуміло, що суттєво впливало й те, що продовжувався на початку *обміну населенням* завершальний етап війни в Європі, все *інтенсивнішим ставав опір* з боку тих, кого належало вигнати з рідних домівок. У довершення, намітилось бодай *провізоричне замирення* протиборства українського та польського підпілля, перш за все на *холмсько-підляських землях*.

На тлі сказаного хотіли б ще живим переселенцям з Холмщини та Підляшшя або їх нащадкам якось спробувати ніби комплексно нагадати ту важку процедуру покидання рідних земель. До речі, з тих публікацій, які вже з'явилися в Україні і Польщі, кожного разу відкриваються все нові й нові сторінки тієї *жахливої трагедії*, яка сталася з

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

холмщачами і підляшчуками, як, зрештою, й іншими українцями Закерзоння. Здійснюються *спроби періодизувати* якимось чином той процес *добровільно-примусового переселення*. Говориться про два-три-чотири етапи переселення українців, залежно від того, як переносилися строки і які методи застосовувалися до переселенців. У цьому плані чи не найновішою публікацією є робота польського вченого Яна Пісулінського під назвою *Переселення українців з Польщі до УРСР в 1944–1947 роках*, на яку ми посилалися у попередньому розділі, і яка побачила світ заходами Ряшівського університету у 2009 р. До речі, з тим університетом вже понад півтора десятиріччя співпрацює Чернівецький університет, за рішення Веної ради якого побачила світ наша публікація. Щодо згаданої роботи професора Пісулінського, то вона вирізняється належною об'єктивністю у трактуванні тих трагічних подій як для українців, так і для поляків.

Ми не ставили собі за мету аналізувати працю Яна Пісулінського. Але в ній подано чималий фактичний матеріал по холмсько-підляських землях, а також поділено процес переселення українців до УРСР на чотири етапи¹. Спробуємо за ним, у хронологічному порядку, прослідкувати поетапну депортацію холмсько-підляських українців до УРСР. Тут, як і в інших місцях, доводиться визнавати, що дані, якими користуються дослідники, відрізняються, іноді суттєво, залежно від того, з яких джерел вони почерпнуті. Це не дуже приємний факт. Проте розбіжність кількісних даних ніяким чином не міняє самого факту депортації, незважаючи на те – більше чи менше вигнано людей з даної місцевості. Йдеться про кількість українців у конкретних повітах на час зголошення до виїзду, кількість зголошених і тих, хто на даний момент виїхав тощо.

Отже. За даними Я. Пісулінського, до початку виселенської акції у Люблинському воєводстві, тобто на історичних землях Холмщини і Південного Підляшшя, налічувалося 62 тис. українських родин або 201 тис. 818 осіб². Посилаючись на документи Польського посольства в Москві, науковець звинуватив тодішнього люблинського воєводу Казімежа Сидора в упередженому ставленні до українців. Воєвода, зокрема, переконував КРН і ПКНВ у тому, що *українські маси під час німецької окупації не були лояльними щодо поляків і вони є елементом, просякнутим українським шовіністичним націоналізмом, який і тепер веде шкідливу роботу проти польського народу і народів Радянського Союзу*. Воєвода стверджував, що українці увійшли до складу рад, партії (малася на увазі ППР. – Авт.) і міліції, щоб підбурювати людей проти ПКНВ.

За даними Я.Пісулінського, воєвода стверджував: *Зваживши на вище викладені факти, можна з повним переконанням вважати, що та маса становитиме осередок дій – фашистських, реакційних, протипольських і протирадянських. Звідси простий висновок, що принцип «добровільності» в угоді про переселення є неправильним. Ми повинні йти на примусове виселення всіх, хто під час окупації визнали себе українцями і в масі своїй співпрацювали з німцями³.*

Ось таким чином зверхник Люблинського воєводства ставився до поки що своїх громадян, яких вважав за потрібне насильно викинути зі століттями насиджених місць, звинувачуючи їх у тому, чого вони ніколи не робили.

Важливо встановити, скільки ж у холмсько-підляських повітах налічувалося потенційних виселенців, тобто українців, і скільки ж їх депортували до УРСР. В даному випадку це важливо, оскільки потім можна хоча б приблизно встановити, скільки ж їх уникло *добровільно-примусового* вивезення до УРСР, і зрештою – скільки ж їх депортували під час акції *Вісла* на т.зв. *понімецькі землі*.

Перший етап: *майже добровільний виїзд*

а) з Більського повіту

Найпівнічнішим повітом, звідки мали виселяти українців, був *Більський*. За окупаційним німецьким переписом там мало проживати 17 тис. 749 українців. На час складання списків для переселення у повіті виявилось 11 тис. 624 українці і 248 білорусів. Найбільше їх налічувалося у гмінах: Заболоття – 3041 особа, Піща – 1542 особи, Тучна – 1257 осіб, Кодень – 1182 особи, Заканалля – 818 осіб, Добринь – 774 особи, Кобиляни – 695 осіб⁴. Наведені дані не співпадали з офіційними довоєнними даними. За ними у повіті налічувалося понад 19 тис. українців. За даними на 1940 р. тут проживала понад 21 тис. *православних*, серед них 16 тис. 106 *українців* і 3411 *русинів* (тих же українців)⁵. Решта очевидно могла бути білорусами, євреями, росіянами тощо.

Після двомісячної праці радянський переселенський апарат у *Більському повіті* повідомляв, що там є лише 5 тис. українців, з яких тільки 603 виявили бажання переселитися до УРСР, а фактично наразі переселилося 48 осіб. За підсумковими даними, від 21 листопада 1944 р.

по 22 січня 1945 р. з повіту виїхало 934 українські родини (3776 осіб). Вивезення переселенців здійснювалося з залізничних станцій у Білій Підляській, Лукові і Межиріччі. До 26 лютого 1945 р. на виїзд до УРСР з Більського повіту зголосилося 3045 родин (11 тис. 875 осіб), з них виїхало 975 родин (3897 осіб). Як і в інших повітах, тут у процесі виселення українців виникали конфлікти, про які ми вже згадували попередньо. Повсемісно мали місце продаж-купівля майна, тобто українці продавали, а поляки купували, хоч це було заборонено. Нібито мав місце випадок, коли один із в'їтків наказав заарештувати тих, хто продавав і купував, але радянський військовий комендант наказав затримати його. Перших переселенців повезли до Одеської області, де їм навіть обіцяли надати індивідуальні господарства⁶.

б) з Володавського повіту

Далі, на південь, розташований *Володавський повіт*. За даними місцевої польської адміністрації тут мало налічуватися у 178 населених пунктах трохи більше 24 тис. українців. Згодом виявилось, що разом з білорусами і росіянами, їх 26 тис. 751 особа у 7600 родинях. Це на загальну чисельність мешканців повіту – 92 тис. 227 осіб. Українці проживали на терені 17 гмін, зокрема: Собібор – 1829 родин (6138 осіб), тут вони становили більшість, в гміні налічувалось загалом 2213 родин; Вирики – 951 українська родина (3465 осіб), що складало приблизно половину жителів гміни; у повітовому центрі українці складали трохи менше третини його жителів – 803 родини (3046 осіб) від загалом 2639 родин; Воля Верещинська – 790 родин (2853 особи) з 1969 родин; Волоськоволя – 724 родини (2441 особа) з 2041 родин; Ганськ – 770 родин (2600 осіб) з 1940 родин; Кривоверба – 524 родини (2030 осіб) з 1085 родин. Ще якась кількість українців проживала в інших місцевостях⁷.

Радянський уповноважений у справах переселення українців Шевчук прибув із своїм апаратом до Володави 13 жовтня 1944 р., приступаючи до виконання обов'язків. Але, як виявилось, місцева польська влада про приїзд радянських представників нічого не знала. Тому радянському уповноваженому не залишилося нічого іншого, як розпочинати роботу за допомогою радянського військового коменданта, безпосередньо з самими українцями. Польський його відповідник Александер Гошинський не організував належним чином своєї структури, через що підготовкою документації, зокрема описом майна від'їжджаючих українців, займалися виключно радянські референти⁸.

Через десять днів після приїзду до Володави радянського уповноваженого з переселення, тобто станом на 23 жовтня на виїзд до УРСР подали заяви 1007 родин, але підготовлено до виїзду було лише 170 з них. До кінця жовтня кількість бажаючих виїхати зросла до 1232 родин⁹. Від 20 листопада на станцію Собібор, на півночі повіту, прибували переселенці з трьох гмін. До кінця місяця їх там зібралось близько 2 тис. осіб. Люди намагалися виїхати якнайшвидше, побоюючись терору з боку польського підпілля. До речі, допитувалися, чому їх терени не приєднують до УРСР, як то обіцяв Микита Хрущов. Довго довелося знедоленим переселенцям чекати у холоді на від'їзд. Аж 28 листопада на станцію подали потяг для їх перевезення, який зміг забрати заледве десяту частину згорьованих людей. Наступний потяг подано 14 грудня, але замість 75 вагонів, лише 41. У середовищі переселенців склалася скрутна матеріальна ситуація, що викликало зневіру у потребі переселення. Двісті родин відмовились від евакуації через брак теплої одежі. Радянські переселенські чинники фактично не знали, як діяти далі. Перевіряючий переселенську комісію у Володаві просив зверхників про збільшення кількості залізничних станцій для відправки переселенців, посилення їх охорони перед нападами і належне медико-санітарне обслуговування. А володавський уповноважений, очевидно згаданий Шевчук (крім прізвища, іншої інформації про нього не вдалося знайти), пропонував навіть відкласти переселення до весни¹⁰. Швидше всього, його пропозиція не вкладалася в заплановані темпи переселення, бо в наступних радянських документах про нього згадки немає.

Статистика показує, що, незважаючи на протидію з боку українського підпілля, яке ще тут не набрало сили, неурядиці в організації переселення, в грудні 1944 р. процес пришвидшився завдяки допомозі радянським військовим автотранспортом. Станом на 5 грудня з повіту виїхало 478 родин (1677 осіб), а до кінця року – 1064 родини, наступні 2246 родин очікували на від'їзд. Але наступний транспорт рушив лише у другій декаді січня 1945 р., з яким від'їхало 198 родин. На цьому, першому, етапі масовий виїзд спостерігався до березня. Після того виїжджали вже окремі особи і родини тих, хто повертався з примусових робіт з Німеччини. На той час з повіту до УРСР виїхало близько 10 тис. осіб. Треба відверто сказати, що на початку 1945 р. *кількість бажаючих покинути рідну землю суттєво зменшилася*. Було чимало випадків, коли ті, хто попередньо подав заяви на виїзд, під різними приводами намагалися їх відкликати¹¹.

в) з Холмського повіту

Рухаючись далі, на південь, зупинимо увагу на виселенні українців з *Холмського повіту*. За даними повітової адміністрації, тут налічувалося 9680 українських родин (32 тис. 129 осіб), що складало четверту частину населення повіту. Проживали українці на теренах 13 гмін, у 325 селах. Як і в інших повітах, тут також спостерігалися значні відмінності у даних щодо кількості українців. Так, в наступні місяці виявилось, що їх у повіті проживало 37 тис. 500 осіб, найбільше у гмінах: Турка – 5319 осіб, Вільхivecь – 4897 осіб, Жмудь – 4176 осіб, Став – 3111 осіб, Сверже – 2920 осіб тощо. В самому ж Холмі українців налічувалося 818 осіб. Загалом українці повіту жили бідно. Зрештою, тут нічого дивного немає, оскільки їх непомірними контингентами обібрала німецька окупаційна влада. А завершило грабунок польське підпілля¹².

Радянська переселенська комісія прибула до повіту 12 жовтня і розпочала, у взаємодії з військовими та місцевою польською владою, підготовку до переселення українців. Оскільки реєстрацію на виїзд по селах вела місцева влада, то українські селяни повіту, остерігаючись пограбування з боку поляків, воліли реєструватися в Холмі, у радянській переселенській комісії. Протягом перших півтора місяців були дні, коли на виїзд записувалося по сто родин. Загалом до кінця листопада записалося 7467 родин. Працівники переселенської комісії намагалися зареєструвати на виїзд можливо більшу кількість селян, щоб ті могли уникнути натуральних податків, висилали навіть у села обліковців. Ті, хто мав намір виїхати, розпитували про умови праці в колгоспах. Українська інтелігенція, кількісно мала, волею-неволею теж збиралася виїжджати. Це були здебільшого вчителі, яких нова польська влада позбавляла праці, ліквідувавши українські школи¹³.

Протягом першого місяця переселення з Холмського повіту виїхало 188 українських родин або 577 осіб. До 5 грудня та кількість зросла до 4025 осіб у складі 963 родин або 11 % від загалу. До середини січня 1945 р. виїхало 2584 родини. До речі, серед від'їжджаючих було чимало членів ППР, тобто партії, яка справляла владу у новій Польщі. Як і у Володавському та Більському повітах, тут також мали місце значні затримки з відправкою переселенців за місцем призначення. Люди мерзли під відкритим небом, очікуючи на транспорт. Постійно виникали конфліктні ситуації між радянським і польським переселенськими апаратами на ґрунті сплати податків, просто грабежу від'їжджаючих, вбивства їх тощо¹⁴.

г) з Замістського повіту

На терені *Замістського повіту* діяльність радянської переселенської комісії розпочалася з кількадечним запізненням через відсутність польського повітового старости. Але, тим не менше, радянські військові коменданти і місцеві війти допомогли в організації зборів українців, становище яких у повіті було нестерпним. Вже протягом першого дня на виїзд до УРСР зголосилося 240 родин. До 23 листопада подали заяви на виїзд 90%, порівняно з іншими повітами малої, української громади, яку спочатку обраховувано на 6 тис. осіб. Поспішність виїзду українців ґрунтувалася на страхові розправ з боку поляків. Десятки родин покидали майно, щоб якнайшвидше залишити рідні місця і тим самим врятувати своє життя. На той час до від'їзду підготувалося 1112 родин. За підрахунками Яна Пісулінського, в середньому протягом двох днів переселенські комісії опрацьовували документацію 150 заявників на виїзд. Оскільки працівники польської комісії не мали спочатку досвіду і належних інструкцій від своїх зверхників, та й, чого гріха таїти, особливої зацікавленості у доброзичливому ставленні до справи, уся повнота роботи спадала на плечі радянської комісії. Тому за згаданий проміжок часу, враховуючи й перебої з подачею транспорту, з повіту виїхало лише 250 українських родин (816 осіб). Інші 170 родни були змушені поневірятися на залізничній станції Замістя¹⁵.

Станом на 5 грудня з 4931 українця Замістського повіту, за даними місцевих органів польської влади, подали заяви на виїзд 4902 особи. Однак з них виїхало лише 567 родин (1862 особи), тобто 40%. До початку 1945 р. кількість заяв на виїзд зросла до 1604 родин (5620 осіб). Щоправда, частина з них була жителями сусідніх повітів. В середині грудня 1944 р. на залізничній станції Замістя два тижні очікували на відправку до УРСР 650 родин з цього повіту і 300 родин з Грубешівського і Томашівського повітів. Почали ширитися захворювання, бракувало кормів для худоби, на станції розвантажувалися потяги з польськими переселенцями з теренів України. Все це посилювало й без того безмірний хаос¹⁶.

Ціною неймовірних зусиль, а ще неймовірніших страждань переселенців, до 25 грудня 1944 р. вдалося вивезти з Замістя 1222 родини (3351 особу) або 82% тих, хто очікував на відправку. Проте на станціях ще залишалося 394 родини. Акцію, як і всюди, стримували нескінченні суперечки між радянськими і польськими евакуаційними комісіями.

Що стосується польської сторони, то вона закидала радянській по-блажливості до тих переселенців, які нищили перед від'їздом те, чого не вдавалося вивезти, завищення цін стосовно залишеної власності, створення і озброєння своєїрідної переселенської міліції, провокування конфліктів між українцями, що виїжджали, з українцями, які залишалися. Було чимало претензій з боку радянської сторони до польської, в т.ч. намагання збирати податки з тих, хто від'їжджав, хоч це заборонялося *Угодою про обмін населенням*, відверті грабежі українців з боку поляків, вбивства тощо. На якийсь час внаслідок взаємних консультацій протиріччя вщухали, щоб потім розгорітися з новою силою¹⁷.

Станом на 10 січня 1945 р. з Заміського повіту виїхало 1465 українських родин (4194 особи), серед них жителі двох сіл з Томашівського повіту. З тих, хто залишився, виявляли бажання евакуюватися ще 73 родини. Українська і польська переселенські комісії завершили фактично роботу до середини березня 1945 р. На той час виїхало до УРСР з Заміського повіту 1543 родини (5480 осіб) з 1648 родин (5845), що подали заяви. Переселенці вивезли з собою 682 коней, 1057 корів, 362 свиней і 1564 тонн зернових. 105 родин (365 осіб), які залишалися, мали переселити комісії Красноставського, Грубешівського або навіть Білорайського повітів¹⁸.

д) з Красноставського повіту

Вважалося, що у *Красноставському повіті* на початок переселенської акції налічувалося 5,5 тис. українців. Згодом працівники радянської евакокомісії уточнили, що тут є 1072 українські родини, в яких налічувалося 3315 осіб. Більшість українців повіту була бідною. Небагато з них мали навіть коня, не всі мали корів. Спочатку радянська агітація за виїзд українців до УРСР користувалися успіхом, хоч були й супротивники виїзду. Трапився випадок, коли один з православних священників заявив, що раніше, ніж приймати рішення про евакуацію, він повинен порадитися з архієпископом в Луцьку, оскільки на той час в Холмі вже не було православного зверхника, на що йому радянська евакуаційна влада відповіла відмовою. Згоду на виїзд місцеві українці давали *не з доброї волі*. Вона диктувалася терором і грабежами з боку польського підпілля. Чимало українців боялося ночувати вдома. Поляки їх залякували, що не дозволять їм нічого вивезти з Польщі. За даними Яна Пісулінського, один з переселенців уже у вагоні заявив, що вперше за п'ять років виспить. Чимало у повіті було випадків, коли українці зверталися до радянських пред-

ставників з проханням про охорону. Навіть там, де не траплялося нападів, ширилися чутки: *І так треба буде виїжджати. Відійде Червона армія і нам не буде життя.* Важливим аргументом на користь виїзду була *обіцянка загального і безкоштовного навчання* в радянській Україні. Але й за цих обставин траплялися випадки відкликання заяв про виїзди. Приводом ставали поголоски з боку поляків, що українців за Бугом пограбують і залишать напризволяще¹⁹. У селі Стенжиця з того приводу лише п'ять родин з 135 підтвердили своє бажання переселитися в Україну. Були села, де взагалі ніхто не хотів виїжджати. В одній з громад гміни Чайки, трапився випадок, коли секретар місцевого осередку ППР заявив, що не бачить потреби у виїзді, бо *за два-три місяці тут буде радянська влада. Відповідно, ніхто не записався на виїзд.* Від'їжджаючи записувалися переважно на поселення у Дніпропетровську та Запорізьку області, оскільки під час Першої світової війни багато хто побував там у біженстві²⁰.

Проблемою для багатьох переселенців виявилася відстань у 12-18 км від їх сіл до залізниці. Більшість українців не мала своїх коней, а поляки везти їх не хотіли, тікаючи навіть до лісу, щоб їх не змусили виконувати цей обов'язок. Переселенці не мали борошна, бо зерно млини перемелювали насамперед полякам. Місцеві польські власті, намагаючись будь-що позбутися українців, вимагали від них залишити майно, намагалися також стягувати, всупереч *Угоді про обмін населенням*, з них обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції. В місцевості Боньча *незнана банда* пограбувала сім українських родин, пояснюючи пограбованим: *Це вам за те, що йдете до Росії, залишимо Вас голими*²¹.

Радянська переселенська комісія у Красноставському повіті через зростаюче небажання українців покидати рідні місця після жовтневої наради 1944 р. в Люблині, за згодою керівництва, вирішила насамперед переселити до України бажуючих з одного села. Важко сказати, як такий захід допоміг заохочувати українців до виїзду. За перший місяць з повіту виїхало 102 родини (408 осіб) з 378 родин²². Протягом грудня Красноставщину покинули наступні 270 родин (766 осіб). По Різдвяних святах подача заяв і самі виїзди з повіту припинилися. Радянський уповноважений причину такого повороту справ вбачав у ворожому ставленні до справи з боку місцевої польської влади, передусім голови повітової ради. Крім того, секретар повітового комітету ППР просив радянського уповноваженого звільнити від виїзду до УРСР людей, потрібних йому для ведення партійної роботи на місці. Це створило додаткові труднощі, бо, якщо звільняли партійних активістів, то чому

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

інші були змушені виїжджати. Так сталося, зокрема, у гміні Верховини, де повітовий комітет ППР залишив своїх активістів-українців, а ними виявилися заможніші господарі²³.

Протягом січня 1945 р. залишити Красноставський повіт виявили бажання лише 120 родин. Разом з тим, більшість з них попереджала, що ще не зібралася в дорогу і хотіла б відкласти виїзд до тепліших часів. Радянські ж працівники евакокомісії вважали, що люди просто хитрують і записалися на виїзд лише для того, щоб уникнути сплати податків. В повіті достатньо поширеним було явище зміни віровизнання за допомогою католицьких ксьондзів. Це явище було характерним у той час на усіх холмсько-підляських теренах. Навіть підселення до тих, хто не хотів евакуюватися, прибулих з-за Бугу польських родин не давало бажаного результату. В усякому випадку, протягом першого кварталу 1945 р. з Красноставського повіту ніхто з українців не виїхав²⁴.

е) з Грубешівського повіту

Найбільша кількість українців до початку переселення проживала в *Грубешівському повіті*. Їх там налічувалося 74 тис. 557 осіб в 19 тис. 435 родин. Загалом населення повіту складало 123 тис. осіб²⁵. Тут ще раз варто нагадати, що під час німецької окупації краю було ліквідовано Томашівський повіт, частина якого була прилучена до Замістського, а частина до Грубешівського повітів. Після визволення східної частини Польської держави спочатку влада перебувала в Любліні, бо Варшаву радянські війська визволили щойно 17 січня 1945 р. Проте, Томашівський повіт було поновлено в його довоєнних межах.

Під час німецької окупації українське населення Грубешівського повіту зазнало чи не найбільше втрат від нападів загонів польського підпілля, про що йшлося в попередніх розділах. З приходом радянських військ українсько-польське протиборство значною мірою вщухло. Але напади на українські села повністю не припинилися. Тому початок роботи радянської евакуаційної комісії, яка прибула до Грубешева 15 жовтня 1944 р., українці в масі своїй зустріли схвально. На виїзд протягом першого дня роботи комісії записалося 700 родин, які переважно хотіли їхати до східних областей України, очевидно під впливом пережитого протягом останніх кількох років. Як і в кожному з повітів, тут були свої особливості. Зокрема, православні священники ще 12 жовтня під час зустрічі з місцевим архимандритом вирішили відмовитися від переселення, розраховуючи на те, що наявність радянських військ сприятиме полегшенню долі православних. Проте, війська наза-

вжди не могли там залишатися. Тому невдовзі чотири священники звернулися з пропозицією про організоване переселення парафіями. Радянський уповноважений не мав нічого проти. Більше того, він навіть залучив до агітації за виїзд українців – членів ППР, яких було чимало, і які також хотіли покинути Польщу. Що ж стосується організованого переселення парафіями, то, за нашими даними, до такого не дійшло²⁶.

В Грубешівському повіті також мали місце проблеми з залізничним транспортом. Проте, відстань у півсотні чи сотню кілометрів до Володимира-Волинського давала можливість українцям перебиратися туди власним гужовим транспортом або військовими автомобілями 1-го Білоруського фронту, чи навіть вузькоколією до Угнова. Перші переселенці виїхали 1 листопада 1944 р. Підштовхували українців до виїзду не лише напади з боку збройного польського підпілля, але й дії влади. Так, польські міліціонери в Білопільлі вбили місцевого вчителя, який наступного дня збирався виїжджати, побили його дружину і згвалтували чотирнадцятилітню доньку. Потім побили іншого українця, відібрали в нього коней й корову. За це комендант місцевого осередку польської міліції був заарештований радянськими військовими. В самому Грубешеві вбили українського переселенського активіста. Крім терору з польського боку, заохочуюче впливали на українців перші інформації від переселенців уже з теренів УРСР, які нібито на нових місцях отримали добре житло, присадибні ділянки тощо²⁷.

Справу переселення, з іншого боку, якоюсь мірою стримувала відсутність спочатку цінників для визначення вартості майна, потім погодження вартості майна за цінами різних років. Тому станом на 26 листопада з повіту переселилися до УРСР лише 355 родин з трьох сіл – 1294 особи. Хоча й цей показник був найвищим у порівнянні з переселенням з інших повітів Холмщини і Підляшшя. Зростаюча кількість польських нападів на українські села впливала на збільшення кількості охочих до виїзду. До 5 грудня заяви на виїзд подали аж 8720 родин (82 тис. 596 осіб), з яких 1072 родини (3902 особи) виїхали, що склало 13% від загальної кількості поданих заяв. З польського боку затримка подальших зголошень українців до виїзду пояснювалася протидією з боку УПА, а також віце-старости повіту – українця²⁸.

Переселенці з Грубешівського повіту переважно виїжджали з залізничних станцій Белз, Сокаль-Забужжя (місто на той час було з радянського боку кордону, а станція з польського) і Угнів. Після грудня 1951 р. Забужжя і Угнів – в межах України. Порівняно з іншими повітами переселення йшло доволі інтенсивно – щотижня по два ешелони. Зва-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

жаючи на труднощі з залізничним транспортом, на початку січня 1945 р. радянська сторона задіяла для цілей переселення залізничну станцію в Крилові²⁹.

На початку 1945 р. Грубешівський повіт продовжував вести перед у справі переселення українців. Станом на 12 січня звітти вже виїхало 2569 родин (8823 особи), а до виїзду були готовими ще орієнтовно стільки ж³⁰. Польські чинники часто пояснювали бажання українців виїхати їх страхом за поведінку під час німецької окупації. На нашу думку, пояснення не надто шире, бо за що можна переслідувати людей, які хотіли молитися у своїй церкві і навчати дітей рідною мовою. Навіть перед загрозою можливих переслідувань українці, подавши заяви, не поспішали з від'їздом, мотивуючи це тим, що вони ще не готові їхати, браком транспорту, або бажанням дочекатися закінчення війни. Мешканці Крилова відмовилися виїжджати через те, що переселенська комісія їх ошукала³¹. Щоб схилити українців до виїзду, підпільна польська група підпоручника Яна Гурського (*Юрка*) пограбувала українські села Чорнолази, Хижовичі і Сташичі, катуючи при тому їх жителів³².

Після відходу радянських військ далі на захід українська людність опинилася у надзвичайно важкій ситуації. З одного боку, загони УПА стримували їх від виїзду. Українці справді не хотіли виїжджати, але боялися поляків. Нічого гріха таїти, траплялися, хоч і поодинокі, випадки розправ з українцями, які допомагали радянським евакуантам. З іншого боку, місцева польська влада намагалася якнайшвидше позбутися українців, не гребуючи при тому актами насильства, в тому й грабежами від'їжджаючих. Зокрема під кінець січня 1945 р. в Городлі було розклеєно листівки, підписані АК, з погрозами на адресу українців, які не виїдуть. Само собою, справа не закінчувалася погрозами. Наприклад, озброєна група напала вночі з 14 на 15 лютого на обоз переселенців, відібрала частину возів з майном і вбила одного з переселенців. Вночі з 19 на 20 лютого в Тереміні роззброїли 20 військових, які охороняли переселенців, після чого пограбували 25 господарств. 23 лютого пограбовано 43 господарства в селах Богутичі, Гдешин і Чижівці. Наступної ночі пограбовано 30 родин з сіл Богутичі і Модринець, які добірлися до залізничної станції. 25 лютого вчинено в Степановичах напад на будинок, де ночував референт переселенської комісії. В сутичці загинули три міліціонери і господар будинку. В містечку Лашів поранено під час пограбування чотирьох українців. Вночі з 27 на 28 лютого в селі Кулаковичі пограбовано 53 українців, що збиралися виїжджати до УРСР, закатовано до смерті місцевого православного свяще-

ника з дружиною. Припускають, що частину з тих злочинів здійснила польська міліція. Підтвердженням тому служить факт, що в Городлі комендант міліцейського осередку вбив українського селянина і забрав дві його корови. Загалом, протягом лютого здійснено понад 20 масових пограбувань близько 250 господарств українців Грубешівського повіту. Коли пограбовані українці Крилівської гміни поскаржилися комендантові місцевої міліції, той цинічно відповів: *Доки ми, поляки, не розберемо вас догола, ви звідси не виїдете*³³.

є) з Томашівського повіту

Що ж стосується *Томашівського повіту*, то тут початок переселення українців виглядав значно скромнішим. Польська сторона такої стан справ мотивувала тим, що не могла повністю контролювати велику територію – 17 сільських гмін у складі 245 сіл, 77 з яких були українськими. П'ять південно-східних гмін – Потуржин, Тарношин, Телятин, Угнів і Любича Королівська – населяли переважно українці, поляки ж здебільшого проживали на колоніях (хуторах). А навесні 1944 р. вони перебралися до місць, де переважала польська людність, бо на терени вказаних гмін вступили загони УПА, захищаючи українську людність від поголового винищення. На жовтень 1944 р. кількість українців повіту обраховувалася у 35-40 тис. осіб³⁴. З Томашівського повіту українці виїжджали з залізничних станцій Белзень, Забужжя (Сокаль), Замістя і Угнів. Станом на 23 жовтня 1944 р. подали заяви на виїзд до УРСР 2438 родин (9453 особи). Між іншим, серед них виявилися майже всі українці, які мешкали в самому Томашеві. До 31 листопада, тобто на час прибуття польського районного представника до повіту, радянська евакуаційна комісія підготувала до відправки в УРСР перший транспорт українців з 300 родин. Серед польського населення повіту ширилися вимоги швидшого виселення українців, але з багажем не більше 20 кг на особу. Зареєстровані на виїзд українці скаржилися, що їх постійно грабують, відбираючи коней, корів, одягу, зрештою все, що вдалося від них відібрати. Просячи про прискорення виїзду, українці навіть були готові взяти на себе утримання охорони. Більше того, пропонували створити власну самооборону, на що радянські евакуаційні чинники не погодилися³⁵.

Перший транспорт з Томашівського повіту відійшов до України 10 листопада 1944 р., на тиждень пізніше від запланованого строку. Однією з причин запізнення було те, що нічим було везти переселенців до залізниці. Серед українців на той час лише кожен четвертий господар мав коня, а поляки повтікали до лісів з кінями, щоб не везити українців.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Евакуаційні комісії, у зв'язку з тим обмежили надання підвід не більше двох на родину, категорично забороняли вивозити майно поза лімітом згідно з Угодою про обмін населенням. Наприклад, заборонялося вивозити більше ніж 500 кг картоплі. Таке рішення вітала місцева польська влада, вбачаючи в ньому засіб уникнення спустошення поукраїнських осель, як це мало місце в інших повітах. Щоправда, подібний захід лише вберігав майно від вивезення українцями, але ніяк не запобігав розкраданням його місцевими поляками, включно з функціонерами влади³⁶.

Між відправкою першої партії переселенців і наступною пройшов щонайменше тиждень. Вимучені, пограбовані люди змушені були коротати час очікування в антисанітарних умовах і холоді на залізничній станції Белзець. В листопаді подали ще п'ять потягів, замість передбачуваних дев'яти, що дозволило вивезти жителів двох гмін – Комарів і Пасіки. Загалом це дозволило переселити в Україну з Томашівського повіту 772 родини (2933 особи), тобто 30 % від передбачуваної кількості. Якщо б евакуація мала надалі здійснюватися такими темпами, то за передбаченнями персоналу комісії, яка її здійснювала, процес міг би завершитися до кінця 1945 р. Занепокоєні повільністю переселення радянські і польські чинники відбули ряд нарад і зустрічей з представниками місцевої польської влади. Досягли порозуміння, щоб у грудні спорядити 25 потягів і вивезти ними до України 6206 родин, обмеживши, разом з тим, кількість вивозуваного майна. Наприклад, встановлювалася норма щодо вивезення зерна у 500 кг на родину, заборонили вивезення картоплі. Більше того, якщо попередньо розміщали у вагоні в середньому 2,5 родини, то тепер вже йшлося навіть про 6-7 родин. Як і повсюдно, на Томашівщині мали місце акти пограбування і вбивства українців. Такі факти мали місце в Зубовичах біля Тишівець – 19 листопада, 16 грудня в Переорську гміни Майдан Гірний і Вільці Лосінецькій гміни Пасіки тощо³⁷.

Під кінець 1944 р. кількість заяв від українців на виїзд катастрофічно падала, за заявами польської сторони, через погрози з боку українського підпілля. Погрози, і навіть окремі розправи, мали місце. Але, насправді, українці не хотіли покидати рідних домівок, а загопи УПА лише допомагали їм у тому. Додатковим фактором, який свідчив про небажання українців виїжджати, було те, що з повіту здебільшого були готові виїздити старші люди. Натомість, молодь шукала різних шляхів, аби уникнути депортації. Одним з них, було, наприклад, одруження з поляками з попереднім записом на дітей батьківських ґрунтів і майна, зміна за допомогою місцевих ксьондзів віровизнання, як це діялося в сусідньому Грубешівському повіті³⁸.

Завдяки спільним радянсько-польським зусиллям у другій половині грудня 1944 р. завершено переселення українців з Томашева та гмін Майдан Гірний, Кітличі, Ярчів, Лашців, Тишівці, Телятин, Потуржин. В двох останніх гмінах радянська евакуаційна комісія сама оформляла документи від їжджаючих, не очікуючи допомоги з боку польської. Хоч в офіційних зведеннях говориться про завершення виселення з названих гмін, це, м'яко кажучи, не відповідає дійсності. Один з нас походить з Новосілок, які належали до гміни Потуржин. То село на станцію Забужжя (Сокаль) вивезли лише у середині березня, де люди в негоду очікували на ешелони аж до середини травня 1945 р³⁹.

Отже, у грудні 1944 р. властям не вдалося вивезти заплановану кількість людей в Україну, хоча б через те, що вагонів було подано менше, ніж в листопаді. Протягом двох тижнів виїхало лише 584 родини. Близько 300 родин очікували на відправку з залізничної станції в Замісті. Власне, переселенцям з сіл Мазили і Пасіки довелося чекати на вагони протягом двох тижнів. Очікуючи на транспорт люди їздили (або ходили) до своїх сіл, ще щось там забирали або псували, щоб не залишити полякам, інколи тим же полякам продавали. До кінця 1944 р. виїхали ще майже 800 українських родин, а загалом від початку депортаційного процесу повіт залишила 2021 родина (7629 осіб) з 38 сіл і містечок⁴⁰.

З початком 1945 р. на залізничних станціях очікували відправки до УРСР: в Замісті – близько 300 родин, в Белзці – 130 і Угнові – 200 родин. До середини січня відправлено в Україну 673 родини. До 1 лютого закінчили переселення українців з гмін Рахані і Тарнаватка і вивезено усі родини, які очікували на станції Замістя. Але чимало сотень вимучених переселенців вели своєрідний кочовий спосіб життя в нестерпних умовах інших залізничних станцій. Через брак транспорту в лютому з Томашівського повіту виїхало лише 447 родин. Це, у свою чергу, викликало значне накопичення переселенців на залізничних станціях. У середині місяця на станції Забужжя (Сокаль) очікували на виїзд 700 родин, в Угнові 320, а в Белзі 170 родин. Під кінець місяця та кількість дещо зменшилася, але переважно тому, що частина людей повернулася додому. Власне, на станціях залишилися лише ті, хто *твердо вирішив розстатися* зі своїми рідними землями, або хто *не мав куди повертатися*, бо їх помешкання спалили поляки під час розправи з українцями навесні 1944 р. До речі, ми вже згадували про Новосілки, де 2 квітня того року з 280 селянських хат лише 9 дивом уціліли⁴¹.

ж) з Білгорайського та інших повітів

Наступним повітом, де ще залишалася значна кількість українців був *Білгорайський*. Там вони проживали у 12 гмінах з 16, складаючи в деяких з них переважну або достатньо значну кількість їх мешканців. Перш за все це стосується гмін Бабичі – 80% жителів були українцями, Княжпіль – 70%, Біща – 60%, Лукова – 40%. Близькими до того були гміни Тарногород і Воля Ружанецька. В усіх інших українці після десятиліть, якщо не сказати століть, спольщення ніде не склали більше десяти відсотків. На початок депортаційної акції вважалося, що українців у повіті налічувалося 5900 родин, або майже 20 тис. 500 осіб, що складало практично п'яту частину мешканців повіту. Проте місцева польська влада невдовзі скорегувала чисельність українців, яких слід було вивезти в УРСР до 4475 родин (16 тис. 715 осіб). Щоправда, дещо пізніше кількість зареєстрованих українців знову підскочила вгору. Їх набралось вже 18 тис. 11 осіб.⁴²

Як і в інші повіти, радянська евакуаційна комісія прибула до середини жовтня, а польська сформувалася через тиждень. Станом на 23 жовтня подали заяви на виїзд 1190 українських родин, більшість з сіл гміни Бабичі – 924 родини, решта – з повітового центру та інших гмін. На початку листопада в евакокомісії вже було 2296 заяв на виїзд від українців з десяти гмін. Після подачі заяв на виїзд, як і в сусідніх повітах, переселенців здавали зерно і картоплю у т.зв. *Фонд Червоної армії*. Між іншим, на Томашівщині здача сільгосппродукції носила також доволі масовий характер. При тому тим, хто скільки чого здав до Фонду видавалися квитанції. Люди не дуже вірили, що по прибутті на місце нового поселення їм щось повернуть. Тому багато хто не зберіг тих квитанцій. Невідомо, чи всюди переселенцям повернули рівновартість того, що вони дали. Але, до честі місцевих органів влади, слід сказати, що все ж, незважаючи на неймовірні труднощі повоєнного часу, в ряді місць переселенцям повернули на підставі збережених квитанцій ту кількість продукції, яку вони здали до *Фонду Червоної армії* перед виселенням з Польщі. Так, наприклад, сталося з переселенцями до Херсонської області⁴³.

Повертаючись до Білгорайського повіту, зазначимо, що переселенців підводами відвозили до залізничних станцій Звіринець, а також Любачів і Рудник, розташованих на Ряшівщині. Перший потяг з 50 родинами відправили 6 листопада до Дніпропетровська. Наплив оголошень до виїзду швидко зростав. Станом на 9 листопада вже було 3060 заяв. Проте, до виїзду підготували заледве 226 родин⁴⁴.

Від самого початку депортаційної акції на українців постійно чинили напади, причому насамперед на тих, хто збирався на виїзд. Сказане відноситься до сіл в гмінах Бабочі, Обша, Замх. А такі села, як Боровець, Вільхівець і самий Замх грабували майже щоночі. Виправданням для польських грабіжників було твердження, що й *так радянська влада відбере в них усе майно*, тому воно повинно залишитися на місці. При тому грабіжники були добре поінформовані, хто і коли мав від'їжджати. Наприклад, жителяку села Майдан пограбували наступного дня після подачі нею заяви на виїзд, побивши заодно її стару матір. В селі Крупе обстригли і згвалтували дівчину, яка агітувала односельців на виїзд. Все це творилося через бездіяльність радянських військових комендатур, які лише в грудні дещо зупинили це мародерство на національному ґрунті⁴⁵.

З Білгорайського повіту до 5 грудня 1944 р. Виїхало заледве 350 родин (1441 особа), тобто аж 7% від тих, хто подав заяви. А станом на 4 лютого 1945 р. – 1757 родин. В той же час на залізничній станції в Любачеві велика група переселенців марно очікувала, починаючи з 12 листопада, протягом кількох тижнів на відправку. Лише після втручання радянського військового коменданта тих нещасних людей розмістили по хатах. За даними польської сторони, в Білгорайському повіті від'їжджаючи менше псували залишене майно, ніж в інших повітах, не виникало також міжкомісійних конфліктів щодо опису і оцінювання того майна. Як зрештою, спочатку не було поважних між-національних конфліктів. Щоправда, тоді виникає питання: А як же ж розцінювати факти, про які шойно згадано – грабежі та насилля над переселенцями? Тим більше, що з початку 1945 р. зафіксовані нові факти. Зокрема, 28 січня здійснено напад на переселенців, що їхали з Білгорая до станції у Звіринці. 4 лютого пограбовано і вбито шестиособову українську родину в Тарногороді. 11 лютого пограбовано 15 господарств у Курилівці і при тому поранено восьмеро людей. 14 лютого в Замху під час нападу на від'їжджаючих поранено три особи. Кілька з тих нападів здійснив польський загін Конрада Бартошевського (*Віра*). 7 березня вчинено напад у селі Біща на працівників радянської переселенської комісії, під час якого одного з них поранено⁴⁶.

Серед переселенських документів знаходимо й короткі інформації про виселення українців з *Любартівського* та *Янівського* повітів, де українців було на той час найменше. Очевидно, тому в тих повітах не дуже поспішали розгорнути діяльність польські евакокомісії, покладаючись в усьому на радянські. 20 січня 1945 р. з Люблина відійшов перший транспорт з 67 родинами (201 особою) переселенців. А 1 лютого –

наступний ешелон, відвозячи до УРСР 58 родин (159 осіб)⁴⁷. Ще у грудні 1944 р. з українського села Отроч в Янівському повіті виїхало 217 родин, близько тисячі осіб⁴⁸.

з) короткий підсумок

Підсумовуючи перший етап переселення українців з холмсько-підляських земель до УРСР, який тривав з жовтня 1944 р. по березень 1945 р. належить зазначити, що масова спочатку подача заяв на виїзд зумовлювалася перш за все страхом перед розправами з боку поляків. Сказане насамперед стосується тих повітів, де українці не могли розраховувати на ефективний захист з боку загонів УПА – Замістський, Красноставський, Холмський. Або ж тих повітів, в яких українці найбільше постраждали від масових розправ з боку польського підпілля у 1943-1944 р. – Грубешівський, Томашівський.

Якщо ж мати на увазі *соціальну мотивацію* залишення прадідівських земель, то в першу чергу хотіли виїхати *бідніші верстви*, спокушені розповідями радянського пропагандистського апарату про щасливе майбутнє в радянській Україні. Загалом до початку весни 1945 р. заяви на виїзд подала більшість українців Холмщини і півдня Підляшшя. На першому етапі переселенської акції повсюдно спостерігалася неузгодженість дій між радянськими і польськими структурами, до неї уповноваженими, включно з описом та оцінкою майна, подачею транспорту тощо. Постійно дошкуляло переселенцям мародерство і насилля з боку польського підпілля, владних польських структур, чи їх окремих представників, просто місцевих польських жителів.

Переконати українців виїхати: другий етап

а) методи переконання

Другий етап переселення українців з Польщі до УРСР можна датувати між березнем і серпнем 1945 р. Оскільки перший етап не приніс очікуваних результатів, насамперед у галицько-лемківських повітах, та, зрештою, не було й особливих успіхів у холмсько-підляських, хоч там до виїзду записалася більшість українців, але з різних причин не виїхала, то радянський і польський уряди намагалися на весну-літо 1945 р.

розробити якісь ефективніші заходи. Зокрема, *головний уповноважений польського уряду до справ репатріації* Владислав Вольський вніс пропозиції щодо прискорення виселення українців з Польщі. Він вимагав від польської влади категоричного стягнення натуральних податків від тих, хто уникав виселення, призиву до війська всіх громадян української національності і створення з них окремих батальйонів. Він вимагав також від Міністерства громадської безпеки очищення від *банд* теренів, звідки виселяли українців, а також надання польським та радянським переселенським комісіям охорони тощо⁴⁹. Стурбованість польської влади, так само, як і радянської, базувалася на тому, що українці вперто не хотіли залишати рідних домівок, навіть у багатьох місцях знищених. За статистичними показниками, картина до весни 1945 р. вимальовувалася наступним чином. З усіх земель Закерзоння виїхало до УРСР 70 тис. українців, замість передбачуваних 400 тис. осіб. Щоправда, на той час подало заяви ще 150 тис. осіб. Але, як показав досвід, подача заяв ще не означала виїзду. В усякому випадку, польський уряд беззастережно схвалив пропозиції Вольського, які, зрештою, не розходилися з радянськими планами переселення українців з Польщі⁵⁰.

Сказано-зроблено. Місцеві польські власті *мали переконати вороже наставлених до Польщі українців виїхати*. Хто не хотів, тих, вже радянські власті, мали призвати до Червоної армії. На місцях українців, крім здачі натуральних податків, змушували виконувати обтяжливі громадські роботи. Особлива увага приділялася українській інтелігенції, яка не хотіла виїжджати⁵¹.

Отже, як з боку польської влади, так і з боку польського підпілля антиукраїнський терор набирив розмаху. За радянськими даними, від початку переселенської кампанії до 26 березня 1945 р. 965 українців загинуло, а 104 зазнали поранень. За той же час було спалено 982 та пограбовано 864 українських господарств. Українцям відібрали 829 коней і 684 корови. Було здійснено близько 25 нападів на працівників радянського переселенського апарату. Квітень 1945р. приніс нову хвилю насилля над українцями. За тими ж радянськими даними, у різних місцях вбито і поранено 620 українців, спалено 180 господарств, пограбовано 139, що змусило Михайла Ромашенка, *заступника головного уповноваженого до справ переселення* від уряду УРСР Миколи Підгірного, звернутися до прем'єра польського Тимчасового уряду Владислава Осубки-Моравського з проханням вжити заходів проти подібних безчинств⁵².

Насправді жертв серед української людності було значно більше. За даними радянського НКВС у березні-травні від рук поляків заги-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

нуло понад 2400 українців. За даними польського дослідника Гжегожа Мотики, у той час загинуло від 2600 до 3900 українців. Подані цифри більшою мірою стосуються галицько-лемківських теренів⁵³. Трапився й такий випадок. У квітні 1945 р. в районі залізничної станції Кристинопіль, поблизу Забужжя (Сокаля), дислокувалася радянська жіноча зенітна батарея. По дорозі повз її розташування польська служба безпеки конвоювала групу скривавлених українських юнаків, пов'язаних колючим дротом. Зенітниці роззброїли конвоїрів і звільнили бранців. Про цей випадок холмські переселенці на залізничній станції Забужжя гомоніли до самого від'їзду до УРСР. Тим більше, що тієї весни майже щодня палали навколо українські села, чулися зойки катованих людей, яких таким чином захочували до виїзду⁵⁴.

На початку липня 1945 р. сталася ще одна подія загальнопольського масштабу, яка мала схилити остаточно українців до залишання Польщі. Йдеться про скликання у Варшаві зустрічі представників українських громад з представниками влади. Зібрали українських делегатів з Краківського, Люблинського і Ряшівського воєводств, щоб ті виклали свої вимоги. Вимоги зводилися до того, що українці хочуть залишитися в Польщі її повноправними громадянами. Представникам українських громад недвозначно заявили, що місце *українців в Україні*. Щоправда, намагаючись трохи пом'якшити ситуацію, представники влади говорили про якісь можливі поступки, але лише тим, хто не виїде до УРСР, однак згодиться на переселення в кордонах Польщі⁵⁵.

Серед делегатів з холмсько-підляських земель був представник Томашівщини Микола Королько, колишній діяч КПЗУ, в'язень гітлерівських концтаборів, після війни працював в Люблинському воєводському комітеті ППР, згодом певний час очолював УСКТ. Власне він на згаданій конференції очолював делегацію українців Люблинського воєводства. Його особиста діяльність цілком задовольняла тодішню польську владу, оскільки була витримана в дусі відповідних ідеологічних норм. Між іншим, на зустрічі з українцями в Томашеві після варшавської конференції він переконував їх, що вони повинні виїхати до УРСР, а ті, хто того не зробить, будуть переселені в інші регіони повоєнної Польщі⁵⁶.

Загалом кажучи, варшавська зустріч переконала і представників українських громад і представників польської влади, що добровільно виселити українців з Польщі не вдасться. Тому незважаючи на якісь непевні обіцянки, польська влада у все більших масштабах почала застосовувати насилля, щоб позбутися українців. А ті, у свою чергу, намагалися від нього захиститися. Українське підпілля видавало відозви

до людей з закликами, будь-що не дати себе виселити. Цікаво, що до українських архівосховищ примірники однієї з відозв потрапили з сіл Кривоверба і Голишів, що на Володавщині⁵⁷. Цілком зрозуміло, що сили виявилися нерівними.

Говорячи про холмсько-підляські землі, які адміністративно входили до Люблинського воєводства, доречним буде нагадати, що у січні 1945 р. його воєвода Вацлав Рузга заявляв, що завдяки переселенню *проблема української меншини перестає бути актуальною*. Але вже у березні вимагав прискорення процесу *через діяльність українського підпілля*. Він переконував варшавську владу, що чимало українців вислали родини до УРСР, а самі подалися до лісу, іншими словами, в загони УПА. Тому, як він наголошував, у воєводстві катастрофічно погіршувалася безпека, насамперед у Грубешівському і Томашівському повітах. Воєвода, само собою, вимагав збільшення кількості і кращого озброєння міліції обивательської (МО)⁵⁸. Але не варто забувати, що разом з тим зростали напади на українців, особливо на Білгорайщині, яка прилягала до сусідніх повітів Ряшівського воєводства. В усіх здійснених на українців нападах найбільшою жорстокістю відзначилися загони НСЗ. Крім Білгорайщини, їх кривавий слід проліг крізь землі Холмського, Грубешівського і Красноставського повітів. Апогеєм варварського винищення холмсько-підляських українців вже після завершення воєнних дій у Європі стала масова різня жителів села Верховини 6 червня 1945 р. Власне того дня опівдні до села увійшов загін НСЗ під командуванням капітана Мечислава Паздерського (*Шарого*), який протягом кількох годин катував і вбивав кожного, хто трапився на очі, не роблячи, виключень ні жінкам, ні дітям, ні людям похилого віку. Під час тої різни загинуло 194 особи з 367 жителів села, яке дощентно було пограбоване. Вчинок засудила польська *народна* влада. Але вбивць надгонали радянські підрозділи НКВС. В бою, який зав'язався, спянілі від крові своїх жертв нападники, у свою чергу, поплавилися. Загинув і *Шарий*⁵⁹.

Початок 1945 р. розпочався певною зміною у стосунках УПА з ВіН (об'єднання колишніх АК і БХ). Почастішали зустрічі їх представників з метою припинити братовбивство і виробити спільні плани протидії новій польській владі і структурам НКВС.

Наперед скажемо, що особливих успіхів у цій справі не було, проте спроби досягти бодай якогось примирення мали місце. Їх, до речі, з полегшенням сприймали на Холмщині і Підляшші як українці, так і поляки. Тепер у розпорядженні дослідників є численні документи, які

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

проливають на згадані проблеми світло. Їх аналіз дає підстави вважати, що обидві сторони підпілля – українського та польського – розуміли, що примирення сприятиме взаємодії проти накиненої полякам *народної* влади, яка жорстоко переслідувала не лише українських підпільників, але й польських. Крім того, одні й інші не були вдоволені діями радянських *визволителів*. Що ж стосується українців, то ті сподівалися, що злагодження взаємин з поляками може дати шанс уникнути депортації з Польщі. З документів довідуємося, що краєвий керівник ОУН в Закерзонні Ярослав Старух (*Стяг*) 10 квітня 1945 р. заборонив підлеглим структурам здійснювати відплатні дії проти польського населення, дозволяючи лише окремі випадки покарання вбивць українців. Польська сторона, маємо на увазі ту, яка перебувала в опозиції до діючої влади, також почала доходити висновку, що подальша братовбивча боротьба з українцями нічого корисного для польського суспільства не віщує. Гострота українсько-польського конфлікту спричинялась до того, що його згладження просувалось дуже поволі, перемежовуючись спалахами насилля, прикладом чому можуть служити, крім подій у Верховинах, масові вбивства українців у Пискоровичах, Павлокомі та інших місцях на Ряшівщині. Про це, між іншим, пишуть і польські вчені⁶⁰.

Наприкінці квітня 1945 р. за ініціативою заміського інспектора АК-ВіН капітана Маріана Голембіовського (*Стера*) було встановлено контакти з українською стороною. 2 травня відбулася вступна зустріч представників обох сторін. 10 травня керівництво УПА регіону заборонило відплатні акції проти поляків, хоч через тиждень все ж відбувся напад загонів УПА на польські села в Томашівському повіті, внаслідок якого мали місце людські жертви. Такою була тоді правда життя. Після згаданого конфлікту на черговій українсько-польській зустрічі було досягнуто порозуміння про розмежування сфер діяльності. Порозуміння охоплювало п'ять повітів: Білгорайський, Грубешівський, Томашівський і Холмський – Люблинського воєводства та Любачівський – Ряшівського⁶¹.

Попередньо ми наголошували, що з осені 1944 р. по весну 1945 р. Холмщину і південь Підляшшя залишила переважна більшість українців. Насправді ж їх знаходилися на місцях все нові й нові тисячі. Загалом депортаційна схема залишалася попередньою, лише поступово зникав, передбачуваний *Угодою про обмін населенням*, принцип *добровільності*. Незважаючи на спроби підпілля – українського і польського – примиритися, продовжували мати місце грабежі і вбивства українців.

І, як не дивно, найчастіше жертвами нападів ставали ті, хто збирався виїжджати.

б) виселення з Більського та Володавського повітів

Якщо слідувати за обраною схемою і починати говорити про виселення українців з теренів північно-східних, то наприклад, з *Більського повіту* в березні 1945 р. виїхало 149 родин (488 осіб), а у квітні лише 28 родин (93 особи). Станом на 25 червня виїхало 1398 родин (5592 особи) від загальної кількості поданих заяв від 3045 родин або 11 тис. 875 осіб. Повітове староство вважало, що виїхало лише 20% українців повіту, а решта не хотіла його покидати⁶². Користуючись слабкістю на той час українського підпілля, поляки грабували й вбивали українців. 31 серпня у селі Полоски вбито місцевого дяка Володимира Столицю⁶³. Щоправда, це був далеко не єдиний випадок.

З *Володавського повіту* від середини березня на виїзд зголошувалися лише поодинокі особи, переважно ті, хто повертався з примусових робіт в Німеччині. Не хотіли виїжджати навіть ті, хто подав раніше заяву на виїзд. До середини квітня переселенські комісії зібрали загалом 4091 заяву про виїзд до УРСР. З них підготовлено документи для виїзду 2553 родин, з них вивезено 2387 родин (8378 осіб)⁶⁴.

До кінця червня оформлено на виїзд ще 1150 родин. З них виїхало 707 родин (2375 осіб), у т.ч. 49 родин з *Любартівського повіту*. Зі списків на вивезення вилучено 75 родин членів ППР, функціонерів МО чи УБ. Після того, до кінця серпня, вже з повіту ніхто не виїхав. Загалом же на цьому етапі його покинуло 1303 українські родини (4427 осіб). Від виїзду відмовилося 467 родин. Найчастіше причинами відмови покинути рідну землю були напади на від'їжджаючих по дорозі до залізниці, а також погані умови на місцях нового поселення. На той час дехто з переселенців устиг вже повернутися і поділитися враженнями з тими, хто ще збирався податися до УРСР. Залишитися, як і попередньо, намагалися заможніші ґазди. Чимало українців, щоб уникнути виселення, намагалися всіляко декларувати прихильність до польської *народної* влади, проникнути у владні структури. Як твердило повітове староство, вони склали *переважну більшість* серед функціонерів міліції та служби безпеки, що могло відповідати дійсності частково. А заяви робилися місцевою владою для того, щоб застрахувати себе перед вищими органами влади, які вимагали будь-що вигнати з повіту українців. Але правда залишалась правдою, у своїй масі українці не хотіли їхати. Достатньо поширеним було явище *втрати* українських *кенкарт*

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

часів німецько окупації (посвідчень особи), щоб замість них отримати польські посвідчення особи⁶⁵.

Як і в Більському повіті, тут українців тероризували як звичайні маордери, так і польське підпілля, зокрема загін Едварда Тарашкевича (*Залізного*). Їх жертвами стали родини, що готувалися до виїзду в гмінах Ополе, Славатичі і Волосковоля. Нападники пограбували їх, жорстоко побили і заявили, щоб ті українці негайно покинули села, у яких для них, мовляв, тут немає місця. Вночі з 12 на 13 квітня пограбовано і варварськи вбито родину Воловичів, яка теж готувалася до виїзду. За даними Яна Пісулінського, радянський уповноважений у Володавському повіті заявив, що польське підпілля вбило тоді 15 українських селян⁶⁶.

в) виселення з Холмського повіту

На відміну від перших двох повітів у *Холмському повіті* евакуація, чти пак - депортація, українців відбувалася більш прискореними темпами. На це були свої причини. По-перше, за даними представника радянської повітової евакокомісії Івана Куліша, вдалося досягти порозуміння з польським апаратом служби безпеки, за допомогою якого розправлялися з тими, хто агітував проти виїзду українців. По-друге, за тими ж даними, місцевий єпископ допоміг вплинути на православних священиків, щоб ті закликали вірних виїздити. По-третє, мали місце випадки захисту українців радянськими представниками від переслідувань з боку польської влади за порушення – надумані чи дійсні. По-четверте, на відміну від Володавського повіту, сюди з УРСР надходили втішні відгуки про умови життя переселенців до Миколаївської області. Єдине, на що вони скаржилися, то це на нестачу тракторів (якби то тільки був єдиний клопіт півмільйона українців, виселених з рідного краю!). У зв'язку з тим радянська евакокомісія посприяла тим, хто виїздив до УРСР, у придбанні тракторів. І, по-п'яте, до виїзду недвозначно схилив українців невщухаючий терор з боку поляків. Так, 24 березня в Жмуді пограбовано всіх українців, двох із них вбито⁶⁷.

Внаслідок цього всього з 9525 родин, які за тодішніми підрахунками проживали у повіті, на виїзд до 10 квітня подали заяви 7960 родин, підготовлено до виїзду 7156 родин, а фактично виїхало 5539 родин (21 тис. 633 особи). Виїзд інших стримувався передусім нестачею вагонів. В усякому випадку, на залізничних станціях очікувало на потяги 1560 родин, з них – 1150 в Холмі, 120 в Дорогуську, 110 в Березні і 80 в Рейовцю. Швидшому виїздові українців перешкоджало й те, що до багатьох сіл через небезпеку боялися їхати не лише представники місце-

вої влади, але й польські міліціонери. Незважаючи на незавершеність переселення, радянська і польська комісії станом на 1 травня 1945 р. фактично завершили свою діяльність⁶⁸.

Незважаючи на це, з залізничних станцій продовжували відправляти до УРСР переселенців. Таким чином, до кінця серпня вивезли з Холмського повіту ще 3020 родин (10 тис. 287 осіб). А загалом протягом того другого етапу, умовно кажучи, *майже добровільно* повіт покинули 4069 родин (14 тис. 944 особи). Як для даного повіту, мали місце цікаві винятки. Так, з гміни Сверже не виїхала третина наявних там до початку переселення українців – 938 осіб, які обіцяли виїхати після жнив, хоч насправді того не зробили⁶⁹.

г) виселення з Красноставського повіту

У Красноставському повіті до літа 1945 р. виявили бажання переселитися до УРСР 930 українських родин із загальної їх кількості 1072. Однак, протягом першого кварталу року з повіту ніхто не виїхав через нібито відсутність працівників радянської евакуаційної комісії, а також транспорту для підвезення переселенців до залізниці. Залучення місцевого гужового транспорту, як і в інших повітах, наштовхувалося на глухий опір з боку селян-поляків. Влада навіть намагалася застосовувати арешти солтисів сіл і вїтів гмін, які не спромоглися поставити необхідну кількість фірманок на визначений час. Але й це не дуже допомагало, бо самі українці не хотіли виїжджати взимку і зверталися з прохання відкласти від'їзд до настання тепла. Внаслідок всього того лише під кінець березня вивезено до залізниці 140 родин. З них 114 родин 1 квітня 1945 р. вивезено з Польщі. До середини місяця на залізничну станцію зведено ще 120 родин, а на наступних 150 підготовлено належну евакуаційну документацію. Евакуація українців з повіту проходила дуже нерівномірно. Починаючи з лютого українці перестали подавати заяви на виїзд, незважаючи на те, що на вимогу радянського уповноваженого по селах проводилися численні збори, на яких селян дуже наполегливо агітували їхати туди, де на них чекає *щасливе життя*, у що місцеві українці не дуже вірили. Більше того, 30 родин з тих, що вже очікували на залізниці, відмовилися виїздити. Радянський уповноважений такий поворот справи приписував *теророві* з боку українського підпілля. Так, ніби потрібно тероризувати людей, щоб ті відмовилися покидати прадідівську землю. Їх швидше тероризували, щоб вони її покинули. Намагаючись вберегти знедолених українців від *українського терору*, евакуаційна влада вдалася до такого *заохочення*, яке *швид-*

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ше виглядало примусом – людей спочатку намагалися посадити у вагони, а вже там видавати їм виїзні документи. А, щоб ще більше захопити українців до виїзду, радянський уповноважений вимагав від місцевої польської влади підселяти до незговірливих по дві-три родини польських переселенців з України, заміни українських солтисів польськими, а також стягнення з відмовників заборгованостей з сільсько-господарських поставок⁷⁰.

Через обставини, що склалися, до кінця червня повіт покинуло лише 734 родини (2307 осіб). А до кінця евакуації-депортації – ще 140 родин (близько 400 осіб)⁷¹.

д) виселення з Грубешівщини

В Грубешівському повіті, де до початку депортаційних акцій проживало найбільше українців, тепер, тобто на початку 1945 р., помітно активізувалося українське і польське підпілля. Перше намагалося відвернути, або бодай стримати, процес вигнання українців з рідних земель. Друге, навпаки, діяло з метою видалення решти українців із тих самих земель, які вважало споконвік польськими. Українці Грубешівщини ще під час війни достатньо натерпілися. Адже, як ми писали в попередніх розділах, там було спалено понад півсотні сіл, разом з тисячами їх жителів. Тепер, у менших масштабах, процес продовжувався. Для прикладу, жителів сіл Черничин, Гдешин, Масломичі, Свидники, Жуків, які збиралися виїздити, дощентно пограбовано. З березня 27 родин вирушили на залізничну станцію в Холмі, щоб далі переселитися в Україну. Але до станції вони не доїхали. Потім знайдено тіла лише семи повішених переселенців. 8 березня по дорозі до Холма двічі пограбовано обоз з мешканцями Телятина, а 10 березня те саме сталося з 25 родинами з Тереміна, які їхали на станцію до Замістя. За радянськими даними, між 20 лютим і 16 березня пограбовано 196 українських родин. Тоді в них відібрано 156 коней, 124 корови, 168 свиней, 80 возів з майном. 25 березня в Крилові вбито 18 і вивезено у невідомому напрямку 50 інших українців. Ніби шукаючи тих, хто це зробив, польська міліція вбила ще вісьмох крилівчан і пограбувала багато хат. 27 березня обстріляно транспорт, що рухався з Грубешева до станції Липовець, після чого його пограбовано і вбито чотирьох переселенців. Вночі з 26 на 27 березня вчинено напад на переселенців, які їхали вузькоколійкою. Чотирьох захоплено, разом з великою кількістю майна. 2 квітня в М'ячині вбито представника радянської евакокомісії за те, що він намагався мобілізувати підводи для перевезення переселенців. Разом з

ним загинуло ще двоє його охоронців. Загалом згідно з неповними даними до 25 квітня 1945 р. пограбовано 248 українських родин⁷².

За уточненими даними виявилось, що українців у Грубешівському повіті налічувалося 77 тис. 098 осіб, у складі 20 тис. 434 родин, тобто дещо більше від тієї кількості, яку визначали у жовтні 1944 р. Люди, налякані безперервними нападами, масово записувалися на виїзд. До весни 1945 р. подали заяви 11 тис. 064 родини (38 тис. 114 осіб). Але до середини квітня змогли виїхати лише 5389 родин (18 тис. 728 осіб). А ще 2 470 родин очікували на прикордонних залізничних станціях. У Белзі для них навіть створили щось на зразок тимчасового табору, щоб хоч якось полегшити їх страждання. Переселенцям з деяких сіл більше повезло, якщо депортацію з рідного краю можна вважати везінням. Так, зокрема, повезло жителям гмін М'ячин і Молодятичі, яких до кінця квітня переселили до УРСР. Проте з інших сіл і містечок заяв на добровільний переїзд більше не з'являлось⁷³.

У травні 1945 р. темпи переселення українців різко впали. Про це свідчать наступні дані. Якщо за другу половину квітня з повіту виїхало 1609 українських родин, або 6767 осіб, то за першу половину травня родин виїхало – 2226, зате в них налічувалося 4946 осіб, тобто майже на 1800 менше, ніж за попередні два тижні. У другій половині травня повіт покинули лише 149 українських родин (596 осіб), а за першу половину червня – 361 родина (1093 особи). Евакооргани таку ситуацію пояснювали недостатньою кількістю залізничного транспорту. Протягом перших чотирьох місяців 1945 р. для вивезення переселенців подано лише 204 вагони, замість непередбачуваних 3425. Елементарний підрахунок показує, що це майже у 17 разів менше від потреби. Тому п'ять з половиною тисяч вихідців з Грубешівщини кочували по залізничних станціях Белза, Забужжя (Сокаля) і Володимира-Волинського, частина з них по три-чотири місяці. Микола Підгорний, тодішній головний уповноважений від уряду УРСР щодо евакуації українців з Польщі, стурбований подібним станом справи, вимагав вивезення решти переселенців автотранспортом. Проте для цього щоденно потрібно було задіювати 420 автомашин. Радянська сторона не могла дозволити собі такої розкоші, бо розпочинався завершальний етап війни в Європі, а з автотранспортом і без переселенців було дуже суцужно. Єдине, що реально вдалося зробити, то це переселити українців з Тарношина і навколишніх сіл не через радянське представництво в Грубешеві, а через Томашівське, оскільки це суттєво скорочувало шлях і для службовців і для виселенців – більш-менш у чотири рази⁷⁴.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

З середини червня подача заяв на переселення від українців Грубешівщини взагалі припинилася. На той час з повіту їх виїхало 48%, тобто 33 тис. 830 осіб, у тому від березня, власне з початку другого етапу виселення, 5929 родин, або 20 тис. 382 особи. Цей показник більш менш співпадає з розселенням українців по гмінах. До початку виселення вони проживали у 18 гмінах. До закінчення другого етапу депортації їх повністю вивезли з 9 гмін – Білополе, Дубенка, Грабівець, Городло, Молодятичі, Монятичі, М'ячин, Вербковичі і Ухані. Виїзди з повіту не лише припинилися, але навіть місцева польська влада у середині червня зафіксувала перші повернення українців на свої колишні господарства, подекуди вже зайняті новими, польськими господарями. На початок липня налічувалося 80 таких випадків. Наприклад, до Черничина повернулося сім родин. Поверненці зверталися до польського ПУРу з клопотаннями про повернення їм втрачених господарств. А їх невеселі розповіді про те, що очікує переселенців в УРСР, ще більше знеохочували українців до переселення. Є зафіксований факт про те, що звернення переселенських структур до старости Грубешівського повіту, щоб той припинив прийом поверненців, а він ніби відповів, що не має відповідних повноважень. Важко, щоправда, сказати, чи відповідає це дійсності⁷⁵. Є також дані, що районний представник польської переселенської служби жалівся своїм зверхникам, що радянські служби дозволяють українським переселенцям повертатися до своїх колишніх господарств багаторазово, навіть з переходом через кордон, якщо ті вже були на його радянському боці, щоб вони могли забрати ще щось зі своєї колишньої власності. А ті, хто приходив з радянського боку, в даному випадку з Волині, передавали тим, хто ще не виїхав, звістку, що й там невдовзі створять колгоспи. Цілком зрозуміло, що подібна інформація також відбивала бажання виїхати⁷⁶.

е) виселення з Томашівщини

У сусідньому з Грубешівським *Томашівському повіті*, з одного боку, польський терор змушував українців депортуватися, з іншого, вони, підтримувані власним підпіллям, не дуже поспішали це робити, особливо в галицьких селах, які поголовно відмовлялися покидати власні оселі. На початку 1945 р. українці Томашівщини перестали подавати заяви на виїзд. Лише вбивство у Белзці, що в семи кілометрах від Томашева, протягом двох ночей семи українців, змусило інших погоджуватися на виїзд. Але особливого ентузіазму люди не про-

являли. Якщо не рахувати галицьких сіл*, то на Томашівщині найвпертішими виявилися українці Потуржинської і Телятинської гмін, саме тих, де польські партизани навесні 1944 р. спалили всі українські села, без винятку, вбивши при тому тих, хто потрапив під руку.

Уцілілі погорільці жили в нашвидкуруч зведених примітивних халупах, землянках. Поляки з навколишніх колоній втекли тоді ж у місяця, де переважала польська людність, боячись розправи з боку українців за заподіяні проти них злочини польським підпіллям. Цілком зрозуміло, що присутність підпілля ОУН і загонів УПА, були також стримуючим фактором проти виїзду. Для прикладу, в Потуржині представники українського підпілля 2 березня 1945 р. відібрали у працівника радянської евакокомісії документи, підготовлені до виїзду українців, і знищили їх. До речі, такі випадки були далеко непоодинокими. Говорили навіть про те, що радянські евакуатори інколи доволі охоче з тими документами розлучалися, співчуваючи трагедії місцевих українців. Не слід також забувати, що польський терор не вщухав. У ніч з 7 на 8 березня було здійснено напад на переселенців, що зібралися на виїзд зі станції Угнова. При тому загинула одна жінка, від інших відібрано 11 коней. По дорозі між Замістям і Томашевом пограбували один з транспортів. Крім того, польські селяни боялися давати для перевозу переселенців своїх возів через попередження про відповідальність за це з боку загонів УПА. Поляки всіма можливими і неможливими засобами намагалися уникнути від участі в описах і оцінюванні поукраїнського майна. Мали місце, навіть непоодинокі, випадки, коли радянські підрозділи НКВС, виловлюючи дезертирів і тих українців, які ухилялися від призову до Червоної армії, спалювали, на засадах збірної відповідальності, цілі села, що, у свою чергу, налаштовувало українців на антирадянський лад⁷⁷.

Як завжди і всюди, через об'єктивні і суб'єктивні причини, виділялося замало потягів. Так, з Угнова лише 12 березня відійшов перший ешелон, везучи у невідоме 130 українських родин, з 552, які очікували на відправку. До кінця березня більше ешелонів не було. Незважаючи на це, до Угнова всіма наявними видами транспорту звозили наступні

* В багатьох документах і, відповідно, публікаціях має місце певна плутанина у зв'язку з тим, що під час німецької окупації Томашівського повіту формально не існувало, про що вже вище згадувалося. Крім того, як за часів Другої Речі Посполитої, так і після Другої світової війни при адміністративно-територіальному поділі не враховувалися історичні поняття *Холмищина*, *Галичина*. З тієї причини ряд галицьких населених пунктів відносилися до Томашівського і Грубешівського повітів.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

партії переселенців. Від села Рокитне туди добігала вузькоколійка. То до її малих вагончиків запихали з майном по 4-5 родин і везли. У зв'язку з тим, що локомотив десь під час війни подівся, то його функції виконували коні. А відстань між станціями сягала 25 км. Неурядиці не лише викликали невдоволення українців. Але ті, хто ще залишався по селах, резонно ставили питання – спочатку вивезти тих, які мучаться на станціях, а потім братися за інших⁷⁸.

Радянська евакуаційна комісія у середині квітня 1945 р. призупинила переселенську епопею, хоч на той час до виїзду були готові 6944 родини, а виїхало вже 3873 (14 тис. 15 осіб). Решта ж, а це понад 3 тис. родин, понад два місяці очікували на транспорт в тому ж Угнові і Белзі. Таке тривале перебування на станціях без достатньої кількості харчів і кормів для худоби дуже негативно відбивалося на настроях людей. Вони ж, збираючись у дорогу, мали одно-двотижневі запаси. Тому запанував, у прямому, розумінні, голод, ширилися хвороби, в тому й загрозлива епідемія черевного тифу. Люди почали вмирати. Безпосереднім виконавцям евакуації не залишалося нічого іншого, як вимагати допомоги від радянського уряду України⁷⁹.

У травні на залізничні станції перевезено усіх українців Томашівщини, які на той час подали заяви на виїзд. Але вивезено до УРСР лише 130 родин (453 особи), переважно з Телятина і навколишніх сіл. Повністю вивезено українців лише з самого Томашева і сіл, які йому безпосередньо підпорядковувалися (не як повітовому, а як гмінному центруві), а також з гміни Ярчів. Загалом же більшість українців виїхала з 12 гмін з 15, де вони проживали. З гміни Комарів вивезено 97 % українців, з інших від 60 % до 80 %. Тільки з гміни Телятин виїхало лише 25 %, а з Лашева 29 %. Ну, а українці галицьких гмін Любича Королівська, Тарношин і Угнів категорично відмовилися покидати свої рідні терени. До речі Угнів, Белз і цілий ряд інших сіл і малих містечок, на підставі угоди 1951 р. між урядами СРСР і ПНР, відійшли до складу радянської України, де з них було створено Забузький район Львівської області. Натомість до ПНР відійшов Долішньо-Устрицький район тодішньої Дрогобицької області. Під кінець травня 1945 р. на станції в Угнові продовжували томитися ще 767 українських родин, а в Белзі – 697⁸⁰.

Справа зрушилася з мертвої точки в другій половині червня, коли кількість переселених зросла до 5410 родин (19 тис. 103 особи). Однак на Забужжі (в Сокалі) і Белзі продовжували очікувати на вирішення своєї долі ще близько 600 родин. З названої вище кількості за другу половину червня виїхало до УРСР аж 1539 родин (5053 особи) – більше

всього зі згаданих Потуржина і Телятина з околицями. Загалом на той час з Томашівського повіту виїхало 6946 родин (24 тис. 156 осіб) або 46% з облікованих там українців. З них протягом другого етапу депортації – 3520 родин, або 12 тис. 889 осіб. Останній ешелон зі станції Забужжя відійшов 25 червня, везучи 143 родини⁸¹.

Таким чином, впоравшись нарешті з відправкою до УРСР тих, хто томився місяцями, в негоду під відкритим небом, місцевий радянський уповноважений, разом зі своїм польським колегою, розпочав серед українців нову хвилю агітації за виїзд з Польщі. Але, знову ж таки, то вже були лише поодинокі особи, переважно ті, хто повертався з Німеччини чи демобілізовані з лав Червоної армії. До кінця липня з повіту виїхало заледве 23 родини, а в серпні – лише 6. Тому ще 10 липня уповноважений з переселення припинив діяльність своєї комісії. З боку переселенського апарату – радянського і польського – сипалися скарги на повітову і воєводську польську владу, яка не приділяла належної уваги забезпеченню відповідних умов для виселення українців з Польщі⁸².

є) виселення з Білгорайщини та інших повітів

У Білгорайському повіті навесні 1945 р. на вимогу місцевого старости призупинено на два тижні евакуацію українців, бо виявилася потреба, щоб ті засіяли ярину. Але подібний захід не стримував насилля над тими ж українцями. Зокрема, 2 березня в Кульні пограбовано і вбито українську родину, а через два дні в тому ж селі пограбовано і вбито 21 особу. Після тих випадків на вимогу уповноваженого з переселення, сюди прислали взвод радянських військових для охорони місцевих українців. 7 березня в Біщі поранили одного з радянських евакопрацівників. 19 березня польський загін *Волиняка* дощентно спустошив і спалив Кульню, при тому загинуло шість радянських солдатів з тих, які охороняли село. У масакрі частина селян загинула, решта втекла. Через чотири дні польські і радянські військові за цей акт покарали жителів польського села Бжиська Воля, семеро з яких під час усмирення загинули, а багатьох було заарештовано⁸³.

Незважаючи на згадану *посівну перерву* усередині квітня 1945 р., депортаційна акція на Білгорайщині добігала кінця. На той час з повіту вивезено 3058 українських родин, з тих 4510, які подали заяви на виїзд, щоправда, частково з інших повітів. Але, як і в інших повітах, тут на залізничних станціях, півтисячі родин очікували на відправку, з них – 150 в Любачеві, 223 – в Руднику і 109 – у Звіринці⁸⁴. На станціях також не обходилося без інцидентів. Вночі з 1 на 2 травня польський

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

загін напав на станцію Звіринець. У сутичці загинув радянський військовослужбовець, а нападники відібрали у переселенців 87 корів і 8 коней. Наступної доби під час нападу на станцію в Білгораї поранено радянського солдата. 12 червня польські підпільники з загону Тадеуша Борковського (*Мата*) напали на переселенців, які пересувалися вузькоколійкою з Білгорая до Звіринця, пограбували їх і знову вбили радянського солдата з охорони⁸⁵.

Формально виселення українців з Білгорайщини завершилося у червні. Станом на 21 червня з повіту виїхало 4260 родин, у т.ч. 345 родин – з *Красницького* і *Ланцутського* (останній вже в Ряшівському воєводстві) повітів. Серед загалом вивезених було 2227 родин (8008 осіб), виселених від початку березня 1945 р. Всього ж у Білгорайському повіті подали заяви на переселення 4818 українських родин. Крім них, у повіті ще залишалося 558 українських родин. Найбільше серед них було мешканців Бабич, Біщі, Княжпіля, Крешова і містечка Тарногород. З тих 558 родин про готовність покинути Білгорайщину і виїхати до УРСР висловилося лише 11. Інші відмовилися, або просто ухилилися від виїзду⁸⁶.

У першій половині 1945 р. виселявано решту українців також з *Любартівського* і *Радзинського* повітів. Хоч їх там проживало небагато, то однак польські і радянські переселенські функціонери якимось чином примудрилися подати у своїх звітах відмінні дані щодо кількості виселених звідти українців. За польськими даними станом на 28 червня з Любартівського повіту виїхало 227 українських родин (811 осіб), а з Радзинського у проміжку 5 березня – 17 квітня виселено 83 родини (274 особи). За радянськими ж даними з першого з повітів виїхало 258 родин (799 осіб), а заяви подали 273 родини, які налічували 883 особи. З другого – подали заяви і виїхали 90 родин (240 осіб)⁸⁷. Другий етап депортації українців з Любартівщини завершився тим, що до сіл Дратів, Канівоя, Людвини і Рогізно прибули з Володави радянські евакуаційні представники, які домовилися з їх жителями, що ті після збору врожаю, разом зі священником, покинуть Польщу⁸⁸.

ж) короткий підсумок

Підводячи підсумок депортаційно-евакуаційної акції українців з Холмщини і півдня Підляшшя на тому етапі, слід зазначити, що фактично з березня 1945 р. масових заяв про виїзд вже не надходило. А насамперед треба було радянським уповноваженим, а, зрештою,

й польській владі, подбати про вивезення тих, хто місяцями мучився на залізничних станціях. Врешті-решт до кінця липня переселенські муки страждених холмщаків і підляшуків завершилися. Щодо повітів, то переважна більшість українців покинула Білгорайський, Замістський, Красноставський і Холмський. Кількісно на тому етапі найбільше вивезено українців з Грубешівського повіту – понад 20 тис. осіб, Холмського – 15 тис. осіб і Томашівського – майже 13 тис. осіб. Серед тих, хто відмовлявся покинути Польщу, переважали заможніші господарі. Багато українців, намагаючись уникнути виселення, вступали до ППР, МО, УБ, одружувалися з поляками, змінювали віровизнання тощо⁸⁹.

Більші скупича українців продовжували залишатися в Більському, Володавському, Грубешівському і Томашівському повітах. Серед багатьох причин, які стримували українців від виїзду, важливу роль відіграли інформації про важкі умови проживання в УРСР.

Забути про добровільність переселення: третій етап депортації

а) примусово-добровільно чи добровільно-примусово?

Третій етап виселення українців з Польщі, у відповідності з тим, як воно проходило, які при тому ухвалювали радянсько-польські документи, які застосовувалися методи, щоб змусити їх залишити свої споконвічні землі, можна окреслити між вереснем 1945 р. і лютим 1946 р. Тут, до речі, слід мати на увазі те, що з літа 1945 р. уряди обох зацікавлених сторін дійшли висновку, що для посилення добровільності українців до виїзду слід застосувати військову силу. Отже, якщо попередньо, бодай формально, дотримувано принципу добровільності, проголошеного в *Угоді про обмін населенням*, то тепер про нього забуто.

Нинішні вчені обабіч українсько-польського кордону більш-менш згодні, що виселення українців з Польщі не в усьому співпадало з тим, про що йшлося в *Угоді*. Коли ж заходить мова про те, коли ж остаточно визріла думка про вже неприховане застосування примусу, то можливо пальму першості слід віддати українському дослідникові в Польщі Євгенові Місилу, широко відомому у світі своїми документальними публікаціями про українську справу у Польщі під час Другої світової війни та по її закінченні. На його думку, яку підтримують й інші вчені,

переломним моментом стала згадана нарада влітку 1945 р., на яку запросили представників українських громад, щоб пояснити їм, що *українцям у новій Польщі немає місця*, а ті, у відповідь, заявили, що *не бажають її залишати*, а хочуть бути її лояльними громадянами⁹⁰.

Якщо на галицько-лемківських землях заходи щодо депортації українців набирали розмаху, то на холмсько-підляських вони вже йшли на спад. Вище ми вже згадували, що найбільші скупича українців залишилися на Володавщині, Грубешівщині і Томашівщині. Тим не менше, з осені 1945 р. акцію по виселенню українців поновили, крім згаданих, ще у Білгорайському і Холмському повітах. Люблинський воевода Рuzга 28 серпня вкотре закликав українців виїхати з Польщі. Відповідна відозва була широко розрекламована в місцевій пресі, а також у вигляді плакатів порозвішувана по містах і селах, де ще могли бути українці⁹¹. З метою довести справу виселення українців до завершення на скликаній 30 серпня нараді районних переселенських служб головний представник польського уряду у справах евакуації української людності Юзеф Беднаж переконував їх, що процес й надалі *залишається добровільним*. Він навіть заявив, що уряд *не передбачає використання війська*, а лише ставить питання про стягнення натуральних поставок з тих, хто відмовляється від виїзду. На думку неодноразово згаданого вченого з Ряшівського університету Яна Пісулінського, появу подібної заяви можна пояснити лише тим, що в Люблині не було достатньо війська, щоб депортувати українців силоміць, бо більші військові сили було переведено до Ряшева⁹².

А далі все пішло, як планувалося. Той же Беднаж запропонував генеральному уповноваженому польського уряду у справах евакуації і репатріації Владиславу Вольському доволі конкретні, жорсткі заходи щодо *заохочення українців* до виїзду. Серед них — *пацифікація* сіл південно-східної частини Грубешівського повіту. Крім того, він вимагав, щоб місцева влада склала остаточні *докладні списки українців* і представників інших національностей, яких слід виселити. А люблинський воевода за допомогою своїх підлеглих, повинен був постійно нагадувати занесеним до списків, що *їх так чи інакше виселять*, якщо не до УРСР, то на захід Польщі. З тих, хто продовжував чинити опір виселенню, вимагав будь-якими методами стягувати натуральні поставки і створювати їм нестерпні умови для подальшого проживання на місці. Серед пропозицій, чи радше вимог Беднажа була т.зв. *нейтралізація* українців, які працювали в місцевих структурах влади, міліції чи службі безпеки. З цією метою енергійний чиновник вважав, що їх усіх

протягом 3-4 місяців необхідно, включно з війтами і солтисами, звільнити з займаних посад або перевести до інших повітів. Іншими словами, Ю.Беднаж намагався перекрити усі можливі шляхи українцям, які намагалися залишитися у Польщі. Йшлося про заборону видавати українцям будь-які документи, які б давали їм можливість перебратися на західні землі Польщі, стримання римо-католицьких духовників від прийняття в лоно католицького костела українців тощо. Крім того, вже люблинська воєводська влада домагалася прислання війська, щоб воно допомогло виселити українців⁹³.

Проте, вжиті заходи бажаних результатів не дали. Українці заяв на виїзд не подавали. Навпаки, цілими селами зверталися з клопотаннями вилучити їх з планів переселення до УРСР. Як видно з документів, на таку поведінку українців переважно *впливали розповіді про умови проживання* у тодішній Україні тих, хто вже звідти якимось дивом повернувся. Тому ті, хто ще не встиг спробувати *райського життя*, про яке так переконливо говорила радянська пропаганда, всіляко намагалися *підкреслити свою лояльність* до нової польської влади. Вони дуже ретельно виконували натуральні поставки, укладали змішані шлюби, змінювали віровизнання. Українців, у їх спробах залишитися на своїх місцях, доволі *часто підтримували місцеві поляки, католицькі ксьондзи, представники місцевої влади*. Спостерігалось дивне протиріччя. З одного боку, польська громадськість, влада, костел – вимагали усунення українців. З іншого ж, конкретні поляки цілком доброзичливо ставилися до конкретних українців⁹⁴.

Хоч нібито не виселених українців формально майже не залишилося, насправді було зовсім не так.

б) Більщина

Ось як виглядала справа на осінь 1945 р. у цьому повіті. Польська місцева влада вважала, що тут ще проживало 10-12 тис. українців, яких слід було виселити. Того ж домагалися польські громадські організації, супроводжуючи свої вимоги масовими антиукраїнськими заходами, звинувачуючи українців у *нелояльності до Польської держави*. Оскільки від початку 1945 р. польська комісія у Більську фактично не діяла, то Ю.Беднаж звернувся до М.Підгорного, щоб виселенням українців з повіту займалася радянська комісія. Заяв від них однак не надходило. Але, за польськими даними, до повіту поверталося все більше тих, хто евакуювався з Польщі ще на зламі 1944/1945 рр. Вони вимагали повернення їм забраних господарств. На цьому ґрунті

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

виникали конфлікти з новими власниками, польськими переселенцями з теренів України. Дехто з них у паніці покидав новопридбані садиби і намагався перебратися на ті т.зв. *понімецькі землі*. Що ж стосується спротиву українців проти виселення, то він підсилювався оповіданнями поверненців про жахи, з якими вони зустрілися потойбіч кордону. Нам доводиться увесь час звертатися до цього факту, але у той час подібні інформації, перебільшені чи ні, кружляли по всьому Закерзонні. Не залишалося осторонь і українське підпілля, яке й на холмсько-підляських землях набирало сили. Ось за таких обставин у жовтня-грудні 1945 р., з Більщини вивезли заледве 1380 українців. Староста повіту вимагав, щоб решту українців виселили у *примусовому порядку* з застосуванням війська⁹⁵.

Небажанню українців покидати рідні місця сприяло значною мірою порозуміння, досягнуте наприкінці жовтня між українськими і польськими підпільними структурами, яке охоплювало Більський, Володавський, Луківський, Радзинський і Холмський повіти⁹⁶.

в) Володавщина

Як видно з документів – радянських і польських, – з *Володавського повіту* не виїхали переважно заможні і селяни з середнім достатком (на радянський лад – середняки), а також достатньо багато членів ППР і функціонерів нової влади. В документах зустрічаються повідомлення, що частина з них співпрацювала з українським підпіллям. Хоч уповноважені їздили зі своїми людьми по селах, зустрічалися з українцями, насамперед тими, чий авторитет у даній місцевості був високим, умовляли їх, щоб ті самі збиралися у дорогу і агітували інших, подеколи загрожували арештами. Але реакції з боку українських селян у бажаному для польської влади та представників радянських евакоорганів не спостерігалось. Траплялось чимало випадків, коли внаслідок наполегливих закликів до виїзду – улесливих чи погрозливих – люди на словах згоджувалися на виїзд, проте відмовлялися подавати письмові заяви. Тут, як і в усіх інших повітах, зростав опір виселенню, як зрештою й антирадянські настрої. Радянський уповноважений і місцева польська влада були переконані, що на таку поставу українців *мали безпосередній вплив* оповіді тих, хто встиг повернутися до Польщі. Мав місце випадок, коли два поверненці з Ганська їздили навколишніми селами, розповідали селянам про важкі умови життя в УРСР і закликали їх не рухатися з міс-

ця. За розпорядженням радянського уповноваженого їх обох затримано і разом з сім'ями відвезено назад, до України⁹⁷. Не важко здогадатися, що на них там очікувало.

Достатньо широко відомо, що між радянськими уповноваженими, з одного боку, та польськими їх колегами і польською владою, особливо на місцях, з іншого боку, постійно виникали тертя. Здебільшого при вирішенні майнових питань. Але, принагідно, кожна зі сторін усі невдачі, зв'язані з депортацією місцевих українців, приписувала недбалості або невмінню іншої. В даному випадку, радянський уповноважений у своїх донесеннях звинувачував місцеву польську владу, міліцію і службу безпеки, які не допомагали радянським органам у налагодженні переселення українців, поборюванні українського підпілля, не займалися поверненням до УРСР тих, хто вже встиг звідти повернутися, виселенням демобілізованих з лав Червоної армії, чий родини вже на той час перебували в УРСР. Війтів гмін і солтисів сіл оскаржувано, що ті сприяли залишенню українців у Польщі, видаючи їм відповідні документи і вертаючи поверненням їх колишнє майно. У донесеннях уповноваженого дійшлося й православним священикам, які закликали українців не покидати рідної землі. Тому їх зобов'язували швидко збирати власні речі і виїздити. Зокрема, такий наказ отримав настоятель парафії у Володаві. Щоправда, дії стосовно православних священиків, а також стосовно вимог відновити українські школи, були скоординованими і категоричними. Що ж стосується католицьких священиків, то вони доволі охоче видавали українцям костельні метрики, які служили підставою для уникнення депортації. За фальсифіковану метрику ксьондзи нібито отримували по дві тисячі злотих. Цілком зрозуміло, що знедолені українці намагалися вхопитися за будь-що, аби тільки залишитися на місці⁹⁸.

Незважаючи на заходи з боку польської влади, зусилля радянських уповноваженців, протягом жовтня з повіту виїхали аж 40 родин, разом 64 особи, а також 28 родин (84 особи) українців з сіл Тарло і Людвини *Любартівського повіту*. А спротив проти виселення постійно зростав. Так, солтис села Сухава, заявив, що ніхто не виїде, бо люди не хочуть працювати в колгоспах, а по всьому видно, що їх невдовзі зорганізують на заході України. Загалом з Володавського повіту до кінця 1945 р. виїхало 10 тис. 918 українців з наявних там 19 тис. 581 особи або 58,6 %. Протягом першого кварталу 1946 р. переселилося ще 116 осіб. Всього за цей депортаційний етап Володавщину покинуло 193 українські родини або 475 осіб⁹⁹.

г) Холмський повіт

Переходячи до аналізу стану справ у *Холмському повіті*, зазначимо, що за вересень-листопад 1945 р. його залишило 226 українських родин у складі 465 осіб. За даними евакоорганів з повіту ще належало виселити 991 родину або 2890 осіб. Головний уповноважений щодо виселення українців з Польщі, неодноразово згадуваний, Ю. Беднаж дуже наполягав на усуненні українців з Холмського повіту. Але й це не дуже допомагало. Згідно зі статистикою, наприклад, з гміни Сверже не виселено доброї половини українців. Однак під кінець січня 1946 р. прийняли рішення про завершення евакуації українців з повіту. Тут доцільно б навести дані в розрізі окремих гмін. Можливо варто, навіть, дещо пояснити, що в територіально-адміністративному поділі Польщі означає поняття *гміна*. Умовно кажучи, її можна прирівняти до *сільської ради* в Україні. Іншими словами, це адміністративно-територіальна одиниця, яка об'єднує від кількох до кільканадцяти сіл і присілків (колоній). Повертаючись до тих часів, слід зазначити, що загалом від початку депортації до весни 1946 р. з Холмського повіту вивезено 8785 українських родин, чи 32 тис. 385 осіб*.

В розрізі окремих гмін загальна статистика виглядає наступним чином: Букова – 386 родин (1568 осіб), Вишнівці – 584 родин (2371 особа), Войславичі – 542 родини (2093 особи), Жмудь – 1130 родин (4135 осіб), Кривички – 652 родини (2505 осіб), Вільхівець – 1241 родина (4815 осіб), Павлів – 91 родина (305 осіб), Раколупи – 732 родини (2416 осіб), Рейовець – 171 родина (667 осіб), Селище – 224 родини (851 особа), Став – 876 родин (3076 осіб), Сверже – 536 родин (2013 осіб), Турка – 1414 родин (5279 осіб), Холм – 273 родини (733 особи.)¹⁰⁰.

В Холмському повіті також маємо справу з неприхованим насиллям навіть стосовно осіб духовного стану. Так, місцевий староста наказав священослужителям Холмської православної парафії на чолі з о. Іваном Левчуком зібратися і за дві години під конвоєм міліціонерів відправитися на залізничну станцію. Святим вітцям нікуди було діватися. На виїзд вони зареєструвалися. Проте евакуаційних документів не отримали і, відповідно, не виїхали. Через місяць єпископ Холмсько-Підляський Тимофій звернувся до люблінського воєводи

* У черговий раз доводиться нагадати, що в документальних зведеннях часто трапляються статистичні розходження. В даному випадку, у підсумковому зведенні числиться 8855 родин, 32 тис. 817 осіб, а також ще 110 родин (378 осіб) з інших повітів.

з проханням залишити кілька православних парафій у повітових центрах. Проти цього рішуче запротестував холмський староста. Як наслідок, 11 грудня 1945 р. польські міліціонери знову приїхали, щоб вивезти о.Івана Левчука і ще кількох священників. Отець Іван в радянського уповноваженого отримав згоду відкласти від'їзд до 1 січня. За те міська влада виселила його з будинку, в якому він проживав, передавши той будинок двом міським установам. Тим часом, щоб вже зовсім не дискредитувати польську владу, Департамент визнань Міністерства публічної адміністрації, на клопотання єпископа Тимофія залишив православні парафії в Люблині, Холмі, Грубешеві, Володаві, Тересполі, Білій

Підляській, а також стражденний монастир в Яблочині. Справа закінчилася тим, що холмський староста в порозумінні з радянським уповноваженим домігся таки насильного вивезення більшості православних священників з Холмського повіту за *ворожу агітацію проти держави і польського уряду*, а також за те, що вони були *базою для бульбівців та інших ворожих елементів*. У Холмі залишили в спокої лише о. Івана Левчука і ще двох священників похилого віку¹⁰¹.

д) Грубешівщина, Томашівщина, Білгорайщина: невтішний підсумок

У *Грубешівському повіті* головною причиною загальмування переселенської акції, поза небажанням українців покидати рідну землю, на думку польських вчених, була сильна протидія з боку українського підпілля. Його інтенсивна агітація потрапляла на податливий ґрунт. А польські міліціонери «майже всі співпрацювали з ОУН-УПА»¹⁰². Ситуацію на ліпше для польської влади не змінило прибуття до Грубешева двох батальйонів регулярного війська. Єдине, що вони робили, то це стягували натуральні поставки (контингенти) і здійснювали арешти і серед українців, і серед поляків – за підозрою у підпільній діяльності. Але ніяк не поспішали реально поборювати українське підпілля, в усякому випадку, не досягли якихось успіхів у цій справі. Більше того, серед польських військових мали місце непоодинокі *випадки дезертирства*, навіть офіцерів, котрі займалися політико-виховною роботою. До середини грудня 1945 р. свої підрозділи покинуло 35 польських військовослужбовців¹⁰³.

Співставлення даних показують, що з Грубешівського повіту евакуювано, хоч правильніше сказати депортовано, станом на 1 березня

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

1946 р. 10 тис. 651 українську родину (37 тис. 519 осіб) від загальної їх кількості 14 тис. 84 родини (48 тис. 644 особи) або 75 %. На етапі, про який мова, тобто від початку вересня 1945 р., вивезено 881 родину (3469 осіб)¹⁰⁴.

У *Томашівському повіті* до початку вересня 1945 р. склалася ситуація, коли практично українці не покидали століттями насиджених місць в галицьких селах. Але вони суттєво псували статистику як польській владі, так і радянському представництву з переселення. Чисельно вони склали значну частину від загальної кількості українців повіту до початку виселення. Місцевий староста скликав 8 вересня нараду вїттів, на якій попередив, що всі українці мусять виїхати чи на схід, чи на захід, а за ними – члени змішаних родин, або й поляки, зауважені у співпраці з українським підпіллям щодо перешкоджання у виселенні українців. Працівники радянської комісії як головний аргумент, щоб переконати українців виїхати вживали те, що, виїжджаючи добровільно, вони зможуть забрати зі собою, у відповідності з *Угодою*, дві тони майна. В протилежному випадку, коли їх почне насильно виганяти польське військо, вони виїдуть без нього¹⁰⁵. Так, ніби дотепер виселення йшло у супроводі урочистої музики, а не насилля з боку польської влади. Не дуже допомогло й те, що радянські і польські переселенські апаратники, роз'їжджаючи прикордонними селами, які люди категорично відмовлялися покидати, намагалися їх переконати, що згідно з угодою між урядами СРСР та Польщі *всі українські мешканці прикордонної смуги повинні її залишити*¹⁰⁶.

Було цілком зрозумілим, що *добровільно* чи *напівдобровільно* українці не виїдуть. Факти говорили самі за себе. За першу половину жовтня виїхало аж 8 родин у складі 29 осіб. А до кінця року переселялися виключно поодинокі особи, переважно з тих, хто повертався з примусових робіт у Німеччині. Керівник Томашівського повітового відділу громадської безпеки Чеслав Зуглер вважав усіх, без виключення, *українців ворогами Польщі*, а зображати з себе її лояльних громадян їх змушував лише страх перед виселенням до УРСР. Тому вони, на його думку, значно ретельніше від поляків здавали натуральні поставки. Чинownik вважав, що м'якотілість влади, з одного боку, дезорієнтує українців, бо вони не знають, вивезуть їх, чи ні. З іншого, *реакційна частина* польської громадськості (так, очевидно, він окреслював тих поляків, які орієнтувалися на прихильників західної еміграції), приходять до переконання, що нова влада просто безсила, коли не може справитися з опором українців перед виселенням. На цій підставі Ч.Зіглер вимагав

відрядження до Томашева щонайменше полку війська, щоб за його допомогою виселити українців та придушити українське і польське підпілля¹⁰⁷.

І, накінець, про становище в *Білгорайському повіті*. Тут, за польськими даними, продовжувало залишатися 1576 українців, яких слід було виселити. Схема діяльності радянської і польської переселенських комісій була подібною до тієї, за якою вони діяли у сусідніх Томашівському чи Грубешівському повітах. Скликалися наради вїтїв і солтисів, їздили агїтувати по селах. В усіх донесеннях радянських і польських уповноважених на чільне місце виставлявся *терор* з боку загонів УПА. Сказане стосувалося усіх повітів. Наводилися приклади *розправ* з їх боку над тими, хто записався на виїзд. Такі випадки справді мали місце. Але вони були радше прикрими виключеннями і стосувалися переважно осіб, які не просто хотіли виїхати і агїтували за це інших, а тих, хто своєю *діяльністю* наносив непоправну шкоду українцям як *національній спільноті*. Крім того, не слід забувати й про те, що випадки розправи українців над українцями не завжди здійснювалися самими українцями, а з метою дискредитації українського підпілля їх здійснювали підставні *підпільники*, спеціально для цього підготовлені¹⁰⁸.

В радянських донесеннях, при уважному ознайомленні з ними, можна віднайти й інші, крім звинувачення ОУН чи УПА у протидії переселенню, мотиви, які знеохочували українців покидати місця, звідки виводився їх рід. Виявляється, змінювалася постава поляків до українців. Восени 1945 р. суттєво спала кількість грабежів і вбивств. Об'їжджаючи села, члени комісій чули: *Робіть з нами, що хочете, але ми добровільно не виїдемо*. В довершення, зі станції в Любачеві до Руди Рожанецької повернулися переселенці, через те, що там підірвали колю. Виявилося, що без застосування військової сили переселення не відбудеться. У листопаді припинилося функціонування переселенської комісії.

Якщо ж звернутися до статистики, то за перших три етапи депортації з *Білгорайського повіту* виселено 3934 українські родини (15 тис. 205 осіб) із загальної кількості 4475 родин (16 тис. 716 осіб), а також 343 родин (1318 осіб) з сусіднього *Красницького повіту*¹⁰⁹. Але ж, за іншими даними, до повіту повернулися аж 30% раніше звідти виселених українців. На прохання радянського уповноваженого, польська міліція їх вилловлювала, але з *невідомих причин* майже всіх відпускала¹¹⁰.

Як бачимо, за півроку, з вересня 1945 по лютий 1946, протягом якого тривав третій етап виселення українців з Польщі, на холмсько-

підляських землях процес фактично завер. За той час звідси виїхало (не зовсім добровільно) 2096 родин, або 6123 особи. Але цей показник означав здебільшого виселення з *Грубешівського і Холмського повітів*, складаючи практично три чверті від поданої кількості вигнаних.

Підчистка обміну населенням: четвертий етап

а) будь-що виселити решту українців

Шодо останнього, четвертого, етапу евакуації-депортації українців з Польщі, який Ян Пісулінський часово визначив на березень 1946 р. – травень 1947 р., то слід зазначити, що процес щодо вивезення їх до УРСР в основному завершився улітку 1946 р., точніше до кінця липня. Всі інші вивезення українців у *східному* напрямі були незначними *підчистками* завершеної справи.

Оскільки до весни 1946 р. справа виселення українців з Польщі до УРСР, зайшла в *глухий кут*, то радянська і польська сторони вирішили всіма доступними методами процес інтенсифікувати. На то кожна з них мала свої вагомі причини. В Польщі назрівала вирішальна сутичка, якщо можна так висловитися, між новою владою і військово-політичною опозицією, яка орієнтувалася на відновлення довоєнного ладу в країні і не хотіла змиритися з нав'язаним Польщі тим, що згодом радянські вчені назвали *ладом народної демократії*. Тому, з одного боку, влада намагалася *залучити українців* на свій бік, *особливо на холмсько-підляських землях*. А ті, у свою чергу, *щоб уникнути виселення*, були готові до цього. З іншого ж боку, польську *владу* дуже *турбувало налагодження контактів між польським і українським підпіллям*, що могло виявитися для неї шкідливим в остаточній боротьбі – *хто кого*. Радянська ж сторона мала достатньо своїх внутрішніх і зовнішніх проблем, що не дозволяло їй до нескінченості витрачати час і ресурси задля розв'язання проблеми, з якою, як вважалося, вже давно треба було покінчити. Але, тим не менше, зробила ставку на те, щоб в поточному році евакуацію українців з Польщі все ж завершити, причому за першу його половину. До початку березня проведено двосторонні перегово-

ри, взято нові зобов'язання стосовно транспорту, поборювання українського підпілля тощо¹¹¹.

Навесні 1946 р. справді суттєво інтенсифікувалася евакуація українців, до чого польську сторону підштовхувала власна внутрішньополітична ситуація і надзвичайний натиск з боку СРСР. Останній недвозначно вимагав застосування до переселенців сили, якщо Польща хотіла позбутися українців. Михайло Ромащенко, який замінив Миколу Підгорного на посаді головного уповноваженого УРСР з евакуації українців звинуватив польську сторону у пасивності і звернувся до командування прикордонними військами НКВС, щоб воно виділило свої підрозділи для переселення решти українців з Володавського, Грубешівського та Любачівського повітів (останній – у Ряшівському воєводстві)¹¹².

Обидві сторони – радянська і польська, – намагаючись прискорити завершення переселення, одночасно нарощували темпи вивезення українців, застосовуючи військову силу, збільшуючи пропускну можливість залізниць, і навіть оформляючи завчасно протоколи і звіти. Таким чином у травні-червні 1946 р. ще незавершене виселення українців формально закінчили. Що стосується холмсько-підляських земель, то кінцевий переселенський протокол підписали для Томашівського повіту – 24 травня. А у Володавському, Грубешівському вона ще продовжувалася. З початком червня кількість виселюваних українців спадала. Виявилося, що толком ніхто не знав, скільки ж ще потрібно вивезти українців. Якщо говорити про все Закерзоння, то радянська сторона вважала, що ще підлягало евакуації 70 тис. українців, польська висувала цифру в понад 100 тис. осіб. Генеральний штаб Війська польського вважав, що загалом з Польщі вже на той час вивезено 71 тис. 352 родини, або 71 %. Але ще належало виселити 24 тис. 257 родин, з них 14 тис. 321 родину з Ряшівщини. За даними ж, отриманими від окремих військових з'єднань, виходило, що вже нікого було виселяти, тому що українці або виїхали за призначенням, або невідомо, куди зникли. Іншими словами, панував повний безлад навіть в облікові¹¹³.

На цьому, останньому етапі вигнання холмсько-підляських українців з рідної землі увага польської влади і евакуаційних комісій з обох боків була привернена до *Більського, Володавського, Грубешівського і Томашівського повітів*. Може найлегшою до вирішення справа виглядала у Більському повіті. Між іншим, тут польське підпілля суттєво допомагало своїми діями офіційній владі вигнати українців з терену повіту. Воно продовжувало терор і пограбування, щоб змусити їх залишити Польщу. Дійшло до того, що жителі сіл Старий Бубель і Полінів гмі-

ни Янів Підляський у квітні звернулися до польської влади, прохаючи захистити їх від безперервних нападів. Вихід знайшли в тому, що не польські підрозділи, а радянські підрозділи НКВС оточили села. До селян приїхала комісія, збрала заяви на виїзд і оцінила майно. Після того 67 українських родин, у складі 215 осіб двома транспортами вивезено. Далі все пішло за принципом ланцюгової реакції. Поголос про примусове вивезення решти українців блискавично розійшовся серед тих, кого ще не виселили. А ті почали масово звертатися про видання їм нових посвідчень особи замість нібито втрачених німецьких *кенкарт*. В нових документах, цілком зрозуміло, мало б значитися, що вони поляки. Як і в інших повітах, знедолені українці декларували свою прихильність до нової влади напередодні загальнопольського референтуму і навіть масово складали внески до *Загальної позики відбудови країни*. Не обійшлося без наклепів українців самих на себе. Клопочучи про надання їм польського громадянства (позбавленого їх *Угодою про обмін населенням*), багато з них пояснювали, що *українську національність* прийняли під час німецької окупації під примусом. На півдні повіту українці, щоб вберегтися від виселення, наvertsалися на *греко-католицизм*, а на півночі на римо-католицизм. Явище настільки поширилося, що обряд вчиняли цілі села. Під впливом усіх цих факторів склалося так, що з повіту виїхала заведве 21 родина (52 особи) а у червні лише дві родини з п'яти осіб. На цій підставі радянська евакокомісія припинила свою діяльність¹¹⁴.

б) підсумок за повітами: Більський, Володавський

З *Більського повіту* з початку 1946 р. до середини травня виселено 118 родин (300 осіб). З них, за польськими даними, виїхало 266 українців, 25 білорусів і 9 литовців. За даними радянської і польської переселенських комісій ще залишалося до виселення 10 тис. 106 осіб. Тут доводиться уже вкотре констатувати розбіжність показників за різними джерелами. Так, за підрахунками на грудень того року, з 11 тис. 624 осіб української національності, які проживали у повіті безпосередньо після визволення влітку 1944 р., їх нібито залишилося 6491 особа. Найбільше українців виїхало з гмін Кобиляни, Кодень і Піщань. Але ж їх кількість могла зменшитися й за рахунок зміни віросповідання, відречення від своєї національності тощо. Натомість майже всі українці залишилися в гміні Заболоття – 2711 осіб, небагато виїхало з інших гмін. За польськими даними у гміні Тучна їх залишилося 996 осіб, Піщань – 893 особи, Добринь – 549 осіб. В деяких се-

лах українців нібито зовсім не залишилося – Кобиляни, Рокитне, Заканалля тощо¹¹⁵.

Одним з найпроблемніших щодо виселення українців залишався *Володавський повіт*. Незважаючи на агітацію і застосування насилля, протягом березня-квітня 1946 р. ніхто не погоджувався на виїзд. Взагалі, від початку року до середини травня з повіту виїхало лише 10 родин. Загалом же до початку червня з повіту вивезено 3096 українських родин, або 10 тис. 753 особи¹¹⁶.

Оскільки українці *Володавського повіту* продовжували чинити опір проти вигнання з рідного краю, то було однозначно прийняте рішення про застосування щодо них військової сили. Головний уповноважений з радянського боку Михайло Ромащенко вважав, що між 20 травня і 14 червня 1946 р. остаточно з повіту треба було вивезти до УРСР 8-9 тис. українців. Польське ж повітове керівництво наполягало, що виселити ще потрібно до 15 тис. осіб¹¹⁷.

Не очікуючи на прибуття війська, з 20 травня поновлено депортацію українців. Знову ж, тобто, вже далеко не перший раз, пообіцяли тим, хто добровільно зголоситься на переселення, дозволять забрати усе своє майно. Але й це не призвело до бажаних наслідків. Лише після прибуття 26 травня до Володави з Ольштина полку ВП розпочалося остаточне вигнання українців з повіту, проте вже *виключно не на добровільних засадах*. Щоправда, у ході передислокації військових підрозділів формально протягом двох днів проведено черговий тур агітації за добровільний виїзд. Після того 29 травня два польські батальйони розпочали відверто військову операцію по очищенні повіту від українців. Операція розпочалася від самої Володави і навколишніх сіл, поширюючись на решту повіту. Третій же батальйон за всіма правилами військового мистецтва, залишився у резерві, на випадок потреби протидіяти українському підпіллю¹¹⁸.

Першого ж дня українців вигнано з Володави, Орхівка і Тарасюків – разом 143 родини. Наступного дня – з Королівки, Окуненки, Сушна – 270 родин. Тим, кого виселяли, на збори давали 10-20 хвилин. Тих, хто не надто швидко збирався, немилосерно били і силоміць кидали на вози. А тим, хто ретельніше виконував наказ, дозволяли взяти трохи речей і корову. Але й за таких обставин частині українців вдалось якимось чином заховатися у сусідніх селах. Молодь просто-напросто тікала до загонів УПА. Ті родини, з яких хтось тікав або перебував в УПА, на залізничній станції відразу запихували до вагонів. Інших змушували *підписувати заяви*, що вони їдуть добровільно. Коли хтось відмовлявся,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

не давали їжі, чи придумували якусь іншу кару, щоб став зговірливішим. Після такої першої атаки на беззахисних українців польські воєнки дещо пом'якшили акцію виселення. Вступаючи до того чи іншого села, вони вже давали українцям зазвичай день на збори. Дуже цікаво, що мешканцям Ганська і прилеглих сіл дали на збори аж три дні, що стало великою ласкою. Але, за даними місцевих структур ОУН, насправді українцям давали дві години, щоб вони зібралися у незнану дорогу, і під військовим конвоєм їх везли на залізничну станцію. Брутальність військових при виселенні українців з Володавщини набула настільки великого розмаху, що командування ВП було змушене, через скарги з боку радянських чинників і навіть польської цивільної адміністрації надіслати туди спеціальну комісію для в'яснення справи на місці. Комісія встановила, що командування полку не провело належної політико-виховної роботи з підлеглими. Заради справедливості, зазначимо, що за знущання над українцями дев'ятьох польських воєнків було заарештовано (але нам не вдалося в'яснити, як же ж їх покарали, якщо покарали взагалі). Однак навіть після висновків комісії насилля і грабежі бідних переселенців не припинилися. Більше того, били і грабували навіть українців-членів ППР, заявляючи, що їх місце за Бугом, самовільно роззброювали міліціонерів-українців тощо¹¹⁹.

Ось у такому супроводі 1 червня відправлено перший ешелон з володовчанами до України. Після того майже щодня з Бугу Володавського або Собібору відходили потяги з переселенцями. В окремі дні їх відходило навіть по декілька. Рекордною стала дата 9 червня – тоді відправили аж п'ять ешелонів¹²⁰.

Протягом 42 днів від початку задіяння регулярного війська до виселення українців з Володавщини вивезено 4052 українські родини (13 тис. 797 осіб). Загалом з повіту депортовано 7148 родин, або 93,9 % з 7617 наявних там до початку виконання *Угоди про обмін населенням*. Залишилося ніби 469 родин (2250 осіб), у т.ч. 57 родин змішаних і 274 родини різних фахівців і тих, які звільнила польська влада від виселення, а решта, тобто 138 родин, за польськими даними, просто втекла. Офіційні ж дані, які потрапили до *Заключного звіту головного уповноваженого уряду УРСР про переселення українців з Польщі*, підписаного Михайлом Ромашенком, до речі, погоджені з польською стороною, показують цифру депортованих з Володавського повіту українців – 7269 родин (25 тис. 30 осіб), що у відсотках мало б означати, що вивезено 95,7 % родин і 93 % в перерахунку на особи¹²¹.

Формально радянський уповноважений зі своїм штатом залишив Володаву 18 липня 1946 р. Проте, польські військові підрозділи продовжували, якби сказати сучасною мовою, *зачищати* села, виселяючи зловлених українців. Наприклад, 16 липня до Кривоверби прибули військові і функціонери служби безпеки, забрали усіх чоловіків до Володави, де змусили їх підписати заяви про виїзд і відпустили. Але ніхто не залишив село. Через три дні карателі повернулися до села, зігнали жителів на сільський вигін, вишикували в ряд, наказали помолитися перед розстрілом. Нікого не розстріляли, але наказали негайно виїхати. Внаслідок такого морального впливу виїхала переважна більшість мешканців з понад двадцяти сіл, а частково з багатьох інших. Хто не виїхав, намагався будь-що виробити польські документи. По багатьох селах українців не залишилося зовсім, а якщо й залишилися, то виключно поодинокі особи похилого віку¹²². Отак закінчився обмін населенням для українців Володавщини.

в) Грубешівщина — остаточне виселення на схід

У *Грубешівському повіті*, де ще залишалася значна кількість українців, події розгорталися за загальним сценарієм. Тут 27 лютого 1946 р. проведено інструктивну нараду за участю представників усіх структур польської влади, а також ППР і ППС. Ще до наради полкові ВП було доручено через станцію Забужжя (Сокаль) або по відновленому в Устилузі шосейному мосту через річку Західний Буг депортувати з повіту 3446 родин (11 тис. 365 осіб). Найбільше клопотів польські військові, та й підрозділи радянського НКВС, мали з галицькими селами Грубешівського повіту, що прилягали до Сокальського району Львівської області УРСР. Оскільки українці ніяк не хотіли виїжджати, вдаючись часто до втечі перед вивезенням, польське військове командування віддало наказ стріляти по тих, хто намагався втекти. З польського боку тоді доволі поширеною була інформація про те, що особливо енергійну діяльність у справі виселення українців розгорнув якийсь радянський майор Іванов, який навіть застосовував фізичну силу до солдатів, котрі не хотіли її застосовувати, щоб викидати селян з хат. Щоправда, польські вояки, особливо ті, які походили з Волині чи Східної Галичини, самі проявляли винахідливість у насиллі над вивожуваними українцями. Були випадки, коли тих знедолених прив'язували до возів, щоб їх та інших *заохотити добровільніше покидати рідний край*. Відв'язували тоді, коли селянин, не маючи іншого виходу, погоджувався на виїзд¹²³.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Інколи сама природа ставала на захист українців. Так, наприклад, на якийсь час затримали виселення з сіл Крилів, Міняни і інших, які прилягали до Західного Бугу, бо він, розлившись, затопив налагоджений переїзд до Устилуга. Мешканців згаданих і навколишніх сіл везли на залізницю до Вербокович, звідти кружним шляхом, через Замістя і Любичу Королівську відвозили на радянський бік до Рави Руської. З південної частини повіту – жителів Варяжа, Долобичева, Хороброва та інших – ввозили на станцію Забужжя (Сокаль). Взявшись за проведення такої масштабної операції радянсько-польські переселенчі структури, разом з військом, ніяк не могли впоратися з забезпеченням транспортом. Легше було справлятися з безборонними людьми, щоб змушувати їх до виїзду, яких постійно тероризували і грабували. З великими потугами під кінець березня від'їхали перші два потяги з переселенцями, везучи 104 родини. Третій відправився з 56 родинами 4 квітня¹²⁴. Через неполадки з гужовим транспортом для перевезення виселюваних українців до залізниці лише через тиждень вирушив наступний транспорт з жителями Черничина¹²⁵.

У квітні виселяли з застосуванням найжорстокіших методів жителів гмін Белз, Угнів, Хоробрів. Дійшло навіть до застосування танків. Протягом місяця таки очистили від українців 18 сіл. Схема виселення виглядала надзвичайно брутальною. Військові підрозділи найжджали до села несподівано, наказували мешканцям негайно готуватися до виїзду. Солдати розходились по хатах, кричали, били жорстоко людей, грабували, силоміць садили на підводи, інколи по дві-три родини на одну. У цьому плані пощастило лише жителям Хороброва. Їх вивозили вантажівками. Терор, шантаж, грабежі, вбивства постійно супроводжували евакуацію, якщо так можна називати те, що творили з людьми. Трагічним, наприклад, було виселення мешканців Завишні, села поруч з Забужжям, яке, до речі, тепер перебуває у складі Сокальського району Львівської області. Селяни не хотіли виїздити. На них напали *незнані* бандити, кількох убили, майже всі інші виїхали. У зв'язку з тим, що на залізничні станції зганяли велику кількість переселенців, то вони там тривалий час мусили чекати на потяги. Так, зокрема було у Белзі. До одного вагону заганяли, у прямому розумінні слова, до шести родин¹²⁶.

Ось так, із застосуванням таких *екстраординарних заходів* вдалося до кінця квітня виселили з Белза, Хороброва і навколишніх сіл 1693 родини, лише на 107 менше, ніж передбачувалося. А загалом від початку офіційного застосування до переселення військової сили вигнали з місць споконвічного проживання 2268 родин (8778 осіб). Згідно з під-

рахунками, ще належало докласти зусиль до вигнання 2604 родин, чи 8345 осіб. Людей, в буквальному розумінні викурювали. Так сталося, наприклад, в Переводові. Військові підпалили село, і багато хто з мешканців задихнувся у криївках. В облавах по лісах на людей полювали як на дику звірину. Під кінець квітня на станціях у Забужжі і Белзі через нерегулярну подачу вагонів знову зібралися сотні переселенців. Тільки на Забужжі їх виявилось 525 родин, а разом понад одна тисяча. Військові нарікали, що ксьондз у Варяжі видавав українцям документи про їх польське походження. Йому допомагав місцевий начальник міліції. Подібне мало місце також в Угнові та інших місцях¹²⁷.

У травні 1946 р. люблинський воєвода В.Рузга видав чергову відозву до українців, схилиючи їх добровільно виїхати до УРСР, мотивуючи свої заклики тим, що «Польща змінила свої кордони на сході, щоб українське і білоруське населення могло бути в своїй Батьківщині. Питання про національні меншості більше не повинно існувати в Польщі». Воєвода переконував українців, щоб ті не вірили *брехливим чуткам*, які поширювали фашистські банди (очевидно йшлося про закони УПА. — Авт.), *що нібито влада Української РСР недовго відноситься до переселенців*. Воєвода наполегливо переконував українців якомога швидше залишити Польщу, «бо Батьківщина кличе Вас до себе, щоб Ви взяли у володіння залишені польськими переселенцями землі і господарські будівлі, щоб Ви з'єдналися для спільного життя і піднесення культури разом з усім Вашим народом в Українській РСР»¹²⁸.

Протягом травня, не стільки від закликів люблинського воєводи, скільки від брутального фізичного натиску, процес виселення з Грубешівського повіту інтенсифікувався. Але кількість родин на залізничних станціях в очікуванні відправлення до УРСР не зменшувалася, а, навпаки, зростала. Зокрема, на Забужжі на відправлення вже очікувало 700 родин. Загалом травень видався доволі продуктивним, коли мова про видалення українців з Грубешівського повіту. За першу його декаду 17-ма ешелонами вивезли 1642 родини. За другу — 14-ма потягами вивезли 1442 родини (5719 осіб). Загалом з 1 по 28 травня вивезено зі станції Забужжя 2767 родин, з Белза 1818, і Белзця та Угнова — 54. Важко зрозуміти чому, але за даними польського головного уповноваженого по переселенню українців Юзефа Беднажа з Грубешівського повіту ще належало вивезти 7168 родин, або 28 тис. 305 осіб. Польські дослідники з цього приводу делікатно зауважують, що службовець керувався вже неактуальними даними¹²⁹.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Між 29 травня і 10 червня з Грубешівського повіту вивезено 2537 українських родин. За наступну декаду червня – вже лише 590 родин (2086 осіб). Отже, більшість мешканців повіту на той час вже виселили. Тобто, браве військо на 20 червня 1946 р. звільнило Грубешівський повіт від українців – і православних і греко-католиків, хоча транспорти продовжували вивозити їх далі з усіх станцій, крім Белза. Загалом за цей весняно-літній етап депортації військові, виконуючи волю *народної влади* Польщі виселили з повіту 7615 родин (30 тис.17 осіб) або 40,8% від усіх виселених за увесь час. Названу кількість українців перевезено 77 ешелонами: 45 ешелонів з Забужжя, 28 з Белза і 4 з Вербкович. Загалом же з Томашівського повіту на виконання *Угоди* від 7 вересня 1944 року вивезено до УРСР 18 тис. 652 родини (68 тис. 658 осіб) з 18 тис. 984 родин (69 тис. 937 осіб), що у відсотках становило 98,2% родин і 98,1% осіб. Виявилося, що це була найбільша кількість депортованих українців з усіх повітів Закарпаття. У *Заключному звіті* радянського головноуповноваженого названо 17 повітів Люблинського, Ряшівського і Краківського воєвідств, звідки виселено українців. То, поза Грубешівським, понад 60 тис. українців виселено лише з Перемишлянського і Сяніцького повітів¹³⁰. У повіті залишилося, за офіційними даними, через хвороби і зміну місця проживання, 331 родина (1279 осіб), виїхало у невідомому напрямі 456 родин (2958 осіб)¹³¹. Кружляли такі поголки, що командир одного з підрозділів, який виселяв українців, самовільно вирішував, *кого* вивозити, *кого* ні. Сам знищував документи, і навіть, замість українців, виселяв чисто польські родини. Насправді ж, значній кількості українців вдалося уникнути виселення завдяки налагодженню співпраці між польським та українським підпіллям, вважає той же польський дослідник Ян Пісулінський. Завдяки тій співпраці багато українських родин заховалося у поляків в сусідніх селах повіту або в Холмському повіті¹³².

г) вимушене прощання з Томашівщиною

В *Томашівському повіті* переселенську акцію поновлено 1 березня 1946 р. Тут, як і повсюдно, військо чинило жакливі речі. Виселення супроводжувалося масовим побиттям українців. Тим, хто збирався у дорогу, щоб дошкулити, висипали на землю борошно, крупи, псували інші продукти, котрі люди брали з собою. Траплялися випадки, коли знедоленим людям вдавалося відкупитися від бравих вояків самогонкою. Бувало по різному. З Угнова і навколишніх сіл українці виселялися, не чинячи великого опору. Щоб не втратити хоч того май-

на, яке мали зі собою, на залізничній станції підписували заяви на виїзд. Гірше було з відлеглими селами, звідки їх мешканці тікали до лісів чи сусіднього повіту. Коли у такі села вступали військові підрозділи, та найчастіше вони знаходили там людей похилого віку або жінок з малими дітьми. На них розлючені конвоїри також виміщали злобу. Але практично з початком березня не могли звідти нікого виселити. Тим не менше, вже 2 березня почали на залізничну станцію в Любичі Королівській звозити перших переселенців з Дубів, Солтисів, Свиця, Тенятиськ, Затиля та інших сіл. Щоправда, тут також виселенська акція спочатку велася досить мляво як через недостатню кількість військових сил, так і через те, що місцеві поляки намагалися уникнути гужової повинності щодо вивозу українців на залізницю. Влада навіть застосовувала до них різноманітні покарання. Допомогу у виселенні полякам увесь час надавали підрозділи радянського НКВС, хоча вони постійно нагадували українцям, що вони їх власне захищають від польського свавілля, що доволі часто відповідало дійсності¹³³.

В усякому випадку, спільними зусиллями, порівняно швидко, до 5 березня відправили перший потяг до Рави Руської, тобто на радянський бік кордону, зі 125 родинами, 12 березня – зі 171 родиною. До середини березня вивезли з Томашівщини 307 родин, чи 1111 осіб. Після кількадечної перерви, з 19 березня пішли наступні ешелони. До кінця березня тільки з 15 сіл навколо Любичі Королівської виселено сімома потягами 533 родини (2069 осіб), а з Угнова і навколишніх сіл трьома ешелонами вивезено 242 родини. Загалом за другу половину березня з Томашівського повіту вивезено 779 українських родин або 2862 особи. Проте, вважається, що тоді ще у повіті залишилося майже 30 % українців від їх початкової кількості¹³⁴.

Незважаючи навіть на те, що в залежності від ситуації і можливостей польської влади, довелося передислокувати військові підрозділи між Томашівським і Грубешівським повітами, виселення українців тривало. Саме так сталося, що у середині квітня з першого до другого перевели значну кількість польських військових, між 14 і 24 квітня відійшов 21 потяг з переселенцями. А загалом від початку цього останнього етапу, по 5 травня включно з Томашівщини виселено 3445 українських родин (13 тис. 239 осіб). Нібито ще залишалось до виселення 220 родин, але їх пошуки нічого не дали. Можна тільки здогадуватися про їх долю¹³⁵.

Як вважали польський і радянський повітові уповноважені з евакуації українців, ті, хто залишився могли десь переховуватися *або сполонізувалися*. На цій підставі обидва уповноважені 10 травня підписали

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

підсумковий протокол. Але насправді переселення тривало далі. Наприкінці травня ще виловили і вислали з Польщі 129 українських родин, 2 червня - ще 89. Треба зазначити, що у червні 1946 р. процес очищення Томашівщини від українців носив доволі хаотичний характер. Переселенські комісії і польська влада намагалися зобразити, як і попередньо, українське підпілля - ОУН і УПА - якимись звироднілими розбійницькими структурами, що тероризували українське населення перед виїздом, щоб, мовляв, зберегти собі запілля. Але ж ніхто не хотів сказати правди, подеколи, на жаль, ще й тепер це має місце, що те ж підпілля ніхто в життя українців не привніс ззовні, що воно діяло в інтересах самозбереження українців як етнічної спільноти. А те, що мали місце випадки насилля, ніхто і ніколи не приховував. Достатньо глянути у доволі широко доступні тепер видання, хоча б *Літопису УПА*, щоб у цьому переконатися. Повертаючись до статистики, зазначимо, що у червні, крім вказаних вище, вивезено з Томашівського повіту ще 543 українські родини. Акцію фактично закінчено 24 червня¹³⁶.

Загалом, за допомогою військової сили з *Томашівського повіту* вивезено до УРСР 2931 українську родину (11 тис. 167 осіб) або 26% від усіх виселених. Всього ж за час виконання *Угоди про обмін населенням*, за радянськими даними, переселено 11 тис. 97 українських родин або 40 тис. 742 особи. Польська сторона з вказаної кількості виділила 172 родини (666 осіб), виселених через томашівські переселенські пункти з інших повітів - *Грубешівського, Замістського та Любачівського*. Решта ж, тобто 10 тис. 925 родин (40 тис. 076 осіб), мали б бути корінними жителями Томашівщини¹³⁷. Різниця невелика. Зрештою, яке то вже мало значення з якого повіту виселяли, коли *брутально виганяли з прадідівської землі*.

Тут ще раз нагадаємо, що у Грубешівському і Томашівському повітах, як адміністративно-територіальних одиницях, у частині сіл проживали галичани, які відрізнялися від холмшаків і підляшуків тим, що сповідували греко-католицизм, а не православ'я. Мали, безумовно, певні відмінності й у побуті. А, що ще важливо, в силу історичної обумовленості, мали вищий рівень національної свідомості. Тому їх виселення справляло більше проблем, хоча не менше проблем з виселенням мали переселенські структури, наприклад, на Володавщині. До речі, найбільш проблемними щодо виселення українців на холмсько-підляських землях (адміністративно - Люблинське воєводство) виявилися *Володавський, Грубешівський і Томашівський повіти*. Добровільно і за допомогою військової сили звідти вивезли 37 тис. 46 родин, в яких

налічувалося 134 тис. 460 осіб. Всього ж, починаючи з жовтня 1944 р. з Холмщини і півдня Підляшшя депортовано до УРСР 52 тис. 141 українську родину, що складалися зі 193 тис. 420 осіб. Цей показник був офіційно прийнятий. Чи він стовідсотково відповідав дійсності, важко тепер встановити.

Формальне завершення виселенської акції: *зачистка підчистки*

Формальне закінчення виселенської акції ще не означало її остаточного завершення, бо статистика рябіла від кількості українців, які з тих чи інших причин продовжували залишатися в Польщі – це звільнені від виселення з політичних чи економічних причин, старі, хворі, само собою, ті, хто уник виселення самотужки. В усякому випадку, влітку 1946 р. вважалося, що в невиселених українських родинах на території Польщі продовжувало проживати 14 тис. 325 осіб, у т.ч. на Люблинщині, чи на холмсько-підляських землях 7555 осіб. Залишалася й певна кількість змішаних родин, яких теж намагалися виселити, щоб зробити Польщу остаточно мононаціональною державою. За тодішньою статистикою виходило, що 5638 українських родин було звільнено від виселення, а це ніби становило 21 тис. 928 осіб. А близько 3600 родин вважалися такими, що сховалися від виселення – в лісах, сусідніх повітах, у т.ч. за допомогою поляків. В них налічувалося 11 тис. осіб¹³⁸.

Кількість українців, які ще залишалися в Польщі постійно змінювалася у бік зростання. Зрештою, коли зайде мова про їх депортацію всередині самої Польщі у ході т. зв. *акції Вісла*, доведеться говорити про кількість українців, постраждалих від неї, у рази більшу від тієї, яка була офіційною. В усякому випадку, на т.зв. *понимецькі землі* вивезли українців у сім-вісім разів більше, ніж передбачалося. Посилаючись на обрахунки українського підпілля, польський вчений Ян Пісулінський, а його праця з даної проблематики є найновішою, пише, що ті обрахунки були найповнішими. Вони свідчили про те, що в кордонах Польщі залишалася до 40% українців¹³⁹. Цікаві дані з цього приводу подав свого часу люблинський науковець українського походження Григорій Купріянович, який підрахував, що на початок 1947 р. на теренах Холмщини і Підляшшя функціонувала 21 православна парафія з 32 філія-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ми, в яких священники забезпечували релігійні потреби близько 40 тис. вірних. Лише в Більському повіті діяли 10 парафій, до яких належали майже 9 тис. прихожан¹⁴⁰.

В рамках нашого дослідження, у відповідності з метою і завданнями, які ставилися для її досягнення, ми намагаємося говорити лише про українців, виселених, чи тих, хто ще залишалися на холмсько-підляських землях, хоч в тих, чи інших місцях праці, там де це, на наш погляд, необхідно, звертаємося до проблематики всього Закерзоння. То ось, підводячи влітку 1946р. підсумки виселення українців з Люблинського воєводства, тамтешній воєвода наполягав, що по лісах і схронах продовжувала переховуватися значна кількість людей. Але навіть без них, належало ще виселити 1878 українських родини (7162 особи). Він вважав, що слід дочекатися холодної пори року, по-перше, щоб зібрати врожай. А, по-друге, взимку українцям буде важче ховатися¹⁴¹. Важко сказати, чого було більше у звітах і зверненнях люблинського воєводи - щирого переконання, що місцеві українці справді є деструктивним елементом у польському суспільстві, намагання убезпечити себе від можливого звинувачення у бездіяльності в справі виселення тих українців, чи, можливо, державному мужеві, як і всім тодішнім *народним* правителям Польщі, не давала спокою ідея створення держави без національних меншин. А може — все разом? В усякому випадку у листі до Міністерства громадської адміністрації від 27 вересня 1946 р. Владислав Рuzга писав: «У загальній масі українців, які залишилися після евакуації, перебувають особи, чи групи осіб, з виразним антипольським, шовіністичним і фашистським наставленням, що є важкою перешкодою для властей безпеки і для загальної державної політики, в тому й економічній, у виконанні своїх завдань з огляду на те, що розбійницькі банди УПА знаходять в тих особах, чи групах, підтримку для здійснення своєї диверсійної і терористичної діяльності»¹⁴².

Воєвода Рuzга домагався також повторного видалення з Польщі тих українців, які легально чи нелегально встигли повернутися з України, оскільки вони *вимагали повернути відібране майно і польське громадянство*. Старости повітів, у відповідності з розпорядженням вищих державних структур, намагалися їх передати радянській стороні, проте остання після літа 1946 р. *повертала* тих бідних втікачів назад польським властям. Щоб закінчити з люблинським воєводою, зазначимо, що він лякав своїх зверхників, переконуючи, що українська людність, яка залишилася в Польщі, не виявляє повної лояльності до держави і конспіративно підтримує українське підпілля¹⁴³. Між ін-

шим, за поновлення виселення українців до УРСР висловлювався і керівник Томашівського повітового відділу безпеки, за даними якого у повіті їх залишилося майже чотири тисячі, які підтримували українське підпілля¹⁴⁴. Подібні донесення і клопотання польських цивільних і військових властей були характерними для всіх етнічних земель Закароння.

Більш-менш станом на 2 серпня 1946 р. всі місцеві переселенські комісії - радянські і польські - припинили свою діяльність. Залишилися ще зі своїм штатом, центральні структури - головний радянський уповноважений, вже Михайло Ромашенко, і польський - все той же Юзеф Беднаж - кожен, відповідно, зі своїм штатом. До них і зверталися поодинокі особи української національності, які бажали виїхати до УРСР. Ними були демобілізовані з лав Польського війська або Червоної армії, особи, які поверталися з німецького полону чи примусових робіт. Всі вони хотіли з'єднатися зі своїми родинами, раніше вивезеними до України. Є дані, що такі люди з'являлися навіть у лютому 1947 р. Траплялися й прямо протилежні випадки, коли ті з українців, хто залишився у Польщі, скаржилися, що їх родини незаконно видалили з країни і на цій підставі вимагали, щоб їм дозволили повернутися. Найчастіше такі скарги польська влада відхиляла. Разом з тим, принагідно виловлювали тих, хто встиг повернутися з, як тоді повсюдно казали, *радянського раю*, і депортували їх, вже як радянських громадян, до речі, так само, як і демобілізованих червоноармійців. Зрідка траплялося, що окремих з тих людей визнавали польськими громадянами і залишали в Польщі¹⁴⁵.

Невідомо чому, але в листопаді 1946 р. обидві сторони не підписали *заключного протоколу*. Тому польська центральна влада розпорядилася, щоб до кінця календарного року виселити всіх, записаних на евакуацію українців, або тих, хто нелегально повернувся до Польщі з УРСР. Такий обов'язок було покладено на місцеву владу, включно з відділками міліції та служби безпеки. Як і попередні, цей захід не приніс бажаних наслідків¹⁴⁶. Вже тоді у польських військових колах почала визрівати думка про депортацію решти українців, яких не вдалося виселити до УРСР, на *понимецькі землі*, що, не дуже зволікаючи, почали втілювати у життя під час горезвісної акції Вісла. Першим ідею депортації українців усередині країни нібито в листопаді 1946р. запропонував керівництву ППР і урядові начальник Оперативного відділу Генштабу ВП, генерал Остап Стеца (дуже вже на український лад звучить і ім'я і прізвище генерала)¹⁴⁷.

Незважаючи на те, що радянська сторона формально припинила приймати виселенців з Польщі, насправді час від часу до УРСР в'їжджали й далі невеликі групи українців чи окремі особи. Наприкінці грудня 1946 р. генеральний уповноважений Польщі з переселень Владислав Вольський зустрівся з представником посольства СРСР Володимиром Яковлевим, щоб схилити радянський уряд продовжувати приймати виселюваних з Польщі українців. Але, як видно з запису їх розмови, не лише тому. Польська влада вочевидь розраховувала, що за допомогою цього кроку їй вдасться переселити приблизно півмільйона поляків з Білорусі та Литви, бо з України формально вже всіх вивезли, хоч насправді так не було. Якби такого задуму не вдалося втілити у життя, то польський уряд був готовий підписати з урядом УРСР *заключний протокол* про взаємне переселення після виборів до Законодавчого сейму, визначених на 19 січня 1947 р.¹⁴⁸. Однак радянський головний уповноважений по переселенню українців з Польщі не став очікувати на остаточне підписання *заключного протоколу*, залишив Польщу і повернувся в Україну.

Отже, в черговий раз не дійшло до формального завершення *обміну* населенням між народною Польщею і УРСР. Польська сторона сподівалася, що вдасться це зробити після січневих виборів 1947 р. Навіть через радянського посла Віктора Лебедева здійснювалися спроби вплинути на Київ, щоб той прийняв ще 15-20 тис. українців з Польщі. Але міністр закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський та міністр внутрішніх справ Василь Старченко не хотіли цього зробити, мотивуючи відмову ліквідацією переселенського апарату і браком в Україні житла для такої кількості людей. До УРСР могли переселитися лише окремі особи через радянські консульські установи, тобто вже не в порядку організованого *обміну населенням*¹⁴⁹. Важко стриматися від того, щоб не зауважити, які високі повноваження мали тодішні українські міністри, коли навіть Микита Хрущов, Микола Підгорний чи ще хтось інший не могли самотужки нічого вирішувати. Достатньо згадати хоча б справу про утворення Холмської області у складі УРСР.

10 лютого 1947 р. уряд Польщі ліквідував посаду головного уповноваженого з виселення українців, разом з усім штатом. Тим не менше, через тиждень було розіслано депеші воєводам – краківському, люблинському і рясівському провести до 10 березня остаточне виселення українців. Що стосується холмсько-подільських земель, люблинський воєвода Рузга зажадав військової допомоги, щоб усунути українців з Більського, Володавського і Грубешівського повітів. Важко сказати, з яким результатом

закінчилася та чергова військова операція проти приголомшених бідами, які на них спадали уже багато років поспіль, українців. Але достеменно відомо, що польські солдати і міліціонери виловлювали українські родини в Більському повіті. Карателям вдалося схопити і доставити до Білої Підляської якусь невелику кількість ошелешених людей. Виселили загалом 43 особи, бо за всіх інших заступилася місцева влада, міліція і навіть римо-католицькі ксьондзи, які переконували, що схоплені є людьми польського походження¹⁵⁰. Після цієї чергової, також невдалої, спроби виселити всіх українців з Польщі, було остаточно припинено діяльність головного уповноваженого з виселення українців до УРСР. Останнім акордом цієї трагічної епопеї стала подія, яка стосувалася Надсяння. 13 квітня 1947 р. функціонери Перемишльського повітового відділку безпеки затримали і передали радянській стороні одинадцятиособову групу греко-католицьких священиків і монахинь. Після того, 6 травня 1947 р. в Києві представники обох сторін підписали *заключний протокол з обміну населенням*¹⁵¹.

Прощання з рідним краєм: підсумок депортації на схід

Підводячи підсумок отому *обмінові населенням*, слід зазначити, що на його останньому етапі виселено найбільше українців, зрозуміло, з усього Закерзоння – 32 тис. 009 родин, або 156 тис. 110 осіб, третину з них склали виселенці з холмсько-підляських повітів. З Грубешівського – понад 31 тис. осіб, з Томашівського – понад 15 тис. осіб і з Володавського – 13 тис. осіб. Найбільшого розмаху депортація досягла у квітні-травні 1946 р. у зв'язку з залученням до неї військових частин, а також *морально-фізичною перевтомою українців*, які були готові на все, аби лиш покласти край своїм незчисленим мукам. У відповідності з офіційними даними, до середини липня в основному вдалося завершити виселення українців з Польщі до УРСР. Насправді, за деякими припущеннями, близько чверті українців залишилося в Польщі. Цілком допустимо, що такий показник може характеризувати і виселенський процес із холмсько-підляських земель. Кількаразові спроби стовідсоткового вигнання українців з Польщі до кінця 1946 р. і навіть у першому кварталі наступного не увінчалися успіхом¹⁵².

Підсумки *обміну населенням* у частині, яка стосувалася депортації українців, обидві сторони погодили після відправки останніх ешелонів

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

з Володавського повіту. Радянська сторона, зі свого боку, оголосила результати дещо раніше, а польська – 2 серпня 1946 р. Загалом з Польщі, за офіційними польськими даними вивезено 122 тис. 452 українські родини або 482 тис. 107 осіб, що означало, що до УРСР перевезено 96,8 % всіх українців. Радянський показник несуттєво, але відрізнявся. Відповідно – це було 122 тис. 622 родини або 482 тис. 880 осіб, або 97,4 % родин і 97% осіб. При тому, що облікованих до виселення налічувалося 125 тис. 949 родин, або 497 тис. 682 особи, яких передбачалося вивезти до України. У радянському підсумковому звіті, як, зрештою, й в польському, названо 17 повітів Закарзоння, звідки вивезено українців. Вісімнадцятою є графа *Інші райони*, звідки вивезено менше двох тисяч осіб. Серед названих районів (за радянською термінологією) дев'ять представляли холмсько-підляські землі. Найбільше вивезено українців за увесь час *обміну населенням* з Грубешівського повіту – аж 18 тис. 653 родини або 68 тис. 658 осіб. То буде абсолютний рекорд, якщо в даному випадку буде умісним таке означення, щодо виселення українців з прадідівських земель. Це відповідно складало 98,2 % родин і 98,1% осіб від загальної кількості облікованих українців. За ним слідував *Томашівський повіт*. Відповідно – 11 тис. 97 родин, 40 тис. 742 особи, в обох випадках по 99,6%. Підрахунки показують, що повіт посів четверте місце щодо кількості вивезених до УРСР українців з усієї південно-східної Польщі і друге по Холмщині. За ним йшов Холмський повіт, звідки виселено 8 тис. 965 родин, 33 тис. 195 осіб, у відсотках по 96,5% за сім'ями і за особами. Після Холмського опинився *Володавський повіт*, з виселеними 7 тис. 296 родинами, 25 тис. 30 особами, що складало 95,7% родин і 93,0 осіб. Наступне у цьому трагічному переліку місце зайняв Білгорайський повіт, з якого виселено 4 277 українських родин, в переліку на особи – 16 тис. 523, відповідно – 88,7% та 91,6%. По ньому – *Замістський повіт* – 1 тис. 543 родини, 5 480 осіб, 93,6% та 93,7%. Далі – *Красноставський повіт*, звідки виселено 874 родини, 2 707 осіб, відповідно – 81,5% і 77%. З *Любартівського повіту* депортували 227 родин у складі 811 осіб. Цей показник за родинами і особами стовідсотковий. І останній – *Радзинський повіт*, де проживало найменше українців – 83 родини, в яких налічувалося 274 особи. Їх усіх вивезли¹⁵³.

За радянським звітом серед переселених до УРСР налічувалося 439 тис. 135 українців, 23 тис. 846 росіян, 18 тис. 759 русинів, 126 білорусів і 243 особи інших національностей¹⁵⁴. За достовірність таких показників важко ручатися, бо багато людей, яким переписувачі підказували, що вони росіяни або русини, з тим погоджувалися. Тим більше,

що поняття *русин* означало попередньо те саме, що потім українець. Цікаво, що в розрізі національностей виселених польські дані суттєво розходяться з радянськими. За польськими даними, до України виїхало 464 тис. 529 українців, 2 тис. 333 росіян, 81 білорус і 15 тис. 164 русинів-лемків, тобто разом – 482 тис. 107 осіб¹⁵⁵.

Отак загалом закінчився *обмін населенням* для українців південно-східних воєводств сучасної Польщі, чи як прийнято говорити серед українців, Закерзоння, включно з Холмщиною та півднем Підляшшя, про що наша розповідь.

Примітки

1. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej. – S.178-196, 239-252, 310-318, 414-436.
2. Там само. – С. 178.
3. Там само.
4. Wykaz mniejszości narodowych w pow. bialskim, 2.XII.1946 // APL.WSP.UWL. – Sygn. 56. – К.11.
5. Pisuliński J. Op.cit. – S. 181.
6. Депортації. Т.1. - Док.145. – С.436-438; Пісулінський Я. Назв. праця. – С. 181.
7. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк.34.
8. Pisuliński J. Op.cit. – S. 182.
9. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4959. – Оп.1. – Спр. 38. – Арк.32-35; Депортації. Т.1. – Док. 115 – С. 326.
10. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк.62; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк.92-93.
11. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк.40; Депортації. Т.1. – Док. 121, 132.
12. Wykaz mniejszości narodowych, XI. 1946 // APL.WSP.UWL. – Sygn.56. – К.25; ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк.
13. Там само.
14. Депортації.Т.1. – Док.124, 126, 127; Pisuliński J. Op.cit. – S.184.
15. Pisuliński J. Op.cit. – S.184.
16. Там само. – С. 185.
17. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк.31-32, 180-182, 219; Депортації. Т.1. – Док. 124.
18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1469. – Арк.45-46; Депортації. Т.1. – Док. 135.
19. Pisuliński J. Op. cit. – S. 186.
20. Там само.
21. Там само. – С.187.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

22. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.28-29; Депортації. Т.1. – Док. 124.
23. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.37-38, 81-83.
24. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.39. – Арк. 23, 37-38.
25. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.29-30.
26. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.790. – Арк.168-169, 237-239; ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.29-30; Особистий архів Юрія Макара; Особистий архів Анатолія Салюка.
27. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.23-25; Pisuliński J. Op. cit. – S. 188-189.
28. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.51-52; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1947. – Warszawa, 1999. – S. 265.
29. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.37; Pisuliński J. Op. cit. – S. 189.
30. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7.
31. Pisuliński J. Op. cit. – S. 190.
32. Там само.
33. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1470. – Арк.151–152; Pisuliński J. Op. cit. – S. 190–191.
34. Pisuliński J. Op. cit. – S. 191.
35. Там само. – С. 192.
36. Там само; Особистий архів Юрія Макара.
37. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.27–29, 323–324; APL. WSP. UWL. – Sygn. 251. – К. 3–4.
38. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.15–16, 20 і ін.
39. Особистий архів Юрія Макара.
40. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.15–16 і ін.
41. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.36; Там само. – Спр.7. – Арк.20; Особистий архів Юрія Макара.
42. APL. WSP. UWL. – Sygn. 56. К.19; ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.9, 30–34.
43. Там само; Особистий архів Юрія Макара.
44. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.38. – Арк. 9, 30–31.
45. Pisuliński J. Op. cit. – S. 195.
46. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1471. – Арк. 316; ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.11; Депортації. Т.1. – Док. 124, 131; Pisuliński J. Op. cit. – S. 195–196.
47. ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1508. – Арк. 43, 82.
48. Pisuliński J. Op. cit. – S. 196.
49. Repatriacja. Т.1. – Док. 21. – S. 79–80.
50. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.28; Спр.24. – Арк.94; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1465. – Арк.5–7; Депортації. Т.1. – Док. 145; Repatriacja. Т.1. – Док. 21.

51. Pisuliński J. Op. cit. – S. 219.
52. Депортації. Т.1. – Док. 157, 166.
53. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. – S.238–241; Huk B. Masowy mord ludności ukraińskiej w Piskorowicach 17 kwietnia 1945. – Warszawa, 2007. – S.5–6.
54. Особистий архів Юрія Макара.
55. Repatriacja. Т.1. – Док. 58; Pisuliński J. Op. cit. – S. 232–233.
56. Protokół zebrania delegatów pow. tomaszowskiego, 5VIII.1945 // APL. WSP. UWL. – Sygn. 55. – К. 19–21.
57. Сергійчук В. Український здвиг 1939–1947. Закерзоння. – Київ: Укр. Видавнича Спілка, 2004. – С. 438–441.
58. Sprawozdanie sytuacyjne woj. lubelskiego za I.1945 // APL. WSP. UWL. – Sygn.201. – К.11; Sprawozdanie woj. lubelskiego za 1–15. IV.1945 // Там само. – Sygn. 157. – К.11–12; Przesiedlenia.Т.1. – Док.57.
59. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.39. – Арк. 44.
60. Bereza T. Konflikt polsko-ukraiński na terenie powiatów jarosławskiego i lubaczowskiego (1944–1947). Próba analizy porównawczej // Polska-Ukraina: Wspólna przeszłość. – Cieszanów, 2007. – S.140; Motyka G., Wnuk R. «Пану» і «резуму». Współpraca АК–WiN i UPA w latach 1945–1947. – Warszawa, 1997. – S.85–89; Pisuliński J. Op. cit. – S. 240.
61. Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia (podziemie ukraińskie i polskie w latach 1945–1947. Współpraca pomiędzy UPA i WiN). – Zeszyty Historyczne. – № 71. – S.153–163; Rozkaz kierownictwa OUN–UPA, 10.V.1945. – Karta, 1999. – №29. – S. 65–66.
62. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.25; Депортації. Т.1. – Док. 181; Repatriacja. Т.1 – Док. 100.
63. Pisuliński J. Op. cit. – S. 241.
64. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.39;
65. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.74; Sprawozdanie SPW za VI.1945 // APLCh. SPW. – Sygn.43; Sprawozdanie SPW za VII.1945 // Ibid; Sprawozdanie SPW za VIII.1945 // Ibid.
66. Pisuliński J. Op. cit. – S. 242.
67. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1469. – Арк.15; ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.41–42.
68. APL. WSP.UWL. – Sygn.57. – К.69; KW PPR do KP PPR w Chełmie, 7.IV.1945 // APLCh.SPCh. – Sygn.57.
69. Pisuliński J. Op. cit. – S. 244.
70. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.37–38; Спр.39. – Арк. 28–29.
71. Pisuliński J. Op. cit. – S. 244.
72. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1469. – Арк.15, 53–54; ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.13–14, 34–39; Депортації. Т.1. – Док. 158, 160, 166; Депортації. Т.2. – Док. 43.
73. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.25; 1947: Пропам'ятна книга / опр. Б.Гук. – Варшава, 1997. – С.215.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

74. Pisuliński J. Op. cit. – S. 246.
75. Protokół XI posiedzenia plenarnego WRN, 30-31.VI.1945 // APL. WRN w Lublinie. - Sygn. 39. – K.136.
76. Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T.2: Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944-1946 / Red. W.Chudziak i in. – Warszawa, 2000. – Dok. 64.
77. Sprawozdanie SPTL za III.1945 // APL. WSP. UWL. – Sygn. 251. – K.15; ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.41. – Арк. 41–42; Спр.7. – Арк.19–20; Депортації. Т.1. – Док. 151; Особистий архів Юрія Макара.
78. Там само.
79. Там само.
80. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.489; Особистий архів Юрія Макара; Pisuliński J. Op. cit. – S. 248–249.
81. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.45. – Арк. 84.
82. Pisuliński J. Op. cit. – S. 249.
83. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1469. – Арк.53; ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.1–2; Депортації. Т.1. – Док. 157.
84. ЦДАВОВУ України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.33; Спр.38. – Арк.21–22;
85. Pisuliński J. Op. cit. – S. 250.
86. Repatriacja czy deportacja...T.2 – S.359; Pisuliński J. Op. cit. – S. 250.
87. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.25, 30; Депортації. Т.1. – Док. 181.
88. ЦДАВОВУ України. – Ф.4959. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.81.
89. Sprawozdanie sytuacyjne wojewody lubelskiego za VIII.1945 // APL. WSP. UWL. – Sygn. 201. – K.171 i in.
90. Misiło E. Polska polityka narodowościowa wobec Ukraińców 1944–1947 // Polska myśl polityczna w XIX i XX wieku. T.8: Polska – Polacy – mniejszości narodowe / Red. W.Wrzesiński. – Wrocław, 1992. – S.399.
91. GP do woj. Lubelskiego, 12.IX.1945, bp; Odpowiedź woj. Lubelskiego 18.IX.1945 // APL. WSP. UWL. – Sygn. 60.
92. Pisuliński J. Op. cit. – S. 310.
93. Pisuliński J. Op. cit. – S. 310–311; Protokół posiedzenia plenarnego WRN, 28–29.IX.1945 // APL. WRN w Lublinie. – Sygn. 39. – K.188.
94. Sprawozdanie woj. lubelskiego za IX–1945 // APL.WSP.UWL. – Sygn.201. – K.225; Gromada Dyniska do SP TL, 23.XIII.1945 // Ibid. – Sygn.61. – bp; Mieszkańcy Rzeczy do SPTL, 23.XII.1945.
95. Sprawozdanie SPBP za IX.1945 // APL.WSP.UWL. – Sygn.204. – K.177; Sprawozdanie SPBP ze stanu bezpieczeństwa za IX.1945, 10.X.1945 // Ibid. – K.185; Sprawozdanie SPBP za X.1945 // Ibid. – K.245–253; Sprawozdanie SPBP za XI.1945 // Ibid. – K.245–353; Sprawozdanie SPBP za XII.1945 // Ibid. – K.423; Sprawozdanie SPBP za I.1946 // Ibid. – K.11.
96. Літопис Української повстанської армії.Т.39. Тактичний відтінок УПА 28-й «Данилів» (Документи і матеріали). – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2003. – С.777-784.

97. ЦДАВОВУ України. - Ф.4959. - Оп.1. - Спр.38. - Арк.83-86; Sprawozdanie sytuacyjne SPW za IX.1945 // APL. WSP. - Sygn. 43, bp; Repatriacja. T.1. - Dok.100 - S.241-244, 247-248. Pajak H. Za samostijną Ukrainę. - Lublin, 1992. - S. 35-36.
98. Там само.
99. Депортації. Т.2. - Док. 9, 43; Motyka G., Wnuk R. «Pany» i «rezuny»: Współpraca AK - WIN i UPA w latach 1945-1947. - Warszawa, 1997. - S. 107-114; Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944-1947 рр.). - Київ, 2000. - С.107; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. - S. 352-354.
100. DRCh do SPCh, 15.I.1946 // APLCh. SPCh. - Sygn.216, bp; Repatriacja . T.2 - S. 359.
101. UWL do SPCh, 10.X.1946// APLCh. SPCh. - Sygn.109, bp; SPCh do UWL, 13.X.1945 // Ibid; UWL do SPCh, 22.XII.1945 //Ibid; Podanie rady cerkiewnej i parafian parafii prawosławnej w Chełmie do MAP, 27.XII.1945//Ibid; SPCh do UWL, 22.I.1946 // Ibid.
102. Pisuliński J. Op. cit. - S. 315.
103. Там само. - С. 316.
104. Депортації. Т.2. - Док. 9, 43; Pisuliński J. Op. cit. - S. 316.
105. Депортації. Т.1. - Док. 204.
106. ЦДАВОВУ України. - Ф.4959. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 58.
107. Pisuliński J. Op. cit. - S. 317.
108. Там само. - С.318; Особистий архів Юрія Макара.
109. ЦДАВОВУ України. - Ф.4959. - Оп.1. - Спр.38. - Арк. 30-31.
110. Pisuliński J. Op. cit. - S. 318.
111. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.23. - Спр.2604. - Арк. 52-55.
112. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.23. - Спр.2605. - Арк. 169-175.
113. Pisuliński J. Op. cit. - S. 412-413.
114. [Підляшся]. Політичний звіт за місяць квітень-травень 1946 р. // Літопис УПА. Т.39. - С.616-620; [Підляшся]. Політичний звіт за місяць червень 1946 р. // Там само. - С.620-622; Sprawozdanie SPBP za IV.1946 // APL.WSP. UWL. - Sygn.205. - K.267-272; Sprawozdanie SPBP ze stanu bezpieczeństwa za V.1946 // Ibid. - K.284; Sprawozdanie SPBP za VI.1946 // Ibid. - K. 322.
115. Wykaz liczebności mniejszości narodowej, pow.bialskiego // APL. WSP. UWL. - Sygn.56. - K.11.
116. Przesiedlenia Polaków i Ukraińców. - Док. 159; Літопис УПА. Т.39. - С. 616 - 631.
117. Pisuliński J. Op. cit. - S.4 19.
118. Там само. - С.420.
119. Літопис УПА. Т.39. - С.619, 621-623 і ін.
120. Там само; Starostwo Powiatowe w Włodawie do Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie 7.VI.1946 // APL.UWL.WSP. - Sygn.59. - K.22; Odpowiedź 13.VI.1946 // Ibid. - K.24; Repatriacja. Т.2. - Dok.92, 101.
121. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. - С. 233; Repatriacja. Т.2. - Док. 137.
122. Літопис УПА. Т. 39. - С. 590-591, 624-630.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

123. Літопис УПА. Т. 39. - С. 562.
124. Pisuliński J. Op. cit. – S. 425.
125. Літопис УПА. Т. 39. – С. 561–562, 568–570.
126. Там само. – С.566–570; 1947: Пропам'ятна книга. – С. 198,216,336.
127. Pisuliński.J.Op.cit. – S. 427.
128. Сергійчук В. Український здвиг 1939–1947. Закерзоння. – С. 694.
129. Pisuliński.J.Op.cit. – S.429.
130. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С.233; Депортації. Т.1. – Док. 176; Депортації. Т.2. – Док. 33.
131. Pisuliński.J.Op.cit. – S. 430.
132. Там само. – С. 434.
133. ЦДАГО України. Ф.1. – Оп.1. – Спр. 2604. – Арк. 77–78; Літопис УПА. Т.39. – С.562–563; 1947: Пропам'ятна книга. – С.298; Pisuliński.J.Op.cit. – S. 432.
134. Там само.
135. Pisuliński J. Op. cit. – S.434.
136. Там само. – С.434–435; Літопис УПА. Т.39. – С. між 500–ю і 700–ю.
137. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С.233; Pisuliński J. Op. cit. – S. 435.
138. Repatriacja.Т.2. – S. 365–357.
139. Pisuliński J. Op. cit. – S.496.
140. Kuprianowicz G. Akcja «Wisła» a Kościół Prawosławny // Akcja «Wisła» / red. J.Pisuliński. – Warszawa, 2003. – S.156–159.
141. Sprawozdanie woj. lubelskiego dla MAP, 21.VIII.1946 // APL.WSP.UWL. – Sygn. 59. – K.40–41.
142. Polska i Ukraina... Т.2. – Док. 179.
143. Там само. – С. 911–913.
144. Pisuliński J. Op. cit. – S. 499.
145. Там само. – С.502.
146. Там само; UWL do starostów, 12.XII.1946 // APL.WSP.UWL. – Sygn.59. – K. 79.
147. Miśło E. Akcja «Wisła». – S. 19.
148. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953. Документи. Т.1. 1944–1948. – Москва: РОССПЭН, 1999. – Док. 136.
149. Депортації. Т.2. – Док. 50.
150. WSP.UWL do starostów, 12.XII.1946 // APL.WSP.UWL. – Sygn. 59. – K.79; UWL do DOW nr.VII. 25.II.1947 // Ibid. – K.85; Akcja «Wisła». Dokumenty. – Dok. 13.
151. Akcja «Wisła». Dokumenty. – Dok. 129, 130.
152. Pisuliński J. Op. cit. – S. 504.
153. ЦДАВОВУ України. – Ф.1. – Оп.23. – Арк.7–9.
154. Там само.
155. Szcześniak A.B., Szota W.Z. Op. cit. – S. 230.

Одинадцятий розділ

АДАПТАЦІЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ ДО НОВИХ УМОВ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Дорогою до України

У попередніх розділах ми намагалися, наскільки нам то вдалося, охарактеризувати політико-правові засади переселення українців з Польщі до УРСР, описати трагедію залишення ними рідних домівок, як виявилось – назавжди. Мимоволі тут доводиться згадати, що для багатьох з тих, кого вивозили, це вже було друге вигнання з прадідівських земель протягом заледве двадцяти років. Навчені досвідом *біженства* під час Першої світової війни, з якого щонайменше дві третини холмсько-підляських українців повернулося на свої рідні обійстя, нехай і зруйновані, теперішні *переселенці*, як показав подальший хід подій, так ніколи й не повернулися до своїх домівок, хоч дуже на це сподівалися і навіть чинили спроби, щоб повернутися.

Нагадаємо, що *обмін населенням* на підставі Угоди від 9 вересня 1944 р. мав відбутися виключно на *добровільних засадах*. Проте ті, хто пережив страхіття виселення з Польщі, до кінця днів своїх запам'ятали оту *добровільність*. Важко стриматися, щоб ще раз не нагадати, чим вона диктувалася для холмсько-підляських українців від самого початку. Адже справді, восени 1944 р., а почасти – ще й навесні 1945 р. вони доволі масово зголошувалися на виїзд до УРСР. Причина дуже про-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ста. Вони не мали іншого виходу, якщо хотіли врятувати бодай власне життя. Те, що сталося з ними під час німецької окупації, особливо на її заключному етапі в Грубешівському повіті, а потім вже й після вступу радянських військ в усіх повітах, вказувало недвозначно на те, що *перспективи для українців на власних землях невтішні*. Майнула якась іскорка надії на створення Холмської області у складі УРСР. Але вона дуже швидко згасла. А про те, що така спроба, хоч і теоретична, мала місце, можна було сказати вголос лише майже через півстоліття.

Проте, незважаючи ні на що, люди неохоче розставалися з рідним краєм, вишукуючи будь-яку можливість, аби залишитися на місці. Тому польська влада, *при активній підтримці*, якщо м'яко говорити, з боку радянської, з літа 1945 р. перейшла до прямого застосування примусу щодо виселення українців з території своєї країни, що супроводжувалося свавіллям з боку крайнє правих сил польського підпілля, як, зрештою, й значною частиною звичайних поляків, які вчиняли розбійні напади на українців з метою їх пограбування, а то й убивства.

Нагадаємо, що після зголошення на виїзд до УРСР, не мало значення в письмовій чи усній формі, для переселенців визначався день прибуття на залізничну станцію відправлення. Як й у недалекому 1915 р., кожна сім'я готувала найбільш необхідні для майбутнього життя предмети побуту, сільськогосподарський інвентар, худобу і продукти харчування тривалого зберігання. Частина власного майна переселенці продавали сусідам-полякам, або передавали своїм родичам, які не планували переїжджати до УРСР, для зберігання на випадок повернення до Польщі, хоч в принципі вони не повинні були того, у відповідності з *Угодою про обмін населенням*, робити.

Транспортне забезпечення переселенської акції для перевезення евакуйованих з території Польщі в Україну брав на себе уряд УРСР¹. З листопада 1944 р. до середини 1945 р. більшість виселенців до станцій відправлення добиралася переважно власним або польським гужовим транспортом. Як правило, для перевезення усього майна сім'ї доводилося повертатися декілька разів до покинутих домівок. В першу чергу перевозили жінок з дітьми, найцінніше і найнеобхідніше майно. Після того перевозили сільськогосподарський інвентар, худобу і фураж. Через значні відстані між селом і станцією процес переїзду на станцію тривав по кілька днів.

Органи, причетні до *евакуації українського населення* з території Польщі, були змушені визнавати, що його перевезення з місць про-

живання до станцій завантаження в основному здійснювалося мобілізованими у місцевого населення гужовим транспортом самих евакуйованих. Лише частково перевезення здійснювалося радянськими військовими автомобілями. З 244 тис. 934 т вантажу автомобілями дислокованих на території Польщі військових частин до станцій відправлення було перевезено лише 17 тис. 732 т. Для перевезення людей та майна українців, наприклад, з *Білгорайського повіту* до станцій відправлення залученими до акції автомобілями було сумарно витрачено 400 днів, а підводами – 15 тис. 908 днів, з *Володавського повіту* – автомобілями 2100 днів, а возами 20 тис. 688 днів, з *Грубешівського повіту* – автомобілями 500 днів, а підводами 70 тис. 612 днів, із *Замітського повіту* – автомобілями 392 днів і 4604 днів селянськими возами, з *Красноставського повіту* – 1225 днів автомобілями і 556 днів тими ж возами, з Холмського повіту – 2020 днів автомобілями і 28 тис. 544 днів гужовим транспортом. Перевезення людей та майна з найзахідніших *Любартівського* і *Радинського повітів* відбувалося виключно гужовим транспортом, на що перевізники на кожний повіт витратили відповідно 908 і 320 підвододнів. До речі, виключно селянськими возами підвозили до залізничних станцій українців з *Томашівського повіту*. При тому було затрачено 44 тис. 388 підвододнів².

Уповноважені по переселенню з українського боку через органи місцевої польської влади таки намагалися забезпечити українців транспортом для переїзду до станцій відправлення, але остання здебільшого не дуже ретельно реагувала на подібні зусилля. Через те у доповідній записці від 14 листопада 1944 р. заступник головного уповноваженого уряду УРСР з переселення українців М. Ромащенко зазначав: «Польські власті не надають на місцях необхідної допомоги від'їжджаючим для підвезення майна на залізничні станції, не виявляють ініціативи для мобілізації місцевого транспорту для підвезення переселюваних до залізничних станцій»³.

Дуже часто траплялося, що мешканці одного населеного пункту з різних причин не могли одночасно прибути до станції відправлення. Ті, що з'явилися там раніше, були змушені тижнями чекати на повне укомплектування ешелону. Мали місце непоодинокі випадки, коли для укомплектування вагонів в готовий до відправлення потяг вантажили частину якоїсь родини, решта членів котрої ще не прибула на станцію. Через те такі родини відокремленими частинами вивозилися до різних областей УРСР, після чого чоловіки розшукували дружин, ті чоловіків, а разом дітей, чи діти їх.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Коли подавали ешелони, на відкриті платформи вантажили сільськогосподарський інвентар і фураж, у закритих, а часто й у відкритих вагонах знаходилася худоба. Для людей призначалися закриті вантажні вагони, в яких розміщувалося від двох до п'яти родин з пожитками — постіллю, їжею, начинням, продуктами харчування і всім необхідним у дорогу.

У доповідній записці на ім'я голови Президії Верховної Ради УРСР Михайла Гречухи від 1 грудня 1944 р. депутат Верховної Ради УРСР, полковник А. Волков відзначив незадовільне забезпечення транспортом переселюваних сімей під час перевезення майна до станцій призначення. За його спостереженнями, через несвоєчасну подачу вагонів люди були змушені по 7-8 діб знаходитися під відкритим небом, в антисанітарних умовах. Подані під завантаження людей і майна вагони зовсім не відповідали вимогам і потребам. У дорозі їх не супроводжували медичні працівники. Судячи за текстом доповідної, неважко здогадатися, що полковник-депутат, не входячи до складу переселенських структур, виконував певну відокремлену функцію, будучи командиром військової частини, яка мала забезпечити нормальний хід переселення українців з північної частини Володавського повіту. Цілком зрозуміло, що не кожен командир військової частини міг доповідати безпосередньо голові Президії Верховної Ради. Полковник очевидно мав повноваження фіксувати висловлювання переселенців і навіть коментувати їх. Зокрема він писав Гречусі, що переселювані українці вели розмови про те, чому «Холмщина не включається до складу УРСР, адже тут майже всі українці, і всі вони хочуть відійти від Польщі». На підставі цього депутат-військовик резюмував, що в подібних розмовах виселювані холмшаки посилалися на особистий виступ Гречухи та виступ Хрушова на 6-й сесії Верховної Ради УРСР, коли обидва політики говорили про Холмщину⁴.

Транспортна проблема існувала практично протягом усього часу переселення українців з Холмщини та Південного Підляшшя, зрештою з усього Закарпаття, до УРСР. Як зазначалося у доповідній записці від 19 січня 1945 р. начальника політуправління 1-го Українського фронту Яшечкіна та начальника 7-го відділу того ж управління Дубовицького, у Білгородському, Красноставському та інших повітах мали місце факти саботажу переселення з боку представників місцевої польської влади шляхом затримки транспорту та оформлення оціночних документів⁵.

Люди, які через розлуку з рідною домівкою зазнавали моральних та фізичних страждань, вже на початковому етапі переселення відчули

на собі байдужість організаторів цієї грандіозної за масштабами і нелюдської за характером акції. Виселенці з *с. Радкова* Томашівського повіту, яких мали відправити в Україну зі станції Белз, з осені 1944 р. до весни 1945 р. чекали там на вагони. Не важко уявити настрої та оцінку дій радянської влади людьми, яким протягом чотирьох зимових місяців доводилося жити в землянках і нашвидкоруч з підручних матеріалів наметах, званих в народі *будами*⁶.

Про важку долю українців Грубешівщини і Томашівщини, особливо сіл, які постраждали від тотального знищення навесні 1944 р., достатньо просторо написано у попередніх розділах. Ті, хто залишився у живих, шукали порятунку у сусідніх галицьких селах. Тут, як додатковий штрих до загальної картини руїни, можна зіслатися на згадане вище донесення політуправління 1-го Українського фронту, в якому зазначалося, що станом на січень 1945 р. у гмінах (волостях) Крилів та М'яжке Грубешівського повіту внаслідок антиукраїнського терору з боку озброєного польського підпілля було знищено 90 відсотків житла, не говорячи про людські жетрви. Люди, котрі пережили це страхіття розбіглися, хто куди міг⁷.

Повертатись на спалені обійстя їм не було сенсу, тим більше що у жовтні 1944 р. розпочалося переселення українців до УРСР на підставі *Угоди* від 9 вересня того року. В місцях тимчасового пристанища з ними зустрічалися представники переселенських комісій, які пропонували переїзд до УРСР, зі слів постраждалих людей та свідків складали акти оцінки втраченого майна. Зокрема українцям містечка Лашів тодішнього Грубешівського повіту, а взагалі Томашівського, через затримки з виготовленням документів та відсутність залізничних вагонів довелося жити в наметах на привокзальній площі Белза до весни 1945 р.⁸.

Про намагання швидше перевезти українців до України можна судити за кількістю залучених до справи залізничних вагонів. Докладно про це ми говорили у попередньому розділі. Тут наведемо лише довідку про кількість задіяних для вивезення з Польщі українців від листопада 1944 р. по липень 1946 р. Отже, в листопаді 1944 р. було відправлено 1773 вагонів з переселенцями, в грудні – 3562, січні 1945 р. – 3776, лютому – 1889, березні – 3137, квітні – 3503, травні – 2260, червні – 3690, липні – 2262, серпні – 819, вересні – 1954, жовтні – 2010, листопаді – 2082, грудні – 509, січні 1946 р. – 303, лютому – 97, березні – 1725, квітні – 3102, травні – 6132, червні – 4650, липні – 335 вагонів⁹. Загалом, доволі переконливі дані кількості залізничних вагонів, поданих для перевезення українських переселенців з Польщі за час тривання

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

депортаційної акції. Але ж це *суха* статистика. Насправді, як ми вже неодноразово підкреслювали, кількості подаваних вагонів для транспортування переселенців дуже не вистачало. Крім того, їх подавали вкрай нерегулярно і не придатними для перевезення людей з їх пожитками. Тому й страждали люди впродовж не лише тижнів, а й довгих місяців у найкращу пору року для подібних цілей.

І на завершення цього короткого підрозділу ще трохи переесленської статистики. Серед переселених з Польщі в Україну 482 тис. 880 осіб нараховувалося 142 тис. 169 осіб віком до 13 років, що складало менше третини від їх загальної кількості; 288 тис. 922 особи віком від 14 до 55 років або близько 60 відсотків; 51 тис. 789 осіб віком понад 56 років, що становило трохи менше 11 відсотків. За фаховою ознакою серед переселенців налічувалося 288 тис. 858 селян, 4453 ремісників і кооператорів, 1817 робітників промислового сектора, 750 робітників сільського господарства, 735 транспортних робітників, 1177 службовців, 762 учителів, 288 священослужителів, 118 медичних працівників, 11 науковців, 182 тис. 944 осіб непрацездатного віку (малолітні діти і люди похилого віку)¹⁰.

У наведених статистичних даних, почерпнутих із *Заключного звіту* головного уповноваженого уряду УРСР з евакуації українців з території Польщі, поданого 14 лютого 1947 р., не виокремлено за даним показником тих чи інших регіонів Закерзоння. Знайти відповідні показники лише по холмсько-підляських землях не вдалося. Тому наводимо загальні. Що ж стосується Холмщини і півдня Підляшшя, вони могли бути вищими серед вивезених селян за рахунок інших категорій переселенців.

Розселення новітніх біженців

Вживаємо окреслення *новітніх біженців* за аналогією з 1915 р. Тодішня депортація холмсько-підляських українців, як відомо, офіційно власне йменувалася *біженством*, чому ми присвятили перші розділи нашої праці. Теперішня, яку ми назвали новітньою, шляхетно йменувалася *евакуацією*. Щоправда, коли глибше замислитися над по-вищим окресленням, то воно, на відміну від біженства, яке залишає якусь – теоретичну чи практичну – можливість, хоч колись повернутися на втрачені землі, *евакуація*, як показало життя, робилася раз і назавжди, що впливає з самого окреслення. Але все це – теоретич-

ні балачки. Насправді люди чинили спроби повернутися, про що вже частково йшлося у попередньому розділі. Але ті спроби наштовхувалися на опір з боку влади як радянської, так і польської. Іншими словами, прорватися назад, до рідних, хоч і здебільшого вже неіснуючих, домівок вдавалося лише поодиноким українцям.

За дорученням уряду УРСР міністерство сільського господарства розробило попередній план розселення переселюваних з Польщі українців. Розрахунки безпідставно базувалися на тому, що в Україну мало приїхати 60 тис. сімей (240 тис. осіб), тому 20 % родин планувалося розселити у східних, а 80 % (192 тис. осіб) – в західних областях. У східних областях частину прибулих передбачалося розмістити в колишніх німецьких колоніях, а решту – підселити до місцевих колгоспників. В західних областях для 47,5 тис. осіб передбачалося надання вільних житлових будинків, а для 144,5 тис. осіб – звільнені поляками будинки¹¹. Конкретно, виселені з *Білгорайського повіту* українці мали бути розселені у Херсонській, з *Холмського повіту* – у Запорізькій та Рівненській, з *Красноставського повіту* – у Запорізькій, з *Томашівського повіту* – в Одеській та Рівненській, з *Грубешівського повіту* – в Одеській, Донецькій (тодішній Сталінській), Полтавській, Рівненській та Волинській, з *Володавського повіту* – в Миколаївській, Харківській та Донецькій, із *Замітського повіту* – в Миколаївській та Кіровоградській областях¹².

Відсутність реальної оцінки ситуації лягла в основу безлічі проблем для переселенців та місцевих органів влади, адже прибулих з Польщі до УРСР українців виявилось удвічі більше, ніж передбачалося. Залучені до переселенської акції українські та польські установи не змогли налагодити зустрічного руху переселюваних людей. З цієї причини прибулим сім'ям місцеві органи влади часто не могли надати житла, яке ще не звільнили поляки, які мали переїхати до Польщі. В очікуванні житла та селянських господарств прибулим українцям в зимовий період доводилося тижнями жити в збудованих ними на залізничних рампях наметах і одночасно самим шукати вільні будинки в містечках і господарства в сільській місцевості .

При визначенні місць розселення перевезених з Польщі українців тодішня українська влада виходила з кількості залишеного поляками міського житла і селянських господарств в західних областях, а в східних областях України – вільних садиб на території довоєнних *німецьких колоній* та придатних для життя будинків в селах. Також враховувалася потреба в робочій силі, реманенті і худобі в економічно зруйнованих війною колгоспах східних областей. Разом з тим, розміщенням пе-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

реселенців у західних областях розв'язувалося питання розчинення воєнного налаштованого до радянської влади місцевого населення прибулими людьми з іншою ментальністю і традиціями, які в чужому середовищі не могли висувати до влади особливих вимог і бути спільниками місцевого люду в боротьбі з радянським режимом.

Більш предметно цими питаннями почало займатися створене у вересні 1944 р. при Раді Народних Комісарів (з березня 1946 р. при Раді Міністрів) *Управління в справах евакуації та розселення* прибуваючих з Польщі українців. В структурі виконкомів областей, які мали приймати переселенців, існували *відділи в справах переселенців*. До їх компетенції належали питання збору інформації про прибулих, їх місцезнаходження, підготовка проектів рішень виконкомів відповідних рівнів. Питання, пов'язані з облаштуванням прибулих сімей, безпосередньо вирішували керівники та відповідні підрозділи виконавчих органів обласних, міських та районних рад¹³.

Після уточнення чисельності українців на Закарпатті та корегування плану розселення переважна більшість переселенців скеровувалася до східних областей. З прибулих в Україну станом на 1 лютого 1945 р. 93 % родин були власне туди скеровані. Через категоричну відмову людей їхати до східних областей та відсутність вільного там житла станом на 25 липня 1945 р. чисельність скерованих до південно-східних областей переселенців скоротилася до 71%., на 1 лютого 1946 р. – до 52 %, на 17 травня 1946 р. – до 44 %¹⁴. Отак корегувалися плани розміщення переселенців після їх виїзду до УРСР.

Відповідно до скорегованого плану у 1945 р. в східних областях України планувалося розселити 78 тис. 146 сімей (316 тис. 324 осіб), з них у Запорізькій області 11 тис. 367 родин (44 тис. 858 осіб), Херсонській – відповідно 9308 (37 тис. 043), Миколаївській – 9278 (36 тис. 903), Луганській – 8729 (35 тис. 766), Дніпропетровській – 8450 (33 тис. 932), Донецькій – 7293 (29 тис. 045), Одеській – 6850 (27 тис. 40), Харківській – 5600 (22 тис. 311), Кіровоградській – 5557 (22 тис. 300), Полтавській – 3000 (12 тис. 780), Сумській – 2714 (10 тис. 856). В західних областях мало бути розселено 39 тис. 554 сімей (148 тис. 966 осіб), з них в Тернопільській області 16 тис. 298 родин (59 тис. 916 осіб), Волинській – відповідно 7252 (27 тис. 916), Львівській – 5797 (21 тис. 755), Рівненській – 3623 (13 тис. 983), Дрогобицькій – 3584 (13 тис. 778), Станіславівській (Івано-Франківській) – 3000 (11 тис. 530)^{15*}.

* Тут і далі знову ж таки наводимо, вслід за звітами, сумарні дані про усіх переселенців з Польщі.

У підсумку, у Запорізькій області при плані 11 тис. 367 фактично розселено 9402 сімей, в Херсонській – при плані 9276 розселено 4634 сімей, у Миколаївській – при плані 9308 розселено 4024 родин, у Ворошиловградській (нині Луганській) – при плані 8729 розселено лише 1555 сімей, у Дніпропетровській – при плані 8450 розселено 6205 сімей, в Сталінській (нинішній Донецькій) – при плані 7293 розселено 3110 сімей, в Харківській – при плані 5600 розселено 1068 сімей, у Кіровоградській – при плані 5557 розселено 2428 сімей, в Сумській – при плані 2939 розселено 526 сімей. Лише в Одеській області при плані 6850 фактично розселено 7234 сімей¹⁶.

Після чергового перегляду планів більшість вигнанців з Польщі мали жити в західних областях України. Так, у Тернопільській області при плані 4900 фактично розселено 41 тис. 105 сімей, у Львівській – при плані 13 тис. 437 розселено 14 тис. 955 сімей, в Станіславівській (нині Івано-Франківській) – при плані 4900 розселено 5158 сімей, у Волинській – при плані 7252 розселено 6498 сімей, в Дрогобицькій – при плані 8984 розселено 8073 сімей, у Рівненській – при плані 4936 розселено 4682 сімей переселенців¹⁷.

Витрати на перевезення українців з Польщі та поляків з України відповідно до *Угоди* взяв на себе уряд УРСР з наступними взаєморозрахунками з польською стороною¹⁸. Загальні витрати на перевезення українського населення з Польщі до України становили 10 млн. 110 тис. злотих. Таким чином, одна українська родина існуючому тоді в Україні комуністичному режимові дісталася за 82,56 польських злотих (близько 8 крб. на 1947 р.), а один українець – за 20,97 злотих (близько 2 крб.)¹⁹.

Одночасно, переселенці привезли в Україну 66 тис. 387 одиниць знарядь для обробітку землі, 1013 сівалок, 1653 зернозбиральних механізмів, 2024 механізмів для обмолоту зернових культур, 24 тис. 069 возів, 54 тис. 951 коней, 113 тис. 614 голів великої рогатої худоби, 46 тис. 469 овець і кіз, 23 тис. 453 свиней. В Польщі вони залишили посівів, рухомого і нерухомого майна на загальну суму 665 млн. 758 тис. 165 злотих (6 млн. 657 тис. 582 крб.), 88 тис. 490 житлових будинків і 159 тис. 635 господарських будівель, 461 тис. 317 га землі, з них 335 тис. 327 га орної. Для потреб дислокованих в Польщі частин Червоної армії виселенці здали 13 тис. 547 т зерна, 76 тис. 787 т картоплі, 2880 т овочів, худоби 2903 т у живій вазі та іншу сільськогосподарську продукцію²⁰.

Переселення, але вже самотужки

Зміна місця проживання значної частини переселенців у перші роки життя в Україні показала, що їх переїзд до південних і східних областей відбувся не з власної волі, а відповідно до рознарядки урядових кіл УРСР.

Задовго до закінчення акції переселення багато сімей, яких розмістили у південних і східних областях переїхали до західних. Причина додаткових труднощів, які люди достатньо свідомо створювали собі переїздами, полягала в тому, що:

— до східних областей вони доволі часто потрапляли не з власної волі, а згідно складеного відповідними урядовими структурами плану розселення переселенців;

— значна частина перевезених з Польщі українців у перший рік проживання в Україні наївно сподівалася повернутися на батьківщину, як це відбулося з ними після Першої світової війни. Вони намагалися оселитися в західних областях України, а переїзд туди зі східних областей розглядали як *дорогу додому*;

— існуюча в УРСР система колективного господарювання виявилася психологічно несумісною з життєвим досвідом переселенців;

— у південно-східних областях існував уклад життя, при якому кожна людина була, образно кажучи, усупільнена;

— органи місцевої влади не мали можливості виконувати передбачених угодою умов забезпечення переселенців;

— прибулі до південно-східних областей люди опинилися в інших кліматичних умовах, де часто питна вода була проблемою, а паливним матеріалом служила степова рослинність;

— незважаючи на складні, інколи драматичні періоди життя в Польщі, переселенці почували себе вільнішими від тогочасних громадян УРСР;

— між корінним населенням південно-східних областей України і прибулими з Польщі українцями існувала відмінність в мові, культурі, звичаях;

— переселенці зіткнулися з недобррозичливим ставленням місцевих мешканців через їх бідність і безправ'я та вимушеною необхідністю ділитися з прибульцями житлом;

— надавані переселенцям пільги і компенсації за залишене в Польщі майно у місцевого населення викликало заздрощі. Наймовірне за *обся-*

сами збагачення переселенців воно розглядало як загрозу власному добробуту.

Центральна та місцева влади всілякими методами намагалися закріпити переселенців у колгоспах південно-східних областей, де гостро відчувався брак робочої сили, худоби, сільськогосподарського інвентаря. Надання офіційного дозволу на зміну місця проживання було доручено *Управлінню в справах евакуації* при Раді Міністрів УРСР за поданням виконкомів обласних рад депутатів трудящих лише у випадках, коли:

- переселенська сім'я прибула з невідповідно оформленими евакуаційними документами;
- сім'я або деякі її члени з незалежних від них причин були розділені;
- члени сім'ї старшого віку або непрацездатні мали в інших областях близьких родичів (дітей, братів, сестер), які могли взяти їх на своє утримання чи забезпечення;
- лікарська комісія встановила доцільність зміни кліматичних умов у зв'язку з хворобами членів сімей переселенців²¹.

Після Постанови Ради Народних Комісарів і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. та наказу міністра внутрішніх справ УРСР В. Рясного від 3 жовтня 1945 р. за №00172 *Про запобігання самовільним переїздам господарств евакуйованого з Польщі українського населення* зміна місця проживання без офіційного дозволу властей вважалася злочином і каралася відповідно до законодавства Української РСР²².

В реальному житті переселенці та більшість керівників місцевих органів влади не дотримувалися урядової постанови. Безпосередні виконавці постанови розуміли, що змусити десятки тисяч людей дотримуватися нежиттєвих бюрократичних процедур практично неможливо, як і силою втримувати їх в місцях *планового розселення*. Траплялись випадки, коли місцеві органи влади західних областей в обхід *Управління в справах евакуації* давали письмові дозволи переселенцям на переїзд, за мотивацією об'єднання родин. У відповідь на це РНК УРСР і ЦК КП(б)У попередили «голів виконкомів обласних, районних, міських Рад депутатів трудящих і секретарів обкомів, райкомів і міськкомів КП(б)У західних областей УРСР про те, що у випадку наявності фактів видачі дозволів сім'ям українського населення, евакуйованого з Польщі до східних областей УРСР винні будуть притягнуті до найсуворішої відповідальності»²³.

Крім поодиноких випадків, як це мало місце в Рівненській області за переїзд переселенської сім'ї з одного району в інший, переселен-

ців до кримінальної відповідальності не притягали. Проте це не залишалося поза увагою контролюючих органів. В одній з доповідних записок на ім'я голови Раднаркому УРСР М. Хрущова міністр державного контролю Пирогов наголосив на бездіяльності керівників областей відносно закріплення приїжджих з Польщі українців в місцях планового розселення у східних областях і незаконного їх прийому в західних областях України²⁴.

Не розраховуючи на отримання офіційного дозволу на переїзд до західних областей України, скеровані до східних областей українці самовільно їх залишали і різними шляхами масово перебиралися до Західної України. Одні їхали в отриманих за хабар відкритих товарних вагонах, інші, ховаючись від спеціально призначених постів міліції, – на перехідних майданчиках товарних вагонів, ще інші – врятованим від експропріації власним гужовим транспортом.

Окремі сільські громади переселенців, яких з товарних вагонів вивантажили на степових залізничних станціях і роз'їздах у східних областях, місяцями жили на рампах у саморобних наметах з ряден. До них приходили *покупці* з навколишніх колгоспів. Після огляду запропонованих місць проживання і умов праці переселенці відмовлялися від них. Одночасно вони вивчали можливості переїзду до західних областей України і без дозволу властей *вирушали у зворотну дорогу*. На таке були спроможні громади, які виявляли згуртованість у складний міжвоєнний період та під час німецької окупації і мали досвідчених провідників з числа сільської інтелігенції. Один з авторів даної праці протягом двох місяців разом з родиною жив у таких умовах на залізничному роз'їзді в Миколаївській області, доки односельці не купили за борошно та інші продукти два відкритих вагони з-під вугілля і ними переїхали на Волинь. На переведення на Волинь привезеної з Польщі худоби група чоловіків і підлітків витратила понад місяць сповненого пригодами часу²⁵.

Місцеве населення через необізнаність називало прибулих переселенців *поляками*, що вкрай негативно сприймалося постраждалими від недавнього польського терору людьми. Керівники окремих колгоспів дозволяли собі відверті образи на адресу переселенців. Зокрема, голова колгоспу *Хлібороб* Солонянського району Дніпропетровської області заявляв переселенцям: «Ви нам не потрібні, нам потрібні ваші коні. Вас сюди ніхто не кликав і ніхто вас не буде захищати»²⁶. Подібне ставлення людей та місцевих керівників разом з незадовільним виконанням положень *Угоди* щодо забезпечення житлом і землею сприяло фор-

муванню у переселенців переконання про необхідність якнайшвидшого переїзду до Західної України. Цьому сприяло й погіршення матеріального становища прибульців. Привезені з собою запаси харчів закінчувалися, а голодні через неврожай 1946-1947 роки не віщували перспективи налагодженню життя у найближчі роки.

За даними Міністерства державного контролю УРСР з 126 тис. 622 переселених з Польщі українських сімей до місця призначення прибуло 118 тис. 724, ще 7998 сім'ям вдалося змінити маршрут і оселитися відразу в західних областях України. Станом на 8 червня 1948 р. в обласних, районних і міських управліннях з переселення перебувало 104 тис. 272 переселенських родин, а місцезнаходження 14 тис. 450 сімей властям було невідоме²⁷. Недостатній контроль за місцем знаходження врятував тисячі переселенських родин від зайвих проблем, дав змогу швидше визначитися з місцем проживання і розв'язати проблеми житла, побуту, роботи, навчання дітей тощо.

На початок осені 1946 р. Миколаївську область покинуло 300 сімей, Кіровоградську 1735 з 2310 прибулих переселенських сімей, Запорізьку – 5711 з 8574 сімей, з них лише 183 з дозволу властей²⁸. З Дніпропетровської області без дозволу властей виїхало 3943 родин, серед них з Нікопольського району – 293, Криничанського – 489, П'ятихатського – 326, Синельниківського – 287, Апостолівського – 200, Криворізького – 193, Верхньо-Дніпровського – 101, Щорського – 185, Солонянського – 151, Межівського – 116 евакуйованих з Польщі родин²⁹.

За даними згаданого Міністерства державного контролю УРСР станом на 8 червня 1948 р. зі східних областей самовільно виїхала 34 тис. 531 родина. На день закінчення переселенської акції до них було скеровано 39 тис. 726 сімей (149 тис. 659 осіб), а в червні 1948 р. там залишилося 5375 сімей (20 тис. 320 осіб)³⁰. Зокрема з Одеської області станом на 13 липня 1948 р. з прибулих 6911 переселенських сімей до Західної України виїхало 5602 сімей, з них у 1945 р. – 1921 сім'я, у 1946 р. – 4925, у 1947 р. – 240, у 1948 р. – 44 родини. За цей час згідно з офіційно отриманим дозволом з області виїхало лише 183 сім'ї³¹.

Коли неконтрольована міграція переселенців з південно-східних до західних областей набула масового характеру, з метою надання цьому явищу ознак керованості центральні органи влади внесли чергові корективи до плану розселення прибулих з Польщі українців. Було прийнято рішення про додаткове розселення в західних областях 42 тис. 184 сімей, з них – 21 тис. 639 у Тернопільській, 9428 – у Львівській, 5747 – в Дрогобицькій, 5370 – в Станіславівській областях³². В резуль-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

таті нового перепоселення станом на 8 червня 1948 р. в західних областях України опинилося 98 тис. 897 сімей (410 тис. 693 осіб) переселенців, в той час як на день закінчення переселенської акції там знаходилося 78 тис. 998 сімей (322 тис. 959 осіб), тобто на понад 20 тис. родин менше, а в людях цей показник сягав майже 90 тис. осіб³³.

Через переїзд до західних областей України чисельність скерованого до східних областей прибулих з Польщі українців протягом 1945-1950 рр. постійно зменшувалася. В *Запорізькій області* переселенці у 1945 р. становили 17,04 % від загальної кількості прибулих в Україну, у 1946 р. їх чисельність зменшилася до 9,11 %, у 1947 р. — до 7,0 %, у 1948 р. — до 0,92 %, у 1950 р. — до 0,91 %. Переселені з Польщі до *Одеської області* українці у 1945 р. становили 13,36% від загального числа переселенців, у 1946 р. їх чисельність зменшилася до 7,15 %, у 1947 р. до 5,63 %, у 1948 р. до 0,57%. У *Дніпропетровській області* чисельність переселенців зменшилася від 11,58 % у 1945 р. до 6,23 % у 1946 р., 4,83 % у 1947 р., 0,61 % у 1948 р., 0,54 % у 1950 р. В *Херсонській області* зменшення чисельності переселенців відбувалося від 8,99 % у 1945 р. до 4,79 % у 1946 р., 3,79 % у 1947 р., 0,42 % у 1948 р., 0,33 % у 1950 р. У *Луганській (тодішній Ворошиловградській) області* переселенці у 1945 р. становили 7,10% від прибулих в Україну, у 1946 р. — 1,84 %, у 1947 р. — 1,39 %, у 1948 р. — 0,22 %, проте у 1950 р. їх чисельність збільшилася до 0,33 %. У *Донецькій (тодішній Сталінській) області* питома вага переселенців становила 4,39 % — у 1945 р., 3,85 % — у 1946 р., 2,56 % — у 1947 р., 0,78 % — у 1948 р., 0,63 % — у 1950 р. У *Полтавській області* питома вага переселенців у 1945 р. становила 3,51 %, у 1946 р. — 2,39 %, у 1947 р. — 1,63 %, у 1948 р. — 0,33 %, у 1950 р. — 0,31 %. У *Кіровоградській області* зменшення чисельності переселенців відбувалося від 2,32 % у 1945 р. до 2,99 % у 1946 р., 2,10 % у 1947 р., 0,37 % у 1948 р., 0,29 % у 1950 р. В *Сумській області* питома вага переселенців у 1945 р. становила 0,96 %, у 1946 р. — 0,64 %, у 1947 р. — 0,63 %, у 1948 р. — 0,15 %. У 1950 р. — 0,13 %. В *Харківській області* зменшення чисельності переселенців відбулося з 0,79 % у 1945 р. до 0,15 % у 1948 р. Загалом зі східних областей до західних переїхало 86,2 % прибулих туди з Польщі українців³⁴.

На сході України здебільшого залишилися сім'ї, які мали багато дітей і перестарілих батьків. Через невеликі статки вони не претендували на земельні наділи в західних областях, адже не змогли б на них ефективно господарювати. Їх, цілком чи не зовсім, влаштовували отримані компенсаційні виплати, платня в колгоспах і присадибні ділянки. Багатодітні сім'ї могли розраховувати на першочергове забезпечення жит-

лом і допомогу на дітей. Зрештою, вони не відчували особливого дискомфорту, адже суттєво не вирізнялися серед бідного місцевого люду.

При цьому не слід також забувати, що до східних областей свідомо поїхали і там залишилися переселенці, які боялися, що на заході України, куди стікалася переважна маса земляків, серед яких нищпорили співробітники *органів* і через *сексотів* з числа переселенців (скорочення від рос. *секретный сотрудник*. — Авт.) вишукували таких осіб, щоб звинуватити їх у традиційних для тих часів злочинах — в українському буржуазному націоналізмі і співпраці з німецько-фашистськими окупантами. До таких осіб відносилися ті, хто на Холмщині чи Підляшші під час війни були війтами, солтисами, працівниками українських допоміжних служб, громадських організацій, українських кооперативів. ...Ба, траплялися випадки, що репресували евакуйованих православних священників і ... навіть колишніх, дивом уцілілих після 1939 р., членів КПЗУ. Для прикладу можна зіслатися на колишнього війта Потуржинської волості, (на польський лад — *гміни*), Євгена Курила. Посаду він обіймав вже після визволення з-під німецької окупації. Подався з родиною до Херсонської області. Осів у колишньому німецькому поселенні Основа (важко сказати, як воно називалося, коли там ще проживали німці), поруч з великим селом Британи (пізніше Дніпряни), де осіла родина одного з нас. Коли зайшла мова про переїзд на Волинь, він сказав, що дуже хотів би перебраться з родиною туди, але боїться, щоб за доносом когось з земляків не став колишнім *німецьким посіпакою*. Подібних прикладів можна навести чимало³⁵.

Протягом 1945-1950 рр. питома вага переселених з Польщі до України українців в західних областях постійно зростала. У Львівській області, наприклад, чисельність переселенців збільшилася з 12,43 % у 1945 р. до 21,37 % у 1946 р., 35,55 % у 1947 р., 36,28 % у 1948 р. Після закінчення переселенської акції цей показник збільшився майже на 15% за рахунок прибулих зі східних областей переселенців. Зокрема станом на 14 вересня 1946 р. до Львівської області зі східних областей прибуло 1087 переселенських родин, в тому числі з Херсонської області 125, Одеської 226, Запорізької 387, Миколаївської 86, Дніпропетровської 213, Кіровоградської 15, Донецької 21, Луганської 9, Сумської 5 сімей³⁶. Всього станом на 1 січня 1948 р. до Львівської області з південно-східних областей самовільно приїхало 3887 переселених з Польщі українців³⁷.

У Тернопільській області чисельність переселених з Польщі українців збільшилася від 6,78 % у 1945 р. до 28,16 % у 1946 р., 35,55 % у 1947 р., 36,28 % у 1948 р., а у 1950 р. за рахунок міграції в межах Захід-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ної України і т.зв. *оргнабору до промислових областей* Східної України зменшилася до 33,70 %. У *Волинській області* чисельність переселених з Польщі українців збільшилася з 4,76 % у 1945 р. до 12,30 % у 1948 р. і до 13,32 % у 1950 р. У тодішній *Дрогобицькій області* кількість прибулих переселенців змінилася від 1,03% у 1945 р. до 6,29% у 1946 р., 7,01 % у 1947 р., 12,34 % – у 1948 р. а у 1950 р. зменшилася до 12,91 %. У *Рівненській області* питома вага переселених з Польщі українців у 1945 р. становила 1,03 %, у 1946 р. – 1,25, у 1947 р. – 3,48 %, у 1948 р. – 9,13 %, у 1950 р. – 9,68 %. В *Івано-Франківській* (тодішній Станіславській) області чисельність переселенців збільшилася від 2,50 % у 1945 р. до 3,46 % у 1946 р., 4,08 % у 1947 р., 7,41 % у 1948 р., 7,47 % у 1950 р.³⁸. Отже, статистика показує, що міграція вихідців з Польщі в межах вже підрадянської України мала місце фактично у трьох вимірах: по-перше, зі сходу на захід, про що красномовно свідчать наведені вище статистичні дані; по-друге, в межах Західної України між областями; і, по-третє, внаслідок отого *оргнабору*, знову з заходу на схід України. Перший потік, цілком зрозуміло, був наймасовішим, охопивши п'яту частину переселенців з усіх українських етнічних земель у Польщі.

На початок 50-х рр. основна маса переселених з Польщі українців осіла: у Винниківському, Пустомитівському, Брюховицькому, Новояричівському районах *Львівської області* та місті Львові; у Затурцівському, Теремнівському, Луцькому, Ківецівському, Торчинському, Рожищенському районах *Волинської області* та місті Луцьку; у Рівненському, Здолбунівському, Дубнівському, Млинівському, Острозькому районах *Рівненської області* та місті Рівному; у Теребовлянському, Микулинецькому, Монастирецькому, Бережанському, Буданівському, Бучацькому, Гримайлівському, Гусятинському, Білобожницькому, Копичинецькому, Козівському, Підгаєцькому, Скалатському, Струсівському, Великоглибоцькому, Великоборківському, Збарзькому районах *Тернопільської області* та місті Тернополі^{39**}.

На визначення остаточного місця проживання та адаптації до нових умов життя значна частина переселенців витратила близько десяти років, з яких п'ять років тривав процес переїзду десятків тисяч людей зі східних у західні області України.

* Райони подані нами за тодішнім адміністративно-територіальним поділом. Значна частина з них згодом зникла внаслідок кількарізних реорганізацій.

Житлова проблема

Визначившись з місцем проживання в Україні, переселені з Холмщини і Підляшшя українці приступили до розв'язування найгостріших проблем. *Пріоритетними питаннями на початковому етапі були:* пошук житла, отримання майнової та фінансової компенсацій і землі для заснування власного господарства, працевлаштування дорослих членів сім'ї, навчання дітей, задоволення релігійних та культурних потреб, відновлення родинних та сусідських зв'язків, що було запорукою виживання в нових, нетипових для них умовах.

Вони мали моральне та юридичне право вимагати компенсацій за залишене нерухоме і рухоме майно, землю, посіви, здану у *Фонд Червоної армії* сільськогосподарську продукцію. На жаль, центральні та місцеві органи української влади не завжди були готові до повного виконання положень *Угоди про обмін населенням*. Це спричинило безліч проблем і конфліктних ситуацій, а облаштування людей в місцях розселення розтягнулося на багато років.

Важливою і водночас гострою виявилася проблема житла, від якої залежало місце постійного проживання і розв'язання решти питань. Підписанти *Угоди* заклали в ній положення про те, що будинки в містах і сільських місцевостях, які звільняли в результаті виселення до Польщі поляків, надаватимуться в першу чергу прибулим до України рідинам з Польщі⁴⁰, проте в реальному житті воно часто не відповідало задекларованим намірам.

У східних областях вільного житла виявилось недостатньо. Місцева влада не могла забезпечити окремим житлом навіть 30 % прибулих з Польщі українців. Станом на 20 червня 1945 р. з прибулих до східних областей 31 тис. 520 сімей окреме житло отримали лише 9532 родини⁴¹.

В *Запорізькій області* на середину 1945 р. житла не отримали понад 55 % прибулих з Польщі сімей, через що їм доводилося жити в *нелюдських умовах*. Зокрема, в колгоспі *ім. Енгельса* Чернігівського району з прибулих 41 родини 15 більше року жили у хлівах без вікон і дверей. В колгоспі *Ленінський шлях* Верхньо-Хортицького району три переселенські родини понад рік проживали у погребі, де раніше зберігалися колгоспні овочі. В цьому ж районі на території колишніх *німецьких колоній* знаходилося 1857 будинків, з яких переселенці отримали лише 592 (майже 32 %), а 231 (понад 12 %) будинок був переданий різним установам і організаціям, ще 862 (понад 46 %) зайняли місцеві жителі.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

В Чернігівському районі на території 13 колишніх німецьких колоній знаходився 601 будинок, з яких лише 210 було передано переселенцям⁴². В той же час у деяких колгоспах цього району переселенці були змушені жити в напівзруйнованих і напівспалених будинках. У Михайлівському районі керівники установ і організацій придбали за заниженими цінами і перепродали місцевим жителям 32 будинки, які призначалися для переселенців, у селі Широке того ж району чиновники придбали собі 13 будинків з переселенського фонду⁴³. Станом на 1 вересня 1946 р. з 4035 сімей переселенців, які ще залишалися на території *Запорізької області*, окремі будинки мали лише 1787 (50,3%). Без житла залишалося 1630 сімей (40 %), яким було надано земельні ділянки під індивідуальне будівництво, але будівельні матеріали не виділялися⁴⁴. При плані будівництва для переселенців 6756 будинків станом на 25 травня 1946 р. було збудовано 78 будинків, а 315 будувалися. У Василівському, Приазовському та деяких інших районах області спорудження будинків для переселенців на той час ще не розпочиналося⁴⁵.

У *Донецькій області* з прибулих у 1944–1945 рр. 3044 сімей окреме житло отримали лише 787 родин. Будинки для них не будувалися, а будівельні матеріали використовувалися не за призначенням⁴⁶.

Станом на 1945 р. з прибулих до 11 районів *Дніпропетровської області* 2893 сімей житло отримали лише 187 (7 %), але й воно не було закріплене за переселенцями (не передане у власність). Для 1429 сімей було надано земельні ділянки під індивідуальне будівництво, але будівельних матеріалів не було виділено. В колгоспі *Комінтерн* Широківського району сім'я переселенця Івана Горошука, яка складалася з 8 осіб, жила у занедбаній кімнаті з одним вікном і несправною пічкою. В цьому ж колгоспі сім'я переселенця Миколи Дроздова жила у конюшні⁴⁷. У Криничанському районі у 1946 р. 19 переселенських сімей перебивалися у землянках, а в колгоспі *Червоний Ліман* Покровського району 8 сімей жили в приміщенні колишніх дитячих ясел⁴⁸.

Житлову проблему переселенців місцеві власті розв'язували шляхом підселення до місцевих колгоспників, які передавали їм підсобні приміщення без вікон та ліжок. В Котовському районі з прибулих 193 сімей ділянки під забудову отримали 78, у Павлоградському – з 139 лише 60. У 1945 р. місцева влада розпочала будівництво 129 будинків для прибулих з Польщі українців, проте у більшості районів будівництво житла так і не розпочиналося⁴⁹. Станом на серпень 1946 р. з наявних в області 2743 переселенських родин окремі будинки отримали 1218, а 1487 залишалися на правах підселених до місцевих колгоспни-

ків⁵⁰. З запланованих для будівництва 5218 будинків для переселенців станом на 25 травня 1946 р. в області збудовано лише 75, ще 306 перебували на стадії будівництва⁵¹.

З наявних в *Одеській області* 3337 переселенських родин станом на 1948 р. житлом не було забезпечено 2908 сімей. Іншими словами, добрих 87% прибулих з Польщі українців не отримали житла. Разом з тим, вільні будинки продавалися приватним особам, які перепродували їх переселенцям за підвищеними цінами. Зокрема у Брадієвському районі, місцевий мешканець Осташкін на перепродажі переселенцям придбаного через райфінвідділ будинку заробив 7 тис. крб. За подібною схемою місцевий мешканець Білокінь на переселенцях заробив 12 тис. 500 крб., Мурашкевич – 7 тис. крб., Боргунова – 6500 крб., Співак – 6300 крб. Навіть Брадієвський райпромкомбінат – державний заклад – на перепродажу переселенцям раніше придбаного будинку заробив 6 тис. крб.⁵² В області траплялися випадки, коли новоприбулих у зимовий період виселяли з будинків, які їм попередньо надали органи місцевої влади. Разом з тим, станом на 1947 р. в області для переселенців було збудовано лише 21 будинок, в той час як будівельні матеріали використовувалися не за призначенням⁵³.

Станом на 1 жовтня 1946 р. у *Миколаївській області* з 759 родин, які ще там залишилися, житла не мали 119. Дуже подібною виявилася ситуація в *Кіровоградській області*, де з наявних на той час 575 родин, які прибули з Польщі, житлом було забезпечено лише 111 родин⁵⁴. Таким чином, забезпеченість житлом переселенців у першій з названих областей складала менше 16 %, а у другій трохи більше 19 %. Суттєво на цьому тлі відмінною виглядала ситуація у *Полтавській області*, де з наявних у 1946 р. 510 переселенських родин окремими будинками було забезпечено 367 або 72 %, а 27 (5,3 %) квартирами⁵⁵. Отже, разом понад 77 %, що, порівняно з іншими областями, було великим досягненням.

У складній ситуації переселенці знаходилися й у *Луганській області*. Перш за все, усі 1348 прибулих родин розмістили у колгоспах області. Проте, членами колгоспів з них стало лише 198 родин, чи менше 15%. Факт свідчить про те, що не дуже переселенці рвалися до колгоспів. У вільних житлових будинках розмістили 376 родин, а решту підселили до місцевих колгоспників як записано в *Довідці про хід виконання постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1946 р. «Про господарське влаштування українського населення, прибулого з Польщі, і роботі серед нього»* у Ворошиловградській області станом на 1 квітня 1946 р., в *порядку ущільнення*. Можна лише здогадуватися, як були задоволені ті, до кого

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

підселили і ті, кого підселили, незважаючи на те, що місцеві жителі на загал щиро зустріли прибульців, і не лише в даній області. Перевіркою було встановлено, що наприклад, у Ново-Світловському районі 50 родин переселенців проживали у будинках колгоспників у тому ж *порядку ущільнення*. Перевіряючи констатували, що *переселенці проживали* в антисанітарних умовах. Наводився приклад, що у колгоспі *Світанок* Ново-Анненської селищної ради проживали дві родини з 17 осіб у кімнаті площею 20 м², без опалення. У Бірюковській сільраді Свердловського району родина Кирила Коновала з 7 осіб, п'ятеро з яких були малолітніми дітьми, жила в приміщенні колишнього інкубатора (хліва), разом з коровою. У довідці, на яку ми посилаємося, далі йдеться, що в даному районі з такими житловими проблемами зіткнулися інші переселенці, зокрема родини: Івана Карп'яка, Михайла Коновалова, Теодора Шишака, Григорія Коновалова, Семена Шишака та ін.⁵⁶. В Успенському районі з наявних 88 будинків на території *колишніх німецьких колоній* переселенцям було передано 16, у Ровеньківському районі – з 103 будинків лише 9 закріплено за переселенцями⁵⁷. З 682 сімей, які у 1946 р. ще знаходилися на території області, житлом були забезпечені 505 родин.

В *Сумській області* 548 переселенських сімей було розселено у 8 районах по 2-5 родини на колгосп. В колгоспі *Нове життя* Глухівського району станом на 12 лютого 1946 р. 6 родин в складі 22 осіб жили у трикімнатній квартирі колгоспного будинку, де частині людей доводилося спати на підлозі. Через антисанітарні умови люди хворіли на важкі інфекційні хвороби, проте не отримували належної медичної допомоги. У той же час, колгосп мав власні будинки, які передав стороннім особам. В колгоспах *ім. Сталіна* і *Прогрес* переселенці проживали в антисанітарних умовах, через що мали коросту, були завошивленими. Приміщення, де вони проживали, погано опалювалися. Люди були змушені спати, не роздягаючись, багато хто не мав натільної білизни. Через нестачу мила переселенці не милися, а одержу і постільну білизну не прали. У колгоспі *Велетень*, що в районному центрі Глухові, три родини станом на 12 лютого 1946 р. зовсім не були забезпечені паливом⁵⁸.

Наприкінці 1947 р. у південно-східних областях України після міграції переселенців до Західної України загалом з тих, хто там залишився, житлом було забезпечено 82,3 % сімей. Треба врахувати, що на цей час східні області самовільно покинуло 35 тис. сімей, не дочекавшись гарантованого під час евакуації з Польщі житла та землі⁵⁹.

Через відсутність вільного житла для переселенців планувалося збудувати 19 тис. житлових будинків, проте місцеві органи державної вла-

ди не мали можливості та, зрештою, й не докладали особливих зусиль до виконання взятих зобов'язань⁶⁰. Наприкінці 1947 р. з 5478 переселенських сімей, які ще залишалися у південних і східних областях, окремими будинками були забезпечені 966, а 513 – квартирами. Для них було збудовано 320 і відремонтовано 184 будинків⁶¹.

Абсолютна більшість переселюваних з України до Польщі поляків проживала на території західних областей України. Завдяки тому, що вони залишили 78 тис. 410 садиб, в тому числі 73 тис. 379 житлових будинків, житлова проблема прибулих з Польщі українців тут значно краще розв'язувалася, хоч і тут не бракувало прикрих відхилень від виконання узятих владою зобов'язань⁶².

Зокрема, у *Тернопільській області* поляки, покидаючи Україну залишили 34 тис. 310 будинків, з них 1489 у містах і містечках⁶³. Через безвідповідальне ставлення місцевих властей до збереження залишеного поляками житлового фонду станом на 1946 р. 9253 будинки вимагали ремонту, з них 4751 – капітального⁶⁴. З прибулих до області на початку 1946 р. 38 тис. 901 української родини окремим житлом було забезпечено 28 тис. 864 сімей, а на серпень 1946 р. переселенці володіли 31 тис. 220 житловими будинками⁶⁵. Через великий вплив переселенців та відсутність вільного житла Тернопільський обком КП(б)У і обласна Рада депутатів трудящих були змушені звернутися до центральних органів влади з проханням більше не скеровувати до області поселенців⁶⁶. Станом на 15 квітня 1947 р. в області знаходилося 33 тис. 960 родин українців, депортованих з Польщі, з них 2493 прибулих з південно-східних областей України. Загалом переселенцям було передано 32 тис. 201 житловий будинок, 40 тис. 895 господарських будівель і 711 квартир⁶⁷. Крім того, для прибулих в область 35 тис. 106 сімей (155 тис. 620 осіб) станом на 1 вересня 1947 р. було збудовано ще 65 будинків і 1405 відремонтовано⁶⁸.

До *Волинської області* станом на 24 жовтня 1946 р. прибуло 12 тис. 139 переселених з Польщі українських родин, з них 6816 безпосередньо з Польщі, а 5323 – з південних і східних областей України^{69*}. На початку 1947 р. на території області знаходилася 13 тис. 471 родина (49 тис. 199 осіб) переселенців, з яких 6621 переїхали з південно-східних областей України⁷⁰. За підрахунками Волинського обкому КПУ поляки зали-

* За іншими даними, безпосередньо з Польщі прибуло 7117 родин у складі 25 тис. 351 особи. А станом, щоправда, на 15 серпня 1946 р. з інших областей УРСР – 3195 родин або 12 тис. 403 особи. – ЦДАВОВУ України. – Ф.4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1-9; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 320-321.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

шили в області 5106 житлових будинків, з них 1504 в містах і райцентрах. З наявного вільного житла переселенцям передали лише 2878 будинків, а решта була зайнята установами, організаціями та місцевими жителями. Після вжитих місцевою владою заходів та самозахоплення переселенцями вільних садиб станом на травень 1947 р. житлом було забезпечено 13 тис. 447 переселенських родин, з них 10 тис. 569 отримали окремі будинки⁷¹. Протягом 1945-1946 рр. для переселенців було збудовано 222 будинків, ще 176 будувалися за державні кошти⁷². Разом з тим, у 1946 р. частина родин, які переїхали з південних і східних областей і знайшли тимчасовий притулок у містах і містечках області, розпочали будівництво власного житла за рахунок компенсаційних коштів і державних кредитів, які не перевищували 3 тис. карбованців.

У *Львівській області* з прибулих у 1945 р. 8560 українських переселенських сімей житло отримали 7280, інших було підселено до польських родин, які підлягали евакуації до Польщі⁷³. Але багатьом прибульцям житла не дісталось. Зокрема, в Золочівському районі житлом не було забезпечено 69 переселенських родин, у Бібрському – 50, у Красненському – 193 з 296 прибулих, у Перемишлянському – 25 з 28, у Винниківському – 135 з 2353. Через недогляд місцевих властей звільнені поляками житлові будинки подекуди розграбовувалися та руйнувалися місцевими жителями. Лише в Городоцькому районі налічувалося 98 таких будинків⁷⁴.

Станом на вересень 1946 р. до області прибуло 15 тис. 765 родин, з яких 13 тис. 018 були забезпечені житлом в сільській місцевості, 2147 – отримали квартири в містах і містечках, а 600 – підселено до польських родин, які мали виїжджати до Польщі, але не бажали цього робити⁷⁵. На 20 травня 1947 р. з прибулих 18 тис. 424 переселенських сімей (в т. ч. 14 тис. 764 згідно з планом розселення) житлом були забезпечені 14 тис. 909, з них 2125 – квартирами у містах і містечках. Незважаючи на те, що понад 3500 родин залишалися без житла, 1727 призначених для переселенців будинків з дозволу влади зайняли місцеві жителі, а 733 – установи та організації⁷⁶.

Незважаючи на існуючу гостру житлову проблему, тодішня Брюховицька районна рада депутатів трудящих Львівської області у 1947–1948 рр. відмінила 21 раніше прийняте рішення про закріплення будинків за переселенцями, а 5 будинків з переселенського фонду передала місцевим жителям. Подібні випадки мали місце у Жовківському, Буському, Перемишлянському, Щирецькому, Пустомитівському та інших районах області. Облвиконком своїм рішенням відібрав у переселенців 5 рані-

ше наданих переселенцям будинків у Брюховицькому, 3 – у Жовківському, 2 – у Буському районах⁷⁷. У 1949 р. переселенцям було передано 456 будинків з переселенського фонду, які раніше займали організації та приватні особи. Ще 640 житлових будинків планувалося передати переселенцям після примусового відселення місцевих мешканців, які самовільно їх зайняли⁷⁸.

У *Дрогобицькій області* станом на 10 жовтня 1946 р. з прибулих 9394 переселенських родин (40 тис. 749 осіб) окремі будинки отримали 7750 сімей, а 1143 – окремі або комунальні квартири⁷⁹. В деяких районах області органи місцевої влади не належним чином займалися житловою проблемою прибулих людей. Зокрема в Стрийському районі залишалися без житла 45% (192 сімей). Разом з тим, райвиконком передав 251 будинок організаціям, а 66 будинків з переселенського фонду – місцевим приватним особам. У Дрогобицькому районі на вересень 1946 р. було 128 бездомних переселенських родин, в Рудківському – 300. Через байдужість місцевих властей в Журавницькому районі місцеві жителі зруйнували 60 будинків, 50 стаєнь і 50 стол, призначених для перевезених з Польщі українців⁸⁰. З прибулих до області 11 тис. 986 родин ще у 1949 р. без житла залишалося 576⁸¹.

В *Рівненській області* польське населення залишило 4652 будинки, з яких 1790 виявилися пошкодженими. Крім того, виселене з України чеське населення залишило в області 4193 будинки⁸². Місцеві жителі самовільно захопили 2148 залишених поляками будинків, які призначалися для переселенців, на що органи влади належним чином не відреагували⁸³. Наприкінці 1945 р. в області налічувалося 2670 переселенських родин, з них 1038 відповідно до державного плану розселення. Прибулі сім'ї отримали 793 будинків, а решту було підселено до місцевих жителів. При тому частина переселенців була змушена винаймати житло. В липні 1946 р. в Дубнівському районі з 429 прибулих родин 151 отримали окремі будинки, а 124 - квартири. В Рівненському районі з 853 переселенських родин житлом було забезпечено лише 178.

Наприкінці 1946 р. на території *Рівненської області* знаходилося 8404 переселенських родин, з них 5814 (69 %) прибуло з південно-східних областей України. Планові переселенці отримали 1472 житлових будинків з господарськими будівлями, що складало 57%, а 43% – отримали квартири. Лише 5,2 % непланових переселенських родин отримали 310 житлових будинків, а 94,8 % (5319 сімей) були змушені винаймати житло у місцевих жителів⁸⁴. У 1947 р. в області налічувалося 11 тис. 985 переселенських родин, з них 6088 прибули з південно-східних областей

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

України. Окремі будинки отримали 1063 родини, ще 399 сім'ям було надано квартири, 5923 винаймали житло у місцевих мешканців, а 152 родин встигли збудувати власне житло⁸⁵. Загалом, до області станом на 1 квітня 1948 р. самовільно прибуло 7690 переселенських родин⁸⁶.

У *Івано-Франківській* (тодішній Станіславівській) області у 1945 р. для переселених з Польщі українців призначалося 12 тис. 542 житлових будинків, з них 3313 відремонтованих. Станом на жовтень 1946 р. до області прибуло 7444 українських родин, яким надали лише 5723 будинків. Разом з тим, 859 будинків зайняли місцеві жителі, а 551 будинок був переданий установам і організаціям. У самому Івано-Франківську з 372 прибулих сімей житлом забезпечено лише 12, а решті доводилося перебувати в непристосованих для проживання службових приміщеннях, або винаймати житло у місцевих мешканців. Наприкінці 1947 р. переселенці отримали 5802 будинки в сільській місцевості, 80 комунальних квартир, але 480 ще залишалися підселеними до місцевих мешканців. Осілі в містах області сім'ї переселенців отримали 621 будинків, 421 комунальних квартир, а 55 винаймали житло⁸⁷.

Загалом в західних областях України з прибулих 98 тис. 314 переселенських родин будинки отримали 75 тис. 138 родин, окремі та комунальні квартири — 10 тис. 288, а решті довелося винаймати приватне житло або будувати власне за рахунок державних кредитів.

Характерним явищем було невиконання планів будівництва житла для переселенців. Зокрема в західних областях України при плані будівництва 16 тис. 471 будинку фактично збудовано 1906, ще 1835 було відремонтовано. У 1948 р. там без житла знаходилося 1288 переселених з Польщі українських родин⁸⁸.

У *Рівненській області* станом на 1947 р. з запланованих 4 тис. будинків було збудовано лише 357, в тому числі у Дубнівському районі 42 з 250, Здолбунівському — 2 з 221, Острозькому — 11 з 400, Рівненському — 118 з 413. На 1949 р. в області було збудовано 749 будинків, ще 140 будувалося⁸⁹. У *Волинській області* з 7971 запланованого будинку станом на вересень 1948 р. збудовано 1469, ще 348 будувалося⁹⁰. В Івано-Франківській області до 1947 р. будівництво житла для переселенців взагалі не велося, а з запланованих на 1949 р. 221 будинку розпочато будівництво лише 12⁹¹.

Надані, відповідно до положень *Угоди про обмін населенням* будинки за переселенцями часто не закріплювалися (не передавалися у власність). Ще у 1960 р. до відділу переселення (з 1955 р. відділу оргнабору) Львівської області надійшло 10 скарг щодо відмови передачі будинків у

власність. У 1961 р. з цим питанням до відділу оргнабору звернулося 32 переселенські родини, у 1962 р. — 15⁹². В сільській місцевості мали місце випадки виселення переселенців з наданих житлових будинків через відмову вступу до колгоспу⁹³.

Земельне питання

Прибулі з Польщі українці розраховували на можливість заснування власних господарств на отриманих від держави земельних ділянках в місцях поселення, що було закріплено окремим положенням міжурядової *Угоди*. Від членів переселенських комісій та політінформаторів вони знали, що в Україні прибулі з Польщі українські родини «наділяються землею для ведення одноосібного господарства в розмірах не менших, ніж ті, якими вони користувалися до евакуації, але не більше 15 га на одне господарство. Селяни, які переселяються на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки, якщо вони навіть і не мали землі на момент евакуації, в разі їх бажання будуть наділені землею на загальних підставах»⁹⁴. Це положення *Угоди про обмін населенням* виявилось цікавим для малоземельних і безземельних селян, які становили значний відсоток серед українців Холмщини та Південного Підляшшя і волею-неволею подалися до УРСР, бо вдома їх господарства не перевищували з 0,5–3 га землі. Якщо їх власники, до того ж, мали багатодітні сім'ї, то господарства такого розміру не лише не були рентабельним, вони просто не забезпечували необхідних умов для існування. Отже, у матеріальному відношенні їм в Польщі нічого було чого втрачати. Таким чином, майбутнє наділення землею в Україні для них стало привабливим аргументом до виїзду. Образно кажучи, *кльонувши* на нього, вони в числі перших добровільно переселялися в Україну. Серед них виявилися далекі родичі одного з авторів пропонованої праці. Ця багатодітна родина, яка не мала землі та належних засобів для існування, спочатку оселилася на Волині, але незабаром переїхала на Дніпропетровщину, куди мала скерування *переселенської комісії*. Там дорослі члени сім'ї вступили до колгоспу, там донині живуть їх нащадки⁹⁵.

Справжній зміст будь-якого закону криється у підзаконних актах. В 4-му пункті першого розділу *Інструкції по виконанню Угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з терито-*

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

рії УРСР, було записано, що переселенцям «надається присадибна ділянка від 0,35 до 0,5 га, а в окремих випадках до 1 га, що стосувалося тих областей України, де на той час панувала колгоспна система. Таким чином, проблема наділу переселенців у східних областях, землю, поза вказані розміри, не могла бути по іншому вирішена, адже там земля і засоби виробництва були *давно усупільнені*. Вільних земельних площ там вже не було й в помині, а існування хоч будь-яких приватних господарств поруч з колгоспами підривало б *соціалістичну систему* господарювання.

Зіткнувшись з колгоспною системою господарювання вигнанці з Польщі дуже болісно пережили адаптацію до неї. Більшість з них не поспішала розставатися з привезеною худобою, реманентом, як, і, відверто кажучи, не хотіла *задарма* працювати в колгоспах. Між іншим, один з авторів десятилітнім хлопчаком потрапив з родиною до села Британи на Херсонщині. Вище ми вже говорили про житлову проблему, з якою зіткнулися депортовані з Польщі українці. Село, куди прибули дві родини – Юрія Свистуна та Юлії Макар, рідних брата і сестри, в яких налічувалося вісім осіб, у тому четверо дітей, були підселені до жінки, чоловік якої під час війни виконував обов'язки старости села, а тепер відбував покарання. З усього було видно, що той староста відносився до найбідніших жителів села. Швидше всього, жереб на *піднімецьке старостування* випав йому, бо інші не дуже поспішали обійняти таку посаду. Будинок, куди примістили переселенців, мав дуже убогий вигляд і складався з невеличкої житлової кімнати, де належало проживати двом родинам, крихітної кухні, де залишалася власниця обійстя, яку, до речі, місцева влада хотіла взагалі виселити, і лише через заступництво пришельців залишила її у спокої, і хліва, куди прибулі помістили привезену з собою корову. Усі три перелічені приміщення уміщалися під одним дахом тієї убогої хатини, до якої належав город у 25 сотих з одним-єдиним деревцем. Виходило, що взамін залишених у Польщі майже 20 га орної землі та 5 га лісу дві родини отримали чверть гектара городу, який ділили з його колишньою власницею, залишивши все те майно у серпні 1946 р., перебравшись на Волинь⁹⁶.

Отримання переселенцями городів, чи *присадибних ділянок*, зумовлювалося вступом до колгоспів, але й за виконання згаданої умови ділянки їм виділялися доволі часто навіть за кілька кілометрів від місця проживання і у значно менших розмірах, ніж передбачалося. Так, у *Дніпропетровській області* з загальної кількості прибулих у 1945 р. 2893 родин присадибними ділянками до 0,06 га забезпечено лише 1429, тобто близько 50% сімей, наприклад, у Котовському районі – 79 з 193 прибулих, а у Павлоградському – 60 з 139 прибулих родин⁹⁷.

Навіть у західних областях, де ще не було колгоспів, положення *Угоди про обмін населенням* виконувалося у далеко неповному обсязі. У попередньому розділі ми вже говорили про розміри можливих наділів переселенцям земельних ділянок у 7 га, які здебільшого передбачалися для поселенців у *Дрогобицькій, Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській* областях, а у *Волинській та Рівненській* областях – до 10 га. Щоправда, в окремих випадках, залежно від природно-кліматичних умов, переселенці могли отримати навіть до 15 га⁹⁸.

Станом на 24 жовтня 1946 р. у *Волинській області* 8526 переселенським сім'ям було надано 32 тис. 499 га землі, в тому числі 29 тис. 435 га орної⁹⁹. У *Тернопільській області* станом на 20 червня 1946 р. з прибулих на той час 37 тис. 686 переселенських сімей земельні наділи надані лише 32 тис. 147 родин, які отримали 88 тис. 686 га землі, що складало 2,75 га на сім'ю¹⁰⁰. В *Тернопільській*, як й у інших західних областях, надання землі переселенцям продовжувалося, тому тут станом на грудень 1946 р. 33 тис. 468 переселенських родин отримали 106 тис. 308 га землі¹⁰¹, а станом на 15 квітня 1947 р. 33 тис. 516 родинам було надано 106 тис. 653 га землі¹⁰².

Після припинення надання землі середній розмір земельної ділянки переселенської родини у *Львівській області* становив 2,8 га, у *Рівненській* – близько 2 га, у *Тернопільській* – 2,5 га, у *Волинській* – 3,1 га, в той час як вільний земельний фонд останньої становив 141 тис. 369 га¹⁰³. Навіть ті кілька десятків тисяч родин, які отримали землю у західних областях, через декілька років були змушені добровільно передати її до новостворюваних колгоспів, чим і закінчилася *одісея* індивідуального господарювання прибулих з Польщі споконвічних українських хліборобів, разом з місцевими.

Взаєморозрахунки і матеріальне забезпечення

Важливим питанням для переселенців стали розрахунки з ними за залишене в Польщі майно. Воно разом з розрахунками за посіви сільськогосподарських культур закладалося ще під час опису майна майбутніх переселенців. В *Угоді про обмін населенням* з цього приводу вказувалося, що «на майно, яке залишає евакуйований на міс-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ці, складаються спеціальні описи. Описи складаються спільно Уповноваженими і Представниками Сторін. При складанні описів майна, яке залишає евакуйований, Уповноважені і Представники Сторін облічуватимуть за встановленими формами як кількісний, так і якісний стан майна». Далі в документі потенційним переселенцям гарантувалося: «Вартість рухомого, а також нерухомого майна, яке залишається після евакуації, повертається евакуйованим за страховою оцінкою, згідно з законами, що існують в Українській Радянській Соціалістичній Республіці і відповідно в Польській державі. В разі відсутності страхової оцінки, майно оцінюється Уповноваженими і Представниками Сторін»¹⁰⁴.

Окремим людям, майно яких частково або повністю знищило польське підпілля, документи склалися на підставі страхових свідоцтв або зі слів свідків і місцевих чиновників, при цьому вартість нерухомого майна у багатьох випадках доволі занижувалася. Лише з доброї волі, або особистої зацікавленості членів переселенських комісій, здійснювалася оцінка незакінчених будівель, на які були відсутні документи зі страховою оцінкою майна. Заради правди, варто зазначити, що члени радянських переселенських комісій нерідко у вартість описуваного майна вписували на прохання від'їжджаючих власність, якою ті не володіли. Це, у свою чергу, викликало постійні конфлікти з польською стороною. Детальніше про це йшлося у попередньому розділі.

Згідно з переписом та оцінкою 482 тис. 880 виселених українців залишили на території Польщі майна на суму 737 млн. 279 тис. польських злотих, у тому будівель на суму 615 млн. 719 тис. злотих, 88 тис. 490 житлових будинків і 159 тис. 635 господарських будівель, 461 тис. 317 га землі, з них –337 тис. 327 га орної, 165 тис. 703 га посівів. Українцями з Польщі в Україну було привезено 66387 одиниць ґрунтообробної техніки, 1013 сівалок, 1653 зернозбиральних машин, 24 тис. 069 возів, 54 тис. 951 коней, 113 тис. 614 голів великої рогатої худоби, 46 тис. 469 овець і кіз, 23 тис. 453, свиней¹⁰⁵.

Крім того, українське населення передало для потреб Червоної армії та місцевих органів польської влади 13 тис. 547 тонн зерна, 76 тис. 787 тонн картоплі, 2880 тонн овочів, 23,0 тонн олійних культур, 29,03 тонн худоби у живій вазі, 151,2 тонн насіння трав, 54 тонни фуражу для худоби¹⁰⁶.

Як зазначено у заключному звіті *Головного уповноваженого уряду Української РСР з евакуації українського населення з території Польщі* про виконання *Угоди* від 9 вересня 1944 р. до *Луганської* (тодішньої Во-

рошиловградської) області переселенці привезли 238 коней, 1316 голів великої рогатої худоби, 1034 овець і кіз. До Дніпропетровської області разом з переселенцями потрапило 2210 коней, 5207 голів великої рогатої худоби, 1976 овець і кіз, 1496 свиней. До Запорізької області – відповідно 4038 коней, 8561 голів великої рогатої худоби, 2386 овець і кіз, 2527 свиней. До Кіровоградської області переселенцями ввезено 4081 коней, 2470 голів великої рогатої худоби, 2077 овець і кіз, 89 свиней. До Миколаївської області, натомість 1827 коней, 3715 голів великої рогатої худоби, 1531 овець і кіз, 1428 свиней. До Одеської області – 2731 коней, 5753 голів великої рогатої худоби, 1601 овець і кіз, 1610 свиней. До Полтавської області – 705 коней, 1919 голів великої рогатої худоби, 999 овець і кіз, 274 свиней. До Донецької (тодішньої Сталінської) області – 427 коней, 2680 голів великої рогатої худоби, 1084 овець і кіз, 46 свиней. До Сумської області евакуйовані українці завезли 146 коней, 455 голів великої рогатої худоби, 213 овець і кіз, 38 свиней. До Харківської області потрапило 184 коней, 1007 голів великої рогатої худоби, 721 овець і кіз, 4 свині. До Херсонської області – 2022 коней, 3925 голів великої рогатої худоби, 1043 овець і кіз, 1177 свиней. До Волинської області, оскільки то було поруч з Холмщиною, ввезли 5115 коней, 6904 голів великої рогатої худоби, 4124 овець і кіз, 4266 свиней. До Дрогобицької області – 2852 коней, 8558 голів великої рогатої худоби, 1364 овець і кіз, 179 свиней. До Львівської області – 6235 коней, 12066 голів великої рогатої худоби, 3381 овець і кіз, 1944 свиней. До Рівненської області – 3241 коней, 5485 голів великої рогатої худоби, 4392 овець і кіз, 3266 свиней. До Івано-Франківської (тодішньої Станіславської) області – 2086 коней, 4867 голів великої рогатої худоби, 930 овець і кіз, 226 свиней. До Тернопільської області – 20 тис. 423 коней, 38 тис. 712 голів великої рогатої худоби, 17 тис. 605 овець і кіз, 4882 свиней¹⁰⁷. Як бачимо, до останньої потрапило найбільше домашніх тварин. Тут немає нічого дивного, бо на Тернопіллі осіло найбільше вигнанців з усього Закарзоння.

Підтвердженням заможності прибулих в Україну з Польщі українців, порівняно з місцевим населенням УРСР, можуть служити оцінки мешканців Дніпропетровської області, які навів у листі до М. Хрушова заступник наркома держбезпеки УРСР Дроздецький. В них зазначалося, що «переселенці з Польщі дуже багаті, не такі старці як наші українці, бо жили не в колгоспах, мають по 2-3 коней, 3-4 корови, свиней, по 60-80 пудів борошна, необхідний сільськогосподарський інвентар. Вони сваряться з представниками влади, бо їм обіцяли приватні госпо-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

дарства, через що не бажають вступати до колгоспів. Вони дуже освічені та культурні, привезли з собою багато книжок»¹⁰⁸.

У різних областях України питання розрахунків з переселенцями за залишене в Польщі майно вирішувалося неоднаково. Так, у *Донецькій області* органи місцевої влади в середині 1945 р. отримали від 3044 переселенських родин документи на 13 млн. 987 тис. крб., а розрахувалися лише з 98 сім'ями, виплативши 550 тис. крб.¹⁰⁹.

У Верхньо-Хортицькому районі *Запорізької області* голови колгоспів забрали від переселенців *акти-накладні* на здане у Польщі зерно, але ні зерна, ні грошей не видали. У Межівському, Котовському, Верхньо-Дніпровському, Криничанському і Синельниківському районах *Дніпропетровської області* місцеві органи влади, зважаючи на кількість привезеної переселенцями худоби, вручали їм приписи про обов'язкові державні поставки продуктів тваринництва, навіть за період їх перебування у Польщі після 9 вересня 1944 р. Влада не зважала на те, що переселенці не отримали можливості вести власні господарства і згідно з документами вони на два роки звільнялися від оподаткування. Це робилося з метою вилучення у переселенців худоби, насамперед у тих, хто не вступив до колгоспів¹¹⁰.

В *Луганській* (Ворошиловградській) *області* станом на 1 квітня 1946 р. за залишені в Польщі посіви зернових переселенці отримали по 4 центнери зерна в розрахунку на один залишений гектар. За залишені 1006,38 га посівів їм було видано 4025, 75 ц зерна. Однак, за залишені посіви картоплі, льону, конюшини розрахунки з переселенцями не були проведені. В області мали місце випадки свідомого ошукування при розрахунках за залишені посіви. Зокрема, в Успенському районі, якщо в документі значилося 3 га посівів, розрахунки здійснювалися лише за 0,3 га, за 2 га — відповідно 0,2 га. За явного заниження кількості зерна, яке належало видати за 1 га посівів, що не перевищувало 4 центнерів, керівники колгоспів і заготівельних організацій таким чином у десять разів зменшували належну до видачі кількість зерна¹¹¹.

В *Сумській області* розпорядження наркомату фінансів щодо взаєморозрахунків з переселенцями за залишені у Польщі посіви сільськогосподарських культур протягом п'яти місяців лежали без руху в канцелярії обласного управління фінансів. Станом на 1 квітня 1946 р. документи від переселенців на право отримання компенсацій органами місцевої влади не були зібрані, тому взаєморозрахунки не проводилися¹¹².

У *Тернопільській області* документи для взаєморозрахунків за залишене в Польщі майно подало 22 тис. 200 родин, які претендували на

115 млн. 58 тис. крб. компенсацій. Станом на 1 вересня 1946 р. 12 тис. 415 родинам було виплачено лише 7 млн. 528 тис. крб. Для проведення лише першочергових розрахунків з наявними в області переселенцями фінансовим органам не вистачало 42,6 млн. крб., тому облвиконком звернувся до центральних органів української влади про додаткове виділення 100 млн. крб.¹¹³. В тій же області у 1947 р. переселенцям було видано 8288 т зерна, 15 тис. 359 т картоплі, 5652 т сіна і соломи, передано 11 тис. 510 га посівів¹¹⁴.

Затримки з взаєморозрахунками не давали можливості переселенцям облаштовувати життя і швидко адаптуватися до існуючого державно-політичного ладу. Обласні і центральні органи влади отримували сотні скарг від переселенців щодо незадовільного виконання умов угоди в галузі взаєморозрахунків з ними. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У були змушені 22 серпня 1946 р. прийняти постанову *Про стан господарсько-побутового облаштування евакуйованого з Польщі в УРСР українського населення*, якою зобов'язувала місцеві органи влади поліпшити роботу по забезпеченню переселенців житлом, проведення своєчасних розрахунків з ними за залишене в Польщі майно і сільсько-господарську продукцію.

У *Тернопільській області* станом на 15 квітня 1947 р. 8691 переселенській родині як компенсацію за залишене в Польщі майно було видано 8288,6 зернових та 8,5 т олійних культур, 15 тис. 359 т картоплі, 369,5 т овочів, 5652 тон сіна і соломи. Крім того, переселенці отримали 1367,5 га посівів, 7575,9 т зерна жита, 6024 т зерна пшениці¹¹⁵.

У *Волинській області* станом на 20 травня 1947 р. з необхідних для розрахунків 61 млн. 760 тис. крб. фактично виплачено 38 млн. 180 тис. крб. Крім того, переселенцям було повернуто 3298 ц зерна і 16 тис. 676 ц картоплі¹¹⁶.

У *Рівненській області* станом на 11 листопада 1945 р. з призначених для розрахунку з переселенцями 4 млн. 300 тис. крб. виплачено лише 2 млн. 309 тис. крб.¹¹⁷. Після відповідної постанови керівних органів УРСР стан розрахунків з переселенцями хоч й поліпшився, але область відносилася до числа найбільш проблемних щодо розрахунків з прибулими з Польщі українцями. В області станом на 25 травня 1947 р. для розрахунку з 8596 сім'ями необхідно було 47 млн. 527 тис. крб. На вказану дату взаєморозрахунки були проведені лише з 1547 переселенськими родинами, яким виплачено 14 млн. 605 тис. 100 крб., з них 2 млн. 972 тис. 900 крб. натурою і 11 млн. 632 тис. 200 крб. грішми, ще 6418 сімей отримали відшкодування за залишені в Польщі посіви у

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

вигляді 20 тис. 315 га орної землі. Решті було видано 4808 т зерна, 2326 т інших продуктів сільськогосподарського виробництва¹¹⁸.

У *Львівській області* станом на 20 травня 1947 р. з прибулих до області 18 тис. 424 переселенських родин подали документи на отримання компенсації 14 тис. 377 сімей, які претендували на 104 тис. 353 тис. крб., але отримали лише 72 млн. 22 тис. крб. Станом на середину 1947 р. повністю проведено взаєморозрахунки з 9292 родинами, які отримали 72 тис. 022 крб., з них 28 тис. 295 крб. натурою (будинки і господарські будівлі), а 43 тис. 727 крб. виплачено грошима. В той же час не було проведено розрахунків з 5095 сімей, які подали документи на суму 33 млн. 331 тис. крб.¹¹⁹.

Як встановило Міністерство державного контролю УРСР в шести районах *Львівської області* не за призначенням було використано майна переселенського фонду на суму 3 млн. 498 тис. крб.¹²⁰. Разом з тим, за неповними даними станом на 1948 р. за фіктивними документами було виплачено 8,5 млн. крб. грішми і видано 2341 т зерна¹²¹.

Розрахунки з переселенцями відбувалися б значно краще, якби чиновники усіх рівнів не зловживали своїм службовим становищем. Наприклад, у *Львівській області* у 1948 р. з виділених облвиконкомом для потреб переселенців 2 млн. 200 тис. крб. останнім було виплачено лише 933 тис. крб. Разом з тим, з цих грошей чиновникам видавалися премії. Так, у Ново-Яричівському районі з переселенського фонду секретар райради Пересада, завідувач загальним відділом Никудинський, інспектор райфінвідділу Захарченко та інспектор райкому КП(б)У Сухарев отримали по 1 тис. крб., а завідувач райфінвідділу Кормич – 1,5 тис. крб.¹²². У *Волинській області* державними чиновниками було використано не за призначенням майна з того ж переселенського фонду на суму 3 млн. 498 тис. крб.¹²³.

Для якнайшвидшого розв'язання проблем з облаштуванням переселенців та зняття напруги в їх середовищі через незадовільне виконання владою взятих на себе зобов'язань передбачалися кошти для надання переселенцям кредитів і безповоротної грошової та матеріальної допомоги продуктами харчування. Зокрема, у *Дніпропетровській області* на 1946 р. було передбачено 1,52 млн. крб. для кредитування переселенців, але через їх масовий виїзд до західних областей було виплачено лише 524 тис. крб. У *Запорізькій області* з цієї ж причини з передбачених 1,52 млн. крб. було використано всього 551 тис. крб., у *Львівській області* з передбачених 7,5 млн. крб. надано переселенцям кредитів на суму 3,3 млн. крб.¹²⁴. В областях на заході України з передбачених їх бюдже-

тами на 1947 р. 62,2 млн. крб. використано для надання переселенцям кредитів і допомоги лише 36,6 млн. крб., а загалом по Україні – з передбачених на той рік 24,9 млн. крб. витрачено всього 17,7 млн. крб.¹²⁵.

В *Луганській* (Ворошиловградській) області станом на 1 квітня 1946 р. для надання безповоротної одноразової допомоги було виділено 500 тис. крб. В Успенському районі 24 переселенські сім'ї отримали допомогу на загальну суму 21 тис. 500 крб., у Ровеньківському районі 112 сім'ям виплачено 75 тис. крб. Крім того, переселенцям було реалізовано 21,9 т солі, 5,5 т господарського мила, 5015 кусків туалетного мила, 20 т гасу, 44,8 т борошна, 7144 кг цукру, 17 т кукурудзи, 70,9 т картоплі, 63,3 т овочів, 10 тис.м³ деревини для будівництва власного житла¹²⁶. В колгоспі *ім. Енгельса* Успенського району у вигляді матеріальної допомоги переселенцям видано 16 т зерна, у Лисичанському районі – 24,8 т зерна, 12,5 т картоплі, 19,5 т овочів, 135 кг жирів, 130 т сіна і 300 т соломи¹²⁷.

Керівні органи СРСР і УРСР не залишили поза увагою державні структури, на які лягли додаткові навантаження, пов'язані з прийомом і облаштуванням прибулих з Польщі українців. На підставі документів про передане переселенцями зерно та іншу сільськогосподарську продукцію місцеві керівники східних областей України звітували про нібито проведені взаєморозрахунки, після чого колективні господарства отримували пільги. Відповідно до постанови Раднаркому СРСР від 28 липня 1945 р. та спільної постанови Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 4 жовтня 1945 р. *Про затвердження пільг по зернопоставках з врожаю 1945 р., наданих колгоспам УРСР, які прийняли переселенців з Польщі* обов'язкові поставки зерна для східних областей України були зменшені на 1 млн. 166 тис. пудів, в тому числі для *Запорізької області* на 514 тис. пудів, *Миколаївської* – 317 тис., *Одеської* – 241 тис., *Херсонської* – 71 тис., *Донецької* – 32 тис., *Дніпропетровської* 1 тис. пудів¹²⁸.

Постановою Ради Міністрів УРСР за № 2276 – 161с від 4 грудня 1947 р. було визначено, що розрахунки з переселенцями за залишене в Польщі майно припиняються 15 грудня 1947 р.¹²⁹. Таке рішення уряду УРСР значну частину переселенських родин поставило в скрутне становище. У зв'язку з тривалою невизначеністю щодо вибору остаточного місця проживання в Україні частина переселенських родин не встигла скористатися своїм правом на отримання компенсації за залишене майно. Станом на кінець 1947 р. документи для отримання матеріального та грошового відшкодування подала 83 тис. 161 родина на за-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

галъну суму 560 млн. 080 тис. 300 крб. Фактичні розрахунки були проведені лише з 68 тис. 668 родинами, тобто 56% від загальної кількості прибулих в Україну, на загальну суму 165 млн. 902 тис. 800 крб. Ще 296 млн. 742 тис. 400 крб. переселенці отримали грішми, що покривало 82,6% від загальної потреби. Лише за задану у *Фонд Червоної армії* сільськогосподарську продукцію 52 тис. 687 родин гроші отримали вчасно і у повному обсязі¹³⁰.

Архівні документи говорять про те, що *Угода* від самого початку виконувалася не повною мірою, а окремі її положення залишилися невиконаними до сьогодні. Уся державно-політична система, особливо органи місцевої української влади, виявилися організаційно і психологічно не готовими до прийому і влаштування переселенців, хоч відповідна робота ними мала проводитися заздалегідь.

Численні документи дають підставу вважати, що політичне керівництво УРСР, досягнувши в основному бажаного результату, не збиралося, та й не мало ресурсів для повноцінного виконання положень *Угоди про обмін населенням*.

Працевлаштування переселенців

Визначившись з місцем проживання і розв'язавши першочергові організаційні та побутові питання, переселенці приступили до пошуків роботи. Відмінності у формах зайнятості цілих суспільних груп переселенців були пов'язані з місцем проживання в УРСР та існуючими в місцях їх розселення умовами. Незважаючи на матеріальне забезпечення певної частини переселенських родин, життя змушувало їх або засновувати власне селянське господарство в західних областях України, або пристосовуватися до колгоспної системи у східних областях, або ж влаштовуватися працювати на підприємства, в установи та організації і одночасно закладати підсобні господарства, що тоді мало місце навіть в обласних центрах.

Більшість української спільноти Холмщини і Південного Підляшшя становили селяни і вони на стадії складання заяв про переїзд до УРСР у переважній більшості погоджувалися жити у сільській місцевості. В західних областях, до запровадження колективізації, переселенські родини засновували власні господарства на отриманій землі і жили від прибутків за вироблену та реалізовану продукцію.

У східних областях частина переселенців адаптувалася до існуючої там системи господарювання, погодилася з правилами життя і поведінки, але більша частина розселених там родин так і не адаптувалася до тамтешніх умов проживання. Незважаючи на те, що їх розселили на території колгоспів, лише незначна частина вступала до них і була зарахована штатними колгоспниками. Так, у *Донецькій області* з прибулих 3044 переселенських родин до колгоспів вступило 2935, до радгоспів – 32 родини, а 77 з прибулих родин працювали на промислових підприємствах¹³¹.

В *Херсонській області* станом на 25 липня 1945 р. з прибулих 4660 родин на території колгоспів було розселено 2954 родин, з яких у колгоспах працювало 216, а 227 родин працювали на промислових підприємствах і в організаціях¹³². За трудовий ненормований день роботи в колективному господарстві на працюючого члена сім'ї у вигляді заробітної плати видавали 0,5 кг, а на непрацюючого – 0,25 кг зерна¹³³.

Прибулі до *Сумської області* переселенці офіційно до колгоспів не вступали, але під час жнив працювали у полі. В зимовий час вони відмовлялися від роботи через відсутність теплого одягу і належного взуття¹³⁴. В колгоспі *ім. Чапаєва* Глухівського району сім'я переселенця С. Дзюбинського тривалий час жила без хліба і картоплі. Голова родини був змушений продати останнє пальто і за отримані гроші придбав 3,5 ц картоплі. За відпрацьовані 450 трудоднів лише після втручання контролюючих органів він отримав 24 кг зерна жита, якого сім'ї з восьми душ вистачило на тиждень. Пізніше його родина отримала допомогу від споживчої кооперації в розмірі 9 кг борошна на дорослу особу і 8,6 кг – на непрацюючих членів сім'ї¹³⁵.

З прибулих до *Луганської області* 1348 переселенських родин станом на 1 квітня 1948 р. в колгоспах працювало 198, що складало 15 % від їх загальної кількості¹³⁶. В Успенському районі тієї області рішенням облвиконкому і обкому КП (б)У від 5 січня 1946 р. на базі *колишніх німецьких колоній* було створено три колгоспи виключно з переселенських родин. У колгоспі *ім. Хрущова* його членами стало 47 родин, в колгоспі *ім. Карла Лібкнехта* – 39, а в колгоспі *ім. Чапаєва* – 29 родин переселенців¹³⁷.

З метою закріплення переселенців у східних областях окремих осіб висували на керівні посади нижчої ланки. Зокрема, в *Луганській області* станом на 1 квітня 1946 р. керівні посади отримало 19 переселенців, з них 5 стали бригадирами і 13 ланковими в колгоспах, а один обіймав посаду секретаря сільської ради. У заснованих на базі німецьких

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

колоній трьох колгоспах бригадами і ланковими працювали виключно переселенці¹³⁸.

Як було прийнято у тодішньому радянському суспільстві, що, до речі, тягне за собою негативні наслідки дотепер, поряд з правдивим висвітленням проблем, з якими зіткнулися переселені з Польщі українці, у кожному звіті чи інформації робилися спроби прикрасити дійсність, а недоліки *списувати* на недостатню *політмасову роботу*. У тій же тодішній *Ворошиловградській області* взяли на облік 156 багатодітних матерів-переселенок. Але чомусь *оформлено* (так записано у довідці, датований квітнем 1946 р., що мало б означати – заведено справу для надання допомоги. – *Авт.*) лише 133. Ось тим *оформленим* багатодітним матерям надали допомогу на загальну суму 186 тис. 310 крб. Це дуже добре, бо люди терпіли скруту. Але як виживали інші 23 багатодітні родини? Згадки про це немає. По області виявили також для подання до урядових нагород 187 матерів-переселенок, але подали представлення на 130. Серед них, переселенку Ганну Верховановську зі згаданого колгоспу *ім.Хрущова* Переможненської сільради Успенського району. Так ось за даними, що містяться у згаданій довідці, родина матері-героїні, яка мала дев'ять синів, за чотири місяці виробила 417 *трудоднів*, мала дві корови, порося, курей. Було б цікаво довідатися, що ж отримала та працююча родина за зароблені трудодні, щоб себе утримувати¹³⁹.

В західних областях процес працевлаштування переселенців носив інші форми. Скеровані до них згідно державного плану розселення селянські родини мало впливали на вибір місця проживання, тому оселялися здебільшого у запропонованих владою місцях. До заснування колгоспів вони працювали у власних селянських господарствах. Після одержавлення землі члени родини старшого віку працювали в колгоспах, щоб мати присадибну ділянку від 0,25 га до 0,5 га, отримувати від колгоспу зерно і фураж для худоби та іншу продукцію. Особи середнього віку намагалися здобути потрібну для колгоспного господарства спеціальність обліковця, електрика, механізатора, коваля, які оплачувалися вище від інших працівників.

Були й інші форми господарювання. Зокрема у селі Потиличі Глибочького району Тернопільської області у квітні 1945 р. 18 переселенських родин заснували колективне сільськогосподарське підприємство *Червона зірка*, до якого в травні 1946 р. належала 31 переселенська родина. Після року господарювання вони отримали врожай по 9 ц з одного гектара, а члени колгоспу отримали по 5 кг зерна за трудодень¹⁴⁰.

Проте, в західних областях така форма працевлаштування до їх суцільної колективізації була швидше винятком.

Завдяки меншому знищенню промислових підприємств, відновленню роботи старих та заснуванню нових установ, організацій, навчальних закладів та закладів культури переселенцям було значно легше знайти роботу за фахом. Доводом цього може служити телеграма за підписом секретаря Львівського обкому КП(б)У Івана Грушецького на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Дем'яна Коротченка від 20 червня 1946 р., в якій обком партії просив скерувати до області одну тисячу родин переселенців для працевлаштування: на підприємствах будівельних матеріалів 150 осіб, комунального господарства 120 осіб, заводу металевих виробів 30 осіб, легкої промисловості 100 осіб, місцевої промисловості 50 осіб і лісової промисловості 300 осіб¹⁴¹.

Майже усі колишні службовці, вчителі, медичні працівники, священослужителі, науковці, кооператори і ремісники, робітники промисловості і транспорту відразу або після переїзду зі східних областей, осідали в містах і містечках, працювали в існуючих та створюваних підприємствах місцевої промисловості, комунального господарства і заготівлі, лісової і деревообробної промисловості, медичних, освітніх і культурних закладах. Зокрема педагоги Петро Козлюк, Олександр Самохваленко, Юрій Свистун після переселення працювали за фахом на Волині, науковець Всеволод Здун – на Львівщині, лікар В. Зелінський – на Волині, організатор кооперативного руху в Холмському повіті Василь Гуль – на Львівщині, священники Василь Бухало – на Рівненщині, Йосип Цехан – на Львівщині, Гавриїл Коробчук – на Волині, Володимир Мархева – на Івано-Франківщині¹⁴².

Враховуючи проблеми з забезпеченням населення продовольством і товарами першої необхідності переселенці намагалися влаштуватись на підприємства лісового господарства і деревообробної промисловості, які мали власні відділи робітничого постачання (ВРП). Там вони могли за державними цінами придбати паливо, продукти харчування і товари першої необхідності, отримати ділянки землі під городи і сінокоси, а ,найголовніше, отримувати грошову винагороду за працю.

З метою швидшої адаптації переселенців до нових умов Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У спільною постановою № 1620-118 рекомендували місцевим органам радянської влади висувати переселенців на керівні посади в колгоспах і органах місцевого самоврядування. Наприкінці 1947 р. у південних і східних областях переселенці

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

вже обіймали 274 керівні посади середньої ланки, а в західних областях, де їх на той час знаходилося понад 80% від прибулих в УРСР 573¹⁴³.

Згідно зі звітом Тернопільського облвиконкому станом на 1947 р. 11 переселенців працювали завідувачами відділів районних рад депутатів трудящих, 93 обіймали посади голів, а 115 – секретарів сільських рад, 149 очолювали земельні товариства¹⁴⁴.

Перед тим, як поставити в розділі крапку, варто бодай побіжно зупинитися на намаганні багатьох переселенців повернутися до Польщі, незважаючи на те, що їх там могло очікувати. І справа не лише у тому, що вони зіткнулися з неймовірними труднощами в умовах нового поселення. Поряд з ними, чи не вирішальну роль відігравала *туга за втраченим рідним краєм*. Частково про реемігрантів у процесі переселення йшлося у попередньому розділі.

Судячи з листування, яке зберігається в архівосховищах України, явище станом на 1947 р. набрало загрозливих розмірів. Про це красномовно свідчить, наприклад, лист тодішнього міністра внутрішніх справ СРСР Сергія Круглова до секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича, датований червнем того року. Заклопотаний всесоюзний міністр просив Кагановича «розглянути це питання і вжити необхідних заходів». А йшлося конкретно про те, що між 29 квітня і 11 травня 1947 р. прикордонники затримали 155 родин українських переселенців у складі 666 осіб, які намагалися перебратися назад до Польщі, мотивуючи свої дії «важким матеріальним становищем і незабезпечення їх житлом у місцях розселення». Серед них було ніби 526 осіб, які покинули Тернопільську, а решта тодішню Сталінську області. За даними Круглова, затримані після депортації з Польщі були спочатку розселені у Тернопільській, Сталінській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Сумській, Полтавській та інших областях. З того виходить, що Тернопільська стала своєрідним транзитним пунктом для тих, хто відчайдушно намагався повернути втрачене¹⁴⁵.

Тому ж Кагановичу 7 травня 1947 р. писав міністр внутрішніх справ УРСР Тимофій Строкач. Він повідомляв, що з березня по 10 травня при спробі перейти радянсько-польський кордон з метою повернутися в рідні місця затримано 271 родину, загалом 1044 особи. Міністр повідомляв партійному керівництву, що переселенці пересуваються до кордону групами по 30–50 осіб на п'яти-восьми возах шосейними і ґрунтовими дорогами, а окремі з них родинами з двох-трьох осіб навіть залізницями. Переважна більшість тих, хто намагався повернутися до Польщі покинули Харківську, Ворошиловградську, Полтавську,

Сталінську, Дніпропетровську, Одеську, Тернопільську та інші області. «Прикордонними військами за спробу нелегально перейти кордон 36 осіб притягнуто до відповідальності, - інформував міністр. – Інші особи територіальними органами МВС видалені з прикордонної смуги». У своєму листі міністр зачитував показання чотирьох чоловіків, затриманих при спробі перейти кордон – Михайла Бугера, Михайла Мудрого, Петра Греся і Василя Рибак. Усі вони покинули Тернопільську область, але родини двох попередньо були скеровані – Мудрого до Одеської області, а Греся до Дніпропетровської. Кожен із затриманих твердив, що не міг утримувати в злиднях своєї родини і тому наважився на такий крок, тим більше, що «всі переселенці збиралися виїжджати до Польщі і говорили, що кордон можна переїжджати, я й поїхав разом з усіма», - як пояснював свій вчинок Рибак¹⁴⁶.

Крім усього іншого, переселенцям заборонили осідати в 50-кілометровій прикордонній смузі. Але рішення про це прийняли аж 22 квітня 1946 р. Отже, людей треба було з тієї смуги виселяти, якщо вони вже там проживали. Вказівку про непоселення перевезених з Польщі українців нібито видано ще 21 вересня 1945 р., хоч її, судячи по всьому, ніхто не виконував або виконував не ретельно. Згідно з вказівкою виселили 1147 родин. Але у прикордонній смузі продовжувало проживати 3198 переселенських родин, в яких налічувалося 11 тис. 519 осіб. Зрозуміло, що сказане стосувалося *Волинської, Дрогобицької та Львівської областей*. Очевидно, що 451 родина у складі 1828 осіб, що оселилася в 50-тикілометровій смузі на Волині, мала холмсько-підляські корені, хоча не виключено, що й у двох інших областях могли бути холмщаки чи підляшуки. Справа повторного, причому відвертого примусового, переселення стала важким випробуванням для людей, що вже більш-менш влаштувалися. Переважну більшість тих, хто осів у тій злочасній зоні змусили таки перебратися деінде. Якусь кількість все ж залишили в спокої, але лише після ретельної *перевірки їх лояльності*, швидше за все – зобов'язання не чинити спроб повернутися до Польщі¹⁴⁷.

Таким склався початок вживання холмсько-підляських, як і надсянських та лемківських переселенців, в суспільство підрадянської України. Було б несправедливо говорити виключно про негатив, тому що переважна більшість з депортованих з плином часу знайшла своє місце у суспільному житті.

Примітки

1. ЦДАВОВУ України. – Фонд 2. – Опис 7. – Справа 1420. – Арк. 29-40.
2. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 5-80; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 239-240.
3. Цит. за: Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С.135.
4. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 790. – Арк. 92-93 зв.; Депортації. Т.1. – Док.126. – С. 364.
5. Там само. – Спр. 1474. – Арк. 6.
6. Щирба Г. Исторична правда про переселення українців з Холмщини в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців з відстані 50 років // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. – Львів, 1996. – С. 121.
7. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1474. – Арк. 3.
8. Щирба Г. Названа праця. – С. 120.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 5-80; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 255-256.
10. Там само. – Арк.. 5-80; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 236.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 76.
12. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1420. – Додаток 3.
13. Там само. Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-3.
14. Щирба Г. Назв. праця . – С. 148.
15. Там само. – С. 149.
16. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 235.
17. Там само.
18. ЦДАВОВУ України. Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1420. – Арк. 29-40.
19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 5-80.
20. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 237-238.
21. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 26.
22. Кіцак В. Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування у 1944-1947 рр.// Україна-Польща. Исторична спадщина і суспільна свідомість. – Т. 2. Депортації 1944-1951. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. – С. 93-94.
23. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф-2022. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 163-164.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5165. – Арк. 129.
25. Особистий архів Анатолія Салюка.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1470. – Арк. 297-310.
27. Там само. – Спр. 5165. – Арк. 128.
28. Там само. – Спр. 2606. – Арк. 76.
29. Там само. – Арк. 44, 76, 104, 152.
30. Там само. – Спр. 5165. – Арк. 129.

31. Там само.
32. ЦДАВОВУ України. Ф. 4626. – Оп. 1. – Од. зб. 27. – Арк. 60, 64; Хомра У., Секела М. Переселення українців з польського прикордоння в 40-х роках: розселенський аспект// Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. – Львів: Суспільно-культурне товариство «Холмщина» у Львові, 1996. – С. 151.
33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5165. – Арк. 129.
34. Хомра У., Секела М. Назв. праця. – С. 150.
35. Особистий архів Юрія Макара.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2606. – Арк. 100.
37. Там само. – Спр. 5165. – Арк. 131.
38. Хомра У., Секела М. Назв. праця. – С. 150.
39. Там само. – С. 153.
40. ЦДАВОВУ України. Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1420. – Арк. 29-40.
41. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1471. – Арк. 882.
42. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 28-41; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 314-315.
43. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 336. – Арк. 33.
44. Там само. – Оп. 23. – Спр. 2606. – Арк. 76.
45. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 28-41; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 314.
46. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1470. – Арк. 305.
47. Там само. – Арк. 297-310.
48. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 28-41; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 314.
49. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1470. – Арк. 297-310.
50. Там само. – Спр. 2606. – Арк. 44.
51. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 28-41; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 314.
52. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5165. – Арк. 129.
53. Там само. – Спр. 2606. – Арк. 96; Спр. 5165. – Арк. 129.
54. Там само. – Спр. 2606. – Арк. 96.
55. Там само. – Арк. 104.
56. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 10-23; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 307 - 308.
57. Там само. – Арк. 10-23; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 307.
58. Там само. – Арк. 100–115; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 290 – 291.
59. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 19-22.
60. Кіцак В. Назв. праця. – С. 99.
61. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 20-23.
62. Кіцак В. Назв. праця. – С. 98.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

63. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366. – Арк. 26.
64. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 28-41; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 316.
65. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366. – Арк. 58; Там само. – Оп. 23. – Спр. 2606. – Арк. 2.
66. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366. – Арк. 26.
67. Там само. – Арк. 141.
68. Гонгар Т. Роль місцевих органів влади в організації депортації українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр.// Україна-Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – Т. 2. Депортації 1944-1951. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. – С. 89.
69. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2606. – Арк. 252.
70. Там само. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 336. – Арк. 129.
71. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 10.
72. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 336. – Арк. 129.
73. ДАЛО. – Ф. Р. 221. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 2а.
74. Данилиха Н. Проблеми забезпечення житловими і господарськими приміщеннями українців з Польщі в УРСР у 1944-1950 рр. (На матеріалах західних областей України)// Україна-Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – Т. 2. Депортації 1944-1951. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. – С. 105-107.
75. ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 421. – Арк. 125.
76. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2611. – Арк. 124-126.
77. Там само. – Спр. 5165. – Арк. 133.
78. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 5974. – Арк. 25.
79. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2606. – Арк. 224; Спр. 5165. – Арк. 125-140.
80. Данилиха Н. Назв. праця. – С. 108-109.
81. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 5974. – Арк. 28.
82. Макарчук С. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944-1947 рр.// Збірник кафедри української преси. – Львів, 2000. – Випуск 3. – С. 282.
83. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2611. – Арк. 125-130.
84. Данилиха Н. Назв. праця. – С. 112-113.
85. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 205. – Арк. 121.
86. Там само. – Оп. 23. – Спр. 5165. – Арк. 131.
87. Данилиха Н. Назв. праця. – С. 111-112.
88. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 20-23.
89. Данилиха Н. Назв. праця. – С. 123.
90. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 132.
91. Данилиха Н. Назв. праця. – С. 124.

92. ДАЛО. – Ф. Р-1350. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 33, 34; Спр. 118. – Арк. 48, 54, 59; Оп. 3. – Спр. 210. – Арк. 8, 21, 94.
93. Данилиха Н. Назв. праця. – С. 122.
94. ЦДАВОВУ України. Ф. 2. Оп. 7. – Спр. 1420. – Арк. 29-40.
95. Особистий архів Анатолія Салюка.
96. Особистий архів Юрія Макара.
97. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1470. – Арк. 297-310.
98. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1420. – Арк. 57-85.
99. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2606. – Арк. 252.
100. Кіцак В. Назв. праця. – С. 100.
101. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 336. – Арк. 58.
102. Там само. – Арк. 141.
103. Там само. – Оп. 23. – Спр. 2606. – Арк. 252.
104. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1420. – Арк. 29-40.
105. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2606. – Арк. 12.
106. Там само. – Спр. 4356. – Арк. 5-80; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С.238.
107. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 237.
108. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1475. – Арк. 30-32.
109. Там само. – Оп. 30. – Спр. 366. – Арк. 18.
110. Там само. – Оп. 23. – Спр. 1471. – Арк. 232.
111. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 100-115; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 304.
112. Там само; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 295.
113. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 336. – Арк. 41,58.
114. Там само. – Арк. 141.
115. Там само.
116. Там само. – Арк. 129.
117. Там само. – Арк. 121.
118. Там само. – Оп. 23. – Спр. 5165. – Арк. 132, 137; Оп. 75. – Спр. 205. – Арк. 121.
119. Там само. – Оп. 30. – Спр. 336. – Арк. 124.
120. Там само. – Оп. 23. – Спр. 5165. – Арк. 137.
121. Там само. – Оп. 23. – Спр. 2611. – Арк. 126.
122. Там само. – Спр. 5165. – Арк. 137.
123. Там само. – Арк. 132, 137.
124. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 25.
125. Там само.
126. Там само. – Спр. 28. – Арк. 10-23; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 304-306.
127. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 10-23; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 308.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

128. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 30. – Арк. 264.
129. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 25.
130. Там само. – Арк. 33-36.
131. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366. – Арк. 16.
132. Там само. – Спр. 207. – Арк. 173; Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1470. – Арк. 298-308.
133. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1470. – Арк. 298-308.
134. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 100-115; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 292 - 293.
135. Там само.
136. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 307.
137. ДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 10-23; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 302.
138. Там само; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 309.
139. Там само.
140. Там само. – Арк. 28-41; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – С. 313.
141. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 366. – Арк. 29.
142. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – С.5; Особисті архіви Юрія Макара і Анатолія Салюка.
143. Кіцак В. Назв. праця. – С. 102.
144. Гонтар Т. Назв. праця. – С. 87.
145. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 4352. – Арк. 86.
146. Там само. – Арк. 97-100.
147. Там само. – Спр. 4349. – Арк. 1-2, 12.

Дванадцятий розділ

ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ

Ніхто не знав, скільки українців залишилося в Польщі

Наявна документальна база і науково-дослідницькі роботи не дають вичерпної відповіді на питання: скільки української людуності залишилось на рідних землях після завершення переселенської акції 1944–1946 рр. та скільки їх насправді було депортовано з історичної батьківщини на *понимецькі землі* в ході акції *Вісла*?

Спротив переселенню спочатку до України, а потім на т.зв. *поверненні землі*, пов'язаний з категоричним небажанням залишати прадідівські етнічні землі та несприйняттям існуючої в УРСР суспільно-політичної системи. З метою уникнення переселення люди були змушені вживати різних запобіжних заходів. Зокрема, від початку першого етапу переселенської акції збільшилась чисельність змішаних сімей і тих, хто змінив віровизнання. З цього приводу староста Володавського повіту у звіті від 3 жовтня 1945 р. звернув увагу на «випадки зміни віровизнання і укладання шлюбів з особами римо-католицького віровизнання. Дотепер залишаються на місці заможніші господарі, що краще стоять господарчо, через що намагаються уникнути виїзду»¹.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Ті, хто залишився на своїй історичній батьківщині, розраховували на толерантне ставлення нових польських властей до громадян української національності. Не маючи іншої альтернативи для збереження життя і майна частина українців вимушено «приступила до активної праці у владі, інституціях, партіях»².

Існує кілька обрахунків чисельності української людності на Холмщині та Південному Підляшші напередодні та після завершення обох етапів депортації їх з історичної батьківщини. На підставі німецького перепису населення Генеральної губернії представництво УЦК в Любліні повідомило, що на холмсько-підляських землях у 1943 р. проживало близько 290 тис. українців (на Холмщині та Південному Підляшші – 272 тис.), в тому числі в Грубешівській окрузі (Грубешівський і частина Томашівського повітів) – 114 тис., Холмській (Холмський і Володавський повіти) – 72 тис., Тарногородській (Замістський, Білгорайський і частина Томашівського повітів) – 68 тис., Красноставській – 5 тис., Радинський – 5 тис., Люблинський (Люблинський і Любартівський повіти) – 5 тис. осіб³. До загальної кількості входило 18 тис. українців, які проживали на Північному Підляшші. Їх німецька, радянська і польська влади рахували білорусами, через що примус щодо виселення до них застосовувався вибірково.

Нова польська влада не володіла ситуацією стосовно кількісного і національного складу населення Люблинського воеводства. Згідно з статистичними даними, після визволення від німецької окупації у 1944 р. на Холмщині та Підляшші проживало майже 182 тис. 500 осіб української національності, з них у Грубешівському – 69 тис. 937, Холмському – 34 тис. 464, Володавському – 26 тис. 752, Білгорайському повіті – 18 тис. 11, Томашівському – 12 тис. 615, Більському – 11 тис. 624, Замістському – 3417, Красноставському – 3286, Любартівському – 1625, Радинському – 524, Люблинському – 55 осіб. Крім них, 150 українців жило у повіті Красник і 15 у Седльцях – колишньому адміністративному центрі Сідлецької губернії⁴.

Відомо, що не всі українці були переселені до України. Як випливає із заключного звіту переселенської комісії, протягом 1944–1946 рр. з Холмщини і Південного Підляшшя до УРСР було переселено 193 тис. 420 осіб. Отже, на Холмщині і Південному Підляшші мало б залишитись 79 тис. осіб української національності. В той же час, у заключному звіті комісії з переселення українців з території Польщі до УРСР 3% (58,5 тис.) від облікованих переселенськими комісіями людей залишилися на батьківщині⁵. Невідомо, на якій підставі польська влада

вважала, що після закінчення першого етапу виселення на Холмщині та Південному Підляшші залишилось близько 20 тис. українців⁶. За іншими даними, така кількість українців залишилася загалом на всіх землях Закерзоння.

Згідно з поданими на урядовій нараді 16 травня 1947 р. списками Люблинському воєводстві нараховувалось 30 тис. 516 осіб української та змішаної національності, з них в Більському – 8997 осіб, Грубешівському повіті – 6605, Володавському – 6324, Томашівському – 4840, Білгорайському – 2400, Холмському – 1350. За підрахунками Люблинської воєводської влади станом на 9 червня 1947 р. на холмсько-підляських землях проживало 34 тис. 517 осіб української та змішаної національності. Серед них українців налічувалось: Томашівському – 8876, Більському – 7994, Грубешівському – 6580, Володавському – 5338, Холмському – 3619, у Білгорайському повіті – 2130 осіб⁷. Події наступних років показали, що уникнути переїзду до УРСР вдалось значно більшій кількості осіб.

Зі сказаного можна зробити висновок, що жодна з владних структур не змогла встановити справжньої чисельності українців краю напередодні обох етапів виселення. На нашу думку, найбільш точними були обрахунки німецької окупаційної влади. По-перше, складно припустити, що безпосередні виконавці акції могли безвідповідально поставитись до виконання своїх обов'язків. По-друге, опитування припало на час найвищого прояву національного самоусвідомлення місцевої людності. По-третє, відбувався процес повернення насильно окатоличених під час *ревіндикаційної акції* українців до православного, в окремих випадках греко-католицького, віровизнань. Заради справедливості слід зазначити, що й під час німецького перепису польська сторона чинила тиск на українців, щоб ті себе такими не записували. Нічого вже й говорити про тих, кого спольщено раніше.

Політична складова акції *Вісла*

Під час звільнення європейських країн від німецької окупації держави Антигітлерівської коаліції насаджували там лояльні до них політичні режими. Керівництво Радянського Союзу було впевнене у своїх можливостях контролювати накинута чехам, словаками, угорцям, румунам, східним німцям, полякам владу. Виходячи з того, воно

приступило до створення національних держав з прокомуністичною ідеологією. Радянське керівництво не переймалося тим, що населення підпорядкованих країн може консолідуватись на національній основі і вимагати повної незалежності. Присутні там радянські війська служили запобіжником проти виникнення національно-визвольних змагань, а органи державної влади мали у розпорядженні достатньо силових структур і були зобов'язані контролювати ситуацію.

Акція *Вісла* стала закономірним, з огляду на ментальність тогочасних польських політиків, кроком на шляху *остаточного розв'язання українського питання* в Польщі. Незважаючи на ідеологічні розбіжності, польські комуністи перейняли від довоєнних народних демократів (ендеків) ідею створення *мононаціональної держави*. Орієнтація ендеків на західних союзників з об'єктивних причин зазнала краху, тоді як розрахунок комуністів на існуючий в СРСР політичний режим привів їх до влади, яку вони справляли майже півстоліття. Життя довело, що обидва політичні спрямування не були зацікавлені в налагодженні *нормальних міжлюдських українсько-польських стосунків* усередині держави. Навпаки, вони прагнули позбутися автохтонного українського населення, чим повністю змінили етнічний вираз південно-східної частини Польщі. Таку ж позицію під їх впливом займала й значна частина польського суспільства.

У поляків на підсвідомому рівні закріпилась ненависть до українців через їх байдужість до повстань проти російської влади у XIX ст., загальнонародний рух за приєднання краю до Української Народної Республіки у 1917–1918 рр., відчайдушну боротьбу за збереження національної ідентичності у міжвоєнний період і зовсім несподівану для них збройну боротьбу за своє існування у 1944–1946 рр. Незважаючи на те, що прокомуністичні військово-політичні організації не користувалися великою підтримкою польського населення під час німецької окупації, саме нова *народна* влада шляхом виселення українців до СРСР реально розв'язувала *українську проблему*. Це, безумовно, імпонувало польській людині, яка під час польсько-українського конфлікту також зазнала матеріальних та людських втрат і не бажала далі жити поруч з українцями. Після переселення українців із Закерзоння до УРСР у 1944–1946 рр. державний кордон не співпав з етнічним українсько-польським розмежуванням. На території Польщі реально залишилось ще від 150 до 200 тис. українців, які мали досвід боротьби за свої національні права⁸.

З метою завоювання довіри народу та консолідації польського суспільства прокомуністична влада 15 лютого 1947 р. оголосила амністію

польським підпільникам. Вона таким чином розраховувала не збільшення чисельності своїх прихильників, спробувала легітимізувати тисячі непримиренних ворогів українського населення і додатково стимулювати антиукраїнські настрої.

Швидкі зміни суспільних настроїв у польському середовищі на користь нової влади відбулись ще й через те, що польське підпілля, яке мало величезну підтримку широких народних мас, не змогло запропонувати глибоких політичних реформ у соціальній сфері. Натомість нова влада задекларувала радикальні соціально-економічні реформи, не рахуючись з тим, чи їх реально можна втілити у життя. Вони полягали у безплатній передачі великих землеволодінь безземельним і малоземельним селянам, націоналізації промисловості, ліквідації станових обмежень у керівництві органами влади, можливостях робітникам підвищувати професійну кваліфікацію, отриманні безкоштовної освіти та медичної допомоги тощо⁹.

Ідеологи польського підпілля жили довоєнними, за нових обставин цілком нереальними, стереотипами відродження Польщі до Збруча, побудови державно-політичного устрою на зразок американського або англійського. Така ідеологія для широких народних мас була малозрозумілою. Проголошені польськими комуністами гасла соціальної рівності і справедливості виявились ближчими селянам, робітникам та інтелігенції. Внаслідок цього польське підпілля послідовно втрачало підтримку народу, а його подальша боротьба сприймалась за боротьбу проти власного народу¹⁰. Щоправда, не слід забувати й про силові структури та активну діяльність *радянських* радників в усіх осередках польської влади, починаючи від президента держави. Між іншим, питання поки що до кінця не вивчене у самій Польщі.

До української спільноти був застосований *принцип збірної відповідальності*, внаслідок чого постраждала й цілком лояльна до Польської держави частина українців. Щоб уникнути виселення спочатку до СРСР, а пізніше на понімецькі землі, частина українців пішла на співпрацю з новою польською владою. Чимало людей влаштувалось на роботу до органів місцевого самоврядування, народної міліції (МО), управління громадської безпеки (УБ). Керівники повітових староств напередодні та під час акції *Вісла* намагались звільнити їх із займаних посад. Зокрема, староста Володавського повіту інформував воеводське керівництво про те, що «ставлення людей до функціонерів МО, а особливо УБ й надалі недовірливе. Виною тому є передовсім людський матеріал, не завжди відповідний. А наступне – люди твердять, що не можуть мати довіри

до властей, в яких функціонерами є переважно українці. З огляду на це вважаю за бажану санацію» — цебто видалення з цих посад українців¹¹.

Намагаючись завершити процес ліквідації української спільноти *легітимним шляхом*, польська влада вже після припинення двічі продовженого терміну дії угоди про взаємне переселення українського і польського населення, просила радянське керівництво прийняти до себе українців, які ще залишилися на території Польщі.

Як писав міністр закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський секретареві ЦК КП(б) України Лазареві Кагановичу, після загибелі польського генерала Кароля Сверчевського «Польський уряд має намір прийняти рішення про поголовне виселення українців з Ряшівського і Люблинського воєводств на територію колишньої Східної Пруссії. Мова йде про 15-20 тис. осіб. Поляки вважають, що можливо при такій постановці питання частина українців буде проситися виїхати до СРСР, і позбавляти їх такої можливості не варто»¹².

Проте радянська сторона, яка на лютий 1947 р. не виконала значної частини гарантованих двосторонньою угодою компенсацій, не наважилася взяти на себе додаткові труднощі. Тому Д. Мануїльський пояснював відмову приймати далі українців з Польщі тим, що УРСР ніби не мала «необхідного житлового фонду, де можна було б розмістити 15-20 тисяч осіб переселенців. Однак, йдучи назустріч польському уряду, ми готові прийняти переселенців, оформлених в індивідуальному порядку через консульство СРСР в Польщі, але без укладання будь-яких офіційних угод з польськими властями»¹³, — повідомляв український міністр.

Наведена причина відмови не була головною. Керівництво УРСР розуміло, що пропонувані польською стороною українці є національно свідомими і стійкими людьми, тому й небезпечними для існуючого в Україні політичного режиму. З архівних документів відомо, що поляки залишили в Україні житловий фонд, яким можна було б забезпечити як раніше прибулих, так й додатковий контингент українців. Після відмови керівництва СРСР приймати з Польщі нових переселенців українська спільнота південно-східних воєводств опинилася у *політичному капкані* і виявилась приреченою на ліквідацію, як окрема етнічна група.

Такий капкан був остаточно створений після звернення польського міністра оборони Міхала Жимерського до Миколи Булганіна і Людвіга Свободи щодо допомоги з боку Радянського Союзу і Чехо-Словаччини у перекритті кордонів з цими країнами, затримання та повернення ор-

ганам державної безпеки Польщі втікачів української національності¹⁴. Разом з тим, повітові староства були зобов'язані помісячно інформувати керівництво Люблинського воєводства про політичну і релігійну ситуацію та настрої в середовищі української меншини.

Як будь-який тоталітарний режим, польська влада не могла терпіти намагань українців захистити власне майно та майно родичів, які були переселені до УРСР, але мали намір повернутися на свої обійстя. Конфліктна ситуація між місцевими українцями і прибулими з України поляками дратувала насамперед органи місцевої влади, адже це породжувало зневіру новоявлених громадян Польщі у можливості влади виконати умови міжурядової угоди і захистити їх інтереси.

Староста Володавського повіту у звіті від 18 травня 1945 р. писав, що «при поселенні репатріантів на поукраїнських маєтках виникають поважні сутички. З українських родин часто залишився котрийсь з членів родини і категорично забороняє поселятися на господарстві прибуваючим. Навіть втручання місцевих органів міліції не дає бажаного результату»¹⁵.

Той же староста у звіті за 3 листопада 1946 р. висловив занепокоєння тим, що «на терені повіту з'являється щораз більше українців, які, уникаючи виселення до Росії, виїхали на інші терени... В міру кількісного зростання вони почуваються певніше і виявляють свою національну окремішність та небажання виконувати розпорядження властей. Такий стан, що непокоїть вже зараз, буде колись справляти великі труднощі в адмініструванні повіту»¹⁶.

Староста Білгорайського повіту у звіті від 3 квітня 1946 р. звертав увагу воєводської влади на те, що «... останнім часом українці, демобілізовані з Червоної Армії, повертаються до давнього місця замешкання і абсолютно не хочуть долучатися до своїх родин, які виїхали до СРСР. Знаходяться вони у критичній ситуації, оскільки на господарствах їх родин поселені репатріанти з-за Бугу, а ті українці не мають де мешкати і з чого утримуватись. Тому їх бездіяльне перебування на терені повіту є небезпечним. Трапляються навіть випадки погроз людності, поселеній на їх ґрунтах, а також місцевим полякам... Не маючи утримання, ці молоді люди в силу віку, бойової підготовки, поза сумнівом, підуть шукати утримання нелегальними засобами, загрожуючи загальної безпеці, тим більше, що такі, як і вони, перебувають в лісах у сусідніх повітах. Їх антипольське наставлення очевидне»¹⁷.

Староста Володавського повіту в січні 1947 р. наголошував на тому, що «залишена досить чисельна група українців, що налічує близько

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

6 тисяч, повністю перебуває під впливом і в контакті з бандами УПА. Через це їх присутність на терені повіту абсолютно небажана. В майбутньому їх присутність безумовно спричинить багато клопотів властям громадської адміністрації»¹⁸.

Згідно з інформацією старости Красноставського повіту «справа національних меншин обмежується незначною групою українців, яких треба буде переселити до Радянського Союзу... Майже всі ті українці записалися до ППР (правлячої тоді Польської робітничої партії. – *Авт.*) з метою захиститися від можливого переселення до Радянського Союзу і залишення господарств для своїх родичів, які, на їх переконання, мають повернутися із Радянського Союзу»¹⁹. В одному з наступних звітів він констатував, що «найбільшою групою серед національних меншин є українці – 457 родин, близько 1222 осіб... Всі вони, навіть члени ППР, судячи з їх ставлення до польської людності, особливо до репатріантів, є націоналістами-шовіністами»²⁰.

Староста Холмського повіту напередодні акції *Вісла* інформував воєводське керівництво про те, що «на території тутешнього повіту мешкає значний відсоток українців, які не проявляють бажання до виїзду за Буг, а навпаки – усіма силами намагаються тут залишитися»²¹.

Про реакцію українців на стадії підготовки до виселення на понімецькі землі староста Томашівського повіту у звіті за травень 1947 р. писав: «Переселенські приготування не залишилися поза увагою українців, які мають своїх людей, що працюють у владних структурах від громадських (місцевих) до міністерських включно. Це створило величезне збурення в господарському житті повіту. Поширилися пожежі, зменшилися податкові надходження, занедбані польові роботи»²².

Разом з тим, документи повітових органів влади вказують на те, що в цих умовах українському населенню часто не залишалось нічого іншого, як демонструвати лояльність та співпрацювати з існуючим режимом. Заради збереження власного життя вони були змушені приймати найважче для кожної людини рішення – відмовлятися від національних та релігійних переконань²³. Можна лише здогадуватись про моральний стан кожної окремої людини, коли вона, наперекір власному сумлінню, була змушена вдруге протягом життя зрікатись національності, адже не так давно спочатку одні насильно робили їх росіянами, а тепер інші – поляками і римо-католиками.

Наміри про виселення українців на шойно отримані з *ласки найвпливовіших країн світу північно-західні землі* чи не вперше були висловлені на конференції з участю представників українських громад

Люблинського, Краківського і Ряшівського воєводств у міністерстві громадської адміністрації 24 липня 1945 р. У відповідь на вимоги українських делегатів щодо вирішення найболючіших національних проблем їм було недвозначно пояснено, що Польща має стати мононаціональною державою, а не багатонаціональною, а «місце українців в Україні»²⁴. Подібна заява неодноразово підкріплювалася виступами представників польської влади, котрі брали участь в конференції. Хоч депортація українців до УРСР ще продовжувалася майже рік, то все ж директор політичного департаменту Міністерства громадської адміністрації попередив представників українців, що ті, хто не вийдуть до України, будуть переселені на західні землі²⁵. Щоправда, погроза на той час була засобом тиску, крім усього іншого, щоб змусити українців забратися зі своїх етнічних земель, які залишалися в межах Польщі. Лише після закінчення процесу вигнання українців до УРСР загроза почала набирати реального виразу. Для того нагніталася, якщо можна так сказати, морально-політично-національна ситуація на етнічно українських і змішаних українсько-польських теренах. Дещо вище ми навели приклади з конкретних місцевостей Холмщини і Підляшшя. З цього приводу Відділ інформації та пропаганди Люблинського воєводства доносив, що польська громадськість з теренів, охоплених діяльністю загонів УПА, домагається повного виселення *українського елемента* або до Радянського Союзу, або на *повернені землі*²⁶.

Прикладом для польських комуністів служила жорстока розправа сталінського режиму над чеченцями, інгушами, кримськими татарами та українцями західних областей України. Кремлівські правителі свої жертви депортували до Казахстану та Сибіру, а для українців Підляшшя, Холмщини, Надсяння та Лемківщини Сибіром стали приєднані землі на заході Польщі. Мета радянського режиму полягала у тому, щоб на виселенні вмонтувати депортовані народи у *радянську спільноту*, а польських — *якнайшвидше сполонізувати непокірних і небажаних новій владі українців*.

Відповідь на *справжні причини розв'язання українського питання* в Польщі на завершальному етапі переселення українців з Польщі до УРСР в *Газеті Любельській* за 8 червня 1946 р. дав головний представник польського уряду в справах їх *евакуації* Юзеф Беднаж. Він запевняв радянських спів організаторів цієї акції та польське суспільство у тому, що «через декілька тижнів ця справа (переселення українців до УРСР. — *Авт.*) буде закінчена. Бандити УПА втратять свою матеріальну базу — українське село. Військо польське ліквідує залишки фашиз-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

му, а на колишніх українських господарствах поселяться польські репатріанти з СРСР»²⁷.

На жаль, польська владна верхівка і значна частина польської спільноти не сприймали жодних аргументів щодо толерантного ставлення до української людності. Не принесло результатів звернення ОУН до солдатів та офіцерів Польського війська з закликом: «Поляки, як можете боротись разом з тими, котрі в 1939–1941 рр. диким чином у тюрмах Львова (Замарстинів, Лонцького, Бригідки) та інших міст Волині, Галичини, Білорусії й України замучили десятки тисяч кращих польських патріотів. Невже союзниками й приятелями польського народу можуть бути ті, хто згубив генерала Сікорського, створили жакливе катинське кладовище, котрі ще сьогодні в тюрмах Жешова, Люблина катують справжніх захисників незалежної Польщі»²⁸.

Разом з тим, були й не засліплені злобою поляки, які вважали, що УПА «не ест банда, а зорганізована сіла, мєндзи ніх ест дужо учоних і інтелігентних людзі, ктурих нам бракує»²⁹. Сім'ї одного з авторів даної праці члени загону БХ з сусіднього села радили залишатись у Польщі. Вони гарантували повну безпеку, незважаючи на те, що голова родини під час німецької окупації працював учителем місцевої української школи і очолював відроджений осередок товариства *Рідна хата*³⁰.

Незавершену справу повної ліквідації української спільноти на Забужжі та Засянні польська влада взялась розв'язувати відразу після підписання заключного документу про результати взаємного переселення українського і польського населення. Перенесення цієї акції на пізніші терміни могло викликати звинувачення з боку світової громадськості у злочинах проти людяності, в той час, як проведення внутрішньої депортації на початку 1947 р. виглядало продовженням розпочатого у 1944 р. виселення українців до УРСР.

Дослідники цієї проблеми не звернули уваги на юридичне формулювання деяких положень *Угоди про взаємне переселення української та польської людності* від 9 вересня 1944 року. Вже в самій назві документа українцям Польщі був наданий статус *українське населення*, в той час як поляки в Україні отримали статус *польських громадян*. Таким чином українців зробили особами без громадянства. Відомо, що прибулі в УРСР українці були змушені писати заяви про надання їм громадянства СРСР. Українці, які залишилися у Польщі, були змушені *ставати поляками* переважно нелегітимним шляхом. Польська влада намагалась розв'язати українську проблему до офіційного набуття українцями польського громадянства, тому пришвидшеними темпами організува-

ла й здійснювала акцію *Вісла*. Через те, що депортація решти українців з їх історичної батьківщини носила виключно політичний характер, необхідно було знайти або ж створити, якесь *обґрунтування*. Ідеологи повної деукраїнізації Польщі причину виселення української людності на понімецькі землі пов'язали з ліквідацією діючих тут підрозділів УПА.

Фактор УПА в українському питанні

Відповідно до змін загальної ситуації на Холмщині та Підляшші змінювались роль і завдання дислокованих тут підрозділів Української повстанської армії. У найдраматичніші для українців краю 1943–1944 рр. головне командування УПА перевело на Холмщину сотні вояків з Волині та Галичини, за участю місцевої молоді створило три *Холмські сотні*, організаційно зміцнило місцеву Українську народну самооборону. Від часу встановлення прокремлівського режиму в Польщі у 1944 р. й до розформування у 1947 р. загальна чисельність підрозділів УПА на Закерзонні становила близько 1800³¹, за іншими даними 1400 вояків³². Ще 2–2,5 тис. осіб перебувало у напіввійськових формуваннях при підпільних адміністраціях різного рівня і у складі *кущових самооборонних відділів*, що загалом не перевищувало 6 тис. осіб. Дещо інші дані наводить український дослідник Ігор Цепенда. Посилаючись на Центральний військовий архів Польщі, він зазначає, що до початку акції *Вісла** польське командування володіло інформацією про наявність у загонах УПА на всьому Закерзонні близько 2400 осіб. Крім того, мережа УПА налічувала декілька тисяч членів, докладу кількості яких польська сторона не могла підрахувати³³.

Не підлягає сумніву, що хоч такими невеликими силами командування УПА намагалося захистити місцеве українське населення від безкарних антиукраїнських дій підрозділів Армії крайової та Батальйонів хлопських, починаючи з 1940–1943 рр.

Сказане підтверджується співставленням втрат польського і українського населення краю ще до появи загонів УПА на холмсько-

* Доволі часто точаться суперечки про те, як йменувати явище депортації українців у межах Польщі під кодовою назвою *Вісла* – акцією чи операцією. Швидше всього, як дію політичного характеру, з усіма її заходами і наслідками, її слід вважати акцією. Що ж до конкретних воєнних дій, то вона, може саме з цієї точки зору, вважається операцією. Тобто, перше поняття є значно ширшим і включає в себе друге.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

підляських теренах. За підрахунками польського історика Здзіслава Коначного, у 1939-1943 рр. на Холмщині і Південному Підляшші загинуло 140 цивільних поляків, з них у Білгорайському повіті – 30, Грубешівському – 100, Томашівському – 10 осіб³⁴. За цей же період за неповними даними від рук польського підпілля загинуло 1242 українців, серед них у Білгорайському повіті – 173, Володавському – 62, Грубешівському – 446, Замістському – 88, Красноставському – 37, Любартівському – 21, Радинському – 7, Томашівському – 317, Холмському – 89, Янівському – 2 осіб³⁵.

У 1945 р. – першій половині 1946 р. загони УПА провели ряд бойових операцій проти підрозділів НКВС, Польського війська і Управління державної безпеки. Найбільші бої відбулися у південних повітах краю в українських селах Тихобіж, Переводів, Крилів, Мірче, Шиховичі, Радків, Ріплин, Посадів, Лагівці, Ульгівок, Варяж, Ошів, Жнятин, Масломичі, Войславичі, Ліски³⁶.

Від початку 1946 р. чисельність особового складу загонів УПА невинно скорочувалася, а людські резерви через виселення українців з Холмщини та Підляшшя до УРСР зменшувалися. Лише під час бою в селі Ліски Грубешівського повіту Холмська сотня УПА *Вовки-II* втратила 37 вбитих, 2 поранених і 1 полоненого³⁷, за іншими даними 41 загблих, 2 поранених і 2 полонених³⁸. Щоправда, перебільшеними виглядають офіційні дані про втрати УПА у понад 1,3 тис. осіб, станом на початок року³⁹.

Незважаючи на втрати та значно переважаючі сили супротивника загони УПА у 1946–1947 рр. продовжували активні дії. Як зазначив у звіті від 10 квітня 1947 р. староста Томашівського повіту, в останні місяці дуже посилилася активність українських банд... Зокрема допомагають їм українці, які ухилилися від виїзду до Росії, ті, що повернулися з Радянського Союзу, і змішані родини (польсько-українські). Подібно, як озброєні банди, набрали відваги окремі українці, що проявляється в словесних атаках і погрозах стосовно тих поляків, яким було приділено поукраїнські будинки і ґрунти»⁴⁰.

Про діяльність загонів УПА на Володавщині у ситуаційному звіті старости повіту від 2 червня 1947 р. писалося: «Диверсійна акція українських банд, яка триває від 27 травня на всьому терені повіту, проявляється у масовому палінні поукраїнських будівель, шадіння підпалювачами забудовань, зайнятих українською людністю, через що виникає бажання знищення всього, що є польським, поглиблює антагонізм поляків до місцевих українців і побоююся, щоб у поселеннях, де перева-

жає польська людність, ситуація не набрала грізніших форм, насамперед стосовно визначних особистостей»⁴¹.

Не знаючи про домовленості між командуванням УПА і польським підпільним збройним формуванням ВіН (Воля і Незалежність) щодо розмежування сфер впливу на Південному Підляшші, староста Володавського повіту констатував, що «через місцеві перешкоди, зокрема скриття фактичного стану місцевими солтисами-українцями і шантажування українськими бандами солтисів-поляків гмінні управління не в стані відтворити справжній нинішній стан. Особливо на тлі випадків, що трапляються на місцях»⁴².

Нова польська влада своїми діями фактично заохочувала взаємну боротьбу між польським і українським підпіллям. Про це свідчить таємна інструкція ЦК ППР за 1945 р., в якій рекомендувалося: «До всіх інцидентів на прикордонні між українцями і поляками треба ставитися байдуже. Можна навіть зручно провокувати інциденти, оскільки наша справа цим не буде пошкоджена. Зброя українців спрямована виключно проти фашистів з АК. За порозумінням з НКВС не допустити, щоб військо або міліція втручалися в цьому напрямі. Діяти при цьому дуже обережно»⁴³.

Очолюване Євгеном Штендерою (*Прірвою*) командування 28 тактичного відтинку УПА *Данилів* намагалося налагодити співпрацю з діючими на Холмщині та Підляшші загонами польського підпільного формування ВіН, командування та особовий склад якого не склали зброї і продовжили боротьбу з підрозділами польського Управління державної безпеки та НКВС. На Південному Підляшші загони УПА та ВіН поділили територію за національною ознакою, а їх домовленості про ненапад відповідно на українські або польські села дотримувалися⁴⁴.

Незважаючи на спротив коменданта Південного округу ВіН Ф. Непокульчицького восени 1945 р. сторони домовились про проведення спільних бойових операцій на території Грубешівського і Томашівського повітів. Завдяки цьому були проведені спільні військові операції на гарнізони Польського війська, НКВС і служби безпеки 6 квітня 1946 р. в селі Вербковичі Грубешівського повіту, та в ніч з 27 на 28 травня 1946 р. в самому Грубешеві⁴⁵. Після розформування Армії крайової, домовленостями з ВіН, реорганізацією та змінами принципів діяльності УПА поступово зменшувалася кількість жертв серед цивільного населення обох національностей.

За офіційними даними у 1945–1947 рр. від рук УПА польська сторона на всьому Закерзонні втратила 2199 вбитих, з них цивільного на-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

селення 599 осіб⁴⁶. За неповними даними, за цей час з українського боку лише на Холмщині і Підляшші загинуло 848 осіб, з них близько 20 вояків УПА⁴⁷. На жаль, українські дослідники цієї проблеми не мають можливості встановити точну кількість жертв українського населення краю, особливо у 1945–1947 рр. Це пов'язано з ліквідацію українських громадських і церковних організацій, які фіксували злочини проти українців, та через велику часову відстань від тих трагічних подій, неможливістю отримати свідчення очевидців з усіх постраждалих від польського підпілля українських сіл.

Не до кінця з'ясованими залишаються обставини загибелі заступника міністра оборони Польщі генерала Кароля Сверчевського 28 березня 1947 р., яка пришвидшила процес остаточного розв'язання *українського питання*. Очевидно, що вбивство не було спланованою акцією УПА. Хоч вона й продемонструвала спроможність проводити локальні операції, але не могла радикально вплинути на розвиток подій. Даремно було б думати, що польська політична верхівка могла заспокоїтись, доки повністю не виконає розпочату восени 1944 р. справу ліквідації українства на території Польщі. Зрештою, нинішні польські дослідники давно поставили під сумнів загибель генерала від рук українських повстанців, вважаючи це вбивство політичною акцією польської влади, щоб розв'язати собі руки у справі остаточної розправи над українцями.

Після депортації основної маси українського населення на понімецькі землі діючі на Закерзонні загони УПА були позбавлені можливостей поповнювати особовий склад та отримувати матеріальну допомогу від населення. На той час практично перестало існувати польське підпілля, з яким можна було б проводити спільні бойові дії проти нової польської влади та її союзники в особі військ НКВС. Через відсутність українського люду на своїй історичній батьківщині втратила зміст ідея визвольної боротьби і мотивація для подальшої самопожертви. Наприкінці 1946 р. командування УПА прийняло рішення про перегрупування загонів на мобільні групи чисельністю до 10-15 вояків. Вони вже не могли проводити великих бойових операцій і обмежилися локальними акціями, дбаючи про збереження особового складу. В ситуації, що виникла влітку 1947 р., командування Військової округи УПА *Сян* видало наказ про розформування існуючих загонів, звільнення вояків від присяги на вірність Україні та переведення їх в Україну і Білорусь, а через Словаччину, Румунію та Угорщину до Західної Європи⁴⁸.

Напередодні та під час акції *Вісла* українське населення та загони УПА опинились в цілком іншій ситуації. Вони не могли спрогнозува-

ти дії політичного керівництва Польщі після завершення переселення українців до УРСР. Незважаючи на поширювану інформацію щодо намірів польської влади депортувати решту українського населення на *повернені території* у північних і західних воєводствах, українське населення заради самозбереження намагалося демонструвати свою лояльність до існуючого політичного режиму.

Рішення прийняте...

Ідея перебудови Польської держави без національних меншин не давала спокою новим її правителям. Вочевидь, найбільшою перешкодою для досягнення поставленої мети склали етнічні німці та українці. Висвітлення німецької проблеми наприкінці та по закінченні війни не входить у наші плани. Тому ми про неї лише згадали. Що ж стосується української, то *велике переселення народів* між Польщею та УРСР внаслідок угоди від 9 вересня 1944 р., яке фактично завершилося усередині 1946 р., лише частково вирішило поставлені завдання. Обабіч кордону й надалі залишилися десятки, а щиро кажучи, сотні тисяч українців та поляків, котрим вдалося уникнути переселення. Для радянського керівництва проблема залишення поляків в Україні, як до речі й в Білорусі та Литві, на той час вже не була такою гострою, оскільки ще під час війни, а потім по її закінченні радянському репресивному апаратові вдалося повністю ліквідувати польське підпілля, а розчинене в українському середовищі польське населення, перебуваючи під постійним страхом репресій з боку НКВС, чи його наступників в особі МВС, МДБ, вже не складало якоїсь реальної загрози для радянської тоталітарної системи.

Подібного не можна сказати про становище, яке склалося з польського боку кордону. Незважаючи на фактично примусове вивезення українців до УРСР, на теренах південно-східних воєводств Польщі залишилися значні осередки з українським та змішаним населенням, яке в окремих регіонах кількісно переважало над польським. Поза сумнівом, проблему ускладнювала й діяльність вже не дуже міцного, але все ще доволі розгалуженого українського підпілля, в тому й на холмсько-підляських теренах, про що уже вище сказано. Природно, що загони УПА користувалися підтримкою українського населення, яке вони захищали від насилля з боку органів польської влади. Якщо все це врахувати, то, цілком зрозумі-

ло, польське комуністичне керівництво не могло миритися з таким становищем, оскільки нестабільна політична ситуація на південному сході перешкождала побудові мононаціональної держави. До речі, ідею побудови власне такої Польської держави підтримав Йосип Сталін, який на Потсдамській конференції влітку 1945 р. заявив, що «Польща повинна стати державою без національних меншин»⁴⁹.

Перший офіційний документ щодо виселення решти українців з території їх багатоговікового проживання був поданий на ім'я тодішнього генерального секретаря Центрального комітету Польської робітничої партії, віце-прем'єра та міністра *повернутих земель* Владислава Гомулки в листопаді 1946 р. В ньому, зокрема, пропонувалось розв'язати українську проблему «шляхом примусового переселення (українців. – Авт.) на повернені землі до однієї чітко визначеної місцевості, яка перебувала б під пильним контролем органів безпеки», бо, мовляв, «на майбутнє не можна розраховувати на лояльність цих людей щодо держави»⁵⁰. В лютому 1947 р. заступник начальника генерального штабу Польського війська генерал Стефан Моссор розробив і подав до *Державної комісії з безпеки* (ДКБ) концепцію остаточного розв'язання *українського питання* в Польщі. Нею передбачалось навесні того ж року здійснити акцію переселення українців на землі, які відійшли до Польщі від Німеччини, та, з метою швидкої асиміляції, розпорозити їх окремими сім'ями⁵¹.

За політико-правову підставу акції *Вісла* було взято положення довоєнної *ревіндикаційної акції* щодо правомірності проживання українського населення у прикордонній смузі. Згідно з розпорядженням департаменту військ охорони прикордоння від 14 серпня 1946 р. було складено списки осіб української національності, які проживали в зоні 30-кілометрової прикордонної смуги. Адже влада розглядала їх перебування там «небезпечним з огляду на безпеку кордонів»⁵².

Пропозиція С. Моссора була розглянута 27 березня 1947 р. на засіданні *Державної комісії з безпеки*, на якому було вирішено негайно подати її на затвердження Центрального комітету Польської робітничої партії. На спеціально скликаному 29 березня 1947 р. бюро ЦК ППР за участю Владислава Гомулки, Болеслава Берута, Романа Замбровського, Якоба Бермана, Хіляри Мінца, Станіслава Радкевича, Мар'яна Спихальського і Олександра Завадського було прийнято постанову, у якій поставлено завдання безпосереднім виконавцям акції *Вісла*:

1. У швидкому темпі переселити українців і змішані родини на «звільнені» терени (передовсім у Північну Прусію), не створюючи скупчених груп, та не ближче, ніж 100 км від кордону.

2. Акції виселення узгодити з урядами Радянського Союзу і Чехословаччини.

3. Опрацювання даних про українське населення в Польщі і деталізація плану переселення доручається товаришам Спихальському і Радкевичу.

Термін — 1 тиждень»⁵³.

Вже наступного дня штаб 9-ї піхотної дивізії Війська польського підготував завдання щодо посилення натиску на загони УПА, які діяли в Закерзонні. Що цікаво, польові штабісти не вимагали збільшення кількості вояків для боротьби проти УПА. Вони ставили питання про виселення українців, змішаних родин і навіть поляків, які допомагали або співчували загонам УПА. Більше того, в документах пропонувалося розпорошення виселенців на західних і північних землях таким чином, щоб не створювати з них компактних поселень. Передбачалося також створення концентраційних таборів для українців, підозрюваних у співпраці з загонами УПА, а також *військово-польових судів*. Автори документу не забули й про майно майбутніх вигнанців. Вони висловилися за взяття в руки держави усього українського майна й заселення поляками поукраїнських господарства. Документ формально стосувався Ряшівського воєводства, проте фактично усіх українських етнічних земель Закерзоння⁵⁴.

Далі події розвивалися блискавично. 11 квітня на засіданні Політбюро ЦК ППР зобов'язало віце-міністра громадської адміністрації Владислава Вольського, який одночасно здійснював нагляд за *Державним репатріаційним комітетом*, представити план переселення українців. Разом з тим, створено *штаб для опрацювання плану цієї акції*. До нього увійшли: генерал Стефан Моссор — представник Генерального штабу, полковник Гжегож Корчинський від міністерства громадської безпеки і підполковник Юліуш Гюбнер від Комітету внутрішньої безпеки⁵⁵.

Наступного дня відбулося засідання *Державної комісії з безпеки*, на якому, очевидно, як передбачають польські науковці, після погодження з радянськими властями питання про депортацію українців у межах Польщі, міністру громадської безпеки Станіслав Радкевич запропонував «внести українську справу до порядку денного і якнайшвидше запровадити на тих теренах (південно-східних воєводствах. — Авт.) порядок і безпеку. Для цього необхідно виселити українську людність з тих місцевостей і переселити її на терени Повернених земель»⁵⁶. Після нього В. Вольський представив план розселення українських родин в Ольштинському і Щецінському воєводствах, а також вказав напрям руху

транспортів з переселенцями. Генерал Моссор, зі свого боку, розтлумачив методи переселення. Йому ж вмінили в обов'язок опрацювання плану виселення українців⁵⁷.

Проект такого плану під назвою *Проект організації спеціальної акції «Схід»* С. Моссор представив на наступному засіданні комісії 16 квітня. Головна мета майбутньої акції полягала у примусовому виселенні, в погодженні з *Державним репатріаційним комітетом*, українців і змішаних польсько-українських родин, з наступним поселенням їх як можна в більшому розпорошенні на північних і західних землях держави. Рівночасно з виселенням українців з їх прадавніх земель планувалося проведення військових дій проти загонів УПА. Однак їх остаточну ліквідацію передбачалось здійснити після виселення українців. Повноту акції – виселення і ліквідація загонів УПА – мала здійснити спеціально для того створена оперативна група *Схід*, терени дії якої розділили на чотири оперативні округи: С – Сянок, Р – Ряшів, Л – Люблин, Г – Горлиці. Передбачалося залучити до акції загалом майже 18 тис. вояків, у тому числі 500 функціонерів міліції⁵⁸.

Як видно з кількості військових, передбачуваних до проведення акції *Вісла*, їх для ліквідації загонів УПА так багато не було потрібно. Влада ж більш-менш орієнтувалася стосовно кількості бійців у загонах УПА навесні 1947 р. Велика кількість військових була потрібна для того, щоб, як показали наступні події, брутально, з застосуванням фізичної сили викинути українців з їх етнічних територій. Іншими словами, військо не стільки мало ліквідувати озброєні загопи упівців, скільки застосовувати свою міць до безборонних українських селян. Розрахунок був наступним: від 20 до 50 військових мали вивозити українців з одного села. Крім того, додатково визначався загін з 30–150 осіб на кожен з 28 підрайонів, до якого входило від 6 до 21 села⁵⁹.

Під час обговорення плану С. Радкевич запропонував, щоб підкреслити в ньому, що головне завдання акції полягало у поборюванні УПА, швидше всього для того, щоб якимось чином показати, що збройна сила спрямовувалася не проти мирного населення. Мар'ян Спихальський запропонував змінити назву оперативної групи зі *Схід* на *Вісла*. Можливо, з тих самих мотивів що і Радкевич, хоч, як відомо, від перестановки доданків сума ніколи не змінюється. На тому ж засіданні міністр оборони Міхал Роля-Жимерський поінформував зібраних, що до урядів СРСР та Чехо-Словаччини відіслали прохання про закриття кордонів з Польщею на час проведення переселенської акції⁶⁰.

Того ж дня згаданий проект, разом з доданими поправками, схвалило Політбюро ЦК ППР. Тим же рішенням Політбюро визначило керівництво акції *Вісла*. Його очолив вже відомий генерал С. Моссор, з заступниками, полковниками Г. Корчинським і Ю. Гюбнером, а також підполковником Б. Сідзінським, який мав опікуватися політико-виховними справами. Так, як це було прийнято в СРСР, Політбюро ЦК ППР зобов'язало виконавчу владу Польщі скликати Президію Ради міністрів, щоб та ухвалила своє рішення щодо депортації українців⁶¹.

Державна комісія безпеки 17 квітня 1947 р. своїм розпорядженням зобов'язала оперативну групу *Вісла* знищити загони УПА, а також у співпраці з *Державним репатріаційним комітетом* переселити українців і «всі відтінки української національності, як рівнож ті змішані польсько-українські родини, котрі співпрацювали з УПА»⁶². Наступного дня міністр оборони М. Роля-Жимерський видав організаційний наказ для оперативної групи *Вісла*, в якому на підставі рішення Політбюро ЦК ППР призначив командування групи у вище згаданому складі, додавши начальника штабу, полковника Міхала Хілінського. До командування оперативної групи було також додано представників міністерств громадської адміністрації, комунікацій, Державного репатріаційного комітету та командування Громадянської міліції (як вона офіційно називалася). Уповноваженим від Міністерства громадської адміністрації до справи переселення українців став уже згадуваний Юзеф Беднаж⁶³.

Щоб закінчити з передумовами виселення українців з теренів Закарзоння, слід нагадати, що ці приготування до акції завершилися виданням інструкцій для безпосередніх її виконавців, які визначили обсяги праці (якщо таке бузовірство можна називати працею) та компетенції окремих осередків виконавчих структур⁶⁴. Дещо нижче ми зупинимось на тому, як згідно з однією з тих інструкцій сегрегували українців ще до початку їх виселення з рідних місць і як після того складалося їхнє життя на нових місцях проживання.

Разом з виданням інструкцій для виселення-поселення українців керівництво оперативної групи *Вісла* подбало про ідеологічно-політичну обробку підлеглих вояків. Метою пропагандистської роботи з особовим складом було обґрунтування неминучості депортації українців та ліквідації загонів УПА. Навіть самі назви конспектів для бесід з солдатами красномовно свідчать про їх ідеологічну спрямованість.

Це, зокрема:

Спадкоємці Гітлера;

Боротьба з бандами — наш солдатський обов'язок.

Отже, про бійців УПА мовлено не інакше, як про *бандитів, фашистів і вбивць* польського народу. Згідно з тими бесідами німці під час окупації нібито використовували упівців до найбільш кривавих розправ над поляками. Вони нібито прославилися жорстокістю у придушенні Варшавського повстання у 1944 р.⁶⁵.

В повчальних матеріалах, керованих за безпосередніх виконавців депортації українців, знаходимо цікаві речі. Так, наприклад, у Тереновому пораднику для солдата його попереджували, що «бандит (в даному випадку – учасник підпілля УПА. – *Авт.*) загалом нічим не відрізняється від кожної зустрічної людини»⁶⁶. Подібні твердження повинні були утвердити в свідомості польського солдата образ українця-різуна, чим, відповідно усправедлилювати негуманне ставлення до українців. Тій меті мав також служити візерунок українця, якого зображували на фотознімках, плакатах, у кінофільмах, як до зубів озброєного, неміто-го і неголеного розбійника.

Своєю пропагандистською діяльністю командування оперативної групи *Вісла* намагалося охопити також загони УПА та українське населення. З цією метою публікувалися листівки:

а) *До збаламучених членів банд УПА;*

б) *До місцевого населення* (навіть не українців. – *Авт.*).

Листівки розкидалися з літаків протягом усієї акції виселення. У першій з листівок бійців УПА образливо називали *приспінниками кривавого Гітлера, колишніми есесівцями і поліцейськими*. Відповідно, рядових упівців закликали отямитися і здатися, і таким чином розраховувати на якесь помилування. В другій листівці вину за виселення українців перекладали на УПА і на самих українців, бо «українські села стали природними базами для бандитів-сіячів смерті і пожарів»⁶⁷.

Щоб показати розмах зловішого задуму, зазначимо, що 24 квітня 1947 р. Президія Ради міністрів Польщі прийняла ухвалу щодо акції *Вісла*. Генерал Моссор як командувач акцією був призначений ще й уповноваженим уряду до справи *Акції переселення українців і боротьби з УПА*. Того самого дня Моссор видав наказ своїм підлеглим провести спільно з функціонерами служби безпеки 24-25 квітня арешти серед українців у відповідності із заздалегідь складеними списками⁶⁸. Одночасно усі військові частини оперативної групи *Вісла* отримали інструкції щодо організації виселення українців. На їх підставі командири військових частин видали накази підлеглим підрозділам на виселення⁶⁹.

На виконання згаданої постанови Політбюро ЦК ППР від 29 березня 1947 р. було підписано угоду між Польщею, Радянським Союзом

і Чехо-Словаччиною про спільні дії проти УПА та цивільного українського населення. До боротьби з українським підпіллям з радянського боку було залучено авіацію, танкову дивізію, підрозділи спецпризначення НКВС та прикордонні війська. Чехо-Словацька сторона надавала бригаду гірських стрільців та прикордонні загони, які мали перекрити польсько-чехословацький кордон. З польського боку ліквідувати загони УПА і здійснювати депортацію українців на північно-західні землі повинні були 3 мотопіхотні дивізії та підрозділи Корпусу громадської безпеки – аналогу радянського НКВС⁷⁰. Очолювана генералом С. Моссором оперативна група військ *Вісла* нараховувала 17,5 тис. солдатів і офіцерів⁷¹, про що сказано трохи вище.

Перекриття кордонів з Радянським Союзом та Чехо-Словаччиною мало на меті не дати можливості нелегально покинути Польщу не тільки підпіллям, але й цивільному українському населенню, яке могло б скористатись такою можливістю задля уникнення терору та знущань з боку польської влади.

Конкретизація завдань

Плануючи розправу над українцями тодішня польська влада, обзиваючи їх *спадкоємцями Гітлера, фашистами* та надаючи їм інших образливих прізвиськ, сама застосувала до них методи, яких допускалися керівники тої ж гітлерівської Німеччини та, нічого гріха таїти, переможного Радянського Союзу.

Особливе місце при цьому відводилося існуючому з січня 1945 р. *Центральному таборі праці* в Явожно, філії колишнього німецькому концентраційному табору в Освенцимі. Ще 17 квітня 1946 р. постановою уряду концтабір Освенцим, було ліквідовано, в'язнів переведено до філії в сілезьке Явожно, а на місці німецької катівні заплановано створити меморіальний комплекс. Постановою політбюро ЦК ППР від 23 квітня 1947 р. наявна в Явожно інфраструктура була перетворена на табір для осіб української національності, нібито запідозрених у співпраці з українським підпіллям. Новими в'язнями табору стали насамперед українські інтелігенти та сільські активісти, навколо яких завжди гуртувалася спільнота і які могли нести загрозу новому режимові. Там не знаходились вояки УПА і члени ОУН. Їх після вироків військово-польових судів утримували переважно в тюрмах Кракова, Люблина і Ряшева.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

На нараді в Міністерстві повернених земель за участю керівників задіяних в акції *Вісла*, міністерств і відомств був затверджений конкретний план дій по кожному напрямку – характеру виселення, транспортуванню депортованих, їх селекції та формуванню груп на розподільчих пунктах, розселенню у задалегідь визначених місцях.

Для депортованих з Люблинського воєводства українців і змішаних польсько-українських сімей збірні пункти знаходились на залізничних станціях Хотилів Більського, Буг Володавський Володавського, Холм Холмського, Вербковичі Грубешівського, Белзець Томашівського, Довгий Кут Білгорайського, Звіринець Замістського повітів⁷². Розподільчі пункти з визначенням місця поселення знаходились в Люблині та сумної слави Освенцимі. *Народна польська влада* не обтяжувала себе моральними принципами, а повністю використовувала створену німцями інфраструктуру, окрім крематорію. Під'їзні колії давали змогу приймати одночасно кілька ешелонів з депортованими, контролювати їх поведінку, проводити додаткову перевірку, формувати і відправляти ешелони з депортованими до місць кінцевого призначення.

Визначення національності при складанні списків для влади не складало особливих труднощів. Цю роботу в основному зробили переселенські комісії з допомогою органів місцевого самоврядування у 1944-1945 рр. Було відомо поіменно, хто з українців з різних причин не потрапив тоді до списків на переселення до УРСР і хто не погодився на переїзд. Випадки повернення українських родин з радянської України, демобілізованих з лав Червоної армії після закінчення Другої світової війни суттєво не міняли загальної картини. Незважаючи на це, певна проблема з якістю списків існувала. Працівники гмінних управ українського походження намагались не включати до списків на виселення під час акції *Вісла* чисто українські та змішані сім'ї. До попередніх списків не потрапила частина українців, які працювали в органах самоврядування, служби безпеки, в місцевих структурах польських політичних партій, демобілізовані з лав Червоної армії.

Центральні органи влади після оцінки стану обліку української людності доручили службі безпеки і дислокованим на території повітів армійським структурам доопрацювати це питання. В результаті додаткових перевірок до списків потрапило чимало змішаних польсько-українських сімей, членів ППР української національності та демобілізовані з лав Червоної армії українці, які визволили Польщу і Європу від нацизму.

Списки виселенців уточнювались вже у ході акції *Вісла*. Після втручання працівників громадсько-політичного відділу управління безпеки Люблинського воєводства, списки раніше складені Володавським повітовим старостом, в середині липня 1947 р. вимагали змін і доповнень. Через це складання нових списків було доручено працівникам Корпусу внутрішньої безпеки і повітовому управлінню безпеки⁷³.

Ініційоване керівництвом громадсько-політичного відділу управління безпеки Люблинського воєводства корегування списків українців Більського повіту в липні 1947 р. відбулося через те, що «залишені військовими в списках українські, білоруські і русинські родини в майбутньому можуть стати резервом українського підпілля»⁷⁴. Внаслідок цього залишені у гміні Заболоття 40 українських родин командир місцевої оперативної групи зобов'язався переселити на Захід, за виключенням декількох родин демобілізованих.

До неблагонадійних потрапили й особи польської національності з числа функціонерів Польської селянської партії (Стронніцтва людowego), як це сталося з головою правління Холмського повітового осередку цієї партії К. Йоахімовичем. Коли на його обійсті у Чорнолазах з'явилися члени виселенської комісії для переписування майна, донька заявила їм, що батько є чистокровним поляком, якого переслідувала німецька окупаційна влада, а під час перепису населення Генеральної губернії 1 березня 1943 р. був випадково записаний українцем. У відповідь вона почула, що «це немає ніякого значення, а на Заході батько буде засновувати Польське стронніцтво людове»⁷⁵.

Керівні органи ППР та влада не звернули жодної уваги на протести члени партії та працівників служби державної безпеки української національності з Володавського повіту, яких включили до списків осіб для виселення. Їх аргументи стосовно порушення засад марксизму та вірного служіння польському народові в органах безпеки в той час, як місцеві поляки всіляко допомагали антидержавному польському підпіллю, до уваги не бралися⁷⁶.

В залежності від заздалегідь визначеного ступеня небезпечності українців поділили на категорії А, В, С, що відповідно означало – запідозрені у співпраці з УПА, нейтральні та лояльні до влади. Подібна градація визначала майбутню долю окремих людей та сімей і цілих населених пунктів. Віднесені до категорії А особи підлягали розселенню окремими сім'ями в селах, куди попередньо було поселено переселених з Західної України поляків – так званих *кресов'яків*. Українські родини цієї категорії згідно з розпорядженням можна було поселяти лише

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

окремими сім'ями на відстані не менше 10 км одна від одної, переважно в зруйнованих війною та розграбованих оселях, без права спілкування між собою і проживання у 30-кілометровій прикордонній смузі та на відстані 50 км від воєvodських адміністративних центрів. Вони не повинні були становити більше 10% мешканців конкретної місцевості⁷⁷. Прикладом може служити село Вілька Тернівська Холмського повіту, з якого виселено 52 українських родин і розселено у 12 селах шести гмін Ольштинського воєводства⁷⁸. Визначення категорії виселенців вперше відбувалося під час уточнення списків, вдруге – на збірних пунктах і остаточно – на розподільчих пунктах в Освенцимі та Люблині. В цьому військовим допомагали спеціально створені розвідувальні групи та завербовані владою негласні інформатори з числа польського вороже налаштованого до українців цивільного населення.

Таким чином завершилася організаційна частина державного проєкту по остаточному й повному очищенню південно-східних воєvodств Польщі від українського населення. Задіяні до акції *Вісла* структури були готові виконати завдання вищого політичного керівництва *народної* Польщі.

Задовго до початку акції *Вісла* українське населення мало інформацію про наміри польської влади щодо проведення цієї *рівнозначної з геноцидом* розправи над українськими та змішаними сім'ями. Як доносив Люблинській воєvodській владі староста Володавського повіту на початку червня 1947 р., «занепокоєння серед української людності через поширювані в терені чутки про виселення, що має наступити, стає все поширенішим і великим. Оскільки з невідомих мені джерел українська людність говорить про переселення на західні терени, то однак прив'язаність до своєї власності і страх перед незнаним переповнює їх глибокою стурбованістю, паралізує перебіг щоденного життя і знеохочує до праці»⁷⁹. Незважаючи на поширювані чутки українське населення сподівалось, що воно уникне долі односельців, які не з власної волі були назавжди вирвані з історичної батьківщини і опинились, хоч й в українському середовищі, але в тоталітарній радянській державі. Споконвічні хлібороби плекали надію на те, що будь-якій владі потрібні хороші господарі, і не допускали думки про можливість свідомого руйнування ефективних та заможних селянських господарств.

Курсом на *понімецькі землі*

Проте польська влада думала по-іншому і діяла відповідно до своїх переконань та розробленої стратегії остаточного розв'язання українського питання. Після швидкої та повномасштабної підготовки спеціально сформована оперативна військова група *Вісла* 28 квітня 1947 р. розпочала депортацію українського населення з його історичної батьківщини до північно-західних воєводств, переважно на нещодавно приєднані до Польщі *понімецькі землі*. Головні зусилля підрозділів *Польського війська* та *Управління державної безпеки* були спрямовані не на ліквідацію залишків українського підпілля, а на швидке й повне виселення української людності з місць його постійного проживання. У цьому зв'язку чисто декларативне значення мала директива міністра оборони М. Роля-Жимерського своєму заступникові і головному координаторові акції С. Моссору від 5 травня 1947 р., в якій він наголошував на тому, щоб «виселення українського населення не висунулося на перший план»⁸⁰.

З метою деморалізації місцевої української людності під час депортації застосовувались найжорстокіші методи впливу. Виконавці цього злочинного дійства свідомо демонстрували силу і безкомпромісність нової державної влади, намагались психологічно зламати свої цивільні жертви і позбавити загони УПА можливості будь-якого впливу на ситуацію. Згідно з інструкціями командування оперативної групи, військові підрозділи вдосвіта оточували села і зганяли людей на сільські майдани. Там їм повідомляли про виселення, відведений час на збір до 4 годин, а найчастіше надавалось 1-2 години. Траплялись випадки, коли цей термін обмежувався 20 хвилинами⁸¹.

Великою проблемою був транспорт, яким доставляли виселенців до збірних пунктів. Для цього використовувався наявний у виселенців власний транспорт, а за його відсутності залучався гужовий транспорт місцевого польського населення. Останнє не завжди погоджувалося на виконання цієї повинності, тому військові реkvізували підводи з кінями, або під страхом виселення разом з українцями змушували поляків перевозити українські сім'ї до збірних пунктів, як це мало місце у Володавському повіті⁸².

В першу чергу виселяли українців з найближчих до Перемишля і Сянока сіл, де ще активно діяли загони УПА. Зі звітів уповноважених осіб видно, що виселення українців з Холмщини і Підляшшя розпоча-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

лося на початку червня 1947 р. з Володавського, Більського, Грубешівського і Томашівського повітів, а з решти повітів – на початку липня.

Про характер акції *Вісла* можуть служити показники темпів виселення української людності з Володавського повіту. Після офіційно оголошеної там акції 2 червня 1947 р., вже 4 червня було виселено 84 родини (320 особи), 5 червня – 53 родини (141 особу), 8 червня – 82 родини (271 особу), 11 червня – 68 родини (293 особи), 13 червня – 89 родини (346 особи), 16 червня – 231 родини (806 особи)⁸³. За перші 20 днів акції з названого повіту було депортовано 1944 українських родин, в яких налічувалося 9739 осіб, а ще 704 осіб залишалося на батьківщині⁸⁴. За цей час від українців були повністю очищені гміни Славатичі, Кривоверба, Романів, Опілля, Володава і Вирики, з яких було депортовано 4124 осіб⁸⁵.

Ми вже згадували про те, що виселення українців з рідних місць супроводжувалося актами неприхованого насилля – каліцтва і вбивства чоловіків, безпрецедентним пограбуванням майна, в ряді випадків насилля над молодими жінками і дівчатами. Широко відомі численні факти подібних дій з боку польських військових, які виселяли українців. Красномовним підтвердження сказаному може служити приклад з невеликого села Сушева Потуржинської гміни у тодішньому Грубешівському повіті (до війни і після неї – Томашівського). Один з нас народився на колонії, у якомусь кілометрі від того села. За даними польського дослідника Юзефа Недзведзя, з посиланням на перепис 1921 р., в селі налічувалося 72 будинки і 379 жителів, у тому 271 українець і 12 євреїв. На колонії у 7 будинках проживало 33 поляки. Крім того, у двох будинках на фільварку (панському маєтку) проживало ще 46 поляків⁸⁶. Зрозуміло, що дані через два десятиліття змінилися. Але у самому селі поляків таки не було. Це було звичайне українське село на Холмщині, зі своїм укладом життя, побуту. Під час німецької окупації було відновлено православну церкву, відкрито українську школу, діяла українська кооператива, українські освітні товариства тощо. Серед жителів Сушева була родина Синициних. Ми добре тих людей знали, бо одна з Синициних товаришувала з дружиною нашого дядька. А її брат Микола, про якого власне хочемо сказати, мешкав з дружиною і трьома дітьми поруч. Під час депортаційної сум'ятиці повтрачали зв'язки не лише знайомі, але й родичі. Тому Юрій Макар не думав, що колись у житті доведеться ще колись зустрітися з прізвиськом Синициних. Однак довелося. Мені передав листа доньки Миколи Люблинського – Холмський архієпископ Амель, ще на ім'я свого попередника Сави, в яко-

му та писала до Владики, як жорстоко обійшлися польські вояки з її батьком під час акції *Вісла*. На початку червня 1947 р. до села вступив військовий підрозділ, який забрав окремих селян на *переслуховування*. Забрали й Миколу Синицина. Після кількох днів тих *переслуховувань* смертельно скатованого батька на драбині, якій довелося виконати роль носилок, односельці принесли додому. Відразу ж родина змушена була рушати у невідоме. По дорозі до місця призначення батько помер, а матір з потяга, яким везли вигнанців до нового місця проживання, забрали до концтабору в Явожні. До місця ж призначення трійко дітей поїхали самі⁸⁷. Подібних прикладів знущання над людьми, які навіть не могли зрозуміти, за що їх катують з усього Закерзоння можна б навести безліч. Лише у сусідніх з Сушевом сіл на Холмщині, тобто з Потуржина, Жабча та інших зафіксовані подібні факти. Довгі десятиліття родичі боялися будь-кому про це говорити і лише після падіння тоталітарного режиму в Польщі відважилися (далеко не всі) про це заговорити.

Як видно зі звіту Люблинського воєводського відділу *Державного комітету з репатріації*, станом на 9 липня 1947 р. з Холмщини і Підляшшя було виселено 5760 українських і змішаних родин, в тому числі з Більського – 745, Володавського – 1702, Грубешівського повіту – 1269, Томашівського – 1939, Холмського – 105. На звітну дату виселення української людності з Білгорайського повіту ще не розпочиналося, в Холмському – щойно почалося, а у Володавському – в основному завершилося⁸⁸.

Власне, станом на 9 липня 1947 р. з розподільчого пункту в Люблині до північних і західних воєводств було відправлено 12 тис. українських родин, з них до Ольштинського – 9203, Щецінського – 2195, Нижньої Сілезії – 602 родин. Незважаючи на те, що виселені в місцях постійного проживання залишили 12 тис. селянських господарств, лише 828 родин отримали окремі господарства⁸⁹.

В заплановані терміни вселенську акцію *Вісла* владі закінчити не вдалося. Незважаючи на оголошення про завершення її 26 липня, масова депортація українців продовжувалася ще щонайменше два місяці, а невеликі групи і поодинокі родини до північних і західних воєводств відправлялися до 1950 р. Звіти повітових староств і воєводської влади дуже суперечливі, що свідчить про неякісний облік виселених українських родин. Зокрема, відділ з репатріації Грубешівсько-

* За згодою доньки лист перекладено українською мовою. Ми повністю його публікуємо у розділі спогадів.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

го повіту у звіті за 8 серпня 1947 р. назвав 2018 виселених родин (8034 особи), тоді як відповідне воєводське управління у звіті від 10 серпня повідомляло про виселення з повіту 1865 родин. Холмський повітовий відділ з репатріації повідомляв, що станом на 4 серпня 1947 р. з повіту було виселено 854 родини (3233 особи), і вважав акцію завершеною, тоді як воєводське управління у звіті за 10 серпня того ж року показало 712 виселених з повіту родин. Білгорайський повітовий відділ у звіті за 5 серпня 1947 р. назвав 98 виселених родин (338 осіб) і вважав проведення переселенсько-поселенської акції ще незавершеною, тоді як воєводське управління станом на 10 серпня облікувало 46 виселених з цього повіту родин. За підрахунками Люблинського воєводського управління з репатріації станом на 10 серпня з Холмщини і Підляшшя було виселено 8345 українських і змішаних родин, в тому числі з Більського – 2610, Томашівського – 1885, Володавського – 1527 родин⁹⁰.

Незважаючи на те, що в серпні 1947 р. виселення української людинності продовжувалося, станом на 1 вересня в Люблинському воєводстві на місцях залишалося ще 8816 осіб української національності, серед них у Білгорайському – 1893, Більському повіті 1122, Володавському – 897, Грубешівському – 651, Замістському 534, Красноставському – 1167, місті Люблині та повіті – 41, Радинському – 512, Томашівському – 972, Холмському – 960⁹¹.

У вересні 1947 р. уряд наказав в рамках акції *Вісла* виселити з Холмщини і Підляшшя ще 2800 українських родин, з яких 800 родин мали поселити в Ольштинському і 500 – у Білостоцькому воєводствах⁹². На виконання додаткового *плану* з Володавського повіту у вересні 1947 р. було виселено 55 родин (193 особи), а решту 446 осіб мали бути виселені найближчим часом⁹³.

З 28 квітня по 10 жовтня 1947 р. з Холмщини і Підляшшя в рамках акції *Вісла* було виселено наступних 9874 українських і змішаних родин (37527 осіб), в тому числі зі станцій Белзень – 2327 родин (8446 осіб), Буг Володавський – відповідно 1879 родин або 6688 осіб, Хотилів – 2285 родин або 9248 осіб, Холм – 852 родини, відповідно 3126 осіб, Вербковичі – 2395 родин чи 9272 особи, Звіринець і Довгий Кут – 137 родин, відповідно 477 осіб⁹⁴.

Згідно з даними генерального штабу Польського війська в ході акції *Вісла* з 22 повітів Люблинського, Ряшівського і Краківського воєводств на північні та західні землі було виселено 140,5 тис. осіб української національності, в тому числі з Люблинського воєводства (Холм-

щини і Підляшшя) – 44726 осіб, з яких близько 20 тис. опинилися в Ольштинському воєводстві⁹⁵.

Зокрема, у Бартошицькому повіті опинилося 970 українців, Браневському – 2200, Гіжицькому – 1200, Гуровському – 1600, Кентшинському – 1700, Лідзбарківському – 1150, Моронговському – 220, Нідзицькому – 310, Ольштинському – 200, Острудському – 530, Пасленківському – 1950, Пішському – 180, Решельському – 940, Сушському – 1100, Щитнівському – 260, Венгожівському – 2460 осіб⁹⁶.

Після кількох корегувань *планів виселення та розселення* депортованих українців замість 5050 українських родин в Ольштинському воєводстві фактично опинилася 13 тис. 621 родина⁹⁷. Через недостовірність даних у перших списках чисельність депортованих до цього воєводства українців виявилася значно більшою, ніж передбачалося. Через це в окремих, найбільше знищених війною селах, вони становили не 10 директивних відсотків, а подекуди 50-100 %⁹⁸. Для них було виділено 14 тис. вільних господарств, з яких 10 тис. вимагали капітального ремонту. Через житлову проблему інколи в одному будинку мешкало до 16 родин холмшаків і підляшуків⁹⁹.

Якщо вже про це зайшла мова, то варто нагадати, що ще й тепер можна почути, що виселеним українцям на *понимецьких землях* створили кращі матеріально-побутові умови від тих, які вони мали на рідних землях. Мовляв, вони отримали муровані будинки, господарські будівлі, сільськогосподарський ренамент. Але ніхто не вникав, у якому стані все це дісталось українцям. В доповнення до вище сказаного про поселенців в Ольштинському воєводстві, можна додати факти з інших воєводств. Так, у Щецинському їм було виділено 9 тис. 800 господарств, з них майже 7 тис. 450 серйозно знищених, 3 тис. з них виявилися майже повністю зруйнованими. Українцям було надано гірші землі, бо кращі вже були зайняті раніше прибулими туди поляками, які, в додачу, суттєво пограбували обійстя, призначені для українців. Тих поляків, до речі, певною мірою можна зрозуміти, бо й вони відчували суттєві труднощі. А поруч пустували ще не загосподаровані обійстя. Зрештою, зусиллями державної влади українців вважали за тих, з якими *не варто рахуватися*, бо вони всі злочинці. Не можна забувати й про те, що переселенцям дуже дошкуляли грабіжники, які їх тероризували, забираючи решки майна. В отаких умовах опинилися вигнані з рідних домівок українці не лише з Холмщини і Підляшшя, але й з Надсяння та Лемківщини¹⁰⁰.

Незважаючи на труднощі з транспортуванням майна до місць заслання, коли часто один віз припадав на 2-3 родини, а бувало, що ви-

гнанці несли своє майно на плечах, бо військо обмежувало його 25 кілограмами на особу, прибулі українці на вигнані мали найбільше сільськогосподарських тварин¹⁰¹. До Ольштинського воєводства вони привезли 16 тис. 926 корів та 9740 коней, тому в розрахунку на 100 га землі мали 30,3 корів (проти 18,6 у решти жителів) та 17,6 коней (проти 15,6 у решти жителів). Саме українці підняли з руїни цю територію та врятували від загибелі тисячі понімецьких селянських господарств¹⁰².

Одним із засобів *умиротворення* українців стало створення на підставі рішення Політбюро ЦК ППР від 23 квітня 1947 р. створення у Сілезькому Явожно *Центрального табору праці* для цивільного українського населення, запідозреного у сприянні збройному підпіллю ОУН і УПА. Промовистим є факт, що рішення прийнято ще до початку акції *Вісла*. Це по-перше. А, по-друге, польська *народна влада*, як вона себе йменувала, свою катівню для українців розмістила, як ми вже згадували, у колишній філії німецького концтабору Освенцім¹⁰³.

Не можна не згодитися з польським дослідником українського походження Ярославом Грицков'яном, який вважає, що створенням концтабору для українців тодішня польська влада переслідувала щонайменше три цілі:

- викликати в людей якнайбільший страх, змусити їх до покорі, принизити, залякати. Адже йшлося про *сполщення українців, остаточне розв'язання українського питання*;
- внаслідок т.зв. *слідства*, а насправді неймовірно жорстоких тортур, здобути інформацію про українське підпілля, зокрема про структуру ОУН і УПА, про сотні, боївки, їх командирів, псевдоніми тощо;
- ізолювати шляхом ув'язнення в Явожні усіх тих, хто міг би мати зв'язки з національно свідомими осередками або впливати на процес збереження національної тотожності в місцях нового поселення. Йшлося насамперед про священників. Крім того, шляхом шантажу, обіцянок і катувань, провокацій здобувалися дані про окремих українських повстанців, вже засуджених військово-польовими судами в Люблині, Кракові, Ряшеві¹⁰⁴.

Ще тисячі українців було запроторено до концтабору в Явожно. Через нього пройшло 3873 українців, в тому числі 700 жінок і дітей, 22 греко-католицьких і 5 православних священників, серед них Микола Костишин та Йосип Кондеус з Підляшшя і Олексій Несторович, Василь Ляшенко та Дем'ян Товстяк з Холмщини. При цьому 161 цивільна особа загинула, 173 осіб засуджено до смерті, 58 – до пожиттєвого

ув'язнення¹⁰⁵. В грудні 1947 р. – січні 1948 р. з табору Явожно до Ольштинського воєводства було відправлено 5 поїздів з 727 в'язнями цієї катівні українського населення Закерзоння¹⁰⁶. Стосовно вищенаведених даних слід ще раз нагадати, що, почерпнуті з різних джерел, вони доволі часто відрізняються. Зокрема, у даному конкретному випадку. Щойно ми говорили, що загалом через Явожно пройшло 3873 українців, серед них 700 жінок і дітей. За іншими даними згаданий показник значно вищий. Зокрема, загальна кількість в'язнів за ним сягала 3936 осіб, серед них жінок – 823 і кільканадцяттеро дітей¹⁰⁷. Про подібні розходження ми згадували й в попередніх розділах, і застерігали стосовно них на вступі.

Українська людність чинила пасивний, а подекуди й активний, спротив насиллю з боку виконавців акції *Вісла*. Спротив у різних формах чинили працівники органів місцевого самоврядування, волосних і повітових староств, у тому числі й поляки шляхом фальшування списків виселенців, втечею від виселенських оперативних груп безпосередньо під час виселення та зі збірних пунктів, повернення до рідних домівок з місць поселення на північних і західних землях, силовим захопленням своїх обійсть, протестами до органів польської влади та партійних органів ППР, безпосередньою участю в партизанських загонах та матеріальною підтримкою українських підпільників. Це опосередковано визнавав люблинський воєвода у звіті від 10 серпня 1947 р. Він категорично був проти «залишення військом родин під виглядом мобілізованих військових родин, заслужених та інших – шкідливого українського елемента, як, наприклад, членів СД і СС. Небажаним є також, – продовжував урядовець, – залишення на місці, на терені так званої «Бульбівської Республіки» псевдополяків, котрі були зв'язані з бульбівським елементом (так називали загони, які вступали з Волині на Холмщину, пов'язуючи це з іменем Тараса Бульби Борівня, організатора загонів на Волинському Поліссі. – *Авт.*). Величезні простори пустощів, що тягнуться кілометрами, зарослі різноманітними бур'янами, згарища і спустілі села є наслідком діяльності тих українських банд... Я також інформував військо і УБ (Уряд безпеки. – *Авт.*), що польське підпілля також бере участь в акції терору, що директиви того підпілля є такими, щоб стягнути до терену якнайбільше зброї...»¹⁰⁸.

На його переконання, відповідальність за спорожнілі села, згарища і зарослі бур'янами понад 60 тис. га чорноземів у Томашівському і Грубешівському повітах лежала не на ідеологах і виконавцях акції *Вісла*, а на українському підпіллі. Не важко було спрогнозувати, що очищення Лю-

блинського воєводства від корінних мешканців буде мати саме такі наслідки, адже польські осадники з Західної України, Центральної Польщі, або західних повітів воєводства не зможуть швидко адаптуватися до нових умов, налагодити власне життя та загосподарувати землю.

Справжню мету акції *Вісла* розкрив у своїх звітах для Люблинської воєводської влади староста Володавського повіту, який 3 листопада 1947 р. доповідав, що в повіті «проблеми меншин фактично не існує. Є мала кількість людей українського походження, які сполонізувалися (не з власної волі. — *Авт.*) і не вважають себе українцями, до того ж всі вони майже римо-католицького віросповідання¹⁰⁹. А у звіті від 31 грудня 1947 р. він писав: «Національних меншин на терені повіту немає за винятком осіб українського походження, які вважають себе поляками і своєї національної окремішності не проявляють»¹¹⁰.

Наслідки нелюдського переселення

Ідеологи акції *Вісла*, разом з найвищим політичним керівництвом тодішньої *народної* Польщі, виконали заповіт своїх далеких і ближчих пращурів та зробили давнє польське гасло *Один Бог — один народ* політичною реальністю. Польське військо, яке, за поширеною на Холмщині в 40-х рр. XX ст. поговоркою пересіло з велосипедів на радянські автомобілі і танки, здобуло *блискавичну* перемогу над понад 140 тисячами українських селян. Шляхом виселення у брутальний спосіб корінного українського населення з Холмщини і Підляшшя на понімецькі землі, насильного переведення частини цих знедолених людей до костела і польської спільноти, економічного і культурного спустошення території від Бугу і Сяну до Вісли, влада досягла головної мети — штучно створила польський вираз цим історичним українським землям.

Якби й не існувало в реальному житті генерала К. Сверчевського і не було на Закерзонні підрозділів УПА, розпочатий при підтримці керівництва СРСР черговий *проект знищення Русі* шляхом очищення українських земель на Підляшші, Холмщині, Засянні та Лемківщині від корінних мешканців був би неодмінно завершений *польською народною владою*. Як не дивно, саме комуністи-інтернаціоналісти виявилися найзапеклішими польськими шовіністами.

Майже шість з половиною десятиків років відділяють нас від однієї з найтрагічніших сторінок історії українців у Польщі. Немає сумнівів, що польська *народна влада* завдяки акції *Вісла* не стільки ліквідувала УПА, скільки, перш за все, намагалася остаточно вирішити *українську проблему* за підтримки з боку СРСР та з активною допомогою військ НКВС. Подібна підтримка, поза будь-яким сумнівом, свідчить про те, що тодішню радянську партійно-політичну владу не турбувала доля українців. Швидше навпаки, вона послідовно здійснювала політику, яку можна назвати, перефразовуючи відомий ще з довоєнних часів лозунг, політикою *ліквідації українців як нації*.

Говорячи про справжню мету, якою керувалися польські організатори акції *Вісла*, варто, підсумовуючи, звернути увагу на:

1. Критерії, які слугували підставою для виселення українців з *прудівських земель* та поселення їх на т.зв. *понимецьких землях*;
2. Відправку без суду і слідства до концентраційного табору в Явожні представників української інтелігенції, жінок та дітей, а також будь-кого, запідозреного у співпраці з підпіллям;
3. Розпорошене розселення українців на колишніх німецьких землях з метою пришвидшення їх асиміляції;
4. Повторне переселення у випадках недотримання *допустимих норм* поселення, визначених директивами влади ще до початку акції *Вісла*;
5. Заборону повернення на рідні землі під загрозою ув'язнення;
6. Заборону залишення нових місць поселення без дозволу органів безпеки;
7. Позбавлення переселенців можливості задовільняти релігійні потреби у власному обряді;
8. Позбавлення можливості навчання рідною мовою¹¹¹.

Це лише частковий перелік репресій, яких зазнавали українці, що залишилися у межах повоєнної Польщі.

Тут було б доречним дещо сказати про дискусії, які ведуться між українськими та польськими істориками щодо закономірності чи незакономірності акції *Вісла*, стала вона актом безглузлого насилля над ні в чому не повинними безборонними українцями, чи конечною потребою наведення ладу в державі тощо. Одному з нас, Юрієві Макару, довелося на одному з українсько-польських наукових семінарів у листопаді 2000 р. у Варшаві робити доповідь про ту горезвісну акцію. Згідно з домовленістю на кожен семінар виносилося по дві-три теми, на кожна з яких відводилося по дві 45-хвилинні доповіді з кожного боку. Отже, на ту ж саму тему зробив доповідь польський науковець Збігнев

Пальський. Він намагався переконати, що акція *Вісла* стала єдиним виходом зі становища, яке склалося на той час у Польщі, до речі підтверджуючи, що вона була погоджена з радянською стороною. Доповідач, зокрема, заявив: «Проведення акції було єдиним способом зупинити подальшу ескалацію українсько-польського конфлікту, пролиття крові і відітнути українське підпілля від бази його забезпечення, мобілізації та розвідки». Далі З. Пальський сказав, що «деякі польські історики піднімають питання про те, що застосовані під час операції методи, тобто виселення жителів з метою відділення партизанів від їхніх баз, є неадекватними загрози»¹¹². При цьому він зіслався на Тадеуша Ольшанського, який двома десятками років раніше дещо по-іншому писав: «Однак ця потреба (збереження територіальної цілісності держави. — *Авт.*) не може виправдати застосованих під час її проведення методів, а зокрема — виселення. Коли б навіть було необхідним усунути з території, охопленої військовими діями, цивільне населення, належало б це населення сконцентрувати у селах-таборах, що добре охороняються, а після закінчення тих дій дозволити йому повернутися додому»¹¹³. Про щось подібне заявляв і відомий польський дослідник Гжегож Мотика на зламі століть ¹¹⁴.

Виправдовуючи насилля над українцями, той же Польський, а його голос далеко не поодинокий у цій справі, висунув, як він заявив,» іншу тезу: виселення українців та їх розпорошення на півночі і заході країни попередило відновлення націоналістичного підпілля, що, безсумнівно, мало б місце в разі застосування менш дієвих заходів»¹¹⁵. Мабуть не варто приписувати одному науковцеві нерозуміння, може й удаване, справжньої суті акції *Вісла*. Подібна позиція стосовно неї, на жаль, характерна для багатьох поляків.

А те, що пишеться чи говориться, що українці намагалися відірвати від Польщі інтегральну частину її території, іншими словами — її споконвічні землі — нічого спільного з дійсністю не має. Якщо вже таким чином ставити питання, то польській владі, не лише комуністичній по Другій світовій війні, слід було вести таким чином політику стосовно українців, щоб ті почувалися повноправними громадянами Польщі. Це — по-перше. По-друге, коли йде мова про право народів на самовизначення, то чому такого права не повинні мати українці. Якщо ж так історично склалося, що якась їх частина по Першій світовій війні опинилася у складі Польської держави, то її влада повинна була проявити державну мудрість і не виривати насильно з українців їх національної приналежності, а, щонайменше дати їм культурно-національну автоно-

мію, яку обіцяла. Щоправда, стосовно українців Холмщини та Підляшшя такої обіцянки не було. Тому їх намагалися спольщити пришвидшеними темпами, про що докладно йшлося у попередніх розділах.

Як вже зазначалося, акція виселення охопила всіх українців разом із змішаними родинами, без огляду на ступінь їх лояльності до Польської держави чи співпраці з українським підпіллям. Польська влада якнайшвидше позбувалася навіть своїх донедавна найбільш лояльних союзників серед українців: членів ППР, працівників служби безпеки, міліції, колишніх солдатів Армії людової – навіть тих, які брали участь у боротьбі з українським підпіллям. Їх долю вирішили на підставі інструкції Державної комісії безпеки від 1 серпня 1947 року, яка зобов'язувала командувачів Краківського та Люблинського округів виселити всіх українців, що залишилися на місцях постійного проживання, «без огляду на ступінь лояльності та партійну приналежність», як і до «утримання постійної діяльності контролюючих бригад, які повинні були ще декілька разів перевірити кожне виселене село, щоб не залишилася в ньому жодна українська чи змішана родина»¹¹⁶.

Про те, що українці співпрацювали з німецькими окупантами, а потім з польською народною владою, написано багато. Публікації подають правдиві факти, не пов'язуючи їх з тогочасною ситуацією, відірвано від інших подій, трактуючи їх так, як вигідно для того, щоб підкріпити висунене проти українців звинувачення. Поза тим, трапляються нічим не обґрунтовані інсинуації, про що написав знаний польський журналіст і суспільствознавець Скарадзінський (псевдонім Казімеж Подляський)¹¹⁷. Зрештою, достатньо переглянути апологетичні праці батька Владислава і дочки Еви Семашків, Едварда Пруса, Віктора Поліщука¹¹⁸. Факти колаборації чи співпраці з окупантами мали місце не лише серед українців. Крім того, важко звинувачувати увесь народ, який шукав шляхів до визволення від будь-якого уярмлення у тому, що якась його частина у повоєнній Польщі стала на бік народної влади, сподіваючись, що її дії принесуть якесь полегшення долі українців.

У той час звільняли з роботи і виселяли українських робітників, хоч ці дії влади спричиняли економічні втрати. Виняток становила невеличка група залізничників. Щоправда йдеться про українців з-поза Холмщини. Мова про залізничників і нафтовиків Ряшівщини, яких попередньо не охопили виселенням, зваживши на клопотання тамтешнього воеводи. Факт викликав рішучий протест з боку міністра оборони Міхала Роля-Жимерського, який вимагав замінити їх польськими працівниками «з огляду на небезпеку саботажу»¹¹⁹. Внаслідок міністер-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ського протесту українців виселено, а частину з них скеровано до сумнозвісного Явожна.

Депортація українців супроводжувалась створенням штучних адміністративно-правових перешкод з метою запобігання можливим їх повернення на рідні землі. Звичайно, це мало попередити не стільки загрозу відродження УПА, скільки, перш за все, слугувати остаточному розв'язанню *української проблеми*. Урядовий декрет від 27 вересня 1947р. позбавив українців права власності на відібрані у них під час акції *Вісла* господарства¹²⁰. Цей документ, кажучи відверто, актуальний і сьогодні. Відповідно до декрету від 28 серпня 1949р. власність Польської держави стало майно Греко-католицької церкви, а також усіх українських інституцій та громадських організацій¹²¹.

Планувалося, що після виселення українців розпочнеться інтенсивне заселення залишених ними земель поляками. За словами краківського воєводи, це мало спричинити остаточну «реполонізацію південно-східних кресів»¹²². Тому тих українців, котрі намагалися повернутися до своїх господарств, виселяли повторно навіть тоді, коли ці господарства ніким не були зайняті. Для багатьох з поверненців, знову ж таки, їх спроби закінчувалися ув'язненням в Явожні. Для залякування непокірних польський уряд 7 січня 1950 р. видав розпорядження про виселення решти лемківських родин з найбільш віддалених гірських сіл¹²³.

Що ж відбувалося на Холмщині і Підляшші після формального закінчення акції *Вісла*? Достеменно відомо, що у вересні-жовтні 1947 р. з повітів Грубешівського і Томашівського вивезено ще чотири транспорти з 919 особами¹²⁴. На початку липня 1950 р. президія Люблинської воєводської ради ухвалила рішення про повторне виселення до 20 липня українських родин, які повернулися, за виключенням тих, хто отримав дозвіл на повернення від Міністерства громадської безпеки, люблинського воєводи чи голови воєводської ради. На цей раз акцією було охоплено повіти Біла Підляська, Володава, Грубешів і Томашів. 12 серпня 1950 р. влада Холмського повіту, в межах згаданої акції, замість 34 самовільно виселила 68 родин. Як бачимо, перевиконання завдання удвічі¹²⁵. Ще навіть у 1952 р. місцева влада повіту Біла Підляська повторно самовільно виселила українські родини¹²⁶.

Ми забігли дещо наперед, говорячи про повторні виселення українців з їх історичних місць проживання. Але ці акти насилля здійснювалися на підставі розпоряджень центральної влади. Вище вже згадувалося чимало різноманітних інструкцій, видаваних з метою ущемлення

прав знедолених українців. Можливо варто зацитувати фрагменти ще з однієї, датованої 10 листопада 1947р. і виданої Міністерством повернених земель. В ній, зокрема, читаємо: «свобода пересування поселенців з акції «Вісла» (тобто українців. – *Авт.*) має бути принципово обмежена. Зокрема, є не допустимим залишення ними Повернених Земель та повернення на давні терени. Контроль за повищим однак належить залишити за відповідними властями громадської безпеки. До них, відповідно, мають скеровуватися різноманітні подання з цього приводу... Крім того, Повітовий Відділ громадської безпеки має бути інформований про кожну справу, з якої поселенець з акції «В» звертається до загальної адм[іністраційної] влади. Контакт з пов[ітовим] ВГБ у справах поселенців з акції «В» має бути постійним і утримуватися, по можливоті, постійно»¹²⁷. Центральна польська влада не приховувала мети власне такого ставлення до української людності. У тій самій інструкції зовсім недвозначно наголошувалося: «Основною метою переселення поселенців «В» є їх асиміляція у новому польському середовищі, належить докладати всіляких зусиль, щоб та мета була досягнута. Не вживати стосовно тих поселенців окреслення *українець*. У випадку прибуття з поселенцями на Повернені Землі інтелігентського елемента, його безумовно належить розміщати окремо і здаля від громад, де мешкають поселенці з акції «Вісла»¹²⁸.

Не слід забувати, що акція *Вісла*, крім загибелі і величезних терпінь людей, принесла величезні матеріальні втрати не лише депортованим українцям, але й усій національній економіці Польщі. Вона спричинила цілковите обезлюднення сотень сіл, коли говорити про все Закарзоння. Лише невелику частину з них заселили поляки. Відвідуючи Польщу ще в 70-х рр. минулого століття, ми з боєм у серці спостерігали пустощі. На місці колишніх квітучих українських сіл з розвиненою інфраструктурою довелось бачити невеличкі поселення з непродуктивними кооперативами та державними сільськогосподарськими підприємствами.

Внаслідок вигнання українців і фактично воєнних дій щодо їх депортації була фактично зруйнована економіка південно-східних воєводств Польщі. Багато сіл зникло взагалі, а інші були знищені більше, як на половину. Сказане більшою мірою стосується Надсяння і Лемківщини, оскільки понад півсотні сіл на Холмщині були знищені разом з їх жителями ще у 1943-1944 рр. Що ж стосується двох названих регіонів, то тут зафіксовано наступні руйнування будівель у повітах: Ярославському – 5612, Любачівському – 7470, Сяноцькому – 8260, Лиському

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

– 2565, Горлицькому – 3452. За іронією долі, значною мірою села палили самі українці, доведені до розпачу чиненим над ними насиллям. Щось подібне творилося й на Люблинщині, щоправда, в силу згаданих причин, безумовно, у менших масштабах. Залишене українцями майно було значною мірою розкрадене або знищене місцевими поляками¹²⁹.

Польська влада намагалася *загосподарювати поукраїнські терени* за рахунок поселення там поляків, які прибували з України чи з інших місцевостей самої Польщі. Так, в Надсянні і Лемківщині передбачалося поселити близько 9580 родин. Однак, з огляду на меншу придатність (особливо у гірській місцевості) тих теренів для сільськогосподарського виробництва, а також через активний спротив українців, плани втілені у життя лише частково. Що ж стосується Люблинщини, тобто Холмщини і Підляшшя, де природні умови для ведення сільського господарства були безумовно кращими від тих, які були у Західній Галичині, то й тут до середини липня 1947 р. з планованих 8000 родин поселено лише 1500¹³⁰. А всього тут поселено заледве 3000 польських родин¹³¹ на місця, звідки виселено українських родин у десятки разів більше.

Згідно з польськими статистичними даними станом на 1950 р. облогувало близько 255 тис. га оброблюваних колись земель, з них у Краківському воєводстві – понад 11 тис. га, в Ряшівському – майже 132 тис. га і Люблинському, тобто на Холмщині і півдні Підляшшя – майже 112 тис. га¹³².

Ніхто до сьогодні не підрахував економічних втрат, які були результатом трансформації сільськогосподарських угідь на пустощі і ліси та поновного заселення поукраїнських земель поляками. Не підраховано також квот, виділених Польською державою українському, та зрештою й польському, населенню на відбудову знищених господарств на західних та північних землях.

Такі втрати, як смерть, фізичні та моральні знущання над тисячами людей, вигнаних із земель, на яких вони проживали століттями, неможливо визначити ніякими мірками. Деформований багаторічною дискримінаційною політикою образ українця тяжіє на наступних поколіннях української спільноти. Безповоротно знищено багату, значною мірою унікальну матеріальну та духовну культуру українців.

Розділ варто б закінчити словами з праці відомої польської дослідниці Кристини Керстен, яка 1990 р. у своїй відомій праці написала: «Було знищено значною мірою специфічну культуру польсько-українського порубіжжя, а brutальні методи масових, примусових переселень, що мали вирішити «українську проблему», негативно впли-

нули на свідомість не лише переселених українців, але й поляків, не розв'язуючи «проблему», а тільки ще більше ускладнюючи й без того складні взаємини»¹³³.

Примітки

1. Archiwum Państwowe w Lublinie (APL). Urząd Wojewody Lubelskiego (UWL). – Sygn. 255. – К. 63-64.
2. Там само.
3. Library and Archives Canada (LAC). – 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). – Vol. 24. F. 6.
4. APL, UWL. – Sygn. 65. К. 10; Наше слово. – Варшава, 2007. – 13 травня. – С. 9.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 12.
6. Гаврилюк Ю. Сум минулого та надія майбутнього. Думки історика у роковини Акції «Вісла»// Над Бугом і Нарвою. – Більськ Підляський, 2007. – № 2. – Березень-квітень. – С. 26.
7. APL, UWL. – Sygn. 65. К. 9; Наше слово. – Варшава, 2007. – 13 червня. – С. 9.
8. Drozd R. Geneza i przebieg akcji «Wisła»// Українці в najnowszych dziejach Polski (1918-1989). Т. 2. – Warszawa: Tyrsa, 2005. – S. 29.
9. Ковалевський З. Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії// Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 326.
10. Там само. – С. 327.
11. AWL, UWL. – Sygnatura 257. – К. 45.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4359. – Арк. 55.
13. Там само. – Арк. 56.
14. Романів О. Акція «Wisła»: до 50-річчя української трагедії// Вісник НТШ. – Львів, 1995. – Ч. 16-17. – С. 23.
15. AWL, UWL. – Sygn. 255. – К. 37.
16. AWL, UWL. – Sygn. 257. – К. 139.
17. AWL, UWL. – Sygn. 209. – К. 55.
18. AWL, UWL. – Sygn. 257. – К. 45.
19. AWL, UWL. – Sygn. 222. – К. 31-32.
20. Там само. – Арк. 167.
21. APL, UWL. – Sygn. 214. – К. 9.
22. APL, UWL. – Sygn. 252. – К. 13.
23. Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки// Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 96.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

24. Drozd R. Geneza i przebieg akcji «Wisła» // *Ukraińcy w najnowszych dziejach polski (1918-1989)*. T. 2. Akcja «Wisła» / Red. Roman Drozd. – Warszawa; 2005. – S. 25.
25. Там само.
26. Там само.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2611. – Арк. 14.
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2974. – Арк. 6.
29. Сергійчук В. Діяльність ОУН–УПА у південно-східних повітах сучасної Польщі в 1939-1947 роках// *Україна-Польща: важкі питання*. – Т. 7. – С. 148.
30. Особистий архів Анатолія Салюка.
31. Ковалевський З. Назв. праця. – С. 331.
32. Гаврилук Ю. Назв. праця. – С. 27.
33. Цепенда І. Військові операції оперативної групи «Вісла» проти відділів УПА (квітень-липень 1947 року) // *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989)*. T. II. Akcja «Wisła» / pod red. Romana Drozda. – Warszawa: Tyrsa, 2005. – S. 47.
34. Конечний З. Втрати населення в південно-східних повітах сучасної Польщі у 1939-1947 роках// *Україна-Польща: важкі питання*. – Т. 7. – С. 232.
35. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя за 1941-1947 роки – С. 19 та ін.; Особистий архів Анатолія Салюка.
36. Особисті архіви Юрія Макара та Анатолія Салюка.
37. Місило Є. Повстанські могили.– Т. 1. – С. 191-195.
38. Российский государственный военный архив (РГВА). – Фонд 38669. – Дело 44. – Лист 42-47.
39. Там само.
40. APL. UWL. – Sygn. 253. – К. 1, 3.
41. APL. UWL. – Sygn. 257. – К. 95-96.
42. APL. UWL. – Sygn. 74, пр.; Наше слово. – Варшава, 2007. – 13 травня. – С.9.
43. Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944-1947 рр.// *Волинь і Холмщина 1938-1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 339.
44. Особистий архів Юрія Макара.
45. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947. – Warszawa, 1997. – S. 85-121.
46. Дрозд Р. Польсько-українські відносини. – С. 340.
47. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя за 1941-1947 роки – С. 150-158 та ін.; Особистий архів Анатолія Салюка.
48. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса, 2009. – С. 211-213, 220-221.; Дрозд Р. Акція

- «Вісла»: міфи і реальність // Науковий вісник Чернівецького національного університету. Вип. 378-379. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 92-93.
49. Час-Тайм. – К., 1996. – 20 вересня.
 50. Цепенда І. Українсько-польські відносини... – С. 204.
 51. Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині. – С. 97.
 52. Misiło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. – Warszawa, 1993. – S. 18-19.
 53. Місило Є. Депортація українців. Акція «Вісла». Переклад з польської В. Ревухи// Волинь. – Луцьк, 1993. – № 29. – 13 вересня. – С. 2-3; Protokół nr 3 z posiedzenia Biura Politycznego KC PPR z 29 marca 1947 r. // Archiwum Akt Nowych (AAN). – KC PPR. – Sygn. 295 / V-3.
 54. Wnioski Sztabu 9. DP dotyczące walki z podziemiem na terenie województwa rzeszowskiego z 30 marca 1947r. // CAW Sztab Generalny WP. – Sygn. IV. 111. 471.
 55. Protokół nr 3 z posiedzenia Biura Politycznego KC PPR z 11 kwietnia 1997 r. // AAN. KC PPR. – Sygn. 295/V – 3.
 56. Цит. за: Drozd R. Geneza i przebieg akcji «Wisła» - S. 32.
 57. Там само.
 58. Там само. – С.32 – 33.
 59. Там само.
 60. Protokół nr 21 z posiedzenia Państwowej Komisji Bezpieczeństwa z 16 kwietnia 1997r. // CAW. Sztab Generalny WP. – Sygn. IV. 111. 643.
 61. Protokół nr 6 z posiedzenia Biura Politycznego KC PPR z 16 kwietnia 1997 r. // AAN. KC PPR. – Sygn. 295/V – 3.
 62. Zarządzenie Państwowej Komisji Bezpieczeństwa dla GO «Wisła» z 17 kwietnia 1947r. //CAW. Sztab Generalny WP. – Sygn. IV. 111. 511.
 63. Rozkaz organizacyjny dla GO «Wisła» z 18 kwietnia 1947r. //CAW. Sztab Generalny WP. – Sygn. IV. 111. 511; Drozd R. Geneza i przebieg akcji «Wisła» - S. 34.
 64. Інструкції опубліковані в: Misiło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. – S. 117 – 168.
 65. Konspekt pogadanki «Spadkobiercy Hitlera» z kwietnia 1947r. i Konspekt pogadanki «Walka z bandami naszym żołnierskim obowiązkiem» z kwietnia 1947r. // CAW. Główny Zarząd Polityczno – Wychowawczy WP. – Sygn. IV. 112. 290.
 66. Poradnik terenowy żołnierza z 25 kwietnia 1947r. // CAW. Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy WP. – Sygn. IV. 112. 290.
 67. Ulotka GO «Wisła» – «Do obalamuconych członków band UPA» z kwietnia 1947 r. i Ulotka GO «Wisła» – «Do miejscowej ludności» z kwietnia 1947 r. // AAN. MAP. – Sygn. 781.
 68. Misiło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. – S. 171.
 69. Там само. – С. 184 – 186.
 70. Мірчук П. Українська повстанська армія – К.: Народна газета (окремий додаток), 1991. – С. 36.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

71. Гаврилук Ю. Назв. праця. – С. 26.
72. APL. UWL. – Sygn. 257. – К. 95-96.
73. APL. UWL. – Sygn. 73. – К. 17-18; Наше слово. – 2007. – 27 травня. – С. 9.
74. APL. UWL. – Sygn. 68, пр; Наше слово. – 2007. – 27 травня. – С. 9.
75. APL. UWL. – Sygn. 38, пр.; Наше слово. – 2007. – 13 травня. – С. 9.
76. Романів О. Назв. праця. – С. 24.
77. Drozd R. Geneza i przebieg akcji «Wisła». – S.34.
78. Колянчук О. Холмщаци і підляшукі на Вармії і Мазурах// Над Бугом і Нарвою. – Більськ Підляський, 2007. – №4. – Липень-серпень. – С. 33.
79. APL. OW PUR. Sygn. – 175. – К. 2; Наше слово. – Варшава, 2007. – 3 червня. – С. 9.
80. Дрозд Р. Польсько-українські відносини. – С. 347.
81. Романів О. Назв. праця. – С. 24.
81. APL. UWL. – Sygn. 73. – К. 13; Наше слово. – 2007. – 20 травня. – С. 9.
83. APL. UWL. – Sygn. 65. – К. 12-13; Наше слово. – 2007. – 27 травня. – С. 9.
84. APL. UWL. – Sygn. 73. – К. 41; Наше слово. – 2007. – 3 червня. – С. 9.
85. APL. UWL. – Sygn. 257. – К. 113.
86. Niedźwiedz J. Leksykon historyczny. - S. 490-491.
87. Особистий архів Юрія Макара.
88. APL. UWL. – Sygn. 176. – К. 8; Наше слово. – 2007. – 27 травня. – С. 9.
89. APL. WO PUR. Sygn. 176. – К. 8; Наше слово. – 2007. – 27 травня. – С. 9.
90. APL. UWL. – Sygn. 65. – К. 65 і 214. – К. 35; AWL. WO PUR. – Sygn. 176. – К. 46 і 177. – К. 103; Наше слово. – 2007. – 20 травня, 3 червня. – С. 9.
91. APL. UWL. – Sygn. 65. – К. 65; Наше слово. – 2007. – 3 червня. – С. 9.
92. Колянчук О. Назв. праця. – С. 33.
93. AWL. UWL. – Sygn. 257. – К. 127, 129.
94. APL. WO PUR. – Sygn. 175. – К. 2; Наше слово. – 2007. – 3 червня. – С. 9.
95. Гаврилук Ю. Назв. праця. – С. 27; Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970. – Kraków, 1996. – S. 121-126.
96. Drozd R. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła». – Warszawa, 1997. – S. 20; Колянчук О. Назв. праця. – С. 34.
97. Колянчук О. Холмщаци і підляшукі на Вармії і Мазурах// Над Бугом і Нарвою. – Більськ Підляський, 2007. – № 5. – Вересень-жовтень. – С. 24.
98. Колянчук О. Назв. праця. – № 4. – С. 33.
99. Колянчук О. Назв. праця. – № 5. – С. 24.
100. Дрозд Р. Акція «Вісла»: міфи і реальність. – С. 95.
101. Дрозд Р. Польсько-українські відносини. – С. 349.
102. Колянчук О. Назв. праця. – № 4. – С. 33.
103. Місило Є. Жертви Явожна // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львов, 1991. – С. 25.

104. Грицков'ян Я. Біля джерел знаку біди – концтабору Явожно (1947-1949) // *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989)*. Т. II. Акція «Wisła» (red. Roman Drozd). Warszawa, 2005. – S. 68.
105. Дрозд Р. Польсько-українські відносини. – С. 348.
106. Коляничук О. Назв. праця. – № 4. – С. 33.
107. Грицков'ян Я. Назв. праця. – С. 66.
108. APL. UWL. – Sygn. 65. – К. 65; Наше слово. – 2007. – 3 червня. – С. 9.
109. AWL. UWL. – Sygn. 257. – К. 133.
110. AWL. UWL. – Sygn. 257. – К. 165; Наше слово. – 2007. – 3 червня. – С. 9.
111. Макар Ю. Політичні, економічні та національно-демографічні наслідки операції Вісла // *Україна – Польща: важкі питання*. Т.8. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 229. При перекладі матеріалу, опублікованого у Польщі дещо раніше, в написанні заголовку допущена помилка. Вжито означення *операція* замість *акція*.
112. Пальський З. Політичні, економічні та національно-демократичні наслідки операції «Вісла» // *Україна – Польща: важкі питання*. Т.8. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С.203.
113. Olszański G. Konflikt polsko-ukrainski 1943–1947 // *Więź*. – 1991. – №11–12. – S.232.
114. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. – Warszawa, 1999. – S.442.
115. Пальський З. Назв. праця. – С.204.
116. Misiło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. – S.383.
117. Podlaski K. Białorusini, Litwini, Ukraińcy: nasi wrogowie czy bracia? Warszawa: Predświt. – 1984. – S.140-148.
118. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. Т.1-2. – Warszawa, 2000; Prus E. Herosi spod znaku tryzuba. – Warszawa, 1985; його ж. Операція «Wisła». – Wrocław, 1994; Поліщук В. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА. Торонто, 1995; його ж. Did they die by Ukrainian hands (czy zginęli z rąk ukraińskich?). – Warsaw – Toronto, 1997 i in.
119. Misiło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. – S. 224, 263, 282.
120. Там само. – С. 34.
121. Там само. – С. 396-398.
122. Там само. – С. 34
123. Макар Ю. Політичні, економічні та національно-демографічні наслідки операції «Вісла». – С. 231.
124. Wykaz transportów z akcji «Wisła» za wrzesień i październik 1947r.(b d) // AAN. WO PUR. – Sygn.176.
125. Sprawozdanie PWRN w Lublinie dla Prezydium Rady Ministrów w sprawie przesiedlenie rodzin z akcji «Wisła» z 10 października 1950 r. // AAN. Urząd Rady Ministrów. – Sygn.18/43; Hałagida I. Wyszalenie ludności ukraińskiej

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- i polskiej z powiatu chełmskiego - nieznaną kartą historii. // Ukraina-Polska. Kultura, wartości, zmagania duchowe. – Koszalin, 1999. – S. 197-213.
126. Drozd R. Geneza i przebieg akcji «Wisła» – S.38.
127. Instrukcja MZO dotycząca zasad rozmieszczenia osadników z akcji «Wisła» z 10 listopada 1947r.// AAN. MZO. – Sygn.784.
128. Там само.
129. Drozd R. Geneza i przebieg akcji «Wisła» – S. 43.
130. Sprawozdanie KW PPR w Lublinie za okres od 15 czerwca do 15 lipca 1947r.(b d)//APL.KW PPR. - Sygn.1/V/35.
131. Pismo Wojewódzkiego Pełnomocnika ds. Przesiedleńczo-Osiedleńczych w Lublinie do Generalnego Pełnomocnika Rządu ds. Repatriacji z 21 sierpnia 1947 r. // AAN. ZC PUR. – Sygn. XII/119.
132. Miśło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. – S. 35.
133. Kersten K. Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948. – Poznań, 1990. – S. 341.

ПІСЛЯМОВА

Настав час підбити підсумок усьому написаному, багато разів доповненому і переробленому. Виконуючи подібну працю мимоволі замислюєшся, чому українці впродовж століть переживають страхітливі трагедії, чому вони постійно відчувають себе *меншовартісними людьми* і ще багато інших чому тяжіло над ними.

Ми спробували розібратися у тих чому на прикладі *маленької вітки великого українського народу – холмщаках і підляшукках*, оскільки маємо до них безпосереднє відношення, будучи їх представниками. Багатовікова історія холмсько-підляського люду на своїх споконвічних землях обірвалася усередині ХХ ст. Ми обрали часовий відрізок між 1915–1947 рр., коли українців насильно викидали і таки викинули з рідного краю.

Прошло вже чимало років від тих трагічних часів. Ті, хто ще живий з колишніх депортованих, та їх нащадки проживають здебільшого в західних областях України. Але не тільки. Помітний відсоток їх осів у багатьох інших областях України та її столиці. Колишні переселенці та їх нащадки внесли і продовжують вносити помітний вклад у розбудову усіх сфер життя Української держави. Чимало з них стали відомими людьми. Частині українців вдалося уникнути депортації поза межі Польщі, але їх не оминула трагічна депортація на *понимецькі* землі внаслідок горезвісної акції *Вісла*. Чималу частину холмщаків та підляшуків доля закинула у держави Західної Європи, до США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, де вони осіли назавжди. Про долю усіх холмсько-підляських українців, зібравши значний матеріал, ми хочемо розповісти у двох наступних томах, у яких також збираємося опублікувати значну кількість спогадів, отриманих від нинішніх жителів України, Польщі і навіть заокеанських держав, а також документи і матеріали з польських та канадських архівосховищ.

Як написано на початку роботи, ми не ставили собі за мету розбухувати чутеві пристрасті навколо трагедії холмсько-підляських українців під час і після обох світових воєн. Її порівну переживали поляки, росіяни, білоруси, зрештою усі інші європейські народи, хто більшою, а хто меншою мірою. Не йдеться, крий Боже, про якісь заклики до повернення на прабатьківські землі і творення там *української державності*. Це було б верхом безглуздя. Йдеться про *об'єктивне*

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

висвітлення історії, про збереження національної пам'яті, з відповідним пошануванням історичної пам'яті польського чи будь-якого іншого народу. Наближається семидесята річниця початку остаточної ліквідації українства на Холмщині і Підляшші, як зрештою на всьому Закарпатті. Між Україною та Польщею встановилися дружні добросусідські відносини на міждержавному рівні. Складніше процес відбувається у міжлюдських взаєминах.

Як у вступі, так і в розділах, на нашу думку, доволі повно зупинилися на проблемі суспільно-політичного становища холмсько-підляських українців за тридцятиліття, яке завершилося їх остаточною вигнанням з рідного краю. Ми постійно намагалися бути об'єктивними у своїх судженнях, аргументуючи їх багатьма архівними і опублікованими документами. Там, де була можливість, ми намагалися також посилатися на позиції польських дослідників, котрі, як і ми, прагнули досягти об'єктивного наукового висвітлення істини. Зробили ми це з метою, щоб, спираючись на спільний досвід, хоч у віддаленій перспективі наблизитися до взаємного розуміння нашої, знову ж таки, спільної минувшини і разом понесених жертв у взаємному поборюванні.

Упродовж століть в історії взаємин обох народів, нічого гріха таїти, було чимало конфліктів, котрі базувалися на протиріччях – релігійних, у ширшому розумінні, національно-етнічних, політичних і, поза будь-яким сумнівом, економічних. Всі вони, разом узяті, значною мірою відтісняють у тінь ті спільні надбання у культурі, побуті, та зрештою у тій же господарській діяльності українців і поляків, як і в усьому укладі життя обох народів.

Повертаючись до протиріч між українцями та поляками, які з плином часу подеколи набирали гострих форм, аж до кровопролиття, скажемо, що вони постійно обростали *негативними стереотипами*. Поляк в очах українців поступово ставав *зажерливим можновладцем*, який постійно їм дошкуляв, позбавляв засобів до існування і навіть життя. Українець же в очах поляків набрав рис *кровожерливого різуну*, який невідомо звідки звалився на голови *добрпорядних поляків*, які намагалися *цивілізувати відсталих русинів*, тобто українців. Така правда.

З часів установлення російського панування на холмсько-підляських землях на них, як і в усьому *Польському королівстві*, поступово набрав розмаху *процес русифікації*. В останній третині XIX ст. з офіційної документації зникла назва *Польського королівства*, замінювана поняттям *Привіслінський край*. Поляки на всіх рівнях вели відчайдушну боротьбу проти зросійщення, за визволення від російського панування, так само як і на польських землях, приєднаних свого часу до Пруссії, під зверхництвом якої потім створилася об'єднана Німеччина. Дещо по іншому протікав процес польського національного відродження на землях, приєднаних до Австрії, пізнішої Австро-Угорщини.

Що ж до Холмщини і Підляшшя, то тут, образно кажучи, *за душу і тіло місцевого русина* йшла боротьба між поляками і російською владою. Перші на всіх рівнях стверджували, що *ніяких українців тут ніколи не було й в помині*, а жили-були *поляки-уніати*, яких хотіли зрусифікувати. Російська ж влада доволі ефективно використовувала *непримиренні протиріччя між русинською (українською) спільнотою* краю, з одного боку, і панівним польським елементом, який утискав місцеву більшість, з іншого боку, виходило так, що дві протиставні сили між собою боролися, але як аргумент використовували місцеве українське населення, готуючи йому *прямо протилежне майбуття*. Ні один з тих напрямів не відповідав власне *національним інтересам* тих місцевих русинів-українців.

Трагедія хронологічно розтягнулася на період від 1915 по 1947 рр. Її започаткувало т.зв. *біженство*, тобто вивезення вглиб Росії православних, що насправді означало – *українців і росіян*, які прибули на Холмщину і Підляшшя для виконання тих чи інших функцій за часів російського панування тут. Щоправда, російська влада формально вивозила *усіх підданих* перед наступом австро-угорських чи німецьких військ. Проте *поляки*, тобто *католики*, здебільшого уникли того *біженства*, попереджені своїми, скажемо так, *політично-релігійними зверхниками*, іншими словами, лідерами і активістами польського національно-визвольного руху та місцевими католицькими духівниками. Бутує така думка, що у *біженство* вивезено 300 тис. осіб. Ми також посилаємося на цей показник. Але наскільки він відповідає дійсності, важко сказати. Ще важче визначити кількість *біженців*, які з тих чи інших причин не повернулися до рідного краю. Називають цифру у 120 тис. осіб. Якщо вважати обидві цифри достовірними, то виходить, що не повернулося додому 40% депортованих. Якщо ж наведені показники недостатньо достовірні, то відсоток тих, хто не повернувся, очевидно залишиться на тому ж рівні або ж може несуттєво відхилитися у той чи інший бік.

Револуція і Громадянська війна в Росії дощентно зруйнували підвалини суспільства. *Чимало вигнанців* з Холмщини і Підляшшя потрапило до глибинних регіонів – Поволжя, Урал, Сибір, Середня Азія. Внаслідок подій, які розігралися, вони не тільки були позбавлені будь-якої соціальної опіки, але й опинилися відрізаними, разом з тамтешніми місцевими жителями, від усього навколишнього світу. Урядові структури, громадські та церковні організації, *евакуйовані з Холмської губернії*, зосередилися у Петрограді, Москві, Києві, інших більших українських чи російських містах. З настанням бурхливих революційних подій вони припинили свою діяльність і навіть існування. Сказане стосується владних структур, релігійних організацій тощо. Натомість, громадські українські організації виникали й розвивалися під *національно-визвольними гаслами*. Розвивався й ширився рух за негайне повернення на рідні землі і прилучення їх до УНР. Щоправда, дорога

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

додому виявилася значно важчою і трагічнішою від того, що пережили *біженці* у 1915 р. Перебування холмщаків і підляшуків на вигнанні поряд з неймовірними випробуваннями, які випали на їх долю, разом з тим вплинуло суттєво на їх *національне самоусвідомлення*.

За обставин, які склалися наприкінці та закінченні Першої світової війни, Холмщина і Підляшшя не тільки не могли потрапити до Української Народної Республіки, але й вона сама невдовзі впала під ударами більшовицької Росії. Відтоді і назавжди питання про державну приналежність холмсько-підляських земель, якщо не рахувати кількарічної німецької *Генеральної губернії* та хрущовського проекту *Холмської області* у складі УРСР, перестало бути актуальним. Вони остаточно стали частиною суверенної Польської держави.

Повертаючись до часів відтворення Польської держави, що збіглося у часі з завершенням Першої світової війни, нагадаємо, що українців, котрі поверталися з *біженства*, ніхто не зустрічав з розгорнутими обіймами. Швидше навпаки, їх вже сприймали як *зайшлий елемент*, дуже небажаний – особливо з мотивів *суспільно-політичного і релігійного характеру*. Важко сказати, як польська влада трактувала статті Ризького договору 1921 р., у яких йшлося про забезпечення можливості навчання дітей українського мовою на західно-українських землях, але на холмсько-підляських для україномовного навчання місця не знайшлося. Що ж стосується православ'я, то воно з перших днів існування Другої Речі Посполитої на холмсько-підляських землях опинилося по суті *поза законом*, оскільки сфера його діяльності постійно звужувалася, а у 1938 р. наступив час зруйнування решти православних храмів та морального і фізичного зневажання вірних цієї конфесії.

Що ж стосується *матеріального становища* українців краю, то вони після повернення з *біженства* застали повну руїну своїх господарств. Значною мірою житлові і господарські будівлі, рівно ж і посіви, були знищені у 1915 р. відступаючими російськими військами. Те, що уціліло, захопили або розграбували місцеві поляки чи прибулі колоністи з центральних регіонів Польщі. Цілком зрозуміло, що відроджувана Польська держава мала безліч проблем економічного порядку і не могла створити якихось особливих умов для *українських поверненців*. Але вона була зобов'язана бодай *однаково ставитися* до всіх своїх громадян, незалежно від національної приналежності чи віросповідання. Тим не менше, так не було. Українці постійно відчували *дискримінацію* при виділенні кредитів, будівельних матеріалів, при наймі на роботу, якщо це були, наприклад, *вчителі-українці*. Постійно переслідувалися *православні священики*, аж до *заборони відправляти службу Божу*. Переслідуючи православ'я, польська влада намагалася не допустити відновлення *греко-католицизму*, зруйнованого у краї попередньою російською владою. Тобто, якщо вдатися до якихось порівнянь, то неважко зробити висновок, що ситуація виглядала так, як це було з Толеранційним указом

1905 р. Тільки за нинішніх умов *Православна церква* зазнавала жорстоких переслідувань, формально як носій *русифікації*, хоч насправді вона у краї поволі перетворювалася на *національну Українську церкву*. Якись невизначні кроки створення на Холмщині і Підляшші *неоунії* були швидше пропагандистським кроком, який вороже зустріла місцева людність, а владі очевидно про це й розходилося. Таким чином, місцевий український люд мав насправді вибір між *римо-католицизмом*... і *римо-католицизмом*. Зусилля влади спрямовувалося на те, щоб поступово, але доволі швидко, засобами релігії та освіти, включно з застосуванням примусу, на Холмщині і Підляшші зникло із вжитку поняття *українець* і навіть *русин*.

Ось за таких обставин для українців Холмщини і Підляшшя розпочалася Друга світова війна. І тут не обійшлося без торгу між тоді ще союзниками – Радянським Союзом і Третім Рейхом. Спочатку Холмщина і Підляшшя мали відійти до зони геополітичних інтересів СРСР. Але на підставі *Договору про дружбу і кордони* Холмщина і південь Підляшшя перейшли під контроль Німеччини, яка, не роздумуючи довго, частину польських теренів прилучила до себе як *споковічно німецькі*, а на решті створила *Генеральну губернію* із столицею у Кракові. До останнього відійшли усі українські етнічні землі, в тому й Холмщина з півднем Підляшшя.

З початком війни в холмсько-підляських, як до речі, й усіх українців з'явилася якась надія на зміну свого становища і навіть створення власної національної держави. Проте політичної сили на теренах підрадянської України, яка взяла б на себе роль організатора, на той час вже не було й в помині. Єдиною такою силою виявилася ОУН, але вона діяла поза межами УРСР, в основному на теренах Польщі. Оскільки територія Польщі перетворилася на терен воєнних дій, то тут і сконцентрувалися українські *національно-визвольні зусилля*, тим більше, що тут, разом з Волинню, Східною Галичиною, які у 1939 р. відійшли до складу УРСР, проживало щонайменше 5 млн. етнічних українців.

Більше того, керівництво гітлерівської Німеччини намагалося підтримувати в українських політиків *ілюзію*, що допоможе відтворити незалежну Українську державу. Насправді, було не так. В цьому регіоні Європи тодішні німецькі верховоди доволі вдало для себе використали *українсько-польські протиріччя*, тим більше, що кожен з тих двох народів на тій самій території в майбутньому бачив лише свою *національну державу*.

Остаточо *ілюзії українців* на німецьку підтримку розвіялися після 30 червня 1941 р., коли німецька окупаційна влада відкинула *Акт проголошення Української держави*, а її лідерів закрила у концентраційних таборах. Підтвердженням марності *українських ілюзій* на відтворення за німецькою допомогою *Української держави* стало також утворення *Гейтскомісаріату Україна* із столицею в Рівному. Але українські незалежницькі сили не мали іншого виходу, ніж під контролем

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

німецької окупаційної влади здійснювати хоч якісь кроки з захисту українсько-го населення перед воєнним лихоліттям. По суті самотужки виникли українські допоміжні самоврядні структури, щоб вберегти українців, у нашому випадку холмсько-підляських, від остаточного фізичного винищення.

На жаль, визвольних поривань з боку українців ніхто не хотів зрозуміти. Польське військово-політичне підпілля, зорієнтоване на емігрантський уряд в Лондоні, прагнуло відтворити довоєнну Польщу з усіма національно-релігійними наслідками для українців, що останнім нічого доброго не віщувало. Для холмщаків і підляшуків це означало їх остаточне спольщення або видалення з їх етнічних теренів. Більше того, спроби відновити свою мову, релігію *розглядалися як зрада* (кого і чого?), намагання винищення поляків тощо. На превеликий жаль, негативну роль у цьому делікатному питанні відіграла й політика Радянського Союзу, ідеологічні засади якої зводилися не лише до теоретичного затавування *українсько-го буржуазного націоналізму*, але й до фізичного *знищення його носіїв* у масових масштабах на теренах підрадянської України, а також, там, де вдалося, його поодиноких представників у зарубіжних країнах.

В умовах німецької окупації, за яких нібито українцям надавалися переваги над поляками, насправді окупаційна влада трималася того, щоб не допустити примирення між українцями і поляками, а навпаки, щоб протистояння між ними постійно загострювалося. Оскільки холмсько-підляські українці фактично були беззахисними, то польське підпілля, оговтавшись від вересневої катастрофи, приступило до вибіркового убивств української інтелігенції краю (й без того дуже малочисельної), громадських діячів, а здебільшого звичайних селян, кооператорів, переважно *національно свідомих*. В архівах – українських і канадських – віднайдено три списки вибіркового знищення українців. Найповніший з них містить півтисячі прізвищ. Але цілком зрозуміло, що й він неповний. Найчастіше німецька окупаційна влада *не знаходила винних*. Утвердилася форма пояснення, що злочин вчинили *невияснені особи*. У теперішніх польських публікаціях трапляються пояснення, що, мовляв, підпільні суди виносили вироки *злочинцям*, які тероризували поляків. Для Холмщаків з Підляшшям подібне пояснення видається знущанням над здоровим глуздом.

Далі більше – запалали окремі українські села, а потім усі підряд. На Грубешівщині і Томашівщині знищено понад півсотні сіл, разом з тисячами ні в чому невинних людей. Згодом цей варварський акт оправдовувано ж нібито відплатною акцією за масові вбивства поляків на Волині і Східній Галичині. Масове знищення поляків ніхто не збирається оправдувати. Але їх загибель, то лише половина правди. Ніхто ж не хотів сказати, що змушувало українців взятися за зброю. Це, по-перше. А, по-друге, під виглядом *українських різунів* на новоутворених західних областях діяло щонайменше дві сотні *радянських спецзагонів*,

які не просто сіяли ворожнечу між українцями і поляками, а руками одних намагалися нищити інших, і навпаки. Згодом вони вславилися актами братовбивства між самими українцями. Іншими словами, здійснювалася політика усмирення й українців, і поляків.

Якщо ж повернутися до холмсько-підляських земель, то ще з довоєнних часів говорилося і писалося, що там ніяких українців не було, а жили виключно поляки. А тут раптом з'явилися їх тисячі і вони мали понести відповідальність за польські жертви на Волині. Поза сумнівом, якби не було трагедії волинських поляків, то знайшовся б якийсь інший привід для розправи над холмсько-підляськими українцями, тим більше, що їх нищили ще задовго до волинських подій.

І, накінець, встановлення на завершальному етапі Другої світової війни *народної влади* в Польщі і намагання збудувати *моноетнічну державу* призвело до безпрецедентного *обміну населенням*, яким завершилася остаточна ліквідація українських етнічних теренів у Польщі, що супроводжувалося жорстоким насиллям над їх мешканцями, у тому й багатотисячними убивствами. Подібні акти чинили як офіційна польська влада, так і незалежницьке польське підпілля на усіх українських етнічних землях, включно з холмсько-підляськими.

Щоправда, уже по закінченні воєнних дій в Європі дійшло до перемир'я між українським і польським підпіллям на теренах Закарпаття. Сам по собі цей факт відрадий. У цьому напрямку спроби щодо подолання ворожнечі, особливо з українського боку, робилися й раніше. Але на заваді завжди ставала *непримиренність інтересів*. Важко сказати, чим закінчилося б припинення ворожнечі між обома національно-визвольними рухами, базованого на спільності поборювання засилля *народної влади*, підтримуваної каральними експедиціями радянських військ НКВС. Зараз можна б будувати різноманітні теоретичні гіпотези, які на ділі ні до чого тепер вже не ведуть.

У наш час потрібно б накінець відворити правдиву історію холмсько-підляських українців, доля яких тісно переплелася з долею усіх закарпатських українців, проте мала певні особливості. Вони полягали у тому, що *рівень їх національної свідомості*, як це не прикро визнавати, перебував на низькому рівні через умови, що складалися упродовж століть. А, з іншого боку, на них чи не найбільше здійснювався *денаціоналізуючий тиск* з боку польської влади. Через те прошарок власне української холмсько-підляської інтелігенції серед населення краю був незначним, що, власне, стримувало його цивілізаційний розвиток.

Важливим є те, щоб українське суспільство, подолавши внутрішні протиріччя, які його роздирають, знайшло у собі сили виробити якесь цілісне бачення своєї минувшини, включно з історією його холмсько-підляської вітки. Без цього неможливий не лише процес внутрішнього розвитку Української держави. Але,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

що не менш важливо, визнання її як авторитетного члена міжнародної співдружності. На превеликий жаль, для молоді Української держави притаманні різкі коливання у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики, що має місце в оцінюванні як минувшини, так і сьогодення і на регіональному, і на загальнонаціональному рівнях.

Тішимо себе надією, що наша праця, спрямована на висвітлення правдивої історії холмсько-підляських українців, допоможе ще живим вихідцям з краю та їх нащадкам усвідомити своє походження. Маємо також сподівання, що добрі між-державні українсько-польські стосунки допоможуть обом народам знайти спільну дорогу до порозуміння на міжлюдському рівні шляхом подолання негативних стереотипів минулого, що принесе обопільну користь на майбутнє.

POSŁOWIE

Nadszedł czas, aby podsumować wszystko, co zostało napisane. Pracując nad podobnego rodzaju tematem mimowolnie zastanawiamy się, *dlaczego* Ukraińcy w ciągu wieków doznali tak strasznych tragedii i dlaczego nadal czują się *ludźmi o mniejszej wartości*? Dlaczego wiele innych *dlaczego* ciąży nad nimi?

Spróbowaliśmy uzyskać odpowiedź na pytanie na przykładzie *małej gałęzi wielkiego narodu ukraińskiego – chełmszczan i podlasian*, ponieważ jesteśmy z nimi bezpośrednio związani i czujemy się ich reprezentantami. Wielowiekowa historia ukraińskiego ludu chełmsko-podlaskiego na jego odwiecznych ziemiach urwała się w połowie XX w. Wybraliśmy odcinek czasowy w okresie 1915–1947, kiedy Ukraińcy przemocą byli wypierani i ostatecznie wyrzuceni z Chełmszczyzny i Podlasia, ich kraju ojczystego.

Sporo lat minęło od tych tragicznych lat. Żywe ofiary deportacji oraz ich potomkowie mieszkają przeważnie w obwodach zachodnich Ukrainy. Znaczna ich część osiadła w wielu innych obwodach Ukrainy oraz w stolicy państwa. Przesiedleńcy oraz ich potomkowie zrobili i wciąż robią istotny wkład w rozbudowę wszystkich dziedzin życia państwa ukraińskiego. Sporo z nich zostało znanymi ludźmi. Części Ukraińców udało się uniknąć deportacji poza granice Polski, ale nie ominęła ich tragiczna deportacja na ziemie *poniemieckie* w wyniku przestępczej akcji *Wisła*. Sporą część chełmszczan i podlasian los rzucił do państw Europy zachodniej, USA, Kanady, Australii, Nowej Zelandii, w których osiedli na zawsze. O losie Ukraińców chełmsko-podlaskich chcemy opowiedzieć w dwóch następnych tomach, w których pragniemy też opublikować znaczną ilość wspomnień obecnych mieszkańców Ukrainy, Polski i państw zza oceanu, a także dokumenty i materiały z polskich i kanadyjskich zbiorów archiwalnych.

Nie stawialiśmy sobie za cel rozniecać emocje wokół tragedii Ukraińców chełmsko-podlaskich podczas i po obydwu wojnach światowych. W równym stopniu doznali jej Polacy, Rosjanie, Białorusini, a w większym lub mniejszym stopniu wszystkie narody europejskie. Nie chodzi o nawoływanie do powrotu na ziemie praojców, by tworzyć tam *państwo ukraińskie*. Byłoby to szczytem braku rozważli. Chodzi o *obiektywne ukazanie historii*, o zachowanie *pamięci narodowej* nie godzącej w *pamięć historyczną* narodu polskiego i innych narodów. Zbliża się *siedemdziesiąta rocznica* rozpoczęcie *ostatecznej likwidacji żywiołu ukraińskiego* na Chełmszczyźnie, Podla-

sii i całym Zakerzoniu. Między Ukrainą a Polską nawiązane zostały dobrosąsiedzkie przyjacielskie stosunki na poziomie międzypaństwowym. Bardziej skomplikowane procesy mają miejsce w stosunkach międzyludzkich.

W tej publikacji staraliśmy się ukazać sytuację społeczno-polityczną Ukraińców chełmsko-podlaskich w ciągu trzydziestolecia 1915–1945, które zakończyło się ich ostatecznym wypędzeniem z kraju ojczystego. Pragneliśmy być obiektywnymi w swoich rozmyślaniach, argumentując w oparciu o wiele dokumentów archiwalnych oraz już opublikowanych. Gdzie było to możliwe, podawaliśmy poglądy polskich badaczy, którzy podobnie jak my, także chcą dotrzeć do obiektywnego naukowego wytłumaczenia prawdy, ażeby to wspólne naukowe doświadczenie przybliżyło nas do wzajemnego rozumienia naszej wspólnej przeszłości i ofiar poniesionych w ramach wzajemnych walk.

W dziejach stosunków naszych narodów było sporo konfliktów. Ich podstawą był brak chęci osiągnięcia porozumienia na tle religijnym, narodowo-etnicznym, politycznym i gospodarczym. Czynniki te w znacznym stopniu rzucają cień na wspólne dziedzictwo kultury, życia codziennego, działalność gospodarczą Ukraińców i Polaków, jak na cały układ życia obydwu narodów.

Konflikty między Ukraińcami a Polakami niekiedy nabierały ostrych form, łącznie z rozlewem krwi i ciągle obrastały w *negatywne stereotypy*. Polak w oczach Ukraińców stawał się *nienasyconym możnowładcą*, który ich gnębił, pozostawiał bez środków do pracy i życia. Natomiast Ukrainiec w oczach Polaków nabrał cech *rzeźnika krwiopijcy*, który niewiadomo skąd spadł na głowy *porządnych Polaków* pragnących *cywilizować zacofanych Rusinów*, czyli Ukraińców. Taka jest «prawda» naszych wzajemnych stereotypów.

Od czasu wejścia Chełmszczyzny i Podlasia, jak również całego *Królestwa Polskiego* w skład państwa rosyjskiego stopniowo nabierał rozmachu *proces rusyfikacji*. Pod koniec XIX w. z oficjalnej dokumentacji zniknęła nazwa *Królestwa Polskiego*, zastępowana pojęciem *Kraj Nadwiślański*. Polacy prowadzili tu zaciętą walkę o wyzwolenie, podobnie jak na ziemiach polskich zagarniętych przez Prusy (Rzeszę Niemiecką) i Austrię (Austro-Węgry). Natomiast na Chełmszczyźnie i Podlasiu *o duszę i ciało Rusina* toczyła się walka między Polakami a władzą rosyjską. Pierwsi twierdzili, że *żadnych Ukraińców tutaj nigdy w życiu nie było, a mieszkali tu Polacy-Unicy*, których chciano *zrusyfikować*. Natomiast władza dość efektywnie wykorzystywała *bezkompromisowe konflikty* między *wspólnotą rusińską (ukraińską)* kraju z jednej strony, a panującym polskim elementem uciskającym lokalną większość z drugiej strony. Dwie przeciwstawne sobie siły walczyły między sobą, lecz jako argument wykorzystywały miejscową ludność ukraińską, przygotowując dla niej narodowo *zupełnie inną przyszłość*, która nie odpowiadała *interesom narodowym* Rusinów-Ukraińców na Chełmszczyźnie i Podlasiu.

Tragedia trwała także w latach 1915–1947. Zapoczątkowało ją tzw. *bieżeństwo*, czyli wywiezienie w głąb Rosji ludności prawosławnej, czyli realnie rzecz ujmując

Ukraińców i Rosjan przed natarciem wojsk austro-węgierskich czy niemieckich. Władze rosyjskie formalnie wywoziły *wszystkich poddanych*, lecz *Polacy*, czyli *katolicy*, przeważnie uniknęli *bieżeństwa*, ponieważ zostali odpowiednio poinformowani przez swoich *przywódców politycznych i religijnych*. Według niektórych danych *bieżeństwo* objęło 300 tys. osób. Zastosowaliśmy tę cyfrę w tym wydaniu, ale na ile odpowiada ona prawdzie, trudno jest powiedzieć. Jeszcze trudniej ustalić liczbę *bieżeńców*, którzy z różnych powodów nie wrócili do kraju ojczystego. Niekiedy mówi się o 120 tys. osób. Jeśli uważać obydwie cyfry za prawdziwe, to na Chełmszczyznę i Podlasie nie wróciło do domu 40% ukraińskich *bieżeńców*.

Revolucja oraz *Wojna Domowa* w Rosji doszczętnie zniszczyły jej ustrój społeczny. *Sporo wygnańców* z Chełmszczyzny i Podlasia trafiło do regionów w głębi kraju – Połozża, Uralu, Syberii, Azji Środkowej. W wyniku ówczesnych wydarzeń zostali nie tylko bez opieki społecznej, lecz również okazali się odcięci od świata. Struktury rządowe, organizacje społeczne i cerkiewne, *ewakuowane z guberni chełmskiej*, miały swe ośrodki w Petersburgu, Moskwie, Kijowie i innych większych miastach ukraińskich i rosyjskich. Wraz z nadejściem burzliwych wydarzeń rewolucyjnych wstrzymały one działalność, a niekiedy istnienie. Nowopowstałe ukraińskie organizacje społeczne powstawały i rozwijały się pod *hasłami narodowo-wyzwoleńczymi*. Wzmacniał się też ich ruch na rzecz natychmiastowego przyłączenia Chełmszczyzny i Podlasia do państwa ukraińskiego – Ukraińskiej Republiki Ludowej. Droga do państwa i do domu okazała się bardziej ciężka i tragiczna od tego, co przeżyli *bieżeńcy* w 1915 r., jednak pobyt chełmszczan i podlasian na uchodźctwie miał istotny wpływ na ich *samouświadomienie narodowe*.

W sytuacji, która zaistniała pod koniec I wojny światowej, Chełmszczyzna i Podlasie nie tylko nie mogły wejść w skład Ukraińskiej Republiki Ludowej, lecz ona sama wkrótce padła pod ciosami bolszewickiej Rosji. Od tego czasu kwestia przynależności państwowej ziem chełmsko-podlaskich, jeśli nie liczyć kilkuletniej niemieckiej *Guberni Generalnej* oraz Chruszczowskiego projektu *Obwodu Chołmskiego* w składzie USRR, przestała być aktualna – zostały one częścią państwa polskiego.

W nowopowstałej Polsce na Ukraińców, którzy wracali z *bieżeństwa*, nikt nie czekał z otwartymi ramionami. Raczej odwrotnie – odbierano ich jak *element naphywowy*, bardzo niechciany – szczególnie z motywów o *charakterze społeczno-politycznym i religijnym*. Trudno powiedzieć, jak władza polska traktowała artykuły traktatu ryskiego z 1921 r. o zapewnieniu na ziemiach zachodniokraińskich możliwości nauki dzieci języka ukraińskiego, lecz na ziemi chełmsko-podlaskiej nie znaleziono ku temu odpowiedniego miejsca. Jeśli chodzi o Cerkiew, o *prawosławie*, to od pierwszych dni istnienia II Rzeczypospolitej na ziemiach chełmsko-podlaskich znalazło się ono *poza ramami ustawodawstwa*, zakres jego działalności ciągle się zwałżał, a w 1938 r. nadszedł czas burzenia świątyn prawosławnych oraz moralnego i fizycznego znieważania wyznawców wschodniego chrześcijaństwa.

Sytuacja materialna Ukraińców wyglądała następująco. Po powrocie z *bieżeństwa* zastali swe gospodarstwa zupełnie zrujnowane, bowiem budynki mieszkalne i gospodarcze, jak również uprawy, zostały w znacznym stopniu zniszczone w 1915 r. przez wycofujące się wojska rosyjskie. Resztę albo zrabowali miejscowi Polacy, albo koloniści z centralnych regionów Polski. Odrodzone państwo polskie miało dużo problemów gospodarczych i nie mogło stworzyć odpowiednich warunków dla *powracających Ukraińców*. Jednak było zobowiązane przynajmniej w *równy sposób traktować* wszystkich swoich obywateli, niezależnie od ich przynależności narodowej lub wyznania. Tym nie mniej, tak się nie stało, Ukraińcy byli *dyskryminowani* podczas przydzielania kredytów, materiałów budowlanych, przyjmowania do pracy, zwłaszcza *nauczyciele Ukraińcy*. Cały czas prześladowano *prawosławne duchowieństwo*, łącznie z *zakazem odprawiania Mszy Świętej*. Prześladowując prawosławie, władza polska próbowała też nie dopuścić do restytucji *greckiego katolicyzmu*. A więc sytuacja wyglądała tak, jak wcześniej z ukazem tolerancyjnym z 1905 r. Tyle że w obecnej sytuacji *Cerkiew Prawosławna* była niesamowicie prześladowana formalnie *jako nośnik rusyfikacji, jakkolwiek na Chełmszczyźnie i Podlasiu* przekształciła się na *narodową Cerkiew Ukraińską*. Działania zdążające do stworzenia tu *neounii* były raczej posunięciem propagandowym, które wrogo odebrała ludność miejscowa, lecz władzy chyba o to właśnie chodziło. Lud ukraiński miał wybór tylko między religią *rzymskokatolicką* a... *rzymskokatolicką*. Wysiłki władzy zmierzały ku temu, aby pojęcie *Ukrainiec* i nawet *Rusin* stopniowo, lecz zdecydowanie usunąć z użytku powszechnego, nie cofano się przed użyciem przemocy.

W takich okolicznościach dla Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia rozpoczęła się II wojna światowa. Chełmszczyzna i Podlasie najpierw miały wejść do strefy interesów geopolitycznych ZSRR, lecz na podstawie *porozumienia o przyjaźni i granicach* przeszły pod kontrolę III Rzeszy, która część polskich terenów przyłączyła jako *odwieczne niemieckie*, a na reszcie, w tym na Chełmszczyzie i południowym Podlasiu, utworzyła *Generalną Gubernię* ze stolicą w Krakowie.

Początek wojny niemiecko-radzieckiej Ukraińcy potraktowali jako podstawę nadziei na zmianę swojej sytuacji i utworzenie własnego państwa narodowego, lecz na terenach Ukrainy radzieckiej nie było siły politycznej, która mogłaby wziąć na siebie rolę organizatora takich działań. Natomiast zdolna do nich OUN działała poza granicami USRR, przeważnie na terenach Polski. Ze względu na to, że teren Polski stał się terenem działań wojennych, to właśnie tu skoncentrowały się ukraińskie *wysiłki narodowo-wyzwoleńcze*, tym bardziej, że to tu wraz z Wołyniem i Galicją Wschodnią, które w 1939 r. weszły w skład ZSRR, mieszkało co najmniej 5 mln. etnicznych Ukraińców.

Przywódcy hitlerowskich Niemiec próbowali popierać *iluzję* ukraińskich polityków na pomocu powstaniu niepodległego państwa ukraińskiego. W rzeczywistości było inaczej, dowódcy niemieccy jedynie dość pomyślnie wykorzystali dla siebie *konflikt*

ukraińsko-polski, ponieważ każdy z tych dwóch narodów na tym samym terenie w przyszłości widział tylko swoje państwo narodowe.

Ostatecznie *iluzje Ukraińców* na niemieckie poparcie zostały rozwiązane po 30 czerwca 1941 r., kiedy niemiecka władza okupacyjna odrzuciła *Akt Proklamacji Niepodległego Państwa Ukraińskiego*, a jego liderów zamknęła w obozach koncentracyjnych. Potwierdzeniem krachu *iluzji ukraińskich* stało się także powołanie *Gebietskomisariatu Ukraina* ze stolicą w Równem. Ukraińskie siły niepodległościowe nie miały innego wyjścia, jak pod kontrolą niemieckiej władzy okupacyjnej utworzyć ukraińskie pomocnicze struktury samorządowe w celu obrony ludności ukraińskiej przed wojennym zniszczeniem. Powstały one także na Chełmszczyźnie i Podlasiu.

Ukraińskie dążenia wyzwolenicze nie zostały należnie zrozumiane przez polskie podziemie wojskowe i polityczne. Polski rząd emigracyjny w Londynie pragnął odtworzyć przedwojenną Polskę ze wszystkimi konsekwencjami narodowo-religijnymi dla Ukraińców, gdyż oznaczało to ich ostateczne spolszczenie lub wypędzenie z ukraińskich terenów etnicznych. Ukraińskie próby odnowienia swojego języka czy religii *rozpatrywane były jako zdrada* lub próba zniszczenia Polaków etc. Negatywną rolę w tej delikatnej kwestii pełniła również polityka Związku Radzieckiego. Jej zasady ideologiczne sprowadzały się nie tylko do teoretycznego potępienia *ukraińskiego nacjonalizmu burżuazyjnego*, lecz również do fizycznego *zniszczenia jego nosicieli* na skalę masową na radzieckich terenach Ukrainy, a w krajach zagranicznych także jego pojedynczych przedstawicieli.

W warunkach okupacji niemieckiej, w których Ukraińcy jakoby mieli przewagę nad Polakami, władzy okupacyjnej zależało na tym, żeby nie dopuścić do przymierza między Ukraińcami a Polakami i na tym, aby nasilało się ich wzajemne zwalczanie. Ze względu na to, że Ukraińcy chełmsko-podlascy faktycznie byli bezbronni, podziemie polskie przystąpiło do zabójstw nielicznej inteligencji ukraińskiej, a także działaczy społecznych, spółdzielców, nawet zwykłych *świadomych narodowo* chłopów. W archiwach odnaleziono trzy listy ukraińskich ofiar, najbardziej dokładny zawiera 500 nazwisk, jednak ta statystyka nie jest pełna. Niemiecka władza okupacyjna najczęściej *nie znajdowała winnych*, tłumacząc, że przestępstw dokonały *nieznane osoby*. W dzisiejszych polskich publikacjach trafiają się tłumaczenia, że sądy podziemne skazywały ich jako *przestępców* terroryzujących Polaków, co wydaje się znęcaniem się nad zdrowym rozsądkiem. W czasach przedwojennych mówiło się i pisało się, że na Chełmszczyźnie i Podlasiu żadnych Ukraińców nie było, a mieszkali tam Polacy. Nagle pojawiły się tysiące Ukraińców, którzy mieli odpowiedzieć za polskie ofiary na Wołyniu. Niewątpliwie, gdyby nie było tragedii wołyńskich Polaków, znalazłby się inny powód rozprawy nad chełmsko-podlaskimi Ukraińcami, tym bardziej, że niszczone ich jeszcze na długo przed wydarzeniami wołyńskimi.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Następnie podziemne oddziały polskie zaczęły palić najpierw pojedyncze, a potem całe układy lub grupy ukraińskich wsi. Na Chrubieszowszczyźnie i Tomaszowszczyźnie zniszczono ponad 50 wiosek razem z tysiącami niewinnych ludzi. Później ten akt ludobójstwa uzasadniano akcją odwetową za masową rzeź Polaków na Wołyniu i Galicji Wschodniej. Ukraińcy przystąpili do obrony i walki, tym bardziej, że w tamtejszych obwodach działały co najmniej dwie setki *radzieckich oddziałów specjalnych*, które siały wrogość między Ukraińcami a Polakami, rękoma jednych próbowali niszczyć innych, i odwrotnie, a później doprowadziły do aktów bratobójczych między samymi Ukraińcami. Innymi słowy, prowadzona była radziecka polityka uśmierzenia i Ukraińców, i Polaków.

I nareszcie powstanie pod koniec II wojny światowej *władzy ludowej* w Polsce oraz próby zbudowania *państwa monoetnicznego* doprowadziło do bezprecedensowej *wymiany ludności*, która spowodowała ostateczną likwidację ukraińskich ziem etnicznych w Polsce. Towarzyszyła jej okrutna przemoc i tysiące mordów dokonywanych przez polskie władze państwowe i niepodległościowe podziemie polskie na ukraińskich ziemiach etnicznych, łącznie z chełmsko-podlaskimi.

Po zakończeniu działań wojennych w Europie doszło do przymierza między podziemiem ukraińskim i polskim na Zakerzoniu, co było faktem optymistycznym. Próby zwalczania wrogości, szczególnie ze strony ukraińskiej, podejmowano jeszcze wcześniej, lecz na przeszkodzie stawały *różnice interesów*. Obecnie należałoby nareszcie odtworzyć prawdziwą historię Ukraińców chełmsko-podlaskich, których los ściśle przeplata się z losem wszystkich zakerzońskich Ukraińców, lecz miał swe cechy szczególne. W ciągu wieków *poziom świadomości narodowej chełmszczan i podlasian* pozostawał niski, swój wpływ wywierał także wynaradawiający *nacisk* władzy polskiej. Warstwa miejscowej ukraińskiej inteligencji chełmsko-podlaskiej musiała więc być nikła, co przekładało się na możliwości polityczne i militarne tego regionu.

Dzisiaj ważne jest to, aby społeczeństwo ukraińskie przyzwyciężyło konflikty wewnętrzne i znalazło w sobie siłę, aby wypracować spójną wizję swojej przeszłości, w tym historię ukraińskiej Chełmszczyzny i Podlasia. Bez tego nie możliwy jest nie tylko proces rozwoju wewnętrznego państwa ukraińskiego, ale uznanie go za pełnowartościowego członka wspólnoty międzynarodowej. Cieszymy się jednak nadzieją, że nasza publikacja pomoże obywatelom Ukrainy i Polski, pochodzącym z Chełmszczyzny i Podlasia oraz ich potomkom uświadomić sobie swe korzenie. Mamy nadzieję, że dobre stosunki ukraińsko-polskie pomogą naszym narodom znaleźć wspólną drogę do porozumienia na poziomie międzyludzkim, a zwalczanie negatywnych stereotypów przeszłości przyniesie korzyści dla naszych państw w przyszłości.

ПОСЛЕСЛОВИЕ

Наступило время подвести итог всему написанному, многократно дополняемому и переделыванному. Выполняя подобную работу, невольно задумываешься, почему украинцы на протяжении столетий переживают страшные трагедии, почему они постоянно чувствуют себя неполноценными людьми и еще множество других почему.

Мы попытались разобраться в этих почему на примере *маленькой ветви великого украинского народа – холмщаках и подляшуках*, поскольку имеем к ним непосредственное отношение, будучи их представителями. Многовековая история холмско-подляшского люда на своих извечных землях оборвалась в середине XX в. Мы избрали временной отрезок между 1915–1947 гг., когда украинцев насильственно выбрасывали и таки выбросили из отчего края.

Прошло уже много лет с тех трагических времен. Те, кто еще жив из бывших депортированных, и их потомки проживают преимущественно в западных областях Украины. Но не только. Значительный их процент осел во многих других областях Украины и в ее столице. Бывшие переселенцы и их потомки внесли и продолжают вносить ощутимый вклад в развитие всех сфер жизни Украинского государства. Немало из них стали известными людьми. Части украинцев удалось избежать депортации из Польши, но их не миновала трагическая депортация на *понемецкие* земли внутри страны, вследствие нечеловеческой акции *Висла*. Немалую часть холмщаков и подляшуков судьба забросила в страны Западной Европы, США, Канаду, Австралию, Новую Зеландию, где они осели навсегда. О судьбе всех холмско-подляшских украинцев, собрав значительный материал, мы собираемся рассказать в двух последующих томах, в которых собираемся также опубликовать значительное количество воспоминаний, полученных от нынешних жителей Украины, Польши и даже заокеанских стран, а также документы и материалы из польских и канадских архивохранилищ.

Как написано в начале работы, мы не ставили себе целью будоражить чувственные страсти вокруг трагедии холмско-подляшских украинцев во время и после обеих мировых войн. Ее в равной мере переживали поляки, россияне, белорусы, как и все другие европейские народы, кто в большей, кто в меньшей

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

мере. Речь, сохрани Бог, не идет вовсе о каких-либо призывах к возвращению на праотцовские земли и создании там *украинской государственности*. Это было бы верхом бессмысленности. Речь идет об *объективном освещении истории*, о сохранении *национальной памяти*, с соответствующим уважением к памяти польского, или какого-либо иного народа. Приближается *семидесятая годовщина* начала *окончательной ликвидации украинства* на Холмщине и Подляшья, как впрочем на всем Закарпатьи. Между Украиной и Польшей установились дружественные добрососедские отношения на межгосударственном уровне. Сложнее процесс продвигается в межлюдских взаимоотношениях.

Как во введении, так и в разделах мы, по нашему мнению, достаточно полно остановились на проблеме общественно-политического положения холмско-подляшских украинцев на протяжении тридцатилетия, завершившегося их окончательным изгнанием с родного края. Мы постоянно пытались быть объективными в своих суждениях, аргументируя их многими архивными и опубликованными документами. Там, где была возможность, мы также пытались ссылаться на позиции польских исследователей, которые как и мы, пытаются достичь объективного научного выяснения истины. Мы сделали это с целью, опираясь на совместный опыт, хотя бы в отдаленной перспективе приблизиться к взаимному пониманию нашего, опять таки, общего прошлого и вместе понесенных жертв во взаимном противоборстве.

На протяжении веков в истории обоих народов, нечего греха таить, имели место многочисленные конфликты, базировавшиеся на противоречиях – религиозных, в более широком понимании, национально-этнических, политических и, вне всяких сомнений, экономических. Все они, вместе взятые, в значительной мере оттесняют в тень те совместные приобретения в культуре, быте и, собственно говоря, в той же хозяйственной деятельности украинцев и поляков, как и во всем укладе обоих народов.

Возвращаясь к противоречиям между украинцами и поляками, набравших с течением времени иногда острых форм, включая кровопролития, скажем, что они постоянно обрастали *негативными стереотипами*. Поляк в глазах украинцев постепенно становился алчным владетелем, который постоянно их донимал, лишал средств к существованию и даже жизни. Украинец же в глазах поляков приобретал черты кровожадного резуна, неизвестно откуда свалившегося на головы *добрпорядочных поляков*, пытавшихся *цивизировать отсталых русинов*, то есть украинцев. Такова правда.

Со времен установления российского господства на холмско-подляшских землях на них, как и во всем *Польском королевстве*, постепенно набирал силы *процесс русификации*. В последней трети XIX в. из официальной документации исчезло название *Польского королевства*, заменяемого понятием *Привислинский*

край. Поляки на всех уровнях вели отчаянную борьбу против русификации и за освобождение от российского господства, точно также как и на польских землях, присоединенных в свое время к Пруссии, под предводительством которой позже возникла объединенная Германия. Несколько по иному шел процесс польского национального возрождения на землях, присоединенных к Австрии, позже Австро-Венгрии.

Что касается Холмщины и Подляшья, то здесь, образно говоря, *за душу и тело местного русина* шла борьба между поляками и российской властью. Первые на всех уровнях утверждали, что *никаких украинцев здесь никогда не было и в помине, а были поляки-униаты*, которых пытались *русифицировать*. Российская же власть довольно эффективно использовала *непримиримые противоречия между русинским (украинским) сообществом* края, с одной стороны, и господствовавшим польским элементом, притеснявшим местное большинство, с другой стороны. Получалось так, что две противостоящие силы между собой боролись, но как аргумент использовали местное украинское население, готовя для него *прямо противоположное будущее*. Ни одно из этих направлений не отвечало *собственно национальным интересам* тех местных русинов-украинцев.

Трагедия хронологически растянулась на период от 1915 по 1947 гг. Она началась т.наз. *беженством*, то есть вывозением вглубь России православных, что на деле означало *украинцев и россиян*, прибывших на Холмщину и Подляшье для выполнения тех или иных функций во времена российского господства здесь. Правда, российская власть формально вывозила *всех подданных* перед наступлением австро-венгерских или немецких войск. Однако, *поляки*, то есть *католики*, в основном избежали того беженства, предупрежденные своими, скажем так, *политико-религиозными предводителями*. Иными словами, лидерами и активистами польского национально-освободительного движения и местными католическими духовными. Имеет хождение мысль, что в *беженство* вывезли 300 тис. чел. Мы тоже ссылаемся на этот показатель. Но насколько он соответствует действительности, сказать тяжело. Еще труднее определить количество беженцев, по тем или иным причинам не вернувшихся в родные края. Называют цифру в 120 тис. чел. Если считать показатели достоверными, получается, что не возвратилось домой 40 % депортированных. Если же приведенные показатели недостаточно достоверны, то процент тех, кто не вернулся, вполне может остаться на том же уровне, или же может несущественно отклониться в ту или иную сторону.

Революция и Гражданская война в России до основания разрушили устои общества. *Многие изгнанники* из Холмщины и Подляшья попали в глубинные регионы – Повольжье, Урал, Сибирь, Средняя Азия. Вследствие разразившихся событий они не только лишились какой-либо социальной опеки, но и оказались отрезанными, вместе с тамошними местными жителями, от всего окружающе-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

го мира. Государственные структуры, общественные и церковные организации, *эвакуированные из Холмской губернии*, сосредоточились в Петрограде, Москве, Киеве, других крупнейших украинских или российских городах. С наступлением бурных революционных событий они прекратили свою деятельность и даже существование. Сказанное касается властных структур, религиозных организаций и т.п. Натомест, украинские общественные организации возникали и развивались под *национально-освободительными лозунгами*. Развивалось и ширилось движение за немедленное возвращение на родные земли и присоединение их к УНР. Правда, дорога домой оказалась значительно тяжелее и трагичнее от того, что испытали беженцы в 1915 г. Пребывание холмщачков и подляшук в изгнании наряду с тяжелейшими испытаниями, выпавшими на их долю, вместе с тем существенно повлияло на их *национальное самоутверждение*.

При обстоятельствах, сложившихся под конец и после окончания Первой мировой войны, Холмщины с Подляшьем не только не могли присоединиться к Украинской Народной Республики, но и она сама вскоре упала под ударами большевистской России. С тех пор и навсегда вопрос о государственной принадлежности холмско-подляшских земель, если не считать нескольких лет немецкой *Генеральной губернии* и хрущовского проекта *Холмской области* в составе УССР, перестало быть актуальным. Они окончательно стали частью суверенного Польского государства.

Возвращаясь к времени возрождения Польского государства, совпавшего во времени с завершением Первой мировой войны, напомним, что украинцев, возвращавшихся *из беженства*, никто не встречал с распростертыми объятиями. Скорее наоборот, их уже воспринимали как *защитный элемент*, очень нежелательный – особенно по мотивам *общественно-политического и религиозного характера*. Тяжело сказать, как польская власть трактовала статьи Рижского договора 1921 г. Об обеспечении возможности обучения детей на украинском языке в западно-украинских землях, но на холмско-подляшских для обучения на украинском языке места не нашлось. Что касается православия, то оно с первых дней существования Второй Речи Посполитой на холмско-подляшских землях оказалась по существу *вне закона*, поскольку сфера его деятельности постоянно суживалась, а в 1938 г. наступило время разрушения оставшихся православных храмов, а также морального и физического унижения верующих этой конфессии.

Что же касается *материального положения* украинцев края, то они после возвращения с *беженства* нашли свои хозяйства полностью разрушенными. В значительной мере жилые помещения и хозяйственные постройки, равно как и посевы, уничтожили в 1915 г. отступающие российские войска. То, что уцелело, захватили или разграбили местные поляки или прибывшие из центральных регионов Польши колонисты. Вполне понятно, что возрождаемая Польша испытывала

множество проблем экономического порядка и не могла создать каких-то особых условий для *украинских возвращенцев*. Но она была обязана хотя бы *относиться одинаково* ко всем своим гражданам, независимо от национальной принадлежности или вероисповедания. Тем не менее, так не было. Украинцы постоянно ощущали *дискриминацию* при выделении кредитов, строительных материалов, при найме на работу, если это были, к примеру, *учителя-украинцы*. Постоянно преследовались *православные священники*, вплоть до запрещения отправлять службу Божью. Преследуя православие, польская власть, вместе с тем, пыталась не допустить восстановления *греко-католицизма*, разрушенного в крае раньше российской властью. То есть, проводя определенные сравнения, нетрудно сделать вывод, что ситуация выглядела так же, как и с Толеранционным указом 1905 г. Только при нынешних обстоятельствах *Православная церковь* испытывала жесточайшие преследования, формально *как носитель русификации*, хотя на деле она в крае постепенно превращалась на *национально Украинскую церковь*. Какие-то неопределенные шаги по созданию на Холмщине и Подляшья неонии скорее всего были пропагандистским шагом, враждебно встреченным местной людностью, а власть, вероятнее всего, на это и рассчитывала. Таким образом, местный украинский люд имел в действительности выбор между *римо-католицизмом ... и римо-католицизмом*. Усилия власти направлялись на то, чтобы постепенно, но довольно быстро, средствами религии и просвещения, включительно с применением насилия, на Холмщине и Подляшья исчезло из употребления понятие *украинец* и даже *русин*.

Вот при таких обстоятельствах для украинцев Холмщины и Подляшья началась Вторая мировая война. И здесь не обошлось без торга между тогда еще союзниками – Советским Союзом и Третьим Рейхом. Сначала Холмщина и Подляшье должны были отойти в зону геополитических интересов СССР. Но на основании *Договора о дружбе и границах* Холмщина и юг Подляшья перешли под контроль Германии, которая, не долго раздумывая, часть польских территорий присоединила к себе как *извечно немецкие*, а на остальных создала *Генеральную губернию* со столицей в Кракове. К последней отошли все украинские этнические земли, в том числе и Холмщина с югом Подляшья.

С началом войны у холмско-подляшских, как и, кстати, всех других украинцев появилась какая-то надежда на изменение своего положения и даже создание собственного национального государства. Однако политической силы территории подсоветской Украины, которая взяла бы на себя роль организатора, к тому времени не было уже и в помине. Единственной такой силой оказалась ОУН, но она действовала вне УССР, в основном на территории Польши. Поскольку территория Польши превратилась на театр военных действий, то здесь и сконцентрировались украинские *национально-освободительные усилия*, тем более, что здесь,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

вместе с Волинью и Восточной Галицией, отошедшими в 1939 г. в состав УССР, проживало самое малое 5 млн. этнических украинцев.

Более того, руководство гитлеровской Германии поддерживало среди украинских политиков *иллюзию* о воссоздании при ее помощи независимого Украинского государства. На самом деле, это было совсем не так. В этом регионе Европы тогдашние немецкие повелители довольно для себя удачно использовали украинско-польские противоречия, тем более, что каждый с двух народов на той самой территории видел в будущем только свое *национальное государство*.

Окончательно *иллюзии украинцев* на немецкую поддержку развеялись после 30 июня 1941 г., когда немецкая оккупационная власть отбросила *Акт провозглашения Украинского государства*, а его лидеров упрятала в концентрационные лагеря. Подтверждением тщетности *украинских иллюзий* на воссоздание при немецкой помощи *Украинского государства* стало также создание *Гебитско-миссариата Украина* со столицей в Ривном. Но украинские силы, боровшиеся за независимость, не имели иного выхода, нежели осуществлять под контролем немецкой оккупационной власти хоть какие-то шаги по защите украинского населения от военного лихолетья. По существу, самостоятельно возникли украинские вспомогательные самоуправленческие структуры, чтобы уберечь украинцев, в нашем случае холмско-подляшских, от окончательного физического истребления.

К сожалению, освободительных порывов со стороны украинцев никто не хотел понять. Польское военно-политическое подполье, ориентировавшееся на эмигрантское правительство в Лондоне, стремилось воссоздать предвоенную Польшу со всеми национально-религиозными последствиями для украинцев, ничего доброго им не сулившего. Для холмщачков и подляшук это означало их окончательное ополчение или выдаление из этнических территорий. Более того, попытки возродить свой язык, религию *рассматривались как измена* (кому и чему?), попытки истребления поляков и т. п. К превеликому сожалению, отрицательную роль в этом деликатном вопросе сыграла и политика Советского Союза, идеологические предпосылки которой сводились только к теоретическому *заклеймлению украинского буржуазного национализма*, но и к *массовому физическому истреблению* его носителей на территории подсоветской Украины, а также там, где удавалось, его отдельных представителей в зарубежных странах.

В условиях немецкой оккупации, при которых украинцам будь-то бы предоставлялись преимущества перед поляками, оккупационная власть на деле рассчитывала на то, чтобы не допустить примирения между украинцами и поляками, а наоборот, чтобы противостоявшие между ними постоянно обострялось. Поскольку холмско-подляшские украинцы фактически были беззащитными, то польское подполье, придя в себя после сентябрьской катастрофы, приступило

к избирательным убийствам украинской интеллигенции края (и без этого очень малочисленный), общественных деятелей, а преимущественно обыкновенных крестьян, кооператоров, в основном *национально сознательных*. В украинских и канадских архивах обнаружены три списка этого избирательного истребления украинцев. Самый полный из них содержит полтысячи фамилий. Но вполне понятно, что и он неполный. Чаще всего немецкая оккупационная власть *не обнаруживала виновных*. Утвердилась форма объяснения, что преступление совершили неизвестные лица. В нынешних польских публикациях случаются пояснения, что, дескать, подпольные суды выносили приговоры преступникам, терроризировавшим поляков. Для Холмщины и Подляшья подобное объяснение выглядит как издевательство над здравым смыслом.

Дальше больше – начали гореть отдельные украинские села, а затем все подряд. На Грубешовщине и Томашовщине сожжено свыше полусотни сел, вместе с тысячами ни в чем невиновными людьми. Впоследствии этот варварский акт оправдывали как будто отплатную акцию за массовые убийства поляков на Волыни и в Восточной Галиции. Массовое истребление поляков никто не собирается оправдывать. Но их гибель, это только половина правды. Никто же не хотел сказать, что вынуждало украинцев брать в руки оружие. Это, во-первых. А, во-вторых, под видом *украинских резунов* во вновь созданных западных областях Украины действовало по меньшей мере две сотни *советских спецотрядов*, не просто сеявших вражду между украинцами и полками, но и пытавшихся руками одних уничтожать других, и наоборот. Впоследствии они прославились актами братоубийств между самими украинцами. Иными словами, осуществлялась политика умиротворения и украинцев, и поляков.

Если возвращаться к холмско-подляшским землям, то еще с предвоенных времен говорилось и писалось, что там никаких украинцев не было, а жили исключительно поляки. А тут вдруг объявились их тысячи и они должны были понести ответственность за польские жертвы на Волыни. Вне сомнения, если не было бы трагедии волынских поляков, то отыскался бы какой-либо иной повод для расправы с холмско-подляшскими украинцами, тем более, что их истребляли еще задолго до волынских событий.

И, наконец, установление на завершающем этапе Второй мировой войны *народной власти* в Польше и попытки построить *моноэтническое государство* привели к беспрецедентному *обмену населением*, завершившим окончательную ликвидацию украинской этнической территории в Польше, что сопровождалось жестоким насилием по отношению к их жителям, в том числе и многотысячными убийствами. Подобные акты осуществляли как официальная польская власть, так и подполье, боровшееся против народной власти, на всех украинских этнических землях, включая холмско-подляшские.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Правда, уже после окончания военных действий в Европе дошло до замирення между украинским и польским подпольем на территории Закерзонья. Сам по себе факт отрадний. Попытки преодоления вражды в этом направлении, особенно с украинской стороны, делались и раньше. Но препятствием всегда становилась *непримиримость интересов*. Тяжело сказать, чем бы закончилось прекращение вражды между обоими национально-освободительными движениями, базировавшегося на общности борьбы против засилия *народной власти*, поддерживаемого карательными экспедициями советских войск НКВД. Теперь можно выстраивать различные теоретические гипотезы, на деле ни к чему уже не ведущими.

В наше время необходимо наконец воспроизвести правдивую историю холмско-подляшских украинцев, судьба которых тесно переплелась с судьбой всех закерзонских украинцев, однако имела определенные особенности. Они заключались в том, что *уровень их национального сознания*, как это не неприятно сознавать, пребывал на низком уровне из-за условий, создававшихся на протяжении веков. А, с другой стороны, на них осуществлялось наибольшее *денационализирующее давление* со стороны польской власти. Из-за этого прослойка собственно украинской холмско-подляшской интеллигенции среди населения края был незначительной, что собственно сдерживало его цивилизационное развитие.

Важным является то, чтобы украинское общество, преодолев внутренние противоречия, раздирающие его, нашло в себе силы выработать какое-то целостное видение своего прошлого, включая историю его холмско-подляшской ветви. Без этого невозможен не только процесс внутреннего развития Украинского государства, но что не мене важно, признания его как авторитетного члена международного сообщества. К превеликому сожалению, молодому Украинскому государству присущи резкие колебания в осуществлении внутренней и внешней политики, что имеет место и в оценке как прошлого, так и современности на региональном и общенациональном уровнях.

Утешали себя надеждой, что наша работа, направленная на освещение правдивой истории холмско-подляшских украинцев, поможет еще живым выходцам из края и их потомкам осознать свое происхождение. Надеемся также, что хорошие межгосударственные украинско-польские отношения помогут обоим народам найти общую дорогу к взаимопониманию на межлюдском уровне путем преодоления негативных стереотипов прошлого, что принесет обоюдную пользу на будущее.

CONCLUSION

It is time to summarize everything that has been written, amplified, and rewritten. Research similar to ours often sparks reflections on two questions in particular: *Why* did Ukrainians experience such horrific tragedies throughout the centuries, and *why* do they think of themselves as *inferior people*?

As representatives of the *Kholm and Pidliashshia regions*, we sought to answer these questions by examining this *small branch of the great Ukrainian nation*, as we have a direct relationship to them, as their representatives. The centuries-long history of the people who inhabited those regions since time immemorial was brutally interrupted in the mid-twentieth century. The chronological framework of our book encompasses the period from 1915 to 1947, when Ukrainians were forcibly expelled from their native lands.

Many years have passed since those tragic days. Those deportees who are still alive and their descendants live mainly in Ukraine's western regions, but a significant proportion resides in other oblasts as well as in Ukraine's capital. The deportees and their descendants are continuing to make important contributions to developing every sphere of life in the Ukrainian state. Quite a few of them have achieved distinction. Although some Ukrainians managed to avoid being expelled from Poland, they did not succeed in evading deportation to the *former German* lands as a result of the notorious Operation *Vistula*. A considerable number of people from the Kholm and Pidliashshia regions ended up in Western Europe, the USA, Canada, Australia, and New Zealand, where they settled permanently. Having collected much valuable material about the fate of these people, we are planning to issue two more volumes that will contain many reminiscences provided by current residents of Ukraine, Poland, and various overseas countries, as well as documents and other materials that we located in Polish and Canadian archival repositories.

As mentioned earlier, it was not our intention to stir up emotions around the tragedy of the Ukrainians who were deported from the Kholm and Pidliashshia regions during and after both World Wars. This tragic episode also affected Poles, Russians, and Belarusians, and to a greater and lesser degree every nation of Europe. It would be

utterly absurd to issue a call for a return to our ancestral lands and to *create Ukrainian* statehood there. The point of this publication is to cast an *objective light on history*, preserve *national memory*, and honor the historical memory of the Poles or any other nation. The *seventieth anniversary* of the beginning of the *final operation to liquidate the Ukrainian population* of the Kholm and Pidliashshia, as well as the entire territory of Zakerzonnia, is approaching. And even though neighborly relations on the international level have been established between Ukraine and Poland, a much more difficult process is taking place on the inter-personal level.

Both the introduction and individual chapters of our book focus in considerable detail on the sociopolitical situation of the Ukrainian inhabitants of the Kholm and Pidliashshia regions over a period of three decades, which culminated in their expulsion. We made a consistent effort to maintain objectivity in our judgments, which we substantiated with numerous archived and published documents. Wherever possible, we cited the views of Polish researchers, who are seeking, as we are, to clarify the truth in an objective, scholarly fashion. We did this so that, in relying on our shared historical experience, we can arrive at a mutual understanding of our common past, which resulted in heavy losses stemming from the Polish-Ukrainian conflict.

The centuries-long history of relations between our two nations has been marked by numerous religious, national-ethnic, political, and economic conflicts. Taken together, they greatly overshadow the Ukrainians' and Poles' joint achievements in the sphere of culture, economic activities, and daily life.

It is an undeniable fact that the conflicts between the Ukrainians and Poles, which occasionally led to bloodshed, were constantly exacerbated by *negative stereotypes*. In the eyes of Ukrainians, a Pole was a greedy, powerful figure, who constantly beleaguered them, depriving them of the means of survival and even life. In the eyes of the Poles, a Ukrainian was a *bloodthirsty cutthroat*, who appeared from God knows where to the detriment of *respectable Poles*, who tried to *civilize the backward Ruthenians*. That is the sad truth.

After Russian rule was established in the Kholm and Pidliashshia regions, the *process of Russification* began to accelerate in those lands, like everywhere else in the *Kingdom of Poland*. During the last third of the nineteenth century the *Kingdom of Poland* disappeared from official documentation and was renamed the *Vistula Land* (Rus. *Privislinskii Krai*). The Poles waged a desperate struggle against Russification and for their liberation from Russian rule, just as they did in the Polish lands that at one time were ceded to Prussia, under whose leadership a united Germany was created. The Polish national revival unfolded somewhat differently in the lands that were ceded to Austria, the later Austro-Hungarian state.

Meanwhile, in the Kholm and Pidliashshia regions a fierce struggle for the *hearts and minds of the local Ruthenians* was waged between the Poles and the tsarist govern-

ment. Poles at all levels of society claimed that there had *never been any Ukrainians living there, only Polish Uniates* who were being subjected to Russification. The Russian authorities rather effectively exploited the irreconcilable differences between the Ruthenian populace, on the one hand, and the ruling Polish element that was oppressing the local majority, on the other. It was a struggle between two opposing forces, *but both the Russian and the Polish sides used the local Ukrainian population as a bargaining chip, with both preparing two entirely different fates for the Ukrainians.* Meanwhile, neither of the two future directions corresponded to the *national interests* of the Ruthenian-Ukrainians.

The tragedy lasted from 1915 until 1947. It began with so-called refugeehood, i.e., the *deportation* into the depths of Russia of Orthodox people, who were in fact *Ukrainians and Russians* who had come to the Kholm and Pidliashshia regions to perform a variety of functions during the period of Russian rule. Although it is true that the Russian government officially deported *all its subjects* ahead of the arriving Austro-Hungarian or German troops, for the *most part Poles*, i.e., Roman Catholics, evaded deportation because they were warned by their political and religious leaders, members of the *Polish national-liberation movement*, and local Catholic clerics. According to some sources, 300,000 people were forced to become refugees, a figure with which we concur. Yet, it is difficult to determine the precise number. It is even more difficult to establish the *number of refugees* who, for one reason or another, did not return to their native land. One cited figure is 120,000. If both of these figures are considered reliable, then 40 % of the deportees never returned. If, on the other hand, these statistics are rejected as unreliable, then clearly the percentage of those people who never returned remains on the same level or may fluctuate insignificantly either way.

The Revolution and Civil War in Russia utterly destroyed the foundations of society. *A considerable number of deportees* from the Kholm and Pidliashshia regions were settled deep in the heart of Russia – the Volga and Ural regions, Siberia, and Central Asia. As a result of subsequent events, they were deprived of any social assistance whatsoever and cut off from the surrounding world, along with the local residents. The state structures and civic and religious organizations that were *evacuated from Kholm Gubernia* were concentrated in Petrograd, Moscow, Kyiv, and other large Ukrainian or Russian cities. The turbulent events of the revolutionary period put an end to their activities, and even their existence. This also applies to government structures, religious organizations, etc. In their place emerged Ukrainian civic organizations that developed under the *slogans of national liberation*, and a movement arose to champion the immediate return to those Ukrainian ethnographic lands and to cede them to the Ukrainian People's Republic (Ukrains'ka Narodna Respublika). The road back home turned out to be significantly more difficult and tragic than what *the refugees* had originally experienced in 1915. The

former Kholm and Pidliashshia inhabitants' experiences in exile and the enormous trials that befell them had a significant impact on their *national self-awareness*.

In the situation that emerged by the end of the First World War, the Kholm and Pidliashshia regions not only had no chance of becoming part of the Ukrainian People's Republic, they too fell victim to Bolshevik Russia. From this point forward, the question of which state the Kholm and Pidliashshia lands belonged to – excluding the several-years'-long existence of the *Generalgouvernement* and the Khrushchevian project to create a *Kholm oblast* within the Ukrainian SSR – forever lost its relevance, and those regions finally became part of the sovereign Polish state.

Returning to the period marking the creation of the Polish state, which coincided chronologically with the end of the First World War, we must remind readers that no one welcomed the returning *Ukrainian refugees* with open arms. On the contrary, they were now perceived as outsiders, *undesirable elements*, a perception rooted in *sociopolitical and religious motives*. It is difficult to ascertain the Polish government's attitude to the articles of the 1921 Treaty of Riga, which discussed the safeguarding of opportunities for providing Ukrainian-language instruction in the Western Ukrainian lands, but there was no room for Ukrainian-language education in the Kholm and Pidliashshia regions, which essentially ended up *outside the law* in the Polish Republic, inasmuch as the sphere of Ukrainian education there shrank inexorably. In 1938 the remaining Orthodox churches were destroyed which was equivalent to the moral and physical maltreatment of the Orthodox faithful.

In regard to the *material situation*, one can summarize that after the Ukrainian refugees' return, they found their homesteads utterly destroyed. Scores of residential and farm buildings, along with crops, were destroyed in 1915 by retreating Russian troops. All remaining property was seized or looted by local Poles or the newly arrived colonists from Poland's central regions. It cannot be denied that the restored Polish state suffered from a multitude of economic problems and could not create any special conditions for the *Ukrainian returnees*. But, at the very least it was *obliged to treat* all its citizens equally, regardless of their nationality or religion. No such equal treatment was forthcoming. Ukrainians were constantly *discriminated* against when loans or building materials were doled out, when they looked for work as *teachers*, e.g. *Ukrainian Orthodox priests* were regularly persecuted to the point of being forbidden to *celebrate the Holy Liturgy*. In persecuting the Orthodox religion, the Polish authorities sought to ban the restoration of *Greek Catholicism*, which was destroyed earlier by the Russian government. It is difficult not to reach the conclusion that the situation was reminiscent of the situation that emerged after the Tolerance Decree was enacted in 1905. Under the new conditions, however, the *Orthodox Church* was regarded as a *bearer of Russification* and was brutally hounded, even though it was gradually being transformed into a *national Ukrainian Church*. Certain vague steps to create a neo-Union in the Kholm

and Pidliashshia regions were, rather, a propaganda ploy that was received with hostility by the local population, which was the intention of the Polish authorities. Thus, the local Ukrainian populace was faced with choosing between *Roman Catholicism* and ... *Roman Catholicism*. The question of national affiliation did not even arise. Divisions continued along the Catholic-Orthodox line, and the efforts of the Polish authorities were aimed at ensuring the gradual but rapid elimination, through the tools of religion and education, up to and including the application of force, of the very notion of *Ukrainians*, and even *Ruthenians*, in the Kholm and Pidliashshia lands.

This was the situation of the Ukrainians living in these regions at the outset of the Second World War. As a result of trade-offs concluded by the then allies, the Soviet Union and Nazi Germany, initially the Kholm and Pidliashshia regions were slated for inclusion in the Soviet Union's zone of geopolitical interest. But after the *German-Soviet Treaty of Friendship and Demarcation* was signed, the Kholm region and southern Pidliashshia fell under the control of Germany, which promptly ceded some Polish territories that it *considered to be German* since time immemorial, establishing the *Generalgouvernement*, with its capital in Cracow, in the rest of Poland. All Ukrainian ethnographic territories, including the Kholm region and southern Pidliashshia, became part of the *Generalgouvernement*.

With the onset of war, Ukrainians everywhere, including in the Kholm and Pidliashshia regions, began looking forward to changes in their situation and even the creation of their own national state. However, the political force that had existed in the territory of Soviet-ruled Ukraine, which had taken on the role of organizer, was only a distant memory. The only force capable of any resistance was the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), but it operated outside the borders of the Ukrainian SSR, mostly on Polish territory. Since Poland was now the theater of military operations, Ukrainian *national-liberation efforts* became concentrated there because at least five million ethnic Ukrainians, including the population of Volyn' and Eastern Galicia, which were ceded to the Ukrainian SSR in 1939, lived there.

Furthermore, the Third Reich sought to bolster the illusions of Ukrainian political leaders that it would help establish an independent Ukrainian state. The reality was otherwise. In this region of Europe the Nazi German leaders ably exploited the *Ukrainian-Polish conflict*, both sides of which cherished the hope of establishing *national states* on one and the same territory.

The *Ukrainians' illusions* that support would be forthcoming from Nazi Germany finally evaporated after the *Act of 30 June 1941 proclaiming the creation of a Ukrainian state* was rejected by the German occupation authorities, who promptly dispatched all the Ukrainian leaders to concentration camps. As if to confirm the widespread illusion that a Ukrainian state would be established with the Germans' help, the *Gebietskommissariat für Ukraine* (Nazi-led regional administration) was established, with its

capital in Rivne. Thus, Ukrainian independence-seeking forces had no other choice but to adopt certain steps, under the control of the German occupation government, in order to protect the Ukrainian population from the calamities of war. This period saw the emergence of Ukrainian auxiliary, autonomous structures, whose goal was to prevent the total extermination of Ukrainians, in this case the residents of the Kholm and Pidliashshia regions.

Unfortunately, the Ukrainians' aspirations for liberation were roundly ignored. The Polish military and political underground, which was oriented on the government in exile in London, sought to restore the prewar Polish state with all its attendant national and religious consequences for the Ukrainians, which did not bode well for them. For the Ukrainians living in the Kholm and Pidliashshia regions, the Poles' aspirations spelled their ultimate Polonization or expulsion from their ethnographic territories. Furthermore, the Ukrainians' efforts to revive their language and religion *were regarded as treason* (of whom and why?) and as an attempt to destroy the Poles, etc. Regrettably, a negative role in this sensitive question was played by the policies pursued by the Soviet Union, whose ideological principles boiled down to issuing accusations of *Ukrainian bourgeois nationalism* and physically destroying those it *considered its bearers* on a mass scale in the territories of the Ukrainian SSR as well as in those countries where the Soviets had successfully assassinated a number of Ukrainian political leaders.

During the German occupation, the Ukrainians were ostensibly granted more privileges than the Poles. In fact, the German authorities, who were determined to prevent any Ukrainian-Polish reconciliation, wanted the conflict between the Ukrainians and Poles to continue escalating. Because the Ukrainians in the Kholm and Pidliashshia regions were virtually defenseless, the Polish underground, which had recovered from the September catastrophe, launched a wave of targeted killings of Ukrainian intellectuals (of which there were few in number), civic leaders, but *mostly nationally* aware ordinary peasants and members of cooperatives. In Ukrainian and Canadian archival repositories we uncovered three lists that reveal the targeted destruction of Ukrainians. The longest one contains 500 names. There is no doubt that it is incomplete. Most often, the German authorities *never tracked down the guilty parties*. Today in certain Polish publications one may encounter the explanation that underground courts were handing down verdicts on criminals who were terrorizing the Poles. To the Ukrainian inhabitants of the Kholm and Pidliashshia regions, such an explanation makes a mockery of common sense.

Furthermore, the Poles began setting fires to individual Ukrainian villages; later, arson spread throughout every area populated by Ukrainians. More than fifty villages were destroyed in the Hrubeshiv and Tomashiv regions, along with thousands of innocent people. In time, these barbarous acts were justified as an act of reprisal for the

mass killings of Poles in Volyn and Eastern Galicia. No one is about to start justifying the massacre of the Poles. But their deaths represent only half the truth. First of all, no one was willing to declare what had forced Ukrainians to take up arms in the first place. Second, at least two hundred *Soviet special detachments* were operating in the newly created western oblasts under the guise of *Ukrainian cutthroats*. These Soviet troops not only sowed enmity between the Ukrainians and Poles, but sought to destroy one group with the hands of the other, and vice versa. In time, they achieved notoriety by sparking a fratricidal struggle among the Ukrainians themselves. In other words, the Soviets pursued a policy of curbing both the Ukrainians and the Poles.

As concerns the Kholm and Pidliashshia regions, since the prewar period many debates have taken place and much ink has been spilled in order to prove that Ukrainians had never lived there only Poles. Yet, out the blue appeared thousands of Ukrainians, who were destined to bear responsibility for the Polish victims in Volyn'. There is no doubt whatsoever that even if the tragedy which befell the Volynian Poles had not taken place, another pretext would have been found for launching reprisals against the Ukrainians in the Kholm and Pidliashshia regions, especially considering the fact that they were being destroyed long before the events in Volyn'.

Finally, the establishment of the *People's Republic* of Poland during the final stage of the Second World War and the attempt to build a *mono-ethnic state* led to an unprecedented population exchange that culminated in the liquidation of the Ukrainian ethnographic territories in Poland, and which was accompanied by brutal violence against its inhabitants. These acts were carried out by both the communist government of Poland and the non-communist Polish underground in all Ukrainian ethnographic lands, including the Kholm and Pidliashshia regions.

It is true, however, that after the cessation of military actions in Europe the Ukrainian and Polish undergrounds established a truce in the Zakerzonnia region. This fact alone is worth celebrating. Efforts to overcome Ukrainian-Polish hostility, which were undertaken by the Ukrainian side in particular, had been made even earlier. But, *irreconcilable interests* always stood in the way. It is difficult to determine the outcome of the cessation of hostilities between the two national liberation movements, a process that was based on a joint struggle against the *Polish communist government* which was bolstered by Soviet NKVD extermination units. Today one could fruitlessly advance various hypotheses relating to this topic.

It is high time to reveal the true history of the Ukrainians of the Kholm and Pidliashshia regions, whose destinies are tightly interwoven with the fate of all Ukrainians in the Zakerzonnia region. The fate of the former was determined by certain characteristic features, e.g., the low level of their *national consciousness*, which had developed as a result of the onerous conditions that had been forming there for centuries. In their defense, it should be stated that the Ukrainians from those regions were the targets of

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

intense *denationalizing pressure* on the part of the Polish government. Owing to this, the stratum of Ukrainian intellectuals among the population of the Kholm and Pidliashshia regions was insignificant, a circumstance that halted its civilizational development.

It is crucial for Ukrainian society to overcome the internal contradictions that are tearing it apart and to find the strength to develop an integral vision of its past, including the history of the Kholm and Pidliashshia branch. Without it, the internal development of the Ukrainian state is not viable. No less important is its recognition as a member of the international community. Unfortunately, the young Ukrainian state is characterized by acute vacillations in the implementation of its foreign and domestic policies, which have an impact on assessments of both the past and the present on the regional and international levels.

We trust that our book, which aims to reveal the true history of the Ukrainians in the Kholm and Pidliashshia regions, will help the still living natives of these lands and their descendants to become aware of their origins. We also hope that good Ukrainian-Polish relations will help both of our nations find a common path to reaching an understanding on the interpersonal level by overcoming negative stereotypes of the past. This will only bring mutual benefits in the future.

SCHLUSSFOLGERUNGEN

Es ist Zeit, Schlussfolgerungen zu allem Geschriebenen, oft Vervollständigten und Geänderten zu ziehen. Beim Durchführen solch einer Arbeit macht man sich Gedanken, *warum* die Ukrainer jahrhundertlang diese fürchterlichen Tragödien erleben, warum sie sich ständig *minderwertig* vorkommen und es gibt noch viele andere über ihnen schwebende *Warums*.

Wir haben einen Versuch unternommen, diese Warums am Beispiel eines *kleinen Zweiges des großen ukrainischen Volkes – Cholmstschaker und Podlastschuker*, zu behandeln, weil wir einen unmittelbaren Bezug zu ihnen haben und diese vertreten. Jahrhundertlange Geschichte der Menschen von Cholmland und Podlasie auf ihren urtümlichen Siedlungsgebieten endete Mitte des 20. Jh. Wir wählten den Zeitraum zwischen 1915–1947, als die Ukrainer zwanghaft ge- und schließlich vertrieben wurden.

Seit diesen tragischen Zeiten vergingen viele Jahre. Die am Leben gebliebenen Deportierten und ihre Nachkommen leben zum größten Teil in den westlichen Gebieten der Ukraine. Aber nicht nur. Ein beachtlicher Prozentsatz siedelte in anderen Gebieten der Ukraine und in ihrer Hauptstadt. Die ehemaligen Umsiedler und ihre Nachkommen leisteten und leisten immer noch einen bemerkbaren Beitrag in der Entwicklung unterschiedlicher Bereiche des ukrainischen Staates. Viele sind zu Berühmtheiten geworden. Einem Teil der Ukrainer ist es gelungen, den Deportationen außerhalb Polens zu entkommen, doch gelang es ihnen nicht, den tragischen Deportationen auf *deutsche* Nachsiedlungsgebiete während der traurigen *Weichsel*-Aktion zu entkommen. Ein großer Teil der Menschen aus Cholmland und Podlasie landeten infolge ihres Schicksals in Ländern Westeuropas, den USA, Kanada, Australien und Neuseeland, wo sie für immer geblieben sind. Da wir viele Materialien gesammelt haben, haben wir vor, über das Schicksal der Ukrainer von Cholmland und Podlasie in den nächsten zwei Bänden zu berichten, wir haben vor, die Erinnerungen, die wir von zeitgenössischen Bürgern der Ukraine, Polens und sogar aus transozeanischen Ländern haben, auch Dokumente und Materialien der polnischen und kanadischen Archive zu veröffentlichen.

Wie wir am Anfang der Arbeit erwähnt haben, haben wir uns nicht zum Ziel gesetzt, rührende Leidenschaften um die Tragödie der Ukrainer von Cholmland und Podlasie während und nach den beiden Weltkriegen zum Brodeln zu bringen. Diese haben im gleichen Maße Polen, Russen, Weißrussen und schließlich alle europäischen Völker, manche im größeren und manche im kleineren Maße erlebt. Es geht nicht darum, Gott beschütze, auf die Urgebiete zurückzukehren und dort eine *ukrainische Staatlichkeit* zu bilden. Dies wäre die Krönung des Unsinns. Es geht um eine *objektive Darstellung der Geschichte*, um die Erhaltung des *Nationalgedächtnisses* mit entsprechender Achtung des *historischen Gedächtnisses* des polnischen oder anderen Volkes. Es nähert sich der siebzigste Jahrestag seit dem Beginn der *endgültigen Liquidierung des Ukrainertums* in Cholmland und Podlasie und schließlich der ganzen Gegend über der Curzon-Linie. Zwischen der Ukraine und Polen entwickelten sich freundliche nachbarschaftliche Beziehungen auf dem zwischenstaatlichen Niveau. Schwieriger ist dieser Prozess auf der menschlichen Ebene.

Sowohl in der Einleitung, als auch in den jeweiligen Kapiteln sind wir – unserer Meinung nach – ziemlich vollständig auf das Problem des sozialpolitischen Zustandes der Ukrainer von Cholmland und Podlasie in den dreißig Jahren eingegangen, die mit ihrer endgültigen Vertreibung aus den Heimatgebieten endeten. Wir versuchten immer unsere Auffassungen objektiv zu machen, wobei wir sie mit vielen Archivmaterialien und veröffentlichten Dokumenten argumentiert haben. Je nach Gelegenheit haben wir versucht, auch die Sichtweise der polnischen Wissenschaftler, die – ähnlich wie wir – eine objektive wissenschaftliche Darstellung der Wahrheit anstreben, zu zitieren. Wir haben dabei das Ziel verfolgt, uns durch eine gemeinsame Erfahrung zumindest in der entfernten Perspektive einem gegenseitigen Verständnis unserer, noch einmal betonend, gemeinsamen Vergangenheit und der im gegenseitigen Kampf gemeinsam vollbrachten Opfern anzunähern.

In der Geschichte der Beziehungen beider Völker, ohne die Sünden zu verheimlichen, gab es jahrhundertlang nicht wenige Konflikte, die auf den Auseinandersetzungen – religiösen, im weiteren Sinne national-ethnischen, politischen und ohne Zweifel wirtschaftlichen – basierten. Sie alle zusammengezogen verschieben in großem Maße die gemeinsamen kulturellen, alltäglichen und schließlich wirtschaftlichen Errungenschaften der Ukrainer und Polen sowie den ganzen Lebenslauf beider Völker in den Schatten.

Wenn wir auf die Auseinandersetzungen zwischen den Ukrainern und Polen, die im Laufe der Zeit sehr scharfe Formen sogar Blutvergießen annahmen, zurückkommen, so sagen wir, dass diesen immer *negative Stereotype* folgten. Ein Pole wurde allmählich in Augen der Ukrainer zu einem *verfressenen Machthaber*,

der sie immer piesackte, ihnen die Mittel zur Existenz und sogar das Leben nahm. Ein Ukrainer bekam auf der anderen Seite Züge eines *blutigierigen Draufgängers*, der – warum auch immer – den Polen vor die Nase gesetzt wurde, die versucht haben, *zurückgebliebene Ruthenen*, also *Ukrainer*, zu *zivilisieren*. Das ist die Wahrheit.

Mit der Etablierung der russischen Herrschaft auf den Gebieten von Cholmland und Podlasie sowie *im ganzen polnischen Königtum* setzte der Prozess der *Russifizierung* immer stärker ein. Im letzten Drittel des 19. Jh. verschwindet in offiziellen Dokumenten der Name *Polnisches Königtum*, und wird durch den Begriff *Vorweichselgebiet* ersetzt. Die Polen führten hier auf allen Ebenen einen tollkühnen Kampf gegen die Russifizierung und für die Befreiung von der russischen Herrschaft, genau so wie auf den polnischen Gebieten, die zu ihrer Zeit an Preußen angeschlossen wurden, unter dessen Obhut ein vereintes Deutschland entstand. Etwas anders verlief der Prozess der polnischen nationalen Wiedergeburt auf den Gebieten, die an Österreich und später an Österreich-Ungarn angeschlossen waren.

Was Cholmland und Podlasie betrifft, so lief hier, metaphorisch gesagt, ein Kampf zwischen der polnischen und russischen Regierung um *die Seele* und *den Leib des einheimischen Ruthenen*. Die Ersten behaupteten auf allen Ebenen, dass *es hier nie auch nicht in der Vorzeit Ukrainer* gegeben hat, sondern *hier nur unierte Polen, die russifiziert werden sollten, lebten*. Die russische Regierung nutzte ziemlich effizient die *unversöhnten Auseinandersetzungen* zwischen, einerseits, *ruthenischer (ukrainischer) Gemeinde* und, andererseits, dem herrschenden polnischen Element, der die einheimische Mehrheit unterdrückte, es sah also so aus, dass zwei gegenüber stehende Mächte unter sich einen Kampf führten und dabei die lokale ukrainische Bevölkerung ausnutzten und ihr *direkt gegenteilige Zukunftsmodelle* bereiten wollten. Keines dieser Modelle entsprach den *eigentlichen nationalen Interessen* der lokalen Ruthenen-Ukrainer.

Die Tragödie dehnte sich chronologisch auf die Periode vom 1915 bis 1947 aus. Angefangen hat sie mit der sogenannten *Flucht*, das heißt, Umsiedelung der Orthodoxen in entfernte Regionen Russlands, in der Tat bedeutete dies – *Ukrainer und Russen*, die nach Cholmland und Podlasie zur Durchführung dieser oder jener Funktionen unter der russischen Herrschaft kamen. Zu erwähnen ist, dass die russische Regierung vor dem Angriff der österreichisch-ungarischen Heere *alle Staatsbürger* formell umsiedelte. Doch die Polen, also *Katholiken*, entkamen zum größten Teil dieser *Flucht* dank der Vorwarnung *ihrer*, sagen wir, *politisch-religiösen Herrscher*, bzw. Anführer und Aktivisten der polnischen nationalen Befreiungsbewegung und katholischen Priester. Es gibt die Meinung, dass während der *Flucht* etwa 300.000 Personen umgesiedelt wurden. Wir verweisen auch auf

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

diesen Wert. Doch inwiefern das der Realität entspricht, ist schwer zu sagen. Noch komplizierter erscheint es festzustellen, welche aus unterschiedlichen Gründen in ihre Heimat nicht zurückkehrten. Man spricht von 120.000 Personen. Wenn beide Zahlen stimmen, so heißt das, dass 40 % der Deportierten nicht nach Hause zurückkehrten. Wenn die angeführten Werte nicht ausreichend genau sind, so bleibt offensichtlich der Prozentsatz derjenigen, die nicht zurückkamen, gleich, oder er verändert sich nicht wesentlich in die eine oder andere Richtung.

Die Revolution und der Bürgerkrieg in Russland zersetzten vollkommen die Gesellschaft. *Viele Auswanderer* aus Cholmland und Podlasie wurden in die entfernten Dörfer von Powolshja, Ural, Sibirien und Mittelasien verschlagen. Infolge dieser Ereignisse hatten sie keine soziale Sicherheit. Die Auswanderer und die Stammbevölkerung waren von aller Welt abgeschnitten. Die Regierung, alle aus *Cholmland evakuierten* Organe und alle kirchlichen Organisationen aus diesem Gebiet hatten ihren Sitz in Petersburg, Moskau, Kyjiw und in vielen russischen und ukrainischen Großstädten. Wegen der Revolution waren viele staatliche Organe und Organisationen vernichtet. An ihrer Stelle erschienen verschiedene Gesellschaften, die zur *nationalen Befreiungsbewegung* gehörten. Die Anhänger dieser Befreiungsbewegung traten für die Rückkehr in ihre Heimatstädte und für den Anschluss der Ukrainischen Volksrepublik ein. Ehrlich gesagt, war ihre Heimreise viel schwerer als der Heimweg der *Auswanderer* im Jahre 1915. Der Aufenthalt der Bewohner von Cholmland und Podlasie im Exil und ihr hartes Schicksal übten einen starken Einfluss auf *das Nationalbewusstsein* dieser Menschen aus.

Laut der schwierigen Situation vor und am Ende des Ersten Weltkrieges konnten sich diese Regionen der Ukrainischen Volksrepublik nicht anschließen, die unter den Schlägen des bolschewistischen Russlands fiel. Seitdem wurde die Frage über die staatliche Angehörigkeit des Cholmlandes und Podlasie nicht aktuell, wenn wir einige Jahre des deutschen *Generalgouvernements* und des Projekts von Chruschow des Cholmer Gebietes als Teil der USSR nicht betrachten. Cholmland und Podlasie wurden endgültig zum Teil von Polen.

Die Auswanderer, die nach dem Ersten Weltkrieg in die Heimat zurückkehrten, nahm man in Polen nicht gastlich auf. Sie galten als *Feinde im gesellschaftlich-politischen und religiösen Sinne*. Schwer zu sagen, wie die polnische Regierung den Rigaer Vertrag vom Jahre 1921 behandelte. Obwohl dieser Vertrag Ukrainisch als Unterrichtssprache für die Kinder in der Westukraine vorsah, hatten die Kinder in Cholmland und Podlasie keine Möglichkeit auf Ukrainisch zu lernen. Was *Rzeczpospolita (Polen-Litauen)* anbetrifft, war die Bevölkerung von Cholmland und Podlasie *rechtilos*. Sie wurde ständig unterdrückt. Viele orthodoxe Kirchen wurden 1938 zerstört und orthodoxe Gemeinden wurden allmählich vernichtet.

Nach der Rückkehr sahen die Auswanderer die Ruinen ihrer Häuser und ihrer Bauernhöfe. Die Bauten und die Saat waren noch 1915 von den russischen den Rückzug antretenden Truppen zerstört. Alles, was übrig blieb, wurde später von den polnischen Ortsbewohnern und Kolonisten aus den zentralen Gebieten Polens zunichte gemacht. Polen, das seine Wiedergeburt überlebte, konnte selbstverständlich keine besonderen Bedingungen für *die ukrainischen in die Heimat zurückkehrenden Auswanderer* schaffen. Dieser Staat war aber verpflichtet, wenigstens *das Gleichberechtigungsprinzip* für alle Bürger einzuhalten. Umgekehrt fühlten sich die Ukrainer ständig *diskriminiert*. Die *Diskriminierung* war bei der Kreditgewährung, bei der Ausgabe des Baustoffes, bei der Bewerbung um ein Amt (z.B. *für die Lehrer ukrainischer Herkunft*). Die *orthodoxen Priester* wurden verfolgt. Es war ihnen verboten, *den Gottesdienst zu halten*. Die polnische Gewalt verhinderte auch die Wiedergeburt der vorher von der russischen Regierung vernichteten griechisch-katholischen Kirche. Diese Situation glich *dem Erlass der Toleranz* (1905). *Die orthodoxe Kirche* wurde formal *als Träger der Russifizierung* verfolgt, obwohl sie sich in dieser Region allmählich in die *Ukrainische Nationalkirche* wandelte. Die Versuche, *die neue Union* in Cholmland und Podlasie zu schaffen, waren eher propagandistisch. Die Bevölkerung dieser Regionen stellte sich dazu feindlich ein. Die Bewohner konnten sozusagen nach Auswahl römischkatholisch oder römischkatholisch sein. Die Frage der Nationalität wurde dabei überhaupt nicht betont. Die Teilung ging über die Linie *katholisch-orthodox*. Die polnische Gewalt strebte danach, rasch und zwangsweise *durch Ausbildung und Religion* die Begriffe *Ukrainer* und *Ruthenen* in Cholmland und Podlasie außer Gebrauch zu setzen.

Unter solchen Bedingungen begann der Zweite Weltkrieg für die Ukrainer von Cholmland und Podlasie. Die damals alliierten Mächte (die Sowjetunion und das Dritte Reich) handelten um dieses Territorium. Zuerst sollten Cholmland und Podlasie zum Teil der Sowjetunion werden. Gemäß *dem Vertrag über Freundschaft und Grenzen* wurden Cholmland und das südliche Podlasie dem Dritten Reich gegeben. Deutschland gliederte einen Teil des polnischen Territoriums als ein urdeutsches Gebiet ziemlich schnell an. Auf solche Weise entstand *das Generalgouvernement* mit der Hauptstadt in Krakau. Alle ukrainischen Gebiete samt Cholmland und dem südlichen Podlasie gehörten zu diesem Territorium.

Am Anfang des Krieges hofften viele Ukrainer auf die Verbesserung der Situation und sogar auf ihren eigenen Nationalstaat. Es gab aber keine politische Macht in der sowjetischen Ukraine, die fähig war, den Staat zu gründen. Die Organisation der ukrainischen Nationalisten war damals außerhalb der USSR meistens in Polen tätig. Da der Krieg auf dem Territorium Polens geführt wurde, waren alle ukrainischen Kräfte der *nationalen Befreiungsbewegung* hier

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

versammelt. In diesen Gebieten samt Wolynien und Ostgalizien, die seit 1939 der USSR angehörten, lebten wenigstens 5 Millionen Ukrainer.

Außerdem bemühten sich die faschistischen Behörden den *Schein* zu erwecken, dass sie den ukrainischen Politikern bei der Wiedergeburt des unabhängigen ukrainischen Staates helfen konnten. In facto stimmte das nicht. Die deutschen Behörden machten sich damals die ukrainisch-polnischen Auseinandersetzungen zunutze, weil jedes Volk nur seinen eigenen Staat auf diesem Territorium vorsah.

Die Handlungen der Besatzungsbehörden nach dem 30. Juni 1941 rissen die *Ukrainer* aus allen *Illusionen*. Die *Verkündigung des ukrainischen Staates* wurde nicht anerkannt und seine Führer waren in die Konzentrationslager gesperrt. Durch die Gründung des *Gebietskommissariats Ukraine* mit der Hauptstadt in Riwna machten sich viele Ukrainer noch eine *Illusion* von der deutschen Hilfe. Die ukrainischen Kräfte der nationalen Befreiungsbewegung hatten aber keinen anderen Ausweg und mussten unter Kontrolle der deutschen Besatzungsbehörden etwas unternehmen, um die ukrainische Bevölkerung vor dem Krieg zu schützen. Die ukrainischen Hilfsselbstverwaltungsorgane entstanden, um den Ukrainern aus Cholmland und Podlasie das Leben zu retten.

Niemand wollte, leider, den ukrainischen Befreiungsdrang verstehen. Polnische, militärische und politische Illegalität, die sich nach der Exilregierung in London orientierte, strebte nach der Erneuerung des Vorkriegs-Polen mit allen nationalen und religiösen Implikationen für die Ukrainer, dass in der letzten Zeit nichts Gutes vorhersagte. Für die Bewohner von Cholmland und Podlasie (cholmstschaky und pidljastschuky) bedeutete das endgültige Polonisierung oder Entfernung aus dem ethnischen Territorium. Die Versuche ihre Sprache, Religion aufzunehmen, hielt man für *einen Verrat* (wen und was?), einen Versuch der Ausrottung von Polen u.a. Leider, eine negative Rolle in dieser heiklen Frage spielte die Politik der Sowjetunion, ihre ideologischen Prinzipien, die sich nicht nur auf theoretischem Brandmarken *des ukrainischen bürgerlichen Nationalismus*, sondern auch auf der physischen *Vernichtung ihrer Träger* auf dem Territorium der sowjetischen Ukraine gründete, und auch seine einzelnen Vertreter im Ausland.

Unter den Bedingungen der deutschen Besatzung, wenn man angeblich die Ukrainer vor den Polen bevorzugte, strebten wirklich die Besatzungsbehörden nicht nach der Versöhnung zwischen dem ukrainischen und polnischen Volk, sondern eher nach der Konfrontation zwischen ihnen. Da die Ukrainer in Cholmland und Podlasie tatsächlich schutzlos waren, begann der polnische Untergrund, der sich vom September-Unfall erholte, eine selektive Abtötung der ukrainischen Intelligenz (die bereits in der Minderheit war), der sozialen Aktivisten und meistens der Landwirte, Genossenschaften, die vor allem *national bewusst waren*. In den Archiven – ukrainischen und kanadischen – wurden drei Listen der selektiven Zerstörung vom

ukrainischen Volk gefunden. Die größte von ihnen enthält fünfhundert Namen. Aber es ist ganz verständlich, dass sie auch unvollständig ist. Am häufigsten haben die deutschen Besatzungsbehörden *keinen Schuldigen* gefunden. Es erschien eine Form der Erklärung, dass eine Straftat *eine unbekannte Person* gemacht hat. In den heutigen polnischen Publikationen gibt es eine Erklärung, dass die geheimen Gerichte Hinrichtungen von solchen *Straftätern* durchgeführten, die die Polen terrorisierten. Für die Bewohner von Cholmland und Podlasie war diese Erklärung wie Hohn auf den gesunden Menschenverstand.

Dann passierte es Weiteres – es wurden zuerst nur einige ukrainische Dörfer verbrannt, und dann die allen anderen. In Hrubeschiw und Tomaschiw wurden mehr als fünfzig Dörfer, mit Tausenden von unschuldigen Menschen zerstört. Einige Zeit später hielt man diesen barbarischen Akt für die Vergeltung wegen der Vernichtung von Polen in Wolynien und Ostgalizien. Niemand exkulpiert polnische Massenvernichtung. Aber ihr Tod ist nur die halbe Wahrheit. Niemand wollte sagen, was die Ukrainer zwang, zu den Waffen zu greifen. Das erstens. Und zweitens, unter dem Deckmantel der ukrainischen *Halsabschneider* wirken in den westlichen Regionen der Ukraine mindestens zweihundert *sowjetischen Sondertruppen*, die nicht nur Hass zwischen Ukrainer und Polen säen, aber auch versuchten einander zu zerstören. Später bekommen sie den Ruf der Brudermörder untereinander. Mit anderen Worten sagend, es wurde die Politik der Unterdrückung von Ukrainern und Polen geführt.

Wenn wir nach Cholmland und Podlasie zurückkehren, wurde es in den Vorkriegszeiten gesagt und geschrieben, dass es dort keine Ukrainer und keine Polen gab, sondern lebten Polen. Und dann erschienen plötzlich Tausende, und sie sollen die Verantwortung für die polnischen Opfer in Wolynien tragen. Natürlich wenn es keine Tragödie der Polen in Wolynien gäbe, würde es einen anderen Vorwand für Repressalien gegen die Ukrainer in Cholmland und Podlasie ergreifen, zumal wurde sie lange vor den Ereignissen in Wolynien zerstört.

Und schließlich führte die Einstellung *der öffentlichen Macht* in Polen in der Schlussphase des Zweiten Weltkriegs und der Versuch, *einen mono-ethnischen Staat* zu einem beispiellosen *Austausch der Bevölkerung*. Das führte schließlich zur Liquidierung der ukrainischen ethnischen Gebiete in Polen. Das wurde durch brutale Gewalt gegen ihre Bürger und durch Morden durchgeführt. Solche Taten wurden wie von der offiziellen polnischen Regierung sowie auch von der polnischen Untergrundbewegung in allen ukrainischen ethnischen Ländern und auch in Cholmland und Podlasie gemacht.

Doch unmittelbar nach dem Krieg wurde in Europa ein Waffenstillstand zwischen der ukrainischen und der polnischen Untergrundbewegung im Gebiet über der Curzon-Linie geschlossen. Diese Tatsache ist ermutigend. In dieser Richtung wurde

es früher versucht, Feindschaft zu überwinden, vor allem von den Ukrainern. Aber immer war im Wege die *Unnachgiebigkeit* der Interessen. Es ist schwer zu sagen, womit die Feindschaft zwischen den beiden nationalen Befreiungsbewegungen enden würde, die sich auf dem Kampf gegen die Vorherrschaft der Volksregierung basierte und durch Strafexpeditionen der sowjetischen NKWD-Truppen unterstützt wurden. Man kann jetzt eine Vielzahl von theoretischen Hypothesen äußern, die in facto zu nichts führen.

In unserer Zeit soll man endlich wahrheitsgetreue Geschichte der Ukrainer des Cholmlandes und Podlasie widerspiegeln, deren Schicksal eng mit dem Schicksal aller Ukrainer über der Curzon-Linie geflochten hat, hatte aber einige Besonderheiten. *Das Niveau des nationalen Bewusstseins*, muss man bemerken, war sehr gering wegen der Bedingungen, die im Laufe der Jahrhunderte bestanden. Aber andererseits wurden sie unter *den entnationalisierten Druck* der polnischen Behörden gesetzt. Da die Schicht der Intelligenz des Cholmlandes und Podlasie unter der Bevölkerung des Landes sehr klein war, behindert das tatsächlich die Entwicklung der Zivilisation.

Es ist wichtig für die ukrainische Gesellschaft, dass sie die inneren Widersprüche überwinden konnte, in sich Kraft fand, eine kohärente Vision von ihrer Vergangenheit bilden, einschließlich mit der Geschichte des Zweiges im Cholmland und Podlasie. Das ist nicht nur für den Prozess der inneren Entwicklung des ukrainischen Staates wichtig, sondern auch für seine Anerkennung als Mitglied der internationalen Gemeinschaft. Zum Leidwesen war für den jungen ukrainischen Staat starke Schwankungen bei der Vollziehung der Innen- und Außenpolitik charakteristisch. Dies wird bei der Bewertung der Vergangenheit und Gegenwart auf regionaler und nationaler Ebene akzeptiert.

Wir wiegen uns in der Hoffnung, dass unsere Arbeit, die auf die Aufklärung der wahren Geschichte von Ukrainern in Cholmland und Podlasie gerichtet wird, hilft den Einwohnern und ihren Nachkommen ihre Ursprünge zu verstehen. Wir hoffen auch, dass gute ukrainisch-polnische Beziehungen den beiden Nationen helfen, einen gemeinsamen Weg zum Verständnis auf der zwischenmenschlichen Ebene durch die Überwindung der negativen Stereotypen der Vergangenheit finden, das gegenseitigen Nutzen für die Zukunft bringen wird.

ІМЕННИЙ ІНДЕКС

- А**бакумов Віктор 600
 Авель (*Поплавський Андрій*) 70, 101, 754
 Азанов Сергій 271
 Айненкель Анджей 68, 100, 259
 Алексієвець Леся 231
 Алексійчук А. 250
 Альбота Петро 420
 Андерс Владислав 466
 Андрій (*Картиця*) 362
 Андронік (*Онищук*) 362
 Андрушак Зіновія 520
 Андрушак Катерина 519
 Антон (*Дорошук*) 362
 Антонів Йосип 492
 Антонович Петро 152, 175
 Антонюк Валентина 494
 Антонюк Василь 591
 Антонюк Володимир 239
 Антонюк Іван 437
 Антонюк Михайло 493
 Антонюк Петро 488
 Арабчук Антін 483
 Аркас Мечислав 489
 Арсеній (*Базарук*) 362
 Артемчук Всеволод 612
 Артемюк Володимир 550
 Артесюк Микола 518
 Артецький Володимир 353
 Ауфенберг Маврикій 137, 138
 Афанасій (*Бокієвич*) 362
 Афанасій (*Мартос Афанасій*) 362
- Б**абій Олесь 413, 424, 446
 Баге Піктон 203
 Багринівський Микола 396, 409
 Бажан Микола 605
 Базарник 141
- Базарук Арсеній 362
 Базела Степан 492
 Базилевич Павло 214
 Байкевич (*Лукашук*) Надія 483
 Байкевич Іван 488
 Байкевич Нестор 488
 Байкевич Ольга 488
 Бакалій Тихон 522
 Бакун Микола 478
 Бакун Петро 497
 Балабаш Яків 194
 Балда Степан 478
 Банада Онуфрій 239, 481
 Банащук Галина 494
 Банащук Микола 494
 Баран Володимир 503
 Баран Євстарій 252
 Баран Олександр 502, 503
 Баран Прокіп 503
 Баран Степан 349, 377, 387, 402, 419, 428, 429, 460
 Баран Францішек 540
 Барілович Олександр 153
 Барилюк Степан 488
 Барський Павло 446
 Бартошевський Конрад (*Bip*) 637
 Бартошак Я. 253
 Барщевський Євген 424, 437, 438, 439
 Басай Станіслав (*Рись*) 502, 540
 Бачинський Юрій 437
 Бачкай Степан 497
 Беднаж Юзеф 654, 655, 658, 669, 675, 737, 747
 Беднарук Григорій 501
 Безелер Ганс, фон 162
 Бек Юзеф 260
 Бендюк Данило 416
 Беннет Річард Бедфорд 209
 Бенько Андрій 401
 Бенько Степан 495

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Бердичевський Я. 173
Берія Лаврентій 599
Берман Якуб 605
Бертхольд Леопольд 180
Берут Болеслав 600, 608, 609, 744
Бетман-Гольвег Торбальд 181
Бжусь (*Рись*) 533
Биків В'ячеслав 423
Бискаль Володимир 496
Бискаль Стефанія 496
Бігун Іван 446, 488
Бігунець Володимир 493
Бігунець Микола 493
Бізанц Альфред 409, 410
Білевич Олександр
Білецький Борис 174
Білецький Василь 349
Білий Микола 611
Білик Михайло 419, 423, 497
Білик Петро 195
Білич Микола 414
Білокінь 703
Біляєв Олександр 476
Біляк 421
Білянський І. 169
Біндюк Василь 521
Бобер Олександр 365
Бобчук Семен 555
Богайчук Гнат 561
Богатирець Валентина 70
Богачевський Данило 415
Богутин Юліан 354
Боднар Іван 484
Боднар Ольга 484
Боднарук А. 252
Боднарук Григорій
Боднарчук Михайло 270
Боечко Григорій 352
Божко Павло 487
Божусь Бенедикт 239
Бозко Іван 239
Бойко Олександр 252
Бойко Степан 257
Бокієвич Атанасій 349, 362
Болодов Іван 611
Боль Олександр 416
Бондарський Борис 156
Бондарчук Іван 401
Бондарчук Микола 401
Бонєцький Михайло 352, 377
Бонусяк Владзімеж 68, 70, 100, 103, 466, 508
Боргунова 703
Борден Роберт Лейрд 210, 211
Боринець 443
Боринчук С. 246
Борис (*Муляк*) 362
Борис Марія 477
Борис Мартин 252
Борис Ніна 477
Борис Теодор 477
Борис Франц 426, 483
Борисенко Валентина 457
Борисенко Валентина 612
Борисовський Микола 195
Борковський Тадеуш (*Мам*) 280
Боровик Антін 518
Боровик Дмитро 485
Боровик Євдокія 451
Боровик Олександр 70, 103
Боровська Катерина 421, 497
Боровський Гриць 497
Боровський Іван 497
Боярчук Антін 496
Боярчук Антоніна 496
Боярчук Йосип 496
Боярчук Лука 496
Боярчук Марія 496
Братунь Андрій 241, 248
Бренкевич Павло 169
Бречко Сергій 492
Бриж Антін 194
Бризицький Микола 488
Бриль Адам 483, 488

- Бриль Антін 488
Бринкевич Михайло 478
Бронський В. 456
Брусилов Олексій 139
Бублик Степан 483
Будзинський Іван 352
Будзинський Микола 271
Будилович Олександр 145, 168, 189
Буднюк Іван 237, 239
Бук Йосип 475
Букоємська Галина 413, 446, 451
Була Оксана 523
Булганін Микола 596, 600, 610, 734
Бульба Тарас 759
Бурдяк С. 414
Бурдяк Остап 422
Буріан Раєч Стефан, фон 222
Бурка Остап 415, 492
Бурячок Кирило 490
Бут Йосип 494, 551
Бутинець Павло 522
Бутько Сергій 492
Бухало Василь 362, 432, 721
Буча Ігор 401
Бучак Микола 502, 503
Бучило Олександр 501
Бучкай Йосип 497
Бюел Раймонд 226
- В**авринчук Євген 502
Ваврисевич Марія 243, 322
Ваврисевич Микола 239, 243, 289, 314, 323
Вавришук Іван 492
Вайда Марія 497
Вайда Параскевія 497
Вайшр, Ремус фон 138
Вакула Іван 482, 501
Вакула С. 240
Вакула Федір 501
Вальченко Прокіп 349
Вальчук Іван 403
- Вань Теодор 413
Варлаам (*Єніфанов*) 362
Варський-Варшавський А. 253
Варшава Ілля 521
Васенчук Адам 243
Васенчук Андрій 243
Василевська Ванда 582, 588, 599, 600
Василевський Леон 226, 582
Василевський Пантелей 271
Василенко Олександр 139, 168, 198, 205
Василюк В. 414
Василюк І. 252
Васильчик Павло 238
Васильчук Антін 213, 233, 235, 237, 238, 239, 240, 244, 248, 287, 304
Васильчук Надія 551
Васильчук Павло 233, 237, 240, 243, 245, 246, 251, 252, 254, 256, 291, 293, 303, 305, 357, 409
Васько Данило 542
Вашкевич Володимир 154
Вашкевич Йосип 485
Вашкевич Олександр 153
Вашкевич Сергій 481
Ващук Михайло 423
Ващук Олександр 475
Вдов'як Іван 562
Величко Микола 522
Вербовий Мирослав 70, 101
Верліх 423
Верхановська Ганна 720
Веляновський Казімеж 347, 365
Вельопольський Зигмунд 218
Верценська Яніна 334
Верценський Генрих 334
Винник Йосип 438
Винниченко Володимир 203, 229
Винниченко Ігор 67, 100, 176, 282, 283, 326, 327, 384
Винничук Гаврило 521
Висиневська Ганна

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Висоцький Роман 173
Вихневич Іван 521
Вишневська Галина 66, 70, 71
Вишнівський Іван 295, 523
Відавський Юзеф 347
Віжанський Володимир 610
Вільгельм II 179
Вільден 429
Вільсон Вудро 183, 184
Вітер Марія 402
Вітос Вінценти 296
Вітошинський Олександр 153
Вішка Омелян 68, 285
Власюк Анатолій 500
Власюк Ганна 497
Внук Рафал 471
Вовк Володимир 423, 424
Возний Антон 352
Войтович Василь 475, 477
Войтович Кирило 554
Войтович Марія 475
Войтович Ніна 530
Войтович С. 254
Войтович Юлія 555
Войтович Юрій 270
Войтюк Володимир 490
Войтюк Яків 214, 237, 238, 240, 243,
246, 248, 253, 288
Войценко Ольга 230, 284, 387
Волинець С. 253, 254
Волинський Іван 352
Волинський Михайло 352
Волиняк 651
Волканович В. 440
Волкович Д. 169
Волкославський Микола 352
Володимир (*Ярославович*) 143
Волокитина Тамара 72, 619
Волошин Олександр 519
Волошинський Олександр 362, 431,
557
Волчук Антін 448
Вольський Владислав 603, 639, 676,
745
Вольський-Варський К. 254
Ворисюк (*Борисюк*) Андрій 494
Вороній 477
Вошук Феофан 563
Врона Іван 156
Врона 479
Врубель В. 169
Вудро Вільсон 183, 184
- Г**аврилко Іван 550
Гаврилюк Андрій 414
Гаврилюк Леонтій 498
Гаврилюк Олександр 257
Гаврилюк Світлана 70, 103
Гаврилюк Софія 549
Гаврилюк Юрій 767, 768, 770
Гаврилюк Яким 257
Гавриляк Євтихій 362
Гасвський Степан 481
Галинський Василь 483
Галицький Данило 57
Галицький Микола 270
Галлер Юзеф 219
Галушак Йосип 396, 412
Галька Йосип 487
Галька Марія 487
Гальчевський-Войнаровський Яків
426, 479, 485, 506
Ганкевич Микола 352, 440
Гапон Володимир 544
Гапон Михайло 496, 502, 503
Гапон Пилип 502
Гарань Степан 475
Гарасевич Олександр 423
Гармата Андрій 488
Гаршин Олександр 612
Гауснер 181
Гафткевич Микола 415
Гаць Петро 494

- Гвоздяк Теодор 489
Гейса В. 304
Гелетій Ярослав 385
Гемпель Я. 253
Герасимович Іван 410
Герасимович К. 169
Герасимович Роман 352
Герасим'юк Агафія 483
Герасим'юк Михайло 483
Герасим'юк Софія 490
Герасим'юк Степан 483
Гергелева Настя 526
Гересь Роман 293
Герштанський Афанасій 153
Герштанський Дам'ян 241
Герштанський Степан 153
Гесс 423
Гетьман Антоніна 521
Гетьман Григорій 521
Гетьман Іван 521
Гетьман Степан 521
Гжибовський Вацлав 390
Гись Андрій 494
Гіль Андрій (*Анджеї*) 141
Гімлер Генріх 404
Гітлер Адольф 389, 394, 396, 403, 408, 591, 607, 747, 748, 749
Глембінський 348
Глібовицький Богдан 411, 414
Глібоцький Василь
Глобенік Оділо 405
Гнатюк Іван 481
Гнип Мирослав 492
Голей Вацлав 270
Голейко Лонгін 406, 411
Голембіовський (*Степ*) Маріан 642
Голиківський Володимир 352
Голіброда Антін 509
Голіброда Софія 496
Головацький Михайло 545
Головерса Адам 488
Головерса Йосип 488
Головерса Пелагія 488
Головерса Степан 488
Голубик Надія 402
Голубович Всеволод 204
Гольонко Кіндрат 521
Гольц Микола 442, 443, 555, 556
Гомзаль 270
Гомулка Владислав 744
Гонтар Тетяна 726, 728
Горбат Ян 482
Гордюк Степан 521
Горний Михайло 1, 2, 71, 282, 285, 326, 327, 330, 384, 385, 386, 457, 459, 460, 511, 512, 568, 570, 573, 878
Городюк Степан
Горошук Іван 702
Горчакова Магдалена 153
Горчинський 479
Гость Олена 271
Гошовський 421
Грабовецький Кирил 191
Грабський Владислав 186, 244
Грабський (*Грабський*) Станіслав 317, 318, 595, 599
Гребенченко Петро 612
Гресь Петро 723
Гречуха Михайло 688
Григорій XI 58
Григорович П. 450
Грилюк Пилип 495
Грицай Дмитро 252, 257, 289
Грицай Йосип 494
Грицай Петро 233
Грицай Серафима 478
Грицай Степан 494, 511
Грицик Ганна 490
Грицик Іван 490, 497
Грицик Федір 490
Грициняк Євген 481
Грицков'ян Ярослав 771
Грицуняк Григорій 499

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Грицюк Захар 489
Грищук Григорій 521
Грищук Марія 521
Гролюк Ісаак 543
Громек Афанасій 153
Груденяк Василь 481
Грушевський Михайло 197, 205, 207,
208, 209, 242, 282, 320, 321
Грушецький Іван 599, 721
Грушко Степан 352
Гук Богдан 70, 103, 509, 681
Гула Володимир 521
Гулий Іван 612
Гуль Василь 252, 289, 303, 454, 521,
721
Гуль Катерина 322
Гунчак Тарас 282
Гура Віра 519
Гурко Роман 352, 362, 376, 501
Гуторович Олександр 556
Гуцуляк (*священник*) 394
Гучак Микола 522
Гучак Михайло 534
Гучук Микола 302
Гюбнер Юліуш 745, 747
- Д**
Давиняк Сава 498
Данилевич Степан 442
Данилиха Наталія 67, 100, 726, 727
Данило Галицький (*Романович*) 57, 89,
143, 196, 451
Данилюк Єфросинія
Данилюк Іван 431
Данилюк Олена 322
Данкель Віктор 137
Дармохвал Іван 416, 479
Дашинський Ігнаці 221, 235
Дашник Йосип 492
Дашук Костянтин 240
Дедера Йосип 550
Дейнека Данило 481
Дейнека Іван 561
- Дейнека Петро 400, 481
Демчук Іван 519
Демчук Петро 519
Демчук Семен 349, 365
Демчук Федір 519
Денис Володимир 502, 503
Денисович Олімпій 353
Денисюк 365
Денисюк Микола 457
Деревацький Андрій 352
Дермедонт (*Смик*) 362
Дец Леонід 481
Дзиндра Ярослав 436, 486
Дзінгало Ольга 422, 446
Дзірба Василь 489, 492
Дзірба Параскевія 489
Дзюбинський С. 719
Дикий Петро 430
Димчук Микола 519
Димчук Павлина 519
Динько-Микольський Йосип 352, 376
Дирдовський Костянтин 194
Дискант Йосип
Дідух Костянтин 542, 554
Діллер фон Ерік 157
Діонісій (*Валединський Костянтин*)
343, 344, 345, 361, 430, 435, 441
Дмитрасевич Володимир 424
Дмитришин Василь 246
Дмитріюк Василь 214, 240, 409, 414,
456
Дмитріюк Карпо 153, 214, 223
Дмитро (*Магунь*) 362
Дмитрук Григорій 523
Дмитрук Євстахій 492
Дмитрук Йосип 487
Дмитрук Остап 490
Дмовський Роман 184, 218, 219
Добош Филімон 250
Довгань Антон 523
Довгань Іван 498
Довгий Михайло 483

Догода Іван 522
 Долина Микола 493
 Дольницький Михайло 377
 Доманчук Галина 451
 Доманчук Єлизавета 322
 Доманчук Петро 429, 437
 Домбровський Едвард 379, 456
 Домський Володимир 498
 Донець Олександр 213
 Дорошенко Василь 612
 Дорошенко Дмитро 409
 Дорошук Антон 362, 521
 Драган Каном 270
 Драп Параскева 521
 Драп Роман 521
 Драчинський Анджей 169
 Дробинський А. 246
 Дробинський Ф. 246
 Дрозд Роман 2, 6, 68, 70, 100, 103, 618,
 619, 768, 770, 771
 Дрозд Софія 250
 Дроздецький 713
 Дубенка Василь 501
 Дубневич Микола 352
 Дубовицький 688
 Дуда Йосип 239, 293
 Дуда Іван 198
 Дуда Ілля 498
 Дуда Олександр 141
 Дуда Павло 141
 Дудзік Марія 487
 Дудзяк Мирон
 Дудич Онуфрій 481
 Дужий Микола 415
 Дужий Петро 415
 Думба К. 179
 Думовський Г. 240
 Дунай Степан 485
 Дутка Мирон 416
 Дутко 307
 Дяків (*Гончарук О., Горновий*) Осип
 485, 510

Еверт Олексій 137, 138
 Етлі (*Этли*) Клемент 617

Євлогії (*Георгієвський Василь*) 62,
 92
 Євтихій (*Гаврилюк*) 362
 Єгер Є. 181
 Єленський Йосип 153
 Єндрієвська Ірина 69, 100
 Єндрощук Павло 488
 Єремійчук Микола 420
 Єрмоленко Антиох 612
 Єрмолов Ілля 612
 Єфим Хома 502

Жак Дмитро 141, 352
 Жалоба Микола 485
 Желіза Геннадій 519
 Желіза Юзеф 475
 Желіховський С. 169
 Живолупа Микола 611
 Жизневський Володимир 271
 Жила Іван 194
 Жовківська Ганна 70
 Жолтовський Євген 153
 Жук Андрій 64, 69, 96, 102
 Жук Дмитро 456, 497
 Жуковський Іван 349, 365
 Жуковський Олександр 169
 Журавський Онуфрій 517
 Жученко М. 175

Завада Дмитро 562
 Завада Яків 562
 Завадський Олександр 744
 Задорожний Микола 498
 Заєць Володимир 476
 Заєць Йосип 519

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Заєць Стефанія 423
Зайдлер 216
Зайцева Олександра 612
Закидальський Павло 397, 432
Залужний І. 250
Залуський Гнат 477
Залуський Гнат 477
Замбровський Роман 744
Зань Микола 500
Заполовський Володимир 174
Заремба Микола 492
Заставний Федір 285, 384
Захарків Володимир 494
Захарченко 716
Захарчук Василь 484
Захарчук Сергій 487
Захожий Ізидор 349
Зашкільняк Леонід 67, 70, 227, 228,
232, 282, 284, 619
Заяць Ганна 551
Збірульський Дионізій 59
Зданович Борис 271
Здзеховський Єжи 186
Здун Всеволод 721
Зеленко Григорій 492
Зелінський В. 721
Земба Андрій (*Анджеї*) 211
Зілінський Володимир 456
Зінкевич В. 253, 304
Зінчук Лариса 541
Зозуля Ярослав 324
Золнач Володимир 270
Золнач Павло 270
Зоренко Василь 519, 550
Зроль Петро 349
Зубик Павло 488
Зубкевич Прокіп 309
Зуглер Чеслав 660

Йов (*Галата*) 362
Йонко Йосип 519

Йонко Катерина 519
Йосенко Арсен 498
Йосип (*Федорук*) 362
Йосипишин С. 450
Йосиф Фердинанд 140
Йоффе Адольф 206

Іван (*Богослов*) 324, 351, 356, 361,
366, 367, 369, 371
Іваник Онуфрій 423
Іваницький Н. 308
Іванов Борис 612, 667
Іванов Володимир 141
Іванович Омелян 414
Іванчук Марія 423
Іванюк О. 414
Іванюк Петро 478
Івасюк Ольга 70
Івацевич Олександр 352
Іващук Лев 544
Івула Ганна 537
Івшина Лариса 617
Іден Антоні 465
Іларіон (*Огієнко Іван*) 410, 422, 430-
438, 440, 441, 443, 445, 479, 497,
503, 517, 519, 538, 557, 565
Ільюшин Ігор 67, 70
Інокентій VI 58
Ісаєвич Ярослав 70
Ісидор (*Могильний*) 362

Кабачій Роман 598, 618
Кабузан Володимир 265, 285
Каганович Лазар 249, 722, 734
Кадій Олександр 492
Казимир Великий 90
Казимирук Михайло 270
Казімеж Сидор 622
Каленик (*Несторенко*) 322
Калениченко Павло 582, 588

- Калиниченко 615
Калита Іван 143
Калита Мартин 270
Каліш Віктор 483
Калкуцька Юлія 520
Калкуцький Хома 520
Кальницька Євгенія 495
Кальницька Клавдія 496
Кальницький Антін 494
Кальчук Євген 349
Каменєв Лев 207
Каменський Микола 503
Камінський І. 169
Камінський Лука 481
Камінський Михайло 550
Камінський Семен 352
Камінський Станіслав 611
Кандиба Пилип 237, 243
Караван Іван 141
Кардинал Марія 499
Карл Х Густав 92
Карп'як Іван 704
Карпатський Л. М. 506, 512
Карпиця Андрій 362
Карпінський Олександр 241
Карпович Богдан 415
Карпович Микола 431
Карп'юк Степан 253, 293, 304
Карчмарчук Антін 498
Касперський Іван 401
Касперський Тимофій 401
Каспшицький Т. 274
Кацей Г. 169
Кашкаров Борис 138, 139, 142, 144, 165
Каштан Микола 423
Кашуба Михайло 422
Кащук Павло 489
Кварцяна Антонія 481
Квасневський С. 535, 541
Квасницький Борис 153
Квасницький Всеволод 430
Квасницький Касія 476
Квик Зенон 215
Квітка Надія 451
Квітка (полковник) 479
Кебко Федір 612
Келлер Володимир
Керзон Джордж Натаніель 42, 52, 226, 241, 576, 592, 593, 594
Керстен (особ. лікар.Гімлера) 404
Керстен Кристина 766
Кеца Володимир 494
Кибалюк Неофіт 411
Кийко Сергій 476
Кипрук Марія 423
Киричук Юрій 509, 599, 618
Кисіль Авраам 432
Кисіль Йосип 489
Кідиба Степан 522
Кікоць Ігор 429
Кінцевий Антін 270
Кіт Василь 238
Кіт Дмитро 483
Кіт Михайло 214
Кіцак Володимир 67, 100, 724, 725, 727, 728
Кіцура Текля 497
Кіян Людмила 71
Клекотюк Анастасія 500
Клекотюк Лика 500
Клекотюк Марія 500
Клим Максим 498
Климко Антін 352
Климко Микола 498
Климович Ольга 521
Клим'юк Володимир 509
Клим'юк Ольга 271
Клим'юк Федір 153
Клід Богдан 70
Кліщ Іван 497
Кліщ Платон 247, 540
Клос Степан 271
Клочек Павло 562

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Ключ Анатолій 349
Князівська Олена 141
Князівська Ольга 159
Князівський Микола 159
Коба І. 303
Кобрин Михайло 153, 353, 385
Ковалевський Збігнев (*Марцін*) 767, 768
Ковалевський Микола 186
Ковалів Марія 553
Ковалюк Михайло 293, 304
Ковальський Андрій 376
Ковальський Костянтин 556
Ковальчук Анастасія 498
Ковальчук Андрій 403, 536
Ковальчук Антін 496
Ковальчук Василь 519
Ковальчук Віктор 494
Ковальчук Йосип 483, 488
Ковальчук Іван 477, 518
Ковальчук Леонід 494
Ковальчук Роман 309
Ковальчук Теофіл (*Феофіл*) 352, 532
Ковтун Єфимій 555
Ковтун Петро 555
Когут Зенон 70, 103
Когут Теодор 481
Козак Дмитро 223
Козак Йосип 500
Козак Степан 70, 103
Козак Степан 423
Козарійчук Михайло 437
Козачок Лідія 481
Козачок Надія 481
Козачок Петро 481
Козачук Степан 238, 243, 289
Козира Михайло 500
Козицький Сергій 240, 243, 248, 253, 254, 315
Козловський Віктор 153, 214
Козловський Володимир 141
Козловський Ярослав 153
Козлюк Анатолій 499
Козлюк Петро 426, 721
Козубський Борис 240, 291
Колісник Пантелеймон 612
Колодкевич 482
Колодницький Йосип 396, 412
Коляда Володимир 492
Коляда М. 409
Коляда Юліан 492
Колянчук Олександр 68, 70, 100, 103, 770, 771
Кольберг Оскар 57, 58, 89, 90
Комаревич Василь 240
Комарівський 456
Кондеус Йосип 758
Конечний Здзіслав 740, 768
Коновал Іван 521
Коновал Кирило 704
Коновал Яків 496
Коновалов Гріша 704
Коновалов Михайло 704
Конопа Степан 492
Копись Віра 476
Кораллов Федір 153
Кордан Богдан 70, 103
Кордуба Мирон 424
Кордуба Степан 214
Коренівський Іван 423
Корженевський І. 169
Кормич 716
Корнелюк Хома 487
Корнилович Михайло 145, 168, 173, 174, 175, 176, 187, 188, 191, 198, 228, 229, 440
Корнилюк Дмитро 501
Корнилюк Михайло 501
Корнійчук Олександр 582
Коробчук Гавриїл 351, 437, 721
Коробчук Лев 362, 533, 534
Королів М. 141
Королук М. 253
Король Олександр 494

- Король Петро 153
Королько Микола 283, 284, 640
Корольчук Олександр 289
Коротченко Дем'ян 614
Корсинюк Юрій 376
Корхут Олександр 550
Корчинський Гжегож 745
Косик Володимир 460
Косіор Вацлав 341, 346, 354, 355
Космій Григорій 365
Косоноцький Володимир 238, 239, 429
Косоноцький Іполит 352
Коссак Іван 161, 306, 307
Костецький Яків 443
Костецький Ярослав 431
Костик М. 300
Костик Петро 173, 174, 176, 283, 284
Костишин Микола 758
Кострицький Сергій 377
Костюк Трохим 477
Костюк Феофан 475, 509, 568
Костюшко Тадеуш 183
Кость Василь 270, 289
Кость Дмитро 432
Кость Микола 141, 352
Косцяловський Мар'ян 274
Косьмій Гнат 349
Котко Дмитро 324
Котляревський 322
Которович Антін 445
Которович Іван 352, 362, 517
Которович Софія 402
Коцур Анатолій 174
Коцур Віктор 174
Кох Еріх 441
Кох Йоган 409
Коцюбинський Григорій 488
Коцюбинський Юрій 267, 268
Коць М. 230
Кочержук Роман 454
Кочубинський Антін 214
Кошелюк Іван 489
Кошубинський Р. 426
Кошук Павло 612
Кошовий Володимир 349
Кравець Микола 227
Кравчук Василь 270
Кравчук Володимир 498
Кравчук Іван 523
Кравчук Купріян 545
Кравчук Мирон 499
Кравчук Сергій 499
Кравчук Феодосій 501
Краль Василь 476
Кранек Степан 521
Красовський Григорій 611
Красун Михайло 477
Краток Григорій 377
Крашкевич В. 141
Кремар Роман 211
Кресович 365
Крет Степан 492
Кривоконь Іван 612
Кривоносюк Петро 424, 460
Крикун Микола 67, 100, 227, 228, 232,
282, 284, 619
Крилів Мирослав 496
Крип'якевич Іван 65, 71, 141, 160, 175,
212, 321, 337, 458, 510, 724, 726,
767, 768
Крип'якевич Роман 421
Крисович 349
Крих Галина 323
Круглов Сергій 722
Крушельницький Леонтій 413
Кубійович Володимир 64, 69, 175, 285,
329, 383, 388, 409, 411, 417, 429,
457, 459, 460, 462, 474, 493, 525,
535, 538, 548, 557
Кубля Костянтин 153, 169
Куделя Павло 271
Кудлицький 401
Кудрик Григорій 415, 416
Кузик Семен 421, 424

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Кузьяк Серафим 246
Кузьма Б. 253
Кузьмич Михайло 485
Кузьмович Іванна 487
Кулик Антін 494
Кулиняк Олег 416
Куліш Іван 644
Кульгавець Хома 233
Кульчицький 506
Кульчицький Станіслав 591, 617
Кумичко Григорій 612
Купич Мартин 401
Купріянович Григорій 68, 70, 261, 272,
285, 286, 341, 384, 386, 457, 673
Купталь Іван 492
Курас Іван 768
Курас Йосип 522
Курбус Микола 401
Курганович Михайло 153
Курило Євген 699
Курінний Савелій 612
Куркевич Антін 352
Куркевич Володимир 352
Куркевич Петро 352
Куркевич Юліан 352
Куса Антоніна 497
Кусий Олександр 497
Кусяк Остап 551
Кутас Ганна 497
Кутас Марія 497
Кутас Микола 497
Кутенко Іван 612
Кутшеба Нестор 476
Кухаржевський Ян 217
Кухарський Іван 493
Кухарук Павло 498
Кухарчук Катерина 392
Кухарчук Микола (*Буревій*) 478, 509
Кухарчук Ніна 391, 392, 577, 579
Кухарчук Петро 392
Куц Анатолій 503
Куць Теодор 522

Кучинський Іосиф 71
Кушнір Микола 71
Кушнір Петро 443
Кушіра Ганна 497

Лабуда Іван 481
Лавринюк 442
Лагода Павло 477
Ладиченко Т. 173
Лазука Стридор 375, 376
Ланишевський Юліан 270
Лац Микола 352
Лаць М. 141
Лащ Марія 529
Лащ Олександр 522
Лашук Микола 352, 374, 376, 377
Левитський Микола 204
Левицький Володимир 422, 423, 494,
497, 551, 552, 558, 564
Левицький Григорій 494
Левицький Дмитро 492
Левицький Костянтин 169, 212, 282
Левицький Михайло 153, 352
Левицький 475
Левкович Микола 156
Левкович Олександр 156
Левуцик 253
Левуш М. 300
Левчанівська Ірина 282
Левчанівська Олена 245
Левчук Антон 442
Левчук Віра 492
Левчук Дмитро 543
Левчук Іван 223, 344, 352, 429, 430,
437, 439, 658, 659
Лелюк Ю. 253
Леонід (*Пазинський*) 349, 362
Ленін Володимир 154, 203
Леонова Ганна 612
Леонтович Микола 445
Леопольд 140

- Леся Українка 66, 70, 325, 422
Лещук Наталія 500
Лещук Олександр 500
Лебєдев Віктор 676
Ледницький Олександр 186, 188
Лизун Василь 521
Лизун Іван 521
Липа Й. 300
Липа Юрій 409
Липинський В'ячеслав 216
Липківський В'ячеслав 441
Лисенко Олександр 385, 461
Лисий І. 324
Лисюк Анастасія 446
Лисюк Яків 365
Лисяк А. 141
Лисяк Павло 475
Литвин Микола 70, 103
Литвин Т. 300
Литвинець М. 459, 460
Лихотон Тиміш 252
Лич Петро 496
Лілякевич Методій 349
Літвінський Р. 282, 285
Ліщинський Йосип 481
Ліщинський Микола 413
Ліщинський Михайло 426
Ллойд Джордж Девід 227
Лозинський Михайло 414
Лопатинський М. 169
Лоський Костянтин 198, 213
Лотиш Антон 522
Лотиш Степан 501
Лукасевич Мар'ян 565
Лукашук В. 169
Лукашук Василь 483
Лукашук Олексій 488
Лукашук Федір 478
Лукашук Юрій 483, 565
Лук'янець 141, 159
Луниченко Надія 612
Луцкевич Марко 241, 248
Луць Євстахій 403
Луцький Мирон 411
Лучак Микола 70, 104
Любарський Семен 198, 223, 237, 239,
240, 249, 289, 402, 429, 430, 518
Любинський Микола 204
Любомирський Здіслав 220
Людендорф Еріх 181
Люстінг Преанфельд Карл, фон 157
Люсюк Яків 349
Лянцокронський Станіслав 60, 90
Ляшенко Василь 527, 609, 758
Ляшук Роман 153
Ляшук Микола 431
- М**агдальчук Микола 488
Магомета Сергій 490
Мазур Василь 519
Мазур Гжегож 598
Мазур Степан 475
Мазур Стефанія 487
Мазуркевич Дмитро 544
Мазуркевич Євстахій 403
Мазурок Володимир 500
Майор 525
Майструк Йосип 494
Майструк Павло 519
Майський Іван 465
Макар Артемій 546
Макар Віталій 1, 2, 5, 6, 879
Макар Віталій 511
Макар Євгенія 532
Макар Іван 146, 152, 153, 169
Макар Іван 493
Макар Микола 483
Макар Олександр 69, 102
Макар Юлія 710
Макар Юрій 1, 2, 5, 6, 65, 71, 98, 174,
229, 230, 282, 284, 326, 327, 328,
384, 385, 387, 457, 458, 462, 509,
511, 546, 554, 568, 569, 571, 576,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- 616, 619, 680, 681, 682, 683, 725,
727, 728, 754, 761, 767, 768, 769,
770, 771, 877
- Макаревич Йосип 521
Макаренко Андрій 424
Макарук Василь 223
Макарчук Микола 214
Макарчук Степан 726
Маківка Євгенія 289, 293, 322, 325
Маківка Степан 237, 238, 240, 248,
249, 253, 256, 257, 293, 304, 314
Маккензен Август, фон 140
Маклаков М. 178
Маковський Іван 501
Максименко Віктор 612
Максим'юк Володимир 477
Максим'юк Іван 271
Максим'юк Костянтин 250, 271
Макух Андрій 70, 103
Малаховський Володимир 423
Малашук Євген 466
Малашук Надія 502
Малевич Костянтин 500
Маленков Георгій 599
Малеш Ольга 478
Малеш Степан 443
Малик Антін 529
Малик Євген 424
Малимон Зінаїда 529
Малиновська Наталія 423
Малиха Олена 497
Малицький Федір 151, 174
Малишко Іван 563
Малімон Євген 501
Малімон Іван 496
Малімон Катерина 495
Малімон Костянтин 496
Малюжинський Мирон 415
Малярт Веніамін 519
Мальчевський Степан 488
Мамчук Степан 521
Манаховський 253
- Мандичевський Володимир 414, 454,
456
Мануїльський Дмитро 605, 676, 734
Маргулець Степан 141
Маркович Лев 241
Мартиневич Степан 541
Мартинюк Іван 519
Мартинюк М. 240
Мартиш Василь 375
Марухач Володимир 501
Марухач Євгенія 501
Мархева Володимир 352, 362, 429,
437, 519, 721
Марценюк 503
Марцинович Семен 563
Марциняк Володимир 502
Марцоля Андрій 530
Марцих Антін 239
Марченко Антоній 346
Марчук Андрій 156
Марчук Володимир 521
Марчук Олександр 270
Марчук Юрій 376, 431, 438
Маслов Адам 563
Маслов Іван 563
Масловська Марія 550
Матвійчук Володимир 362, 415, 431
Матвійчук Теодозій 376
Матвійчук Федір 431, 476
Матейок Антін 156, 168, 196, 198, 199,
205, 223, 335
Матусевич Федір 195
Матусяк Іван 498
Махомета Сергій 494
Мацієвич Кость 204
Мацук Віктор 223
Мацюк Степан 289, 293
Мачинський Іван 497
Машталь Антоніна 487
Медвідь Володимир 481, 509, 510, 519,
568
Мейштович Олександр 218

- Меленець Іван 223
Мелітоз (*Яримось*) 362
Мельник Михайло 414, 502, 503
Мельник Петро 519
Мельничук Григорій 496
Мельничук Любов 71, 104
Мельничук Микола 496
Мельничук Михайло 411, 453
Мельничук Олексій 495
Мельничук Софія 496
Мельничук Степан 69, 103, 270
Меньшов Дмитро 151
Месснер 420
Метюк Григорій 376, 377, 429, 430, 437, 438
Мефодій 362
Микилит Данило 565
Микита Данило (*Очерет*) 505
Микитюк Адам 477, 483, 488, 526
Микола Миколайович 142, 178, 219
Микола II (*Олександрович*) 143, 150, 331
Миколайчик Станіслав 590, 594, 595, 599, 607
Миколайчук Л. 253
Милещук Юліан 238
Минович Мирон 483
Миронюк Антін 270
Мисик Адам 500, 517
Мисик Володимир 500
Мисик Євдокія 500
Мисик Павло 535
Мисик Софія 500
Миськів Михайло 496
Митрофан (*Стельмашук*) 362
Митюк Антоніна 525
Михайлівський Антон 415, 488
Михайловський Федір 169
Михайло (*Храповицький*) 362
Михалевський Микола 481
Михальченко Семен 611
Михальчишин 477 169
Михальчук Йосип 500
Мицик Павло 490
Мицик Степан 401
Міллер, Ерік фон 400
Мільков Ксенофонт 347, 352
Мільков Олег 362, 424
Мільков Орест 153, 165, 195, 214, 335
Мінц Хіляри 603, 744
Мірецька Олександра 555
Мірчук Василь 500
Мірчук Петро 574, 769
Місило Євген 66, 512, 573, 574, 653, 768, 769, 770
Місюта Гаврило 485
Міх Олексій 563
Мішура Михайло 489
Міщанчук В. 343
Міщанчук Ніна 488
Міщук Володимир 521
Міщук Євгенія 521
Міщук Іван 492, 497
Міщук Надія 521
Міщук Параскева 521
Міщук Петро 521
Міщук Роман 521
Міщук Сергій 521
Могила Петро 353
Мозола Михайло 401
Мозолевський Євграф 154
Момрик Мирон 69, 102
Морадевич Володимир 551
Мороз Мартин 270
Мороз Степан 271
Моссор Стефан 744-749, 753
Мостович Микола 412, 413
Мостовський Андрій 483
Мосціцький Ігнаці 247, 359
Мотика Гжегож 68, 508, 546, 547, 640, 762
Мрака Ігор 67, 100
Мрозовський Ян 186
Мстислав (*Скрипник Степан*) 441

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Мудрий Василь (*Борович Я. В.*) 247, 267, 276, 283
Мудрий Михайло 723
Мудрик Євген 489, 492
Музика Омелян 535
Музичка Володимир 490
Музичка Йосип 490
Музичка Катерина 490
Музичук Іван 496
Муляк Борис 362
Мурашкевич 703
Мусевич Михайло 194
Муха Степан 503
Мушка Сергій 270

Нагаєвський Ісидор 174
Нагірняк Ілля 497
Надзірний Григорій 492
Назар Семен 540
Назарук Василь 70, 103
Назірнов Борис 501
Наконечний Микола 483
Нарутович Габріель 247
Невський Олександр 356, 367
Недефорук Гнат 239
Недзялко Микола 477
Недопад Михайло 293
Непокульчицький Ф. 741
Нестерук 376
Несторович Микола 519
Несторович Олексій 758
Несук Микола 230, 231
Нечай Андрій 416
Нечипір Петро 488
Нечуй-Левицький Іван 320
Недзведзь Юзеф 58, 59, 90, 91
Низькошапка Павло 493
Никудинський 716
Нитка Марія 536
Нифонт (*Медвідь*) 362
Ніщинський Григорій 446

Новицький Олександр 320
Новосад Андрій 252
Новосад Блажей 378
Новосад Григорій 243, 252, 303
Новосад Йосип 270, 562
Новосад Іван 237, 243, 288, 289
Новосад Марія 487
Новосад Михайло 481
Новосад Омелян 194
Нойман 398
Носаль Марія 526

Ободзинський Назар 444
Овчаров Георгій 612
Огуй Олександр 70, 104
Огуй Трохим 611
Оксентіїв 479
Олекса Йосип 500
Олексій (*Громадський Олександр*) 441
Олексій (*Остапівський*) 362
Олесюк Тимофій 198, 201, 205, 319, 409, 413, 456
Олещук Софія 519
Олійник Захар 557
Олійник Іван 349, 424
Олійник Микола 494
Олійник Петро 173, 176, 229, 285, 328
Ольбрихт Бруно 275, 276, 278, 350, 359, 361, 363, 381
Ольховський Григорій 153
Ольшанський Тадеуш 762
Онишко Михайло 374
Онищук Андронік 362
Онуфрійчук Микола 67, 70, 728
Опойла Тадеуш 298
Оперетко Агафія 521
Орнат Іван 501
Ортинський Василь 498
Осемчук Катерина 501
Осип Марія 402
Осницький Олександр 484

- Остапов Олександр 612
 Остапчук Василь 156
 Остапчук Михайло 400
 Остап'юк Іван 485
 Остап'як Михайло 476
 Островський Володимир 252, 282, 324, 445, 451
 Осубка-Моравський Едвард 588, 600, 601, 605, 608, 609
 Осьмачка Тодось 445
 Отчак Іван 423
 Охват Степан 496
 Охнич Євген 349
 Охоб Володимир 349
 Охотський М. 141
- П**авелко Георгій 485
 Павелко Дмитро 163
 Павелко Марія 485
 Павко Анатолій 174
 Павликовський 421
 Павлович Всеволод 153, 557
 Павловський Григорій 376
 Павлусевич Володимир 424
 Павлюк Антін 153, 198, 205, 229, 409, 412
 Павлюк Лука 241
 Павлюк Олександр 223
 Павлюк Петро 270
 Павлючук Іван 426
 Павонюк Лідія 293
 Паздерський (*Шарій*) Мечислав 641
 Пазина Микола 271
 Палідович Михайло
 (*Карпатський Л. М.*) 506, 512
 Палій 421
 Палійчук Теодор 478
 Пальський Збігнев 762, 771
 Памва (*Ключ*) 362
 Панас Василь 489
 Панас Володимир 522
 Панас Іван 489
 Панас Ілля 489
 Панас Михайло 194
 Панісь Петро 503
 Панісь Прокіп 503
 Панкевич 374
 Пантета Євген 490
 Пантелеймон (*єпископ*) 344
 Панчишин Богдан 478, 483
 Панюнь Петро 502
 Паньківський Йосип 423
 Паньківський Костянтин 407, 459
 Панько Данило 521
 Папіжинський 275
 Парасійон Микола 494
 Парасійон Софія 494
 Пардус Григорій 476
 Пасека А. 303
 Пасічна Марія 322
 Пастернак Євген 173, 175, 176, 228-232, 282-284, 327, 385-387, 457-459, 462, 466, 508-512, 568-570, 573, 616, 617
 Пастернак Іван 289, 478
 Пасхалов К. 227
 Патер Іван 175, 227, 231, 328
 Патик 494
 Пашевський Григорій 497
 Пашук Андрій 241
 Пашук Микола 519
 Пашук Хома
 Пега Андрій 494
 Педан Павло 612
 Пекар О. 246
 Пекарук Ілля 488
 Пеленський Зеновій (*Зенон*) 411
 Пелех Степан 239, 240, 243, 303
 Пеліца Гжегож 68, 313, 337, 338
 Перейма Іван 498
 Перун Володимир 561
 Перун Йосип 485
 Перфецький Роман 415, 493
 Першак Микола 423

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Петлюра Симон 225, 226, 268, 479
Петренко Ю. 72
Петринюк Р. 252
Петрицький Володимир 271
Петришин Йосип 522
Петровська Софія 501
Петрук Василь 502
Петрук Йосип 500
Петрук Іван 503
Петрушак Костянтин 283
Печений Володимир 270
Перацький Броніслав 258
Пилат Корнелій 420
Пилипчук Захар 497
Пилипчук Омелян 481
Пилипчук Павло (*Карпо*) 505
Пирогів Микола 240
Питель Микола 518, 550
Пищук Тимофій 481
Підгайний Пилип 483
Підгорний Микола 602-604, 610, 614,
647, 655, 663, 676
Підгірський Самійло 240
Пікула Петро 270
Піلسудський Юзеф 219, 221, 225, 226,
247, 260, 299, 302, 336, 353
Пілярський М. (*Гром*) 515
Пісулінський Ян 67, 68, 70, 393, 599,
622, 623, 627, 628, 644, 654, 662,
670, 673, 679
Плеве Павло 137
Плис С. 252
Плотніков Максим 477
Плюта Пелагія 402
Погорецький Григорій 492, 494
Подлевська Ганна 485
Поліванов Олексій 143, 148
Полікарп (*Сікорський*) 353, 435, 441
Поліщук Віктор 763, 771
Поліщук Данило 490
Поліщук Макар 521
Поліщук Марія 490
Поліщук Микола 521
Поліщук Сергій 490
Полонська-Василенко Наталія 151, 174
Понагайба Сергій 501
Пономаренко Пантелеймон 600
Попель Ю. 169
Попко Олександр 175, 348, 385, 387
Портченко Антін 250
Порш Микола 204
Потічний Петро 72
Потіюк Йосип 498, 499
Потоцький Станіслав 60, 90
Потурай Марія 496
Почентовський 209
Празнер Леокадія 551
Прачук Микола 494
Преанфельд Карл Люстінг, фон 157
Прилепа Іван 238
Принда Остап 541
Пристапа В. 243
Пристапа Леонтій 239
Пристапа Михайло 489
Пристапа Хома 241
Приходський Микола 518
Прокоп Мирослав (*Садовий О. С.*) 504,
512
Прокоп'юк П. 243
Пронь Степан 521
Процюк Віталій 532, 569
Процюк Володимир 414
Проць Василь 402
Прус Едвард 763
Прушинська Марія 402
Пузыренко Маркіян 612
Пузняк Василь 500
Пучок Петро 555
Пушало Пилип 521
Пшездецький 348
Пшепюрський Мирослав 496

Радек Карл 206
Радек Олександр 352

- Раделюк Гаврило 489
 Радзецяк Петро 423
 Радивелюк 362
 Радик Н. 141
 Радишевський Ростислав 70
 Радкевич Станіслав 744-746
 Райтарчук Юрій 271
 Рап А. 250
 Рапа Тетяна 490
 Рачинський Антін 191
 Рачинський О. 169
 Ревус Марія 481
 Ревуха В. 769
 Ревуцький Іван 519, 551
 Реєнт Олександр 227, 385, 461
 Рейт Юрій 70, 103
 Ремішевський Антоні 355
 Ренда Євгенія 451
 Решота Олександр 243
 Ржепецький Б. 409
 Рибак Василь 723
 Рибанець Ян 534
 Рибчинський Лев 491
 Рибчинський Михайло 491
 Рижевська 421
 Риз-Сміглий Едвард 269
 Ріббентроп Іоакім 390
 Ріпецький Степан 228, 232, 267, 285
 Рогальський Григорій 365
 Родзь Йосип 501
 Рожанський І. 169
 Рожнецький Єжи (*Юрій*) 359
 Резмер Вольдемар (*Володимир*) 279
 Роля-Жимерський Міхал 600, 608, 746, 747, 753, 763
 Роман (*Мстиславович*) 143
 Романів Олег 767, 770
 Романович Юрій 437
 Романченко А. 450
 Романченко І. 479, 565
 Романчук Василь 502
 Романчук Петро 501
 Романчук Текля 501
 Романюк Іван 492, 518, 551
 Романюк Ірина 522
 Романюк Марія 522
 Романюк Олександр 198
 Романюк Олена 522
 Романюк Петро 522
 Ромащенко Михайло 614, 639, 663, 665, 666, 675, 687
 Ромер Тадеуш 595
 Рочняк Олександр 243, 252, 290, 291, 293, 303, 415, 429
 Рубаха Василь 485
 Рубаха Павло 485
 Рубльов Олександр 227
 Руднев Я. 327
 Рудницький Іван 281, 284, 286
 Рудюк 289
 Рудь Марія 501
 Рудь Остап 501
 Рудь Роман 501
 Рудь Теодор 501
 Рузвельт Франклін, Делано 72, 590, 592, 593, 617
 Рузга Вацлав 641, 654, 669, 674, 676
 Рузький Микола 139
 Рупа Йосип 483
 Русин Марія 497
 Руцяк Антін 477
 Руцяк Володимир 477
 Рябчук Л. 429, 437
 Ясний (*Рясной*) Василь 695
- С**ава Василь 478
 Сава Катерина 478
 Саватій (*Ковальчук*) 362
 Савинець Михайло
 Савицький 275
 Савич Антін 454
 Савич Володимир 478
 Савич Марія 451, 454

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Савка Гнат 500
Савчук Андрій 163, 214
Савчук І. 141
Савчук Матвій
Савчук Олег 67, 100
Савюк Микола 521
Сагайдаківський Віталій 362, 376
Садко Теодор 349
Садловський Антоній 357
Салтан Микола 199
Салюк Анатолій 1, 2, 5, 6, 65, 98, 174, 176, 384, 385, 387, 458-462, 509-512, 568, 573, 619, 620, 680, 724, 727, 728, 768, 879
Салюк Данило 71, 104
Салюк Іван 282
Сальвицький Афанасій 153, 169
Самохваленко Олександр 445, 721
Самохваленко Микола 445
Саропака Данило 500
Сачук Матвій 477
Сверчевський Кароль 734, 742, 760
Свйонтковський 281
Свирида Амвросій 476
Свистун Антін 297, 309, 556
Свистун Віталій 554, 556
Свистун Георгій (*Юрій*) 309, 547, 555, 556, 710, 721
Свистун Павло 391, 556
Свір Іван 492
Свір Михайло 492
Свірщ Юрій 563
Світун Тимофій 612
Свобода Людвіг 734
Себко Пантелеймон 611
Севрюк Олександр 204, 215, 216
Секела М. 725
Семашко Владислав 763
Семашко Єва 763
Семененко Петро 612
Семенко Віталій 70, 104
Семяшко Юрій 488
Сенишин Михайло 487
Сенишина Марія 487
Сенкевич Мирон 430
Сенченко Яків 612
Сенюк А. 253, 254
Сень Іван 501
Сенько Василь 476
Сергієнко 612
Сергійчук Володимир 2, 65, 67, 70, 72, 84, 229, 457, 459, 477, 509, 510, 573, 574, 577, 599, 616, 618, 619, 681, 683, 684, 705, 724-728, 768
Сенкевич Вітольд 508
Сивицький Микола 65, 72, 286, 503
Сигида Ганна 523
Сидір Михайло 493
Сидір Євгенія 493
Сидорів Іван 550
Сидорів Ярина 550
Сидорук Михайло 498
Сидорук Олексій 522
Сидорук Степан 498
Симусик Арсеній 550, 560
Синицин Микола 755
Синовей Маргіян 195
Синюк Василь 194
Сирота І. 329
Сислюк Іван 498
Ситкевач 141
Сівак Василь 502, 503
Сівак Віталій 502
Сідзінський Б. 747
Сікора Г. 252, 253
Сікорський Владислав 225, 244, 465, 466, 738
Сімашко Антон 488
Сірош Іван 611
Сіткевич 159
Скаб Михайло 524
Скарадзінський (*Подлянський Казі-мєж*) 763
Скибинський П. 250, 415

- Скіра Іван 489
Скіра Михайло 489
Скляр Микола 611
Скоропадський Павло 220, 223, 231
Скоропис-Йолтуховський Олександр
161, 175, 214, 216, 227
Скрипа Йосип 237, 239, 240, 243, 253,
288, 314
Скубій Дмитро 496
Скубій Михайло 477
Славінський Владислав 392
Славой-Складковський Феліціан 276
Сливка Юрій 72
Слимак Миродора 420
Слободян Василь 68, 72, 101, 385-387
Слюсар Олег 70, 104
Смарагд (*Бухарець*) 362
Смарагд (*Латишенко*) 152, 344
Смерека Семен 438
Смик Володимир 496
Смик Софія 490
Сморавінський Мечислав 261, 275
Собчук 526
Сова Прокіп 521
Сова Степан 521
Соловейчук Микола 161, 214
Соловій Віктор 409
Соловій Володимир 414
Сольчаник Р. 282
Сопух Болек 537
Сопух Олек 537
Сорока Юрій 70, 103, 410
Сосенко Іван 492
Соснковський Казимир 219
Сошинський Костянтин 153, 288, 289,
303
Спихальський Мар'ян 744-746
Співак 703
Стадник Теодор 551
Сталін Йосип 465, 466, 576-578, 580-
582, 586, 588, 589, 591, 592, 594-
596, 598, 599, 606, 607, 744
Старух Ярослав (*Стяг*) 642
Старченко Василь 676
Стасюк Василь 492
Стасьо Василь 498
Стаховський Климентій 431
Стахурський Тимофій 483
Стебницький Петро 188
Степанченко Яків 611
Степанюк Дмитро 488
Степанюк Лука 239, 243, 288
Стеттініус Едвард 593
Стефанович Дмитро 501
Стефанович Т. 253
Стеца Остап 675
Стеценко Кирило 445
Столиця Володимир 423, 643
Страдомський Нестор 561
Стрілецький Юрій 477
Строкач Тимофій 722
Струве Павло 180
Струк Іван 422
Струк-Струків Петро 352
Струс Іван 494
Струтинський Владислав 617, 618
Струтинський Михайло 412
Струтинський Микола 396, 426, 485
Струцюк Марія 488
Сухарєв 716
Суховерська Ірина 2, 71
Суховерський Целестин (*Микола*) 71
Сушко Роман 410
Сущик Софія 422, 446
- Т**
Табуї 203
Таранченко Олексій 612
Тарасов Данило 611
Тарасюк Роман 271, 307
Таратута Михайло 156
Тарашкевич Едвард (*Залізний*) 644
Твердохліб Василь 492
Тенейко Василь 498

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Терещенко 307
Тибичук Євгенія 481
Тивонюк Василь 476
Тилик Василь 246
Тимінський Федір 445
Тимофієвич Петро 352
Тимофій (*єпископ*) 658, 659
Тимошук Антоніна 526
Тимошук Василь 240, 442
Тимошук Євстафій 526
Тимошук Лідія 526
Тимошук Юрій 241
Тимцюрак Володимир 411, 421
Тимчук Андрій 485
Тимчук Михайло 563
Тимчук Олександр 481
Тимчук Павля 481
Тихон (*Бєславін Василь*) 344
Ткачик Ярослав 500
Ткачук 415
Ткачук Іван 431, 551
Товстяк Дем'ян 758
Томаш з Сенна 58, 91
Томашівський Роман 483
Томсон Сандра 69, 100
Томчук Йосип 194
Топорівський Іван 561
Травинський Й. 252
Тракало Василь 425
Трамекурт Єжи Альбін, де 359
Трачук Йосип 521
Тригубчак Арсеній 415
Трофимович Володимир 512
Трохимович Йосип 494
Трохимович Михайло 477
Трохимчук Михайло 500
Трохимчук Софія 500
Трохимчук Юлія 500
Троць Йосип 194
Троцький Лев 206
Троян Сергій 227
Трубач Петро 270

Трумен Гарі (*Гарри*) 72, 617
Туржанський Іларій 441, 442
Турковський Мар'ян 374, 375, 379
Турченко І. 253

Удилович Корнилій 154
Уляновський 556
Урбан Л. 169
Уринюк Іван 400, 481
Уринюк Степан 481
Уханський Антін 352

Файгель Роман 420
Федів Юлія 70
Федончук Михайло 499
Федонюк Дмитро 237
Федонюк Сергій 70, 103
Федонь Мар'яна 288
Федоренко Єфрем 349
Федорик 447
Федорук І. 253, 254
Фенюк Дмитро 71, 104
Фердинанд Йосиф 140
Филип'юк Володимир 485
Филип'юк Олена 422
Фіголь Атанас 412
Філагрій (*Камінський*) 362
Філарет (*Солярський*) 362
Філіпович Іван 437
Філяр Владислав 531
Фісанов Володимир 227
Флоринський Семен 153
Форгач 217, 220
Фотій Дмитро 394
Фотій Юрко 70, 101
Фрайт Володимир 414
Франк Ганс 394-397, 403, 404, 410,
453, 464
Франко Іван 289, 324, 325, 422
Франко Рома 70, 103

Франц Борис 483
 Францев В. 332, 334, 384
 Франц-Йосип II 157, 179
 Фрідріх (*архикнязь*) 160
 Фугель Іван 517
 Фугель Ніна 500
 Фулман Мар'ян 341, 354, 355, 357, 365,
 378, 379, 382
 Фур Іван 504

Харечко Степан 611
 Хитрий Микола 373
 Хілінський Міхал 747
 Хімчак Євген 492
 Хлебцевич В'ячеслав 153
 Хльонд Август 364
 Хмель Казимир 347
 Хмельницький Богдан 60, 92, 209
 Ходун Йосип 494
 Ходун Марія 494
 Хойновський Анджей 286
 Хом'як Михайло 64, 69, 96, 102, 503,
 555
 Хома Василь 503
 Хома Михайло 254
 Хоменко Роман 365
 Хомич Ольга 422
 Хомра У. 725
 Хорував Костянтин 500
 Храпливий Євген 295, 326, 327, 421
 Храповицький Михайло 362
 Христофор (*Кость*) 363
 Хром'як О. 169
 Хруцький Сергій 240, 263, 314, 316,
 324, 357, 456
 Хрущ Африкан 396, 407, 412, 504,
 525
 Хрушов Микита 391, 576, 577, 580,
 581, 584-586, 600, 604-606, 625,
 676, 688, 696, 713, 719, 720

Цабай Ярослав 68, 100, 146, 332-334
 Цалка Броніслав 534
 Цар Теодор 424
 Царук Іван 477
 Царук Олексій 485
 Цейка Іван 496
 Целевич В. 357
 Цень П. 246
 Цепенда Ігор 67, 70, 100, 103, 588, 616,
 617, 619, 739, 768, 769
 Цехан Йосип 429, 431, 721
 Циганюк Олександр 437
 Цісар Тадей 153
 Ціхомський Станіслав 519
 Цьох Данило 497
 Цьох Марія 497

Чегус Іван 518, 551
 Чекановський Сташці 281
 Чемерис Іван 488
 Черкавський Михайло 245
 Черлюнчакевич Микола 153, 156
 Чернецький Микола 350
 Чернецький Михайло 534
 Черній Антін 481
 Черній Кость 481
 Черній Олександра 481
 Чернін Оттокар 204, 217
 Черняк Степан 521
 Черчіль Уїнстон (*Черчилль Уинстон*)
 590, 592, 594, 617
 Четвертинський Северин 186
 Чиж Афанасій 252
 Чижевська Надія 519
 Чижевський Дмитро 209
 Чижевський Степан 250
 Чиранюк Ілля 270
 Чистовський Теодор 352
 Чоловський Н. 141
 Чорній Матвій 271

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Чорноба Адам 487
Чубатий Іван 477, 496
Чубинський Павло 320
Чуб'як Олена 478
Чуб'як Трохим 478
Чудотворець Микола 501, 898
Чуйко Сидір 488
Чучмай Микола 240
Чучмай Михайло 248, 251, 254

Шабас Олександр 493
Шавала Антін 239, 477
Шавала Тетяна 322, 323
Шалько Михайло 498
Шандро Андрій 211
Шанковський Л. 573
Шаповал Микита 161
Шаповал Юрій 683
Шарлюк Іван 476
Швай Роман 240
Швайка Павло 352, 376, 498
Швед Зиновій 551
Швед Панас 490
Шевченко Тарас 42, 72, 161, 289, 323,
324, 385, 422, 424, 425, 445, 446,
536
Шевчук 624, 625
Шекула Михайло 246
Шеленина Євгенія 496
Шеленина Софія 496
Шелінський Мирослав 349, 365
Шелудько Григорій 612
Шелухін Олександр 209
Шемякин В. 327
Шепарович Юліан 411
Шептицький Андрей 212, 350, 377,
433, 434, 436
Шептицький Олександр 142
Шептицький Станіслав 221
Шидловська Ольга 526, 527
Шиманський Микола 352, 456

Шинкарук В. 409
Шипер Ольга 485
Шипер Степан 485
Широцький Михайло 431, 503, 521
Шихович Мирон 427, 483
Шишак Семен 704
Шишак Теодор 704
Шкварко Яків 349
Шкетин Микола 223
Шкетин Михайло 198
Шкоропад Порфирій 413
Шкурат Василь 415
Шліхтер Олександр 249
Шрамченко Святослав 412
Штендера Євген 741
Штик М. 414, 423
Штіглер 397
Шубський І. 413
Шульгин Олександр 199
Шулькевич К. 169
Шум Петро 239
Шумський Ігор 401
Шумський Теодор 416
Шум'як Петро 492
Шутовський Костянтин (*Кость*) 552
Шутовський Опанас (*Панько*) 239,
246, 247, 309
Шутовський Федір 555
Шуфель Анастасія 528
Шуфріта Олександр 503
Шуцький Микола 500

Щербак Павло 249, 253, 257, 293
Щипанкевич В. (*Другак, Лось*) 515
Щирба Галина 724
Щирба Іван 481
Щирба Максим 533
Щирба Петро 321
Щирба Теодор 521
Щур Віра 422

Юзефко Бенедикт 531
Юльчук Антін 270
Юнак Анатолій 440
Юнак Степан 488
Юрій II Ракочі 60, 92
Юрчук Іван 307, 403
Юськів Василь 494
Юсьцінський Мельхіор 354
Юхимчук (*Мирецька*) Ольга 549
Ющук Є. 303

Яблонський 442
Яворів Василь 414
Яворська Стефанія 422
Яворський Павло 153, 414
Ядчук Степан 485
Якимчук Константин 349, 365
Яким'юк Анастасій 271
Яким'юк Антін 270
Яковлев Володимир 608, 609, 676

Якубовський В. 169
Якута Олексій 352
Яницький Віктор 488
Янковський Леонтій 169
Янушак Йосип 485
Янчевська Євгенія 451
Яронський Віктор 218
Ярослав (*Осмогисл*) 143
Ярош Євграф 426
Ярошевич Семен 498
Ярошевський Юрій 344
Яргих Гнат 477
Яргих Олександр 477
Ясинський Олександр 248, 249
Яскорський І. 169
Яхімек (*Віктор*) 524
Яцечко Іван 500
Яцина Федір 214
Яцинюк Іван 488
Яцюк 527
Ящечкін 688

Abel, Awel (*Popławski Andrzej*) 85,
115, 131

Ajnenkiel Andrzej 83, 113, 130

Bereza Tomasz 681

Bohatyreć Walentyna 86

Bojarski J. 173

Bonusiak Włodzimierz 83, 85, 113, 115,
128, 458, 508, 616, 617

Borden Robert Laird 230

Borowyk (*Borowyk*) Ołeksander 86, 116,
131

Buell Rajmond Lesli 232

Cabaj Jarosław 83, 113, 173, 174, 231,
384

Charles X Gustaw (*Gustav*) 106, 108,
120

Cependa Ihor 4, 83, 85

Chojnowski Andrzej 284

Chomiak Michael (*Mychajło*) 45, 64, 79,
95, 110, 116, 114, 124, 458

Chudzik Wanda 72, 96, 126

Czop Edyta 231

Czubiński Antoni 232

Daniel Halicki (*Danyło Halyts'kyi*)
73, 105, 119

Danyłycha Natalia 82, 106, 128

Drozd Roman 4, 8, 83, 85, 113, 115, 618,
767-772

Dybkowska Alicja 231

Fediw (*Fediv*) Julia 86, 116, 132

Fed'kowycz (*Fed'kowych*) Jurij 3, 4, 8,
115

Fedoniuk Serhij 85, 115

Feniuk Dmytro 86, 116

Filar Władysław 569

Fischer Fritz 227, 284

Fiszer J. 284

Fotij Jurko 85, 131

Franko Roma 85, 115, 133

Grabski Stanisław 329

Grzegorz (*Gregory, Gregor*) XI 74, 104,
119

György Rákóczi 108

Halagida Igor 771

Hawryluk (*Havryliuk*) Switłana 85

Hornykiewicz Theophil 328

Huk Bogdan 85, 115, 131, 681

Ignaciuk Jan 384

Inocenty (*Innocent, Inozenz*) VI 74, 104,
119

Isajewycz (*Isaievych, Issajewytsch*)
Jarosław 85, 115, 131

Iwasiuk (*Ivasiuk*) Olga 86, 116, 132

Jendrijewska (*Jendzjowska*) Irena 84,
115, 130

Jewłogij (*Giorgijewskij Wasilij*) 78, 108,
110, 122, 124

Kabaczij R. 618

Kazimierz Wielki (*Casimir III the Great,*
Kasimir der Große) 74, 104, 119

Kersten Krystyna 772

Kicak (*Kitsak*) Wołodymyr 82, 113, 128

Kijan (*Kiian*) Ludmyła 86, 116

Klid Bohdan 85, 115, 131

Kłym (*Klym*) Teodota i Iwan 4, 8, 10, 86,
116, 132

Kohut (*Kogut*) Zenon 85, 115, 131
 Kolańczuk Aleksander 83, 85, 113
 Kolberg Oskar 71, 73, 74, 103, 104, 117
 Kordan Bogdan 85, 115, 131
 Kowalski T.A. 286
 Kozak (*Kosak*) Stepan 71, 85, 115, 131
 Krykun Mykoła 83, 113, 128
 Kubijowycz (*Kubijovyč*) Wołodymyr 109
 Kuczyński Józef 76, 77, 106, 107
 Kuprianowicz Grzegorz 83, 85, 115, 284,
 386, 684
 Kuszniur Mykoła 86

Labuda Gerard 617
 Lanckoroński Stanisław 106
 Litwiński Robert 281

Łuczak (Luchak, Lutschak) Mykoła 86,
 116, 131
 Łytwyn (*Lytyn*) Mykoła 85, 115, 131

Makar Aleksander 85, 115, 130
 Makar Jurij 3, 4, 7, 8, 10, 71, 80, 111, 125
 Makar Witalij 3, 4, 7, 10
 Makuch Andrij 85, 115, 131
 Mańkowski Zygmunt 509
 Melnychuk (*Mel'nychuk, Melnytschuk*)
 Lubow 86, 116, 132
 Melnychuk (*Mel'nychuk, Melnytschuk*)
 Stepan 85, 115, 131
 Michowicz Waldemar 617
 Misioł Eugeniusz 65, 72, 81, 96, 111, 126,
 618, 682, 684, 769, 771, 772
 Molenda J.
 Momryk Myron 84, 114, 130

Motyka Grzegorz 83, 113, 128, 571, 680,
 681, 683, 768, 771
 Mraka Ihor 82, 113, 128

Napoleon 106, 120
 Nazaruk (*Nasaruk*) Wasyl 85, 115, 131
 Niedźwiedz (*Niedzviedz*) Józef 71, 74, 75,
 83, 104, 105, 113, 118, 119, 128, 173,
 572, 770

Ohuj (*Ohui, Oguy*) Oleksander 86,
 116, 133
 Olszański G. 771
 Onufrijczuk (*Onufriichuk, Onufrijtschuk*)
 Mykoła 83, 85, 113, 116, 128, 131
 Onyszczyk Marusia i Charuk Iwanko 4, 8,
 10, 86, 116, 132

Pająk Henryk 683
 Papierzyńska-Turek Mirosława 386
 Paruch Waldemar 285
 Pelica Grzegorz 83, 113, 174, 175, 231,
 329, 384-387
 Pisuliński Jan 72, 83, 85, 113, 115, 457,
 618, 619, 679-684
 Plis J. 326
 Pobóg-Malinowski Władysław 227
 Podlaski Kazimierz 771
 Potocki (*Pototskyj*) Stanisław 106, 120
 Prowalski A. 328
 Prus Edward 771

Radyszewskij (*Radyshevs'kyi, Rady-
 schewskiy*) Rostysław 85, 115, 131
 Rejt Jurij 85, 115, 131
 Rezmer Woldemar 286

Sadkowski Konrad 384-387
Saluk (*Saliuk, Saljuk*) Anatolij 3, 4, 10, 80, 111, 125
Saluk (*Saliuk, Saljuk*) Danyło 86, 116, 132
Sawczuk (*Savchuk, Sawtschuk*) Oleh 82, 113, 128
Semenko Witalij 86, 116, 131
Serhijczuk (*Sergijtschuk*) Wołodymyr 4, 80, 83, 85, 113, 115, 125, 128
Siemaszko Ewa 771
Siemaszko Władysław 771
Sienkiewicz Witold 232, 508
Siwicki Mikołaj 72, 80, 111, 286, 327, 385-387, 458, 512, 568, 681
Slusar Oleh 86, 116, 131
Skrzypek A. 618
Soroka Jurij 85, 115, 131
Stoczewska Barbara 383
Stolarczyk Marian 174, 227
Suchowerski Celestyn i Irena 4, 86, 116, 133
Syrnyk W. (*M.*) 328, 329
Szcześniak Antoni B. 684
Szota Wiesław Z. 684
Sztendera Jewhen 681

Tomasz z Sienna 74, 104, 119
Tomson (*Thomson*) Sandra 84, 115, 130
Torzecki Ryszard 512
Turkowski Marian 387

Ukrainka Lesia 82, 85, 127, 131
Urban Kazimierz 770

Wasilewski Leon 383
Werbowyj (*Verbovyi*) Myrosław 85, 115, 131
Wiszka Emilian 83, 115
Wnuk Rafał 681, 683, 768
Wojtas Marian 508
Wrześniński Wojciech 682
Wynnyczenko (*Wynnytschenko*) Ihor 83, 113, 128
Wysznewska (*Vyshnevs'ka, Wyschnewska*) Hałyna 83, 85, 113, 115, 131

Zaszkilniak (*Zashkil'niak, Saschkilnjak*) Leonid 83, 85, 113, 115, 128, 131
Zbirulski (*Zbirul's'kyi, Sbirulskyj*) Dionizy 75, 105, 119
Zhuk Andry (*Žuk Andrij*) 64, 79, 94, 110, 114, 124, 174
Ziętek R. 458
Zięba Andrzej 228, 230

Żaryn Jan 231
Żaryn Małgorzata 231
Żowkowska (*Zhovkivs'ka, Shovkivska*) Hanna 86, 116, 133

ІНДЕКС МІСЦЕВОСТЕЙ

- А**встрія 60, 158, 162, 179-181, 185, 201, 210, 212, 217, 220, 224, 259, 774
 Австро-Угорщина 135, 137, 155-159, 161, 165, 178-182, 201, 204-206, 209, 212, 215, 216, 220-222, 225, 227, 307, 774
 Адамівка, *Ярославський пов.* 579
 Аделіна, *Грубешівський пов.* 520
 Аделіна, *Радинський пов.* 162
 Акмелинська область, *тоді Росія* 152
 Америка, *Грубешівський пов.* 500, 520
 Андріїв, *Володавський пов.* 446
 Андріївка, *Грубешівський пов.* 516, 517, 520, 527, 535-539
 Апостолівський район, *Україна* 697
 Астрахань, *Росія* 153
 Ачаїр, *Росія* 190
- Б**абичі, *Білгорайський пов.* 147, 339, 340, 352, 356, 362, 403, 431, 482, 517, 636, 637, 652
 Бабичівська волость (*тміна*), *Польща* 147, 636, 637
 Базар, *Україна* 268, 422
 Балкани, *регіон* 180
 Барвиха, *Росія* 589
 Бартошицький повіт, *Польща* 757
 Бархачів, *Замістський пов.* 191
 Безволя, *Радинський пов.* 371
 Белз, *Україна* 58, 90, 395, 578, 579, 631, 647, 650, 668, 669, 670, 689
 Белзец, *Томашівський пов.* 405, 455, 633-635, 648, 650, 669, 750, 756
 Белзька волость (*тміна*), *Польща* 668
 Белзька земля, *історична територія* 284, 300, 387, 509
 Белзчина, *Львівська обл.* 284, 387, 509
 Бельгія 259
 Бердище, *Холмський пов.* 271, 339, 352, 356, 362, 372, 431
 Бердянськ, *Україна* 153, 192
 Бережанський район, *Україна* 700
 Береза Каргузька, *Білорусь* 150, 258, 259
 Березне, *Холмський пов.* 313, 366, 644
 Березовий Кут, *Радинський пов.* 578
 Берестя (*Брест*), *Білорусь* 140, 150, 168, 175, 176, 207, 212, 216, 217, 221, 223, 226, 259, 279, 292, 324, 545, 576
 Бересть, *Грубешівський пов.* 257, 290, 302, 324, 339, 340, 352, 356, 431, 482, 516, 517, 544-547, 576
 Берлін, *столиця Німеччини* 222, 390, 423, 435, 454
 Бібрський район, *Україна* 706
 Біла, *адм. ц. повіту* 161, 369
 Біла Підляська 267, 268, 391, 392, 395, 472, 504, 624, 677, 764
 Білгорай, *адм. ц. повіту* 137, 206, 216, 222, 368, 392, 401, 416, 431, 450, 451, 472, 504, 610, 637, 652
 Білгорайський повіт, *Польща* 14, 15, 27, 137, 138, 140, 142, 144-148, 159, 170, 171, 189, 190, 194, 195, 215, 239, 240, 243, 254, 264-266, 275, 278, 289, 294, 295, 299, 301, 305, 312, 313, 318, 319, 323, 332-334, 339, 340, 342, 343, 349, 351-356, 362, 363, 366, 368, 369, 376, 378, 400, 401, 403, 405, 407, 415, 418, 420, 422, 427, 431, 447, 452, 471, 475, 477, 479, 481, 482, 484, 485, 487, 490-492, 494, 498, 500, 517, 551, 565, 567, 579, 596, 610, 611, 636, 637, 641, 642, 651-654, 659,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- 661, 678, 687, 688, 691, 730, 731, 735, 740, 750, 755, 756
- Білгорайщина, *Польща* 14, 15, 27, 494, 500, 641, 651, 652, 659
- Білгород, *Росія* 191
- Білка, *Люблинський пов.* 578
- Білини, *Ниськівський пов.* 579
- Білобожницький район, *Україна* 700
- Біловежа, *Польща (Північне Підляшшя)* 268
- Білополе, *Холмський (Грубешівський) пов.* 431, 479, 565, 566, 576, 648
- Білосток, *адм. ц. воєводства* 140, 221
- Білостоцьке воєводство, *Польща* 317, 756
- Більськ 250, 300, 306, 340, 431, 451, 453, 454, 655
- Більськ Підляський, *адм. ц. повіту* 767, 770
- Більський повіт, *Польща* 14, 15, 26, 140, 144-148, 162, 170, 171, 190, 194, 195, 214, 215, 238, 250, 254, 257, 264-266, 290, 294, 295, 299, 301, 305, 306, 313, 319, 323, 324, 332-334, 340, 342, 346, 347, 349-351, 355, 356, 362, 363, 366, 368, 369, 399, 400, 410, 414, 418, 420, 422, 427, 446, 450, 455, 476, 482, 484, 485, 487, 488, 490, 492, 517, 578, 583, 623, 624, 626, 643, 644, 653, 656, 663, 664, 674, 676, 730, 731, 750, 751, 754, 755, 756
- Більщина, *Польща* 14, 416, 655, 656
- Біло-Підляський повіт, *Польща* 471, 764
- Біща, *Білгорайський пов.* 137, 159, 194, 240, 318, 339, 366, 368, 378, 379, 431, 517, 636, 637, 651, 652
- Бішівська волость (гміна), *Польща* 636
- Близький Схід, *регіон* 180
- Бобруйськ, *Білорусь* 150, 168
- Богородиця, *Грубешівський пов.* 161, 170, 239, 289, 294, 303, 343, 360, 367
- Богутичі, *Грубешівський пов.* 342, 351, 546, 566, 632
- Бозок, *Холмський пов.* 302, 450
- Болгарія 135, 185, 204, 205, 224, 599
- Бонча, *Красноставський пов.* 170, 247, 352, 356, 431
- Борисовець, *Холмський пов.* 485
- Боровець, *Красноставський пов.* 475, 637
- Боровичі, *Красноставський пов.* 519
- Борсуки, *Грубешівський пов.* 500, 502, 520, 527
- Бортатичі, *Замітський пов.* 159, 339, 342, 343, 432
- Брадівський район, *Україна* 703
- Браневський пов., *Польща* 757
- Бразилія 172, 259, 299
- Бранів, *Янівський пов.* 371
- Бригідки, *тюрма у Львові* 738
- Бруси, *Володавський пов.* 162, 306, 370
- Брюховицький район, *Україна* 757
- Буг, *річка* 57, 89, 140, 149, 150, 152, 161, 168, 172, 181, 341, 478, 500, 515, 521, 532, 551, 558, 566, 575, 584, 585, 591, 629, 630, 666, 735, 736, 760, 767, 770
- Буданівський район, *Україна* 700
- Букова Велика, *Холмський пов.* 142
- Букова Мала, *Холмський пов.* 142
- Буковецька волость (гміна), *Польща* 171, 252, 399, 658
- Буковина, *історична земля* 71, 104, 139, 156, 174, 178, 186, 200, 201, 206, 215, 216, 297, 393, 394, 413, 415, 433, 488, 578
- Буковина, *Білгорайський пов.* 407, 491
- Буковичі, *Більський пов.* 369
- Бусівно, *Холмський пов.* 450, 490

- Буський район, *Україна* 706, 707
 Бусьно, *Холмський (Грубешівський) пов.*
 170, 191, 367, 368, 370, 431, 516, 563
 Бутин, *тепер Україна* 505
 Бучацький район, *Україна* 700
- В**
 вакиїв, *Томашівський пов.* 365
 Варшава, *столиця Польщі* 64, 66, 69, 72,
 97, 98, 102, 140, 213, 220, 221, 235,
 236, 245, 258, 279, 282, 283, 285,
 290, 310, 319, 327, 345, 384, 391,
 392, 409, 433, 457, 504, 509, 511,
 512, 573, 598, 605, 606, 618, 619,
 630, 640, 681, 761, 767, 768, 770
 Варшавське князівство, *Польща* 60, 92
 Варяж, *Україна* 517, 547, 668, 669, 740
 Варяжська волость (*гміна*), *Польща*
 517, 520
 Василівський район, *Україна* 702
 Василів Великий, *Томашівський повіт*
 516, 517, 549
 Василів, *Томашівський (Рава-Руський)*
пов. 360, 500, 516, 517, 520, 557,
 579
 Ватикан 350, 364, 377, 380, 381
 Велика Британія (*Великобританія*) 47,
 67, 84, 100, 182, 183, 226, 241, 259,
 389, 576, 589-595, 606, 608
 Велика Грибановка, *Росія* 190
 Великі Луки, *Росія* 139
 Великоборківський район, *Україна* 700
 Великоглибоцький район, *Україна* 700
 Венглін, *Томашівський пов.* 343
 Венгожівський повіт, *Польща* 757
 Вепр, *річка* 576
 Вепрове Озеро, *Томашівський пов.* 351,
 418
 Верба, *Заміський пов.* 278
 Вербковичі, *Грубешівський пов.* 147,
 290, 370, 402, 431, 442, 478, 489,
 500, 516, 520, 546, 648, 668, 670,
 741, 750, 756
 Вербковичівська волость (*гміна*), *Поль-*
ща 147, 500, 516, 520, 539
 Верейці, *Холмський пов.* 239, 253
 Верехані, *Томашівський пов.* 370, 431
 Верешин, *Грубешівський пов.* 294, 342,
 343, 358, 367, 431, 482, 500, 516,
 517, 520, 534, 542, 543, 547, 583,
 597, 609
 Верещин, *Володавський пов.* 368, 432,
 446
 Верещина, *Заміський пов.* 137
 Верещиця, *Томашівський пов.* 289
 Версаль, *Франція* 224
 Верхньо-Дніпровський район, *Україна*
 697, 714
 Верхньо-Хортицький район, *Україна*
 701, 714
 Верхня Сілезія, *регіон* 139
 Верховини, *Красноставський пов.* 630,
 641, 642
 Верховинська волость (*гміна*), *Польща*
 630
 Вигалево (*Вигалів*), *Володавський пов.*
 324
 Вигановське озеро, *Білорусь* 206
 Вигнанка, *Холмський пов.* 189
 Видловичі, *Грубешівський пов.*
 Винниківський район, *Україна* 700, 706
 Вирики, *Володавський пов.* 147, 162,
 238, 306, 517, 518, 551, 558, 624,
 754
 Вириківська волость (*гміна*), *Польща*
 147, 624, 754
 Високе, *Заміський пов.* 138
 Високолитовськ, *Білорусь* 206
 Витків, *Грубешівський пов.* 342, 343,
 365, 367, 431, 516, 517, 520, 542,
 543, 547, 583, 597

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Виторж, *Радинський пов.* 170, 357, 369, 430, 518
- Витулин, *Більський (Константинівський) пов.* 170, 369, 490
- Вишниця, *Володавський пов.* 141
- Вишнів, *Грубешівський пов.* 370, 431, 490, 500, 557
- Вишнівецька волость (*тміна*), *Польща* 658
- Відень, *столиця Австрії* 173-175, 229, 282
- Вілька Лосинецька, *Томашівський пов.* 405, 634, 658
- Вілька Тернівська, *Холмський пов.* 450, 752
- Вінниця, *Україна* 227, 470
- Вінніпег, *Канада* 173, 230, 616
- Вісла, *річка* 390, 403, 575, 760
- «Вісла» (*«Висла»*), *кодова назва акції* 15, 28, 63, 65, 66, 473, 531, 618, 623, 673, 675, 729, 731-733, 736, 739, 742, 744, 746-756, 758-762, 764, 765, 767-771, 773
- Вітебськ, *Білорусь* 139, 154, 470
- Вожучин, *Томашівський пов.* 300
- Войславичі, *Холмський пов.* 142, 170, 171, 250, 252, 303, 339, 340, 352, 356, 366, 432, 551, 658, 740
- Войславичівська волость (*тміна*), *Польща* 171, 250, 252, 551, 658
- Воїнь (*Возинь*), *Радинський пов.* 371
- Волаєвичі, *Грубешівський пов.* 142
- Волинська губернія, *тепер Україна* 148
- Волинська область, *Україна* 64, 69, 97, 566, 700, 705, 708-711, 713, 715, 716, 721, 723
- Волинь, *історична земля* 58, 67, 142, 148, 151, 161, 165, 186, 194, 200, 201, 208, 214, 220, 225, 226, 235, 236, 240-243, 245, 246, 252-254, 259, 261, 263, 268, 273, 275, 278, 290, 291, 308, 314, 315, 317, 319, 320, 324, 353, 362, 377, 392, 393, 404, 410, 412, 413, 423, 433, 436, 448, 454, 464, 468, 491, 499, 505, 510, 512-514, 518, 520, 531, 541, 567, 569, 570, 591, 601, 607, 648, 667, 691-693, 696, 699, 738, 739, 759, 767, 768
- Волиця Обшанська, *Білгорайський пов.* 401
- Волиця, *Грубешівський пов.* 516, 560
- Волковийський пов., *Польща* 317
- Воловинів, *Холмський пов.* 271
- Володава, *адм. ц. повіту* 138, 140, 150, 162, 170, 292, 324, 340, 349, 351, 352, 395, 412, 413, 422, 425, 426, 432, 446, 450, 451, 453, 456, 472, 492, 497, 558, 575, 578, 610, 624, 625, 652, 657, 659, 665, 667, 764
- Володавська волость (*тміна*), *Польща* 147, 558, 754
- Володавський повіт, *Польща* 14, 15, 26, 139, 144-148, 153, 161, 170, 171, 189, 190, 194, 214, 238, 240, 243, 246, 254, 256, 264-266, 275, 288-290, 294-296, 299, 305, 306, 313, 314, 319, 324, 325, 332-334, 340, 343, 346, 350-352, 355-357, 362, 363, 368, 370, 413, 418, 422, 426, 427, 446, 455, 456, 471, 478, 480, 482, 489-492, 494, 496, 517-519, 551, 565, 578, 596, 610, 611, 624, 626, 643, 644, 653, 654, 656, 663-666, 672, 676-678, 687, 688, 691, 729-731, 733, 735, 740, 741, 750-756, 760
- Володавщина, *Польща* 15, 27, 256, 313, 314, 413, 496, 552, 558, 641, 654, 656, 657, 666, 667, 672, 740
- Володимир-Волинський, *Україна* 144, 631, 647

- Володимиро-Галицьке князівство 195
 Володимирський пов. (нині Володимир-
 Волинський район, Україна) 214
 Волосковоля, Володавський пов. 491,
 517, 519, 644
 Волосковольська волость (гміна),
 Польща 491, 558, 624
 Воля Білецька, Люблинський пов. 578
 Воля Верещинська, Володавський пов.
 190, 240, 370, 431, 483, 487, 551,
 558, 624
 Воля-Верещанська волость (гміна),
 Польща 558, 624
 Воля Горишівська, Замітський пов.
 373
 Воля Жулинецька, Грубешівський пов.
 516, 519
 Воля Ліщанська, Холмський пов. 253,
 519
 Воля Лосинецька, Томашівський пов.
 Воля Обшанська, Білгорайський пов.
 294, 475
 Воля Потуржинська, Томашівський
 пов. 517
 Воля Рожанецька, Білгорайський пов.
 294
 Воля Тернівська, Холмський пов. 171
 Воля Угруска, Володавський пов. 190,
 446
 Воля Уханська, Грубешівський пов. 142
 Воля Чулчицька, Холмський пов. 477
 Воняшкіно, Росія 190
 Вороніжчина, Росія 200, 201
 Воронежська губернія, Росія 153, 167,
 189, 190
 Вороніж, Росія 168
 Вороновичі, Грубешівський пов. 490,
 505, 538, 565
 Ворси, Радинський пов. 238
 Воскреничі, Більський пов. 170, 369,
 423, 431
 Воскресенськ, Росія 165
 Вулька Білінська, Ниськівський пов.
 579
 Вяска, Радинський пов. 578
- Г**айовник, Замітський пов. 141, 417
 Галицьке воєводство, історична тери-
 торія 208
 Галицько-Волинська держава (Галиць-
 ко-Волинська князівство) 57, 58
 Галичина, історична земля 137, 139,
 140, 143, 156, 157, 165, 178, 179,
 181, 201, 208, 212, 216, 222, 241,
 245, 246, 253, 255, 258, 261, 263,
 268, 273, 278, 290, 297, 305, 309,
 314, 315, 320, 321, 324, 325, 392-
 394, 396, 404, 412, 421, 423, 448,
 450, 454, 457, 485, 493, 499, 513,
 514, 520, 535, 542, 547, 552, 566,
 591, 607, 649, 739
 Ганна, Володавський пов. 153, 370
 Ганськ, Володавський пов. 370, 432,
 483, 624, 656, 666
 Гдешин, Грубешівський пов. 142, 303,
 431, 500, 516, 548, 632, 646
 Генеральна губернія, Польща 66, 98,
 99, 267, 285, 388, 393-395, 397, 398,
 403, 404, 409-411, 417-419, 421,
 426, 430, 437, 440, 441, 450, 453,
 455, 457, 459, 460, 462, 465, 466,
 468, 507, 548, 552, 730, 751, 776,
 777, 790, 791
 Гіжицький повіт, Польща 757
 Гільче, Томашівський повіт 547
 Гірка, Грубешівський пов. 500, 502,
 520, 521
 Гірне, Ярославський пов. 579
 Гірський Потік, Білгорайський пов.
 159, 352, 482, 530
 Глибоцький район, Україна 720
 Глини, Володавський пов. 190

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Глинянка, *Ниськівський пов.* 579
Глухівський район, *Україна* 704, 719
Гнишів, *Холмський пов.* 318
Гнійно, *Більський (Константинівський) пов.* 170, 348, 352, 356, 369, 422, 431, 446, 488
Голешів, *Більський пов.* 170, 362, 368, 423, 431, 476, 578
Головно, *Володавський пов.* 290, 324, 343, 368, 431
Голуб'я, *Грубешівський пов.* 190, 583
Голя, *Володавський пов.* 324, 343, 350
Гонятичі, *Грубешівський пов.* 370, 505, 565
Гопки, *Томашівський пов.* 365, 418
Гораєць, *Заміський пов.* 418
Горбів, *Більський пов.* 162, 170, 306, 342, 346, 347, 369
Гордеї, *Росія* 190
Горишів Польський, *Заміський пов.* 347, 371, 373, 374, 402
Горишів Руський, *Заміський пов.* 288, 325, 371, 501
Горки, *Володавський пов.* 162, 288, 290, 306, 324, 325
Горлиці, *Польща* 140, 746
Горлицький пов., *Польща* 766
Городельський пов., *Польща* 59
Городоцький район, *Україна* 706
Городиславичі, *Томашівський пов.* 482, 516
Городище, *Більський пов.* 369
Городище, *Холмський пов.* 141, 170, 271
Городло, *Грубешівський пов.* 170, 190, 239, 343, 350, 368, 370, 431, 632, 633, 648
Городок Надбузький, *Грубешівський пов.* 367
Городок, *Томашівський пов.* 170, 257, 294, 343, 360, 369, 370
Горостита, *Володавський пов.* 292, 352, 357, 431, 482, 517
Гостинне, *Грубешівський пов.* 170, 257, 289, 303, 339, 340, 352, 356, 370, 431, 445, 500, 501, 546, 609
Готівка, *Холмський пов.* 447
Гошків, *Красноставський пов.* 218
Грабів, *Любартівський пов.* 578
Грабівець, *Заміський пов.* 170, 493, 498, 505, 516, 517, 522, 546, 565, 566, 648
Грабовець, *Грубешівський пов.* 343, 350, 370, 431, 567
Грабовецька волость (гміна), *Польща* 517, 558, 562, 566
Грани, *Більський (Константинівський) пов.* 162
Графка, *Грубешівський пов.* 520, 521
Гребенне, *Грубешівський пов.* 360, 367, 370
Гризово, *Росія* 189
Гримайлівський район, *Україна* 700
Гродненська губернія, *тепер Білорусь* 148
Гродно, *Білорусь* 226
Грубешів, *адм. ц. повіту* 138, 160, 170, 226, 257, 292, 295, 307, 324, 335, 352, 356, 370, 374, 376, 392, 395, 400, 419, 424, 425, 426, 431, 442, 450, 451, 453, 456, 472, 478, 479, 483, 489, 497, 499, 525, 526, 531, 532, 536, 538, 541, 546, 548, 562, 566, 575-578, 609, 630, 646, 647, 659, 764
Грубешівський повіт, *Польща* 14, 15, 26, 27, 69, 102, 138, 140-142, 144, 145, 147, 148, 151, 157, 158, 160, 170, 171, 189-195, 215, 218, 223, 239, 240, 243, 246, 247, 250, 254, 257, 258, 263-267, 274, 275, 278, 288-290, 294-296, 299-302, 305-

- 307, 313, 319, 322, 324, 325, 332-334, 339, 340, 342, 343, 348-352, 354-358, 360, 362, 366-368, 370, 372-376, 379, 396, 400, 402, 405, 406, 408, 412, 415, 418, 420, 422, 426, 427, 429, 438, 441, 442, 445, 450, 454, 455, 471, 477, 478, 480, 482, 483, 485-490, 494-496, 498-506, 515-518, 521, 522, 524, 531, 532, 540, 542-544, 546, 548, 549, 552, 555-560, 563-567, 576, 578-580, 583, 585, 586, 596, 597, 609-611, 613, 627, 628, 630-634, 638, 641, 642, 646-649, 653, 654, 659, 661-663, 667, 669-672, 676-678, 686, 687, 689, 691, 730, 731, 740, 741, 750, 754-756, 759, 764
- Грубешівщина, *Польща* 14,15, 190, 396, 406, 436, 456, 486, 504, 505, 515, 531, 538, 548, 567, 576, 608, 609, 646-648, 654, 667, 689, 778
- Груд, *Більський пов.* 369
- Губинок, *Грубешівський пов.* 516, 546, 547
- Гуровський пов., *Польща* 755
- Гусинне, *Грубешівський пов.* 189, 270, 302, 343, 366-368, 372, 431, 565
- Гусятинський район, *Україна* 700
- Гусь, *Радинський (Володавський) пов.* 153, 190, 351, 578
- Гута Рожанецька, *Білгорайський пов.* 431
- Д**авиди, *Радинський пов.* 578
- Данія 259
- Данці, *Більський пов.* 578
- Депултичі, *Холмський пов.* 302, 342, 366, 369, 432
- Дернівка, *Більський пов.* 482
- Девіца, *Росія* 190
- Дияконів, *Грубешівський пов.* 367, 538
- Діброва, *Холмський пов.* 500, 501, 566, 567
- Дніпро (*Днепр*), *річка* 57, 87, 496, 506, 507
- Дніпропетровська область, *Україна* 629, 692, 693, 696-699, 702, 710, 713, 714, 716, 717, 722, 723
- Добратич, *Більський пов.* 190
- Добрилів, *Холмський пов.* 142
- Добринь, *Більський пов.* 623, 664
- Добринська волость (*гміна*), *Польща* 623, 664
- Добромиричі, *Грубешівський пов.* 516, 522
- Добромисль, *Холмський пов.* 339
- Добужок, *Томашівський пов.* 418, 587
- Довге, *Більський пов.* 170, 369, 431
- Довгий Кут, *Більський пов.* 750, 756
- Довгоброди, *Володавський пов.* 170, 351, 431, 578
- Докудів, *Більський пов.* 170, 350, 431, 517
- Долішне, *Ярославський пов.* 579
- Долобичів, *Грубешівський пов.* 141, 147, 151, 154, 308, 342, 352, 356, 431, 496, 500, 505, 517, 520, 540, 553, 557, 583, 586, 609, 668
- Долобичівська волость (*гміна*), *Польща* 147, 258, 500, 517, 520, 540, 553, 558
- Домачі, *Росія* 190
- Донецька (*Сталінська*) область, *Україна* 691-693, 698, 699, 702, 713, 714, 717, 719
- Допча, *Ярославський пов.* 579
- Дорогичин, *Більсько-Підляський пов.* 57, 89, 162, 351
- Дорогуськ, *Холмський пов.* 168, 195, 226, 271, 644
- Дратів, *Любартівський пов.* 352, 356, 362, 431, 443, 478, 498, 578, 652

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Дрилів, *Холмський пов.* 170, 218, 431
Дрищів, *Холмський пов.* 476
Дрогобицька область, *Україна* 578, 580, 601, 650, 692, 693, 697, 700, 707, 711, 713, 723
Дуб, *Замістський (Томашівський) пов.* 278, 347, 351, 412, 671
Дубенка, *Грубешівський пов.* 431, 438, 489, 522, 648
Дубиця, *Володавський пов.* 141
Дубнівський район, *Україна* 700, 707, 708
Дубно, *Україна* 385
Дубова Колода, *Володавський пов.* 480, 482, 494
Дубово Колодська волость (гміна), *Польща* 480
Дубрівка, *Ниськівський пов.* 579
Дубровиця, *Ниськівський пов.* 579
Дунасередагель, *Угорщина* 194
Дуніно, *Росія* 190
Дутрів, *Томашівський пов.* 360, 365, 368, 520, 583, 585
Дяконів, *Грубешівський пов.* 170, 342
- Є**вропа, *частина світу* 60, 135, 136, 148, 174, 178-180, 182, 183, 203, 210, 218, 224, 227, 267, 389, 403, 407, 465, 478, 576, 589, 597-599, 621, 641, 647, 750, 777, 779
Єкатеринославська губ., *тепер Україна* 153, 191
Єрмолаївка, *Росія* 190
- Ж**абче, *Грубешівський пов.* 343, 360, 365, 516, 517, 520, 540, 542, 547, 554, 583, 584, 587, 755
Жданне, *Красноставський пов.* 170, 371, 431
Жевинка, *Більський пов.* 517
- Жерники, *Томашівський пов.* 153, 170, 365, 367, 418, 431, 566
Жеротин, *Радинський пов.* 357
Жешинка, *Більський пов.* 343, 431
Житомир, *Україна* 168, 175
Жмудь, *Холмський пов.* 171, 252, 253, 339, 340, 352, 356, 376, 399, 432, 450, 476, 481, 485, 516, 519, 551, 626, 644, 658
Жмудська волость (гміна), *Польща* 171, 252, 399, 476, 485, 551, 626, 658
Жнятин, *Грубешівський пов.* 740
Жовківський район, *Україна* 505, 706, 707
Жовтанці, *Холмський пов.* 142, 302
Жуків, *Грубешівський пов.* 257, 646
Жулин, *Грубешівський пов.* 339, 340, 352, 356, 361, 431, 516, 519
Жуличі, *Томашівський пов.* 370, 432, 442, 489, 492, 516, 520, 557, 583
Журавницький район, *Україна* 707
- З**абайкальська область, *тоді Росія* 152
Забірці, *Грубешівський пов.* 343, 360, 367, 500, 516, 517, 563
Заболоття, *Більський пов.* 147, 170, 257, 290, 324, 340, 350, 351, 356, 410, 423, 431, 500, 521, 623, 664, 751
Заболотська волость (гміна), *Польща* 147, 623, 664, 751
Забужжя, *Більський пов.* 484, 490
Забужжя, *географічна назва території* 142, 415, 446, 559, 565, 576, 580, 591-593, 597, 610, 611, 613, 738
Забужжя, *Сокольський район, Львівської обл.* 631, 633, 635, 640, 647, 650, 651, 667-670
Завада, *Замістський пов.* 141, 405, 483
Завадів, *Люблинський пов.* 578
Завалів, *Замістський пов.* 370

- Загайки, *Володавський пов.* 482, 489, 517
- Загорів, *Більський пов.* 431
- Задубці, *Володавський пов.* 278
- Заїмка, *Радинський пов.* 578
- Заканалля, *Більський (Константинівський) пов.* 162, 170, 623, 665
- Заканальська волость (*гміна*), *Польща* 623
- Закарпатська область, *Україна* 578
- Закаспійська область, *тоді Росія* 152
- Закерзоння, *історична назва території* 47, 48, 51, 67, 72, 459, 509, 510, 581, 593, 622, 639, 642, 656, 663, 670, 674, 675, 677-679, 681, 684, 688, 690, 692, 713, 731, 732, 739, 741, 742, 745, 747, 755, 759, 760, 765, 774, 779
- Закрівок, *Красноставський (Люблинський) пов.* 138, 356
- Залівша, *Більський пов.* 423
- Залісоче, *Холмський пов.* 413
- Залісся, *Більський пов.* 170
- Заліщицький пов., *тепер Україна* 295
- Зальцведель, *Німеччина* 194
- Замарстинів, *дільниця у Львові* 738
- Замістський повіт, *Польща* 14, 26, 137, 138, 140-142, 144, 145, 148, 153, 159, 171, 189-191, 215, 218, 239, 243, 254, 264-267, 275, 280, 294-296, 300, 301, 305, 306, 312, 332-334, 339, 340, 342, 343, 347, 351, 355-357, 361, 363, 368, 371, 373-376, 401, 403, 405, 406, 414, 415, 417, 418, 420, 422, 427, 432, 447, 454, 455, 471, 475, 476, 478-480, 483, 487, 493, 494, 496, 500, 516, 517, 522, 530, 549, 561-563, 565, 579, 583, 597, 627, 628, 630, 638, 653, 672, 678, 687, 691, 730, 740, 750, 756
- Замістя, *адм. ц. повіту* 137, 139, 159, 160, 215, 218, 222, 251, 290, 361, 371, 373, 375, 379, 395, 400, 401, 417, 426, 432, 447, 452, 455, 471, 472, 486, 504, 562, 563, 577, 579, 627, 633, 635, 646, 649, 668
- Замістщина, *Польща* 576
- Замлиння, *Томашівський пов.* 190, 343, 365
- Замолодиче, *Володавський пов.* 482, 485
- Замх, *Білгорайський пов.* 190, 362, 368, 431, 517, 637
- Замхівська волость (*гміна*), *Польща* 637
- Запорізька область, *Україна* 629, 691-693, 697-699, 701, 702, 713, 714, 716, 717
- Зарайськ, *Росія* 190
- Зарудка, *Грубешівський пов.* 500, 520
- Засвятичі, *Більський пов.* 423
- Застава, *Рава-Руський пов.* 579
- Засяння, *географічна назва території* 593, 610, 611
- Затурцівський район, *Україна* 700
- Західна Білорусь, *територія* 390, 394
- Західна Волинь, *територія* 226, 236, 291
- Західна Європа, *частина континенту* 148, 181, 182, 742, 773
- Західна Україна, *частина держави* 390, 394, 584, 599, 614, 696, 697, 700, 704, 751, 760
- Защитів, *Люблинський пов.* 578
- Збаразький район, *Україна* 700
- Збереже, *Володавський пов.* 190, 238, 324, 356, 432
- Збруч, *річка* 225, 226, 506, 733
- Звіринець, *Замістський пов.* 141, 218, 636, 637, 651, 652, 750, 756
- Згниле, *Люблинський пов.* 578

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Здолбунівський район, *Україна* 700, 708
- Зимне, *Томашівський пов.* 190, 324, 360, 365, 367, 560, 587
- Зіньки, *Володавський пов.* 482
- Злосць, *Замістський пов.* 159, 170, 417, 562
- Золотушки, *Росія* 190
- Золочівський район, *Україна* 706
- Зубовичі, *Томашівський пов.* 370, 397, 482, 496
- Л**ваново, *Росія* 190
- Івано-Франківська область, *Україна* 450, 467, 601, 692, 693, 700, 708, 711, 713
- Іванцевичі, *Білорусь* 150
- Ігнатів, *Холмський пов.* 270, 413
- Іловець, *Замістського пов.* 141
- Італія 135, 259
- К**адлубиськ, *Грубешівський пов.* 418, 500, 516, 557, 583
- Казахстан 737
- Казанка, *Росія* 190
- Казань, *Росія* 165, 198
- Казимирівка, *Холмський пов.* 476
- Калач, *Росія* 190
- Калуга, *Росія* 153
- Каменець, *Білорусь* 206
- Каміначчина, *Львівська обл.* 284, 387, 509
- Камінь, *Холмський пов.* 369, 413, 432
- Кам'янка, *Люблинський пов.* 578
- Канада 61, 63, 64, 91, 93, 94, 172, 209-211, 259, 378, 394, 475, 522, 773, 787
- Кане, *Холмський пов.* 431
- Каніволя, *Любартівський пов.* 443, 477, 578, 652
- Каплоноси, *Володавський пов.* 162, 290, 306, 324, 517
- Карандєєвка, *Росія* 190
- Катеринослав, *Україна* 201
- Катеринославщина, *Україна* 201
- Кенігсберг, *Німеччина* 221
- Кентшинський повіт, *Польща* 757
- Кельці, *адм. ц. воєводства* 157
- Київ 153, 154, 156, 165, 168, 188, 192, 195, 196, 214, 222, 335, 435, 440, 441, 582, 603, 605, 676, 677, 775
- Київець, *Більський пов.* 153, 431
- Київська держава (*Київська Русь*) 47, 57
- Ківецівський район, *Україна* 700
- Кіровоградська область, *Україна* 691-693, 697-699, 703, 713, 722
- Кірсаново, *Росія* 189
- Кітень, *Білорусь* 150
- Кітлич, *Томашівський пов.* 347, 525, 635
- Кітлицька волость (*гміна*), *Польща* 495, 635
- Кладнів, *Грубешівський пов.* 516, 518
- Кленовниця, *Більський пов.* 517
- Клештів, *Холмський пов.* 369, 432, 477, 481
- Клятви, *Томашівський пов.* 342, 343, 365, 367
- Кмичин, *Томашівський пов.* 263, 360, 365, 368, 418
- Княжпіль, *Білгорайський пов.* 147, 159, 190, 318, 342, 368, 407, 431, 517, 636
- Княжпільська волость (*гміна*), *Польща* 147, 636
- Кобиле, *Холмський пов.* 494, 516
- Кобилка, *Росія* 189
- Кобиляни, *Більський пов.* 140, 340, 350, 351, 356, 362, 423, 431, 623, 664, 665

- Кобилянська волость (гміна), Польща 623, 664
- Кобло, Грубешівський пов. 170, 360, 367, 499
- Кобрин, Білорусь 150, 162, 223
- Ковель, Україна 140, 144, 161, 168, 221, 567, 576
- Ковельський пов., тепер Україна 214, 566
- Ковно (Каунас), Литва 223
- Коврів, Білгорайський пов. 190
- Коденець, Володавський пов. 170, 238, 292, 325, 342, 369, 431, 478, 482
- Кодень, Більський пов. 350, 368, 414, 423, 431, 623, 664
- Коденська волость (гміна), Польща 623, 664
- Козівський район, Україна 700
- Козодави, Грубешівський пов. 516, 517, 520, 540, 541, 547
- Козя Гора, Холмський пов. 317, 450
- Козя Готівка, Холмський пов. 270
- Колемчиці, Холмський пов. 343, 360
- Колеховичі, Любартівський пов. 431
- Колибельське, Росія 190
- Коліно, Радинський пов. 578
- Колоброди, Радинський пов. 170, 371
- Комарів, Замістський (Томашівський) пов. 137, 142, 170, 294, 349, 351, 365, 368, 418, 525, 530, 634, 650
- Комарівська волость (гміна), Польща 634, 650
- Константинів, Більський пов. 366
- Константинівський пов., Польща 139, 144, 145, 148, 162, 171, 238, 254, 264, 265, 290, 294, 296, 305, 306, 309, 334, 340, 348, 352, 355, 356
- Конюхи (Конюхів), Грубешівський пов. 342, 352, 356, 501, 505, 565
- Копилів, Грубешівський пов. 170, 342, 343, 360, 367
- Копичинецький район, Україна 700
- Коргині, Томашівський пов. 367, 418, 516
- Корець, Україна 168
- Корниці, Більський пов. 170, 351
- Королівка, Володавський пов. 190, 665
- Корхів, Білгорайський пов. 141, 318, 356, 484
- Корчмин, Томашівський пов. 365
- Корчів, Рава-Руський пов. 579
- Корчівка, Більський пов. 170, 195, 369
- Косинь, Володавський пов. 170, 246, 324, 340, 357, 432, 517
- Космів, Грубешівський пов. 257, 516, 517, 520, 540, 542
- Косодуби, Замістський пов. 159, 418, 432
- Костеневичі, Більський пов. 369
- Костомолоти, Більський пов. 147, 170, 214, 342, 350, 362, 368, 422, 431
- Костомолотська волость (гміна), Польща 147
- Кострома, Росія 191
- Костяшин, Грубешівський пов. 516, 517, 520, 540, 546, 547
- Котовський район, Україна 702, 710, 714
- Которів, Грубешівський пов. 477
- Краків, адм. ц. воєводства 64, 94, 220, 329, 393-395, 400, 409, 412, 413, 417, 420, 435, 438, 446, 454, 460, 467, 749, 758, 777, 791
- Краківське воєводство, Польща 394, 640, 670, 737, 756, 766
- Краківський дистрикт, Польща 393
- Красівка, Володавський пов. 420, 482
- Красне, Холмський пов. 141, 356
- Красненський район, Україна 706
- Красничин, Красноставський пов. 170, 289, 371, 431
- Красник, Люблинське воєводство 730

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Красноброди, *Замістський пов.* 218, 343, 371
- Красностав, *адм. ц. повіту* 138, 170, 206, 216, 218, 222, 371, 395, 431, 456, 472, 578
- Красноставський повіт, *Польща* 14, 26, 27, 138, 142, 145, 171, 191, 215, 218, 239, 243, 247, 264-267, 289, 290, 294-296, 312, 332-334, 340, 342, 351-353, 355, 356, 371, 376, 415, 420, 431, 455, 471, 475, 478, 494, 516, 519, 558, 561, 563, 578, 596, 611, 628-630, 638, 641, 645, 653, 678, 687, 688, 691, 730, 736, 740, 756
- Кременець, *Україна* 144, 169, 344, 353
- Крешів, *Білгорайський пов.* 485, 652
- Кривички, *Холмський пов.* 171, 252, 302, 399, 413, 455, 558, 658
- Кривчиківська волость (*гміна*), *Польща* 171, 252, 399, 413, 455, 559, 658
- Кривоверба, *Володавський пов.* 147, 478, 483, 496, 518, 551, 556, 624, 641, 667, 754
- Кривовербська волость (*гміна*), *Польща* 147, 496, 551, 558, 624, 754
- Кривоволя, *Більський пов.* 517
- Криворізький район, *Україна* 697
- Крилів, *Грубешівський пов.* 141, 147, 226, 292, 295, 324, 367, 431, 478, 496, 500, 516, 517, 520, 539, 540, 553, 632, 646, 668, 689, 740
- Крилівська волость (*гміна*), *Польща* 147, 496, 500, 516, 520, 539, 543, 553, 558, 633, 689
- Криниці, *Томашівський пов.* 294
- Криничанський район, *Україна* 697, 702, 714
- Кричів, *Білгорайський пов.* 369, 431
- Кришин, *Томашівський пов.* 418
- Крупце, *Красноставський пов.* 191, 239, 376, 494, 563, 637
- Крупець, *Красноставський пов.* 494
- Крути, *Україна* 422
- Кудрі, *Радинський пов.* 578
- Кузавка, *Більський пов.* 400
- Кулаковичі, *Грубешівський пов.* 343, 431, 632
- Кулик, *Холмський пов.* 339, 366
- Кульно, *Білгорайський пов.* 189, 239, 289, 339, 340, 352, 356, 431, 477, 483, 517, 651
- Кунки, *Білгорайський пов.* 405, 418, 477
- Курманів, *Холмський (Грубешівський) пов.* 170, 356, 370, 381, 566
- Курська губернія, *Росія* 167, 191
- Курщина, *Росія* 200, 201
- Кусинське, *Росія* 190
- Л**абуні, *Замістський пов.* 218
- Лабуньки, *Замістський пов.* 141, 351
- Лагівці, *Томашівський пов.* 365, 585, 740
- Лазиська, *Замістський пов.* 153, 357, 371, 376, 417
- Лазів, *Білгорайський пов.* 318
- Ласків, *Грубешівський пов.* 190, 367, 500, 502, 516, 517, 520, 521, 533-535, 539, 543, 565, 583, 584, 597
- Лашів, *Томашівський пов.* 343, 347, 500, 516, 549, 550, 632, 635, 689
- Лашовецька волость (*гміна*), *Польща* 495, 500, 635
- Лежайськ, *Переворський пов.* 579
- Лемківщина, *історична земля* 47, 63, 147, 315, 393, 394, 415, 447, 598, 606, 737, 757, 760, 765-767
- Ликошин, *Томашівський пов.* 342, 365, 368, 520, 566, 567
- Липини, *Білгорайський пов.* 142, 194, 362, 368-370, 431, 482, 492

- Липівка, *Володавський пов.* 482
 Липники, *Більський пов.* 482
 Липськ, *Заміський пов.* 141, 159, 373
 Литва 57, 58, 87, 88, 226, 259, 676
 Литовськ, *Білорусь* 206
 Лиців, *Холмський пов.* 295
 Лівча, *Холмський пов.* 142, 418
 Лідзбарківський повіт, *Польща* 757
 Лійно, *Володавський пов.* 190, 356, 482, 492
 Лінія Керзона 47, 52, 577, 582, 593, 595
 Ліски, *Грубешівський пов.* 289, 516, 517, 520, 546, 547, 587, 740
 Лісна, *Більсько-Підляський пов.* 140, 431
 Лішани, *Холмський пов.* 153, 253, 362, 366, 432, 519
 Лобановські Висілки, *Росія* 190
 Лодзь, *адм. ц. воєводства* 279, 392
 Лозки, *Радинський пов.* 482, 517
 Ломazi, *Більський пов.* 141, 170, 355
 Лопатково, *Росія* 151
 Лопеник, *Красноставський пов.* 475
 Лосинець, *Томашівський пов.* 371, 405, 418, 431
 Лосиці, *Більський пов.* 355
 Лотів, *Грубешівський пов.* 402
 Луганська (*Ворошиловградська*) область, *Україна* 692, 693, 698, 699, 703, 712, 714, 717, 719
 Лужков, *Грубешівський повіт* 367
 Лужково-Боярщина, *Росія* 191
 Луків, *Люблинське воєводство* 140, 170, 442, 478, 624
 Луковецька волость (*гміна*), *Польща* 636
 Луківок, *Холмський пов.* 295, 360, 367, 369
 Лукова, *Білгорайський пов.* 294, 407, 431, 636
 Луковиська, *Більський пов.* 162, 490
 Луцьк, *Україна* 144, 168, 169, 223, 282, 285, 315, 327, 353, 508, 509, 573, 606, 618, 619, 628, 700, 728, 769, 771
 Луцький район, *Україна* 700
 Лушево, *Росія* 193
 Лушків, *Грубешівський пов.* 360
 Львів (*Львов*), *Україна* 95, 101, 175, 220, 227, 232, 282-285, 291, 326, 328-330, 384, 385, 460, 509-512, 569, 570, 574, 616, 618, 689, 700
 Львівська земля, *історична назва* 58
 Львівська область, *Україна* 64, 412, 421, 505, 567, 568, 592, 593, 597, 599, 700, 706, 708, 711, 713, 716, 723
 Львівське воєводство, *Україна* 237, 317
 Любартів, *адм. ц. повіту* 140, 160
 Любартівський повіт, *Польща* 238, 252, 254, 264-266, 290, 312, 332, 333, 340, 352, 356, 362, 443, 477, 487, 492, 498, 500, 578, 637, 643, 652, 657, 678, 687, 730, 740
 Любачів, *Польща* 636, 637, 652, 661
 Любачівський пов., *Польща* 471, 642, 663, 672, 765
 Любича Королівська (*Любича Князі*), *Томашівський пов.* 633, 650, 668, 671
 Любич Королівська волость (*гміна*), *Польща* 633, 650
 Любінь, *Володавський пов.* 290, 368, 420, 431, 482, 518
 Люблин, *адм. ц. воєводства* 65, 95, 137, 140, 144, 157, 160, 169, 210, 221, 257, 263, 273, 276, 279, 280, 307, 312, 340, 352, 365, 375, 395, 403, 411, 413, 431, 435, 446, 471, 472, 475, 481, 494, 497, 499, 600, 603, 604, 608, 610, 614, 629, 630,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- 637, 654, 659, 730, 738, 746, 749, 750, 752, 755, 756, 758
- Люблинська губернія, *Польща* 60, 91, 264, 265, 297, 332
- Люблинський округ, *Польща* 267, 472, 536, 763
- Люблинське воєводство, *Польща* 64, 95, 145, 261, 269, 272, 273, 275, 279, 288, 305, 309, 314, 337, 340, 344, 358, 359, 363, 365, 377, 390, 394, 467, 595, 596, 609, 622, 623, 640-642, 670, 672, 674, 730, 731, 734, 735, 737, 750, 751, 755, 756, 760, 766
- Люблинський повіт, *Польща* 138, 238, 254, 264, 265, 340, 356, 504, 578, 730
- Людвин, *Любартівський пов.* 500, 652, 657
- Людвинів, *Холмський пов.* 218
- Люхів, *Білгорайський пов.* 431
- Ляцьк, *Володавський пов.* 370, 423, 578
- М**адярська Україна 186
- Мазили, *Томашівський пов.* 339, 357, 635
- Мазовщина (*Мазовице*), *історична земля* 57
- Майдан Гірний, *Томашівський пов.* 634, 635
- Майдан Гірний волость (*тміна*), *Польща* 634, 635
- Майдан Княжпільський, *Білгорайський пов.* 159, 368, 431, 500
- Майдан Синявський, *Ярославський пов.* 579
- Майдан Сопітський, *Тошівський пов.* 294, 405, 431, 476, 477, 490, 500
- Майдан, *Грубешівський пов.* 516, 524, 525, 637
- Малашевичі, *Більський пов.* 162
- Маличі, *Грубешівський пов.* 477, 494, 500, 516, 520, 525, 535
- Малків, *Грубешівський пов.* 170, 360, 367, 431, 490, 500, 516, 517, 520, 521, 524, 566
- Мариня, *Люблинський пов.* 578
- Марусин, *Грубешівський пов.* 295, 505, 520, 565
- Мар'янка, *Володавський пов.* 190
- Масломичі, *Грубешівський пов.* 303, 351, 516, 517, 520, 540, 541, 547, 646, 740
- Матче, *Грубешівський пов.* 370, 431
- Мацошин, *Володавський пов.* 290, 324
- Межилісся, *Більсько-Підляський пов.* 153, 366, 423, 431, 476
- Межиріччя, *Радинський пов.* 170, 206, 216, 362, 369, 431, 624
- Межівський район, *Україна* 697, 714
- Мельник 206
- Мервино, *Росія* 189
- Метелин, *Грубешівський пов.* 141, 189, 190, 192, 257, 289, 494, 500
- Метяшівці, *Більський пов.* 423
- Миколаївська область, *Україна* 644, 691-693, 696, 697, 699, 703, 713, 717
- Микулин, *Томашівський пов.* 170, 360, 365, 367, 418
- Микулинецький район, *Україна* 700
- Минянь, *Грубешівський пов.* 342
- Михайлів, *Томашівський пов.* 360
- Михайлівський район, *Україна* 707
- Михалки, *Більський пов.* 422
- Мишковець, *Холмський пов.* 455
- Мідники, *Грубешівський пов.* 566
- Мінськ, *Білорусь* 154
- Мінська губернія, *Білорусь* 225
- Міняни, *Грубешівський пов.* 147, 289, 360, 367, 494, 496, 500, 516, 520, 522, 540, 547-549, 668

- Мін'янська волость (гміна), Польща 147, 500, 516, 520, 540, 558
- Мірче, Грубешівський пов. 141, 170, 190, 194, 294, 370, 431, 477, 483, 489, 496, 497, 499, 500, 502, 516, 517, 543, 559, 583, 587, 740
- Млинівський район, Україна 700
- Могилів, Білорусія 150, 154, 470
- Могильниця, Холмський пов. 170, 339, 342, 362, 366
- Модринець, Грубешівський пов. 141, 194, 257, 516, 517, 520, 525, 527, 540, 541, 565, 632
- Модринь, Грубешівський пов. 141, 154, 257, 342, 343, 368, 370, 431, 484, 500, 502, 503, 505, 516, 517, 519, 520, 523-525, 528, 535, 537-539, 543, 544, 548, 565, 609
- Молодятичі, Грубешівський пов. 351, 431, 441, 483, 485, 498, 500, 501, 546, 547, 647, 648
- Молодятицька волость (гміна), Польща 498, 500, 558, 647
- Моложів, Грубешівський пов. 373, 406, 487-489, 500, 507, 517, 560, 561, 583
- Монастир'юк, Заміський пов. 371, 432
- Монятичі, Грубешівський пов. 290, 324, 352, 356, 372, 375, 429, 431, 609, 648
- Моравія, історична область (Чехія) 139
- Моратин, Томашівський пов. 360, 368, 372, 418, 477
- Мордово, Тамбовська губернія 189
- Моронговський повіт, Польща 757
- Москва, Росія 139, 152, 153, 165, 168, 169, 173, 198, 228, 285, 390, 392, 440, 588, 595, 596, 599, 604, 616-619, 622, 684, 775, 790
- Московська губернія, Росія 150, 152
- Моцошин, Володавський пов. 517
- Муравка, Більський пов. 517
- Мутвиці, Більський пов. 154, 369
- Мюнхен, Німеччина 459
- М'ягке, Грубешівський пов. 352, 356, 362, 432, 482, 500, 505, 516, 517, 520, 523-525, 527, 535, 539, 689
- М'якинська волость (гміна), Польща 496, 500, 523, 689
- М'ячин, Грубешівський (Заміський) пов. 189, 562, 646-648
- М'ячинська волость (гміна), Польща 406, 558, 647
- Н**абріж, Томашівський пов. 342, 368, 373, 418, 432, 487, 490, 500, 536, 561, 583
- Надбужжя (Надбужаничина), історична земля вздовж річки Буг 270, 284, 387, 503, 504, 509, 512, 556, 564, 569, 572, 573
- Наддніпрянина, історична земля, Україна 157, 320, 490
- Надсяння (Надсанье), географічна назва території 47, 51, 63, 94, 147, 394, 606, 677, 737, 757, 765, 766, 768
- Невірків, Заміський пов. 371, 418
- Недежів, Томашівський пов. 360, 365, 367, 478
- Неледва (Неледів), Грубешівський пов. 365, 367, 368, 431, 583
- Неліж, Заміський пов. 141
- Немирів, Україна 226
- Неплі, Більсько-Підляський пов. 369
- Нижегородська губернія, Росія 153
- Нижня Сілезія, географічна назва території 755
- Ниськівський пов., Польща 579
- Нідзицький повіт, Польща 757
- Нікопольський район, Україна 697

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Німеччина, *держава* 136, 136, 155, 156, 161, 178-183, 185, 204-206, 209, 210, 215, 218, 221, 224, 259, 315, 389-393, 397, 403, 408, 419, 420, 423, 449, 455, 469, 470, 473, 474, 585, 589, 591, 597, 606, 607, 625, 643, 651, 660, 744, 749, 774, 777
- Новий Двір, *тепер Україна* 505
- Новий Павлів, *Більський пов.* 492
- Ново-Миколаївськ, *Росія* 190
- Ново-Світловський район, *Україна* 704
- Новосілки, *Більський пов.* 423
- Новосілки, *Томашівський пов.* 289, 290, 324, 343, 365, 371, 489, 493, 516, 517, 555, 556, 587, 635
- Новосілки, *Холмський пов.* 141, 322, 500, 520, 547, 554
- Новочеркаськ, *Росія* 191
- Новояричівський район, *Україна* 700
- Носів, *Більський (Константинівський) пов.* 162, 170, 340, 348, 352, 356, 431, 492
- Нью-Йорк, *США* 228, 230, 282, 284, 285, 378, 387, 459, 509
- О**бличин, *Грубешівський пов.* 545
- Обша, *Білгорайський пов.* 190, 318, 362, 368, 431, 483, 517, 637
- Обшинська волость (*гміна*), *Польща* 483, 637
- Одеська область, *Україна* 624, 691-693, 697-699, 703, 713, 717, 723
- Одер, (*Одра*) річка 469, 507, 592
- Одлігайка, *Грубешівський пов.* 566
- Ожанна, *Переворський пов.* 579
- Окшів, *Холмський пов.* 398
- Олександрів, *Білгорайський пов.* 294, 406, 407, 431, 483
- Ольхівець, *Холмський пов.* 171, 194, 240, 250, 339, 366, 455, 626, 637
- Ольхоовецька волость (*гміна*), *Польща* 171, 240, 250, 455, 626, 658
- Ольховатка, *Росія* 190
- Ольшани, *Більський пов.* 423
- Ольштинське воєводство, *Польща* 745, 752, 755-759
- Ольштинський повіт, *Польща* 757
- Ополе, *Володавський пов.* 153, 356, 369, 644
- Опільська волость (*гміна*), *Польща* 754
- Оренбурзька губернія, *Росія* 189, 190
- Орловська губернія, *Росія* 153, 189, 190
- Орнатовичі, *Грубешівський пов.* 294, 545, 546
- Ортель Княжий, *Більський пов.* 170, 369
- Ортель Королівський, *Більський пов.* 153, 369, 431
- Орхівок, *Володавський пов.* 351, 370, 420, 482, 665
- Освенцим, *Польща* 749, 750, 752
- Осів, *Володавський пов.* 162, 306
- Острів, *Білгорайський пов.* 419
- Острів, *Володавський (Янівський) пов.* 343, 356, 362
- Острів, *Любартівський пов.* 566
- Острозький район, *Україна* 700, 708
- Острудський повіт, *Польща* 757
- Отроч, *Яківський пов.* 357, 362, 371, 431, 638
- Оців, *Грубешівський пов.* 141, 343, 360, 431, 490, 516, 517, 520, 540, 547, 740
- П**авлів, *Холмський пов.* 138, 170, 171, 250, 350, 422, 551, 558, 658
- Павлівська волость (*гміна*), *Польща* 171, 250, 500, 519, 551, 658
- Павлівка, *Томашівський пов.* 478
- Павловичі, *Грубешівський пов., нині неіснуюче село в Україні* 142, 170, 258, 356, 431, 478, 537, 609
- Павлоградський район, *Україна* 702, 710

- Паніно, *Росія* 189
- Паньків, *Томашівський пов.* 342, 360, 365, 367, 372, 418
- Париж, *столиця Франції* 219, 268, 387, 459, 509, 570-573, 683
- Парчів, *Володавський пов.* 162, 170, 306, 356, 362
- Пасіка, *Томашівський пов.* 294, 373, 478, 495, 496, 507, 517, 524, 525, 529, 634, 635
- Пасічанська волость (*гміна*), *Польща* 634
- Пасленківський повіт, *Польща* 757
- Пахолі, *Холмський пов.* 483
- Пашенки, *Більський пов.* 369
- Пенза, *Росія* 168
- Пензенська губернія, *Росія* 153
- Перевірськ (*Переороськ*), *Томашівський пов.* 418, 476, 583
- Переводів, *Грубешівський пов.* 669, 740
- Переволоки, *Радинський пов.* 578
- Перемишль, *адм. ц. повіту* 139, 147, 226, 450, 753
- Перемишльська земля, *Польща* 58, 208
- Перемишлянський район, *Україна* 706
- Пересоловичі, *Грубешівський пов.* 484, 485, 500, 501, 546, 566
- Переспа, *Томашівський пов.* 170, 191, 342, 365, 371, 418, 432, 476, 485, 561
- Перехреще, *Холмський пов.* 413
- Перм, *Росія* 151
- Петербург, *Росія* 91, 93, 213
- Петрилів, *Холмський пов.* 142
- Петроград, *Росія* 153, 198, 775, 790
- Пиняни, *Томашівський пов.* 137, 365, 368, 418
- Пискоровиця, *Ярославський пов.* 579
- Південне Підляштя, *Польща* 757
- Підгаєцький район, *Україна* 700
- Підгайці, *Томашівський пов.* 170, 490, 516, 550, 560, 583
- Підгірці, *Грубешівський пов.* 294, 343, 351, 356, 400, 431, 480, 546
- Підледів, *Томашівський пов.* 360, 365, 368, 487
- Підляштя (*Підлясса*), *Польща* 12, 47, 48, 57, 60, 62, 65, 67, 68, 70-72, 81, 82, 96, 98, 136, 140, 143, 146, 149, 150, 154-158, 161, 163, 165, 166, 168, 170, 173, 176-178, 182, 187, 193, 194, 196, 198, 199, 201-203, 205-207, 209, 211-215, 220, 222-228, 233, 236-238, 240-243, 246, 247, 249, 252-255, 259-261, 263-270, 272-275, 277-279, 283-285, 287, 290-292, 294-297, 299-306, 308-310, 313, 314, 316-321, 323-331, 333-338, 340, 341, 345, 353, 356, 358, 359, 366, 377, 378, 380-387, 390-397, 399, 400, 407-410, 412-414, 416, 417, 419-421, 424, 425, 428, 429, 433, 434, 436-440, 444, 448, 450, 453, 457, 460, 463-468, 471-473, 475, 476, 479, 481, 483, 486, 503, 504, 506, 507, 509-514, 516, 533, 559, 564, 565, 567, 568, 573, 576, 580, 583, 588, 591, 596, 606, 607, 611-614, 616, 618, 621, 622, 631, 638, 641, 642, 652, 673, 679, 683, 688, 690, 699, 701, 709, 718, 724, 725, 729-731, 737, 739-742, 753, 755-758, 760, 763, 764, 766, 768, 774-778
- Пінськ, *Білорусь* 162, 441
- Піренейський півострів, *Європа* 179
- Піски, *Росія* 190
- Піскуровичі, *Білгорайський пов.* 517
- Пісочне, *Томашівський (Грубешівський) пов., нині Україна* 493, 500, 578, 583

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Пішський повіт, *Польща* 757
Піщаць, *Більський пов.* 369
Піщанська волость (*гміна*), *Польща* 623, 664
Плаваничі, *Холмський пов.* 309, 342, 352, 356, 432
Плазів, *Чесанівський пов.* 418
Плоске, *Замістський пов.* 141, 292
Плужів, *Білгорайський пов.* 239
Плуси, *Білгорайський пов.* 190
Пнівно, *Холмський пов.* 318, 339, 342, 369, 431, 450
Поболовичі, *Холмський пов.* 170, 253, 360, 366
Поділля, *історична земля* 58, 151
Подільська губернія, *тепер Україна* 148
Познань, *адм. ц. воєводства* 179, 279
Покрівка, *Холмський пов.* 302
Полоски, *Більський пов.* 290, 324, 349, 350, 362, 422, 431, 643
Полтавська область, *Україна* 691, 692, 698, 703, 713, 722
Полтево, *Росія* 192
Полюбичі, *Більський пов.* 141, 369
Польське королівство 166
Польща (*Польша*) 2, 6, 12-15, 24, 26, 28, 41, 47, 48, 51, 52, 57-59, 63, 65-67, 70, 72, 82, 87-89, 93-98, 101, 145, 146, 155, 157-159, 163, 167, 168, 170, 171, 178-185, 192, 193, 200, 203, 208, 209, 223-226, 231, 235, 237, 241-245, 247, 249, 251, 253, 254, 256, 258-264, 267-269, 271-274, 276-279, 281-285, 291, 294, 296-298, 309, 310, 313, 316-318, 324, 326, 328, 335-338, 340, 343-350, 355, 359, 361, 364, 365, 372, 373, 377-381, 383, 389-396, 399, 400, 402, 404, 405, 408, 411, 412, 416, 419, 420, 429, 430, 431, 441, 449, 452, 457, 463-470, 472-475, 477, 478, 480, 486, 504, 506-509, 512, 513, 515, 522, 567, 575, 577, 580-582, 584, 586-602, 604-609, 611-614, 616, 618-622, 626, 628, 631, 636, 638-640, 642, 645, 647, 651-658, 660-663, 666, 669, 670, 672-679, 683-715, 717, 720, 722-730, 732-735, 737-739, 742-750, 752, 753, 755, 760-763, 765, 766, 768, 770, 771, 773, 774, 776-779, 787, 788, 790-793
Посадів, *Томашівський пов.* 370, 516, 560, 566, 740
Потічок, *Замістський пов.* 342, 368
Потуржин, *Томашівський пов.* 141, 147, 170, 239, 247, 289, 297, 309, 322-324, 339, 340, 351, 352, 357, 363, 376, 431, 483, 500, 516, 517, 520, 522, 543, 547, 552, 553, 555, 556, 583, 585, 633, 635, 649, 651, 755
Потуржинська волость (*гміна*), *Польща* 147, 247, 309, 316, 363, 500, 517, 520, 553, 555, 558, 586, 633, 635, 649, 699, 754
Почаїв, *Україна* 439
Прага, *столиця Чехії* 173
Прагулин 369
Приазовський район, *Україна* 702
Прибалтика, *географічна назва* 390
Пригоріле, *Грубешівський пов.* 343, 367, 499, 500, 516, 517, 520, 521, 523, 524, 609
Примірки, *Білгорайський пов.* 190
Прип'ять, *річка* 225
Приходськ, *Переворський пов.* 579
Провалля, *Томашівський пов.* 194, 289, 323, 418, 478, 481
Прогалини, *Радинський пов.* 371
Пружани, *Білорусь* 206

- Пруссія, історична земля (Німеччина) 180
- Пугачів, Польща 206, 216
- Пулави, Польща 219
- Пустомитівський район, Україна 700, 706
- Пушкарьовка, Росія 191
- Пуша, Холмський пов. 485
- Пшемалого, Томашівський пов. 239
- П'ятихатський район, Україна 697
- Р**ава-Руська, Україна 579
- Рава-Руський пов., тоді Польща 579, 842
- Радохівщина, Львівська обл. 284, 387, 509
- Радечниця, Замістський пов. 159, 368
- Радзинський (Радинський) пов., Польща 144, 145, 162, 171, 238, 254, 264-267, 294, 306, 312, 332-334, 340, 356, 362, 371, 415, 418, 420, 453, 480, 482, 517, 518, 578, 652, 656, 678, 687, 730, 740, 756
- Радин, адм. ц. повіту 162, 206, 216, 371, 395, 431, 472
- Радинська волость (гміна), Польща 484
- Радинець, Радинський пов. 578
- Радків, Томашівський пов. 343, 360, 740
- Радом, Польща 219, 300
- Радостів, Грубешівський пов. 141, 365, 516, 517, 520
- Радче, Радинський пов. 170, 578
- Радянський Союз 47, 389, 390, 392, 393, 399, 420, 465, 474, 576, 577, 581, 582, 589, 590-595, 597, 600, 606, 607, 610, 613, 622, 731, 734, 736, 737, 740, 745, 748, 749, 777, 778
- Раколупи, Холмський пов. 170, 171, 250, 252, 485, 551, 658
- Раколупська волость (гміна), Польща 171, 250, 551, 658
- Ратиборовичі, Грубешівський пов. 477, 501
- Ратичів, Томашівський пов. 360, 365, 516, 560
- Рахані, Томашівський пов. 490, 635
- Раханська волость (гміна), Польща 635
- Рейовець, Холмський пов. 171, 250, 369, 494, 551, 658
- Рейовецька волость (гміна), Польща 171, 250, 551, 658
- Решельський повіт, Польща 757
- Рим, Італія 280, 347, 350
- Рівненська область, Україна 601, 691-693, 695, 700, 707, 708, 711, 713, 715
- Рівненський район, Україна 700, 707, 708
- Рівненщина, Україна 168, 721
- Ріплин, Томашівський пов. 292, 342, 343, 365, 368, 432, 516, 520, 538, 587, 740
- Річ Посполита, назва Польської держави (з початку Польсько-Литовської) 60, 226, 242, 251
- Річиця 579
- Ровеньківський район, Україна 704, 717
- Рогачов, Білорусь 150
- Рогізно, Любартівський пов. 431, 578, 652
- Родзевичі, Томашівський пов. 294
- Рожанець (Рожанка), Білгорайський пов. 190, 366, 400, 481, 484, 490
- Рожанка, Володавський пов. 170, 194, 356
- Рожищенський район, Україна 700
- Розбитівка, Більський пов. 423
- Розвадівка, Володавський пов. 346, 347, 369

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Роздоли, *Замістський пов.* 141
Розлучі, *Любартівський пов.* 578
Розтоки, *Холмського пов.* 343, 360, 476, 485
Рокитно, *Більський пов.* 170, 369, 431, 650, 665
Романів, *Грубешівський пов.* 520, 754
Романівська волость (*гміна*), *Польща* 754
Російська імперія 149, 166, 169, 180-182, 184, 186-188, 204, 278, 580
Росія 2, 60, 62, 63, 65, 135, 136, 138, 141-144, 147-149, 151, 152, 154-156, 159, 163-170, 172, 177-180, 182, 184-189, 191, 193-196, 200, 202-208, 210, 211, 215, 216, 218, 219, 224-226, 234, 236, 245, 266, 268, 297, 305-308, 333, 335, 338, 440, 463, 583, 590-594, 629, 735, 740, 775, 776
Рославль, *Росія* 150-152, 175
Росош, *Більський пов.* 141
Ростов-на-Дону, *Росія* 153
Ростока, *Холмський пов.* 342
Рошгат, *Австрія* 161
Руда, *Холмський пов.* 318, 661
Рудка, *Білгорайський пов.* 418, 517, 579
Рудківський район, *Україна* 707
Рудно, *Парчівський пов.* 369
Руликівка, *Грубешівський пов.* 520
Румунія 182, 473, 580, 742
Руське воєводство, *історична назва* 58, 208
Руські Піски 278
Рязанська губернія (*Рязаницина*), *Росія* 150, 189-192
Ряшів (*Жешов*), *Польща* 746
Ряшівське воєводство, *Польща* 579, 608, 640-642, 652, 663, 670, 734, 737, 745, 756, 766
Ряшівщина 609, 642
- Савин, *Холмський пов.* 292, 295, 318, 347, 366, 431
Сагринь, *Грубешівський пов.* 13, 25, 189, 342, 362, 432, 480, 495, 496, 516-518, 520, 523-532, 539, 562, 587
Сагринська волость (*гміна*), *Польща* 517, 520, 539, 558
Сажена, *Переворський пов.* 579
Сайчиці, *Холмський пов.* 318
Самара, *Росія* 193
Самарканд, *Узбекистан* 168
Самаркандська область, *тоді Росія* 152
Санкт-Петербург (СПБ), *Росія* 43, 71, 285, 327
Саратов, *Росія* 168
Саратовська губернія, *Росія* 153
Сарнаки, *Польща* 206, 216
Свердловський район, *Україна* 704
Сверже, *Холмський пов.* 171, 189, 318, 343, 372, 399, 403, 413, 431, 446, 558, 626, 645, 658
Сверзька волость (*гміна*), *Польща* 171, 399, 413, 558, 626, 645, 658
Свершів, *Холмський пов.* 370
Свидники, *Грубешівський пов.* 431, 646
Свори, *Більський пов.* 170, 355, 369
Святиця, *Холмський пов.* 339, 351, 367
Седлище, *Холмський пов.* 342
Седлищенська волость (*гміна*), *Польща* 551
Селиська, *Замістський пов.* 159, 171, 239, 357, 374-376, 417, 597
Селисько, *Володавський пов.* 162
Селище, *Холмський пов.* 306, 339, 370, 431, 558, 658
Селищенська волость (*гміна*), *Польща* 171, 658
Серебрище, *Холмський пов.* 270, 342, 343, 366
Середня Азія 152

- Сибір, *історична територія* 152, 211, 404, 737, 775
- Синельниківський район, *Україна* 697, 714
- Ситанець, *Заміський пов.* 141
- Ситник, *Більський пов.* 162, 306, 492, 517
- Ситно, *Заміський пов.* 141, 153, 159, 373, 402, 418
- Сичин, *Холмський пов.* 170, 240, 318, 339, 340, 353, 355, 356, 431, 465, 450
- Сідлецька губернія, *Польща* 60, 264, 265, 332, 730
- Сідней, *Австралія* 284, 387, 509
- Сіль, *Білгорайський пов.* 368
- Сільце (*Седлец*), *Холмський пов.* 190, 292, 310, 343, 366, 432, 492, 494
- Сінниця Пулави, *Красноставський пов.* 218
- Скалатський район, *Україна* 700
- Скербешів, *Заміський пов.* 141
- Скоморохи Великі, *Заміський пов.* 562, 563
- Славатичі, *Більський пов.* 162, 170, 340, 357, 399, 414, 431, 454, 578, 644, 754
- Славатичівська волость (*тміна*), *Польща* 754
- Славгород 150
- Славенцин, *Заміський пов.* 351
- Сліпче, *Грубешівський пов.* 342, 362, 367, 431, 516, 517, 520, 540, 541, 556
- Словаччина 742
- Слонім, *Білорусь* 150
- Слуцьк 150, 168
- Смоленськ, *Росія* 150-154, 168
- Смолигів, *Грубешівський пов.* 516, 517, 520
- Смордів, *Холмський пов.* 413
- Снятичі, *Заміський пов.* 371, 418, 432
- Собібор, *Володавський пов.* 170, 190, 356, 558, 624, 625, 666
- Собіборівська волость (*тміна*), *Польща* 147, 446, 558, 624
- Соївка, *Більський пов.* 578
- Сокаль, *Україна* 577, 631, 633, 635, 640, 647, 650, 667, 668
- Сокальщина, *Львівська обл.* 284, 387, 509
- Сокиринці, *Грубешівський пов.* 500, 520
- Соколівський пов., *Польща* 357
- Солонянський район, *Україна* 696, 697
- Сопіт, *Томашівський пов.* 371
- Сосновиця, *Володавський пов.* 256, 340, 362, 363, 431, 484, 517
- Спас, *Холмський пов.* 170, 253, 278, 342, 351, 369, 431
- Спаськ, *Росія* 190
- Став, *Холмський пов.* 171, 250, 252, 399, 558, 626, 658
- Ставська волость (*тміна*), *Польща* 171, 252, 399, 558, 626, 658
- Ставок, *Холмський пов.* 171, 450, 505
- Стайні, *Холмський пов.* 500
- Стаї, *Рава-Руський пов.* 579
- Станіславів (*Івано-Франківськ*), *Україна* 450, 467
- Станіславка, *Білгорайський пов.* 142, 294
- Станіславівське воєводство, *тепер Івано-Франківська обл., Україна* 237, 317
- Станків, *Холмський пов.* 142
- Старе Місто, *Переворський пов.* 579
- Старе Село, *Любартівський пов.* 578
- Старе Село, *Грубешівський пов.* 141, 365, 371, 483, 493, 500, 516, 517, 520, 557, 583

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Старий Бубель, *Більський (Константинівський) пов.* 350, 362, 371, 431, 663
- Старий Янів, *Більський пов.* 350
- Старі Королі, *Білгорайський пов.* 190
- Стенятин, *Томашівський пов.* 170, 292, 342, 343, 365, 418, 447, 478, 489, 492, 516, 549, 566, 587
- Степанковичі, *Грубешівський пов.* 348, 374, 385
- Стиринець, *Більський пов.* 422
- Стоп'є, *Холмський пов.* 253
- Стрижівець, *Грубешівський пов.* 516, 517, 520, 535, 539
- Стрийський район, *Україна* 707
- Стрільці, *Холмський (Грубешівський) пов.* 243, 246, 289, 302, 324, 342, 343, 362, 367, 407, 431, 477, 483, 488, 489, 507, 564
- Струсівський район, *Україна* 700
- Студянка, *Більський пов.* 141
- Стужиця, *Красноставський пов.* 153, 353, 371, 431, 475, 478, 516, 519
- Стульно, *Володавський пов.* 190, 290, 324
- Сульмиці, *Замітський пов.* 189
- Суми, *Україна* 168
- Сумська область, *Україна* 692, 693, 698, 699, 704, 713, 714, 719, 722
- Сухава, *Володавський пов.* 162, 352, 357, 432, 517, 657
- Суховоля, *Замітський пов.* 159, 371, 373, 432
- Суходолі, *Росія* 189
- Сухомлиново, *Росія* 190
- Сушів, *Томашівський пов.* 190, 516, 517, 542, 553-556, 566, 583, 597, 754, 755
- Сушки, *Росія* 190
- Сушно, *Володавський пов.* 190, 665
- Сушський повіт, *Польща* 757
- Східна Галичина, *історична земля* 67, 174, 200, 204, 206, 215, 225, 235, 243, 274, 279, 667, 777, 778
- Східна Європа, *частина континенту* 174, 177, 182, 277, 231, 282, 404, 464
- Східна Польща, *частина держави* 404, 416, 614
- Східні креси, 465, 576
- Суховоля-Потічок, *Замітський пов.* 418
- США 43, 63, 65, 72, 81, 94, 96, 135, 172, 179, 182-184, 210, 212, 224, 225, 227, 259, 297, 299, 378, 465, 475, 576, 590-595, 606, 608, 617, 618, 773, 787
- Сян, *річка* 139, 390, 591, 595, 760
- Сянок, *Польща* 392, 746, 753
- Сяноцький пов., *Польща* 765

Таврія, історична земля 201

- Тамбов, *Росія* 168, 191
- Тамбовська губернія, *Росія* 153, 167, 189, 190
- Таржимсхі, *Білгорайський пов.* 142
- Тарнава, *Красноставський пов.* 138
- Тарнаватка, *Томашівський пов.* 137, 138, 141, 170, 342, 362, 365, 367, 368, 370, 372, 401, 418, 587, 635
- Тарнаватська волость (гміна), *Польща* 635
- Тарнів, *Холмський пов.* 339
- Тарногород, *Білгорайський пов.* 142, 153, 159, 239, 289, 303, 309, 323, 324, 339, 340, 351, 352, 356, 376, 395, 405, 407, 416, 431, 453, 551, 589, 610, 636, 637, 652
- Тарногородська волость (гміна), *Польща* 636
- Тарногородський повіт, *Польща* 579

- Тарношин, *Томашівський (Рава-Руський) пов.* 142, 517, 520, 579, 633, 647, 650
- Тарношинська волость (*гміна*), *Польща* 517, 520, 650
- Ташкент, *столиця Узбекистану* 153
- Телятин, *Томашівський пов.* 170, 339, 340, 342, 352, 357, 376, 432, 477, 500, 505, 516, 517, 546, 547, 555, 557, 577, 583, 587, 633, 635, 646, 650, 651
- Телятинська волость (*гміна*), *Польща* 500, 517, 520, 557, 558, 577, 633, 635, 649, 650
- Тентюк, *Грубешівський пов.* 538
- Теосинь, *Холмський пов.* 413
- Теплиці, *Білгорайський пов.* 483, 484, 517
- Тепличі, *Ярославський пов.* 579
- Тератин, *Грубешівський пов.* 170, 302, 324, 339, 340, 352, 356, 431, 546, 609
- Теребінь, *Грубешівський пов.* 170, 190, 342, 368, 431, 500, 503, 516, 517, 520, 524, 525, 526, 530, 535, 539, 543, 597, 632, 646
- Теребовлянський район, *Україна* 700
- Теремнівський район, *Україна* 700
- Тереспіль, *Більський пов.* 159, 268, 350, 395, 414, 423, 431, 490, 659
- Терешполь, *Замістський пов.* 371, 432
- Тернів, *Холмський пов.* 294, 318, 455, 477, 490
- Тернопіль, *Україна* 72, 175, 229, 231, 328, 385, 616, 619
- Тернопільська область, *Україна* 169, 353, 601, 692, 697, 699, 700, 705, 711, 713-715, 720, 722, 723
- Тернопільське воєводство 237, 317
- Типін, *Томашівський пов.* 360, 478
- Тихобіж, *Грубешівський пов.* 516, 517, 521, 522, 740
- Тишівці, *Томашівський пов.* 339, 340, 352, 365, 375, 415, 418, 432, 447, 456, 492, 494, 525, 561, 566, 635
- Тишівецька волость (*гміна*), *Польща* 397, 495, 635
- Тишівецький район, *Польща* 418
- Тішинська Сілезія, *історична земля* 221
- Тобольськ, *Росія* 168
- Тобольська губернія, *Росія* 150
- Токарі, *Білгорайський пов.* 142
- Токарське, *Росія* 190
- Томашів, *адм. ц. повіту* 137, 138, 140, 142, 148, 180, 222, 292, 307, 322, 324, 339, 347, 352, 357, 407, 415, 418, 431, 447, 452, 453, 455, 456, 472, 478, 479, 482, 490, 517, 567, 577, 579, 633, 634, 640, 648-650, 661, 764
- Томашівська волость (*гміна*), *Польща* 517
- Томашівський повіт, *Польща* 14, 26, 69, 100, 137, 138, 140-142, 145, 147, 148, 157, 158, 171, 189-191, 194, 195, 215, 238, 239, 243, 246, 247, 252, 254, 258, 264-266, 274, 275, 278, 289, 290, 293-297, 299, 300, 305, 313, 316, 317, 319, 322-324, 332-334, 339, 340, 342-344, 347, 349, 351, 352, 354, 355, 357, 358, 360-363, 365, 366, 368, 371-376, 391, 397, 401, 405, 406, 415, 418, 442, 447, 455, 471, 476, 479, 483, 485, 486, 489-494, 496, 499, 515-517, 522, 531, 540, 542, 548, 550, 552, 554, 555, 557-560, 566, 567, 577, 579, 580, 583, 585, 586, 596, 597, 611-613, 627, 628, 630, 633-635, 638, 641, 642, 648, 649, 651,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- 653, 660, 661, 663, 670-672, 675, 677, 678, 687, 689, 691, 730, 731, 736, 740, 741, 750, 754-756, 759, 764
- Томськ, *Росія* 168
- Топольча, *Замістський пов.* 159, 170, 351, 371, 432
- Торонто, *Канада* 70, 101, 173, 284, 387, 459, 509, 512, 573, 574, 616, 682
- Торунь, *Польща* 279
- Торчинський район, *Україна* 700
- Трещани, *Грубешівський пов.* 500, 566
- Трясини, *Замістський пов.* 371
- Тугані, *Грубешівський пов.* 488, 489, 507, 583
- Тульська губернія, *Росія* 62, 139, 151
- Туреччина 135, 185, 204, 205, 224
- Турка, *Холмський пов.* 171, 252, 413, 455, 558, 626, 658
- Турківська волость (*гміна*), *Польща* 171, 252, 413, 455, 558, 626, 658
- Турковичі, *Грубешівський пов.* 170, 190, 342, 343, 362, 367, 370, 431, 482, 500, 516, 517, 520, 523, 525, 528, 532, 539, 562, 587
- Турно, *Замістський пов.* 190
- Туробин, *Замістський пов.* 356, 357
- Туровець, *Холмський пов.* 370, 432
- Тучапи, *Грубешівський пов.* 170, 370, 373, 431, 500, 516, 520, 535, 536
- Тучна, *Більський пов.* 170, 623, 664
- Тучнянська волость (*гміна*), *Польща* 623, 664
- У**бродовичі, *Грубешівський пов.* 142, 170, 342, 343, 348, 360, 367
- Угнин, *Радинський пов.* 153, 170, 190, 290, 342, 343, 356, 362, 363, 368, 431, 492
- Угнів, *Рава-Руський пов.*, 631, 633, 635, 649, 650, 668-671
- Угнівська волость (*гміна*), *Польща* 633, 650, 668
- Угорщина 185, 742
- Угруськ, *Володавський пов.* 170, 246, 340, 352, 357, 362, 432
- Україна (*Україна*) 15, 27, 47, 48, 51, 57, 63, 65-67, 94, 97, 155, 156, 160, 162, 165, 166, 175, 177, 181, 182, 186, 188, 191-207, 209, 211-213, 215, 220, 222, 225, 226, 235, 256, 259, 268, 282, 283, 285, 292, 321, 326, 392, 393, 413, 424, 434-436, 439, 441, 466, 469, 473, 474, 486, 490, 503, 507, 509, 522, 525, 534, 537, 558, 561, 576, 577, 580-583, 586-588, 592, 598, 600, 601, 606, 610-613, 615, 621, 627, 629, 631, 633-635, 638, 640, 646, 650, 655-658, 666, 674-676, 678, 679, 685, 686, 689-694, 696, 697-701, 705, 707-710, 712-714, 716-718, 721-723, 729, 730, 734, 735, 737, 738, 742, 743, 750, 766, 768, 771, 773, 774, 777, 778
- Улазів, *Білгорайський пов.* 517
- Ульгівок, *Томашівський пов.* 478, 740
- Улянів, *Ниськівський пов.* 579
- Урал (*гори*), *Росія* 151, 775, 789
- Уральська область, *тоді Росія* 152
- Успенський район, *Україна* 704, 714, 717, 719, 720
- Устимів, *Любартівський пов.* 170, 431
- Уфа, *Росія* 168
- Уфимська губернія, *Росія* 150, 190
- Ухані, *Грубешівський пов.* 142, 170, 250, 288, 290, 302, 325, 342, 343, 356, 407, 431, 483, 487, 558, 648
- Уханівська волость (*гміна*), *Польща* 558
- Уцейка, *Любартівський пов.* 578

- Ф**іладельфія, *США* 230, 231
- Франція 135, 179, 211, 219, 259, 389, 465, 599
- Х**арків, *Україна* 154, 168, 203, 496
- Харківська губернія, *Україна* 152, 153
- Харківська область, *Україна* 691-693, 698, 713, 722
- Харківщина, *Україна* 201
- Херсонська область, *Україна* 636, 691-693, 698, 699, 713, 717, 719
- Херсонщина, *Україна* 201, 710
- Хилин, *Холмський пов.* 318
- Хлопків, *Більський пов.* 369
- Хмельок, *Білгородський пов.* 318, 342, 343, 362
- Хмілевське, *Росія* 190
- Ходиванці, *Томашівський пов.* 365, 367, 371, 418, 431
- Холм, *адм. ц. повіту* 57, 140, 141, 144, 146, 148, 160, 169, 170, 195-197, 213, 215, 221, 233, 234, 237-239, 243-245, 249, 252, 257, 268, 270, 271, 288, 289, 291, 292, 302, 303, 306, 307, 314, 320-325, 339, 340, 342, 344, 347, 351, 353, 356, 361, 370, 392, 394, 395, 398, 417, 419, 420, 422, 423, 425, 426, 431, 432, 437-440, 444-446, 450-453, 455, 456, 471, 472, 475, 494, 496, 504, 551, 558, 566, 577, 578, 582, 588, 589, 595, 609, 626, 628, 644, 646, 658, 659, 750, 756
- Холмська (*Холмская*) область 15, 26, 577, 578, 776
- Холмська (*Холмская*) губернія, *Польща* 61, 62, 91, 92, 136, 138-140, 145, 155, 165, 168-170, 181, 187-189, 191-193, 195-198, 200, 202-204, 209, 212, 223, 237, 238, 264, 285, 307, 332-334, 338, 409, 419, 437, 440, 578, 776, 790
- Холмська земля, *історична територія* 11, 58, 194, 196, 197, 212, 242, 396, 426, 439, 440, 451, 585
- Холмський повіт, *Польща* 14, 15, 26, 27, 140, 142, 145, 148, 157, 171, 189, 190, 194, 195, 198, 215, 218, 238-240, 243, 250, 252-254, 257, 264-266, 269, 270, 273-275, 289, 290, 294-296, 299-301, 304, 305, 309, 310, 313, 318, 319, 323, 332-334, 339, 340, 342, 343, 349, 351, 352, 354-356, 358, 360-363, 366, 367, 370, 372, 376, 399, 403, 409, 412, 420-422, 425, 427, 428, 444, 446, 447, 453, 455, 456, 471, 476, 477, 479, 481, 483, 485, 488, 492, 494, 496, 497, 500, 505, 516, 519, 551, 558, 565, 578, 596, 597, 603, 609, 611, 612, 615, 626, 638, 641, 642, 644, 645, 653, 654, 656, 658, 659, 662, 670, 678, 687, 691, 721, 730, 731, 736, 740, 750, 752, 755, 756, 764
- Холмщина, *тепер Польща* 12, 47, 48, 57, 60, 62, 65, 67, 68, 70-72, 81, 82, 96, 98, 136, 140, 143, 146, 150, 154-158, 163, 165, 166, 168, 170, 173, 176-178, 182, 187, 193, 194, 196, 198, 199, 201-203, 205-207, 209, 211-215, 220, 222-228, 233, 236-238, 240-243, 246, 247, 249, 252-255, 259-261, 263-270, 272-275, 277-279, 283-285, 287, 290-292, 294-297, 299-306, 308-310, 313, 314, 316-321, 323-331, 333-338, 340, 341, 345, 353, 356, 358, 359, 366, 377, 378, 380-387, 390-397,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- 399, 400, 407-410, 412-414, 416, 417, 419-421, 424, 425, 428, 429, 433, 434, 436-440, 444, 448, 450, 453, 457, 460, 463-468, 471-473, 475, 476, 479, 481, 483, 486, 503, 504, 506, 507, 509-514, 516, 533, 559, 564, 565, 567, 568, 573, 576, 580, 583, 588, 591, 596, 606, 607, 611-614, 616, 618, 621, 622, 631, 638, 641, 642, 652, 673, 679, 683, 688, 690, 699, 701, 709, 718, 724, 725, 729-731, 737, 739-742, 753, 755-758, 760, 763, 764, 766, 768, 774-778
- Хоробрів, *Грубешівський пов., тепер Україна* 505, 668
- Хоробрівська волость (гміна), *Польща* 668
- Хорошинка, *Більський пов.* 170, 323, 583
- Хорошиці, *Грубешівський пов.* 342, 516, 517, 520, 540, 542
- Хотилів, *Більський пов.* 750, 756
- Хутче, *Холмський пов.* 170, 339, 342, 343, 360, 366
- Ц**евків, *Білгорайський пов.* 517
- Центральна Європа, *частина континенту* 135, 174, 177, 179, 180, 182, 231, 282, 404, 464
- Цицибір Великий, *Більський пов.* 369
- Циців, *Холмський пов.* 171, 240, 252, 343, 370, 551
- Цицівська волость (гміна), *Польща* 171, 240, 252, 551
- Ч**ебураки, *Радинський пов.* 578
- Черкаси, *Томашівський пов.* 478, 516, 550, 560
- Чермно, *Томашівський пов.* 418
- Черничин, *Грубешівський пов.* 170, 192, 257, 290, 339, 340, 352, 356, 431, 519, 541, 609, 646, 648, 668
- Чернігівський район, *Україна* 701, 702
- Черніїв, *Холмський пов.* 170, 360
- Чернівці (*Черновцы*) 1, 2, 5, 6, 174, 227, 231, 282, 617, 618, 769
- Чернівецька область, *Україна* 577, 578
- Чесанівський пов., *Польща* 418, 579
- Чесники, *Володавський пов.* 517
- Чесники, *Замітський (Томашівський) пов.* 142, 340, 352, 357, 374-376, 419
- Чехів Кут, *Холмський пов.* 517
- Чехія, 314, 419
- Чехословаччина 465, 745
- Чешин, *Замітський пов.* 563
- Чикаго, *США* 228, 285, 388, 457
- Чолки, *Замітський пов.* 373
- Чомів, *Грубешівський пов.* 367
- Чорний Ліс, *Любартівський пов.* 578
- Чорнолази, *Холмський пов.* 632, 751
- Чортовець, *Томашівський Грубешівський пов.* 343, 371, 418, 432
- Чортовичі, *Грубешівський пов.* 367
- Чулчиці, *Холмський пов.* 253, 313, 352, 356, 431, 496
- Ш**ароволя, *Томашівський пов.* 170, 190, 342, 365, 367, 372, 493
- Швейцарія 259
- Шевня, *Замітський пов.* 300, 342, 361, 365, 368, 418, 432
- Широківський район, *Україна* 702
- Шиховичі, *Грубешівський пов.* 141, 257, 339, 340, 352, 356, 427, 431, 483, 500, 516, 517, 520, 532, 533, 539, 565, 566, 609, 740
- Шлятин, *Томашівський пов.* 339, 352, 357, 367, 401, 431, 587

- Шостка, *Більський пов.* 170, 350, 369, 431
- Шумилів, *Грубешівський пов.* 360
- Щ**ебрешин, *Замітський пов.* 159, 206, 216, 218, 373, 432
- Щецінське воєводство, *Польща* 745, 755, 757
- Щирецький район, *Україна* 706
- Щитнівський повіт, *Польща* 757
- Щорський район, *Україна* 697
- Ю**гославія 182, 465
- Юзефів, *Луківський (Холмський) пов.* 195, 294, 431
- Юрів, *Томашівський пов.* 141, 365, 367
- Я**блочин, *Більсько-Підляський пов.* 162, 306, 362, 369, 423, 431, 659
- Яблунь, *Більський пов.* 141, 170, 190, 568
- Явлей Алаширськ, *Росія* 190
- Явожно, *Польща* 749, 755, 758, 759, 761, 764, 770, 771
- Ягодин, *Україна* 168
- Ялта, *Україна* 65, 72, 81, 96, 594, 598, 606, 617
- Янів, *Більський (Константинівський) пов.* 160, 222, 350, 431, 664
- Янів, *Люблинський пов.* 160, 170, 223, 357, 395, 414, 431, 472, 485, 578, 664
- Янівка, *Більський пов.* 423, 490
- Янівський пов., *Польща* 239, 254, 264, 295, 312, 340, 342, 350, 355-357, 362, 371, 420, 637, 638, 740
- Янострів (*Янки*), *Грубешівський пов.* 142
- Яричівський район, *Україна* 716
- Ярослав, адм. ц. повіту 139, 159, 577
- Ярославець, *Грубешівський пов.* 193, 239, 240, 247, 289, 303, 324, 342, 343, 360, 392
- Ярославецька волость (*гміна*), *Польща* 193
- Ярославський повіт, *Польща* 484, 579
- Ярославщина, *тепер Польща* 576
- Ярчів, *Томашівський пов.* 195, 371, 418, 489, 492, 635, 650
- Ярчівська волость (*гміна*), *Польща* 635, 650

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Australia 781, 795

Austria (*Österreich*) 76, 106, 328, 782, 796

Azja Środkowa (*Central Asia*) 783, 797

Bieszczady, *Polska* 571, 680, 681, 683, 771

Białszczyzna 20

Biłgorajszczyzna 20, 21

Chełm 44, 45, 46, 64, 73, 86, 95, 110, 115, 125, 173, 281, 458, 619, 681, 683

Chelmszczyzna (*Kholm region, Cholmland*) 4, 7, 8, 9, 10, 17, 18, 19, 29-32, 35-40, 49, 50, 54-56, 71-79, 83, 86, 104-107, 114, 115, 117-132, 383, 781-784, 786, 799, 803-810

Cieszanów, *Polska* 681

Chołmski Obwód (*Kholm oblast, Cholmer gebit*) 32, 783, 798, 806

Chrutschow 806

Czerniowce (*Chernivtsi, Tscherniwzi*) 3, 4, 7-10

Dnipro 103, 117

Dyniska, *pow. tomaszowski* 682

Düsseldorf, *Deutschland* 227

Edmonton 64, 79, 95, 110, 116, 124

Europa 76, 106, 111, 120, 232, 781, 786, 795, 799, 801, 809, 867

Galicję Wschodnią (*Eastern Galicia, Ostgalizien*) 72, 82, 112, 127, 784, 786, 799, 801, 808, 809

Gebietskommissariat für Ukraine 799

Generalgouvernement 111, 112, 126, 127, 798, 799, 806, 807

Gdańsk, *centrum woj.* 227

Gubernia Generalna 81, 783, 784

Hrubieszowszczyzna (*Hrubeshiv region*) 21, 786, 800

Iwano-Frankiwśk 4

Jałta (*Yalta, Jalta*) 111, 126, 619

Kanada (*Canada*) 10, 45, 64, 69, 79, 84, 94, 100, 109, 114, 115, 121, 123, 124, 130, 131, 132, 174, 230, 458, 474, 509, 767, 795, 803

Kraków (*Cracow, Krakau*), *centrum woj.* 71, 228, 231, 383, 770, 799, 807

Królestwo Polskie (*Kingdom of Poland, Polnisches Königtum*) 76, 77, 106, 107, 782, 796, 805)

Krynica, *woj. podkarpaskie* 328

Księstwo Halicko-Wołyńskie 73, 74

Księstwo Warszawskie 76

Kyiw (*Kyiv, Kyjiw*) 4, 8, 10, 115, 131, 797, 806

Łemkowszczyzna (*Lemko region*) 49, 53, 79, 111

Litwą 74

Londyn 509

Lublin, *centrum woj.* 173, 174, 231, 282, 285, 326-328, 387, 508, 509, 618, 682, 683, 767, 771, 772

Nadsanie (*Nadsiannia, Sangebieten*) 49, 53, 79, 82, 109, 112, 123,

Nemcy (*Germany, Deutschland*) 227, 796, 799, 805, 807

- New-York, USA 232
 Nowej Zelandii (*New Zealand, Neuseeland*) 781, 795, 803
- M**oskwa (*Moscow, Moskau*) 783, 797, 806
- P**etersburg 76-78, 106-108, 121, 122, 783, 806
 Petrograd 797
 Piskorowice, *woj. podkarpaskie* 681
 Philadelphia, USA 227, 231, 328
 Podlasie 3, 4, 7, 8, 18, 19, 29-32, 35-38, 40, 49, 50, 55, 56, 73, 74, 76, 77, 79, 83, 86, 117, 118, 120-123, 125-129, 131, 132, 284, 383, 458, 781-786, 803-810
 Polska (*Poland, Polen*) 4, 8, 10, 17-19, 30, 32, 34, 35, 36, 38, 40, 53, 54, 65, 67, 72, 74, 81, 82, 96, 97, 103-107, 109-113, 115, 126, 127, 458, 616, 617, 681, 684, 772, 795, 796, 798, 799, 801, 803--809
 Powiat bialski (*Bilsk County, Kreis Bilsk*) 20, 21, 32, 33, 38, 39, 679, 683
 Powiat biłgorajski (*Bilgoraj County, Kreis Bilgoraj*) 20, 32, 33, 38, 39
 Powiat chełmski (*Kholm County, Kreis Cholm*) 20, 21, 32, 33, 38, 39, 173, 271, 772
 Powiat hrubieszowski (*Hrubeshiv County, Kreis Grubeschiv*) 20, 32, 33, 38, 39, 84
 Powiat jarosławski 681
 Powiat krasnostawski (*Krasnostav County, Kreis Krasnostav*) 20, 32, 33, 38, 39
 Powiat lubaczowski 681
 Powiat tomaszowski (*Tomashiv County, Kreis Tomaschiv*) 20, 32, 33, 38, 39, 84, 681
 Powiat włodawski (*Volodava County, Kreis Wolodaw*) 20, 21, 32, 33, 38, 39
 Powiat zamojski (*Zamostia County, Kreis Samistia*) 20, 32, 38
 Powołże, *Rosja* 783
 Poznań, *centrum woj.* 232, 772
 Privilislinskii Krai 796
 Prus (*Prussia*) 76, 106, 782, 796
 Pułtusk, *Polska* 618
- R**embertów 44, 82, 110, 112, 125
 Riga 798
 Rosja (*Russia, Russland*) 4, 10, 17, 30, 35, 76, 78-80, 106-109, 120-125, 384, 782, 783, 795-798, 805, 806
 Równe (*Rivne, Rivne*) 86, 131, 785, 800, 808
 Rzeszy III 784
 Rzeczpospolita 46, 76, 117, 120, 129, 806
 Rzeczyca, *pow. tomaszowski* 682
 Rzeszów, *centrum woj.* 72, 174, 227, 457, 458, 508, 617, 618
- S**ahryń (*Sahryn, Sagryn*) 19, 31, 37
 Siedlce, *podlaskie woj.* 173
 Syberia, *Rosja* 783
- T**omaszowszczyzna (*Tomashiv region*) 20, 21, 786, 800
 Toronto, *Canada* 85, 115, 131, 771
 Trzecia Rzesza (*Third, Dritten Reich*) 81, 111, 126, 799, 807
- U**krajna (*Ukraine*) 8, 10, 33, 39, 49, 53, 55, 56, 65, 67, 72, 79, 81, 82, 96, 97, 109-113, 115, 116, 117, 123-128,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- 130, 131, 383, 618, 681, 682, 684, 772, 785, 808
- Українська Республіка Ludowa (*Ukrainian People's Republic, Ukrainischen Volksrepublik*) 783, 797, 806
- Ural, *Rosja* 783
- USA 46, 79, 111, 124, 126, 328, 781, 795, 803
- V**ilnius, *Litwa* 457
- W**arszawa, *stolica Polski* 72, 80, 82, 84, 126, 174, 231, 286, 327-329, 386, 508, 512, 568, 569, 571, 618, 619, 680-684, 767-771
- Western Europe 795, 803
- “Wisła” (*Vistula, Weichsel*), *kryptonim akcji wysiedleńczej* 4, 8, 10, 21, 34, 40, 65, 72, 79-82, 96, 111, 123, 126, 127, 569, 684, 767, 769-772, 781, 803
- Włodawszczyzna 20
- Wołyń (*Volyn', Wołynien*) 45, 74, 110, 112, 115, 116, 118, 125, 127, 130, 569, 784, 808, 809
- Wrocław, *centrum woj.* 284, 328, 682, 771
- Z**akerzonie (*Zakerzonnia, Sakerzonnia*), *region* 49, 50, 53, 55, 782, 786, 804
- Zakrew, *woj. lubelskie* 173
- Zamość, *woj. lubelskie* 32, 71, 173, 387, 508
- Związek Radziecki 785
- ZSRR (*USSR*) 79, 80, 111, 124, 128, 129, 784, 806-808

Ікона Холмської Божої Матері

Ікона Турковицької Божої Матері

Церква св. Петра і Павла з села Потуржин Томашівського повіту Холмщини
(тепер у селі Райську на Північному Підляшші)

**Іконостас церкви св. Петра і Павла з села Потуржин
Томашівського повіту Холмщини
(тепер у селі Райськ на Північному Підляшші)**

Холм. Хресний хід з нагоди трагічної річниці руїни православних храмів у 1938 році

ГЕЛІКОН

79071, м. Львів, вул.Кульпарківська, 230, тел. +38(032) 242-07-00, моб. +38(050)-370-31-99, www.helikon.com.ua, office@helicon.lviv.ua

Готельний комплекс у Львові

Знаходиться на вулиці Кульпарківській, має хороше транспортне сполучення, зручне місцезнаходження: 5 км від центру міста, 4,9 км від автовокзалу, 2,1 км від аеропорту, 4,4 км від залізничного вокзалу. Готель розрахований на 88 місць, має 53 номери. Категорійність – 3 зірки. Кімнати оснащені телефонами, супутниковим телебаченням, Wi-Fi, санвузлами з душовими кабінами, холодильниками. Є номери, пристосовані для проживання людей з обмеженими можливостями.

В цокольному поверсі готелю знаходиться кафе – бістро, розраховане на 70 осіб, ззовні – літній майданчик. Клієнти можуть скуштувати смачні страви з меню та приготвлені на відкритому вогні.

До послуг організаторів та учасників тренінгів, конференцій і семінарів пропонуються конференц-зал та прес-центр. Конференц-зал розрахований на 65 місць, відтворений у класичному театральному стилі, укомплектований м'якими кріслами з відкидними столиками та мікрофонами, обладнаний найсучаснішою аудіо та відео-технікою, кондиціонерами. Прес-центр на 50 осіб облаштований модульними меблями та ідеальний для проведення спілкування цільових груп.

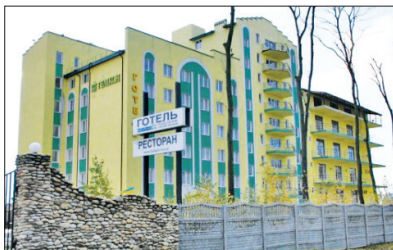

Станція технічного обслуговування автомобілів

Фірма надає послуги по ремонту легкових автомобілів різних світових брендів. СТО забезпечена найсучаснішим обладнанням та укомплектована висококваліфікованим персоналом.

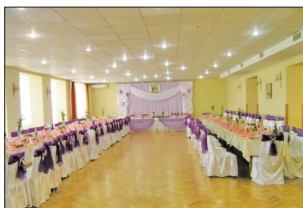
ФІРМА «ГЕЛІКОН»
є багатопрофільним підприємством,
яке з 1992 року займає передові позиції
на ринку спецодягу, є власником
двох сучасних готельно-ресторанних
комплексів, бенкетних залів, кафе-бару,
ресторану та СТО.

Готель за містом

Готельно-розважальний комплекс розташований вздовж міжнародної траси Чоп – Київ, на відстані 15 км від Львова, в селищі Запитів. До послуг клієнтів пропонуються всі типи номерів від економ-класу до класу «люкс». Готель може розмістити до 140 осіб відпочиваючих.

Тут є безкоштовна автостоянка з охороною, розрахована на 60 автомобілів, та 5 туристичних автобусів, ресторан на 100 місць, оформлений в авторському стилі, WI-FI, кабельне телебачення, альтанки для відпочинку на відкритому повітрі, бенкетний зал, розрахований на 350 осіб.

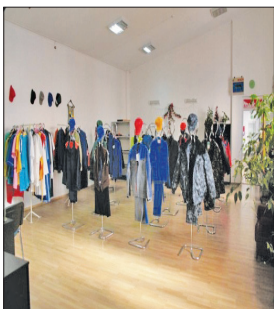

Бенкетні зали

До послуг клієнтів - чотири бенкетних зали (один з яких знаходиться в селищі Запитів), розраховані на 300-350 осіб кожен, які

використовуються для проведення весіль, корпоративних вечірок, виставок, інших урочистих заходів. Оформлення столів, фірмові страви, жива музика не залишать байдужими нікого з відвідувачів.

Пошиття спецодягу

На сьогодні «Гелікон» – одне з підприємств-лідерів в Україні з пошиття спецодягу для працівників різних галузей народного господарства. У 2000 році на базі фірми створено спільне українсько-французьке підприємство «Гелікон – Кутюр», яке займається виготовленням одноразового спецодягу, що реалізується на ринках Європи. Виробництво сертифіковане у відповідності до стандартів ISO 9001:2008.

**Холм. Науковці Чернівецького і Волинського університетів
біля будинку, де народився Михайло Грушевський**

ПРО АВТОРІВ

МАКАР Юрій Іванович –

завідувач Кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Української академії політичних наук, Української академії історичних наук, Міжнародної слов'янської академії наук, Української вільної академії у США, почесний професор Чернівецького, Волинського та Ряшівського (Польща) університетів. Державні, відомчі та місцеві нагороди: орден «За заслуги» III ст. (2006); Почесні грамоти Міністерства освіти і науки України (2001, 2005, 2010), Почесна грамота Міністерства закордонних справ України (2007); «За наукові досягнення» (МОН України, 2010); «За сумлінну працю» (Чернівецька ОДА, 2005); «Буковина» (Чернівецька ОДА, 2010); «На славу Чернівців» (2010); «Золотий нагрудний знак» (ВНУ, 2010); «Медаль М. П. Драгоманова» (КНПУ, 2010) та ін.

Автор понад 500 наукових праць, виданих в Україні, Польщі, Росії, Канаді, Румунії, Словаччині, США, Чехії. Серед них – індивідуальні і колективні монографії, навчальні посібники: *Буковина. Історичний нарис* (1998, колект. моногр.); *Садогурська монетарня* (1998, у співавт.); *Хотинщина. Історичний нарис* (2002, у співавт.); *Холмицина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. Історико-політична проблематика* (2003); *З Україною в серці* (2003, у співавт.); *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з найдавніших часів до середини ХХ ст.)* (2005, колект. моногр.); *Зарубіжні українці. Довідник* (1991, колект. авт.); *Історія України від найдавніших часів до наших днів. Підручник* (1994, 1998 – у співавт.); *Мудрість народна – мудрість міжнародна. Прислів'я, приказки, крилаті вислови та мовні звороти, дев'ятьма мовами* (2004, колект. авт.); *Польська мова. Навч. посібник для студентів-міжнародників* (2005, колект. авт.); *Євросоюз: вчора, сьогодні, завтра* (2008, колект.авт., німецька мова); *Україна в міжнародних організаціях* (2009, колект.авт.); *Політологія* (2010, у співавт.) та ін.

Редактор – *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. Зб. наук. статей Кафедри міжнародних відносин ЧНУ; Голова Редакційної ради – *Форум. Суспільно-політичний журнал* (ЧНУ, БПА); *Американські студії. American Studies Journal* (ЧНУ); співредатор – *Український Історик. Журнал Українського історичного Товариства (США–Україна)*; Заст. редактора – *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*; член редколегії – *Політичні та соціологічні студії* (ЧНУ); *Історія України* (ЧНУ); *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* (ЧНУ); *Канадознавство* (ЧНУ); *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Укра-*

їнки. *Історичні науки; Україна-Європа-Світ*. Міжн. зб. наук. праць (ТНПУ ім. В. Гнатюка) та ін.

Народився 4 лютого 1935 р. в селі Новосілки Томашівського повіту Люблинського воєводства (історична Холмщина, Польща). Закінчив Київський державний університет імені Тараса Шевченка (1962), за освітою історик. Проходив військову службу у повітряно-десантних військах, вчителював на Волині та Львівщині. Останніх сорок років у Чернівецькому університеті – доцент, декан Історичного факультету (1976–2003), завідувач Кафедри міжнародних відносин.

ГОРНИЙ Михайло Михайлович –

президент Мале приватного підприємства «Виробничо-комерційна фірма *Гелікон*», заступник голови Всеукраїнського громадського об'єднання «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя», кандидат економічних та історичних наук.

Нагороди та відзнаки: *міжнародні* – нагрудні знаки «Golden Mercury» та «European Quality» Міжнародної корпорації соціального партнерства Europe Business Assembly (2005, Оксфорд); *українські* – нагрудний знак «Лідер ХХІ століття» (2006); відзнаки «Україна. Демократія. Свобода», «За вірність» ім. Василя Стуса; *релігійні* – орден І і II ступенів Святого рівноапостольного великого князя Володимира, орден Архістратиґа Михаїла, орден Святого Миколая Чудотворця, три ордени Святого князя Острозького.

Автор багатьох наукових праць, серед них монографій: *Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах* (1995, у співавт.); *Українці Холмщини і Підляшшя. Видатніші особи ХХ ст.* (1997); *Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя ХХ ст.* (2002); *Трагедія українських сіл Холмщини 1943–1945 рр.* (2007); *Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя за 1941–1947 рр.* (2008, гол. редактор).

Народився 16 квітня 1960 р. на Хмельниччині. Закінчив Львівський політехнічний інститут, тепер Національний університет «Львівська політехніка», за фахом інженер-будівельник. Закінчив аспірантуру Всесоюзного науководслідного інституту економіки і управління будіндустрією. Працював у тресті «Львівспецкомунбуд», об'єднаннях «Львівмськбуд» і «Якутагропромбуд» (Росія). У 1992 р. заснував і очолив Мале приватне підприємство «Виробничо-комерційна фірма *Гелікон*». Фірма з 1999 р. налагодила тісну співпрацю з підприємствами Данії, Польщі, Франції, Швейцарії з пошиття найсучасніших моделей робочого спецодягу. З 2000 р. на базі *Гелікону* діє Спільне українсько-французьке підприємство з виготовлення одноразового робочого спец-одягу. Його продукція отримала сертифікат ISO 9001:2008. Нинішній *Гелікон* під керівництвом його президента – це багатопрофільне підприємство у сфері виробництва, обслуговування та будівництва.

МАКАР Віталій Юрійович –

доцент Кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, директор Центру канадських студій імені Рамона Гнатишина, кандидат політичних наук, доцент.

Автор понад 70-и наукових праць, виданих в Україні, Польщі, Канаді, Німеччині, Румунії, Словаччині. Серед них – індивідуальна та колективні монографії, навчальні посібники: *Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади* (2006), *Українці та українська ідентичність у сучасному світі* (2005, колект. авт.), *Польська мова. Навчальний посібник для студентів-міжнародників* (2005, колект. авт.), *Україна в міжнародних організаціях* (2009, колект. авт.), *Public Administration. Англійська мова в діловому спілкуванні* (2011, колект. авт.).

Голова Редакційної колегії – *Канадознавство. Canadian Studies (ЧНУ)*; член Редакційної колегії – *Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей Кафедри міжнародних відносин (ЧНУ)*; член Редакційної ради – *Американські студії. American Studies Journal (ЧНУ), Форум. Суспільно-політичний журнал (ЧНУ, БПА).*

Член Центральноєвропейської асоціації з Канадознавства.

Народився 12 червня 1967 р. в місті Червонограді Львівської області. Закінчив Чернівецький державний, тепер національний, університет імені Юрія Федьковича за спеціальністю *Історія* (1991), за спеціальністю *Міжнародна економіка* (2003). Проходив військову службу. Закінчив аспірантуру в Інституті соціології НАН України. Працював у Чернівецькому відділенні банку «Україна». Проходив наукове стажування в Боулін-Грін державному університеті (США). З 2000 р. викладач, доцент Кафедри міжнародних відносин ЧНУ.

САЛЮК Анатолій Іванович –

історик-краєзнавець, член президії Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя».

Понад сорок років займається дослідженням історії Холмщини та Підляшшя. Автор ряду наукових публікацій з даної проблематики, упорядник *Пом'яника українців Холмщини і Підляшшя за 1941–1947 рр.* (2008).

Народився 17 лютого 1938 р. у селі Ставок Холмського повіту. Закінчив Львівський інститут фізичної культури. Обіймав посади викладача Луцького педагогічного інституту, заступника голови Волинського обласного комітету фізичної культури і спорту, голови Дрогобицького міського комітету фізичної культури і спорту, заступника голови Львівської обласної ради фізкультурно-спортивного товариства «Колос», директора спеціалізованої школи олімпійського резерву з санного спорту. Був членом всесоюзної тренерської ради і членом всесоюзної федерації з санного спорту.

Наукове видання

МАКАР Юрій Іванович, ГОРНИЙ Михайло Михайлович,
МАКАР Віталій Юрійович, САЛЮК Анатолій Іванович

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Суспільно-політичне життя
холмсько-підляських українців (1915–1947)
Дослідження. Спогади. Документи

У трьох томах

Том 1
Дослідження

Редактор *Микола Максимець*
Коректор *Оксана Садівська*
Комп'ютерний дизайн і верстка *Ігоря Стусика*

Підписано до друку 21.09.2011. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 51,15.
Наклад 1000 прим. Зам. № 683. Вид. № 385.

верстка, редагування та друк

телефон
[0372] 552 943

адреса
58000, м. Чернівці,
вул. Радищева, 10

e-mail
info@bukrek.net

web-сайт
www.bukrek.net